STUDIA AD ARCHAEOLOGIAM PAZMANIENSIA

Kiss P. Attila

Ki hagyná el Asiát, Africát, vagy Itáliát, hogy Germániába menjen?

Germánok a Kárpát-medencében

Who would leave Asia, Africa or Italy to go to Germania?

Germanic tribes in the Carpathian Basin

MARTIN OPITZ KIADÓ
PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 27

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
Nemzetközi szerkesztőbizottság /
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, UA)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, SY)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, RU)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău, MD)

Kiss P. Attila

Ki hagyná el Asiát, Africát, vagy Itáliát, hogy Germániába menjen?

Germánok a Kárpát-medencében

Who would leave Asia, Africa or Italy to go to Germania?

Germanic tribes in the Carpathian Basin

Szerkesztők

JANCSIK BALÁZS – TÜRK ATTILA

BUDAPEST
2022

A kötet a

Pázmány Péter
Katolikus Egyetem

támogatásával valósult meg

A kutatás és a kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg.

Borítóképek
Gávai fibulapár (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza)
Kisteleki csat (Koszta József Múzeum, Szentes)
Fibula a Szentes-Kökényzug 29. sírból (Koszta József Múzeum, Szentes)

© Kiss P. Attila
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet
© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-32-2
HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Borító: auri grafika
Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOM

SZERZŐI ELŐSZÓ 7
I. BEVEZETŐ 9
Farkasszemet nézve 9
II. A MÓDSZERTANI ALAPOK – FORRÁSOK, NÉZETEK, NÉPEK? 13
II.1. Az antik középkor 13
II.2. „Medvebőrös barbárok” 15
II.3. Mennyire voltak barbárok a különböző germán csoportok tagjai? 24
II.4. A kutatás forrásbázisa: az ásó és a toll. A régészet és történettudomány lehetőségei és korlátai ... 30
III. CSÁSZÁRKORI GERMÁNOK 41
III.1. A barbár vadságnál is vadabb népek, avagy kik is a germánok? 41
III.2. Az első germánok a Kárpát-medencében: kvádok, vandálok, gótok 45
III.3. Egy kis csoport útjának kezdete – a gepidák 81
III.4. Hogyan éltek a császárkor germánjai? Mindennapi élet, harcászat, vallás 84
III.5. Vallás 96
IV. A hun korszak és a hosszú 5. század 103
IV.1. Elnyomás, vagy felemelkedés? Germán népek a Hun Birodalom árnyékában 103
IV.2. Harc a hunok örökségéért 122
IV.3. Az integráció másik útja – zsoldosként a birodalmak szolgálatában 127
IV.4. Rómaiak, szentek és germánok: a Rugi Királyság 131
IV.5. A Gepida Királyság megalakulása és története a 6. század elejéig 137
IV.6. A hun kor örököseinek művelődése – régészeti leletek az 5. század második feléből 146
V. AZ INTRIKÁK KORA – A 6. SZÁZAD 159
V.1. Egy új erő megjelenése: a langobardok 159
V.2. Kísérlet egy Gepida Birodalom létrehozására? A gepida–langobard szembenállás évtizedei ... 171
V.3. Fapadossal a világ körül, avagy az univerzális békefenntartók – A herulok esete 181
VI. AZ ANYAGI KULTÚRA A 6. SZÁZADBAN 191
VI.1. A soros temetők 191
VI.2. Gepida és langobard? Avagy mi rejlik a nevek mögött? 197
VI.3. Kereskedelmi és távolsági kapcsolatok 199
VI.4. A harcosok világa 211
VI.5. Az otthon maradók – a nők szerepe a társadalomban 224
VI.6. Települések, életmód 238
VII. THOR ÉS KRISZTUS? HITVILÁG ÉS VALLÁS 249
VII.1. A pogányok hite 249
VII.2. A germán kereszténység – az arianizmus 261
VIII. A MARADÓK ÉS TÁVOZÓK. MI MARADT A HELYI GERMÁNOKBÓL? A Gepida Királyság bukása és a népesség avar kori továbbélése, valamint a langobardok útja Lombardiáig ... 271
VIII.1. Akik maradtak 271
VIII.2. Akik mentek. A langobardok esete – útban a világhír felé 285

IX. EGY RÉG LÁTOTT ISMERŐS A BIRODALOM PEREMÉN. Záró gondolatok.....293
“WHO WOULD LEAVE ASIA, AFRICA OR ITALY TO GO TO GERMANIA?” Germanic tribes in the Carpathian Basin 297
A KÉPEK FORRÁSA.....313
BIBLIOGRÁFIA.....323
Írott források 323
Szakirodalom 324

SZERZŐI ELŐSZÓ

Jelen sorok szerzője a kutatók számára létező egyik legnehezebb feladatra vállalkozott az olvasó által kézben tartott könyv közrebocsátásával. A szakmai és az érdeklődő nagyközönség számára közérthető formában a múlt iránti érdeklődést felkelteni (természetesen úgy, hogy a tudományos tények is pontos rögzítésre kerüljenek) a mai korszak eszközeinek digitális „csábításai" mellett a gutenbergi univerzum eszköztárával szinte már lehetetlen. E munka elvégzésének megkísérlése azonban minden tudományos kutatással foglalkozó szakember számára elemi kötelességnek tekinthető.

I. (Nagy) Theoderich, Attila, Odoacer mind a világtörténelmet formáló olyan egyéniségek voltak, akiknek neve ma is széles körben ismert. Velük ellentétben Vannius, Ardarich, Kuniumund, vagy éppen Alboin alakjához nem kapcsolódnak könnyen előhívható képek és asszociációk. Ugyanez mondható el az őket körülvevő világról, tárgyakról, korszellemről, vagy hiedelmekről is. Az olvasó által kézben tartott könyv ezt a hiányt szeretné pótolni, kifejezetten a „sötét századokban" élő barbárok sokkal inkább színesnek mondható világának bemutatásával. A történettudomány, a régészet, a filológia és az újabban a rekonstrukciók fontos forrásbázisát biztosító természettudományok számos olyan új eredményt szolgáltattak, melyek jelentősen átrajzolták a korszakról alkotott elképzeléseinket. Térségünk ezekben az évszázadokban sajnálatos módon nem minden esetben ragadta meg az antik szépírók képzeletét, aminek köszönhetően az itt élő közösségek mindennapi életéről roppant kevés feljegyzés született. A tudósítások hiányának köszönhetően jelen könyv hasábjain sok esetben a jobb forrásadottságokkal rendelkező csoportokról és területekről származó, szemléletes párhuzamok is megjelennek a jobb megértés biztosításának érdekében. A helyi barbárok történeti szerepét és a korszak kultúrájában elfoglalt helyét ugyanakkor a szélesebb történeti és régészeti kontextus ismertetésével kívántam szemléltetni.

A Kárpát-medencében megtelepedő germánok történetét és régészeti emlékeit bemutató kötet a szakmai közönség mellett a korszak és a téma iránt érdeklődőknek, valamint a történész és régész tanulmányaikat megkezdő egyetemi hallgatóknak készült. Hazánkban a történeti korszakokat bemutató ismeretterjesztő munkák esetében még nem minden esetben számít bevett elemnek a száraz szakszövegtől sokszor elrugaszkodottabb stílus és a modern kultúrára reflektáló analógiák felsorakoztatása. A főként angolszász világban alkotó történészek ezeket az írói eszközöket már évtizedek óta alkalmazzák nem csak az ismeretterjesztő, hanem szakmunkáik megírásakor is. A népvándorlás korral foglalkozó hazai munkák lelkes olvasói számára ez a fajta attitűd nem lehet ismeretlen, hiszen az 1970-80-as években László Gyula és Bóna István is számos ilyen, zseniális stílusban megírt munkával gazdagította szakmai irodalmunkat. Élményszámba menően megfogalmazott soraik és magvas gondolataik számos fiatal és idős érdeklődő múlt iránti elkötelezett szenvedélyének szolgáltattak táptalajt. Remélhetően ez az „újrakezdő", a maga módján sokkal szerényebb kisérlet is megtalálja majd azt az olvasó közeget, mely nyitott az ilyen típusú ismeretátadásra.

Az események és jelenségek jobb megértésének, valamint a szórakoztatás elősegítésének érdekében több helyen is modern analógiák segítségével próbáltam az egykor volt világot és életet közelebb hozni a mai olvasóhoz. Az egyébként is rengeteg információval terhelt főszöveg mellett a kötetben ezért található közel 200 illusztráció is, mely segíthet az elmúlt korok jelenségeinek jobb megismerésében. A könyvben található képek és a hozzájuk kapcsolódó bőséges leírások kettős funkcióval bírnak: egyrészt bemutatják és kiegészítik a szövegben leírt ismereteket, másrészt pedig olyan többlet információkat tartalmaznak, melyek a főbb mondanivalóhoz képest kiegészítő érdekességeket hordoznak magukban. A korszak és a népvándorlás kori kultúra világába történő elmélyülést segítik továbbá a szövegek mellett elhelyezett QR kódok is, melyek révén akár egy kora középkori „színházi" élményt is átélhet a nyájas olvasó. Természetesen a kötet ismeretein fellelkesülő érdeklődők a lábjegyzetekben elhelyezett szakirodalmi hivatkozások segítségével léphetnek egy új útra és bővíthetik tovább az itt megszerzett ismereteiket is.

Jelen munka egy hosszabban érlelődő folyamat részeként született meg. Első had- és fegyvertörténeti részeinek vázlatai még 2016–2019 között születtek meg (NKFI PD-16 121341 pályázat keretében), majd pedig az NMI László Gyula Intézet és a Magyarságkutató Intézet Régészettudományi Kutatóközpontjának berkein belül kezdődött meg a kézirat első „ősváltozatának" elkészítése. Az idő előrehaladtával a sorok száma csak nőttön-nőt és a hosszú időszakot bemutató részek újabb fejezetekkel bővültek. A kézirat végleges, teljesen átalakított és az 5. századot bemutató részekkel teljes formáját a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének kutatócsoportjában nyerte el (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11] projekt).

A hosszúra nyúlt előszó végén természetesen szeretnék köszönetet mondani jelen munka megírásában és megjelentetésében nyújtott elévülhetetlen segítségéért Türk Attilának és Jancsik Balázsnak (PPKE BTK Régészettudományi Intézet), akik a TKP projekt levezénylésében, a kézirat megírásban és a formai kivitelezésben nyújtottak páratlan segítséget; Szabados Györgynek és Hoppál-Terebessy Rékának (korábbi László Gyula Intézet) az ötletért és az „ősváltozat" átnézéséért; Vida Tivadarnak (ELTE BTK Régészeti Intézet), B. Tóth Ágnesnek (SZTE BTK Régészeti Tanszék), Szenthe Gergelynek (MNM), Soós Eszternek (PTE BTK Régészeti intézet), Takács Miklósnak, Vass Lórántnak (PPKE BTK Régészettudományi Intézet), Neményi Rékának és Haramza Márknak (JPM Régészeti osztály), Gáll Erwinnek (Vasile Pârvan Régészeti Intézet, Bukarest), Dieter Quastnak (RGZM) a hosszú megtermékenyítő beszélgetésekért és szakmai tanácsokért; valamint Hézser Benedeknek (Norde Gard – az Északi Gárda), Baumgartner Ádámnak (Isenbrand saga) és Németh Miklósnak a hagyományőrző fotókért. A szakmai útmutatás és segítség mellett külön hála és köszönet illeti elsősorban az irántam mutatott türelméért édesapámat, édesanyámat, öcsémet, Jucit, mamát, Béla papát, valamint keresztfiaimat (Ábrahám Tamás és Nagy Kristóf). Segítségéért és javaslataiért külön szeretnék köszönetet mondani páromnak, Varga Mariannának (ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont), aki mindig csillogó szemmel hallgatja a germánokról és szokásaikról, valamint a ravennai mozaikokon megjelenő gazdátlan Theoderich kézről szóló történeteimet is.

I. BEVEZETŐ

Farkasszemet nézve

549 nyara. A Dunát elhagyva az akkori világ hatalmasságai lovagolnak egymás oldalán, mellettük pedig hasonló öltözetben, de hosszú, csúcsos szakállukat büszkén viselő barbárok nyargalnak. Felderítő lovasok vágtatnak hozzájuk híreikkel. Pár szó váltása után megálljt vezényelnek az utánuk masírozó seregnek, mivel elérték a rég várt „akadályt". Galoppban felérnek az előttük álló kis dombra, mely kitakarta jövetelük célját, az ellenséges erőket. Az előttük elterülő másik kiemelkedésen összeérő pajzsok, lándzsák és kardjukat a magasba emelő emberek sorfala várja őket. Az ellenséges hadat irányító, messziről is jól látható ellenlábasuk magas, szikár, északi (Skandináviából származó) férfi, akit Aordusnak hívnak. Izgatottan és kétségbeesetten tekint testvérére, Datiusra:

– Hol vannak? Hol késlekednek? Nélkülük nincs esélyünk!

Datius válasza egyszerű:

– Nem jönnek, kivárnak. Ekkora seregre ők sem számítottak. Három *magister militum*[1] is itt van a langobard király népével, és áruló testvéreink is őt támogatják.
– Akkor mindegy is! Átkozott gepida kutyák, hogy fonnyadna el a *laukaRja*[2]! – Feleli Aordus.
– *Jéran*![3] Majd Wotan[4] megjutalmaz minket bátorságunkért, és értünk küldi harcos asszonyait, hogy magához hívja dicső harcban elesett porhüvelyünk.

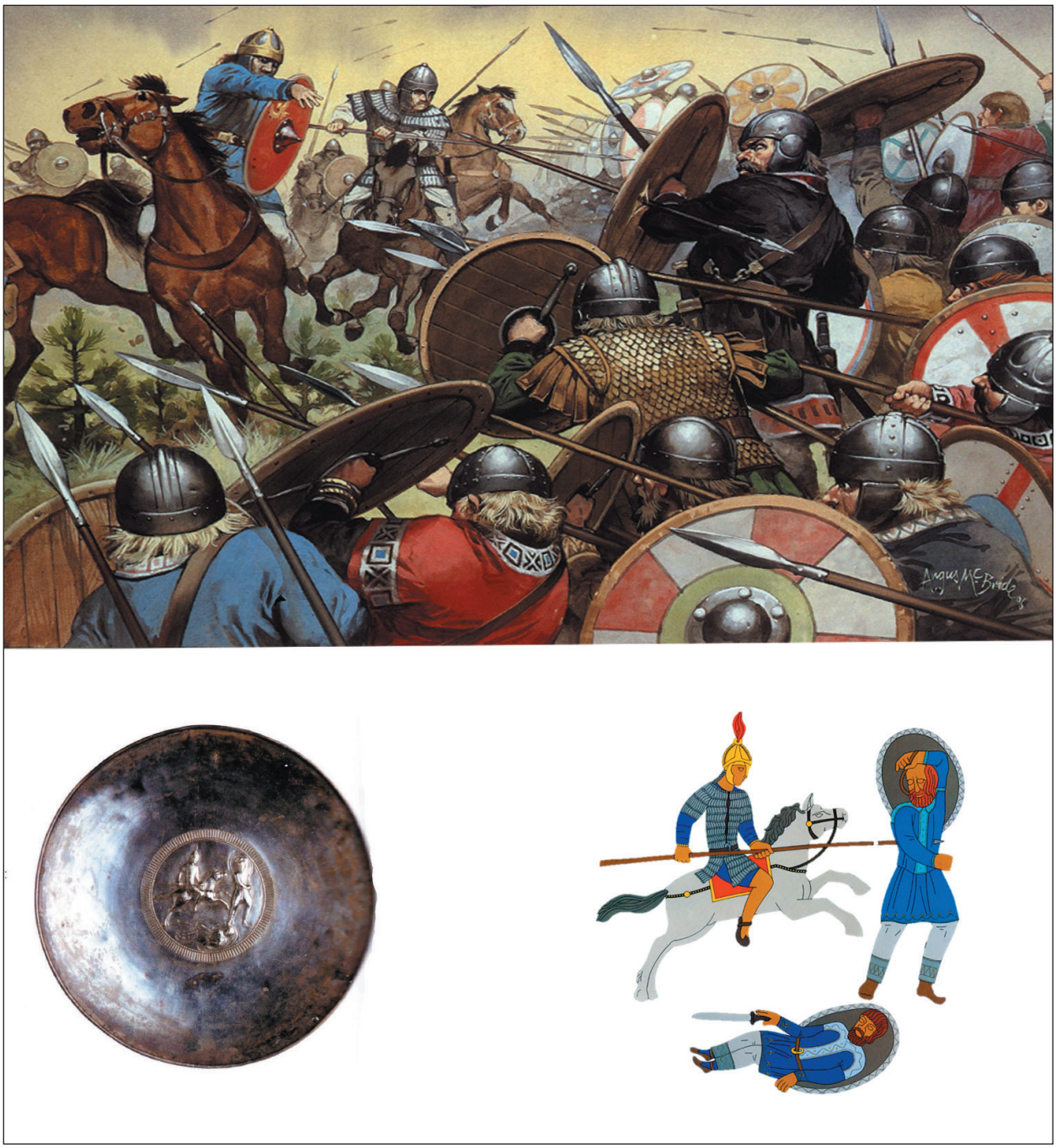
A mezőn farkasszemet néznek egymással a felsorakozott seregek: „rómaiak", az oldalukon helyet foglaló szövetséges barbárok és az Aordus vezette erők. Barbárok állnak mindkét oldalon, sőt egyazon törzsből származó barbárok. Pajzsaikat ugyanazok a jelek díszítik, sőt a megszólalásig hasonló fegyvereket tartanak kezükben. Ha jobban szemügyre vesszük őket, látjuk, hogy öltözetük és arcvonásaik is sok esetben megegyeznek. Aordus népe és a bizánciak oldalán harcoló „áruló testvérek" is egyaránt herulok. A csata kezdetét veszi. Az előcsatározók megindulnak, kilövik vesszőiket íjaikból, és elhajítják lándzsáikat is. A pajzsfal azonban összezár, bár nem tökéletesen. Néhányan holtan rogynak össze, de az alakzat kitart. Ekkor felsorakozik a „védők" sorának tükörképe a másik oldalon. Lassan közelítik meg egymást. Mire elérik a sorokat, már pajzs feszül pajzsnak, és ember embernek. Alábbhagynak a harcok, majd a támadók óvatosan visszahúzódnak. Újra lövedékek zápora zúdul a védőkre. Alighogy felocsúdnának, már a félelmetes bizánci lovasság nehézpáncélba öltöztetett, az antik korok tankjait megidéző csataménjei száguldanak feléjük. Megtörik őket, átszakad a fal. Elkezdődik a felőrlő kézitusa, vagy inkább a mészárlás, a herulok egy része fejvesztve menekül, másik felük királyaikat védi tovább.

Órákkal később két alak lovagol egymáshoz. Hátasaikról leszállva köszöntik egymást és fegyvereiket hátrahagyják.

– Üdv, Audoin király!
– Üdv, vitéz Turisind!
– Aordus és a heruljai elbuktak! Te nem támogattad végül őket, pedig a hatalmadra bízták magukat!
– Ahogy látom, azért a harci feladatok oroszlánrészét te is átengedted szövetségeseidnek. Miért jöttél mégis elém? Harcolni akarsz?
– Küzdenék veled, amíg erőm bírja, de nem bízom a ma mellettem lovaglókban! A mai nap csalóka barátjából könnyen válhat holnap ádáz ellenség. Rendezzük el ügyeinket nélkülük!

---

1 A késő római kortól kezdve a birodalom katonai vezetőinek megnevezése.
2 Rúna feliratokon szereplő kifejezés, jelentése: hagyma (ami termékenységet jelöl).
3 Szintén rúnafeliratokon szereplő formula, jelentése: Jó évet!
4 A későbbi Odinnal azonosítható germán istenség.

1. kép. Kora középkori ütközet, melyhez hasonlót olvashattunk a bevezetőben a herulok és a bizánci haderő között lezajlott csatáról (549). A korszak mindent elsöprő lovasrohamát láthatjuk a híres isola rizzai tál ábrázolásán is, ahol a lamellás vérttel rendelkező lovas átgázol a gyalogosokon

Fig. 1. An early medieval battle, similar to the one we read in the introduction about the battle between the Heruls and the Byzantine forces (549). An all-out cavalry charge of the period can also be seen in the famous bowl of Isola Rizza, where the rider wearing the lamellar armour is seen charging through the infantry

– Ahogy kívánod, hosszú szakállúak[5] ura! Az Úr segítsen egyezségre jutnunk – szólt Audoin, a gepidák királya.
– Vagy az istenek!
– Ahogy neked tetszik! Én mindegyiket félem és tisztelem!

Az 549-es év eseményeiről egy palesztinai születésű szerző, Prokopios számol be a 6. század derekán, a Justinianos bizánci császár által a gótok ellen viselt háborút megörökítő monumentális alkotásában. A fentebb ismertetett jelenetsor a fikció terméke, de talán így is történhettek volna az események. A kaesariai krónikás munkájának köszönhetően számos részletet megtudhatunk a korszakról, az események fő sodra ismertté vált. Kétségbeesett várakozás, cserbenhagyás, „rokonok" harca egymás ellen, és a politika háttérjátszmái, amelyek láthatatlanul szövik át a hétköznapi ember életét. De az intrikák világa mögött ott rejtőzik az a sokszor misztikus világ is, melyet az akkori ember a saját hiedelemlényeivel, isteneivel népesített be. A herul királyok szidalmai és áldásai között szereplő germán eredetű szavak és mágikus kifejezések például a Kárpát-medencétől Skandináviáig húzódó területen elterjedt rúnaírásos emlékeken is megtalálhatók. Sok elemében J. R. R. Tolkien elbeszéléseit, a politikai intrikák világa pedig a korunkban nagy népszerűségnek örvendő G. R. R. Martin *Trónok harcá*nak Westerosát idézik. Kik álltak szemben egymással? Hogyan harcoltak és éltek? Honnan jöttek? Miben hittek? A 21. század, de már a múlt század embere is ezekre a kérdésekre kereste a választ az elmúlt korok árnya felett töprengve.

Napjainkban a 6. század világa és a Kárpát-medencében megforduló germánok nem ismert alakjai modern hazai tömeg-kultúránknak, azonban az a miliő, ami ezt a világot körbelengi, és amely meghatározta Európa germánok lakta kora középkorának arculatát és kultúráját, annál inkább. Elég csak a különböző, a skandináv korban lejegyzett istenek újpogány kultuszára, vagy a szintén mitológia ihlette Thór-filmekre, népszerű történeti témájú sorozatokra (*Vikingek, Az utolsó királyság*) utalnunk. Hétköznapjainkat és a modern popkultúrát átszövik ezeknek a médiatermékeknek az utalásai, mégis sok esetben az egyszerű felhasználó nem ismeri ezeknek az eredetét, sem annak a világnak a környezetét, amelyből származnak.

A romantikus múlt felé fordulás attitűdje az utóbbi negyed évszázadban számos érdeklődőt vonzott, sőt akár indított el a megismerés útján. Mégis az utolsó ismeretterjesztő összefoglalás, mely nagy sikert aratott magyar nyelven (és kifejezetten csak az 5–6. század világára koncentrált), Bóna István 1974-ben kiadott *A középkor hajnala* című könyve volt. A maga korában a mű elérte a kellő hatást, hiszen a korszak történetébe beleszerető egyik olvasó – ihletet merítve a kiváló régész professzornál olvasott írásban szereplő nevekből és eseményekből – létrehozta az azóta világhírűvé váló Gepida kerékpármárkát. Sajnálatos módon az antikvitás és a kora középkor Kárpát-medencében zajló eseményeit bemutató írott források sok esetben nem teszik lehetővé egy teljes történelmi tabló felvázolását. A helyi történések és folyamatok jobb megértéséhez több ízben is a hasonló fejlődést mutató korabeli európai barbár párhuzamok bevonására vagyunk kénytelenek hagyatkozni, illetve a szélesebb olvasóközönség számára közérthető példák bevonásával próbáljuk meg régiónk históriájának jelzett időszakát ismertetni. A múlt ezen szeletének értelmezése azonban korántsem csak egyféle olvasatot enged meg, hiszen a fennmaradt írott forrásoknak és tárgyi anyagnak is számos egymástól akár teljesen eltérő értelmezése is felmerülhet. A közoktatásban rendszeresített tananyagban a korszakról alkotott kép nagyon sok esetben korábbi, ugyanakkor nem minden alkalommal nyugvópontra jutott viták eredményeit és belőlük levonható ismereteket tartalmaz, az eltérő véleményekre pedig nem is hívja fel a figyelmet. Ez a könyv a legújabb történeti és régészeti kutatásokat alapul véve próbálja meg ezt a régvolt kort számos érdekes részlet kiemelésével közelebb hozni a ma embere számára. Öveket becsatolni! Indulhat a felfedezőút, de mindenki vigyázzon a testi épségére!

[5] A langobard név jelentése, melynek mitikus történetét a 7. században jegyezték le.

II. A MÓDSZERTANI ALAPOK – FORRÁSOK, NÉZETEK, NÉPEK?

II.1. Az antik középkor

„*Ezzel, uraim, a Római Birodalom megszűnt létezni. (Lassan, lehajtott fejjel, hóna alatt a szoborral távozik).*"
(Dürrenmatt, A nagy Romulus, IV. felvonás, Fáy Árpád fordítása)

A történelmi periodizációk, a merev korszakhatárok és a kőbe vésett dátumok ma már általános tudásunk és műveltségünk szerves részét képezik. A fenti, neves svájci drámaírótól, Friedrich Dürrenmattól származó, a maga helyén groteszk és humoros szépirodalmi idézet is ékes példája ennek: 476-ban az utolsó nyugatrómai császár letételével véget ér az ókor. Az egyes korszakhatárok ellenben merev, késői konstrukciók, minthogy az adott időben élt személyek az események megtörténte után sokszor semmilyen drasztikus változást sem éreztek korábbi életükhöz képest. Mi is történt 476-ban? Egy pannóniai származású, az állami életben vezető pozíciót betöltő apa (Orestes) által patronált gyermek császárt saját barbár harcosai megfosztották a hatalomtól. A fiút nem gyilkolták meg, hanem száműzték Rómából és feltehetően Itália barbár királyaitól kapott évi tisztességes juttatások birtokában vidéken visszavonulva élte le hátralévő éveit (a 6. század elejéig?). Forrásaink mindenesetre nagyon bizonytalan adatokat szolgáltatnak 476 utáni sorsával kapcsolatban. Milyen hatása volt ennek a hétköznapi ember életére? Valószínűleg a hatalomban bekövetkező váltást a kikiáltók közzétették a fórumon, ugyanakkor az élet nem állt meg. Nem alakult ki az átlagemberben sem ekkor, sem pedig később az az érzés, hogy ő egy korszakhatár eseményeit élte meg, mint ahogy azt napjainkban több ízben is megtapasztalhattuk a 20. század nagyobb sorsfordító történései kapcsán. Az államéletet meghatározó intézmények – többek között maga a *senatus* is – ugyanúgy folytatták hétköznapi működésüket, a gazdaság és a mindennapok rendje sem szenvedett nagyobb csorbát. A hatalmi elit összetételében és a csúcson állók személyében érzékelhető a váltás, ami egy korábban megindult folyamat része volt. Már közel fél évszázada a hadseregen belül a barbár származású vezetők törtek előre, akik az államélet folyását is meghatározták.[6] 476-hoz képest sokkalta nagyobb törést jelentett a majdnem egy évszázaddal később bekövetkező langobard itáliai foglalás, mely véglegesen felszámolta a korábbi római hagyományrendszer jelentős részét az államéletben és egy új átalakuló korszak nyitányának is tekinthető. A mai olvasók emlékezetében mégsem ezek az események a meghatározóak, hanem a már unalomig ismert évszámok és hozzá társított történések.

Jelen munka a klasszikus értelemben vett ókor és a középkor korai századainak regionális eseményeit és kultúráját igyekszik bemutatni, azonban fontos megvizsgálnunk, hogyan is írhatjuk le ezt a közel hat évszázadot a történeti periodizáció nyelvén. A germán nyelvet beszélő csoportok a római és görög szerzők szeme előtt a késő köztársaság korában jelentek meg, és a megszülető Római Császárság időszakában váltak az új államalakulat egyik legfőbb kontinentális ellenlábasaivá. Az intenzív kapcsolatok azonban a római császárkor végével sem értek véget, hiszen egyes nagyobb csoportok az egykori Nyugatrómai Birodalom területeire költöztek be, és annak keretein belül alakították ki új államaikat. A nagy germán törzsi alakulatok megjelenése és virágkora időben egybeesik a Római Császárság kései periódusával, valamint a nyugati államrész önálló létének megszűnését követő évszázadokkal. A különböző történeti szakmunkák ezt az időszakot gyakorta nevezik késő antikvitásnak, kora középkornak vagy a 4. század második felétől számítva a népvándorlás korának is. A három *terminus technicus* nagyjából egy periódust fed le. A korszak meg-

[6] Brandt 2006, 72–86; Rummel 2007.

2. kép. A késő antikvitás és a kora középkor összemosódó időhatárai a hazai és a nyugati kutatásban
Fig. 2. The merging timeline of the late antiquity and the early Middle Ages in domestic (Hungarian) and Western European research

nevezésében tapasztalható döntő különbség főként az egyes korszakok kutatóinak vagy egyes nagy, a kutatást meghatározó történeti iskoláknak a szemléletében figyelhető meg. A késő antikvitás fogalmát előszeretettel alkalmazzák az angolszász, valamint manapság egyre több esetben már a francia, olasz és német nyelvterületen is. Általában a 3. század végén meginduló átalakulások és a római hagyományokkal sok szempontból szakító bizánci császár, Herakleios (Kr. u. 610–641) uralkodása közötti, valamint az annak végén a mediterrán kultúrát és gazdaságot teljes mértékben átformáló iszlám előretörést szokták korszakhatárként meghatározni.[7] Korábban főként a német nyelvterületen alkalmazták az adott korszakra a kora középkor kifejezést, mely időkereteiben a késő antikvitáshoz képest valamivel hosszabb időszakot fed le. Főként a 4–5. és a 11. század közötti időszak kapcsolódik ehhez a tágabban értelmezett, sok átalakulást magában rejtő terminushoz. A szokatlanul hosszú időszak képzete azért alakulhatott ki, mivel egyes folyamatok, melyek meghatározták a középkor korai szakaszát, gyakorlatilag már a császárság utolsó évszázadaiban megindultak.[8] Az egyes szakmunkákban gyakorta megjelenő népvándorláskor kifejezést az időszak pontosabb körülírására a német mellett főként a Kárpát-medencéből az eseményeket nyomon követő magyar tudományosság használta a 20. században. A két területen azonban a fogalom mögött rejlő keretek más-más időintervallumokat jelölnek. Míg a német szakmunkák általában a hunok európai megjelenése (370-es évek) és az utolsó germán csoport nyugati foglalása (langobardok 568-as itáliai hadjárata) közé helyezik (tehát a német közgondolkodásban a népvándorláskor a kora középkor része), addig a magyar – főként régész kutatók – a hun korszak és a magyar honfoglalás kora közötti időszavot jelölik a népvándorlás koraként.[9] Az 1930-as években voltak olyan kísérletek magyar nyelvterületen is, amelyek ezt a részben az ókorhoz, részben már a középkorhoz kötődő köztes periódust valami átmeneti, szellemes, ugyanakkor kifejező jelzővel kívánták körbeírni. Váczy Péter ezt a „sötét kor-

[7] Pirenne 1983, 39–56; Ostrogorsky 2001, 45–51; Galamb 2010, 86–88.
[8] Angenendt 2008, 24–25.
[9] Rosen 2002, 19–22; Pohl 2005, 13–39. A magyar kutatásban ezt a szemléletet és időbeosztási szisztémát a magyarság megjelenése és honfoglalása befolyásolta jelentősen, hiszen elődeink megérkezésével érkezett el egy, az egész Kárpát-medencét összefogó állandó államalakulat kora. A Kárpát-medence barbárok uralta korszakát és annak hazánkban is használt beosztását Bóna István szemlélete határozta meg, mely a kiváló professzor tevékenysége révén az egyetemi oktatásban is meghonosodott.

szakot” antik középkornak keresztelte el, melyről az alábbi módon fogalmaz: „*...nincs tehát szakadék antik- és középkor között, ellenkezőleg, a két kultúrvilág határai észrevétlenül tolódnak egymásba.*”[10] Gondolatébresztő újítása azonban nem talált széles támogatásra a hazai történetírásban, így a magyar nyelvű szakmunkákban továbbra is a késő antikvitás, népvándorláskor és kora középkor fentebb ismertetett, igen tág időkereteket magukba foglaló időjelölőket használják a korszak megnevezésére.

II.2. „Medvebőrös barbárok”

A magyar irodalom egyik legnagyobb klasszikusának számító munka, Madách Imre *Az ember tragédiája* Péter apostol tolmácsolásában így fogalmazza meg a késő antikvitás pusztuló Rómáját és az utána következő századok vízióját:

„*Az Úr meghallgatott. – Tekints körül,*
Az elkorcsult föld újra kezd születni.
E medvebőrös barbár harcfiak,
Kik üszköt vetnek fényes városokra,
Kiknek lova múlt századok vetését
Tiporja el, s istállót elhagyott
Templomfalak közt lél, új vért hozand
Az elsilányult, megfogyott erekbe.
S kik a cirkuszban himnuszt énekelnek,
Mig a bősz tigris keblöket kitépi,
Új eszmét hoznak, a testvériséget,
És az egyénnek felszabadulását,
Melyek meg fogják rázni a világot.”

(Madách Imre, Az ember tragédiája, 6. szín)

Az egyre inkább erkölcsi züllésbe süllyedő Róma, a felerősödő barbár inváziók és a káoszban, a romok felett felragyogó kereszt egy film gyors vágásaiként vezetik át az olvasót az ókorból a középkorba.

Már Madách korát megelőzően is élt egy ilyen, az egykori valóságot nagymértékben leegyszerűsítő kép az európai köztudatban, mely a felvilágosodás korának történetírásáig vezethető vissza. Kiemelkedő munkának tekinthető a brit történész, Edward Gibbon (1734–1794) könyve *(The History of the Decline and Fall of the Roman Empire),* melyben a virágzó Birodalom hanyatlásának okát Madáchhoz hasonlóan a régi római erkölcsök elhagyásában, a kereszténység térnyerésében és a barbárok beözönlésben látta.[11] A római állam szétesését a brit történetíró is egy hosszabb, századokon átívelő folyamat részeként értelmezte. Az idő előrehaladtával a történeti források részletes és szakszerű feltárása azonban jelentősen átformálta a korszakról kialakított képet a történettudomány berkeiben. Sajnálatos módon a tudományban mutatkozó óriási mértékű szemléletváltást nem követte ilyen gyorsasággal a 4–9. század közötti periódusról alkotott, sok esetben a köztudatban mindmáig makacs módon továbbélő sztereotípiák változása: a hunok európai megjelenésével meginduló germán migrációkat egyértelműen a római nyugat bukásának megpecsételéseként értelmezik.[12] Valóban ez volt a javarészt germán nyelvet beszélő csoportok történelmi szerepe? Az egyetemes káosz és a hódítás után már „megszelídült” és kereszténnyé váló utódaik hozták el a megújulás alapjait Európának? A több mint 150 évvel ezelőtt megjelent mű szemlélete és az általános benyomásaink, melyek az egykor virágzó Római Birodalom hanyatlását követő századokról azóta is élnek a köztudatban, vajmi keveset változtak. A „medvebőrbe” búvt barbárok, akik ellepték a 20. század szórakoztató irodalmát és fantasy filmjeit, a mai ember számára világos, jól körülhatárolható sablonként, egyfajta zsánerfiguraként jelennek meg. A becsület és a harciasság megtestesítőinek modern kori romantikus alakjai tényleg teljes egészében barbár módra feldúlták Róma nyugati örökségét, majd annak romjaiból hozták létre a középkor alapjainak felépítményét? Kik voltak valójában ezek az egykori világot megrengető harcosok?

A mai magyar nyelv azokat a szervezett, emberek alkotta közösségeket, melyek az antikvitásban és

[10] Váczy 1937, 2–3.
[11] Gibbon 1776–1786.
[12] Ez a Gibbonra visszavezethető történeti interpretáció az utóbbi évtized angolszász irodalmában újra megjelent. Ehhez lásd: Heather 2005.

3. kép. A Rómát legyőző „medvebőrös barbárok” tipikus, antik sztereotípiákra visszavezethető ábrázolása a 19. századból. Alphonse de Neuville (1836–1885) illusztrációja a catalaumi csatáról a Franciaország történetét a legkorábbi időktől bemutató ismeretterjesztő kötetből
Fig. 3. A typical 19th century depiction of „bearskin barbarians” defeating Rome, based on antique stereotypes. Illustration by Alphonse de Neuville (1836–1885) of the Battle of Catalaum from his book of studies on the history of France from the earliest times

4. kép. Edward Gibbon (1737–1794) portréja. A Római Birodalom bukását javarészt az ő monográfiájának megjelenése óta köti a kutatás a germán és barbár népek inváziójához. Henry Walton festménye (National Portrait Gallery, London)
Fig. 4. Portrait of Edward Gibbon (1737–1794). Since the publication of his monograph, the fall of the Roman Empire has been largely associated with the invasion of Germanic and barbarian peoples. Painting by Henry Walton (National Portrait Gallery, London)

a kora középkorban a Római Birodalom határai mentén éltek, általában a „nép” kifejezéssel írja körül. A magyar mellett igaz ez a többi nagy európai nyelvre is (a német *Volk*, az angol *people* stb.), azonban a kifejezés félrevezető, hiszen az esetek döntő többségében mai modern fogalmakat társítunk hozzá. Napjaink „nép” kifejezése mögött rejlő képzeteink sok esetben a felvilágosodást követő romantikus nemzeti ébredés periódusához köthetők. A 19. századi romantika és a néplélek felfedezésének időszakában egyre több csoport fordult saját kultúrájának gyökerei felé, a régi korok történetének, hagyományainak (főként hiedelmeinek), esetleg nyelvének megismerésén keresztül.[13]

Nem véletlen, hogy a régmúlt varázslatos világa megihlette a szépírókat is, és éppen ebben az időszakban születtek meg az első nagy történelmi témájú regények. A germán régmúlt romantikán felnőtt első kutatónemzedéke példának okáért Jacob Grimm művein szocializálódott, aki a testvérével Wilhelmmel közös mese és mondagyűjtemények megírása mellett több tudományterületre kiterjedően kezdte el tanulmányozni az antikvitás németországi barbárjainak kultúráját. Ő volt többek között az egyik első összegzője a germán hiedelemvilág és mitológia témakörének is, melyből

[13] Brather 2000.

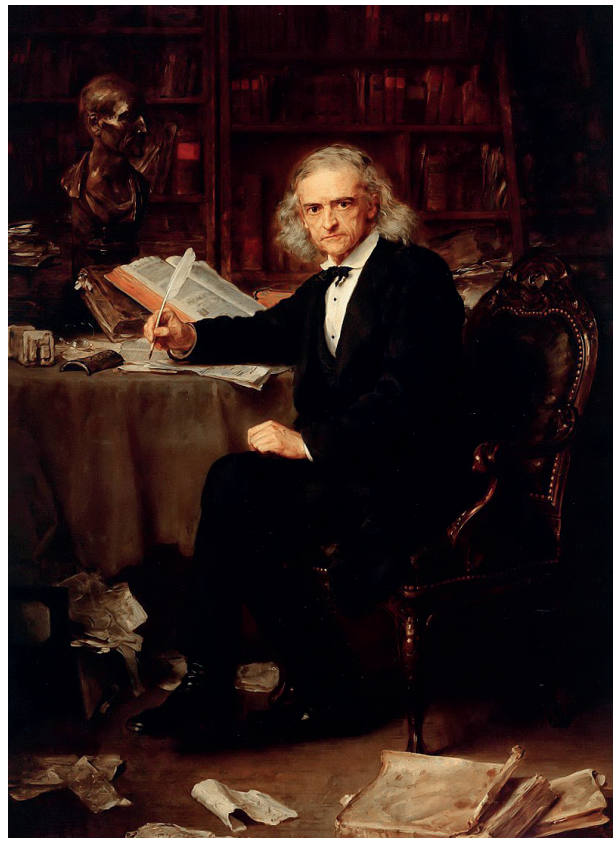
5. kép. A valkűrök lovaglásának első fényképes „bizonyítéka”. A germán hagyományok egyik első kibontakozásának színtere és a népszerűsítés forrása: az opera. A képen az első bayreuthi Brünnhilde, Amalie Materna látható a II. Lajos bajor király által külön az előadás számára adományozott lóval (1876)
Fig. 5. First photographic „evidence” of the ride of the Valkyries. One of the first venues where Germanic traditions were developed and popularised: the opera. The picture shows the first Brünnhilde of Bayreuth, Amalie Materna, with a horse specially donated by King Louis II of Bavaria for the performance (1876)

kortársa Richard Wagner számos inspirációt nyert a Ring-tetralógia operáinak (A Rajna kincse, A valkűr, Siegfried, Az istenek alkonya) komponálásakor.[14] A hősi mondák és a pogány istenek történetei, a skandináv-germán múlt hagyatéka a zene nyelvén keresztül utat talált a szélesebb befogadó közönség felé is, sőt generációkra meghatározta a német identitástudat dicsőséges régmúltról és kultúráról alkotott felfogását. A kultúra területén tapasztalható felvirágzás mellett azonban egy másik folyamat is ekkor indult meg máig ható, visszafordíthatatlan intenzitással: a nemzeti öntudat és önazonosságtudat születése. Az egyes kisebb csoportok kultúrájának összekötő eleme a közös történeti múlt mellett egyre inkább a közös kultúra és a nyelv lett, melynek alapjait a régiségbe visszavetítve is megbonthatatlan egységként kezelték. A különböző mai szláv csoportok – akik a nemzeti ébredés egyik legnagyobb kiaknázói voltak – ekkor kezdték az antikvitás és a középkor időszakában megtalálni elődeiket egy-egy korai történet ködébe vesző államalakulat képében (pl. Morva Fejedelemség).[15] A történeti realitás ezeknek a törekvéseknek azonban gyakran ellentmondott, mivel az adott politikai egységeket és a kialakuló fiatal „nemzeteket” sok esetben hatalmas történeti távlatok (idő, tér) és folyamatosság lehetőségét megtörő változások választották el egymástól. A 19. században – miként napjainkban is – gyakorta az adott kor struktúráját és szemléletét próbálták meg visszavetíteni a feltételezett ősök dicső korába (ez a folyamat sajnos napjainkig sem ért véget, elég csak a hazánkban is megszülető alternatív munkákra gondolnunk (őskori és bronzkori magyar emlékek „felfedezése”, [sic!], melyek a magyarság Kárpát-medencei történeti „elsőségét” kívánják bizonyítani). A század végén az egyes nemzetállamokban megszülető, a lakosság egyre nagyobb hányadára kiterjedő közoktatás mégis felkarolta az ehhez hasonló törekvéseket, így váltak a német régmúlt ködbe vesző hőseivé Hermann, a cheruszk vagy Franciaországban a gall Vercingetorix.[16] Ezeknek a történeti hősöknek az adott országokban gigantikus méretű szobrokat emeltek, ezzel is hirdetve az adott közösség régiségét és korai dicsőségét. A minél régebbi múltba történő „őskutatásnak” természetesen megvolt a nem is annyira burkolt politikai és ideológiai célja is: az adott nemzetállam általában saját történeti legitimitását próbálta meg alátámasztani azáltal, hogy a terület őshonos lakosságában is saját „elődeit” fedezte fel.[17] A 19. század végi – 20. század eleji legitimáló verseny legnagyobb győztesei azonban mégiscsak a történettudomány képviselői és természetesen az utókor lettek. A régi

[14] Simek 2003, 17–19.
[15] Albrecht 2003, 27–60; Geary 2014a, 34–46.
[16] Brather 2000, 143–149.
[17] Takács 2006.

6. kép. A Hermann-emlékmű Kalkriesében, a teutoburgi csata helyszínén, egy 1900 körüli képeslapon ábrázolva. Az 53 méter magas emlékművet a rajta elhelyezkedő 26 m-es Arminius/Hermann szoborral 1875-ben adták át a nagyközönségnek, hogy hirdesse a németek „elődeinek" hatalmas győzelmét
Fig. 6. The Hermann monument in Kalkriese, the site of the Battle of Teutoburg, depicted on a postcard from around 1900. The 53 m high monument, with the 26 m high statue of Arminius/Hermann on top, was opened to the public in 1875 to commemorate the great victory of the German ‚ancestors'

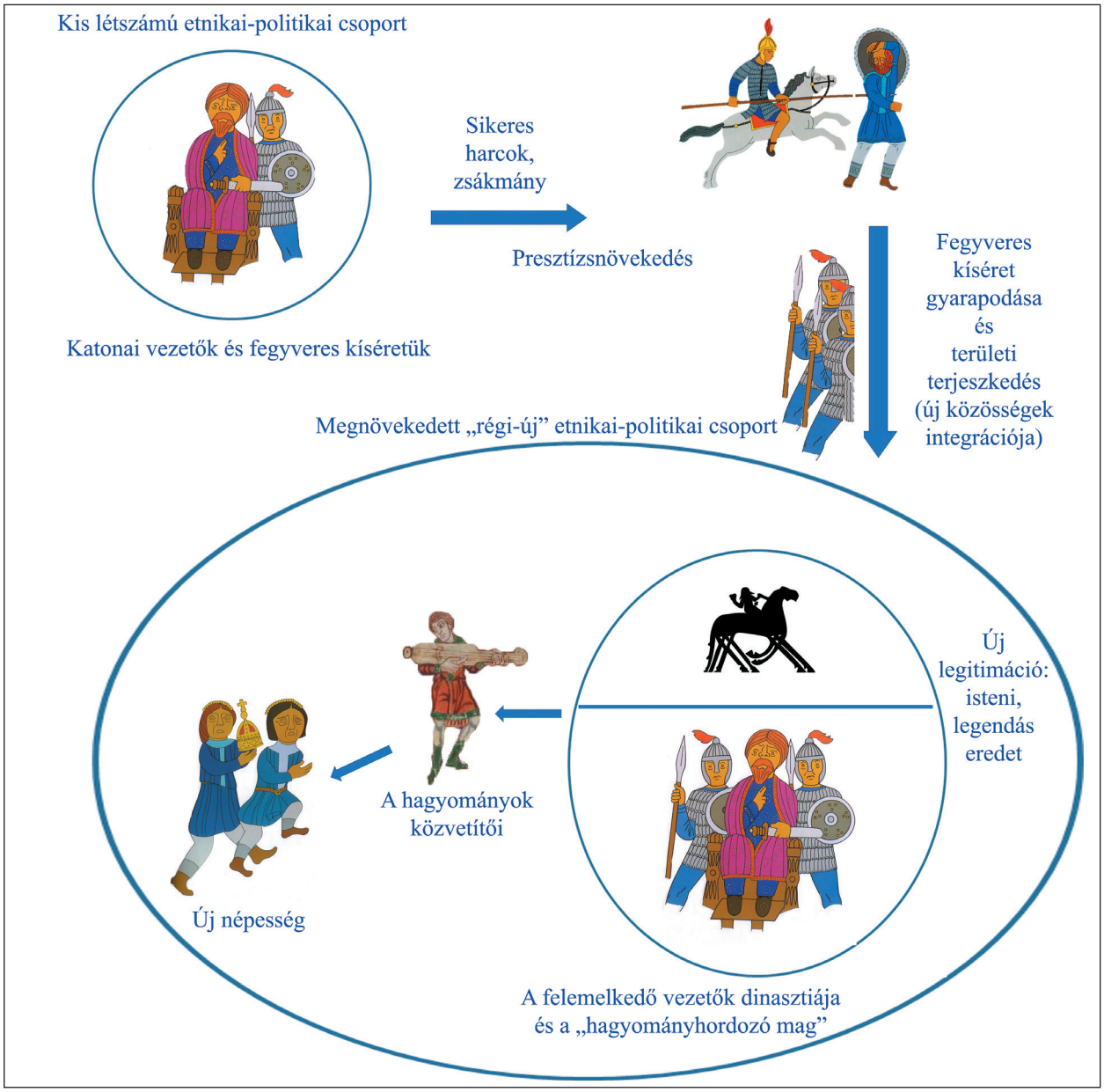

7. kép. Theodor Mommsen 1881-ben, Ludwig Knuas festménye (Nationalgalerie Berlin, A I 315). A legendás klasszika-filológus úttörő szerepet játszott a korai germánokra vonatkozó források felgyűjtésében és a Monumenta Germaniae Historica (MGH) kiadványsorozat elindításában
Fig. 7. Theodor Mommsen in 1881, painting by Ludwig Knuas (Nationalgalerie Berlin, A I 315). The legendary classical philologist played a pioneering role in the collection of the written sources on the early Germanic peoples and the founder of the Monumenta Germaniae Historica (MGH) series

korok történetét feltáró nagy munkálatok és vállalkozások hatalmas anyagi támogatások keretében ekkor indultak meg, aminek köszönhetően a korai korszakokra vonatkozó források hatalmas arányú felgyűjtése és elemzése vette kezdetét (például a germánok esetében az egyik első irodalmi Nobel-díjas filológus, Theodor Mommsen által egyengetett *Monumenta Germaniae Historica* sorozat, mely a germánság történetének forrásait tárta fel).[18] Az írott forrásokban fellelhető kora középkori népek egész sorának története és annak forrásbázisa ezeknek a nagyszabású munkálatoknak köszönhetően kezdhetett összeállni.

Az államalkotó nemzetek elődeinek gondolt csoportokról kialakított kép a tudományos közgondolkodásban a modern kritikai történetírás megszületésekor azonban nagyban hasonlított az egyes barbár törzsek fennállásának korában lejegyzett ókori és kora középkori értelmezésekhez. Ez nem is csoda, hiszen a 19. század végének és 20. század első felének kutatói ezekből a tudósításokból indultak ki munkáik írásakor, ezért menthetetlenül átvették azok szemléletmódját (természetesen nem a maguk helyén kezelve azokat). Az antik „szépírók" a görög poliszrendszeren és a római állam határain kívüli csoportokat főként közös leszármazású

[18] Geary 2014a, 37–41.

8. kép. Reinhard Wenskus 1961-es munkájának fő mondanivalóját összefoglaló ábra, avagy hogyan válik egy kis csoportból és annak uralkodó rétegéből egy nagyobb politikai formáció a korai periódusokban. A sikeres vezetők köré gyűlő fegyveres kíséret és a forrásokban azonos néven szereplő közösségek gyakorta különböző eredetűek voltak. A korabeli társadalmon belül összekötő kapcsot a vezető elit és annak fiktív összetartozást biztosító mítoszai jelentettek

Fig. 8. A diagram summarising the main message of Reinhard Wenskus' 1961 work, or how a small group and its elite become a larger political formation („people" in the written sources) in the early periods (antiquity and early middle age). The 'royal military following' (elite military band) that gathered around successful leaders („big man"), i.e. ‚tradition-bearing corem' and the communities that were given the same name in the sources were often of different origins. The elite established and promoted the fiction of common descent. The connecting link was the ruling elite and its fictitious myths of belonging in the contemporary society

közösségekként határozták meg, ahol a közös kultúra, a nyelv, a viselet, a jog és a vallás szorosan, szinte elválaszthatatlanul összefonódott.[19] Ezek az antik sztereotípiák Hérodotosz, Thuküdidész és Cicero munkáin keresztül öröklődtek tovább egészen a kora középkor krónikás hagyományaiig. A középkor századait is túlélve ez a „barbár” népekről közvetített klasszikus kép változatlan formában ör-

[19] Brather 2004, 117–138; Siklósi 2006; Vida 2006, 208–210.

ződött meg. Ha a megítélésben voltak is alapvető eltérések (így pl. a Habsburgok jogigénye az egyes régiók feletti ellenőrzés miatt néha felülírta az antik sztereotípiákat és pozitívabb színben tüntette fel a barbárokat), de a „népről" alkotott elképzelések az évszázadok folyamán vajmi keveset változtak. Ennek köszönhetően nem véletlen, hogy a 20. század első felének modern kutatói is közös származású, azonos kultúrájú, valamint azonos nyelvet beszélő csoportokként kezelték az általuk is vizsgált közösségeket.[20]

Az antik „nép" fogalom és a 20. század derekáig tapasztalható nép-nemzet koncepciók elválaszthatatlanul fonódtak egymásba, döntő változást csak a II. világháborút követő évtizedek hoztak a kutatásban. A korábban a romantika kora óta létező ismérvek és az antik toposzok alapján leírt antik – kora középkori „népek" eszményét hangoztató német nyelvű kutatás állt elő döntően új elképzelésekkel. A sok esetben a szociológia kutatási szemléletét és módszertani eszközeit is használó új irányzat elvetette az időben visszavetített, a modern értelemben vett nép-nemzet felfogást. Az irányzatot megalapozó Reinhard Wenskus szerint az adott időszakokban egy-egy, az írott forrásokban megjelenő csoport mögött szűkebben vett eliteket kell sejtenünk, akik a politikai hatalmat birtokolták és irányították a nagyobb tömegeket.[21] A folyamat az alábbiak szerint írható le.

1. Általában a presztízs növekedésével (ez ebben a korszakban és társadalmi közegben egyet jelentett a hadi sikerekkel és a bevételek megsokszorozódásával) egy-egy nemzetség, vagy a körülötte csoportosuló harcos elit megkezdi felemelkedését. Az egyes barbár csoportok elitjének, illetve vezetőinek hatalomra jutásában természetszerűleg erőteljes külső tényezők is szerepet játszhattak a korai történeti periódusokban. A germán „hadurak" és kíséretük felemelkedése, illetve hatalmi bázisuk kiépülése sok esetben elválaszthatatlan példának okáért a Római Birodalom erőteljes diplomáciai tevékenységétől is.

2. A felemelkedő csoport hatalmát sok esetben hasonló berendezkedésű és kulturális háttérrel rendelkező közösségekre is kiterjeszti fegyverei révén, ami tovább növeli tekintélyét. A siker természetesen vonzza a vállalkozó kedvű harcosokat is, akik szintén szeretnének a haszonnal kecsegtető hadjáratok részesei lenni, ezért a terjeszkedő hatalom és a vezető szolgálatába szegődnek.

3. Ezeknek a politikai formációknak a megalapítói eleinte „hadurakként" vezetik a nekik engedelmeskedő csoportokat, de a sikerek fenntartásához a hadi potenciál mellett természetesen szükségük volt egy ideológiai, akár a szakrális szférába is emelhető támaszra is, mellyel kifejezhették különlegességüket. Ennél a pontnál az egyes vezetők gyakorta saját nemzetségüket és elődeik sorát az istenekig vezetik vissza, vagy annak eredetét és legitimitását mindenképpen az égi erőkhöz csatolják. A Britanniát uraló angolszász királyok a 6–7. század folyamán dinasztiájuk ősapjaként a germán panteon főistenét, Wodant jelölték meg, így nyerve szakrális legitimációt népük körében.[22] Valószínűleg az Attila hun király kapcsán megőrződött, szerencsésen megtalált hadisten kardja és annak mítosza is egy hasonló célzattal „megkomponált", uralmát hitelesítő esemény lehetett, mely által a nomád uralkodó megkapta az égiek támogatását (amire szüksége is lehetett a bátyja meggyilkoltatása után kialakult átmeneti helyzetben).[23] A vezető réteg hagyományait természetesen érdemes volt valamilyen formában az újonnan csatlakozók felé is közvetíteni. Erre a célra voltak alkalmasak a különböző ünnepek vagy azok a mediátorok (bárdok, druidák, regösök), akik ezeket a tradíciókat tovább hagyományozták. A közösség és az egyes csoportok eredetmítosza és történetei tehát sok esetben a felsőbb körök igényei szerint alakultak ki. Egy-egy korai csoport identitása az esetek döntő többségében a politikai hatalmat bíró elittel és annak önképével fonódott egybe. Ezek a korai „népek" tehát egyáltalán nem egymással vérrokonságban álló közösségek, hanem sokkal inkább a fiktív családi tradíciókat nagyközösségi szintre emelő csoportok láncolatai voltak. Az új jövevények idővel általában elfogadták ezeket az identitásjelölő

[20] A germánok kutatását célzó korai kutatások egyik nagy összegzését Ludwig Schmidt végezte el, aki az egyes törzsi-politikai szervezeteket szinte mai modern értelemben vett közösségekként kezelte: Schmidt 1941.

[21] Wenskus 1961, 75–91.

[22] Beda Venerabilis, I, 15.

[23] Jordanes, Getica, 183.

elemeket, mely révén ők is a közösség részeseivé váltak. A gyakorta egymással is vetekedő elitek között folyamatos volt a küzdelem a vezető pozícióért. Nem véletlen, hogy a korabeli írott forrásokban gyakorta tűnnek el és jelennek meg új „népek”.[24] A hatalmi rendszert ismerve az ma már egyértelműen kijelenthető, hogy az alapnépesség sok esetben változatlan maradt, míg az őket megszervező erők lehettek azok, amelyek többnyire váltották egymást. Természetesen az egyes hasonló kultúrájú csoportok körében létezhetett valamilyen formában egyfajta közös eredettudat, mely alapvetően a társadalmi berendezkedés és a kultúra nagyfokú hasonlóságára vezethető vissza. A nagyobb egységbe szervezést és a kutatás által sokáig csak etnikai tradícióként számon tartott jelenségeket ellenben sok esetben a hatalmat gyakorló vezető rétegek megerősödésével és felemelkedésével kapcsolhatjuk egybe. Az ezekhez történő idomulás gyakorta egy generáció leforgása alatt is végbemehetett az elit szokásaihoz saját boldogulása miatt is rákényszerített és a hódítás révén integrált közösségek körében.[25] Az írott források korlátozott információtartalma és torzító hatásainak köszönhetően emellett ugyanakkor felmerülhet egy további problémakör is: az egykor élt személyek többes identitásának kérdése. Bár származásukat tekintve a barbár társadalmak tagjai általában egy közös fiktív származást magukénak tudó közösség tagjai voltak, mégis emellett számos egyéb, az önmeghatározásuk részét képező azonosságtudattal is bírhattak. Egy a 4. századból származó, a Nemzeti Múzeumban őrzött feliraton többek között az alábbi módon határozta meg egy római zsoldban álló barbár személy magát: „Frank vagyok, római polgár, a hadsereg katonája. A harcokban mindig bátran küzdöttem.”[26] Ezek fényében is jól látszik, hogy a különböző színtereken és eltérő kulturális rendszerekben (barbár társadalom/etnikai identitás, római állam/állami identitás, jogi státusz, római hadsereg/foglalkozás) jelentkező identitások akár egy személy életében is összeegyeztethetők voltak. A különböző szintek mellett természetesen gyakorta előfordulhatott ezekben a századokban, hogy a vegyes származású egyének életében akár az etnikai, akár az állami identitások egész sora is halmozódhatott, melyek közül akár a társadalmi előrejutás érdekében egyeseket idővel el is hagyhattak, illetve meg is változtathattak.

Ezek fényében joggal nevezhetjük az antikvitás és a középkor írott kútfőiben is megjelenő közösségeket jól szervezett politikai formációknak, melyek a vezető rétegben tapasztalható változásoknak és új csoportok integrációjának köszönhetően maguk is gyakorta mentek át jelentősebb átalakuláson.[27] Bár sok esetben egy-egy korabeli népcsoport írott forrásokból is megismerhető története egy-egy uralkodódinasztiával kapcsolódott egybe, azonban ennek bukása, vagy váltása esetén természetesen nem számolódott fel az adott uralmi rendszer. Általában, ha a hatalmat és a közösségformáló identitás alapjait kezében tartó elit – illetve annak identitásteremtő kultúrája – még ha átalakulva is, de megmaradt, akkor gyakorta az illető csoport is megtarthatta önállóságát. A közösség a fennmaradás érdekében sok esetben képes lemondani bizonyos korábban fontosnak vélt identitáskifejező elemekről, hogy folytonosságát – és az elit a hatalmát – biztosíthassa. Ezért egy-egy, a korábbi értelmezésekben népként szereplő csoport története sok esetben a saját belső rendszereik átalakulásáról is szól. Erre számos példát szolgáltat a Kárpát-medence korai története is, hiszen az olyan nomád birodalmak rendszerébe betagozódó népesség, mint a gepida, több dinasztiaváltást is túlélt és etnikai tudatát is jó darabig képes volt megőrizni.

Jól látható, hogy ezekben az esetekben nem komolyabb vérségi alapon szerveződő csoportok létével, hanem sokkal inkább fiktív hagyományokat is tovább örökítő, egyszerű politikai formációkkal számolhatunk. Az összetartozás érzése az

[24] A sztyeppe története gyakorlatilag csak pusztán az írott források alapján egy nagyon hasonló folyamatként értelmezhető, hiszen szinte pillanatok alatt tűnnek fel új csoportok ezeken a területeken egy-egy nagyobb államalakulat bukását követően. Természetesen ezek nem a semmiből keletkező közösségek voltak, megvolt már a „felemelkedésük” előtt is jóval saját hagyományrendszerük és elitjük is, amit azonban sok esetben a források hiányos volta miatt nem ismerhetünk.

[25] Ehhez a jelenséghez a magyar honfoglalás eseményei kapcsán újabban: Gáll 2019.

[26] Quast 2009, 124.

[27] A német kutatás erre az etnogenezis folyamatra Wenskus munkáját követően használta a „gentilizmus” kifejezést, amit a magyar nyelvű munkákban Szűcs Jenő honosított meg: Szűcs 1992, 1–98.

emberi tudatban jön létre, minden más külsőség (viselet, hagyományok stb.) sokkal képlékenyebb, minthogy ezek általában idomulnak az elit diktálta körülményekhez. Gyakorlatilag a társadalom kis, sok esetben elkülönülő csoportjai és közösségei kapcsolódnak össze, mint egy mai értelemben vett hálózat. A modern hálózatkutatás – miként arról a téma avatott kutatója Barabási Albert-László is számos helyen értekezik – hasonlóan írja le a világegyetem különböző szintjein létrejövő rendszerek keletkezését, hiszen általában ezek is egy központ köré épülnek fel, melynek presztízse és sok kapcsolódási pontja van.[28] A bővülő hálózat – ahogy a mi esetünkben az egyes „népek" – szintén vonzzák az új pontokat (tagokat, közösségeket), melyek ezekhez a stabil régi, vagy feltörekvő népszerű centrális gócokhoz csatlakoznak. Az antik–kora középkori hálózatunk kialakulásának folyamatát és jellegét, ha mai modern identitásformákkal szeretnénk összevetni, akkor azt talán leginkább a futball vagy más sportklubok szurkolói által megtestesített azonosságfogalommal tehetjük meg. Nézzük, hogyan is lehet a fentebb vázolt rendszert alkalmazni modern világunkban! Egy-egy sportegyesület általában mindig egy adott településhez, városrészhez, esetleg régióhoz kötődik, részben egy helyi önazonosság-tudat kifejezője is. Nagyobb fejlődést és bővülést egy-egy ilyen klub természetesen a győzelmek révén érhet el, mely a szponzorok és mecénások mellett további szurkolók szívének megnyerését és elköteleződését is eredményezheti. A helyi szintről ellenben nehéz elmozdulni. Főként egy-egy nagyobb siker és diadal lehet ebben a fő indikátor, ugyanis így válik minél ismertebbé az egylet. Arról már nem is beszélve, hogy a fejlődés egyik elengedhetetlen letéteményeseként ekkor jelennek meg a különböző új játékos igazolások, akik hozzásegíthetik a klubot a további népszerűség emeléséhez (lásd Cristiano Ronaldo esete a Juventusnál, akinek igazolásával látványosan megugrott a közösségi oldalakon is a csapat népszerűsége). Fantáziacsapatunk rendelkezik egy csapatszínnel, címerrel, valamint jobb esetben régebbi vagy újabb tradíciókkal (történetek, legendák, szurkolói dalok), melyeket egy szűk kemény mag (B-közép) képvisel, amely a kezdetektől fogva a csapat lelkes támogatója. Az ő feladatuk tehát az új szimpatizánsok bevonása a „modern törzsi" hagyományok rendszerébe. Természetesen az elhatárolódás eszközeként számos esetben kreálnak ezek a csoportok ellenségképet (a részben tolerált xenofóbia mai egyik látványos példája), egy-egy ősi riválisi köntösébe bújtatva. Az identitást meghatározó jelrendszer az idő múlásával bizonyos fokú változásokon is áteshet, mivel a csapat új címert, esetleg színeket is felvehet a saját portfóliójába. Kevésbé drasztikus, és mindenképpen járható útja ez a modern tribalizmusnak, mely régiókon és határokon is átível, elég csak arra utalni, hogy a legnagyobb sportegyesületeknek akár eltérő földrészekről is vannak szurkolói támogatói.

Természetesen a modern időkhöz hasonlóan a korai századokban is különböző módon fejezték ki az emberek egy adott közösséghez való tartozásukat. A közös szimbólumok (ez lehet a képnyelvtől/ábrázolásoktól, jelképektől kezdve a viselet különböző elemeiig szinte bármi) használata egyben megkönnyíti a mesterséges összetartozás mítoszának fenntartását is. Ezek a jelképek egyrészt a csoporton belül a bizalom kialakulását segítik elő, másrészt az új „belépők" számára is könnyen elsajátítható jelrendszert biztosítanak.[29]

A közösséget a más hasonló csoportoktól megkülönböztető egyik legalapvetőbb, legkisebb közös nevezőként (a viselet elemei, a szokások, hagyományok, és az közösségi normák és élet rendszerét biztosító jog vagy jogszokások mellett) napjainkig is a legtöbb esetben a nyelvet szokták kiemelni, mint az összetartozás fő biztosító elemét. Ez az elképzelés ellenben igencsak új keletű az emberiség történetében. Az egyes korai csoportok, sőt az olyan magaskultúrák képviselői, mint amilyen Róma és Bizánc volt, sem egy nyelvet beszélő közösségek halmazából álltak össze. A modern kor és a Széchenyi István és más írók (Kazinczy, Kölcsey, Arany) révén népszerűvé váló, ugyanakkor Kőváry László által 1842-ben

[28] Barabási-Albert 2011, 63–105.

[29] Assmann 2004, 67, 89, 140–141. A késő avar korban az öveken található gazdag képvilág ilyen összekötő szerepéről lásd: Szenthe 2019, 86–88. A képnyelv, mint a közösséget összetartó egyik alapvető jelrendszer a mitológiai közös alapoknak is elengedhetetlen részét képezi. Ehhez számos példát hoz: Hoppál 2021.

lejegyzett „nyelvében él a nemzet”-gondolat virágkora előtt a közös nyelvnek az összetartozás szempontjából kevésbé volt fontos szerepe, bár tény és való, hogy megkönnyítette a kommunikációt az egymás mellett élő kisebb emberi közösségek között.

A kora történeti események és folyamatok értelmezésében az egyes tudományterületek között kiemelkedő szerep hárult – főként a magyar őstörténet kutatásának esetében – a nyelvészetre, amire az elmúlt időszakig a régmúlt rekonstruálásának egyik fő forrásbázisaként is tekintettek. A 19. századi pozitivista szemléletű kutatási korszak egyik – a történelemtudományhoz hasonló – hozadéka volt többek között az a kép, melyben a korai kultúrák legalapvetőbb csoportformáló alapjaként a nyelvet határozták meg. A 19. századi nemzeti ébredés időszakában született nyelvészeti értelmezések minden esetben megbonthatatlan nyelvi egységeket feltételeztek a régi korok esetében is. Azóta természetesen bebizonyosodott, hogy az egyes politikai alapon szerveződő közösségek életében a közös jelrendszerben bár fontos szerepet töltött be a kommunikáció, azonban ez nem csak a beszélt nyelv csatornáin keresztül jöhetett létre. Az egyes hasonló anyagi kultúrával, gazdasági és társadalmi berendezkedéssel bíró csoportok sok esetben bár az írott kútfőkben egy önálló entitásként jelennek meg, mégis a valóságban nagyon kevert, akár több nyelvet is beszélő közösségek voltak. A többnyelvűség a magukat közös etnikai alapon meghatározó népességek esetében is teljesen természetesnek minősült a történelem korai periódusaiban. Manapság egyre elfogadottabb, hogy a nagyobb alapnyelvek is a peremterületeken élő törzsi csoportok kapcsolata és nyelvi kölcsönhatásai révén alakultak ki. Ha két eltérő nyelvet beszélő populáció az iparosodás előtti időszakban egymás mellett élt, akkor megindultak azok a kölcsönös egymásra hatások, melyek révén változások alakultak ki az adott nyelvekben.[30]

Két vagy többnyelvűségről természetesen azokban az esetekben beszélhetünk, mikor egy adott népesség egy, vagy több nyelvet használ rendszeresen a hétköznapi érintkezései során. Ez az egyének személyes történetei mellett társadalmi szinten is nagyon jól dokumentálható jelenség. Az ilyen társadalmak tagjai több nyelvet ismernek és ezeket akár napi szinten is használhatják. A társadalmi kétnyelvűség természetesen nem azt jelenti, hogy mind a két nyelvet mindenki s a társadalom nagy része ugyanolyan szinten is beszéli. Ezzel ellentétben sokkal inkább megfigyelhető, hogy vagy az egyik, vagy a másik van dominánsan jelen a népesség nagy részénél, és általában kevesen beszélik mind a kettőt ugyanolyan magas szinten. Az átlagos hétköznapi érintkezésekhez sok esetben elég bizonyos szabályokat, kifejezéseket ismerni. Előfordul ugyanakkor, hogy valamilyen külső jelenség hatására ez a folyamat törést szenved, s az egyik nyelv dominánsabbá válik (társadalmi előrejutás, adminisztráció nyelve). Ilyen esetekben beszélhetünk akár klasszikus nyelvcseréről is. Természetesen megjelenhetnek nagyon egyedi formák is, amikor bizonyos fokú keveredések figyelhetők meg a nyelvi érintkezéseknek köszönhetően. Ilyenkor azonban a kialakuló közvetítő nyelvet már egyik alapnyelv beszélői sem fogják megérteni, annak vegyes felépítése miatt.[31]

A mai kor embere számára – a modern világnyelvet, egyfajta közvetítő szerepet betöltő angolt leszámítva – a hasonló jelenségek idegenként hathatnak. Alig hatvan-hetven éve még a mai Budapest környékén is sorakoztak azok a kis sváb és szlovák falvak, melyekben a lakosság –hagyományait őrizve – mind az állam, mind pedig saját közösségének a nyelvét beszélte. Sőt, egy-két nagyobb város sokáig egyenesen többnyelvű település volt régiónkban a 19. és 20. század folyamán (pl. Pozsony).[32] Ez természetesen a – fentiekben ismertettek alapján – nem azt jelentette, hogy mindenki a grammatikai tökéletesség szintjéig ismerte ezeket a nyelveket. A kora középkorra vonatkozó írott forrásaink is beszámolnak arról, hogy az együvé tartozó népek gya-

[30] Salánki–Oszkó–Sipos 2021, 15–17.

[31] Salánki–Oszkó–Sipos 2021, 18–22, 28.

[32] Az egykori Pozsony nyelvi sokrétegűségéről némi kedvcsináló a szlovák nyelv rejtelmeiben elmélyedő olvasóknak: https://www.nyest.hu/hirek/megoldodott-nyelvek

korta többnyelvűek.[33] Manapság elég csak azokra a külföldön munkavállaló személyekre gondolnunk (vagy a 19–20. századi amerikai bevándorlók leszármazottjaira), akik a sajátjuk mellett beszélik új otthonuk nyelvét is. Természetesen a hasonló esetek sokszor eredményeznek kettős identitást, melyekre a mai kor vívmányai és hírközlése mellett könnyen felfigyelhetünk. Ám nem volt ez mindig így, elég csak arra utalnunk, hogy az adott korai időszakok világát is sokszor csak bizonyos nézőpontból megszólaltató írott forrásaink sem emlékeznek meg az egyes „barbár" csoportokon belüli kisebb közösségekről. Ennek oka részben abban kereshető, hogy az antik tollforgatók is csak a politikai hatalmat kézben tartó vezetőkről rendelkeztek információkkal. Másrészt a nyelv sok esetben a társadalmi előre lepésnek is fontos eszköze lehetett. Az ókori Közel-Kelet esetében a kutatás számos példát hoz fel arra vonatkozóan, hogy a meghódított népességek második generációjának képviselői már gyakorta az államhatalom nyelvével egyező nevet kapnak. Ennek célja természetesen az érvényesülés elősegítése lehetett.[34] Az általunk is érintett korszakokban feltételezhetően az egyes germán nyelvek között nagyobb regionális eltéréseket lehetett megfigyelni. A törzsek közötti exogám házassági (a nemzetségen vagy adott csoporton kívüli házasság kötelme) kapcsolatok élő szokásának köszönhetően sok esetben érkeztek távoli vidékekről kisebb csoportok, vagy közösségek, akik a befogadó fél nyelvét is színesíthették jelenlétükkel (nyelvi diverzitás) a hétköznapi érintkezések során. Tehát összességében elmondható, hogy ezek a közösségek egyáltalán nem elszigetelve, zárt kulturális és nyelvi rendszerek keretén belül éltek. Ugyanakkor természetesen hasonló kulturális és nyelvi nevezők jelentős mértékben megkönnyítették az egyes csoportok közötti érintkezéseket.

II.3. Mennyire voltak barbárok a különböző germán csoportok tagjai?

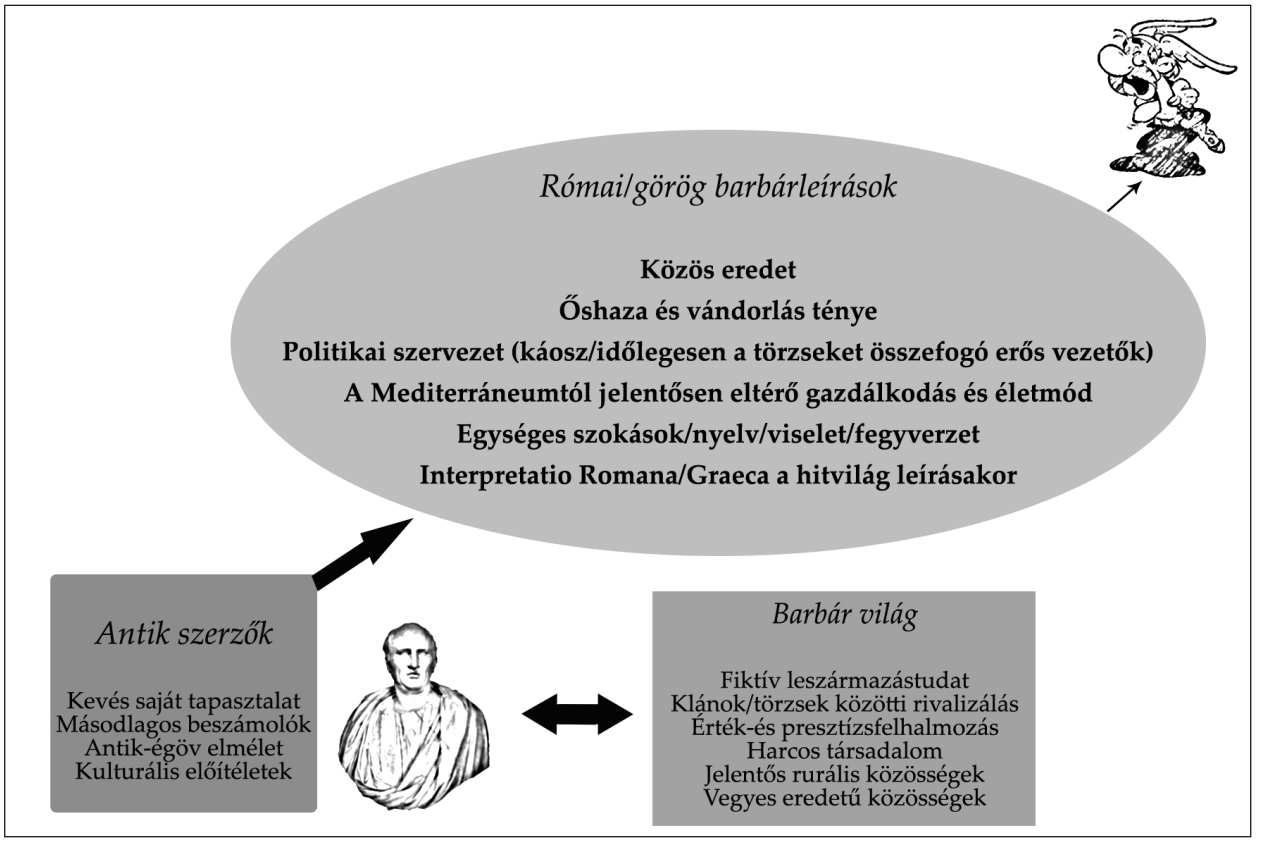
Barbárképünk alakulását az elmúlt 200 évben gyakorlatilag a késő antik auktorok újrafelfedezése határozta meg, akik irodalmi sémák és klisék mentén alakították ki véleményüket a velük és csoportjukkal gyakran hadban álló barbár népekről. A klasszikus szerzők megfigyelései és az általuk leírt csoportok jelleme, szokásai és viselete teljesen autentikusnak minősültek, egészen a legutóbbi időkig. Maga a barbár kifejezés egészen Homéroszig vezethető vissza, ugyanis a klasszikus szerzők közül elsőként tudatosan Homérosz és őt követően Hérodotosz alkalmazta. A két klasszikus görög szerző olvasatában gyakorlatilag igen élesen megkülönbözteti a szavak szintjén is saját kultúrájának poliszlakóitól a velük gyakorta szembenálló, vagy nyelvileg és kulturálisan idegen csoportokat. Az általa barbárként aposztrofált etnikumok legfőbb „bűne" ironikus módon a görög nyelv és a hellén civilizáció ismeretének hiánya volt.[35]

A rómaiak esetében igen nehéz feladatnak minősült annak kifundálása, hogy hogyan mentesítsék magukat a „barbár" kifejezés alól, hiszen maguk sem a görögséghez tartoztak. A megoldás igen kézenfekvő volt: a latin nyelven író gondolkodók önmagukkal bővítették a korábbi hellén–barbár ellentétpárt (görög–római ↔ barbár), ezáltal magukat és kultúrájukat a mediterrán magas civilizáció letéteményeseinek sorába emelték. Természetesen a nyelv mellett a két világ közötti másik perdöntő különbséget ezeknek a szerzőknek az értelmezése szerint még az írásbeliség hiánya jelentette, ami egyúttal a törvények, azaz a rend fundamentumainak nélkülözésével is együtt járt. A görögök és a rómaiak nem értették meg az alapvetően szokásjogra alapuló, velük szomszédos szóbeli hagyományokra épülő kultúrákat. Az egyes, Birodalmon kívül élő csoportokról kialakított kép azonban akár évszázadonként is változhatott, hiszen a *noster*, a *barbarus* és a *hostis* (a latin forrásokban a mi, barbár és az ellenség szavak) fogalma jelentősen függött az éppen aktuális politikai irányvonalaktól is. Másrészt főleg a római íróknál érzékelhető, hogy

[33] A két, vagy többnyelvűségről részletesebben: Sándor 2011, 271–273. A korai magyar történelem kapcsán az egyik legtöbbet idézett, erre vonatkozó forrásunk Bíborbanszületett Konstantinnál található meg: DAI, 39.

[34] Komoróczy 2011, 201–242.

[35] Brather 2004, 117–120; Ohnacker 2003, 47–48.

9. kép. Az antik sablonok képződésének folyamata, avagy hogyan írják le az egyes mediterrán világon kívüli csoportokat az ókori görög–latin szerzők
Fig. 9. The process of the formation of ancient topoi, or how ancient Greco-Latin authors describe certain groups outside the Mediterranean world

azokat tekintették barbároknak, akik a birodalom terjeszkedésének útjába álltak, minthogy ők voltak az általuk megtestesített centrummal szemben álló „periféria" lakói. A mediterrán világ peremén helyezkedtek el, társadalmi-politikai és katonai berendezkedésük igen kötött és a rómaitól különböző volt, ennélfogva morálisan és kulturálisan is eleve determináltak voltak a „magaskultúra" képviselőinek szemében. Az antik auktorok szemléletmódjában minden csoportnak megvoltak a maguk szokásai, hagyományai, melyek főként az antik kultúra kontrasztjaiként jelentek meg. Ezek leírása gyakorta nem a barbárok hétköznapi életének ismeretéből fakadt, hanem a harcokból és háborúkból megismert ellenség képét vázolták fel (természetesen sok elem, ha egy kicsit eltúlozva is, de valós tapasztalatokon alapul, ugyanis tény és való, hogy a sztereotípiáknak van valóságmagja, bár ez nagyon nagy különbségeket és eltérő mértékeket is takarhat). A római és görög kútfők megegyező, elsősorban etnográfiai sémák alapján írják le ellenfeleiket, melyek megtalálhatók Caesar belgákról szóló ismertetésén át Tacitus „germán-képéig." Minden ilyen jellemzésnek alapjai a következők: az eredet, az őshaza, az esetleges vándorlások (az adott népcsoportok nem őshonosok hazájukban), a politikai szervezet nélküli törzsekbe való szerveződés, a monarchisztikus politikai berendezkedés, valamint a szokások és a vallási hagyományoknak a görög-római ismeretekhez és kultúrához történő igazítása (a szakmunkákban *Interpretatio Romana/Graeca* a jelenség megnevezése).[36] Ezek gyakorlatilag sablonként alkalmazható elemek, melyeket az egyes szerzők minden csoportnál fel is használtak, annak bemutatásakor. A politikai berendezkedés és az életmód különbsége, mint látható, igen

[36] Plassmann 2006, 13–26.

meghatározó ezeknél a néprajzi „ismertetőknél". Az már természetesen magától értetődő dolognak számított, hogy minél közelebb élt egy-egy csoport a Birodalomhoz, annál „civilizáltabbnak" és a római–görög kultúra ismerőjének számított. A földközi-tengeri magaskultúrák, nem mellesleg a tradicionális agrártársadalom képviselői, a hús- és tejfogyasztásra, és egyáltalán, a nomadizmusra épülő gazdasági rendszereket nem értették meg igazán, mint ez műveikből is gyakorta kitűnik. A legelőváltásra épülő tudatos gazdálkodást az esetek többségében csak cél nélküli vándorlásnak és kóborlásnak aposztrofálják, ezáltal megteremtve a nomád csoportok egyik állandóan visszatérő klasszikus sztereotípiáját.[37] Az irodalmi sémák természetesen a képzőművészetben is hasonlóan kerültek megjelenítésre, minthogy ezeket a népeket az alkotásokon is sematikusan próbálták meg ábrázolni. Mind az irodalom, mind pedig a képzőművészet római–görög alkotói nem ismerték igazán a barbárokat, nem tudták megkülönböztetni egyes közösségeiket egymástól, ezért nem véletlen, hogy gyakorta használnak olyan nagy csoportjelölőket (szkíta, gót, hun), melyeken belül az egyes egykor valóban létező entitások elvesznek. Pedig a római határok közelében eltöltött évszázadok alatt a germán és barbár közösségek is jelentős változásokon mentek keresztül. Elképzelhető, hogy a barbár elit körében sok esetben a római szomszédokhoz való idomulás miatt jelenhetett meg az ősiség kifejezésének egyik formájaként a skandináv eredetmítosz és a mitikus időkbe visszavezethető hősök egész sora. (Természetesen nem kizárt, hogy egy-egy nemzetség ténylegesen skandináv eredetű volt, de egész népességekről ez már nehezen kimutatható).[38] Az alapvonásaiban a vaskor folyamán még jelentősebb társadalmi különbségeket nem mutató germán közösségek belső rendszere feltehetően pont a Krisztus születését megelőző és azt követő évszázadban kezdett el gyökeresen megváltozni, melynek egyik mozgatórugója éppen a római terjeszkedés volt. A mediterrán magaskultúrával kialakuló, az élet több színterén is jelentkező érintkezések indították el többek között a megélhetésének alapjait a mezőgazdaságból nyerő közösségeken belül a kiemelkedő hatalommal rendelkező vezetők felemelkedését és az állandó fegyveres kíséretük kialakulását is.

A római-barbár kapcsolatok egyre intenzívebbé váltak, és a korábban nagyobb távolságra elhelyezkedő „messzi ellenségek" a 3–4. századtól már a szó szoros értelmében is az antik hétköznapok részesei lettek azáltal, hogy a Birodalom határain belül is több közösségük (akár a hadseregen belül is) megvetette a lábát. A különböző kisebb-nagyobb migrációk révén a Birodalom határainál és azon belül is megjelenő barbár csoportok igen mélyreható változásokat indítottak el a késő antikvitás időszakában. A barbár (nagyobbrészt germán) közösségek színrelépését a kutatás gyakorta a mai modern Európa etnikai térképét átrajzoló migrációkhoz szokta hasonlítani. Napjaink „népvándorlói" igen nagymértékben hozzájárulnak az európai hagyományos társadalmi és vallási modell átalakulásához a modern nemzetállamokban. Ezek fényében talán nem véletlen az összehasonlítás, hiszen a kortárs auktorok is számos mélyreható változást az új jövevények számlájára írtak, miként az napjainkban is szokás.

Valóban ilyen egyetemes fordulópont letéteményesei voltak a 4–6. század bevándorlói, és valóban oly nagymértékben elkülönültek az alaplakosság kultúrájától? Újabban egy-egy szakmunka teljesen átértékelte ezt a relációt.[39] Ezek véleménye szerint az alapvető átalakulás, mely a későbbi Európa megszületéséhez is hozzájárult, már a késő antik társadalom vezető rétegének belső küzdelmével elkezdődött. A 4. századtól kezdve egyre több katonai pozíciót betöltő személy került előtérbe, ami nagyban összefüggött a késő római kori állam erősen militáns jellegével is. Míg korábban ezek az egyének csak kisebb tisztségeket birtokoltak, addig a 4–5. századra már teljes kiváltságokkal rendelkeztek. A császári uralkodócsaláddal nem egy esetben házassági kapcsolatokat létesítettek. Ezzel ellentétben a korábbi szenátori arisztokrácia és az új réteg között ezek a kontaktusok teljesen hiányoztak, egyfajta elkülönülés figyelhető meg a két csoport esetében. A felemelkedő katonai vezetőré-

[37] Vásáry 1986, 9–14; Vásáry 2003, 20–24.
[38] Wolfram 2004.
[39] Rummel 2007.

10. kép. Az antikvitás időszakának tipikus sémaképzése: barbárok sztereotíp megjelenése. Balról jobbra: szkíták, gallok/kelták és germánok. A szkítákat elsősorban hegyes jellegzetes süveggel, tegezzel és íjjal nadrágban; a keltákat szakállal/bajusszal, valamint hosszú hajviselettel és nyakperecekkel; míg a germánokat pedig szintén szakállasan és az ún. szvéb konttyal jelenítették meg az antik mesterek

Fig. 10. Typical schema of the Antiquity period: stereotypical representation of barbarians. From left to right: Scythians, Gauls/Celts and Germanic tribesman. The Scythians are mainly depicted by the antique masters with their characteristic pointed hats, quivers and bows and trousers; the Celts with beards or moustache and long hair and torque; and the Germanic tribes, also with beards and the so-called Suebian knots

teg tagjai között igen sok volt a barbár származású személy, akik népükből toborzott egységeikkel a Birodalom területén belül állomásoztak, hatalmuk pedig igencsak megnőtt a civil származású, elsősorban a birodalmi adminisztrációban tevékenykedő arisztokratákkal szemben. A korábbi szenátori rendhez tartozó családok veszélyben érezték addig birtokolt pozíciójukat, minthogy a szociális átjárhatóság lehetősége is sokkalta nagyobb lett a korábbi korokhoz képest. A két vezető csoport között a legnagyobb különbséget elsősorban a kulturális eltérések jelentették. Az új katonai arisztokrácia teljesen más reprezentációs eszközökkel kívánta kifejezni hatalmát, míg az írott kultúra, ami az egyéni és a közösségi kifejezés fontos kellékének számított, továbbra is a civil arisztokrácia kezében maradt. A két csoport az írott és képi források tanulsága szerint a viseletben is igen jelentősen eltért egymástól, hiszen a szenátorokat továbbra is tógában ábrázolták, szemben a katonai viseletben megjelenített új réteg képviselőivel. Természetesen ezek a forráscsoportok erősen sematizáló és idealizáló jellegűek, hiszen a tógás viselet sem számított ekkor már gyakorinak a civil vezetőréteg köreiben. Sőt, több forrás is beszámol arról, hogy a szenátorok a korábbi korszakokkal ellentétben kardot is viseltek nyilvános megjelenéseik alkalmával.[40] Már a kora császárkorban is szétvált a civil és a katonai hivatalokat betöltő személyek viselete, valamint ezek képi megjelenítése is. A 2. század végéig az éremképek és a képi ábrázolások alapján a császárokat továbbra is tógában jelenítették meg, mivel a civil és a szenátusi legitimitás igen fontosnak számított. Éles váltásra a 3. és 4. században kerül sor, hiszen ekkor az állam védelme és a katonai erények sokkal inkább előtérbe kerültek.[41]

Természetesen a kialakuló katonai arisztokrácia tagjainak – az írott források segítségével feltárható –, sok esetben a társadalom alsóbb rétegeiből történő felemelkedést megtestesítő sikertörténeteit nagyon jól ismerjük. Az „új csoportnak” az egykori szenátori elithez képest voltak műveltségben is jelentkező hiányosságai (mely utóbbiak esetében természetesen a családi tradíciók és a kiemelt státusz révén is generációkon keresztül gyarapodott). Azonban ez nem tekinthető általánosnak, mivel nem egy teljesen műveletlen közösségről beszélhetünk esetükben sem. Az írott kútfők tudósítása mellett

[40] Rummel 2007, 382, 388–389.

[41] A katonai arisztokrácia egyértelmű barbár voltával kapcsolatban számos kérdés fogalmazódott már meg az utóbbi évtizedekben. Egyes kutatói álláspontok szerint a katonai identitás túlzott megerősödése főként a határzónákban érhető tetten. Ilyen volt többek között a Rajna vagy a Duna mente, ahol állandósultak a kisebb-nagyobb fegyveres konfliktusok (Quast 2012).

főként a 3–5. század fegyveres elitjének temetkezéseit ismerjük behatóbban, melyek számos értékes többlet információt rejtenek magukban. A sírokban megjelenő tárgyi anyag és a temetkezési szertartások egy speciális adatkörrel szolgálnak számunkra, minthogy ezeken keresztül is ez a késő antikvitás periódusában kiemelkedő politikai-társadalmi réteg nagyon speciálisan tudta kifejezni saját azonosságtudatát. A Római Birodalom határvidékein megerősödő identitásforma esetében példának okáért nem csak a fegyverek és a katonai vezető hivatással együtt járó rangjelző tárgyak (fibulák, övgarnitúrák) játszottak fontos szerepet a temetkezési szertartás során. A Rajna-vidéktől egészen a Duna-vidék és a Fekete-tenger mentéig feltárt birodalmi harcos elit sírjaiban a fentebb jelzett tárgyi mellékletek mellett többek között az egyszerű vagy díszített tintatartók is helyet kaptak. Ennek a speciális tárgytípusnak a jelenlétét Dieter Quast azzal magyarázta, hogy ez a felemelkedő réteg sem nélkülözhette a betűvetés és olvasás tudományát sem a mindennapjai során, akár még a harctereken, a táborokban és a katonai élet egésze alatt sem. Az írásban érkező utasítások, parancsok, s jelentések természetesen ezeknek az egyéneknek is elválaszthatatlanul hozzátartoztak mindennapi életükhöz, melyet különállásuk és egyedi identitásuk miatt még a temetkezési szertartás során is külön kihangsúlyoztak.[42]

A történeti kutatás újabban ezek alapján feltételezi, hogy a Római Birodalom nyugati felén (mivel keleten az adminisztratív vezető réteg és az arisztokrácia szerepe továbbra is erős maradt, szemben a nyugati birodalomféllel) az általános negatív barbárkép egyáltalán nem a valóságot tükrözi, hanem sokkal inkább egyfajta propaganda végtermékének tekinthető. A késő antikvitás időszakában a rómaiakat és a barbárokat mind külső megjelenésükben, mind pedig szokásaikban már egyre kevésbé lehetett megkülönböztetni. A barbár csoportokról és azoknak a rómaiaktól eltérő öltözékéről, szokásairól alkotott kép alapvetően a hatalmát egyre inkább elvesztő szenátori arisztokrácia egyfajta propagandája lehetett, mellyel megpróbálta a főként katonai hivatalok révén előre jutó új, gyakorta idegen származású személyeket a soraiban tudó rivális elitet befeketíteni. Az utóbbi évtizedek tudományos kutatása nyomán a korábbi hódító barbár és leigázott római viszonyrendszer helyébe egyre inkább az egy-

11. kép. Késő antik katonai parancsnok (magister militum) (Stilicho vagy Flavius Aëtius?) portréjának elefántcsontból készített faragványa Monzából és a híres Childerich-sír rekonstrukciója (†481). A korabeli ábrázolás és a sírleletek alapján készített rajzon is jól látszik, hogy a birodalmi és a barbár vezetők között szinte már semmilyen különbség sem fedezhető fel a külső megjelenés alapján. Ez részben a frank uralkodó római hadseregen belül betöltött magas pozíciójának és a nyugati birodalomféllel fenntartott jó kapcsolatainak is köszönhető. A kép alján a több identitásformát (frank, római hadsereg tagja, római polgár) egy személyben egyesítő frank zsoldos aquincumi felirata látható

Fig. 11. Ivory carving of a portrait of a late antique military commander (magister militum) (Stilicho or Flavius Aëtius?) from Monza and a reconstruction of the famous Childerich's grave (†481). The contemporary depiction and the drawing based on the graves show that there is almost no difference in appearance between imperial and barbarian leaders. This is partly due to the high position of the Frankish ruler in the Roman army and his good relations with the Western Empire. At the bottom of the picture is the inscription of the Frankish mercenary of Aquincum, who combines several identities (Frank, Roman army member, Roman citizen) in one person

[42] Quast 2012.

12. kép. A vandál uralom időszakában keletkezett híres karthágói mozaik, mely egy vadászjelenetet ábrázol. A germán uralkodóréteg Afrikában teljes mértékben átvette a korábbi helyi elit fényűző életmódját, melynek a vizuális művészet és kultúra élvezete is szerves részét képezte. Lelőhely: Karthago Bordj Djedid (British Museum, London)
Fig. 12. A famous Carthaginian mosaic from the Vandal period, depicting a hunting scene. The Germanic ruling class in Africa fully embraced the luxurious lifestyle of the former local elite, of which the visual arts and the enjoyment of the intellectual culture (poetry) was an integral part. Carthage Bordj Djedid (British Museum, London)

más mellett élő, egymásra igen sok tekintetben ható csoportok képe lépett. Ez a jelenség egyáltalán nem egyedülálló, hiszen már az Itáliát uraló osztrogótok esetében is megemlítik kortárs forrásaink (Anonymus Valesianus), hogy a szegény rómaiak a gótokra, míg a gót előkelők pedig a rómaiakra hasonlítanak. Az anyagi kultúra egymáshoz történő hasonulása mellett az is megfigyelhető, hogy a szellemi élet különböző területein is hasonló folyamatok játszódtak le. Ha főként a 4–7. század között eltelt időszak „barbár" Európáját vesszük figyelembe, akkor jól látszik, hogy sok esetben a Birodalmon kívülről származó vezetők államaiban virágzó kulturális élet folyt. A sokak által csak rettegett és számos negatív felhangot magába foglaló nevükről elhíresült vandálok afrikai királysága (435–534) ennek a korábban ellentmondásosnak vélt folyamatnak az egyik nagyon látványos megtestesítője.[43] Az 5. század 30-as éveinek végén létrejött államalakulat gyakorlatilag lefölözte a mediterrán kereskedelemből származó bevételek java részét a térségben. A királyok és az előkelők nem csak a helyi római életformát vették át, hanem a kultúra és a művészet kiemelkedő patrónusaivá is váltak. A latin nyelvű költészet virágzott (Luxorius pajzán versei), valamint a kereskedelemből befolyó haszon is nagy lökést adott a luxus és monumentális építészet megélénkülésének (mozaikok egész sora ismert a korszakból).

Nem véletlen, hogy a gazdagságra irigy latin–görög szerzők főként az időnként fellángoló vallási ellentéteket (a vandálok ariánusok voltak, az alaplakosság pedig ortodox) emelték ki műveikben, ahogy az sem, hogy 535-ben éppen ennek a királyságnak a megsemmisítésével kezdődött meg Justinianos visszafoglaló, az egykori római államot restauráló háborúsorozata.[44] A vandál példa mellett ugyanez mondható el egyébiránt Theoderich Itáliájáról, valamint később a nyugati gótok hispániai államalakulatáról is (többek között itt alkotott Sevillai Izidor is, akinek az antik világról alkotott enciklopédikus tudásunk egy jó részét köszönhetjük). A barbárok tehát sok helyen nem felprédálták, hanem inkább továbbörökítették, fenntartották, összegezték és átformálták az antik kultúrát.

[43] Rummel 2008; Bubnó 2013, 24–27; Steinacher 2016, 177–181, 268–275.
[44] Az események legrészletesebb fennmaradt beszámolója: Prokopios, De bello Vandalico.

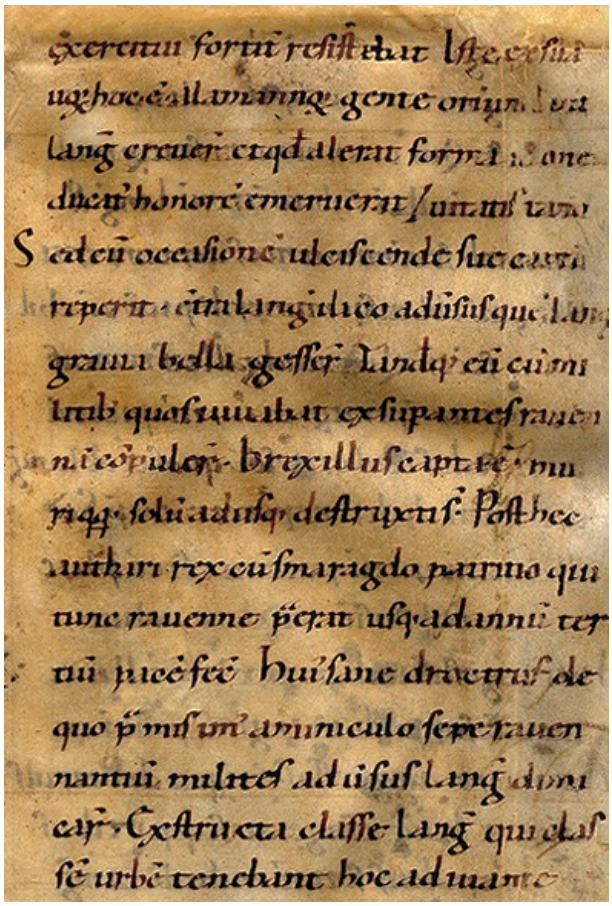
II.4. A kutatás forrásbázisa: az ásó és a toll
A régészet és történettudomány lehetőségei és korlátai

Az antikvitás és a kora középkor időszakában élő csoportok kutatása napjainkban alapvetően három tudományág vállán nyugszik, amelyek a következők: az írott forrásokat bemutató történettudomány, az egykori anyagi kultúrát feldolgozó régészet, valamint a fennmaradt nyelvi emlékeket elemző nyelvészet. Ezek közül a Kárpát-medence régmúltjának megismerése szempontjából elsősorban az első kettő bír nagyobb jelentőséggel. A korszakra vonatkozó nyelvi emlékek száma igen korlátozott, minthogy javarészt az írott források latin vagy görög nyelven alkotó szerzői hagyományoztak ránk egy-két elvételt szót, szótöredéket, melyek a barbárok nyelvéből származtak.[45] Ezek jelentős hányada egyébiránt személy- vagy tisztségnevekből áll, melyek természetesen más nyelvből – nem az adott népességéből – történő kölcsönzések is lehetnek. Az egyes történelmi alakok nevének nyelvi alapú etnikai meghatározása egyébiránt számos nehézséget okoz, hiszen az egy-egy személy megnevezésére használt szót gyakorta több nyelvből is vissza tudjuk fejteni.[46] Attila hun király egyik unokájának, Mundonak a nevét példának okáért török, germán és természetesen latin–görög alapon is le lehet vezetni.[47] Ez utóbbi azért lehet meglepő mivel esetében egy kétségtelenül barbár származású személlyel állunk szembe. Természetesen a két fentebb jelzett forráscsoport tanulmányozásának is megvannak a maguk módszertani buktatói, melyekre érdemes odafigyelni.

Az írott tudósításokra vonatkozóan leszögezhető, hogy valamennyi egy külső fél, általában az érintett népekkel sok esetben ellenséges viszonyt ápoló birodalmak és államalakulatok valamelyikének udvari műhelyében készült. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hiszen ennek ténye jelentősen torzíthatta az egykori valóságot. Ritka kivételnek számítanak a Kárpát-medencében a 6. században megforduló langobardok, akik Itáliában hont foglalva pár generáción belül maguk is a „művelt világ" tagjaivá váltak. Saját hagyományaikat – melyek ellentmondó adataikkal számos esetben sok fejtörést okoztak a kutatásnak– a térségből való távozásuk után közel száz évvel már maguk foglalták latin nyelven írásba.[48]

Az „ellenséges" szemléletet közvetítő írott művek esetében, ha a filológus – történész kutató lehántja ezeket a korabeli sztereotípiák és tudós hagyományok alkotta erős burkot, akkor mindenképpen értékes információkat szerezhet. Az írott kútfők adatainak összevetése ugyanakkor szintén fontos kutatási folyamatnak tekinthető, mivel ezek révén gyakran ki lehet szűrni a téves információkat is. Az adott korszakban egy-egy antik vagy kora középkori szépíró irodalmi művet hozott létre, nem pedig minden adatában teljes mértékben megbízható és hiteles történeti „olvasókönyveket". Az irodalmi alkotásoknak megvolt a maguk klaszszikus felépítése és elengedhetetlen eszköztára, melyben a régebbi, már „bestsellerré" váló munkák adatainak vagy esetleg egész részeinek teljes, szó szerinti másolása is szerepelt. Ennek megléte természetesen nem a korabeli jogdíjak *(copyright)* behajtásának hiányára vezethető vissza. Az egyes szerzők ezzel az eljárással sokkal inkább saját műveltségüket fitogtatták olvasóik előtt, ugyanis ezekben az évszázadokban – és még igen sokáig – az a személy számított kiművelt főnek az európai latin-görög kultúrkörön belül, aki a legismertebb irodalmi remekekből (akár próza, akár epika) szó szerinti idézeteket tudott átemelni saját írásába. Forrásainkkal kapcsolatosan további gondot okozhat még a kézirati hagyományozódás is. Egy-egy szerző művét népszerűségével arányos mértékben másolták, aminek köszönhetően az idők folyamán a napjaik jó részét másolással töltő klerikusok és betűvetők figyelmetlenségének köszönhetően több elírás is keletkezhetett. Ebből fakadóan egy-egy

[45] Ilyen a hun korszakból ismert *„strava"* kifejezés is, mely nem a forrás latin nyelvéből származik: Jordanes, Getica, 257.
[46] Bálint 2006, 305–308.
[47] Maeanchen-Helfen 1978, 260.
[48] Ilyen írott forrásmunkák voltak többek között az *Origo gentis Langobardorum* és a *Historia Langobardorum codicis Gothani* is, melyekből a későbbi korok történetírása is sokat merített.

13. kép. Paulus Diaconus Historia Langobardorumának egy 11. századi átirata (Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Cod. 45). A langobard klerikus nagyon sokat merített a korábbi 7. és 8. században lejegyzett hagyományokból. A különböző olvasatok miatt már ő is több esetben döntésképtelenszerbe került, hogy melyiket is fogadja el műve végleges változatában

Fig. 13. An 11th-century manuscript (transcript) of Paulus Diaconus' Historia Langobardorum (Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Cod. 45). The Langobard cleric drew heavily on traditions recorded in the earlier 7th and 8th centuries. Because of the different readings, he himself was forced to decide on several occasions which of them to accept in the final version of his work

esetben ellentétes értelmezések is napvilágot láttak bizonyos kérdésekben. A langobardok pannoniai tartózkodását egyes azonos forrásokra visszamenő kéziratok például 22, míg más változatok 42 évben határozzák meg.[49] Ezeknek az adatoknak a helyes mivoltát csak nagyon körültekintő és a másolói hagyományok mindenre kiterjedő vizsgálatával lehet meghatározni. Jobb esetben talán még azt is sikerül feltárni, hogy hol jöhettek létre az első emberi „hibák" és rossz olvasatok.

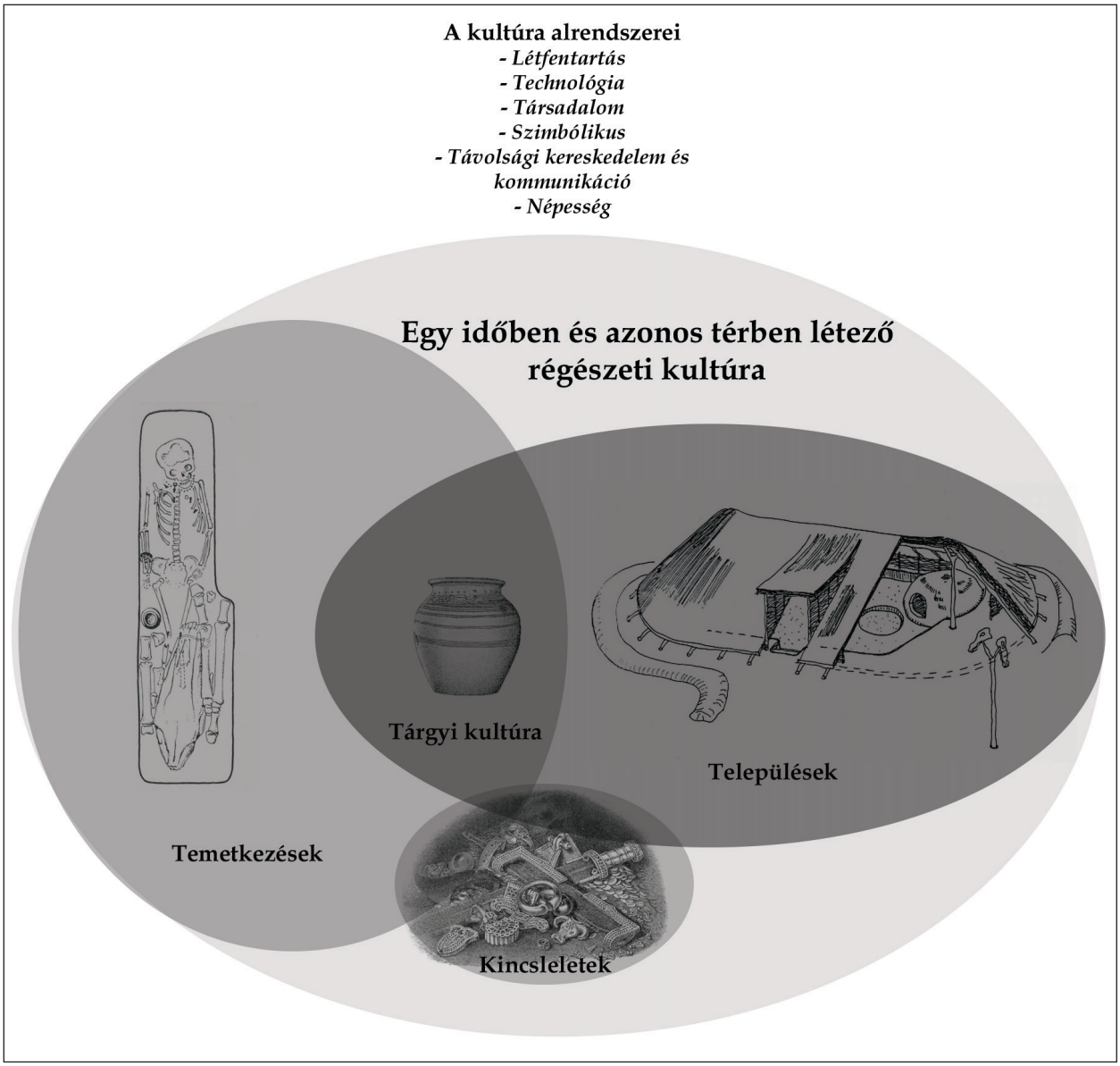
Az irodalmi jelleg mellett visszatérő problémának tekinthető az adott szerzők politikai irányultsága és az ezek szolgálatába állított koncepciók egész sora is. Erre a Kárpát-medence 6. századi történetének jelentős forrásbázisát alkotó két szerző, Prokopios és Jordanes munkássága számos példát szolgáltat. A régiónkban zajló eseményeket sokszor idéző 6. századi történetíró, Jordanes például úgy kozmetikázza egy-egy szereplőjének tetteit és élettörténetét, hogy az általa hőn szeretett Amaldinasztia (az osztrogót csoportok egy részének uralkodó családja az 5. századtól kezdve, melynek tagja volt többek között Nagy Theoderich is) dicső sorsát és történeti jelentőségét még inkább kiemelhesse. Célja eléréséhez nem átall, ha szükségesnek tartja, a családfán is változtatni. A neves család hunokkal fenntartott házassági kapcsolatairól és az abból származó utódokról, akik Itália legendás királyaig, Theoderichig (Itáliai uralkodási ideje: Kr. u. 493–526) vezetnek el minket, nem is ejt szót, kilétüket sokszor hallgatásával próbálja meg elfedni.[50]

A modern szöveg és forráskritikának sok esetben még az egyes forrásokon belüli önellentmondásokra is figyelnie kellett. Ennek egyik klasszikus megjelenésére éppen Jordanes *Getica* című munkájában lelhetünk rá. A gót származású szerző az 5. század középső harmadában a gótok keleten élő törzseiből származó Beremud történetét munkájában kétféle módon adja elő. Az első említés esetében Hispániába jutásának okaként saját becsvágyát nevezi meg, hiszen véleménye szerint az osztrogót herceg dicsőséget és katonai babérokat kívánt szerezni „távoli rokonai" között élve.[51] A *Getica* egy másik fejezete azonban teljesen más történettel áll elő: „*A saját fia*

[49] Origo gentis Langobardorum, 5; Historia Langobardorum codicis Gothani, 5.

[50] Jordanes, Getica, 251.

[51] *„…éppen abban az időben, amikor Beremud, aki Thorismundustól származott, s akiről az Amalok családfájánál fentebb már beszéltünk, fiával, Vitirichusszal az osztrogótoktól, akik még mindig Scythia földjén, a hunok fennhatósága alatt éltek, a vizigótok országába költözött. Ugyanis tudatában erényének és nemesi származásának, azt hitte, hogy könnyebben kapja meg az uralmat rokonaitól ő, akiről bizonyos, hogy királyok örököse. Mert ki habozik az Amalból választani, ha lehetősége van rá? De nem akarta annyira nyíltan mutogatni: kicsoda is valójában. Azok is Vallia halála után mindjárt Theoderidust tették meg annak utódjává. A hozzá érkező Beremud eltitkolta nagy tehetségét és előkelő származását, tudván, hogy az uralkodóknak*

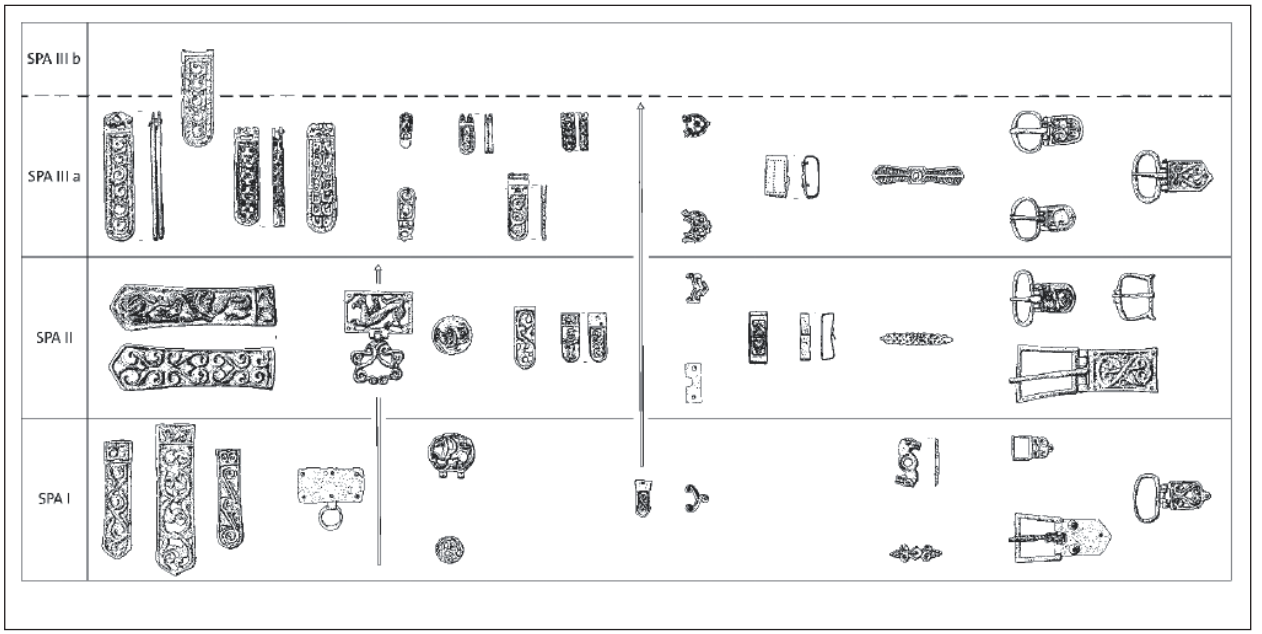

14. kép. A népvándorlás kori régészeti kultúra sematikus magyarázó ábrája. A Kárpát-medence népvándorlás kori anyagi művelődésében a temetkezések, a települések és a kincsleletek a meghatározó információhordozók. A kultúra ugyanakkor számos jól elemezhető elemből épül fel, mely ezekben különböző mértékben van jelen. Az egyes alrendszerek kapcsán fontos megjegyezni, hogy azok sokszor még a megelőző, illetve a következő anyagi kultúrában is fellelhetők (pl. bizonyos tárgyak, szokások megmaradnak és lassan alakulnak csak át a politikai váltásokat követően is)

Fig. 14. Schematic explanatory diagram of the archaeological culture of the Migration Period. In the material culture of the Carpathian Basin during the Migration Period, burials, settlements and treasures are the main sources of information. At the same time, culture is made up of a number of well-analysed elements, present in varying degrees. It is important to note that many of the subsystems of the culture are still present in the material culture that precedes or follows them (e.g. certain objects and customs are preserved and only slowly transformed after political changes)

[ti. Thorismundnak, akinek unokaöccse birtokolta utána a hatalmat az osztrogótok között – a szerző megjegyzése], *Beremud ugyanis, ahogy fentebb említettük, a hun uralom miatt megalázott osztrogótok*

mindig gyanúsak a királyi család sarjai. Tűrte inkább az ismeretlenséget, csakhogy ne zavarja meg a fennálló rendet. Theoderidus rendkívüli tisztelettel fogadta őt és fiát, annyira hogy sem a tanácsban nem bánt vele hozzá nem értőként, sem az asztalánál idegenként, mégpedig nem a nemesi származása miatt, amit nem is ismert, hanem lelki erejéért és jellemszilárdságáért, amit nem tudott titokban tartani." (Kiss Magdolna fordítása, Jordanes, Getica, 174–175).

15. kép. A tipológiai fejlődés a késő avar korra datálható övszerelékek példáján. A nagy példányszámban előkerülő és jobban keltezhető tárgyak esetén elválnak az időben egymást követő típusok. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy ezeknek a tárgyaknak a használata gyakorta nem csak egy szűk időintervallumhoz kötött, mivel egy-egy régebbi darab akár továbbra is előfordulhat a mindennapokban

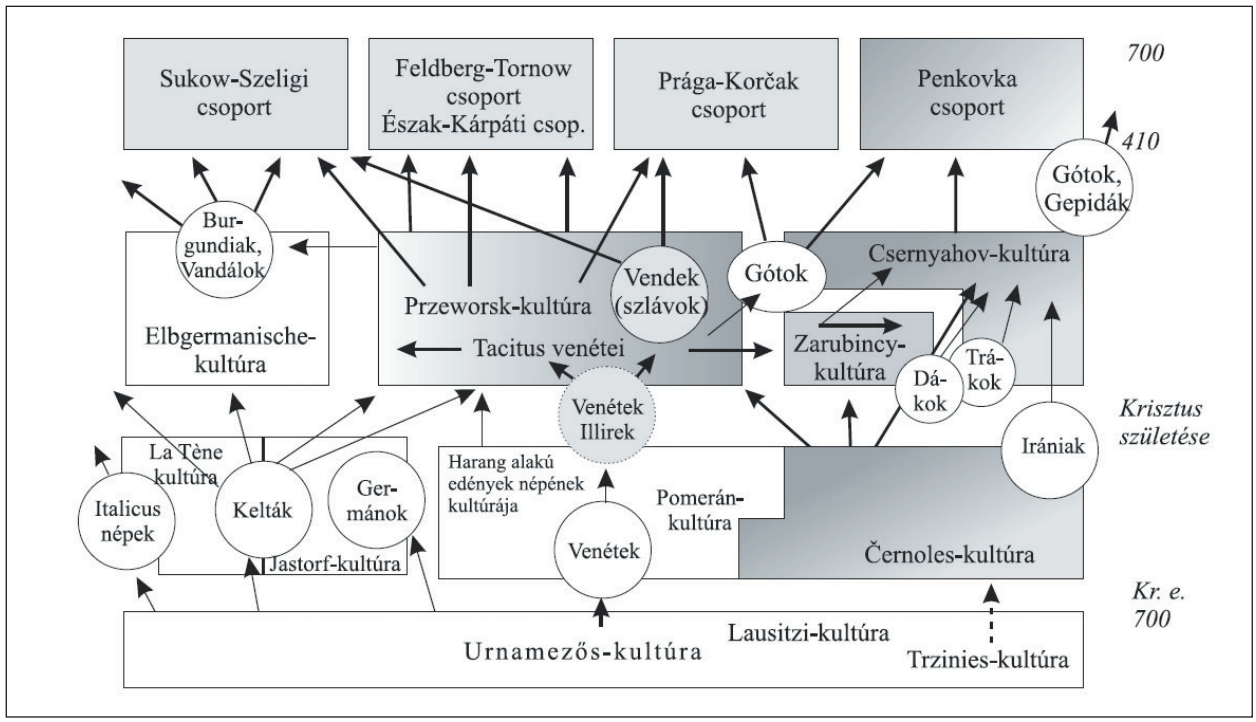
Fig. 15. Typological development in belt fittings dating to the Late Avar period. In the case of objects that are more abundant and better dated, there is a separation of types in time. However, it should also be remembered that the use of these objects is often not limited to a short time period, as an older item may still be in everyday use

népével a vizigótok népénél, a nyugati területeken lelt menedéket" (Kiss Magdolna fordítása). Szembetűnő, hogy a szöveg egészét és egyéb történeti forrásokat is ismerve ennek az utóbbi verziónak adhatunk nagyobb hitelt. Jordanes azonban valamilyen oknál fogva ezt az ellentmondást nem fedezte fel saját szövegében, aminek csak az utókor klaszszika filológusai és történészei örülhetnek igazán. Az ilyen és ehhez hasonló elfedések és a történetmesélés technikájának megválasztásával jelentkező tudatos „csúsztatások" sajnos azonban számos, a kora középkor időszakában született írott forrás esetében ma már nem vizsgálhatók, köszönhetően a szerzők, valamint az őket másoló utódok megfontolt és pontos szerkesztési munkájának. Ilyen esetekben a történeti-filológiai vizsgálatok törekszenek arra, hogy az adott kortársak és a későbbi munkák adatait is megvizsgálják. Ez főként akkor szükséges, ha az adott szerző műve számos részrehajlást, s elfogultságot tükröz vissza.

Nagyon relatív és véletlenszerű jelenség ugyanakkor az is, hogy milyen politikai irányvonalak szellemében létrehozott alkotások maradnak fenn az utókor számára. A szintén 6. századi Prokopios többek között megírta Justinianos császár háborúinak dicső történetét, valamint ezeknek egy olyan kivonatolt változatát *(Anekdota),* ahol a korábbi hősök antagonistákká, szinte élő szörnyekké váltak. A későbbi korok számára is óriási haszonnal bír, hogy valamilyen szerencsés oknál fogva ez az írás túlélte a századok viharait. A *Titkos történet* (görög címén *Anekdota*) címre hallgató művében Prokopios teljesen ellentmond korábbi elveinek, és átlépve az objektivitás határain, a császárt és környezetét dekadens, kapzsi és kegyetlen személyiségjegyekkel írja le.[52] Több mint érdekes – ugyanakkor tanulságos is – ez egy olyan szerzőtől, aki egész korábbi életében írásaival is az adott rendszer hűséges kiszolgálója volt.

Az írott kútfők mellett a korai történeti korok kutatása során másik nagy forráscsoportunkat a régészeti leletek köre jelenti. Bár az „ásó tudománya" a múlt egyes szeleteinek és főként az egykor volt mindennapi élet aspektusainak megismeréséhez

[52] Bálint 2006, 287–288; Mészáros 2013.

16. kép. A különböző kelet-közép-európai régészeti kultúrák és a hozzájuk társított etnikai értelmezések szövevényes rendszere
Fig. 16. The complex system of different Central and Eastern European archaeological cultures and their associated ethnic interpretations

és rekonstrukciójához elengedhetetlen, mégis a 20. század folyamán sok esetben használták fel az írott forrásokkal nem rendelkező periódusok „ismeretlen" történetének hézagkitöltéséhez is (főként az őskor esetében).[53] Közép-Kelet-Európában ez a funkciója jelentősen kibővült, mivel a tudományterület nyújtotta adatok sorát sok alkalommal az antikvitás és a kora középkor egyes szakaszainak írott forrásutalásokkal nem rendelkező folyamatainak leírásához és megrajzolásához is igénybe vették, nem egyszer propagandisztikus céllal.[54] A regionális közép-kelet-európai kutatási gyakorlatban nagyon fontosnak bizonyult például, hogy egyes régészeti jelenségek mögött az adott későbbi államalkotó nemzet anyagi kultúráját tudják felmutatni a szakemberek.

A régészek az egyes korszakok jelenségeinek meghatározásához a kutatás hajnalától kezdve használják a régészeti kultúra fogalmát. A kifejezés mögött megbúvó jelentéstartalom az elmúlt bő másfél évszázadban számos esetben változott és finomodott. A 20. század első felében a régészeti kultúra alatt egy olyan időben és térben összetartozó, egyes szakemberek által elkülönített mesterséges egységet értettek, mely egy adott terület vagy régió korszakos anyagi művelődésének megrajzolására alkalmas.[55] Az antikvitás és a kora középkor barbár csoportjainak esetében a régészeti kultúra fogalma főként az azonos időszakban és területen együtt megjelenő olyan kulturális jelenségeket takart, mint a temetkezőhelyek és az egykori települések maradványai, valamint az azokat összekapcsoló közös tárgyi hagyaték. Természetesen a 19. század kulturális miliőjében szocializálódó kutatógenerációk az adott mesterségesen elkülönített csoportok mögött nagyon sok esetben azonos nyelvet beszélő – a történettudomány akkori álláspontját tükrözően – népek sorát próbálták megragadni. Az őskor esetében sokszor az írott történelemmel nem rendelkező periódusok történeti eseményeinek felvázolását tekintették a kutatók a régészet egyik legfőbb feladatának. Komolyabb szemléletváltásra a 20. század második felét követően került sor, amikortól kezdve

[53] Siklósi 2006; Szeverényi 2014.
[54] Takács 2006.
[55] Renfrew–Bahn 1999, 108, 181; Siklósi 2006, 75.

az angolszász területekről kiinduló új módszertani irányzatok már nem etnikai egységekként tekintettek a régészeti kultúrákra.

A régészek az egyes leleteket már a kezdetektől fogva megpróbálták keltezni, a pontos használati idejüket megadni. A legalapvetőbb ilyen rendelkezésre álló eszköz az egyes tárgyak fejlődésének megállapítása (szakszóval élve a tipológiai rendszer létrehozása, „tipologizálása") volt, mely révén a szakemberek egyfajta fejlődési sort és időrendet határoztak meg. Eleinte főként a pénzzel keltezett sírok jelentettek nagy segítséget a történeti periódusok emlékeinek korhatározásában, majd később az egymás társaságában előkerülő leletek, vagyis az összetartozó horizontok időbeli egymásutánisága is egy időskálát rajzolt ki.[56] A 20. század technikai forradalma és innovációi tovább tágították a lehetőségek tárházát, mivel mind a keltezés, mind pedig a készített tárgyak összetevőinek arányát, esetleg származási helyét is meg lehetett határozni az új típusú természettudományos vizsgálatok révén. Így sok esetben akár bizonyos ötvöshagyományok, sőt műhelykörzetek is kirajzolódhattak. A horizontok és az időrend felvázolásában a természettudományos forradalom eszközei mellett már a 60-as évek óta a különböző matematikai és statisztikai módszerek is megjelentek a régészeti feldolgozó módszerek sorában.[57]

A fentebb ismertetett fejlődési út fényében is jól látszik, hogy a régészeti kutatás az eseménytörténet írott forrásokat idéző megrajzolására csak kis mértékben alkalmas. Ugyanakkor jelen tudományterület esetében is leszögezhető – miként számos kivételt erősítő szabály esetén is –, hogy egyes jól dokumentált esetekben mégiscsak vannak olyan alkalmak, mikor ezt a szerepkört is képes betölteni.[58] Eredményei azonban sokkal inkább az egykori életet mozgató főbb kulturális rendszerek (gazdaság, társadalom, életmód, művészet és hitvilág) leírásához és elemzéséhez alkalmazhatók. Az egyes népek, kultúrák, etnikumok pontos körbe rajzolására eszköztára önmagában nem elegendő. A 20. század első felében a régészet tudománya magát szorosan a történettudomány részének tekintette, ezért is követelt sok ízben szót magának az egyes folyamatok feltérképezése és ábrázolása során.[59] Egy-egy régészeti kultúra mögött gyakorlatilag mindig az egyes írott forrásokban megjelenő népeket, akik – a korai vélekedések szerint – azonos nyelvet is beszéltek, illetve azok egykori emlékanyagát vélték felfedezni.[60] Mára azonban ez a kutatói szemléletmód gyökeresen megváltozott, és a szakemberek már nem keresnek minden esetben egy forrásokból is ismert népet a régészeti műveltségek mögött. A 20. század első felében a történettudományban élő népfogalom átalakulásával az anyagi kultúra ismerőinek is számolniuk kellett, és korábbi álláspontjukat jelentős mértékben átértékelték.

A természettudományok adta új lehetőségek megjelenésének köszönhetően ma már szerencsés módon sokszor objektív fogódzókat is kaphatunk egy-két, korábban a leletek alapján nehezen vagy akár tévesen leírható jelenség értelmezéséhez. A korai régészeti és történeti kutatásban az egyes migrációk kimutatása kulcsfontosságú momentumnak számított, amelyeket főként az adott területen korábban ismeretlen tárgyak és jelenségek (pl. temetkezési szokások) kombinációjának feltűnése alapján kívánták feltérképezni.[61] A fogakban jól megőrződő stroncium izotópok (87-es és 86-os) vizsgálatának köszönhetően ma már egy adott régészeti-történeti periódusban eltemetett személyről nagy valószínűséggel meg lehet állapítani, hogy helyben született-e, vagy esetleg bevándorló volt-e (vagy fiatalabb korában került a területre) eltemetésének helyszínén. Minden egyes kisebb térségnek megvan a maga jellegzetes stroncium képe, melynek sajátos összetétele a helyi ivóvíz és táplálék fogyasztása révén fiatal korban épült be az egykor élt emberek szervezetébe.[62] Gyakorlatilag a fogzománcba raktározódott el azon információk döntő hányada, melyek jelentősen megkönnyítik a mai tudomány helyzetét a korábbi vitás kérdések megválaszolásá-

[56] Bálint 1995, 242–245. A tárgyak előállítási, megszerzési és birtoklási ideje között nagyon nagy eltérések is lehetnek: Steuer 1977.
[57] Siklósi 2013, 39–40.
[58] A kötet lapjain is szereplő gödi erőd esetét is érdemes említeni talán.
[59] Erre a legjobb példát hazánkban a honfoglalás kor kutatásának kezdetei szolgáltatják: Langó 2007, 172–180.
[60] Vida 2006, 208–210.
[61] Brather 2004.
[62] Tütken–Knipper–Alt 2008.

ban. Sajnos azonban ennek a módszernek is megvannak a maga korlátai, hiszen egyelőre nemhogy a Kárpát-medence, hanem Európa stroncium térképe is hatalmas fehér foltokat mutat. Mindezek ellenére azonban sok alapvető kérdés megválaszolásához nyújt segítséget számunkra ez a fajta természettudományos méréssor. A helyben születés illetve bevándorlás kifejezések alatt sok esetben nem óriási léptékű vándorlásokra kell gondolnunk. Maga a vizsgálati módszer, illetve az általa nyerhető eredménysor kifejezetten az adott lelőhelyek közvetlen környezetére ad releváns információkat. Több a népvándorlás korszakából származó lelőhely esetén bebizonyosodott már, hogy az egyes elhunyt személyek az adott mikrorégióból származtak, eltemetésük helyétől nem is olyan messzire születhettek.[63] Az izotópkutatás régészeti hasznosításának köszönhetően a különböző korszakokban vizsgált, az egyes kisebb-nagyobb területi egységek mintasorai már rendelkezésre állnak (köszönhetően az intenzív őskort érintő kutatásoknak), így példának okáért az adott egyének élete során bekövetkező, de a szűkebb mikrorégión belüli kisebb-nagyobb mozgások és lakóhely váltások már könnyűszerrel kimutathatóakká váltak. Emellett a hasonló méréseknek hála a tárgyi leletek mellett olyan fontos kérdésekre is választ kaphatunk, mint az elhunyt személyek életmódja, táplálkozása, aminek segítségével egy kisebb mikroközösség társadalmáról a korábbiakhoz képest sokkal pontosabb képet nyerhetünk (szemben a jórészt reprezentációs célzattal válogatott tárgyak alapján kialakított ideákkal).[64] Ahogy napjainkban a különböző, főként táplálkozás tudatos átalakítása révén végbemenő életmódváltások egyre gyakoribbnak tekinthetőek, úgy nem volt ez másként a régi korok emberének életében sem. Ellenben ezeket a változásokat sok esetben nem egészségügyi okok és trendek vezérelték, hanem döntőrészt az életfeltételek átalakulása, melyre a kor emberének a túlélés érdekében gyorsan reagálnia kellett.

Az egyes lelőhelyek emberi és állati csontjaiból nyerhető minták izotópos vizsgálata mellett főként a modern genetikai kutatások jelentenek új utat az egykor élt emberek tanulmányozásában. A hajdani népesség maradványaiból kinyerhető DNS láncok elemzésének segítségével több alapvető kérdés vizsgálatára is sor kerülhetett az elmúlt időszakban. A genetika tudományát a történeti diszciplínák elsősorban az egykor élt populációk összetételének elemzésére, esetleges származásának meghatározására használták fel.[65] A feltételezhető vándorlások tanulmányozása és felvázolása mellett a személyes történetek, esetleg bizonyos korszakok népességében gyakorta előforduló betegségek és mutációk feltárására is tökéletesen alkalmasak ezek a vizsgálati módszerek. Az elemzett DNS-ek ún. haplocsoportokba sorolhatók, melyek minden esetben bizonyos régiókra jellemző összetételt mutatnak. Természetesen napjaink fő elterjedési mintái és haplocsoportjai szépen körvonalazhatók az egyszerű mintavételi eljárásoknak köszönhetően, azonban a történeti korok esetében ez sokáig nem volt jellemző. Az archeogenetika megszületését nagyban megkönnyítette, hogy az utóbbi évtizedekben beindultak azok a németországi központtal működő nagy kutatások, melyek az őskor legkorábbi szakaszától kezdve vizsgáljak a régészeti korú emberi maradványokat. Az új tudományág megszületésében fontos lépés volt, hogy a koponyán található sziklacsontokból nagy arányszámban sikerült DNS-t kinyerni.[66] Az első vizsgálatok eleinte kifejezetten az anyai ágon öröklődő mitokondriális DNS vizsgálatára irányultak, azonban az eltelt években rohamosan továbbfejlődő és egyre költséghatékonyabbá váló kutatási módszereknek hála ma már az egész DNS sor láncok, azaz a teljes mitokondriális DNS kutatása is lehetségessé vállt. Ennek köszönhetően az apai ágak leszármazásának tanulmányozása is jelen körülmények között kivitelezhető, mely óriási információs robbanást eredményezett az adott kutatási területen.

[63] Ezekhez lásd majd az 5. századot bemutató fejezet eredményeit a Mőzs-Icsei-dűlő lelőhely kapcsán.

[64] Erre jelenleg nagyon szép példát szolgáltat a korszak kutatásában Szólád-Kertek mögött és Tolna-Mőzs esete is, valamint számos még vizsgálat alá eső lelőhely kutatása is: Alt et al. 2014; Koncz 2019; Knipper et al. 2020.

[65] Feuchter 2018, 127–129.

[66] Alt 2018; Feuchter 2018, 128; Török 2020, 12–13.

A genetikai vizsgálatok révén kinyerhető adatokat a történet és régészet tudomány – némely esetben a nyelvészet is – általában az egykor élt populációk vizsgálatára, az esetleges nagyobb és kisebb migrációk és eltérő földrajzi eredettel rendelkező népességek közötti keveredések kimutatására próbálja meg napjainkban is felhasználni. A különböző eredetű csoportok összeolvadását és keveredését az archeogenetika napjainkra egyre precízebben tudja megragadni. Ugyanakkor kiemelendő, hogy minden ilyen esetben nagyon fontos számolni az ún. *„genetic flow”,* azaz egy adott népesség genetikai állományának egy másikba történő átkerülésének a problémakörével is. Egy-egy több irányból érkező és különböző földrajzi eredettel bíró, egy ponton azonban mégis már egy egységet alkotó népesség esetén figyelembe kell vennünk több eshetőséget is. Példának okáért a helyi csoportok és a hozzájuk távolabbi régiókból érkező népességek összeolvadása során a jobb továbbörökítési adottságokkal rendelkező elemek vagy közösségek sok esetben felülírhatják a korábbi helyi viszonyokat és összképet is. A genetikai mintákban látható eltérések és váltások sorát döntően az egyes kisebb csoportok továbbörökítő képessége határozza meg, mely a természetes folyamatok mellett emberi szabályozás (pl. házassági tilalmak) révén is kialakulhatott bizonyos periódusokban.[67] Az adott területre újonnan érkező és a helyben élő népesség további genetikai történetét tehát nem az egyes csoportok száma határozhatta meg.

Az egyre szélesebb körben alkalmazott és mind több régészeti lelőhelyre is kiterjedő genetikai elemzések számos vitatott kérdés eldöntésében is segítségünkre lehetnek. Ilyen lehet többek között az az alapvető problémakör is, amely a régészeti kultúra átalakulása mögött húzódó változások eredetének és okainak feltárását több irányból közelítette meg (esetleg diffúzió révén jelennek meg új hatások és a fejlődés csírái, vagy pedig ezek mögött az módosulások mögött az azokat hordozó népelemek beáramlása is sejthető). Hasonlóan fontos lehet példának okáért a fiatal tudományterület szerepe az olyan korszakok tanulmányozásánál is, ahol a régészeti képünk alapján egy nagyon egységes homogén kultúra bontakozik ki szemünk előtt (sok esetben az ilyen népességek a közös anyagi művelődés ellenére eltérő biológiai eredettel bírtak).[68] Ugyanakkor nagyon fontos kiemelni, hogy minden genetikai adatsorból leszűrhető következtetéssel óvatosan kell bánnunk, főként ha azokat a történeti korokban létrejövő politikai és identitásformákkal kívánjuk összevetni.[69] A DNS-ekben rejlő információk a biológiai értelemben vett populációtörténet szempontjából számos esetben nagyon értékes új információkat hordoznak, ugyanakkor megvannak a maguk korlátai is. Egy-egy temető esetében például nagyon szépen megragadható az ilyen vizsgálatok révén, hogy a népesség eltérő eredetű, akár több helyről származó csoportok együttéléséből alakult ki. Ugyanakkor arra a természettudomány által nyújtott keretek sem alkalmasak, hogy meghatározzuk azt, hogy az adott népesség mit gondolt magáról, esetleg milyen identitásúnak vallotta magát. Nem kizárható – ha csak az írott források tudósításait vesszük alapul –, hogy egy-egy eltérő származású közösség nagyon hamar identitásváltáson esett át, tagjai gyorsan egy származással bíró közösség részeként kezdtek el önmagukra tekinteni.

Az európai léptékkel is mérhető, legnagyobb népességmozgással leírható változások a neolitikumot és a bronzkort követő időszakban már kevéssé érintették kontinensünket.[70] Ekkora kristályosodtak ki azok a főbb jellemző genetikai téren is megragadható földrajzilag leírható csoportok, melyek a történelem további sora folyamán meghatározták a kontinens populációgenetikai történetét (az őskori vadászok, a közel-keleti bevándorlók és a sztyeppei nomád populációk). Az egyes régiókon belüli mozgások és változások – melyeket akár történeti forrásokkal is igazolni tudunk – ellenben érdekes kutatási irányokat szabhatnak a későbbiekben.[71] Az egyik tipikus orvosi lóként hasznosítható példát

[67] Feuchter 2018, 128.
[68] Geary 2014, 1–5.
[69] Bálint 2018; Feuchter 2018, 129–131.
[70] Alt 2018, 103–110.
[71] Az elmúlt években indult meg az a nagy kutatási program, mely hazánk területén is élő népességek egész sorát érinti (Geary 2014; Alt et al. 2014; Vida et. al 2017).

számunkra az angolszászok britanniai beköltözése jelenti. A történettudományban már régóta komoly viták zajlanak arról, hogy a mai Dél-Skandinávia és Észak-Németország területéről érkező közösségeknek csak egy szűk, katonai elitje telepedett rá a helyi romanizált brit népességre az 5. század folyamán, vagy esetleg egy lassan elhúzódó tömeges migrációval számolhatunk, mely teljesen átrajzolta a terület lakosságának összetételét.[72] A legkorábbi genetikai vizsgálatok még jórészt a mai modern népességre alapuló mintákkal kívánták leírni az 5–8. századi szigetországban végbemenő átalakulást. Ezek fényében természetesen a szász és angol törzsek kiindulási területei és a modern Anglia egyes régiói között nagyon erőteljes, szinte egyező kapcsolatok voltak felvázolhatók. Ezzel ellentétben a különböző régészeti korú mintákból nyert elemzések nagyon vegyes képet tükröztek vissza.[73] Szinte lelőhelyenként eltérő adatokat találhatunk: egyes lelőhelyeken szinte a teljes vizsgált népesség kontinentális mintákat mutatott, míg más lelőhelyeken az angolszász régészeti kultúrába belesimuló egyének a vaskorig visszavezethető DNS-el rendelkeztek (kulturális beolvadás). Ezek a kutatások is rávilágítanak arra, hogy ezekben a történeti periódusokban egyáltalán nem számolhatunk csak a tipikus fekete-fehér válaszokkal a feltett kérdésekre, hiszen a történeti realitás, illetve az adott korszakok személyes történetei sok esetben inkább a szürke különböző árnyalatait villantják fel számunkra.

A genetika széles körű alkalmazása mellett természetesen a leletanyag és az egykor élt személyek között meghúzódó kapcsolatok és különbségek vizsgálata további, különböző tudományterületek összehangolt munkája révén is feltárhatók. A régészeti leletanyag és a bioarcheológiai elemzések együttes alkalmazása során már több ízben is megragadhatóakká váltak az olyan esetek, amikor az adott eltemetett egyének eltérő kulturális arculattal és biológiai származással rendelkeztek. A kora avar korra keltezhető kölked-feketekapui B lelőhely 107. női temetkezése a helyi dél-dunántúli trendekhez igazodott. Leleteiben az adott terület és időszak jellegzetességei figyelhetők meg: meroving és mediterrán (kora bizánci) viseletben lett túlvilági útjára bocsátva az elhunyt hölgy. Antropológiai elemzése alapján azonban szembetűnők keleties, szajáni típusú vonásai. Ezek fényében egy az adott regionális hagyományokra érzékenyen reagáló, azokat átvevő és saját önkifejezésének részévé megtevő, ugyanakkor az avarsággal egyetemben keletről érkező személyt azonosíthatunk a sír elhunytjában.[74]

A fentebb kifejtett ismertetések alapján is láthatjuk, hogy a modern természettudományok a régmúlt megismerésében teljesen új forrásbázist és perspektívát, valamint lehetőségek egész sorát nyitották meg. Ellenben a lassan közel másfél évszázados történeti diszciplínák, a régi és új tudományterületek eredményeinek kombinált, minden áron történő szintézise számos vitatott koncepció és vizsgálati szemléletmód megszületését eredményezte az elmúlt évtizedekben. A legnagyobb problémát a kevés írott forrással rendelkező korok kutatásánál az okozza, hogy az egyes szakterületek gyakorta átemelnek a sajátjukba a „fehér foltok" kitöltése érdekében olyan más tudományágakból származó nézeteket, amelyek még az adott diszciplína területén sem kellően bizonyítottak. Egy régész, ha egyes folyamatok modellezéséhez kevés információval rendelkezik, akkor az írott forrásokhoz, illetve azok történészi értelmezéséhez nyúl segítségként. Ez az eset természetesen fordítva is működik. A nemzetközi tudományosság ezt a jelenséget nevezi „vegyes érvelésnek". Sajnálatos módon főként a késő antikvitás és a középkor időszaka között található évszázadok eleinte nyugati, majd pedig közép-kelet-európai kutatása élt ezekkel a módszertani eszközökkel, a politikai ideológiáktól sem mentes elméletek létrehozásának céljából.[75] A hazai népvándorláskor historiográfiájában is találunk olyan eseteket, amikor egy lelőhely anyagának etnikai értelmezéséhez bizonytalan, vagy nehezen értelmezhető írott adatokat használtak fel. A fentebb is szereplő Kölked (Baranya megye) település mellett feltárt temetők és telep esetében az avar kori, gazdag germán kapcsolatokat mutató le-

[72] A történeti-régészeti problémakörhöz lásd: Härke 2011; Härke 2012.
[73] Koncz 2018, 134–138.
[74] Vida et al. 2018.
[75] Bálint 2006, 310–312.

17. kép. A tollundi ember. Az 1950. májusában felfedezett mocsári lelet természettudományos vizsgálata radikálisan írta át az írott forrásokban szereplő antik toposzainkat (Silkeborg Museum, Dánia)
Fig. 17. The man of Tollund. A natural history study of a bog find discovered in May 1950 radically rewrote the ancient topos of our written sources (Silkeborg Museum, Denmark)

leteket a publikáló a gepidák erőszakos dunántúli áttelepítéséhez kötötte.[76] Erre vonatkozóan az adott periódusból azonban nem rendelkezünk konkrét írott utalással. Mindössze egy 9. századi, erőteljes propagandisztikus célzattal megszerkesztett egyházi ihletettségű kútfő *(Conversio Bagoariorum et Carantanorum)* emlékezik meg a gepidákról, mint a Dunántúl népvándorlás és avar kori lakóiról. Az érintett írott (egyébként korábbi időszak krónikaadataiból összeollózott) forráshelynél a kritikai kiadás szerzője jegyzetében helyesen állapította meg, hogy az adott rész nem hordoz helytálló információkat.[77] Az említett helyen a 9. század előtti Pannonia barbár betelepülőiről esik említés, melyben a gepidák is helyet kaptak. A forráskiadáshoz készített jegyzet apparátus azonban pont az ő jelenlétüket, éppen a kora avar korra vonatkozóan mégis helytálló adatnak minősítette, minthogy szóbeli értesülései szerint – melyek a kölkedi ásatás vezetőjétől származtak – sikerült felfedezni a Dunántúlon régészeti hagyatékukat is.[78] Ezzel egy kör bezárult, és menthetetlenül nehezen kibogozható gordiuszi csomó jött létre.

Az egyes tudományágak vizsgálatát éppen ezen okból fakadóan érdemes minden esetben külön elvégezni és csak az így nyert eredményeiket összevetni. Az ilyen szellemben folytatott kutatások számos érdekes új eredményt, sőt gyakran az egyes forráscsoportokon belüli „csalafintaságokat" is a felszínre hozhatnak. Kézenfekvő példának tűnik megemlíteni a régészet világszerte ismert híres leletei közül a horrorfilmekbe is beillő dél-skandináviai láphullák esetét. A vaskor és a római császárkor korai szakaszában élt germán népek mindennapjairól a római történetíró, a „hallgatag" ragadványneve[79] ellenére tetemes írott anyagot maga után hagyó Tacitus emlékezett meg, és számos érdekes, az utókor számára véres, barbár szokást is lejegyzett *Germania* című munkájában. Többek között itt olvashatunk a germán törzsek alábbi vérmentes, ugyanakkor mégis vérfagyasztó rituáléjáról is: *„A büntetést a bűnnek megfelelően szabják ki: az árulókat és szökevényeket fára akasztják, a gyávákat, harcban resteket és a fajtalankodókat iszapos mocsárba süllyesztik és még rőzsét is dobálnak rájuk. A kétfajta halálbüntetésnek az a rendeltetése, hogy a bűntettet a megtorlással mintegy nyilvánosság elé tárják, a gyalázatot pedig elrejtsék. De a csekélyebb vétségeket is mérték szerint büntetik: akikre rábizonyul, lovaik és jószágaik bizonyos számával bűnhődnek."*[80] A mocsárba és lápokba süllyesztett elhunytak földi maradványai már a középkorban és a kora újkorban is ismertek voltak, de tudományos igényű feldolgozásuk csak a 20. század derekán, egy-egy új előkerült „lelet" révén indulhatott meg. A szerencsés módon fellelt tollundi emberen végzett természettudományos vizsgálatok megcáfolták ezt a korábbi képet, amit Tacitus óta véltünk a germánokról. A kiváló állapotban megmaradt testek minden elemének (főleg a végtagok) analízise, és bizarr módon utolsó vacsorájuk, vagyis béltartalmuk összetételének elemzése alapján egy új értelmezés rajzolódhatott ki. A fent

[76] Kiss 1992.
[77] Wolfram 1979, 104–105.
[78] A problémakörhöz lásd: Kiss 2010.
[79] Lat. *cognomen*: az egyes nemzetségeken belül a család elkülönítésére szolgáló név.
[80] Tacitus, Germania, 12. Borzsák István fordítása.

említett személyeket nem egy kivégzés keretében, hanem sokkal inkább egy rituálé részeként gyilkolták meg (fojtogatás/akasztás és koponya bezúzása). Az elhunytak feltehetően komolyabb fizikai munkát nem végeztek életük során (kezük gyakorlatilag arra utalt, hogy nem kétkezi tevékenységből élhettek), valamint gyomortartalmuk alapján valamely bódító italt kaphattak életük utolsó óráiban. Gyomortartalmuk – elsősorban az ott található magvak és gyümölcsök (árpa, lapulevelű keserűfű-mag, lenmag, árpa származadványok, szulák keserűfű-mag, fehér libatop, homokszemcsék, kenderkefű, magvas gomborka, mezei csibehúr, mezei árvácska) – vizsgálata arra is fényt derített, hogy tél végén vagy kora tavasszal kerülhetett sor a halálukra. Az árpa szerű készítmény cséplési hulladék mellett odaégetett állapotban kerülhetett felszolgálásra, valamint hal és főzéshez használt közeli tó vizéből származó alga is került bele (amiből bélférgek petéit is azonosítani sikerült).[81] Az egyes vizsgálatok információmorzsáinak kirakóit összeillesztve a kutatók számára egyértelművé vált, hogy a közösségek kiemelkedő, fizikai munkától megkímélt tagjairól beszélhetünk, akik a tél végéhez közeledve, esetleg az éhezés küszöbén álló közösségek isteneknek szánt engesztelő áldozatai lehettek.[82]

[81] Neilsen et al. 2021.
[82] Glob 1969, 151–192; Müller-Wille 1999, 29–32.

III. CSÁSZÁRKORI GERMÁNOK

III.1. A barbár vadságnál is vadabb népek, avagy kik is a germánok?

A római történelem nagyformátumú hadvezére, államférfija és egyben nyelvi megújítója, Julius Caesar az alábbi sorokat vetette papírra a germánokkal kapcsolatban *A gall háborúról* szóló munkájában: *„Ezalatt a mieink kíváncsian kérdezősködtek, a gallok és a kereskedők pedig telebeszélték a fejüket: azt állították, hogy a germánok hatalmas termetű, hihetetlenül bátor, fegyverforgatásban igen-igen képzett emberek, ők gyakorta találkoznak velük, s még arckifejezésüket, villogó tekintetüket is elviselhetetlennek érzik. Az eredmény az lett, hogy hamarosan rettegés szállta meg az egész sereget: mindenki lelki nyugalma szokatlan mértékben megrendült. A rémület először a katonai tribunusok, a segédcsapatok parancsnokai és azok körében terjedt el, akik Caesart csak barátságból kísérték ide Rómából, és nem rendelkeztek valami nagy katonai tapasztalattal. Sokan ürügyekkel hozakodtak elő, kijelentették, hogy feltétlenül távozniok kell, s kérték Caesart, engedje őket elutazni. Mások csak azért maradtak, mert szégyellték volna, ha a gyávaság gyanújába kerülnek. De ezek sem tudtak nyugalmat erőltetni az arcukra, ki-kibuggyantak a könnyeik; sátraikba rejtőzve hol egyéni balsorsukat siratták, hol meg a mindannyiukra váró veszedelmeken keseregtek bizalmasaikkal. A táborban boldog-boldogtalan a végrendeletét készítette. Ijedtségük és elejtett szavaik lassanként nyugtalanná tették a legharcedzettebb közkatonákat, centuriókat és lovasparancsnokokat is. Akik meg akarták őrizni a rettenthetetlenség látszatát, arra hivatkoztak, hogy egyáltalán nem az ellenségtől félnek, hanem a köztük és Ariovistus között elterülő erdőrengetegektől, a rendkívül szűk utaktól, vagy éppen attól, hogy a gabona-utánpótlás terén esetleg nehézségeik támadhatnak. Néhányan még arra is figyelmeztették Caesart, hogy amikor majd parancsot ad a táborbontásra és továbbvonulásra, a katonák meg fogják tagadni az engedelmességet, és félelmükben nem lesznek hajlandók elindulni.”*[83] Kik lehettek ezek a római szempontból is visszataszítóan vad barbárok, akik még a korszakban fő „civilizálatlan” ellenfélnek számító gallokon is túltesznek? Maga a germán csoportjelölő fogalom nem vezethető vissza a messzi ősi múltba az antik geográfia irodalmán belül sem, hiszen első megjelenése a Kr. e. 2. század utolsó harmadára adatolható. Poseidónios (Kr. e. 135–51) munkájában még egyenesen kelta törzsként kezelte őket.[84] A világhódító hírnevet azonban mindenképpen Caesarnak köszönhetik, aki először ad róluk részletesebb beszámolót fentebb idézett munkájában. A tudós római hadvezér propaganda művében, melyet a hazai, a fórum körül ügyeit intéző közönségnek szánt, természetesen erős túlzások fedezhetők fel. A korszak átlag római polgára nem volt még tisztában teljesen a germánok mibenlétével, ezért Caesarnak el kellett helyeznie őket az antik irodalom barbárokról alkotott fogalomrendszerében. A korábbi századok során a római és görög történészek és földrajztudósok számára Európában, a Mediterráneumtól északra alapvetően két nagyobb, a magaskultúrán kívüli nyelvi-kulturális közösség létezett, melyet a saját propagandisztikus és sztereotip képeikkel meg tudtak rajzolni: a kelták/gallok és a szkíták. A határaik mentén feltűnő új törzseket általában ezek közé a nagy „népek” közé sorolták, egyfajta mindenki számára érthető, egységesítő fogalomként. Ha a szkíta vagy a gall etnikum jelölő kifejezéseket említették a római közéletben, mindenki számára egy jellegzetes, sztereotípiáktól tarkított kép jelent meg, mely a képzőművészeti alkotások – szobrok, vázaképek – sorában is megformálásra került. Caesar első nagyobb összecsapásait és a császárság Augustushoz kötődő megszületését követően ugyanez a sors várt a germánokra is. A gallok és a szkíták közé ékelődve – őshazájukként a Rajnán túli földeket megje-

[83] Caesar, De bello Gallico, I, 39. Szepessy Tibor fordítása.
[84] Pohl 2004, 51; Timpe 2006, 38–41.

18. kép. Germán roham a rómaiak ellen a teutoburgi erdőnél. Még a 20. század elején is élénken élt a köztudatban a germánok vadságáról kialakult régi kép. Nem véletlen, hogy a szakállas, hosszú hajú barbárok félmeztelenül és egyszerű fegyverekkel (bunkók) harcolnak és csak előkelőik viselnek sisakokat (ezek a maguk korában soha sem léteztek, alakjuk pont a wagneri operák kellékei nyomán épült be a köztudatba). Festő: Otto Albert Koch: Varusschlacht, 1909 (Lippisches Landesmuseum Detmold)

Fig. 18. Germanic attack against the Romans at Teutoburg Forest. Even at the beginning of the 20th century, the old image of the Germanic savagery was still very much alive in the public mind. It is no coincidence that the bearded, long-haired barbarians fight half-naked and with simple weapons (clubs), and that only the nobility wear helmets (which never existed in their time, their figures having been introduced into the public consciousness by the props in Wagner's operas). Painting by Otto Albert Koch: Varusschlacht, 1909 (Lippisches Landesmuseum Detmold)

lölve – egy időre ők váltak a harmadik nagy barbár csoporttá az antik déli kultúrák szemében.[85] A római leegyszerűsítő sablonok sorába majd a 3. századtól újabb csoportok kerültek: a gótok. Őket azonban eleinte nem germánként, hanem sokkal inkább szkítákként (lakhelyük és első területi felbukkanásuk alapján) tartották számon az antik szépírók. Idővel számukra és a velük rokon kultúrájú keleti germán csoportok számára is létrehoztak egy új barbár „kalapot" vagy csoportjelölőt, melyet végül pont róluk – ti. a gótokról – neveztek el.

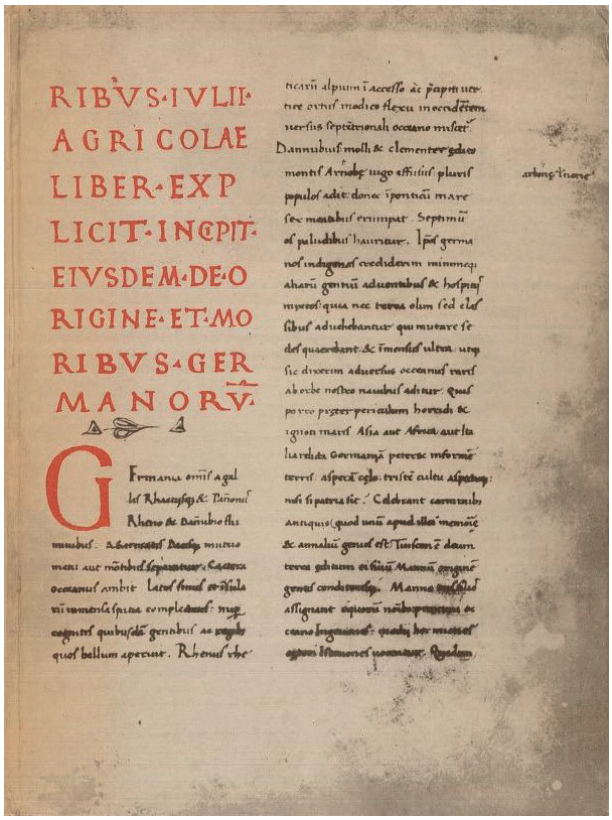
A kulturális sztereotípiákról és az egykori valóság leegyszerűsítéséről azonban ne higgyük azt, hogy csak az ókori magaskultúrák sajátjai voltak. Csak az elmúlt bő kétszáz év sajtókiadványait szemezgetve is láthatjuk, hogy többek között az egyes vicclapok a különböző zártabb etnikai-vallási csoportok sajátosságait gyakorta kiemelték, a humor tárgyává tették, míg nagyon lényeges dolgok sikkadtak el az adott közösséggel kapcsolatban.[86] A kulturális sztereotípiák és egy adott megkülönböztető jegyekkel rendelkező csoportról kialakított egyszerűsítő kép – ha őszinték vagyunk – ma is ugyanúgy a mindennapjaink részét képezik. A nyugati civilizáció a számára kevésbé ismert kelet népeit egyes regionális egységekbe tömörítve mind a mai napig egybemossa. Egy kész kép jelenik meg az emberek fejében, ha az arab világból vagy Kínából származó emberekről olvas, pedig az eltérések és a sokszínűség épp úgy jellemzik azt a világot is, miként az ókorban jellemezte a Róma határaitól északra élő közösségekét.[87]

Caesart követően a germán nyelvet beszélő csoportokról kialakított képet az 1. század végének történetírója, a már említett Cornelius Tacitus formálta jelentős mértékben. A caesari hagyományokon elindulva a római szerző *Germania* címmel külön munkát szentelt a Birodalom fő barbár ellenlábasainak számító csoportok bemutatására. Ennek a tudós érdeklődésnek köszönhetően ismerjük meg az 1. század germán világán belüli szokásokat, hagyományokat, a társadalmat, valamint az egykori hétköznapokat is. A régi köztársasági hagyományokat idealizáló Tacitus munkáját nagyban befolyásolta, hogy sok esetben pozitív képet próbált meg festeni a germánokról, mivel véleménye szerint bennük még megtalálhatók azok az erények (főként a szabadság

[85] Jarnut 2004, 107–113; Steinacher 2009, 78–82.

[86] Allport 1999, 285.

[87] A nyugati világ kelettel kapcsolatos hasonló kulturális sztereotípiáiról és annak a politikai célok mentén kifejlődött látásmódjáról látott napvilágot korábban többek között Edward W. Said sokat vitatott műve is: Said 2000.

RIBVS·IVLII·
AGRICOLAE
LIBER·EXP
LICIT·INCPIT·
EIVSDEM·DE·O
RIGINE·ET·MO
RIBVS·GER
MANORV·

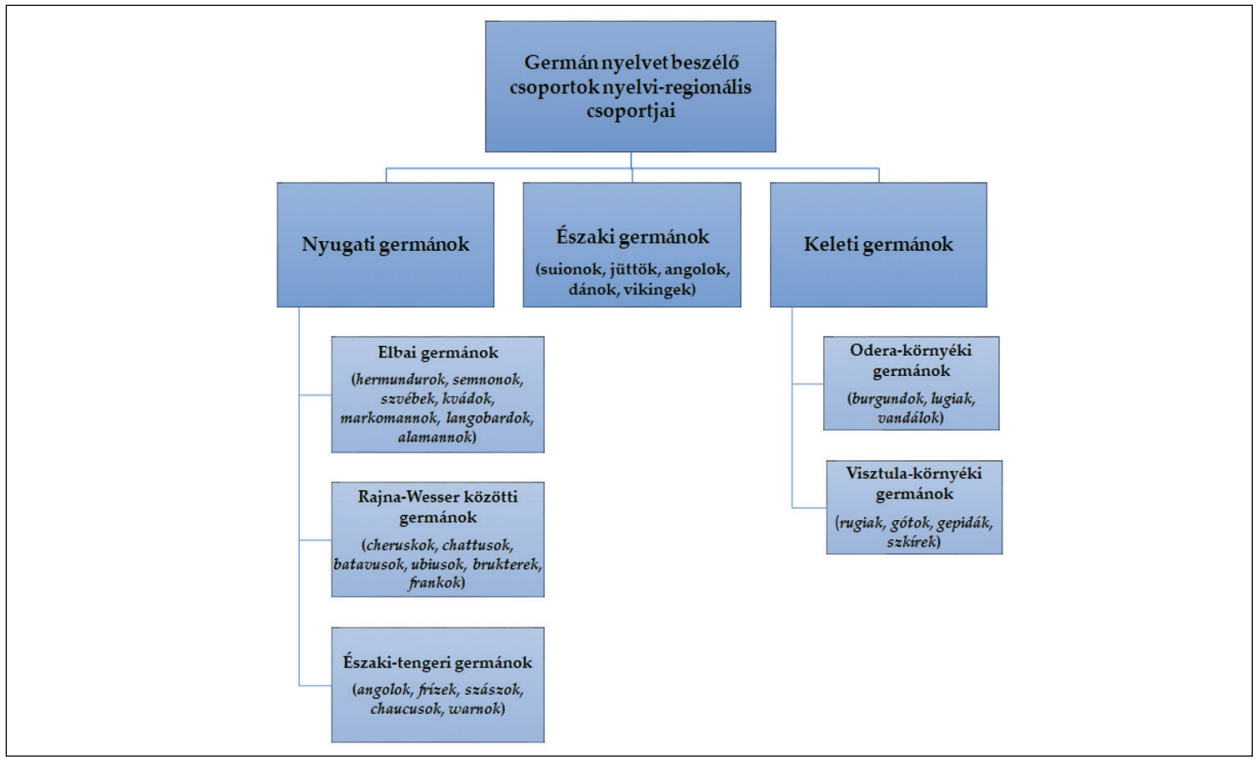
19. kép. Tacitus Germaniájának kezdő oldala egy 15. századi kéziratban. Codex Aesinas (őrzési hely: Biblioteca Nazionale Centrale di Roma)
Fig. 19. The opening page of , Germania by Tacitus in a 15th century manuscript. Codex Aesinas (depository: Biblioteca Nazionale Centrale di Roma)

iránti kérlelhetetlen vágy), melyek a császárok uralta Rómából már kivesztek.[88] A csodálat szavai mellett természetesen azért saját kultúrája civilizációs felsőbbrendűségének is hangot adott a római szerző. Véleménye szerint az egyes germán törzsek vadsága és római–görög szempontból szemlélt kulturálatlansága a *limes*től való távolság mértékével egyenes arányban nő.[89] A rómaiság tehát ilyen formában is meghatározta az antik közgondolkodásban a barbárok társadalmáról és hétköznapjairól alkotott képet.

Annak ellenére, hogy Tacitus korának ismereteit egybegyűjtve mutatja be a különböző törzsek eltérő szokásait, mégis a kisebb-nagyobb különbségek ellenére egységes, nagyobb csoportként kezeli őket. Az északi barbárokat a közös nyelv, a hasonló kultuszok (közös istenek), az életmód és a társadalom szerkezete, a hasonló viselet és harci kultúra köti össze. Tacitus munkájához fogható részletességű leírás, ami hasonló kimerevített helyzetképet rögzítene, sajnálatos módon a későbbi korokból is csak kevés maradt fenn. Írása annak ellenére is kiemelkedően fontos, hogy annak egy jelentős része a római kultúrszűrőn esett át és toposzok egész sorával tűzdelt.[90]

Az egységes germánságról alkotott kép Tacitus korát követően kezd el fokozatosan kiveszni a római hagyományból is. A 3. század történetírói már nem germánként, hanem a megjelenő nagyobb törzsi csoportok neveivel (alamannok, frankok, gótok stb.) jelölik a birodalomra törő népeket. Ez bizonyára közelebb is állhatott a korabeli valósághoz, hiszen feltételezhető, hogy az adott kora császárkori viszonyok között sem létezett egyfajta közös „pángermán" csoportidentitás.[91] A közös társadalmi berendezkedés és a hasonló kulturális elemek természetesen megkönnyítették az érintkezést az egyes törzsek között, azonban az elképzelhetetlennek tűnik, hogy egy a Duna barbár oldalán lakó kvád és a Kárpát-medence északkeleti szegletében élő vandál törzs tagja egymással találkozva tudatában lett volna kettejük közös, az utókor által meghatározott germán identitásának és nyelvük közös eredetének. További problémát jelent, hogy a római szerzők sok esetben a keleten élő csoportok kapcsán nem voltak tisztában azok germán mivoltával sem. Ez a fajta, az egyes törzsek és politikai formációk identitását felülíró germán öntudat és a róla kialakított kép ismételten csak a humanizmus német nyelvterületen született irodalmában jelenik majd meg. Ekkor az egyes hercegek, uralkodók és egyházi személyek az általuk is birtokolt területek feletti jogukat a régiségben, az ősi múltban kezdik el kutatni. Ekkor fedezik fel újra Tacitus munkáját, mely a kora újkori „germán–német" azonosságtudat kialakulását jelentősen előmozdította, melynek útja a 20. századig töretlennek tekinthető.[92] Ennek egyik

[88] Jahnkuhn 1966, 411–426; Bringmann 1989; Adamik 2009, 591–594.
[89] Tacitus, Germania, 28–46.
[90] Jahnkuhn 1966; Bringmann 1989.
[91] Jarnut 2004, 107–113.
[92] Kulikowski 2007, 44–50; Steinacher 2012, 86.

20. kép. A germán nyelvet beszélő csoportok nyelvi-területi rendszere
Fig. 20. Linguistic and territorial groups of Germanic peoples

letéteményese a megszületőben lévő közoktatás és a romantika volt, mely felkarolta a németek elődjeiként számon tartott germánság régmúltját is.[93] A rómaiak uralta Germania provinciákkal szemben elhelyezkedő *Barbaricum* megnevezéseként ekkor – a gyermekmesék világából jobban ismert Jacob Grimm révén – terjedt el a szabad Germánia (lat. *Germania libera*) fogalom is.[94]

Mint a fentiek alapján is látható, a különböző germán nyelvet beszélő csoportok az antikvitás és a kora középkor időszakában főként törzsenként és politikai formációnként határozták meg önmagukat. A tudós utókor nyelvészei azonban a fennmaradt szűkös nyelvemlékek (főként kisebb nyelvi töredékek, nép és helynevek) alapján három nagyobb nyelvi csoportjukat különítették el, melyekbe a különböző írott kútfőkből ismert törzseket is egyenként besorolták.[95] A mai Skandinávia területén éltek az ún. északi germán nyelvet beszélő közösségek, akik közül számos kisebb csoportot ismerünk az antikvitás és a kora középkor időszakából. Velük ellentétben kései utódaik, a vikingek tettek szert nagyobb ismertségre. A nyugati germán nyelvet beszélő csoportok alapvetően egy sokkal nagyobb régiót népesítettek be a Krisztus születése környéki időszakban, hiszen szállásterületük az Odera és a Rajna között terült el. A hatalmas földrajzi távolságoknak köszönhetően több nagyobb regionális csoportjuk alakult ki: elbai germánok (szvébek, markomannok, kvádok, langobardok), Rajna–Wesser közötti germánok (cheruscok, chattusok), északi-tengeri germánok. Közülük a Kárpát-medence története szempontjából az elbai csoportok (markomannok, kvádok, szvébek, langobardok) játszottak kiemelkedő szerepet. A Skandináviától és az Oderától keletre elhelyezkedő közösségeik alkották a germán klánok nyelvcsaládjának keleti ágát. Közülük régiónk történeti szereplői közé hosszú vándorlásaikat követően a gótok, a gepidák, a vandálok, a rugiak, a szkírek és a herulok léptek elő.

[93] Joos 1997, 32–33; Frölich 2008, 184–185.
[94] Steinacher 2009, 78–82.
[95] Hutterer 1986, 45–72; Pohl 2004, 45–51, 61.

Mi is kötötte össze tehát az ókor és a kora középkor időszakában ezeket a sok esetben elszigetelt, egymástól óriási távolságokra élő törzsi csoportokat? Természetesen a mai Észak-Németország és Skandinávia lehetett egyfajta origó területe ezeknek a közösségeknek, ahol a későbbi germánságot alkotó elemek ilyen formában az őskor kései szakaszai folyamán kezdtek megszerveződni, illetve a közösségeiket összekötő nyelvi rendszereket is kialakulni. A közös nyelvi struktúrák mellett a vaskor folyamán kibontakozó nagyrészt hasonló életfeltételek, illetve a belőlük fakadó szintén sok szinten azonos társadalmi és kulturális struktúrák (részben hasonló hiedelemrendszer alapjai), illetve jelrendszer lehetett esetükben az a közös nevező, mely alapján a germán jelzővel illethetjük őket. Ezeknek a bonyolult és az élet több területére kiterjedő hálózatoknak az egységes láncolata az, mely többek között megkülönbözteti ezeket a barbár közösségeket a kelta, vagy éppen a Kelet-Európát a Krisztus születése környékén lakó nomád csoportok egész sorától.

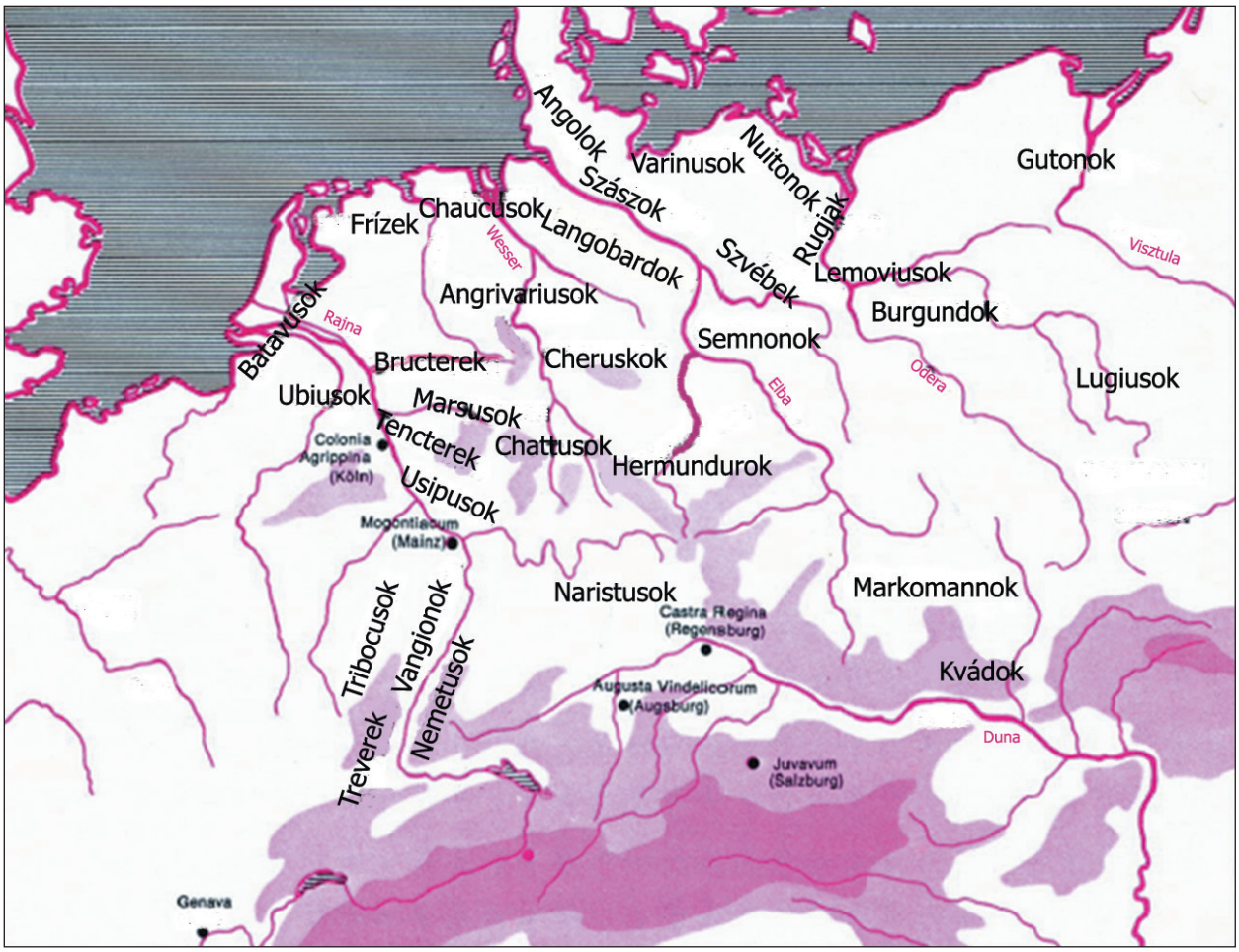
III.2. Az első germánok a Kárpát-medencében: kvádok, vandálok, gótok

A római uralom hajnalán, azaz a Krisztus születését követő években a Kárpát-medence politikai térképe jelentős átrendeződésen esett át. A több évszázados kelta uralmat felváltotta a hódító itáliai sas politikai előretörése. A mai Dunántúl fokozatosan került a rómaiak kezére, kiépítve a helyi kelta arisztokrácia segítségével is az új berendezkedés alapjait. A birodalmi terjeszkedést természetesen jelentősen elősegítette, hogy a térségben komolyabb erőt képviselő és a kelták hatalmát is jelentősen megtörő dákok és központi hatalmuk ebben a periódusban meggyengült, valamint nem volt egységes.[96] A Duna túlpartján azonban jelentős átalakulások zajlottak ezekben az években.

Az Augustus uralmának dicsőségét jelentősen megzavaró germán csoportok közül a markomannok és kvádok ezekben az években kezdtek gyarapodó erejükkel gondot okozni a Birodalomnak. A két fentebb említett törzs több másikkal egyetemben egyaránt tagja volt annak a nagyobb, a germán csoportokon belüli kultuszközösségnek, melyet Tacitus szvébnek[97] nevezett. Ezek a törzsek jelentősebb mértékben éppen a római beavatkozásnak (idősebb Drusus Elba menti hadjárata) köszönhetően mozdultak el korábbi lakhelyükről. A Majna és az Elba vidékéről érkező új csoportok a mai Csehországba vándorolva a korábbi boius törzsektől (akikről a térség a középkorban is továbbélő Bohemia nevét nyerte) magukhoz ragadták a hatalmat.[98] Az új jövevények a térség más csoportjaira is hatalmát kiterjesztő és szervezettebb, központosított katonai vezetést létrehozó Maroboduus markomann király fősége alatt Róma fő potenciális kihívójává váltak az északi határok előterében.[99]

Bár a tényleges fegyveres összecsapások több alkalommal is elmaradtak a római hátországban bekövetkezett váratlan eseményeknek köszönhetően (pannon törzsek lázadása, teutoburgi vereség), Velleius Paterculus (Kr. e. 19 – Kr. u. 31) szerint a római mintára szerveződő germán hadsereg tényleges aggodalmat kelthetett Augustusban is. Mai napig vita tárgyát képezi a kutatásban, hogy a Maroboduus által összekovácsolt, több törzset is magába rejtő királyság mekkora tényleges kiterjedéssel bírhatott. A központ, s az Elba mentéről érkező népesség a mai Csehország régióját birtokolhatta, azonban az írott kútfők beszámolói alapján a markomannoknak sikerült uralmukat elismertetni számos nyugati, illetve keleten élő csoporttal is (langobardok, semnonok, gutonok, lugiak). Ezek fényében a kutatás az Elba és a Visztula közötti térséget határozta meg az újonnan felemelkedő erő érdekszférájaként. Újabban ezt a nagyarányú, több törzsi csoportra is kiterjedő hatalmi hálózatot és annak folyamatos létét is kétségbe vonták. Az újabb vélemények alapján az írott kútfőkben megjelenő számos Maroboduushoz

[96] Borhy–Szabó 2015, 83–95.
[97] A latin forrásokban *suebus* alakban szerepel.
[98] Droberjar 2009, 81–98.
[99] Velleius Paterculus, II, 108, 1–2.

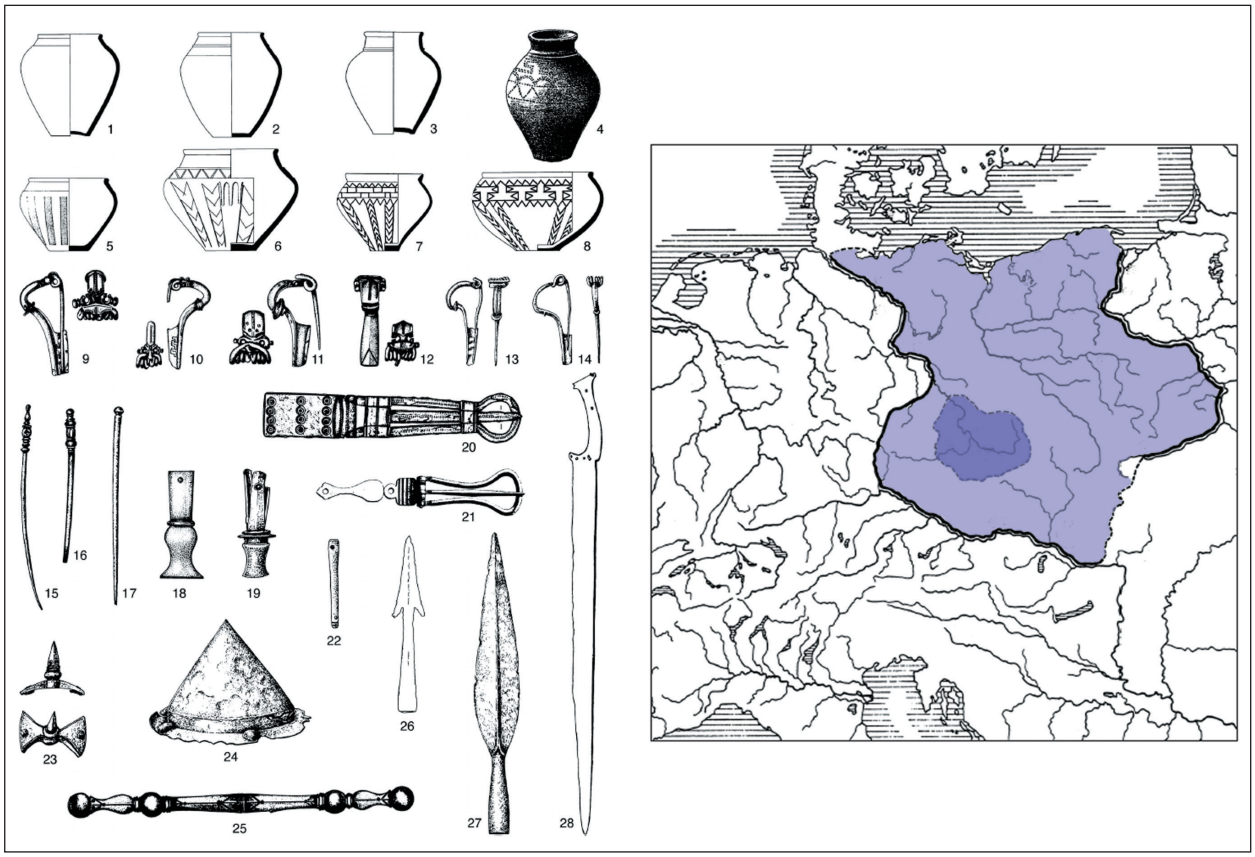
21. kép. Az egyes forrásokban megjelenő germán törzsek elhelyezkedése a Kr. u. 1. században alkotó római történetírók (főként Tacitus) beszámolói alapján
Fig. 21. The location of Germanic tribes in written sources, based on the accounts of Roman historians (mainly Tacitus) in the 1st century AD

csatlakozó nép csak egy rövid ideig összeálló és működő szövetségi rendszer képét sugallhatja.[100]

Ha a szűk írott tudósítások ellenére a kérdést eldönteni nem is tudjuk, annyi azonban mindenképpen biztosnak tűnik, hogy a markomann király politikai térnyerése jelentős mértékben zavarhatta a római érdekek és terjeszkedés kibontakozását a térségben. A hatalmas erőt birtokló vezér tekintélye azonban a Krisztus születését követő első évtized végére jelentős mértékben csorbult. Ennek fő oka az volt, hogy a teutoburgi erdőben három legiot teljes mértékben megsemmisítő cherusk Arminius a germán törzsek hősévé és a Róma elleni harc szimbólumává vált, ennek a korábban példa nélkül álló sikerének köszönhetően.[101]

Arminius a teutoburgi csatát követően bár a nyugati, főleg a Wesser és Rajna között elhelyezkedő törzsek időleges összefogását teremtette meg, azonban az erőteljes válaszcsapást megindító római hatalom erőivel már ez a szövetség is kevésnek bizonyult. A történtek külön pikantériáját jelenti, hogy a cherusk vezér öccse a germán – római összecsapások idején az ellenség szolgálatában maradt, római tisztségeit is megtartva.[102] Ez a fajta egyéni útválasztás, azaz a Birodalom berkein belül sok szempontból is jövedelmező katonai szolgálat még több ízben is

[100] Salač 2021, 320–327.
[101] Székely 2001, 6–12; Timpe 2006, 429–454.
[102] Tacitus, Annales, II, 9.

22. kép. A mai Csehországból származó, főként hamvasztásos temetkezésekből előkerült elbai jellegű germán anyag. 1–8: Jellegzetes urnaedények; 9–14: Ruhakapcsoló tűk (fibulák); 15–17: Bronztűk; 18–19: Ivótülkök végei; 20–22: Övcsatok és szíjvég; 23: Sarkantyú; 24–25: Pajzs szerelékei (dudor és fogó); 26–27: Hajító és döfőlándzsa; 28: Jellegzetes egyélű kard. A térképen a Maroboduus és a markomannok által uralt régió látható a Krisztus születése utáni években a csehországi központtal. A korabeli források szerint a germán vezér számos törzsre és csoportra kiterjesztette ideiglenesen fennhatóságát a Duna és az Északi-tenger közötti részeken. Az írott kútfők jelentős számú mozgósítható haderőről számoltak be, mely a császári vezetést is nyugtalanította

Fig. 22. Elbe Germanic origin material from cremation burials, mainly in present-day Bohemia. 1–8: Characteristic urns; 9–14: Brooches (fibulae); 15–17: Bronze needles; 18–19: Drinking horn ends; 20–22: Belt buckles and strap ends; 23: Spurs; 24–25: Shield fittings (boss and handles); 26–27: Throwing and thrusting spears; 28: Characteristic single-edged sword. The map shows the region dominated by Maroboduus and the Marcomanni in the years after the birth of Christ with the centre in Bohemia. According to contemporary sources, the Germanic leader temporarily extended his rule to several tribes and groups in the area between the Danube and the North Sea. Written sources reported a considerable number of mobilisable troops, which also worried the Roman imperial leadership

visszatérő életpályamodell lesz az ezt követő századokban is a germán *Barbaricum*ból származó személyek életében. A teutoburgi sikert követően egy jelentősebb hatalmi átrendeződésre került sor a germán törzsek között is, melynek hosszútávú kihatásai között tudjuk megemlíteni az első csoportjaik Kárpát-medencei megjelenését is. A győztes Arminius a csatát követően Varus levágott fejét Maroboduusnak küldte, egyfajta sajátosan értelmezett, összefogásra okot adó szimbólumként. A közös Róma ellenes fellépéshez nagy segítséget jelenthetett volna a térségben ekkor legnagyobb hatalommal bíró markomann vezető csatlakozása is. Maroboduus azonban kivárt, s a Rómával kötött korábbi megegyezésére hivatkozva nem támogatta Arminiust, ugyanakkor azonban Augustus majd Tiberius diplomáciai céljait sem segítette elő seregeivel.[103] A diplomáciai zsákutcába kerülő király kivárása végül az általa létrehozott,

[103] Erre utalhat Tacitus egy helye az *Annales* című munkájában, ahol már Arminius és Maroboduus összecsapásának ismertetésekor utal vissza a szerző a markomannok kimaradására a Teutoburgot követő megtorló hadjáratokból: „*nincs joga a cheruscusok*

több törzset is magába foglaló szövetség szétesésé-hez vezetett. A római szorításból időlegesen kiszabaduló Arminius fegyverrel fordult a markomannok ellen, melyben több, korábban Maroboduus szövetségéhez tartozó csoport is segítségére volt (semononok, langobardok). A harcok során – valamint a korábbi hezitálása miatt is – a germán világon belüli presztízsét mind inkább elvesztő vezetőt végül unokaöccse, Catualda űzte el trónjáról, mellyel egyben le is zárta az első, több törzset is összefogó germán államalakulat kialakulásának kezdeményét is. Az unokaöcs sikeres felkelésében feltehetően a római diplomácia is tevékeny részt vállalhatott zsoldosok biztosítása, valamint az előkelők megvesztegetése révén is. A bukott markomann uralkodó korábbi ellenségeihez menekült, a *limes* túloldalára. A római vezetés potenciális, később még bevethető trónkövetelőként megtartotta saját keblén a korábbi hatalmát vesztett királyt, aki hátralévő életét Ravennában töltötte, ahol Tacitus tudósítása szerint az evés élvezetében keresett vigaszt.[104] A Római Birodalom első ízben folyamodott ehhez a megoldáshoz a dunai barbárok esetében, melyet a Maroboduust követő uralkodók egész sora követ majd, így például többek között az elűzött markomann uralkodó ellenlábasa, Catualda is.

Az események Kr. u. 9-ben meginduló hosszú láncolata, az Arminius és Maroboduus közötti vetélkedés, valamint a római diplomácia tevékeny közbeavatkozása a markomann belpolitikába vezetett el az első germán csoportok Kárpát-medencei megjelenéséhez. A mai cseh területeken zajló folyamatos hatalmi változások természetesen Róma érdekeit is sértették, ezért kénytelenek voltak tevékenyen beavatkozni a határaikon túl zajló eseményekbe is. A markomann és kvád[105] katonai kíséret egy részét a dunai *limes*szel szemben lévő, a Morava és Vág folyók közötti területekre telepítették. Az így létrejövő törzsi királyság élére a kvád Vanniust nevezték ki, aki közel 30 éven keresztül uralkodott békésen a fentebb nevezett régió felett. A római vezetés az így létrehozott kliens királyság-

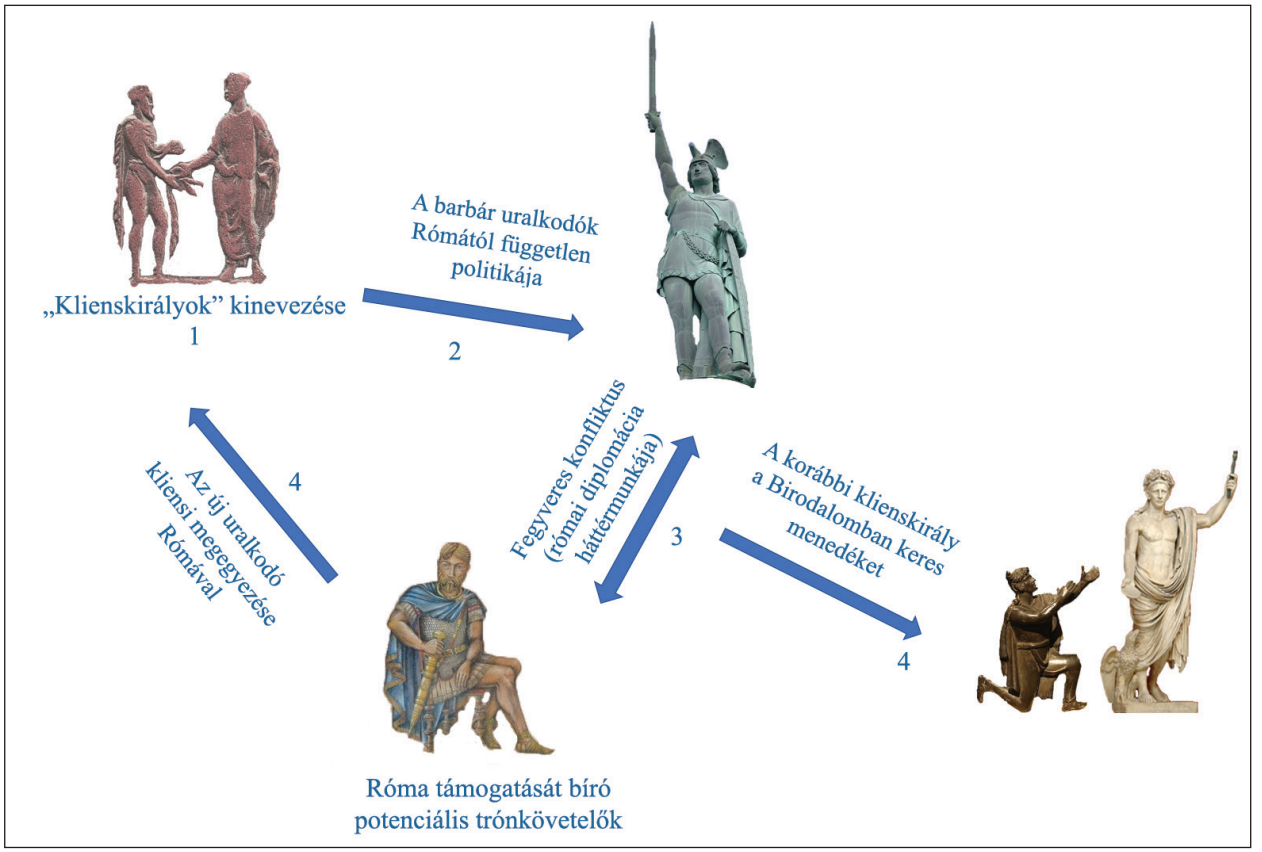
23. kép. A teutoburgi ütközet egy római részről megrázó emléke, Marcus Caelius hamvakat nem tartalmazó temetkezésének sírköve. A felirat szerint, ha valaki megtalálja a harcokban eltűnt centurio maradványait, akkor csontjait helyezzék síremléke alá
(Rheinisches Landesmuseum Bonn)
Fig. 23. A shocking relic from the Roman side of the Battle of Teutoburg, the grave and gravestone of Marcus Caelius, which contains no ashes. The inscription says that if anyone finds the remains of the centurion, who disappeared in battle, his bones should be placed under his tomb
(Rheinisches Landesmuseum Bonn)

gal egyfajta ütköző államot próbált teremteni saját határai és a barbár világ szíve között. Ezeknek a királyságoknak az élén általában hozzájuk hű vezetők álltak (sok esetben esküvel is megerősítették elköteleződésüket a Róma által kinevezett barbárok), akik természetesen túlzott függetlenedésük esetén könnyen helyettesíthetők voltak egy-egy a rómaiak vendégszeretetét élvező rokonnal, potenciális trónkövetővel. Ezzel a lépéssel vette kezdetét a mai Nyugat-Szlovákia területén és egyben a Kárpát-medencében is a germán nyelvet beszélő csoportok

ellen római fegyverekhez folyamodnia annak [ti. Maroboduusnak]*, aki semmivel sem támogatta a cheruscusok ellen harcoló rómaiakat*." Tacitus, Annales, II, 46, 5.

[104] Tacitus, Annales, II, 63.

[105] A latin forrásokban *quadus* alakban szerepel.

24. kép. A Kárpát-medencei és a germán Barbaricum vazallus államaiban megfigyelhető római politikai háttérjátszmák tipikus forgatókönyve
Fig. 24. Typical scenario of Roman political background games in the vassal states of the Carpathian Basin and Germanic Barbaricum

betelepülése. Vannius „állama”[106] Kr. u. 20 és 50 között állt fenn, azonban a kvád király önállósodási törekvéseinek köszönhetően a császári vezetésnek ismét be kellett avatkoznia.[107] Róma az Augustus és Claudius uralkodása közötti időszakban nagyon sok esetben diplomáciai háttérjátékokkal próbálta meg egy egységes germán front és hatalmi központ kialakulását megakadályozni. Mind Catualda, mind pedig Vannius megbuktatásában a határok mögötti germán szövetségeseiket, a hermundurokat használták fel, akik „szolgáltatásaikért” cserébe maguk is kereskedhettek a provinciákon belül (ez a többi barbár csoport számára tilos volt). Vanniust végül unokaöccsei, Vangio és Sido követték, akik megosztották államát egymás között.[108]

A forrásokban is szereplő első germán betelepülés régészeti lenyomatait a mai Csallóköz határában található régészeti lelőhelyek (Kostolná pri Dunaji/Egyházfa, Sládkovičovo/Diószeg, Abraham/Ábrahám), elsősorban hamvasztásos rítust használó temetőik sorában ragadhatjuk meg. Ezek egy jelentős része a Kr. u. 1. század közepe – második fele között létesült, amit a jellegzetes temetkezési szokások mellett főként a római területekről érkező import áruk (a szomszédos Pannonia és Norricum, valamint Itália területén gyártott övcsatok, fibulák és fémedények) alapján tud a kutatás pontosabban keltezni.[109] Az első generáció emlékanyaga nagyon sok szállal kötődik az Elba-vidék és a Cseh-medence régészeti művelődéséhez, hiszen a temetkezőhelyek nyitó

[106] A latin forrásokban *Regnum Vannianum.*
[107] Az eseményekről tudósító Tacitus szerint a környező csoportokat gyakran kifosztotta Vannius, illetve a különböző vámokból is nagyobb bevételre tett szert. Tacitus, Annales, 29.
[108] Tacitus, Annales, XII, 29–30.
[109] Kolník 1977; Kolník 1980.

1 2

25. kép. A Kostolna pri Dunaji-n/Egyházfán (Szlovákia) előkerült császárkori hamvasztásos temetkezőhely 35. és 10. sírja, valamint a belőle származó gazdag, import római emlékek
Fig. 25. Graves 35 and 10 of the Roman imperial period cremation cemetery at Kostolna pri Dunaji/Egyházfa (Slovakia) and the rich imported Roman objects from it

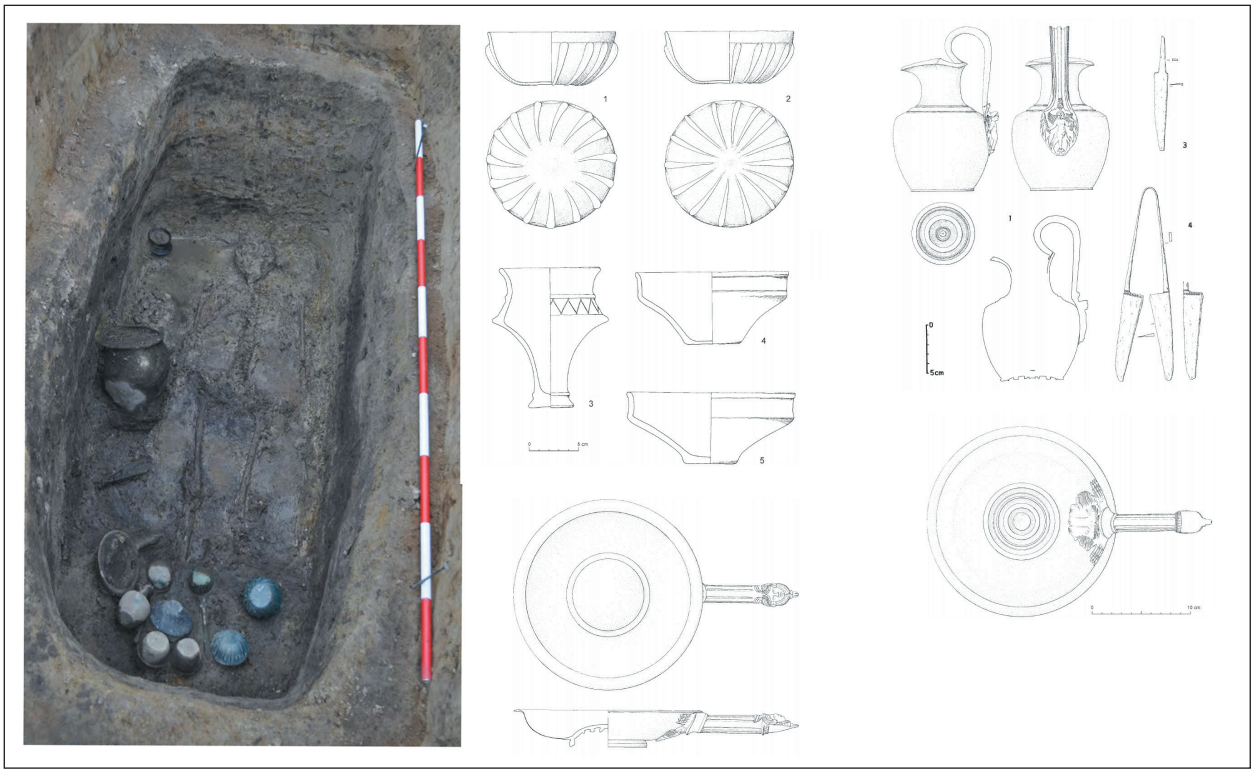
sírjaiban még a korábbi markomann központokkal rokonítható korai importok is helyet kaptak.[110] A Cseh-medencéből érkező közösségek halottaikat elhamvasztották és a kis gödrökbe urnákat, valamint az elhunythoz tartozó és a máglyára kerülő tárgyakat helyeztek el (viseleti elemek, fegyverek). A halotti szertartás folyamán az elföldelés sorára jutó tárgyak egy részét rituálisan megrongálták (kardok és lándzsahegyek összehajtása). Szembetűnő, hogy a Kr. u. 1–2. század közé eső periódusban az ilyen temetkezőhelyeken túlvilági útra bocsátott személyek között jelentős részt képviselnek a fegyverekkel és római eredetű tárgyakkal eltemetett személyek. A mai Szlovákia nyugati területein található temetők anyagában fellelhető erőteljes római kapcsolatok és a fegyveres temetkezések kiemelkedő számával kapcsolatban azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy ezek kifejezetten csak a korai időszakban megnyitott lelőhelyek esetében jelentkeznek nagyobb számban (főként Kostolna prí Dunaji lelőhelyen!). Ennek egyik legfőbb oka az lehet, hogy a harcos-fegyveres elit az új területre érkezve megkezdte hatalmának megszilárdítását, melyet sok esetben a halotti szertartás során feláldozott tárgyakkal is erőteljesen szemléltetni kívánt.[111] A Kr. u. 1. századra a germán társadalom már jelentős átalakuláson eshetett át, melynek nyomai már a legkorábbi generációval egyetemben megmutatkoztak a Kárpát-medencében is. A germán nyelvet beszélő közösségek alapvetően letelepült paraszti, földműves társadalmat alkottak, melynek vezetői részben ranghoz kötött, talán örökletes címek

[110] A legkorábbi római import leletek feltehetően még az augustusi idők termékei lehettek és a maroboduus-i királyság idején kerülhettek egykori tulajdonosaikhoz (földbe kerülésük természetesen már az önálló kvád *regnum* idejéhez kapcsolható): Kreković 2009, 269–271.
[111] Kreković 2014, 15–17.

26. kép. A malackai hamvasztásos sír, melyben a kvád betelepülő harcos réteg tipikus mellékletei lettek elhelyezve. Rituálisan meghajlított kard, pajzsdudor, lándzsahegyek, olló és az urna
Fig. 26. The cremation tomb at Malacka, containing typical appendages of the Quadian settler warrior stratum. Ritually flexed sword, shield boss, spearheads, scissors and the urn

birtokosai voltak (az apróbb helyi ügyeket ők bonyolíthatták le). A harcos csoportok és fegyveres kíséret csak időlegesen, talán egy-egy hadjárat erejéig szerveződhetett meg körükben. Az alapvető változásokat a római állam határaik mentén történő megjelenése indította el. Már Caesar korától kezdve, a gall háborúk idején is számos germán szolgált a római hadseregben, az egyes segédcsapatok tagjaként. Ezek a személyek nagyobb presztízsre és haszonra tettek szert a római kötelékben eltöltött idejük alatt. Visszatérve saját törzsi területeikre egyre inkább egyfajta külön csoportot kezdtek el alkotni, mely a vagyonilag kevéssé differencializált földműves rétegtől mindinkább elkülönült. Felemelkedésüket a római zsold mellett a kialakuló határ menti kereskedelem is tovább segíthette. A szabad germán világon belül ez az átalakulást hozó változás számos személy számára kínálhatta a felemelkedés és a kitörés lehetőségét. Őket kezdték el összefogni azok a katonai vezetők is, akik korszakunktól kezdve folyamatosan megjelentek a korábbi helyi vezetők mellett (ilyen lehetett maga Maroboduus, vagy Vannius is). Egy szóval egyfajta kettős társadalmi berendezkedés kezdett el kialakulni, ahol a presztízs iránti versengés, melyet Róma indukált, kezdte meg elindítani ezeket a közösségeket egy új fejlődési út

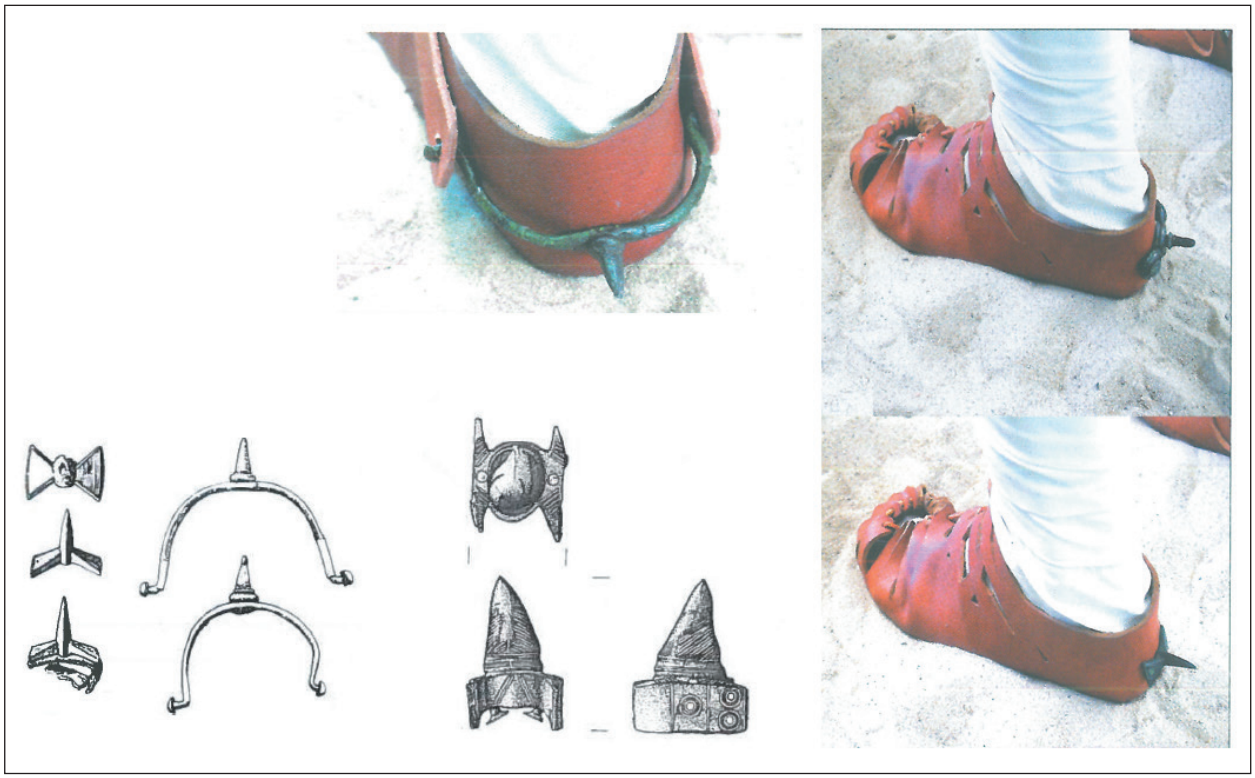
27. kép. A Zohor határában előkerülő, vezetőréteghez tartozó sírok római importban gazdag leletanyaga. 2010/6. sír. A temetkezés főleg a római asztali kultúrához tartozó edénykészleteket (kancsó, serpenyők, szűrőkanalak, üvegedények) tartalmazott, ugyanakkor előkerültek belőle a germán kultúrára is jellemző leletek (germán urna, sarkantyú, fibula). A germán reprezentációhoz hozzátartozó és kultikus italfogyasztással kapcsolatos további régészeti leleteket lásd:

Fig. 27. A rich assemblage of Roman import finds from the elite graves excavated on the outskirts of Zohor (Slovakia). Grave of 2010/6. The burial contained mainly Roman tableware (jugs, pans, filtering spoons, glass vessels), but also finds from the Germanic culture (Germanic urn, spur, brooch). For more archaeological finds related to Germanic representation and cultic drinking, see:

irányába.[112] Az állandó kísérettel bíró vezetők időleges felemelkedését természetesen Róma számos diplomáciai megoldással kívánta kordában tartani. Az álladó kíséret és a fegyveres réteg feltehetően csak egy kis részét képezhette a korabeli törzsek társadalmának. A germán társadalom nagyon különböző csoportokból épült fel. A fegyverrel temetkező személyek feltehetően maguk is az új felemelkedő, maguknak pozíciót szerző és egymással folyamatosan versengő réteg képviselői lehettek.[113] A római importban gazdag temetkezések azt a prosperitást tükrözik vissza, melyet a kvád és a határ menti római elit közötti kapcsolatok rendszerének stabil voltaként tudunk meghatározni. Ez az általános jólét és gazdagság azonban a 2. század közepét követően lassan eltűnik ezekről a lelőhelyekről is.

A germán társadalom élén ebben a periódusban főként a *rex* terminussal megnevezett királyokat találjuk meg vezetőként. A latin forrásokban megjelenő *terminus technicus*t azonban nagyon nehezen tudjuk pontosan körbeírni. A római szerzők a *rex* kifejezéssel maguk is egyfajta sajátjukhoz viszonyított archaikus társadalom képét sugallták, hiszen saját történetükben is egyfajta hasonló perióduskénti tekintettek a királyok korára. Feltételezhető, hogy a sok esetben a császári vezetés jóváhagyásával beiktatott germán vezetők egyfajta új társadalmi réteg letéteményesei lehettek a határ menti területeken, akiket nem láttak jó szívvel alattvalóik sem. A köznép és az egykori fegyveres kíséret hamvasztásos sírmezői mellett a rómaiakkal hol szövetséges, hol pedig ellenséges viszonyt ápoló elit, a feltételezhető vezetők

[112] Dick 2008, 67–104, 179–200; Dick 2014, 145–147.
[113] Krekovič 2014, 16–17.

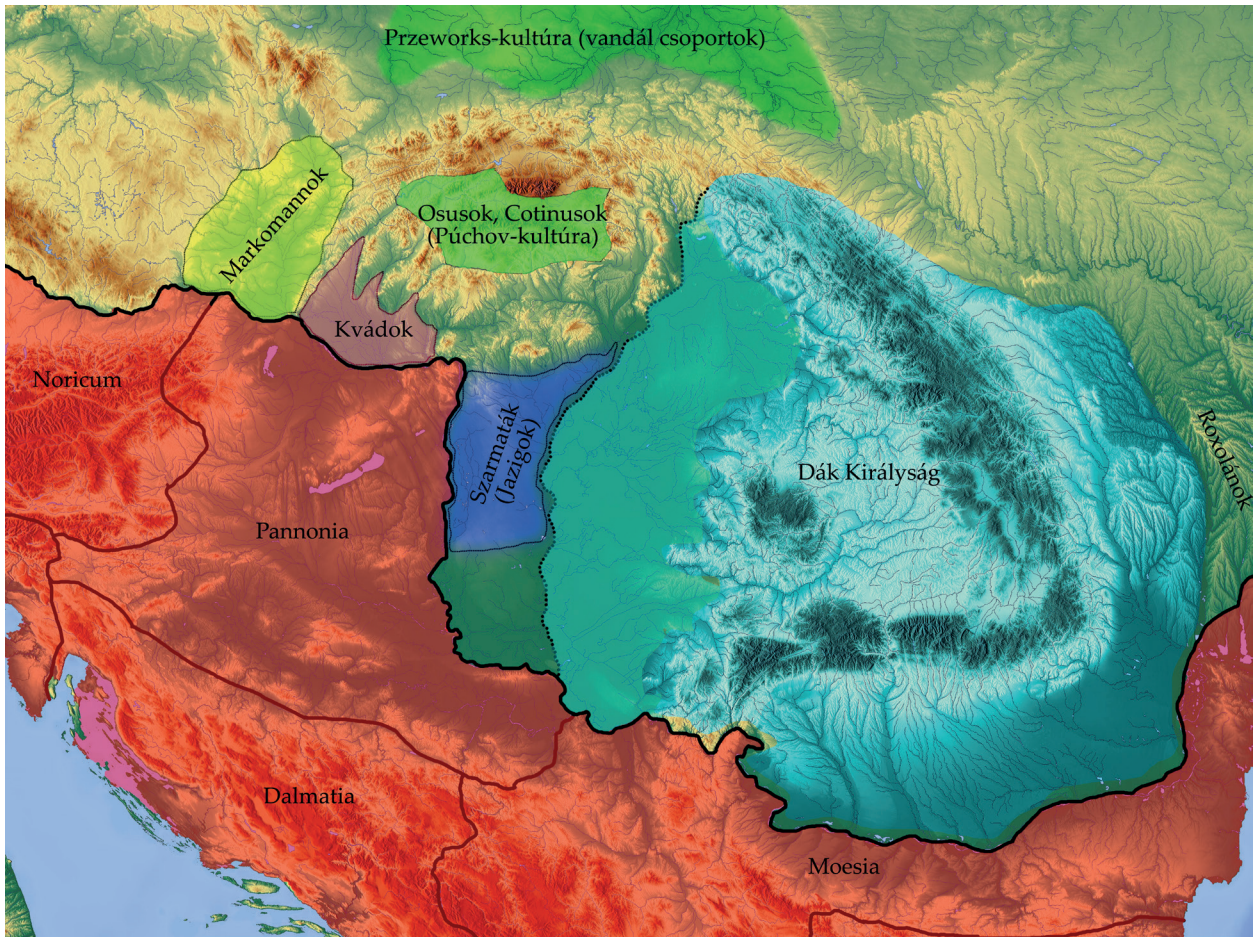

28. kép. A germán sírokban megjelenő sarkantyúk viseletének rekonstrukciója
Fig. 28. Reconstruction of the wearing of spurs

temetkezéseit is jól ismerjük a Kr. u. 1–2. századból. A mai Dánia északi része és a Duna-vidék között a germán törzseket uraló csoport nagyon hasonló módon bocsátotta túlvilági útjára halottjait (Lübsow-horizontként ismert a régészeti szakirodalomban ez a kör). Természetesen a regionális különbségek minden esetben fellelhetők, mégis temetkezési reprezentációjában egyfajta nagyon egységes *barbaricum*i vezetőréteg tűnik fel előttünk a régészeti leletek alapján (az egyik összekötő kapcsot éppen a római áruk köre jelenti esetükben). A köznép szokásaitól eltérően az elhunytakat nem hamvasztották el, hanem nagy alapterületű sírokba, sok esetben halom alatt rejlő, kővel fedett fa sírkamrákba helyezték el. A *Barbaricum* területén általánosan jellemző, hogy ezekbe a sírokba sok esetben ezüstből készült tárgyak, főként pedig az egykori római kultúra lenyomataiként és a vezetők közötti kapcsolat jelzéseként a Birodalomból származó fém és üveg asztali edénykészleteket helyeztek túlvilági mellékletül a vezetők mellé.[114]

A kvád és markomann területeket uraló elit és Róma kapcsolata a Kr. u. 1–2. században ezen sírok mellékletei alapján is egy nagyobb prosperitásról tesz tanúbizonyságot. A germán vezetők uralták ekkoriban a birodalom számára is kulcsfontosságú, a Baltikumtól Itáliába vezető kereskedelmi közlekedőcsatorna, a borostyánkőút fontosabb szakaszait, melyből feltehetően szép hasznot húzhattak maguk számára. A császári kormányzat gondosan ügyelt arra, hogy a határ menti kereskedelem révén, egyfajta gazdasági nyomásként a Duna-vidék barbár társadalmát mind inkább magához láncolja.[115] A békés kereskedelem, a határok menti politikai stabilitás mind a két fél számára kulcsfontosságú volt. A kereskedelmi nyomás mellett az első két évszázad folyamán a római kormányzat komoly figyelmet szentelt a határ menti vezetőkkel fenntartott kapcsolatnak, gyakorlatilag a diplomácia teljes tárházát bevetették. Az egyes kvád és markomann uralkodókat számos alkalommal támogatták pénzzel is, mint arról Tacitus

[114] Gebühr 1974; Quast 2009, 108–113.
[115] Bulas 2021, 38–40; Voss–Wigg-Wolf 2016, 105–121.

29. kép. Az Kr. u. 1. század Kárpát-medencei helyzetképe. A megjelenő germánok mellett a század második felétől a Duna–Tisza közére is betelepülnek az új, keletről érkező szarmata közösségek, míg a Dák Királyság továbbra is meghatározó erőt képvisel a régióban

Fig. 29. 1st century AD map of the Carpathian Basin. In addition to the emerging Germanic peoples, new Sarmatian communities from the east also settled in the Danube-Tisza area from the second half of the century, while the Dacian Kingdom continued to be a dominant force in the region

is megemlékezik.[116] Az elit sírok emlékanyaga részben a politikai beiktatások, diplomáciai érintkezések és a megvesztegetés különböző formáinak nyomát viselik magukon. A magányosan, nagy pompával eltemetett „fejedelmek" mellől érdekes módon azonban hiányoznak a fegyverzet elemei. Harciasságukra gyakorta csak a mellékletként elhelyezett bronz vagy ezüst sarkantyúk utalnak (ezekről részletesebben lásd az életmódot bemutató fejezetet).[117]

A Kárpát-medence északnyugati részének germán betelepülését követően a hatalmi helyzet rendeződni látszott. A mai Nyugat-Szlovákia mellett Alsó-Ausztria egy jelentősebb része, valamint a Dunakanyarig eső területek is a germán terjeszkedés célpontjaivá váltak. Az első irányváltások a barbár–római kapcsolatokban Domitianus (Kr. u. 81–96) uralkodásához köthetők. A császár a dákok ellen vezetett hadjárathoz kérte a markomannok és a kvádok segítségét, akik ezt megtagadták. Válaszul az uralkodó egy expedíciós sereget vezetett a dunai germánok ellen, ami egy hosszan elhúzódó fegyveres konfliktus nyitánya volt. A félsikereket felmutató katonai akciók természetesen lehetőséget teremtettek a császár számára, hogy az elkövetkezendő években folyó események hatására uralkodói címei közé felvehesse a *marcomannicus* és a *quadicus*

[116] *„…de a királyok ereje és hatalma Róma akaratától függ. Ritkán segítjük őket fegyverrel, gyakrabban pénzzel, az sem kevésbé hathatós."* Tacitus, Germania, 42.

[117] Bischop 2006, 94–111; Kontny 2009.

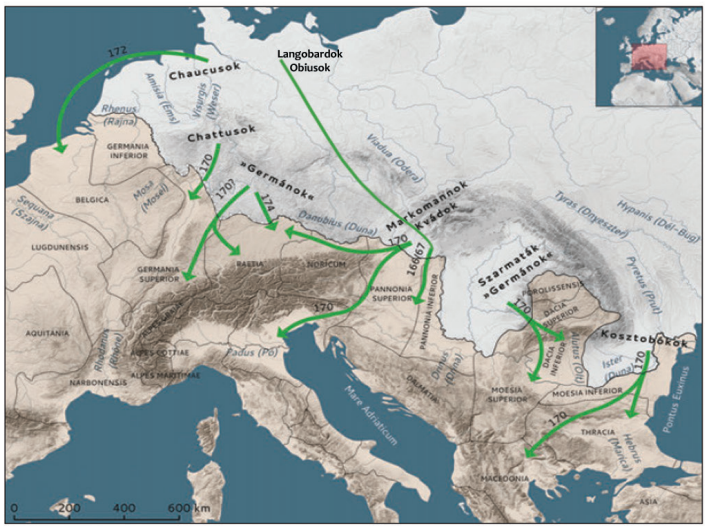

30. kép. Antonius Pius római császár érméje, melyen a kvád uralkodó Rómától függő beiktatása szöveges és képi formában is megjelenítésre került. Természetesen az ehhez hasonló darabok erőteljesen propagandisztikus célokat szolgáltak
Fig. 30. Coin of the Roman Emperor Antonius Pius, on which the investiture of the Quadian monarch, dependent on Rome, is depicted in both text and image. Naturally, pieces like this served a highly propagandistic purpose

– azaz a fentebb említett törzsek legyőzőjének kijáró titulusokat is. Az eredményeket nélkülöző propaganda már ekkor is a nagypolitika mindennapjainak részét képezte. A Kr. u. 80-as évek végén kirobbanó konfliktus azonban a hangzatos császári címek adta halvány dicsfényt leszámítva közel sem volt római részről nézve sikertörténet. Domitianusnak sikerült meggondolatlan külpolitikájával elérnie, hogy a Duna mentén élő germánok az időközben az Alföldre költöző nomád szarmata csoportokkal szövetkezve súlyosabb csapásokat mérjenek a római alakulatokra (egy önálló legio, a XXI. számú Rapax megsemmisítése).[118] A politikai-katonai téren is egyre inkább folyamatos feszültséget generáló helyzet végül csak az uralkodó halálával és az új irányvonalat képviselő császár beiktatásával oldódott meg. Az elkövetkezendő évtizedek sok esetben csak egy-egy kisebb barbár betörés emlékeit őrizték meg, ellenben komolyabb és véresebb összecsapásra nem került sor egészen a 2. század második feléig. A békés állapotok rendeződését mutatja, hogy a birodalmi áruk törés nélkül kerültek a *Barbaricum*ba, valamint Antonius Pius (Kr. u. 138–161) egyik érmén látható jelenet és felirat is a kliensi helyzet visszaállását sejteti. Az érmén az alábbi felirat olvasható: *„uralkodót adtak a kvádoknak”* (ti. a rómaiak).[119] A propagandisztikus céllal megalkotott éremkép esetében a hagyományos barbárokkal szemben alkalmazott római külpolitikának talán még az 1. századi állapotokat is túlszárnyaló, sokkalta erőszakosabb jelenlétét tapasztalhatjuk.

Radikálisabb átalakulás és változás csak a 2. század közepét követő időszakban következett be a Duna-vidék germánjainak életében, melynek azonban világtörténeti léptékű következményei lettek. A jelzett periódusban a Kárpát-medence *barbaricum*i részeitől jóval északabbra, a mai Lengyelország Északi-tenger menti területein élő gót csoportok és más keleti germán közösségek folyamatosan délkelet felé kezdtek el terjeszkedni. Az állandó fegyveres harcok, atrocitások és a germán társadalomban felgyülemlett feszültség a római határok mellett élő törzsekre is komolyabb hatást gyakorolt. A két tűz közé kerülő germánok a meglévő ellentéteket félretéve a római vezetés korábbi félelmeit beváltva összefogtak, és immár közösen próbálták meg kezükbe venni sorsuk irányítását. Míg az északabbra élő csoportokat részben a gót vándorlás keltette félelem ösztönözte, addig a limes mentén élő törzsek a nyomás mellett természetesen lehetőséget láttak a római területek

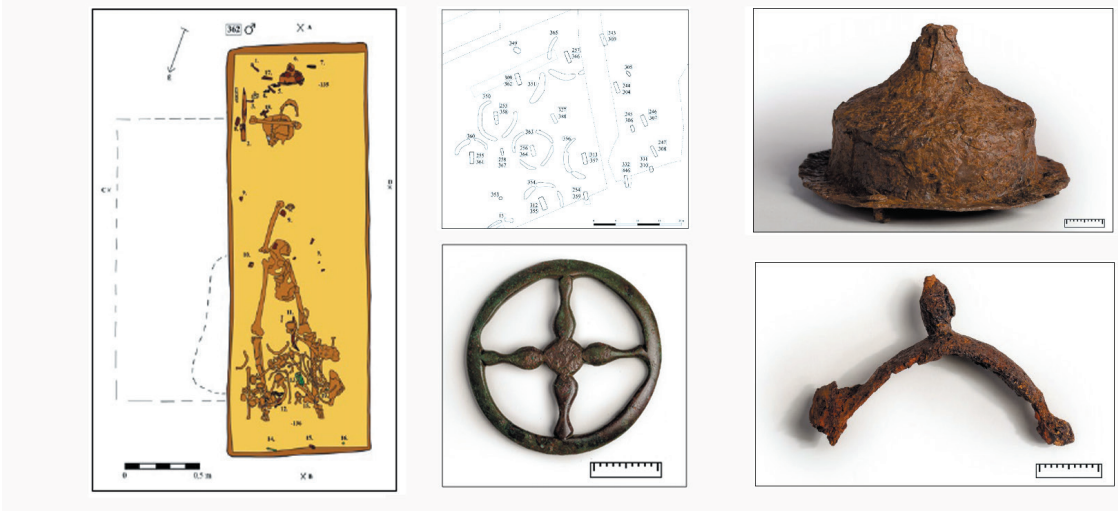
[118] István ovits–Kulcsár 2018, 227–229.
[119] Kehne 2009, 99.

1

2

3

31. kép. 1: A markomann–szarmata, avagy a nagy északi barbár háború egybefüggő frontszakasza a kezdeti években. A császári csapatok ekkor szinte folyamatos védekezésre kényszerültek. 2: Mellette Marcus Aurelius 173 környékén kibocsátott érméje látható, mellyel a germán törzsek legyőzését adta hírül birodalomszerte (Kunsthistorisches Museum, Wien). A „Germanico" jelző mellett a hadi sikert a legyőzöttek fegyverei és a kesergő germán alakja is jelzi. 3: A 2. század második felében a különböző barbár katonai csoportok között nagyobb arányú migráció figyelhető meg. Ennek szemléletes régészeti nyoma a Hódmezővásárhely-Kenyere ér 309. sírja, ahol az elhunytat szarmata szokás szerint körárkos sírba temették, azonban külső megjelenése és mellékletei teljesen különböztek a helyi népesség kultúrájától. A képen a temető térképe, a feldúlt sír rajza és a sírból előkerült bronz korong, pajzsdudor és sarkantyú látható

Fig. 31. 1: The contiguous front of the Marcomannic-Sarmatian or the Great Northern Barbarian War in the begining years. The imperial troops were then forced to defend themselves almost continuously. 2: Next to it is a coin minted around 173 by Marcus Aurelius to announce the defeat of the Germanic tribes throughout the empire (Kunsthistorisches Museum, Vienna). In addition to the ‚Germanico', the success of the war is marked by the weapons of the defeated and the figure of the wailing Germanic warrior. 3: In the second half of the 2nd century, there was a greater migration between the various barbarian military groups. A striking archaeological example of this is the grave 309 of Hódmezővásárhely-Kenyere ér, where the deceased was buried in a grave with surrounded by flat circular ditch according to Sarmatian custom, but its anthropological habit and grave goods were completely different from the culture of the local population. The picture shows a map of the cemetery, a drawing of the disturbed grave and objects recovered from the grave (a bronze disc, an iron shield boss and spur)

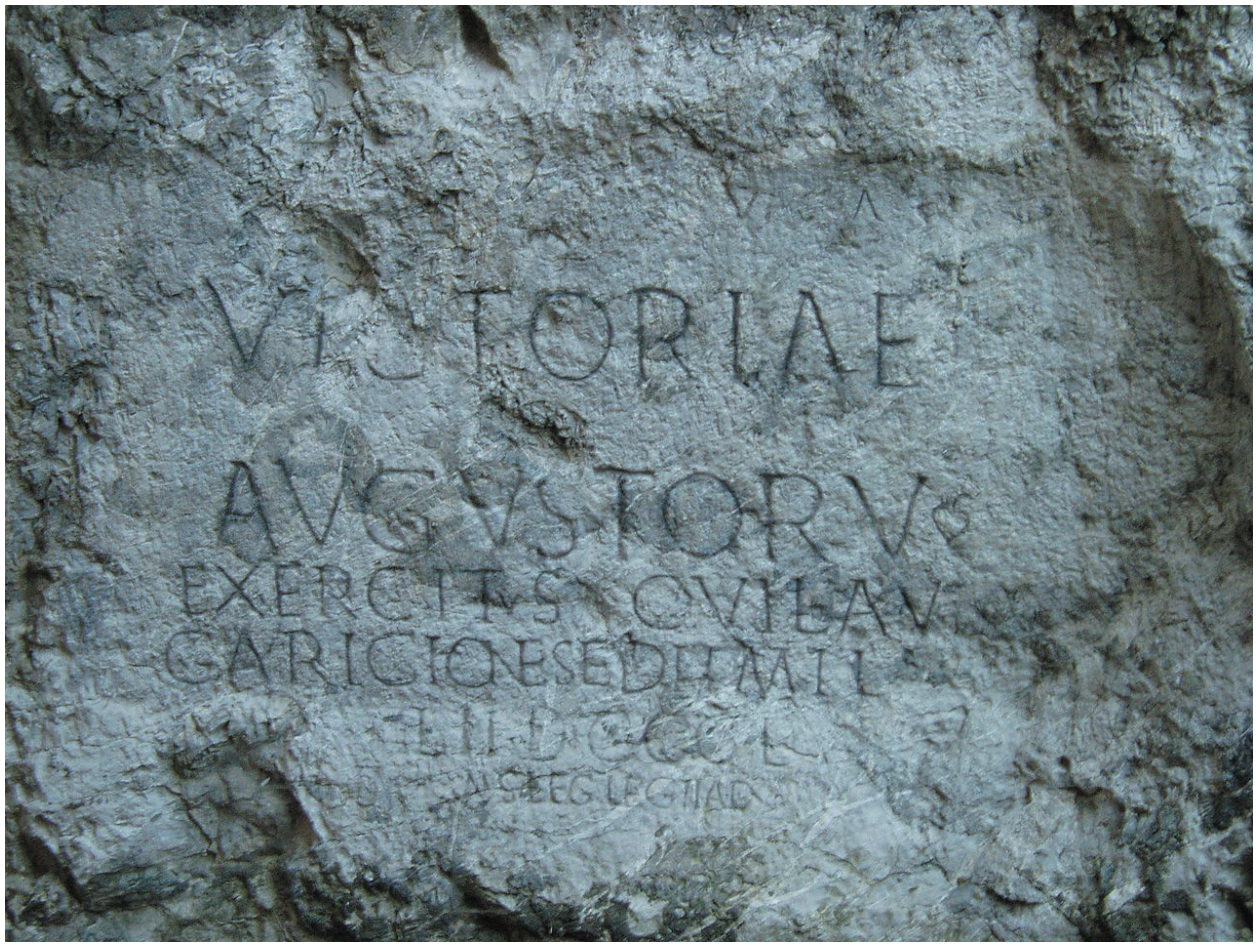

32. kép. A Marcus Aurelius oszlop frízei között számos olyan jelenet is található, ahol a legyőzött ellenfél foglyul ejtett embereit végzik ki, vagy hurcolják el rabláncon. Képi tematikájában hasonló Aelius Septimus sírköve Brigetióból
Fig. 32. The friezes of the Marcus Aurelius column include several scenes of captured men of the defeated opponent being executed or carried off in chains. Similar in pictorial theme is the gravestone of Aelius Septimus from Brigetio

ellen vezetendő zsákmányszerző harcokban is.[120] Az első kísérlet és a háború kezdete a 166-os évhez kötődik, amikor is egy közel 6000 főből álló langobard és obius sereg támadást intézett az Arrabona (Győr) és Brigetio (Komárom-Ószőny) közötti határszakaszon Pannonia provincia ellen. A germánok betörésének visszaverése után 11 törzs követei jelentek meg a markomann uralkodó vezetésével a pannóniai helytartónál, hogy békét kössenek, illetve a Birodalomba történő esetleges bebocsátásról tárgyaljanak.[121] A helyzet azonban korántsem rendeződött, hiszen a következő időszakban kiújultak a harcok, sőt a 169/170-es évben a markomannok és a kvádok hatalmas támadássorozatot indítottak, melynek során feltehetően egy 20 ezer főből álló római sereget megsemmisítve előbb Pannoniába törtek be, majd meg sem álltak Észak-Itália akkori kapujáig, Aquileáig (a mai Udine városától 40 km-re található).[122] A germánok előrenyomulását megkönnyítette az is, hogy időközben a keletről behozott járvány (talán bubópestis) óriási mértékben szedte áldozatait a Birodalomban, még az egyik császár, Lucius Verus (Kr. u. 161–169) is ennek köszönhetően hunyt el. Hatalmas pánik lett úrrá a lakosságon a Birodalom szívében, hiszen ellenséges idegen erők több mint két és fél évszázada (a kimberek és teutonok a Kr. e. 2. század végén) nem taposták Itália földjét. A döntő problémát az jelentette, hogy a markomann–kvád akcióval egyidejűleg a szarmaták Dacia provinciát, a kosztobókok a szarmaták más csoportjaival közösen Thraciát és Macedóniát, míg a chattusok Germánia és Észak-Gallia provinciáit támadták meg.[123] A filozófus császárként elhíresült Marcus Aureliusnak (Kr. u. 161–180) nagyon komoly erőpróbát jelentett az elkövetkező időszak, ugyanis még évekbe tellett, mire a birodalom területéről sikerült a betolakodókat kiűznie és ellentámadást indítania. A 170-es évek derekára már a rómaiak léptek fel támadólag és sikerült áthelyezniük a hadszínteret az ellenség hátországába.

Az első sikereket követően a császári vezetés megpróbálta elszigetelni az egyes szövetséges erőket egymástól, míg más csoportokat pénzzel megvesztegetve kísérelt meg saját szövetségesévé tenni. Gyakorlatilag a már korábban is nagy sikerrel alkalmazott „oszd meg és uralkodj" elvét használták fel diplomáciai repertoárjukból a válság enyhítésére. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy rövid időre kvád lovasok is római segédcsapatként

[120] Kovács 2006, 256–258.
[121] Dobesch 1994, 19–20.
[122] Kovács 2006, 261–270; Kehne 2009, 104–105.
[123] Istvánovits–Kulcsár 2018, 271–273.

33. kép. Marcus Valerius Maximianus trencséni felirata, melyet a kvádok üldözésének emlékére állítatott a barbárok földjének belsejében. A katonai parancsnok pályája több forrás alapján is nyomon követhető. Egy algériai szobortalapzat felirata alapján tudjuk többek között, hogy a harcok során Marcus Valerius Maximianus, a pannóniai felderítő lovasság és hajók parancsnoka egy párharcban megölte Valaot, a naristák vezérét, és ezáltal elnyerte annak fegyvereit, lovát, valamint hadijelvényeit is. Pályája ezt követően fokozatosan ívelt felfelé. Az ő életútja szolgáltathatta az alapot a hollywoodi sikerfilm, a Gladiátor (és annak előképe, A Római Birodalom bukása) című film főszereplőjének, Maximus figurájának megalkotásához

Fig. 33. The inscription of Marcus Valerius Maximianus of Trenčín, erected to commemorate the persecution of the Quadi in the heart of the land of the barbarians. The military commander's career can be traced from several sources. An inscription on a statue in Algiers tells us, among other things, that during the fighting Marcomannic wars, Marcus Valerius Maximianus, commander of the Pannonian cavalry and ships of exploration, killed Valao, the leader of the Naristae, in a duel, and thus won his weapons, horse and equipment. His career then gradually curved upwards. His life may have provided the basis for the creation of the character Maximus, the protagonist of the famous Hollywood film Gladiator (and its prequel, The Fall of the Roman Empire)

teljesítettek szolgálatot a háború ezen szakaszában (a Marcus Aurelius oszlop tanulságai szerint).[124]

Feltételezhetően ebben az időszakban írhatta meg Marcus Aurelius az utókorra hagyott sztoikus bölcseleteit (*Elmélkedések* címen), melyeket saját állítása szerint is a barbár kvádok földjén folytatott hadjárat alatt fejezett be. Talán a mai kor olvasója számára visszatetszőn és ironikusan hathat, hogy a tudós császár sorain keresztül áradó mély humanitás és mértéktartás mellett a barbár területeken éppen az ő parancsára tartottak brutális etnikai tisztogatásokat (művében egy filozófiai hasonlat keretében kiemeli, hogy nincs szörnyűbb dolog a levágott emberi fej látványánál).[125] Az *Elmélkedések* gondolatvilágával szintén szöges ellentétben állnak a római fórumon felállított Marcus Aurelius dicsőségét hirdető oszlop

[124] Kovács 2006, 213–214, 273.
[125] Marcus Aurelius, Elmélkedések, VIII. 34.

34. kép. Az írott forrásokból is ismert esőcsoda jelenete a Rómában álló Marcus Aurelius oszlopról
Fig. 34. Scene of the rain miracle from the column of Marcus Aurelius in Rome, also known from written sources

frízei, melyen tucatszámra végzik ki az ellenséges hadifoglyokat. A kortárs Cassius Dio tudósítása és az oszlop ábrázolásainak tanúsága alapján a barbár területre irányuló katonai vállalkozások sem voltak mindig egyszerű és zökkenőmentes katonai műveletek, hiszen sok esetben csak szerencsés módon arattak győzelmet a császári sasok alatt álló legionáriusok. Az említett kemény, embert próbáló harcoknak egy igen érdekes epizódja ismert Marcus Aurelius oszlopáról és a kortárs beszámolókból egyaránt. A két forráscsoport nyújtotta információink szerint a szomjúságtól elgyötört és a kvádok földjén bekerített csapatokat csak az isteni beavatkozás mentette meg a vereségtől. Egy ismeretlen istenség segítséget nyújtva egyfelől vizet fakasztott a legionáriusoknak, másfelől pedig tomboló esővel és viharral sújtotta az ellenséges germánokat (az isten kiléte ma még kérdéses, természetesen a későbbi beszámolók az ekkor a római seregben szolgáló keresztény katonák imájának tulajdonítják a csodát, de sokkal elképzelhetőbb, hogy Jupitert tarthatjuk a közbeavatkozásért felelős égi hatalomnak). Az „égi erők közbelépése" természetesen elválaszthatatlan volt a kortárs szemlélők világlátásától, azonban a rómaiak számára szerencsés kimenetelű időjárási események létében sem kell minden alkalommal kételkednünk. Az ilyen és ehhez hasonló látványos meteorológiai jelenségekről számos írott forrás is beszámol.[126]

A markomann háborúk még a *limes*től távolabb fekvő *Barbaricum* területén élő csoportok harci kedvét is felkorbácsolták. A kínálkozó lehetőségeket és zsákmányt látva az egyes férfi harcos közösségek nagyon mobilissá váltak és északról megindulva akár éveket is tölthettek a szövetségeseiknél a Római Birodalom tőszomszédságában. Az Elba–Cseh-medence és a Kárpát-medence északi fele közötti útvonalak ekkoriban tökéletes felvo-

[126] Kovács 2005.

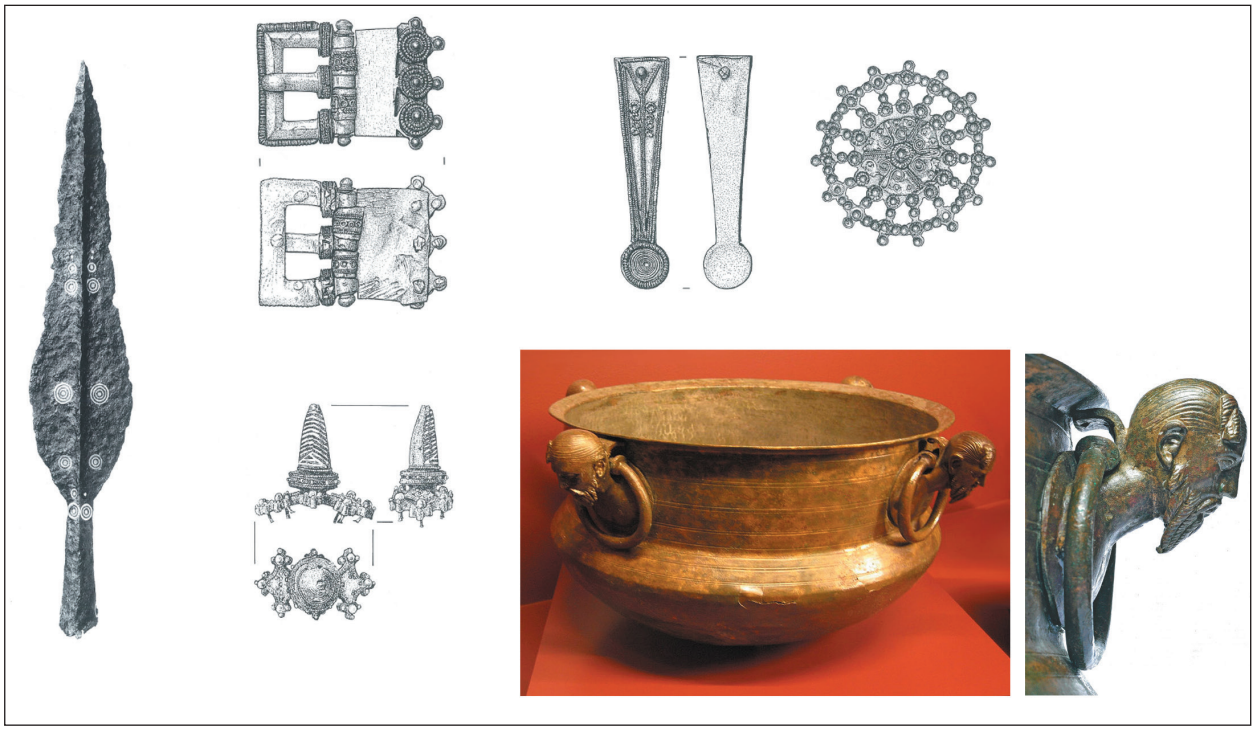

35. kép. A mušovi, rövid időn keresztül használt menettábor légifelvétele, és a tartósabb berendezkedés kőbe épített épületeinek alaprajzai
Fig. 35. Aerial view of the Roman temporary camp at Mušov, used for a short period, and ground plans of the stone buildings indicating the begining of a more permanent settlement

nulási útként működhettek. Természetesen a távoli területeket is elérő összefogás egyik alap pillére a germán törzseket uraló elitek 2. századra kialakuló hálózata lehetett, mely az elszigeteltebb közösségek fegyverforgatóit egy közös szövetségi rendszer részévé tette. A „vérszagra" érkező harcos csoportok nem csak a történeti források lapjain, hanem a régészeti leletanyagban is hátrahagyták nyomukat. A Pozsonytól északra található Székelyfalva/Sekula település határában az utóbbi években tártak fel egy kisebb, császárkorra keltezhető urnatemetőt, ahol a fegyveres sírok egy része éppen a jelzett időszakra keltezhető, és erős északi, Elba-menti, valamint a mai Lengyelország felé mutató kapcsolatokat (Przeworsk-kultúra, lásd lejjebb) sejtet. A feltárók szerint elképzelhető, hogy a háború miatt keletről bevándorló személyek temetkezhettek a korábban is itt élő közösség tagjai közé.[127] Hasonló esetet regisztráltak nemrégiben Hódmezővásárhely határában is, ahol egy valószínűleg északi területről származó, közel 190 cm magas harcos (sírjában sarkantyú, pajzsdudor, lándzsahegy is napvilágra került, melyek ilyen kombinációban nem jellemzőek a szarmata anyagra) helyi szokások szerint egy körárkos sírba lett eltemetve.[128] A hódmezővásárhelyi germán névtelen „szövetséges" a helyi szarmata régészeti anyaghoz képest idegen tárgykészletet és fizikai megjelenést hozott magával ismeretlen hazájából, de roppant egyedi módon a kultúrájától távoli területeken, nem hamvasztva, hanem az alföldi tradíciókat folytatva korhasztásos/csontvázas rítus szerint bocsátották utolsó útjára.

175-ben a nehezen elért sikereknek köszönhetően békére kényszerítették a Kárpát-medence barbár-

[127] Rajtár et al. 2019, 131–134; Rajtár 2018.
[128] Varga 2019, 78–83; Varga 2020, 43–49.

36. kép. Válogatás a mušovi előkelő sírjából előkerült tárgyakból: ezüst berakással díszített lándzsahegy, díszsarkantyú, filigránnal díszített övcsat, szíjvég, övdísz, szvéb fejeket mintázó üst
Fig. 36. A selection of objects recovered from the grave of a nobleman of Mušov: a spearhead decorated with silver inlay, a decorative spur, a filigree belt buckle, a belt end, a belt ornament, a cauldron with a ornament of Suebian heads

jait (a markomannokat és a kvádokat már korábban 172 és 174 között), melyben kötelezték őket arra, hogy ne érintkezzenek egymással, állítsanak katonákat (lovasokat főként) a rómaiak számára, valamint nagyon szigorú szabályok közé szorították a Birodalommal folytatott kereskedelmet is.[129] A barbárok számára nehezen betartható és korábbi életszínvonalukat, valamint gazdasági berendezkedésüket is jelentősen átformáló feltételeknek köszönhetően pár éven belül ismét kiújultak a harcok (Kr. u. 177), melyet Róma még a korábbiakhoz képest is véresebben torolt meg. A szarmaták és szövetségeseik leverése után a császár békét kötött a nomádokkal, aminek köszönhetően enyhültek a rájuk kirótt gazdasági szankciók, majd teljes erejével a két Duna-vidéki germán csoport ellen fordult. A markomannok és a kvádok területein állandóvá váltak a római megszálló csapatok ideiglenes táborhelyei, a „felügyelet” egyre nyomasztóbbá vált. A kvádok egy része kétségbeesésében északabbra próbált menekülni a semnonokhoz, de a rómaiak lezárták az utakat és a hágókat is, melyek a szomszédos germánok felé vezetek. Számos régészeti lenyomata maradt ennek a nem „várt vendégségnek”: római feliratok, római építkezések nyomai, sőt maguk az egykori katonai táborok is több helyen előkerültek a germánok szállásterületének szívében. Ezek közül az egyik leglátványosabb a Mušov (Csehország, Dél-Morávia területén található) mellett feltárt táborok és kőépületek maradványa (katonai és civil központ, elkezdték kiépíteni talán az adminisztráció magját is?), melyet az ott fellelt leletek pontosan a 170-es évek második felére kelteznek.[130] Az írott források szerint ekkor a már ismét hódítóként fellépő Birodalom több ízben is beavatkozott a kvádok és markomannok belügyeibe, hiszen újfent az ő beleegyezésükkel neveztek ki uralkodókat az említett törzsek élére. Éppen a mušovi tábortól nem messze került elő a 2. század végének egyik leggazdagabb germán előkelő sírja, melyben a halott mellé helye-

[129] Kovács 2006, 277–280.
[130] Komoróczy 2009; Komoróczy et al. 2019, 159–175.

zett tárgyak között számos, az arisztokrácia szokásait idéző, nagyon jó minőségű római kézműves termék fedezhető fel.[131] Erre a korra az elit szokásai is megváltoztak, hiszen a csontvázas temetkezésből már fegyverleleteket (kisméretű kard, lándzsahegyek, ezüsttel díszített díszsarkantyú készlet) is sikerült napvilágra hozni. Ezek előkerülése azzal magyarázható, hogy a vezető személy a válságos időszakban fegyvereinek sírba tételével is megpróbálta harci erényeit is hangsúlyozni a temetkezési ceremónia során. A mai Csehországban eltemetett kiemelkedő vezető sírja emellett számos érdekességre is ráirányíthatja figyelmünket. A roppant gazdag leletanyagban az erőteljes római kapcsolatok mellett élesen kimutathatók azok a kontaktusok is, melyek a germán világ és más barbár csoportok felé is létezhettek a mušovi vezető esetében.[132] Ma már több hasonló lelet fényében is egyre inkább elképzelhetőnek tűnik, hogy a nagy háborús sorozat előtt már a Duna-vidéktől a Baltikumon keresztül Skandináviáig formálódhattak azok az elitet és a fegyveres réteget összekötő kapcsolatok és hálózatok, melyek a barbárok korábban hihetetlennek gondolt összefogását eredményezték a 2. század derekán (további hasonló kapcsolatokat mutató sírok kerültek elő a lengyelországi Czarnówko és az ukrajnai Kariv lelőhelyekről is).[133] A mušovi sír egyben egy korszak zárásaként és a mellékleteinek elemzése révén akár egy új nyitányaként is értelmezhető. A rómaiak által erőteljesen támogatott, szinte szövetséges vezetőt láthatunk a közel 200 megmaradt melléklettel másvilági útjára bocsátott vezérben (akit egyesek az írott kútfőkben is szereplő markomann uralkodóval, Balliomarusszal azonosítanak).

Egyes korabeli források beszámolói alapján a római adminisztráció az ellenség földjén való hosszú jelenléttel és a katonai megszállással egy új provincia *(Marcomannia)* létrehozását készítette volna elő. Ha létezett is ilyen elképzelés, Marcus Aurelius halála mindenképpen keresztülhúzta ennek megvalósítását.[134] A harcokat és a germán fronton folytatott katonai műveleteket a filozófus császár fia, Commodus (Kr. u. 180–192) függesztette fel, mégpedig a markomannokra és a kvádokra egyaránt érvényes, szigorú szabályokat lefektető békével. A „diktátum" értelmében a két harcias csoport vezető elitje egy időre elvesztette önrendelkezését (Róma gyakorlatilag beleszólt a belügyeikbe), hiszen mindössze havonta egyszer tarthattak gyűlést egy *centurio* felügyelete mellett, nem háborúzhattak szomszédaikkal Róma engedélye nélkül, és még fegyvereiket is át kellett adniuk legyőzőiknek. Emellett tetemes mennyiségű gabona éves beszolgáltatására kényszerültek, valamint a kvádok 13 ezer fős, a markomannok pedig valamivel kevesebb létszámú segédcsapatot állítottak ki a birodalmi haderő számára. A commodusi béke értelmében egy kisebb határ menti sávot a legyőzött germánoknak ki kellett üríteniük, és azt semleges zónává nyilvánították.[135] A háború óriási károkat okozott a Római Birodalomnak, hiszen a felprédált térségekből a békekötésekre vonatkozó adatok szerint a barbárok tízezrével hurcolták el a hadifoglyokat, illetve igen sok régió néptelenedett el. Az emberveszteségek pótlására a császári vezetés több helyre is a korábbi támadók egyes közösségeit telepítette be, valamint a hadsereg kötelékébe is ezres nagyságrendben soroztak be harcosokat a legyőzött barbárok soraiból. Az írott forrásokban szereplő kemény rendelkezéseket és kirótt kötelezettségeket minden részletre kiterjedően azonban valószínűleg nem sikerült hosszú ideig betartatni a barbárokkal. Erre utalnak a nemrégiben a commodusi „semleges" zónából előkerülő germán települések emlékei is, melyek éppen a római importáruk tanúsága alapján is feltehetően a 2. század végén és 3. század elején virágoztak.[136]

A markomann–szarmata háborúk alapvonásaiban rajzolták át a térség politikai térképét. A germánok mellett a Kárpát-medencei *Barbaricum* másik jelentős csoportja, a szarmaták is egyre nagyobb presztízst vívtak ki maguknak az *Imperium* döntéshozói előtt, és komoly tényezőként kezdtek számolni velük

[131] Peška–Tejral 2002, 501–513.
[132] Voss 2018, 292–297.
[133] Schuster 2018, 309–314; Voss 2018, 292–297.
[134] Istvánovits–Kulcsár 2018, 276–279.
[135] Kovács 2006, 294.
[136] Iván–Ölvecky 2014, 216.

37. kép. Henri Jean-Baptiste Grégoire (1750–1831), Blois püspöke, a vandalizmus fogalmának megalkotója. Auguste Bry festménye. (New York Public Library's Digital Library; ID 1244276)
Fig. 37. Henri Jean-Baptiste Grégoire (1750-1831), Bishop of Blois, the inventor of the term of vandalism. Painting by Auguste Bry (New York Public Library's Digital Library; ID 1244276)

(a háborúk után ide eljutó nagy római árubőség is erre enged következtetni).[137] A barbárok óriási mértékű összefogása és összehangolt támadássorozata egy korszak végét jelentette a Birodalom életében, hiszen innentől fogva egyre kevesebb beleszólásuk volt a *Barbaricum* belsejében élő népek életének működésébe. Feltehetően ennek egyenes következményeként kívánták a határsávban élő közösségeket és vezető elitjüket mind inkább római ellenőrzés alá vonni, a már korábban is megszokott diplomáciai eszköztár alkalmazásával.

A markomann háborúk másik folyományaként Pannonia és Dacia provinciák között újabb csoportok jelentek meg, melyek szintén a germán nyelvet beszélő közösségek sorába tartoztak: a vandálok. A mindenki számára ismerősen ható névhez ma már sajnálatos módon igencsak negatív jelentések társulnak, hiszen napjainkban elsősorban az oktalan, értelmetlen pusztítás szinonimájaként láthatjuk leírva a keleti germánok nevét. Mitől voltak ők a barbárnál is barbárabbak, hogy nevük összefonódott a pusztítással? Az igazat megvallva egyáltalán nem voltak különbek kortársaiknál. A fogalom összekapcsolódása a népnévvel – mint oly sok más alkalommal is – az újkor szüleménye. Grégoire abbé (Henri Jean-Baptiste Grégoire, Blois püspöke) 1794. augusztus 28-án a párizsi konventben a jakobinusok pusztító tevékenységét bélyegezte meg a vandalizmus kifejezéssel, amellyel a korábbi korok és a régi rezsim emlékeit igyekeztek eltörölni. A főpap népnévválasztásának természetesen megvolt a számára evidens és saját kora eseményeivel jól párhuzamba állítható indoka is: a kortárs francia politikai irányzat képviselőihez hasonlóan egy vandál király, név szerint Geiserich és harcosai, 455-ben Rómát közel 2 héten keresztül mindenféle megkötés és kontroll nélkül fosztogatták, és szinte teljesen lecsupaszították a Római Birodalom egykori központját.[138] A beszéd ezt követően rövid időn belül nyomtatásban is megjelent, melynek tartalma és így maga a „vandalizmus" kifejezés is gyorsan terjedhetett a művelt európai közegben, és egyúttal elindulhatott világhódító útjára. A vandálokról megmaradt negatív képünk és kifejezésünk tehát egy újkori politikai célzattal megszületett retorikai mű eredménye. Az igazat megvallva a keleti germán népjelölő helyére akár a középkorban szintén negatív megítélésnek örvendő hun és gót csoportok neve is kerülhetett volna. (Így jöhetett volna létre a „hunnizmus" vagy a „gótizmus"?). Ellenben nem mindig és mindenütt volt Karthágó 5. századi urainak ennyire szélsőségesen negatív a megítélése, amit híven tükröz az is, hogy a kora újkortól kezdve egy névalaki torzulásnak is köszönhetően a svéd uralkodók címei közé is bekerült a vandál királyi titulus.[139] A pusztítások antik leírása mellett ugyanakkor fontos kiemelni, hogy mind a mai napig őrzi egykori jelenlétük emlékét Andalúzia és Szilézia neve.

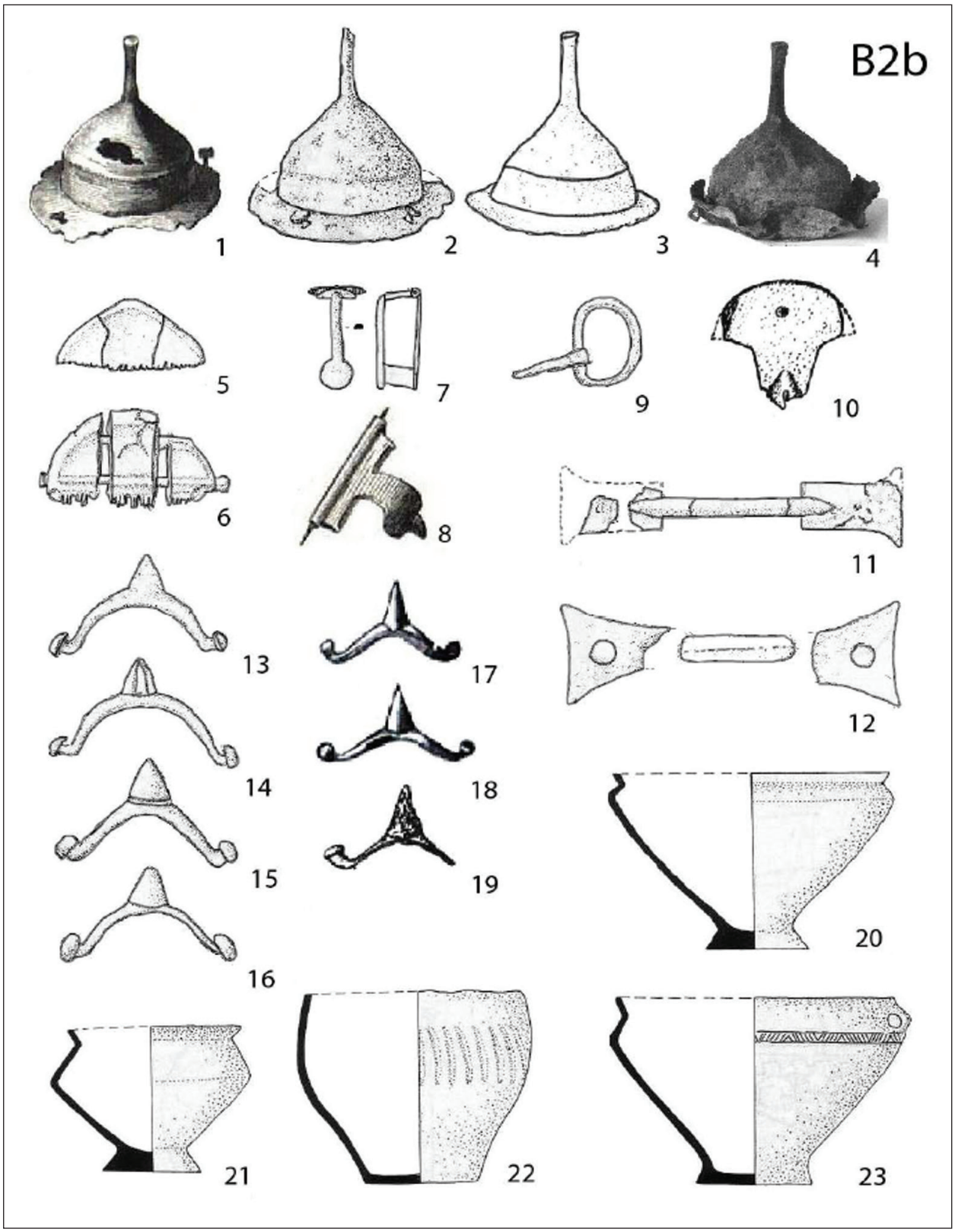
[137] Vaday 1998; Istvánovits–Kulcsár 2018, 288–292.
[138] Steinacher 2016, 336–337.
[139] A svéd példához hasonlóan a szlovén nép kialakulásánál is felmerült az etimológiai szófejtések virágkorában az esetleges vandál eredeztetés kérdése (Steinacher 2016, 336–349).

38. kép. A kelet-európai régészeti kultúrák egymásra hatása. A Przeworsk-kultúra elhelyezkedése a Kr. u. 2. század második felében és terjeszkedése a Kárpát-medence északkeleti felében
Fig. 38. The interaction of archaeological cultures in Eastern Europe. The location of the Przeworsk culture in the second half of the 2nd century AD and its expansion in the north-eastern part of the Carpathian Basin

A vandál csoportok korai történetéről nagyon kevés információval rendelkezünk. A korábbi kutatás főként helynevek alapján próbálta meg eredetüket Skandináviához kötni, ahonnan a Kr. e. 2. század környékén vándorolhattak csoportjaik a Baltikumba. Ma már tudjuk, hogy ezekben az esetekben valószínűleg nem tömeges migrációkról beszélhetünk, hanem gyakorta csak egy-egy harcias elit kör vagy nemzetség átköltözéséről. Feltehetően más, keleti germán nyelvet beszélő közösségekkel együtt a Krisztus születését követő időszakban a Tacitusnál is szereplő lugiak által megszervezett több törzset magában foglaló törzsszövetség tagjai lehettek.[140] Az írott források mellett jól nyomon követhető a mai Lengyelország területén az az egész császárkort meghatározó régészeti művelődés, melyet a 20. század eleje óta a névadó lelőhely alapján Przeworsk-kultúraként tart számon a kutatás. A kultúra valószínűleg a korábban itt élő csoportok mellett főként más keleti germán (victoval) és a vandál csoportok tárgyi emlékeit foglalja magába.[141] Az írott kútfők tudósítása szerint a markomann háborúk első szakaszában előbb a viktovalok, majd pedig őket követően Raos és Raptos királyok vezetésével a vandálok Asding-ága jelent meg Dacia provincia határai mentén (A másik nagyobb vandál csoport a Siling-dinasztia vezetésével Lengyelország déli részén marad, egyúttal a későbbi területnek is névadójává válva).[142] Feltehetően az ő dél felé húzódásukban jelentős előmozdító tényező lehetett, hogy a keleti germán tömb és a gót közösségek ekkor kezdik meg déli vándorlásukat, mely során egyes csoportokat kiszorítanak a korábbi délkelet-lengyelországi szállásterületükről (San folyó felső folyása, a Visztula egyik mellékága). A vandálokkal *Dacia* helytartója előbb a tartományt támadó kosztobókokat verette le, majd a megígért és elmaradt betelepítés helyett az előttük érkezett victovalokat játszották ki ellenük. Bár nem a rómaiak földjén, de a Kárpát-medence északkeleti sarkában

[140] Koldendo 2003, 49–58; Steinacher 2016, 21–23.
[141] Godłowski 1970; Godłowski 1992; Kokowski 2003.
[142] Koldendo 2003, 64; Prohászka 2004, 100–101.

39. kép. A Przeworsk-kultúra jellegzetes leletei a Kárpát-medence északkeleti feléből, annak megjelenési időszakában. 1–4: Az ún. antennás pajzsdudorok; 5–6: Csontfésűk töredékei; 7–8: Fibulák; 9–10: Övszerelékek; 11–12: Pajzsfogók; 13–19: Sarkantyúk; 20–23: Urnaedények

Fig. 39. Typical finds of the Przeworsk culture from the north-eastern part of the Carpathian Basin, in the period of its appearance. 1–4: Shield bosses whit a spike; 5–6: Fragments of bone combs; 7–8: Brooches; 9–10: Belt fittings; 11–12: Shield handles; 13–19: Spurs; 20–23: Urn vessels

nagyobb arányban ekkor sikerült a birodalmi adminisztráció tevékenységének is köszönhetően letelepíteni az első keleti germán nyelvű csoportokat. A vandál törzsek Kárpát-medencei megjelenésével kapcsolatban már több ízben is felmerült, hogy azt a római diplomácia is jelentős mértékben előmozdíthatta. Mind a történeti források alapján kirajzolódó kép, mind pedig az újabban napvilágra kerülő leletek és a rég feltárt emlékanyag tüzetesebb elemzése egyaránt arra mutathat, hogy az itt megtelepedő csoportok Róma szövetségeseiként, zsoldosként érkeztek a régióba. A markomann háborúkat követően gyakorlatilag csak a vandálok könyvelhettek el maguknak területgyarapodást a *limes* mentén élő népek sorában.[143]

Bár a Przeworsk-kultúrának a Kárpátok északkeleti szegletében már voltak korábbi régészeti nyomai is, a tömeges beköltözés a lengyel területekről valóban a markomann háborúk idején és azt követő évtizedekben történhetett meg.[144] A jellegzetes urnatemetők az egyik legjobb lenyomatai az új jövevények anyagi és szellemi kultúrájának. Ezekre jellemző, hogy az urnákban elhelyezett hamvak mellett nagy arányban lelhetők fel a harciasság lenyomatai: kardok, lándzsahegyek, sarkantyúk, pajzsok (a fogók és a középen található fémből készült dudor) jellemzik döntően ezeknek a síroknak az anyagát, melyek mellett fibulákat, csontfésűket, ollókat és egyszerű csatokat is találhatunk.[145] A harcos elit temetkezései azonban a 3. század második feléig/végéig követhetők csak nyomon.[146] Ezzel ellentétben a kultúrához kapcsolódó települések időrendje alapján a régészet oldaláról is megerősítést nyert az írott forrásokból már régóta ismert tény, hogy a vandálok a 4. század vége – 5. század eleje közötti periódusig jelen vannak a régióban.[147] A temetkezések és a települések keltezése közötti közel egy évszázados aszinkronra egyelőre nincs teljesen biztos magyarázat. A kutatásban két lehetőség is felmerült már ennek a problémának a megoldására, melyek egyaránt a rítusváltás lehetőségével számolnak: 1. A 4. századtól az itt élő csoportok áttértek a hamvasztás helyett a halottak eltemetésére. 2. Az adott időszakban rítusváltásra került sor, de az urnás temetkezéseket a szórthamvas temetkezési mód és temetők váltják fel (az elhunytak hamvait és máglyára kerülő tárgyait egyszerűen sírok megjelölése nélkül szórják szét a nekropoliszokban), ami a Przeworsk-kultúra területén több helyen is megfigyelhető.[148]

A markomann–szarmata háborúkat követő római belharcok után a Severus-dinasztia (Kr. u. 193–235) időlegesen a *limes* menti barbár területeken is nyugalmat teremtett. Az első század óta a szomszédos kvádok esetében feltehetően lassan visszaállt az a kliensi rendszer és állapot, melyet a korábbi periódusban is több ízben tapasztalhattunk. Egy-két kisebb betöréstől eltekintve komolyabb fegyveres konfliktusra nem került sor. A római kormányzat erőteljes felügyeletét és diplomáciai nyomását jelzi többek között Cassius Dio azon adata is, mely arról számol be, hogy Caracalla császár Gaiobomarus kvád királyt magához hívatta, s kivégeztette.[149] A történtek is jól jelzik, hogy a nagy háborúsorozatot követően a Severus-dinasztia császárai a régi germán szomszédok belügyeit továbbra is komolyan kezelték. A nagy háborúk sorozata ellenben nem múlt el nyomtalanul, hiszen olyan folyamatok kezdődtek meg a római politika hatására a határ másik oldalán, melyet az *Imperium* a korábbi eszköztárának bevetésével már nem tudott szabályozni. A hosszúra nyúlt 3. század a Birodalom számára a folyamatos válságok periódusát hozta el, melyet a külső ellenfelek megerősödése mellett a bizonytalan és folyamatosan váltakozó császári hatalom is csak tovább mélyített.

---

[143] Nemrégiben több új lelőhelyről (pl. Rankovce) származó anyag elemzése révén Jan Bulas jutott erre az álláspontra. A sírokból előkerülő nagyszámú *gladius* lelet, az érmék kronológiai sora feltehetően mind ezt a lehetőséget erősíthetik. Ez a fajta kapcsolat az új Przeworsk-kultúrához kötődő népességnek köszönhetően a dél-lengyelországi területek felé is nyitottá vált, mely egy új érintkezési folyosót nyitott meg a Baltikum irányába (Bulas 2021, 41–47).

[144] A Przeworsk-kultúra legkorábbi nyomai a Kárpát-medence peremrégiójában már a Kr. u. 2. század elején is kimutathatóak voltak, de a tényleges nagyobb arányú betelepülés valóban a 2. század második fele és vége közé keltezhető (Hullám 2011, 85–92; Soós 2019, 67–77).

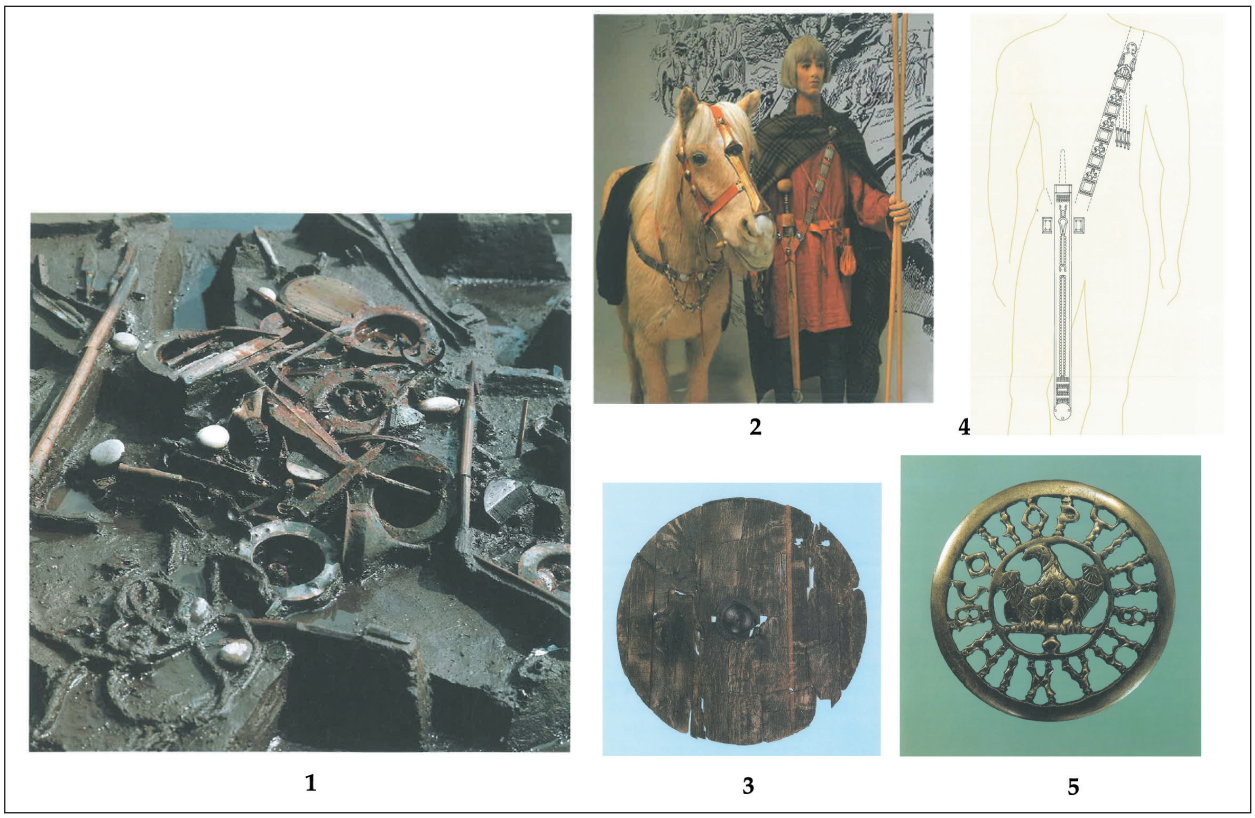
[145] Kobály 1998.

[146] Hullám 2011, 90–92.

[147] Sóos 2019, 78–80.

[148] Szydłowski 1975, 67, 76–77.

[149] Cassius Dio, LVXXX, 20, 3.

40. kép. Az Illerup Ådal (Dánia) lelőhelyről előkerülő áldozati leletek. 1: Fegyveráldozatok egy csomóban. A kiváló talajtani adottságoknak köszönhetően Dél-Skandináviában sokszor a szerves anyagok is megmaradnak, nemcsak a fém részei az egyes tárgyaknak; 2: A leletek alapján rekonstruált előkelő és lovának felszerelése; 3: Kerek deszkapajzs; 4: Északról származó figurális díszekkel ellátott kardszíj rekonstrukciója; 5: Római eredetű feliratos kardszíjhoz tartozó lelet. A csata és az áldozat bemutatása:
Fig. 40. Sacrificial finds (weapon deposit) from the Illerup Ådal site (Denmark). 1: Weapon victims in a bundle. Due to the excellent soil conditions in southern Scandinavia, organic material is often preserved, not only the metal parts of the objects; 2: The equipment of a military leader and his horse reconstructed according the finds; 3: Round board shield; 4: Reconstruction of a sword belt with figural decoration from the north; 5: Finds from a Roman inscribed sword belt. Presentation of the battle and sacrifice:

Az 1. századtól megkezdődő, a germán *Barbaricum* életébe történő szisztematikus beavatkozások, a szövetségi rendszerek, a Római Birodalom gazdasági és társadalmi struktúráinak a megismerése és a barbárokra történő sokszor „rákényszerítése" közel két évszázad alatt részben átalakította a határok másik oldalán élő közösségek politikai rendszereit is. Korszakunktól és területünktől kissé eltávolodva is találhatunk olyan analógiákat, melyek a 3. századi változásokat jól szemléltetik. Általában a magaskultúrák határainál élő csoportok idővel részben a határ másik oldalának hatására, részben pedig a betörések nyújtotta gazdasági erőforrások csábítására jelentősebb belső átalakuláson mennek keresztül. A közös célok elérése érdekében a korábban széthúzó vezető csoportok egyesülnek, és immáron közös célok vezetik őket. A római állam határainak előterében tapasztaltakhoz nagyon hasonló helyzet alakulhatott ki az ókori és középkori Kína (hsziung-nuk és más nomád népek), valamint a korai Bizánci Birodalom (szlávok és avarok feltűnése) esetében is.[150] A magaskultúrával fenntartott kapcsolatok, illetve a határok megerősítése (erődrendszerekkel) – ami gátolja a fosztogatásokat, illetve a piacok szabad látogatását is – egyaránt összefogásra sarkallja a barbár csoportokat. Ez általában egy-egy nagyobb politikai egység létrejöttéhez vezet, ugyanis csak egy ilyen több törzset is magába tömörítő nagyobb közösség

[150] A kínai határok mellett lezajlott folyamatokhoz: Barfield 1981, 45–61. A szlávok esetében: Curta 2001.

tudja fegyverei által ráerőltetni akaratát a szomszédos „nagy testvérre” (megszerezve ezáltal azokat a javakat, melyek a saját vezető elit hatalmának a fenntartásához is szükségesek).

A császárkor első századaiban a római diplomácia több ízben próbált meg erőszakosan beavatkozni a germán társadalom struktúrájába. Az írott forrásokból ismert királyok (*rex*ek) gyakran mesterséges testek voltak az egyes törzsek élén, sőt több adat is van arra vonatkozóan, hogy a Róma által beiktatott vezetőket maga a helyi elit réteg lökte ki magából s űzte el. A 3. századi általános káosz és a *limes* védelmének gyengülése ellenben új lehetőségeket biztosított a szomszédos barbár fegyveres csoportok számára. Ezek a militarizált rétegek sokszor maguk is korábban Róma zsoldjában álltak, jól ismerték a határok túloldalán élő magaskultúra képviselőit, erőit, s lehetőségeit is. A *limes* menti sáv a 3. és a 4. század folyamán már nem minden esetben jelentett nagy bevételi forrást az összeálló harcos közösségeknek. A nagyobb zsákmány reményében egyre általánosabb tendenciává vált, hogy a karizmatikus és hadászatban jártas vezérek a Birodalom belső, *limes*től távolabb elhelyezkedő területei felé vezették az összegyűlő fegyveres szövetségeket. Természetesen ezek megszervezése, kivitelezése eredményezhette, hogy az időleges szövetséges csoportok, harcos szövetségek idővel megszilárdultak, állandó egységekké váltak.[151]

Az átrendeződéshez vezető, a *Barbaricum*on belüli harcokról ugyan forrásaink nem számolnak be, mégis számos kézzel fogható lenyomatuk maradt meg napjainkig. Az egyik ilyen nyom a mai Dániába, pontosabban annak is a Jütland-félszigethez tartozó részéhez vezet el minket. Az Illerup Ådal lelőhelyen az 1950-es évek óta kerültek elő az egykori mocsaras-tavas környezetből olyan, a császár- és népvándorláskorra keltezhető leletek, melyek legnagyobb részét fegyverek alkotják. A mai Skandinávia déli részén több ilyen kultusz- és áldozóhelyet ismerünk, melyeket hosszú időn keresztül használtak. A tavakat, mocsarakat és lápokat a korabeli – és a későbbi – germánok egyfajta misztikus átjáróként tisztelték, ahol közvetlenül érintkezhettek isteneikkel. Az említett lelőhely érdekessége abban rejlik, hogy a 3. század legelejéhez kapcsolható az itt található leleteknek egy jelentős része. A régészeti feldolgozó munkának és a gondos ásatási megfigyeléseknek, vizsgálatoknak köszönhetően mára tisztázódott, hogy mi is lehet ennek a leletkoncentrációnak az igazi magyarázata.

A fegyverek minden bizonnyal egy legyőzött, az előkerült tárgyak származási helyéből kiindulva valahonnan a mai Norvégia területéről érkező, közel 1000 fős hadsereghez tartozhattak (szintén az előkerült leletek alapján kalkulált szám).[152] Ez a csapat és a vezetőinek egy része korábban római zsoldban állhatott, melyet jól szemléltetnek a nagy számban előkerült, a Birodalomból származó harceszközök és azok kiegészítői (szíjak, csatok, kardok tokját és szíjazatát díszítő fémveretek) is. Az egyelőre kérdéses még, hogy esetleg Róma parancsára hajthatták-e végre a támadást, vagy egy önálló, kisebb regionális konfliktus keretében értelmezhető zsákmányszerző hadjárat volt-e a cél. A markomann háborúk után Róma váltott a germánokkal szemben korábban sikeresen alkalmazott diplomáciai eljárásaiban, amiről szintén a régészeti leletek árulkodnak. A római császárok a határ menti törzsek helyett sok esetben a *Barbaricum* belső területein kerestek maguknak szövetségeseket, akiket gazdag ajándékokkal láttak el. Ezek a potenciális „új barátok” a *limes* mentén kibontakozó konfliktusok esetén egy támadás révén könnyűszerrel lefoglalhatták a római területeket fosztogató germán szomszédok erőit (talán a vandálok is tényleg hasonló keretekben érhették el régiónkat).[153] Ha létezett is ilyen szándék esetünkben, az most nem érte el célját. A támadók súlyos vereséget szenvedtek, fegyvereiket a helyi hadurak egyfajta erődemonstráció, vallási és közösségi rituálé keretében áldozták fel. A „szertartás” során előbb megrongálták a tárgyakat – ezzel is jelezve az ellenség legyőzését –, és hajóról a vízbe dobva ajánlották fel a győzelmet biztosító isteneiknek.[154]

A 3. század ezeknek a forrongással teljes folyamatoknak a kibontakozását hozta magával.

[151] Dick 2014, 149–151.
[152] Ilkjær 2002, 66–71, 136–142; Rau–von Carnap-Bornheim 2009; Rau–von Carnap-Bornheim 2012, 523–531.
[153] Voss 2017.
[154] Rau–Von Carnap-Bornheim 2009.

41. kép. Válogatás az osztropatakai I. lelet gazdag gyűjteményéből. 1: Ónixkővel díszített fibula, mely a késő római korban a császári viselet éke volt; 2: Aranypohár; 3: Arany hagymagombos fibula kis filigrán díszekkel; 4: A hatalmat jelző arany nyakperec. A 3. századtól terjed el viselete a római hadsereg vezetőinek körében is; 5: Ezüst római boroscsésze (görög nevén skyphos) (Kunsthistorisches Museum, Bécs)

Fig. 41. A selection from the rich collection from the first find of Ostropataka. 1: Brooch decorated with onyx stones, which was a jewel of imperial dress in the late Roman period; 2: Gold cup; 3: Brooch with gold onion seed with small filigree ornaments; 4: Gold necklace signifying power. From the 3rd century onwards, it was worn by the leaders of the Roman army; 5: Silver Roman wine cup (known as skyphos in Greek) (Kunsthistorisches Museum, Vienna)

A határok mellett élő, Tacitus korában létező kisebb törzsi csoportok a nyugati provinciák barbár oldalán fokozatosan eltűnnek a forrásokból, és helyüket a nagy szövetségek, illetve az írott kútfők alapján népnek aposztrofált politikai formációk veszik át: frankok és alamannok.[155] Az átalakulás okozta káoszból kiemelkedő politikai-katonai vezetők – a mocsárleleteknél látott, hasonló erődemonstrációk révén is – hatalmas presztízsre tettek szert, mely átalakította a barbár világot. Az ő irányításukkal egyesülő új germán szövetségek a perzsa állam újjászületése mellett (Szasszinada Birodalom) a másik nagyon jelentős veszélyforrást jelentették a Római Birodalom számára. A 3. század derekától kezdve a frankok és az alamannok betörései folyamatosan Galliát

[155] A folyamatokról kicsit részletesebben: Wolfram 1991, 65–94; Drinkwater 2007; Steinacher 2017, 26–28.

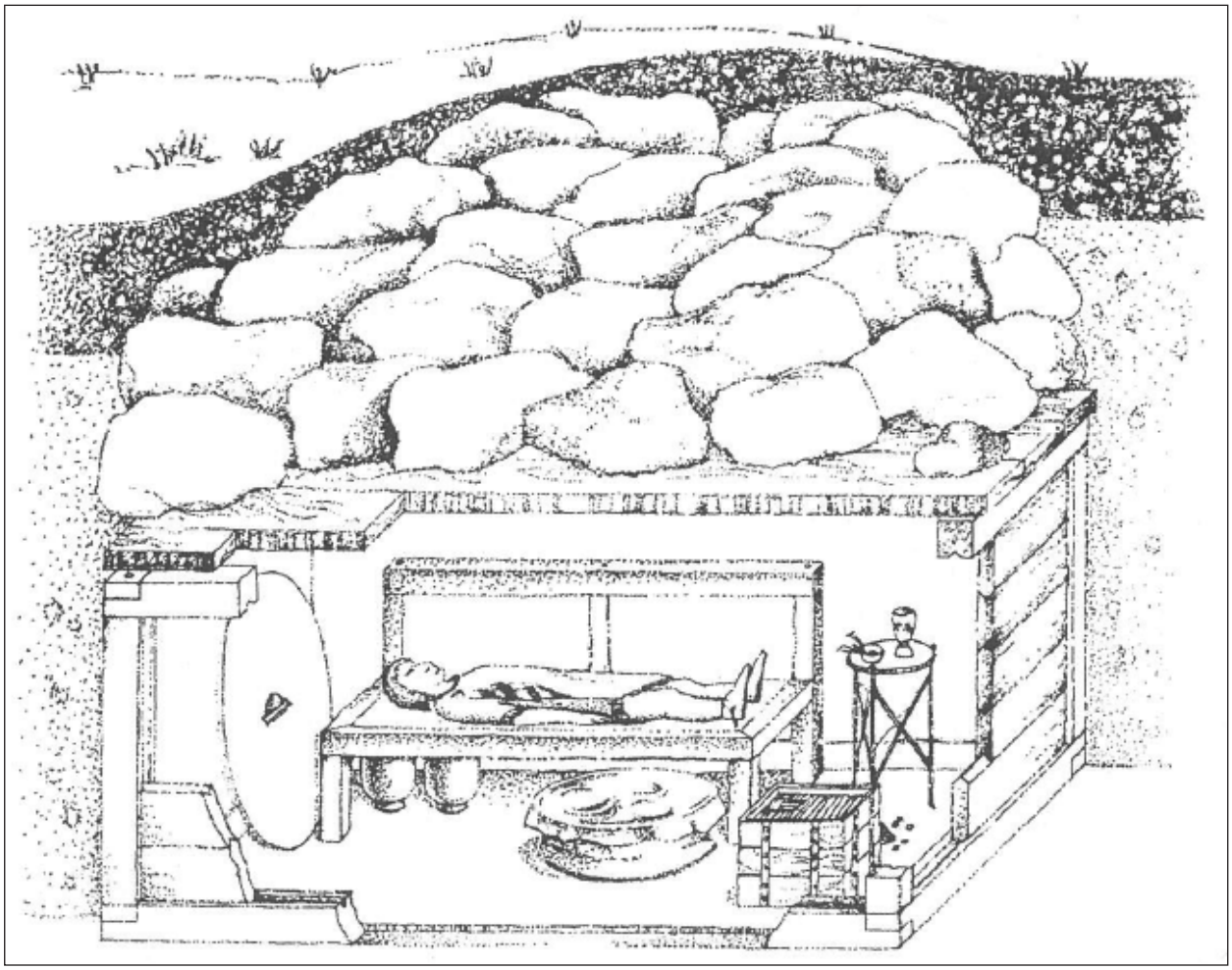
és Itáliát is fenyegetik, sőt a római állam kénytelen területeket feladni és átengedni a barbároknak.[156]

A Kárpát-medence germánjainak belső viszonyairól ebben a zaklatott korszakban sajnálatos módon nagyon kevés írott forrás számol csak be. A 3. század folyamatos uralkodóváltásai és belpolitikai válságai a *limes* túloldalán feltehetően a helyi germánokat is felbátoríthatták, és a Severus-korban még létező erőteljes kliensi függésükön tudtak változtatni, s szuverenitásukat visszanyerve újra független politikát folytathattak Rómával szemben.[157] A korábbiakhoz hasonlóan elsősorban a nagyobb összecsapások felemlítése ad alkalmat a római szerzőknek nevük megemlítésére. Annyit azonban ezekből is leszűrhetünk, hogy a 3. század derekán, illetve második felében több kvád–szarmata (260, 283, 284, 285), illetve vandál betörés (248 – ennek a hadjáratnak a léte bizonytalan; 270, 278) is sújtja a Duna menti provinciákat, főként Pannoniát.[158] A római határvédelem, ha sikeres volt ezekben az esetekben, akkor keményen megtorolta a barbárok „illegális" határátlépéseit. A vandáloknak a 270-es pannóniai betörés után például a béke fejében 2000 lovast kellett kiállítaniuk a Birodalom számára, akiket Egyiptomba vezényeltek (egy részüket itt lázadás miatt harcban verték le). A határ mentén élő vandálok harci potenciálját bölcsen kihasználva feltehetően több egységük is részt vehetett Aurelianus (Kr. u. 270–275) császár háborúiban, nem véletlen, hogy nem sok további betörésüket említik a források. A Kárpát-medence vandál törzsei feltehetően már ide érkezésüktől kezdve egyfajta új, a Birodalom számára biztos katonai szövetségest jelenthettek, valamint a helyi barbár segédcsapatok is jelentősen támogathatták a római politika törekvéseit. A vandál csoportok biztos státuszát jelzi többek között a területükre irányuló éremforgalom és a kis határ menti kontaktusok régészetileg megragadható lenyomatának egész sora (többek között a *dacia*i *Porolissum* [Mojgrád, Románia] településének anyagában).[159]

Az *Imperiummal* ápolt jó kapcsolatoknak egyik kiemelkedő lenyomata lehet a 3. század végéhez köthető osztrópatakai sírlelet is, amelyből számos kiemelkedő római műhelyben, illetve római minták alapján készített tárgy került elő (arany- és ezüstfibulák, onyxkővel díszített ún. császárfibula, háromlábak, római fémedények).[160] Az itt eltemetett személy(ek) saját közösségük társadalmából jelentősen kiemelkedő vezetők voltak. Skandináviától a római határokig az elit és a hatalmat bíró réteg temetkezései a 3. század derekát követően sok hasonlóságot mutatnak a germán *Barbaricum*on belül, azonban számos egyedi, regionális vonás is megfigyelhető esetükben. Skandinávia, a mai Közép-Németország (Haßleben-Leuna horizontként tartják őket számon a kutatásban, a két névadó lelőhely alapján) és a római határok menti (valamint az ide tartozó keleti germán területek) egyaránt egy-egy elkülönülő régiót alkotnak az elit temetkezései alapján. Ezeket a korábbi századokhoz hasonlóan szintén a római import (ennek mértéke eltérő), illetve a csontvázas/korhasztásos temetkezési rítus és annak exkluzív megnyilvánulásai kötik össze. Az egyes csoportok felett a hatalmat birtokló személyek és néha családjaik is elkülönülve, gyakorta halmok alá, kamrákba temetkeztek. Mellékleteik között – a régi szokásoknak megfelelően – a római luxushoz tartozó étkészletek továbbra is jelen voltak, ám az aranyból készült hatalomjelző tárgyak (nyakperecek, gyűrűk, fibulák) már új módon hangsúlyozták ezeknek a személyeknek a kiemelkedő státuszát.[161] A 3. század dereka és vége között fellelhető temetkezések régiótól függetlenül a Római Birodalommal fenntartott intenzív kapcsolatok részeként értelmezhetők.

A magaskultúrával fenntartott kapcsolatok egy új változási hullámot indíthattak el ezeken a területeken. A visszatérő, a birodalom szövetségeseiként meggazdagodó személyek például Közép-Németország területén feltehetően egy új, felemelkedő elit tagjai lehettek, amely a hatalmát a temetkezési rítusai révén is hangsúlyozni kívánta. Általános jelenségnek

[156] Wolfram 1991, 65–94; Drinkwater 2007, 177–216.
[157] Rajtar 2013, 126–127.
[158] Prohászka 2004, 106–107; Istvánovits–Kulcsár 2018, 301–305.
[159] Bulas 2021, 45–49.
[160] Prohászka 2004, 106–107.
[161] Quast 2009, 113–116.

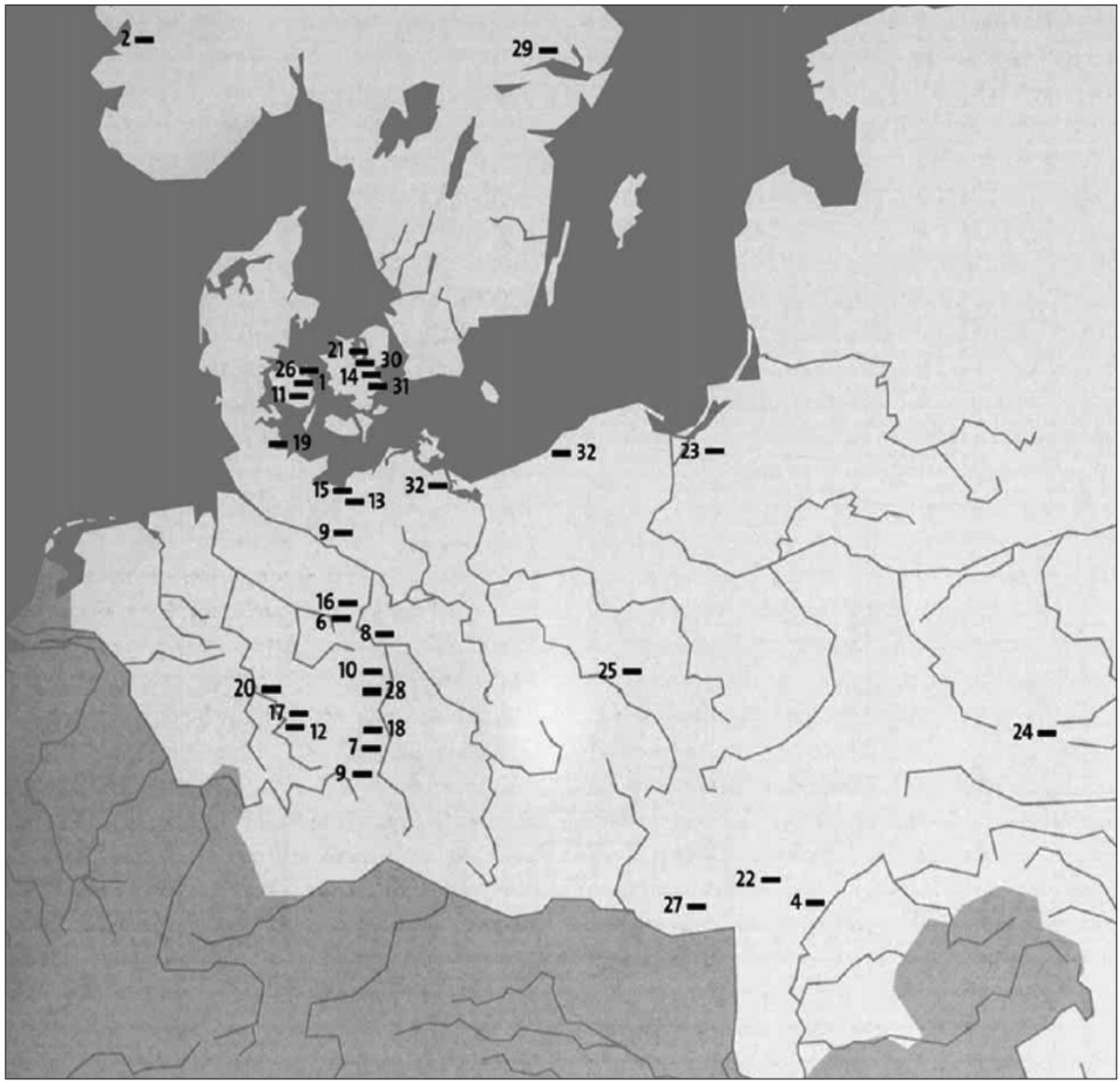

42. kép. Előkelő sír rekonstrukciója a 3. századból (Gomern, Németország)
Fig. 42. Reconstruction of an elite grave from the 3rd century (Gomern, Germany)

tekinthető a különböző régészeti korok és kultúrák esetében, hogy a legnagyobb gazdagsággal túlvilági útra bocsátott személyek sírjai kifejezetten egy-egy hatalmat szerző dinasztia/család legitimációját, vagy pedig egy hanyatló uralkodóréteg utolsó erődemonstrációját (túlreprezentálást) jelezhetik.[162] Magát a csoportot vezető személyek temetését általában az utódok, az örökösök végezték, akik ezáltal is megkísérelhették hatalmuk legitimitásának a biztosítását.

A temetkezési rítust esetükben Dieter Quast nagyon találóan egyfajta „showműsorhoz", nagy teátrális megnyilvánuláshoz hasonlította. A szertartás során feltehetően a társadalom és a vezető réteg szélesebb köre jelen lehetett, így példának okáért a sírokba bekerülő tárgyak kiválasztása és elhelyezése is egy nagyon tudatos válogatás eredményét szemléltetheti. A korabeli résztvevő esetében minden elhelyezett viseleti elemnek vagy mellékletnek, de még a temetkezést kísérő kelmék színének is megvolt a maga egyedi jelentése és szimbólum értéke. A halottak viseletének részét képező nyakperecekről például a hatalom és annak köre juthatott eszükbe, míg a díszes fém veretekkel ellátott vödrökről természetesen a lakomák és a germán társadalmon belüli beiktatások-szövetségek kötésének aktusai (és az azoktól elválaszthatatlan fogadások).[163] A ha-

[162] Az elit temetkezéseivel, az ún kiemelkedő sírokkal kapcsolatos hasonló nézeteket első ízben Georg Kossack publikálta: Kossack 1974. Feltehetően hasonló értelmezések merülhetnek fel a Kárpát-medence 5. századi és kora avar kor végi előkelő sírjaival kapcsolatosan is.
[163] Quast 2021, 263–273.

43. kép. 3. századi horizont (Hassleben-Leuna kör) elterjedési térképe
Fig. 43. Distribution map of the elite grave horizon of the 3rd century (Hassleben-Leuna circle)

talmas gazdagság részben tehát azzal függhet össze, hogy a temetést végző személyek az egyéni és a közösségi emlékezet számára is maradandót, sokáig a közbeszéd részét képező hatalmas gazdagságot próbáltak sugallni a ceremónián résztvevő szemlélők, egyben ezek hírét a népesség jó része felé is továbbörökítő emberek felé.

A Kárpát-medence esetében jól látszik, hogy a hatalmat már korábban is uraló családok reprezentálták magukat ilyen formában. Akár Osztrópataka, akár a kvádok területén fellelhető Krakovany–Stráže (a Vág folyó völgyében elhelyezkedő) temetkezéseit vesszük figyelembe, mind a két temetkezőhely nagyon sok hasonlóságot mutat. Az új uralkodói szimbolika részeként megjelenő státuszt és hatalmat jelző tárgyak mellett főleg a korábbi időszakban készített római fém asztali készletek kaptak helyt ezekben a sírokban, mely az adott családok ősiségét és ezáltal hatalmuk legitimáló voltát is hangsúlyozta.[164] Érdekes módon a köznép kultúrájához képest az ilyen

[164] Quast 2021, 273–275.

sírokban nyugvók a leletek fényben sokkal inkább egymással álltak szorosabb viszonyban, semmint saját népességük tagjaival. Bár megjegyzendő, hogy ez a ténymegállapítás a különböző történelmi korszakokban az elitre általában jellemző. A 3. századi germániai gazdag temetkezések anyagát ismerve talán kijelenthetjük, hogy részben Róma erőteljes hatására egyfajta új barbár vezető réteg jött létre, illetve a régi dinasztiák és szövetségek is megerősödtek ebben a periódusban.

A hatalmas gazdagság többek között akkor szembeötlő, ha összehasonlítjuk azt a késő császárkorra keltezhető kvád urnatemetők egyre inkább egyszerűsödő mellékletadási szokásokat mutató képével. Erre a periódusra a kiemelkedő elitet leszámítva feltehetően befejeződtek azok a folyamatok, melyek a vezetőréteg alatt elhelyezkedő fegyveres kíséret és csoportok folyamatos konkurenciaharcával jártak együtt.[165]

A 3. század utolsó harmadára és a 4. század első harmadára ellenben újra a folyamatos barbár betörések határozták meg a régió népeinek történet. Azonban a Kárpát-medencei régi és új barbárok esetében valószínűleg nem csak az egyes törzsek presztízsének növelése ösztönözhette a Birodalom ellen vezetett hadjáratokat. A támadások mögött – elsősorban az Alföldet birtokló szarmaták esetében – talán egy, a *Barbaricum* római határainak közelében ekkoriban megjelenő új fél, a gótok állhattak. A későbbi korok történetírását és emlékezetét is figyelembe véve a keleti germán nyelvet beszélő csoportok közül kétségtelenül a legnagyobb hírnévre ők tettek szert. Esetükben elég ha csak az utóbb róluk elnevezett művészettörténeti irányzatra, a gótikára gondolunk. A reneszánsz idején megszülető, a korábbi korszak művészetét összefoglaló megnevezés mögött rejlő fogalom egy archaikus, barbár ellenpólusa volt az új, az antikvitás hagyományaihoz visszanyúló irányzatnak, tehát a vad, zordon és elavult dolgok megtestesítőjeként tekintettek rá. A gótokról megőrzött, az ókorból öröklött ismeretek alapján meggyökeresedett általános kép a késő középkor – kora újkor embere számára még eléggé egysíkúnak tűnhetett, hiszen bennük láthatta Róma egyik fő ellenlábasát és kifosztóját. A reneszánsz szemlélő azonban még nem volt tisztában azzal, hogy sok esetben éppen ezek a politikai-etnikai formációk őrizték meg a klasszikus rómaiság emlékeit az általuk birtokolt területeken az 5–7. századok folyamán.[166]

A gót közösségekről szóló első tudósításaink eléggé bizonytalanok, első említésük talán már Tacitusnál *gutones/gotones* alakban olvasható.[167] Az ma még kérdésesnek tűnik, hogy a guton és a gót népnév mennyire tekinthető egymás szinonimájaként, de a geográfiai helyzetük mindenképpen egy közös origót sejtet. Az Itáliában a 6. század folyamán lejegyzett gót hagyomány egy ködös skandináviai eredettel is számol, amit azonban nem vehetünk készpénznek. A Jordanesnél fennmaradt történet szerint elődeik a régmúltban Berig király vezetésével hagyták el Scandza szigetét három hajóval együtt, és érkeztek meg a mai Észak-Lengyelország területére.[168] Az igazsághoz azonban hozzá tartozik, hogy a Theoderich parancsára alkotó Cassiodorus, akinek munkáját Jordanes sok helyütt kivonatolta, csak egy, a rómaihoz nagyon hasonló legendás ősiségbe visszavezethető történetet kívánt írni, melyben a germán törzsek szülőhelyeként Skandináviát nevezte meg. Az írott források mellett a régészet egyelőre nem tud hasonló régiségbe visszavezetni emlékeket, mindössze egy-két Skandináviához köthető rítuselemet (hajó alakú kőkörök) tudnak az észak-lengyelországi régióval összekapcsolni.[169] Ha egy-két gót nemzetség valóban innen is származott, a csoport akkor is feltehetően sokkal inkább a mai Északi-tenger partjához közeli részeken, a Visztula torkolatánál a Krisztus születését követő évszázadban kezdte meg önálló politikai formációvá szerveződését. Az északon élő germánság komolyabb erővé valamikor a 2. század folyamán válhatott, ugyanis ettől a periódustól kezdve jelenik meg a gót megnevezés is a forrásokban.[170] A terü-

[165] Krekovič 2014, 16–17.
[166] A gótok történetéhez általánosságban mai napig a legrészletesebb összefoglalók: Wolfram 1990; Heather 1996. Korai történetükhöz: Kulikowski 2007, 43–70.
[167] Tacitus, Germania, 44; Schmidt 1941, 529.
[168] Jordanes, Getica, 25.
[169] Bierbrauer 1994, 75–85.
[170] Wolfram 1990, 47–53.

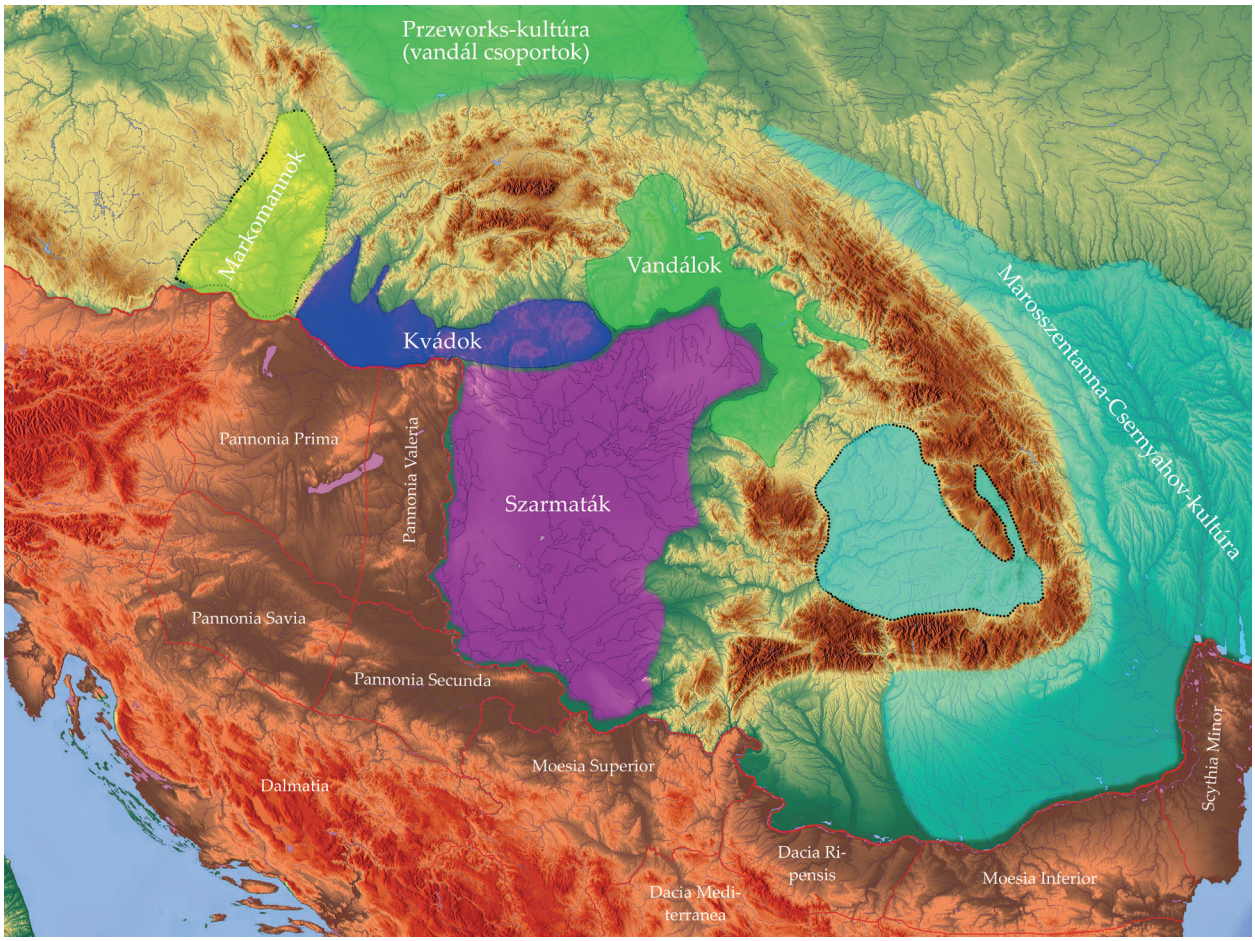
44. kép. A gót csoportok vándorlása a régészeti kultúrák fényében. A: A markomann háborúkat megelőző szállásterület; B: A vándorlás első fázisa a 2. század végéig; C: A 230-as évekig tartó vándorlás szakasza; D: A vándorlás 255-ig terjedő szakasza; E: A gót terjeszkedés a 280-as évekig; F: A 3. század végéig nyomon követhető vándorlási szakasz; G: a gót terjeszkedést érintő területek a hunok megjelenéséig, a vándorlás kiterjedése a IV. század közepéig (C3/D1 fázis); H: A 375-ös hun támadásig megszállt terület (D1 fázis)

Fig. 44. The migration of Gothic groups in the light of archaeological cultures. A: The territory of the Gothic groups (Wielbark culture) before the Marcomannic Wars; B: The first phase of migration until the end of the 2nd century; C: The phase of migration up to the 230s; D: The phase of migration up to 255; E: The Gothic expansion up to the 280s; F: The phase of migration traced until the end of the 3rd century, the areas of Gothic expansion until appearance of the Huns; G: The extent of migration up to the middle of the 4th century (C3 /D1 phase); H: Area occupied until the Hun invasion of 375 (D1 phase)

leten egyébiránt az ún. Wielbark-kultúra emlékei találhatók meg, amely a Pomeránia területén feltárt 300 síros temetőről kapta a nevét. A régészeti műveltségen belül a csontvázas és a hamvasztásos temetkezések egyaránt előfordulnak, az anyagi kultúrájukban a korábbi vaskori előzmények és a fegyvermellékletek hiánya, valamint a vállon és a felsőtesten párosával vagy hármasával viselt ruhakapcsoló tűk viselete a jellemző.[171] A markánsabb férfileletek és a fegyverek hiánya már csak azért is szembeötlő, mivel a 2. század nagy konfliktusainak hátterében valószínűsíthetően éppen ezek, a temetkezésekbe be nem kerülő tárgyak állhattak. A Kr. u. 2. század derekán a gót törzsek annyira megerősödtek, hogy egy ma még magyarázatra szoruló rejtélyes ok (túlnépesedés, éghajlatváltozás, politikai belharcok) miatt elkezdtek fokozatosan délnyugat felé húzódni. A Wielbark-kultúra lelőhelyei is ekkor jelentek meg a Visztula középső folyása mentén, részben kiszorítva a korábban ott élő törzseket is a területről (a markomann háborúk egyik kiváltó indítéka). A harcias csoportok dél felé történő elmozdulása azonban ezzel nem ért véget, hiszen útjukat fokozatosan folytatták a megkezdett irányba.

Az írott források tanúsága szerint a gótok 235 táján érik el a Fekete-tengert, ahol elpusztítják

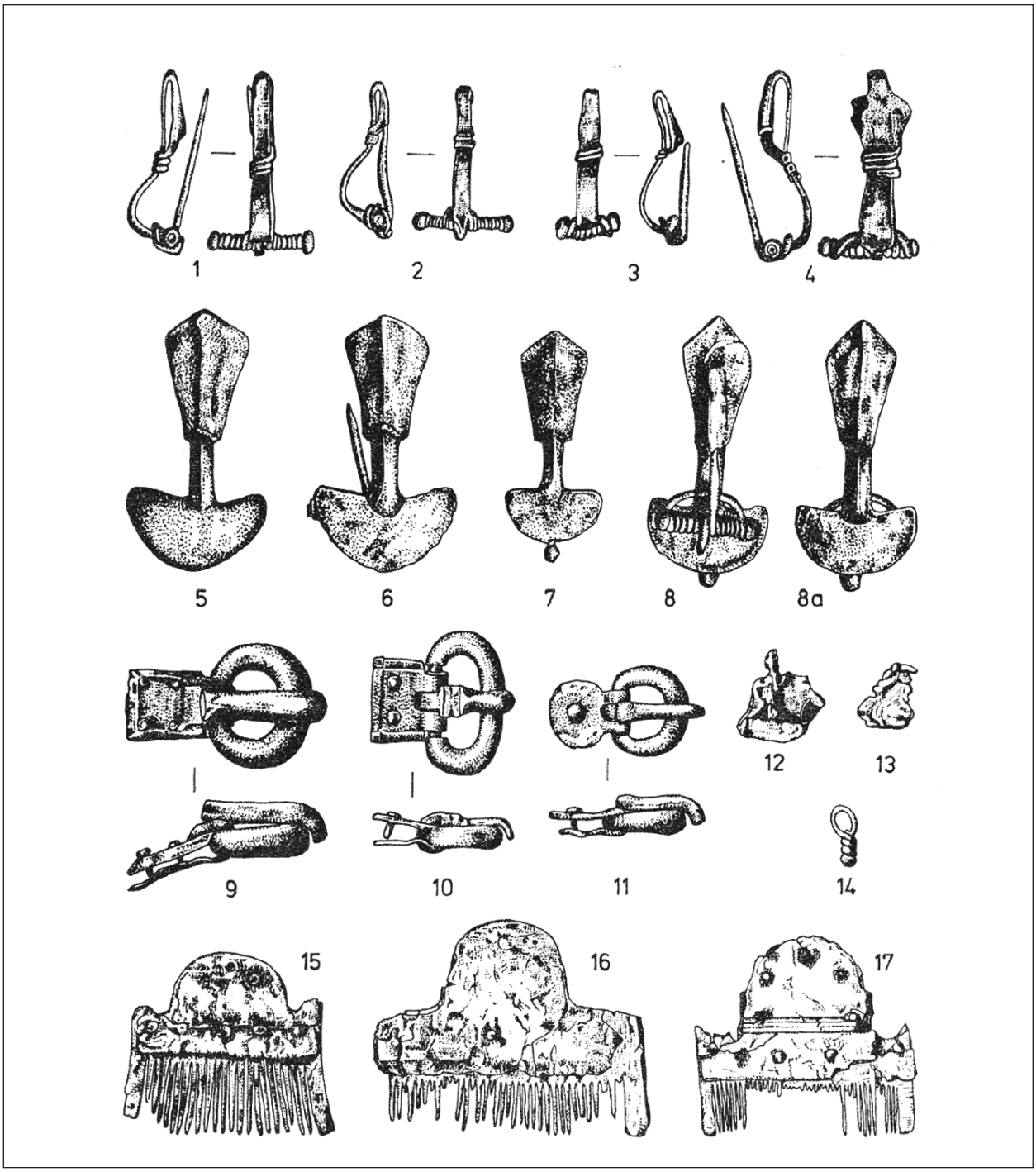
[171] Bierbrauer 1994, 52–87; B. Tóth 1999, 14.

45. kép. A Marosszentanna-Csernyahov-kultúra elterjedése és megjelenése a Kárpát-medencében és a vele határos régiókban. Az erdélyi területekre történő betelepedés megkezdésének időpontja egyelőre kérdéses (3. század vége – 4. század első fele)
Fig. 45. The distribution and appearance of the Sântana de Mureș-Chernyakhov culture in the Carpathian Basin a nd its bordering regions. The date of the beginning of the settlement in Transylvanian territories is still questionable (end of the 3rd century – first half of the 4th century)

a Bug és Dnyeszter torkolatvidékének görög kereskedővárosait. 238-ban először törik át a római *limes*t az Al-Duna mentén, ahonnan *Scythia Minor* tartományba törnek be. A következőkben a gótok a karpokkal és taifalokkal (dák és germán törzsek) szövetségben pusztítják Moesia provinciát és veszélyeztetik a *dacia*i összekötő utakat is. Bár 250-ben a Decius császár (Kr. u. 249–251) vezette római erőknek sikerült megállítaniuk a dunai tartományokra törő gótokat, mégis 251-ben maga az uralkodó is elesik az ellenük vívott csatában az Abritus (a mai Razgard környéke Bulgáriában) mocsarainál. Az eset azért is kiemelendő, mert első ízben fordul elő a római történelemben, hogy egy regnáló császár a Birodalom ellenségeivel folytatott harcban életét veszti. A gótok sorozatos sikereiket kiaknázva a Balkán és a Fekete-tenger környékét pusztították, mely akciók során megszerezték Olbiát, ahol tengeri kikötőre és egy önálló hajóflottára is szert tettek. Ennek köszönhetően a 3. század derekától kezdve fokozatosan, immáron hajókról is elkezdik fosztogatni az Égei-tenger vidékét.[172] Ez a tény is szemléletesen igazolja, hogy az egyes barbár csoportok pillanatok alatt képesek voltak adaptálódni a körülményekhez. Az egykori nagy központok, mint Athén vagy Spárta sem kerülte el innentől kezdve már a gót fosztogatók figyelmét. Forrásaink szerint a gótokkal szövetségben több csoport is részt vett ezekben a nagyobb katonai vállalkozásokban (herulok, vandálok), akik kihasználták a gót fegyverek nyújtotta erőfölény le-

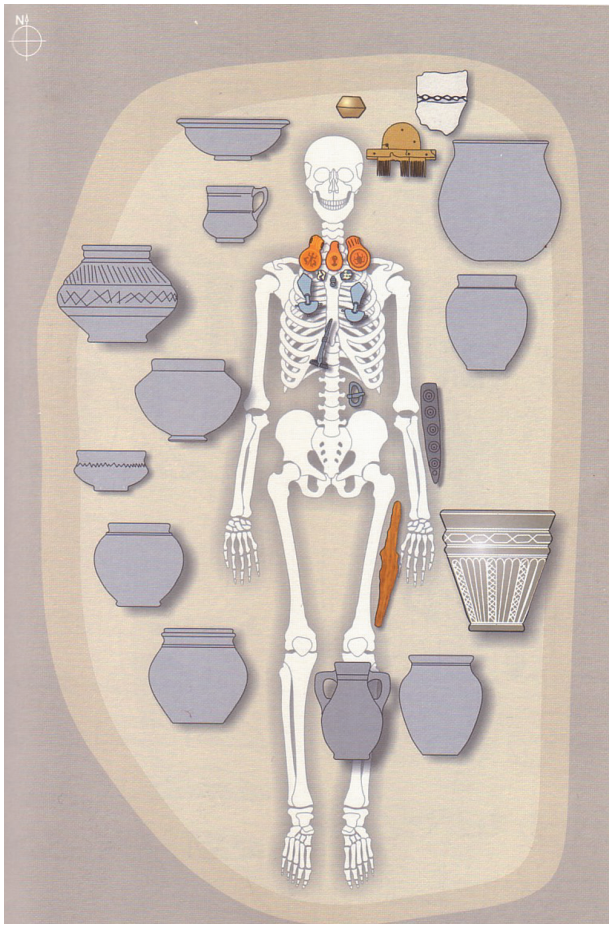
[172] Wolfram 1990, 52–66; Kulikowski 2007, 18–23.

46. kép. A marosszentannai temetőből származó jellegzetes leletek. 1–4: Aláhajtott lábú fibulák; 5–8: Korai lemezfibulák; 9–14: Téglalap és ovális formájú szíjszorítóval ellátott csatok és egyéb kisleletek; 15–17: Púpos hátú csontfésűk
Fig. 46. Typical finds from the Marosszentanna cemetery. 1–4: Returned foot brooches; 5–8: Early plate brooches; 9–14: Buckles with rectangular and oval chape and other small finds; 15–17: Bell-backed comb or humpbacked bone combs

hetőségét, s maguk is nagyobb zsákmány birtokosaivá váltak.[173] A különböző helyről származó harcosok összehangolt „munkájára" és a Római Birodalom távolabbi tartományainak irányába szervezett betöréseknek az alamann és a frank mellett éppen a gótok hadjáratsorozata jelenti a másik kiemelkedő példáját.

[173] Steinacher 2017, 57–66.

47. kép. A Kárpátok ívén kívül elhelyezkedő mihălășeni temető 96. sírja gazdag tárgyi és edénymellékletekkel
Fig. 47. Grave 96 of the Mihălășeni cemetery, located outside the Carpathian mountain, with rich artefacts and ceramic vessels

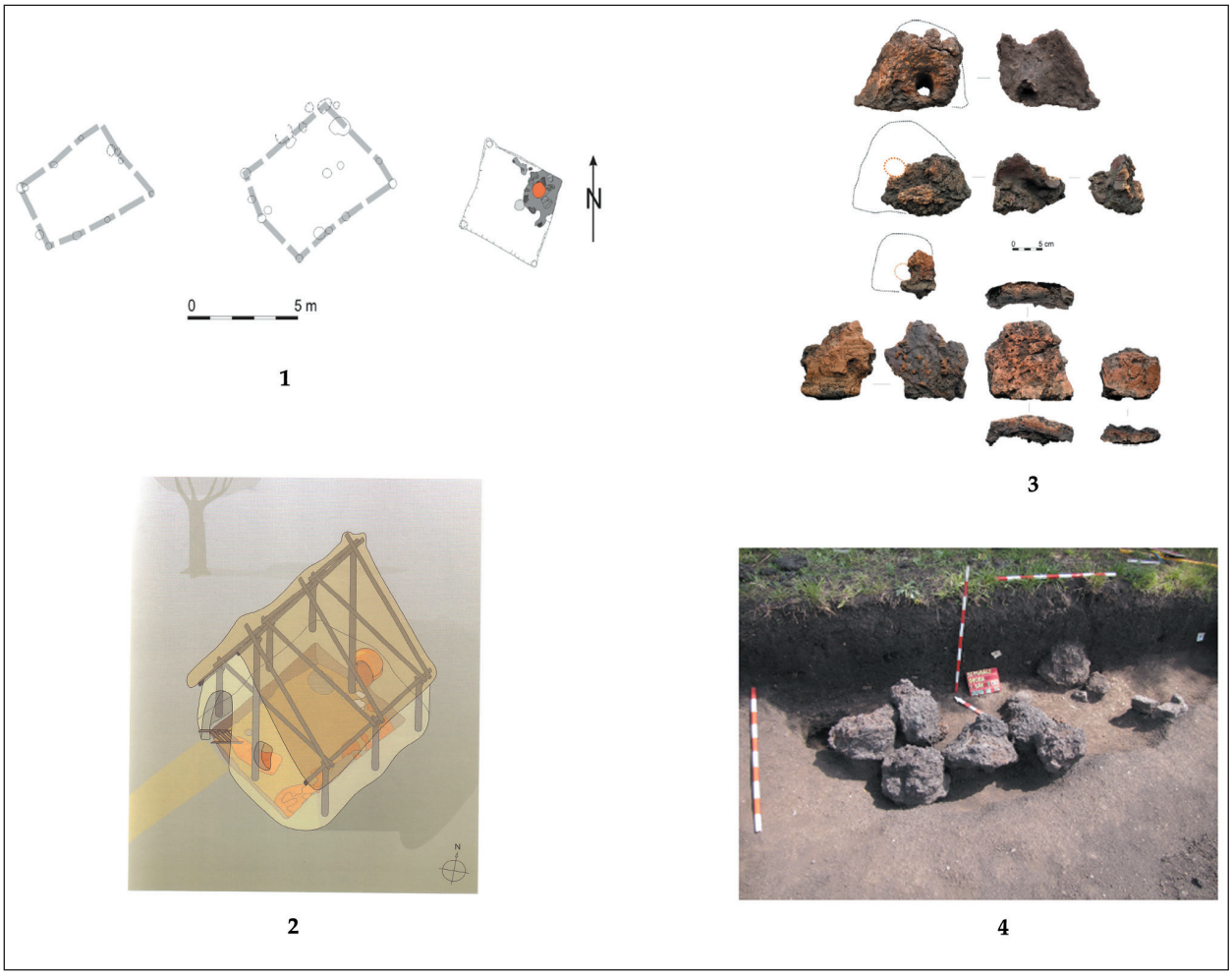
A gótok vezette germán előretörést II. Claudius Gothicus (Kr. u. 268–270) római császárnak sikerült megállítania 269-ben, a görögországi fosztogatásokból hazafelé igyekvő gót főseregek Naissus melletti szétverésével. A császár az időleges katonai siker ellenére, a veszélyt reálisan felmérve 270-272 között inkább fokozatosan feladta és kiürítette az alig másfél évszázada megszerzett, a barbár támadások egyik célpontjává váló Dacia tartományt.[174]

A 3. századra a Kelet-Európába érkező gótok nem csak a római erőkkel, hanem számos másik barbár csoporttal is szembe találták magukat. A germán közösségek mellett főként a sztyeppevidék nomád szarmata csoportjaival léphettek valamilyen formában kapcsolatba. A dél felé húzódó keleti germánok anyagi művelődése is fokozatosan átalakult ebben a korszakban. A 3. századtól kezdődően az új szállásterületeken (Volhínia, Moldva, az Al-Duna vidéke és a Fekete-tenger fölötti térségben) egy új régészeti műveltség jött létre, melyet a kutatás csak Marosszentanna–Csernyahov kultúraként tart számon.[175]

Ebben a kultúrában feltehetően az új keleti germán (nem csak gót) jövevények mellett ugyanolyan arányban találhatók meg a kelet-európai nomád és más csoportok (akár az erdővidék finnugor nyelvet beszélő) képviselői is. A korábbi wielbarki hagyományokat jelzi, hogy egy-egy temetőn belül ugyanúgy megfigyelhetők a csontvázas és a hamvasztásos sírok is. Emellett a korábban is jellemző szokások – fegyverek hiánya, vállakon viselt fibulák, több kerámia sírba tétele – ugyanúgy az új művelődésnek is szerves részét képezik. Természetesen a rómaiakkal fenntartott kapcsolatok sem múlnak el nyom nélkül: ebben az időszakban kerülnek nagyobb arányban a különböző üveg és kerámia áruk a gótok kezébe, illetve indul meg ezek utánzatainak előállítása is.[176]

Az ma még az írott források és a régészeti leletek alapján is nagyon kérdéses, hogy mikor kezdenek el benyomulni első közösségeik az Erdélyi-medence területére. Az írott kútfőkből nyerhető adatok alapján a korábbi optimista, az írott kútfőkre alapozott történeti összefoglalások a 3. század végét, a régészeti kutatás pedig a 4. századot (annak is inkább a derekát) jelölte meg a foglalás egy lehetséges időpontjaként.[177] Az Erdélyi-medencében a Maroszentanna-kultúra lelőhelyei inkább a hegyek között található nagyobb folyóvölgyekben jelennek meg. Ennek egyik fő oka, hogy a terület jelentős részét a korszakban áthatolhatatlan erdőségek boríthatták. Ennek fényében talán nem véletlenül nevezik a régióba beköltöző gót csoportok magukat „terving”-nek, vagyis erdőlakónak. A ré-

[174] Schmauder 2002a, 187–188.
[175] Bierbrauer 1994, 121–133.
[176] Gomolka-Fuchs 1999. A kerámiaedények egy jó része helyben készülhetett és rájuk inkább a római jellegű jelzőt érdemes használni: Kürösfői 2011, 103–104.
[177] Schmauder 2002a, 189–191; Kürösfői 2016, 295–298.

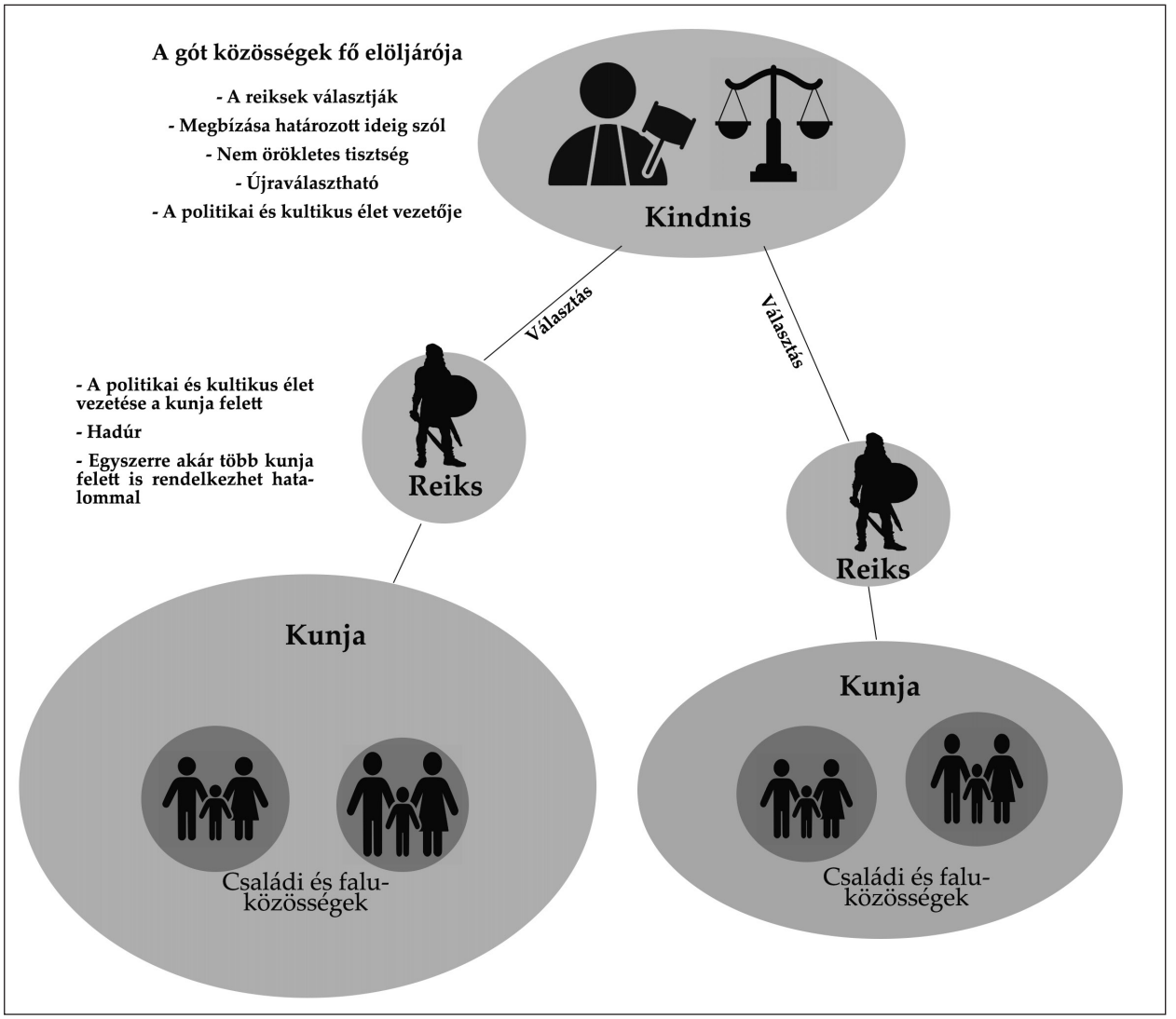

48. kép. Marosszentanna–Csernyahov-kultúra telepjelenségei. 1: Földfelszíni és földbe mélyített ház (Csíksomlyó-Fodorkert); 2: Földbe mélyített ház rekonstrukciója (Segesvár/Sighișoara-Dealul Viilor); 3: Az élénk vasművességet jelző salaktömbök Csíkszentmihályról; 4: Felszíni vasolvasztó kemence töredékei (Csíksomlyó-Árvaház)
Fig. 48. Settlement features of the Sântana de Mureș–Chernyakhov culture. 1: Aboveground and pit-house (Csíksomlyó-Fodorkert); 2: Reconstruction of a pit-house (Segesvár/Sighișoara-Dealul Viilor); 3: Iron slag from Csíkszentmihály indicating the lively ironworking; 4: Fragments of a surface iron-smelting furnace (Csíksomlyó-Árvaház)

gészeti művelődésüknek is nevet adó marossszentannai temető már régtől fogva ismert a kutatás számára.[178] Példáján keresztül szembetűnők azok a változások, melyek meghatározzák a kultúra végső fázisát. Idővel a klasszikus étel- és italmellékletek egy jelentős része eltűnik, helyettük csak a viselet elemei (csatok és fibulák) találhatók meg a csontvázas sírokban.

Sokan a temetési rítusban végbemenő átalakulást a kereszténység térnyeréséhez kötik, azonban ez korántsem bizonyos. A 4. század derekáról ugyanis számos pogány rituálét, illetve szokást jegyeznek fel azok a mártír akták, melyek a gótok közötti térítés (ami, ahogyan a mártír szó maga is jelzi, javarészt sikertelen volt) emlékeként keletkeztek.[179] Ezek és a kereszténység térnyerését célul kitűző missziók során született források ugyanakkor a gót falvak és közösségek belső életéről és társadalmuk helyi szintű felépítéséről számos értékes információt őriztek meg (az egyes tisztségek megnevezéseit is többek között).[180] A terving gótok helyi rendszereiben a korábbi, részben szabad földműves társada-

[178] Kovács 1913.
[179] Passio S. Sabae, III, 2, VI, 1.
[180] Bóna 1986, 123–126; Szabó 2020.

49. kép. A 3–4. századi gót társadalom modellje. A korabeli Erdélyben élő közösségek társadalmi berendezkedésével kapcsolatban forrásaink nagyon foghíjasak. Javarészt a kortárs római auktorok, a mártírakták (a gótok között térítő keresztény személyek szenvedéstörténetei) és a későbbi gót bibliafordítások gót eredetű szavaiból és azok magyarázatából állítható össze az egykori szociális háló feltételezett szerkezete. Ezek alapján az erdélyi germánok kisebb falvakban éltek, fiktív kötelékek alapján felépülő családokban. Ezek a családok nemzetségeket/klánokat (gót kunja) alkottak, saját hagyományokkal, szokásokkal (istenek és ősök tisztelete). A társadalmat összefogó kiemelkedő vezetők voltak a reiksek, akik gyakorta akár több nemzetség felett is gyakorolták a hatalmat. Ők egyben az adott klán mindennapi életéért, kultuszaiért és természetesen a harcosokért is feleltek. A hasonló hangzás miatt a római szerzők gyakorta tévesen a „király" jelentésű rex szavakkal adták vissza ezt a kifejezést műveikben. Az ő tanácsuk választotta meg az ún. kundnis személyét, melyet a római források gyakorta iudex szavakkal fordítanak (tisztét a kései germán és skandináv analógiák alapján legutóbb Szabó Ádám törvénymondóként fordította magyarra). Feltehetően ő gyakorolhatta a legfőbb hatalmat a nagyobb gyűléseken (előkelők, nép) és a külső csoportokkal való érintkezések alkalmával, tiszte azonban időleges volt és nem örökletes

Fig. 49. Model of Gothic society in the 3rd–4th centuries. Our sources are very sketchy about the social structure of the communities in Transylvania at that time. It is mainly from the contemporary Roman authors, the martyrs' acts (the stories of the sufferings of Christian converts among the Goths) and the Gothic words of later Gothic Bible translations and their explanations that we can reconstruct the supposed structure of the social network of the time. According to these, the Transylvanian Germanic peoples lived in small villages in families based on fictitious ties. These families formed clans (gothic kunja) with their own traditions and customs (worship of gods and ancestors). The prominent leaders who united the society were the reiks, who often exercised power over several clans. They were also responsible for the daily life of the clan, its cults and, of course, its warriors. Because of the similarity in sound, Roman authors often mistakenly rendered the term rex in their works with the meaning of king. Their council chose the person of the so-called kundnis, which Roman sources often translate as iudex (his office was most recently translated into Hungarian by Adam Szabó as lawspeaker or lawman, based on late Germanic and Scandinavian analogies). He presumably exercised supreme power at major assemblies (nobles, people) and in diplomatic contacts with external groups, but his office was temporary and not hereditary

lom sajátosságai keverednek a kialakuló, személyi függőségre építő hadurak hatalmával.

A Dnyesztertől keletre található gót csoportok ezzel szemben főként a kelet-európai sztyeppevidék nyugati részeit veszik birtokukba (az Al-Dunától északra és a Fekete-tenger felett található részek). Ezek a közösségek – hogy megkülönböztessék magukat nyugati társaiktól – a greutungi/grutungi nevet használják saját identitásuk kifejezéseként, mely síksághoz lakót jelent. Életmódjukat, kultúrájukat és harcmodorukat is befolyásolja ez a váltás: innentől kezdve a keleten élő közösségek jelentős részének körében a lovas életmód és annak elemei kezdenek elterjedni.[181] Ezek a hagyományok olyan szilárdnak bizonyulnak, hogy a keleti gótok leszármazottai az 5–6. század folyamán is főként lovas harcmodorukról (lándzsával támadó nehézlovasként írják le őket bizánci források) válnak híressé. A régióban a gót csoportok főként szarmata, finnugor közösségekkel lépnek kapcsolatba, sőt a 4. század derekán legendás királyuk, Ermanarich időlegesen ellenőrzése alá is vonja őket.[182]

A tervingi gótok a 4. század folyamán több ízben is betörtek a Római Birodalom területére, sőt egy alkalommal a legitim uralkodóval, Valensszel (Kr. u. 364–378) szembenálló ellencsászárt is támogatták törekvéseiben. Azonban sokkal jelentősebbek azok a hadjárataik, melyek a barbár szomszédaikat érintették. A szarmaták több, a szomszédos provinciák ellen véghezvitt támadássorozata részben ezekhez a gót betörésekhez köthető. Nem véletlen, hogy egy alkalommal maga Constantinus császár (Kr. u. 306–337) is segítséget nyújtott a szarmatáknak keleti szomszédaikkal szemben.[183] A gót csoportok „aktivitása" a 3. század vége és a 4. század között közel sem érte el a korábbi szintet, azonban a szarmaták, gepidák, vandálok folyamatos sakkban tartása jelentősen felbolygatta a *Barbaricum* belső viszonyait.

A 4. század folyamán a gót törzsek térnyerésének árnyékában egyre kevesebb információval rendelkezünk a térség régi germán közösségeiről. A kvádok szinte csak a szarmata belharcok (a 350-es években) illetve az alföldi nomád szomszédokkal

50. kép. Az építés megkezdése előtt, a kijelölési fázisban megrekedt gödi erőd falszakaszainak és kerek tornyainak feltárása. Az azonosított régészeti lelőhely feltehetően a kvád–római háború indítékául szolgáló, Ammianus Marcellinusnál szereplő barbár területre tervezett erődítéssel lehet azonos
Fig. 50. Excavation of the wall sections and round towers of the Göd fortress, which was stuck in the demarcation phase before construction began. The identified archaeological site is probably the same as the fortification planned in the barbarian territory mentioned by Ammianus Marcellinus as the motive for the Quadic-Roman war

közös hadjáratok révén kerülnek be az írott tudósításokba. Feltehetően a századok folyamán fokozatos váltógazdaság képét tükröző kliensi és több szabad mozgástérrel járó státusz a 4. század folyamán is több ízben változhatott. A század második felében, azaz a hun kor előestéjén a Kárpát-medencei *Barbaricum* területén is egyre feszültebbé válik a helyzet, amit azonban sok esetben nem az új nomád hatalom előretörése, hanem éppen az elhibázott római külpolitika eredményezett. A nagyszabású határvé-

[181] Schäfer 2004.
[182] Jordanes, Getica, 116.
[183] Istvánovits–Kulcsár 2018, 324–330.

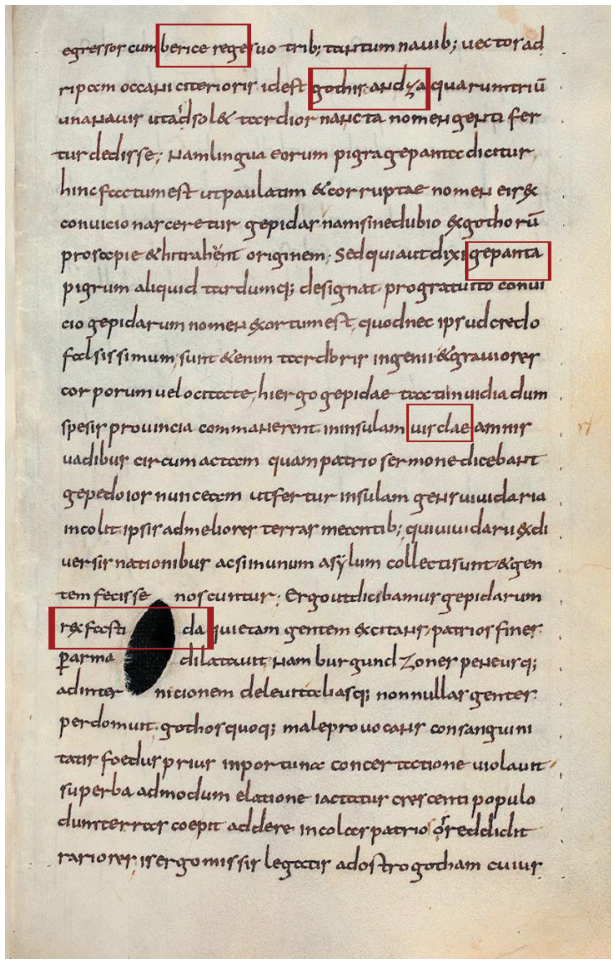
delmi építkezéseiről ismert Valentinianus császár (Kr. u. 364–375) éppen Pannonia szomszédjainak esetében mérte fel rosszul a lehetőségeket, illetve választott kevéssé alkalmas megbízottakat céljai kivitelezéséhez. Parancsára a kvádok földjén egy erőd építésébe kezdtek, melyet az említett terület ura, Gabinius ellenzett Frigeridushoz, a pannóniai katonai parancsnokhoz, hasonlóan. Az utasítást megkérdőjelező római vezetőt azonban leváltották, és helyére egy, a császárhoz közelálló bizalmasi körből kinevezett személyt (Marcellinus) ültettek. A rossz helyzetfelismerést és választást az elkövetkező események igazolták: az új parancsnok – Marcellinus – lakomára hívatta a kvád uralkodót, akivel továbbra sem tudott megegyezni, így az étkezést követően meggyilkoltatta kíséretének tagjaival együtt. A meggondolatlan lépésre adott válasz nem maradhatott el: a kvádok lemészárolták az építőket, és a szarmatákkal összefogva elkezdték fosztogatni a környező tartományokat.[184] A történetben szereplő „soha el nem készült erőd" korai építési fázisának és kijelölésének szenzációs módon a 2000-es évek elején előkerültek a nyomai is a mai Göd (Pest megye) határában. A feltárások azt igazolták, hogy egy valóban csak a kijelölés stádiumáig eljutott ovális, Valentinianus korára keltezhető erődítmény maradványait rejtette a föld.[185] A válsághelyzetben maga a császár érkezett a területre, akinek közel egy évébe tellett a barbárok térdre kényszerítése. Ironikus módon a kvádokkal folytatott *brigetio*i béketárgyalások alkalmával az Ammianus Marcellinus által lejegyzett történet szerint a császárt úgy felidegesítették a barbár követek kérései, hogy gutaütésben (stroke) elhunyt.[186] Ezáltal, ha áttételesen is, de Valentinianus révén egy római császár mégiscsak a helyi germánok áldozatának tekinthető.

III.3. Egy kis csoport útjának kezdete – a gepidák

A gepida név hallatán feltehetően a híres, minőségi biciklijeiről is ismert kerékpárgyártó vállalat jut mindenkinek eszébe. Ardarich, Mundo, Alboin, Nedao, Bolia, azaz a híres Gepida márkájú kerékpár típusai mind az 5–6. századi gepida történethez kötődő szereplők, események, híres helyszínek neveit takarják. Mi a köze a neves márkának, hétköznapunk gördülő társának a keleti germán nyelvet beszélő népcsoporthoz? A céget megálmodó és létrehozó kör feltehetően lelkes fogyasztója volt az 1970-es évek elején a magyar régészet tudományos népszerűsítésben élen járó Bóna István ismert munkájának, a *Középkor hajnalá*nak. A keleti germán nyelvet beszélő csoportok közül, a Kárpát-medence későbbi népvándorlás kori története során egyértelműen a gepidák váltak az egyik legjelentősebb politikai csoportosulássá. A gepidákkal összefüggésbe hozható történeti és régészeti emlékanyag feltárásának intenzitását a kezdetekkor nagyban meghatározta az a tény, hogy a frankokkal és más nagy germán törzsi szervezettel ellentétben nem rendelkeztek egy olyan, őket saját elődeinek tekintő modern nemzettel (illetve akár napjainkig fennmaradó utódállammal), mely számára a történeti és területi legitimációban is meghatározó lehetett volna szerepük.[187] Saját írásbeliség szintjéig – vagy legalábbis annak kézzel fogható, dokumentumokkal is alátámasztható létéig – nem jutott el a 6. századi Gepida Királyság sem, így történetük főként ellenfelek tudósításainak köszönhetően jelenik meg az írott források lapjain (természetesen az ellenséges gót, langobard és korai bizánci szerzőknek köszönhetően).

Korai történetük és első említéseik szorosan kapcsolódnak a gót hagyományhoz, ugyanis az Itáliában Theoderich utasítására megszerkesztett későbbi gót történetben is több ízben helyet kaptak. A gót eredet- és vándorlásmondában a keleti gótok (osztrogótok), a nyugati gótok (vizigótok) és a gepidák egy területről származó, rokon népcsoportként szerepelnek. A gótok rokonainak származásával kapcsolatban Jordanes így fogalmaz a *Getica*ban: *„Hogyan lehetnek a geták és a gepidák rokonságban, ha kérdezed, röviden el-*

[184] Ammianus Marcellinus, XXX, 6. 1–5.
[185] Mráv 2003; Mráv 2005.
[186] Ammianus Marcellinus, XXX, 6. 1–3, 6.
[187] Az első minden részletre kiterjedő összefoglalás egy román történész, Constantine Diculescu tollából született meg: Diculescu 1922.

51. kép. Kis paleográfiai gyakorlat, avagy ki tudja-e olvasni a fontosabb adatokat? A gepida eredettörténet Jordanes Geticájában. Piros kerettel kiemelve: Berig király, Gothiscandza, gepanta (a gótok által a gepidákra aggatott lusta jelölő) és az első név szerint ismert királyuk Fastida neve. Vatikan, (Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 920, 9. század első fele, Lorsch)

Fig. 51. A little palaeographic exercise for the reader, or can you read the important data of the text? The Gepidic origin story in Jordanes's Getica. Highlighted in red: king Berig, Gothiscandza, gepanta (the lazy marker applied to the Gepids by the Goths) and the name of their first known king by name, Fastida. Vatican, (Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 920, first half of the 9th century, Lorsch)

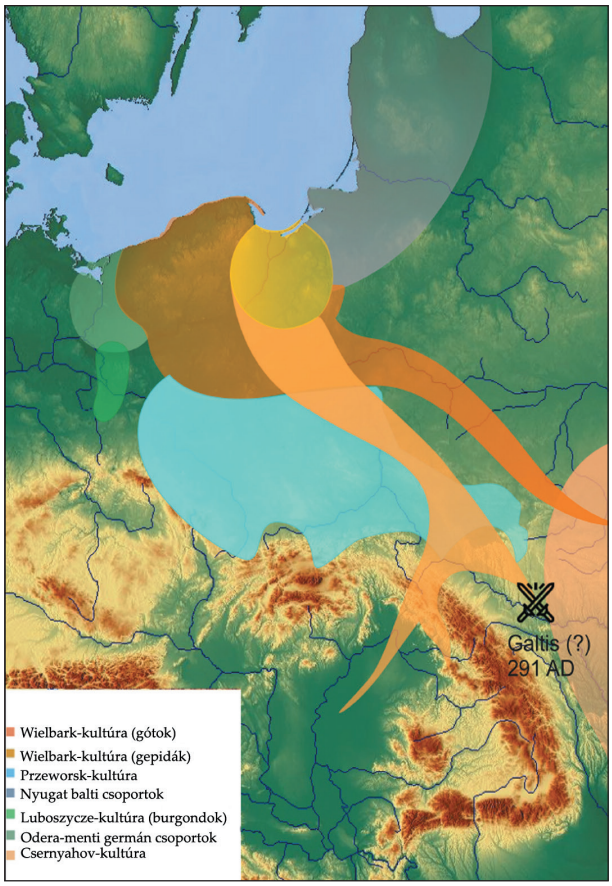
mondom. Emlékezned kell, hogy az elején azt mondtam, hogy Scandza szigetének öléből a gótok Berich nevű királyukkal vonultak ki, s csak három hajóval hajóztak az Oceanus innenső partjához, amely a Gothiscandza. A három közül az egyik hajó, ahogy az történni szokott, lassabban ért oda, és úgy hírlik, ez adta a nemzetnek is a nevét, ugyanis az ő nyelvükön a restet „gepantának" mondják. Így történt, hogy lassanként a nevük a civakodás során elferdített gepidává változott. Ugyanis kétségtelenül innen, a gótok családjából vezetik le ők is eredetüket, de mivel, ahogy mondtam, a gepanta restet és lassút jelöl, egy önkéntelen szidalomból keletkezett a gepidák neve, amely nem hiszem, hogy téves volna, ugyanis vannak lassúbb tehetségű és nehézkesebb testmozgású emberek is."[188] Ha ennek a történeti elbeszélésnek van is valamilyen valóságmagja, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a cassiodorusi hagyományból jelentősen merítő Jordanes a három hajó hasonlatán keresztül saját korának politikai csoportjait repíti vissza a legendás elbeszélés őskorba vesző időpontjába. Berig király (az egyik metálegyüttes, a Therion külön dalt is szentelt a király hajóinak) mitikus ködbe vesző korszakában valószínűleg még egyik későbbi csoport sem létezett ebben a formában.

A gót közösségekre vonatkozóan bár vannak korai utalásaink, ellenben a területi különállásuk és többszöri átalakulásuk, mely elvezet minket az 5–6. század vizi- és osztrogótjaiig, csak egy hosszú történeti és társadalmi fejlődés részeként értelmezhető. Ugyanez érvényes a gepidákra is, akik a császárkor dereka előtt nem szerepelnek a gazdagnak mondható antik földrajzi irodalom népfelsorolásaiban sem.[189]

Természetesen a jordanesi népnév egy tudálékos és ellenséges magyarázat eredménye, hiszen kevés olyan közösséget ismerünk, mely saját identitásának fontos elemében, azaz az önelnevezés kialakításakor valamilyen negatív jelzővel illetné magát, illetve ezt használná a másoktól megkülönböztető azonosságtudatának jelzőjeként. A gót történetíró korai nyelvészeti magyarázatával ellentétben feltehetően a gepida kifejezés sokkal inkább azt a szógyököt rejti magában, mely a megajándékozott (értsd: az Istenek által megajándékozott) jelentéssel bírhat.[190]

Szűkös írott kútfőink információi alapján igen nehezen tudjuk a gepida etnogenezis időpontját meghatározni. A rómaiak által feljegyzett első biz-

[188] Jordanes, Getica, 94–95.
[189] Kiss 2015, 29–36.
[190] Neumann 2000, 165–167.

52. kép. A gepidák és gótok vándorlásának részben az írott, részben pedig a régészeti források adatainak összevetése alapján megszületett elméleti modellje
Fig. 52. A theoretical model of the migration of the Gepids and Goths, based partly on the written and partly on the archaeological sources

tos említéseink a 3. század derekáról származnak. Ez lehet az a biztos időpont, amikortól önálló etnikumként és politikai szervezetként kezelhetjük már őket. A Kárpátokon belüli megjelenésüket a korábbi kutatás egyértelműen a 3. század második felére helyezte, részben az antik híradásokat, részben pedig az azokra építő régészeti interpretációkat is alapul véve.[191] Ennek ellenére forrásaink egyértelműen jelzik, hogy a fő szállásterületük ekkor még a Visztula alsó folyásának vidékén vagy attól valamivel délebbre lehetett. Az írott kútfők közül egy (*Historia Augusta,* mely a 2. és 3. században élt császárok életrajzait tartalmazza) bár említi a gepidákat a Birodalom dunai provinciáit támadó csoportok sorában, azonban ennek forrásértékével kapcsolatban számos probléma merült már fel. Valószínűleg nagyon sok elem (például a 3. századra vonatkozóan még nem létező és használt népnevek) csak a kései szerkesztések és betoldások alkalmával kerülhetett a műbe. Ugyanakkor nem kizárható, hogy egyes kisebb közösségeik részt vehettek ezekben a rabló hadjáratokban.[192] Feltehetően még a 4. század folyamán sem élhettek a gepidák a Kárpát-medencében, mivel az aránylag gazdagnak nevezhető írott forrásanyag nem nevezi meg őket sem a Birodalom elleni támadások kapcsán, sem pedig a *barbaricum*i belharcok leírásakor. Azok a kísérletek, melyek a korszak geográfiai és térképészeti anyagában keresik hazájuk meghatározását, szintén elvetéltnek tekinthetők, mivel ezen anyagok java része csak igen korlátozottan használható.

A korai időszakra vonatkozóan valamivel részletesebb tudósítás róluk szintén csak a Jordanes és Cassiodorus nevéhez köthető gót hagyományból származik. Ezek adatai szerint valamikor a 3. század derekán a gepidák első név szerint is említett királyuk, Fastida vezetésével a gótokkal kerültek összetűzésbe. A fegyveres konfliktus kiinduló okaként az alábbi gepida igények szerepelnek Jordanes munkájában: *„ …s panaszkodott* [ti. Fastida – a szerző], *hogy zord hegyek közé vannak zárva és sűrű erdők közé szorítva… ”*.[193] A korábbi kutatógenerációk az eseményt – egy Maximianus császárnak (Kr. u. 286–305) készített dicsőítő beszéd adatai alapján – a század végéhez, a Dacia feladása után, a korábbi római terület megszerzéséért meginduló, barbárok között kibontakozó harcokhoz kötötték. A források tüzetesebb tanulmányozása révén ellenben világossá vált, hogy az eseményre még a Kárpátok ívén kívül kerülhetett sor.[194] Fastida itt ütközhetett meg a máig azonosíthatatlan Auha folyó (valahol a Prut középső folyása mentén) melletti Galtis városánál a gót erőket vezető Ostrogothával (akinek létezése még nem teljesen elfogadott a kutatásban, minthogy neve gyanúsan a későbbi osztrogót népnevet juttatja eszünkbe). A harcokban a gepidák mellett

[191] Erről összefoglalóan: Kiss 2015, 36–50.
[192] Historia Agusta, Probus, 18, 1–3; Schmidt 1941, 530–531.
[193] Jordanes, Getica, 99.
[194] Schmauder 2002, 226–227.

vandál csoportok is részt vehettek az írott kútfők tudósítása alapján. Az újdonsült szövetségeseknek valószínűleg az lehetett a fő célja, hogy az ekkor a római határokat erőteljesen támadó gót erőktől minél nagyobb zsákmányt szerezhessenek meg. A gepidák és szövetségeseik ezekben az időkben el voltak zárva a gazdag római területektől (mint a gótok által fosztogatott balkáni provinciák). Egy esetleges győzelemmel akár közelebb kerülhettek volna céljaikhoz, valamint korábban sikeres katonai vezetőjük, Fastida is tovább növelhette volna tekintélyét. A vereséggel végződő összecsapások miatt azonban a hőn áhított felemelkedés és annak remélt következményei elmaradtak, a gepidák visszatértek korábbi, Kárpát-medencén kívüli szállásterületükre.

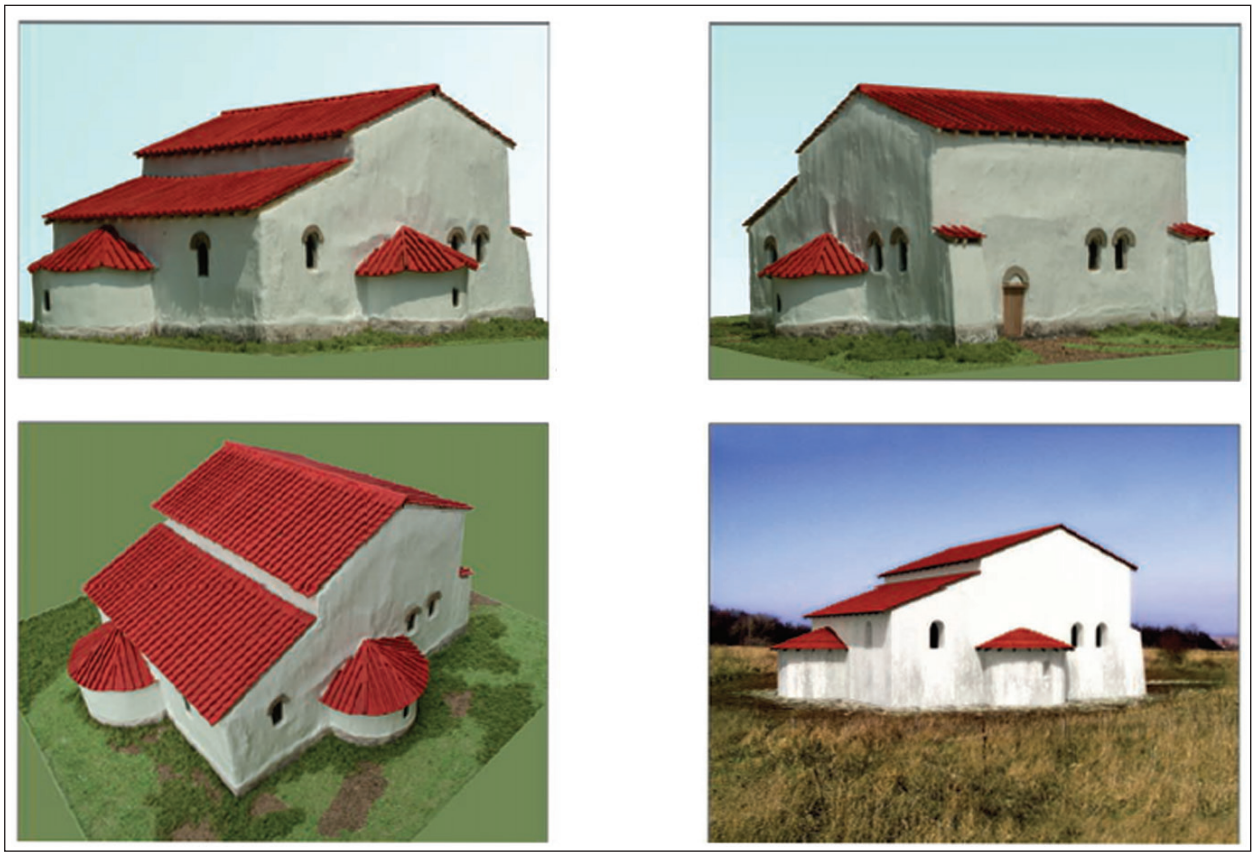
Jordanes kalandos leírása ellenben arra késztette a korszak régész kutatóit, hogy megpróbálják meghatározni Fastidának és harcosainak Kárpát-medencén belüli, „sűrű hegyek és erdők" között megbúvó szállásvidékét. Az alföldi *Barbaricum* északkeleti határainál a 4. században bontakozik ki egy-két elkülönülő kisebb csoport régészeti anyaga, amit azonban nem tudunk etnikumokhoz kötni. Azok a kísérletek, melyek megpróbálták a legkorábbi gepida jelenlétet az Északkelet-Magyarországon található temetők népességében keresni, igen nehezen igazolhatók. A régióban egy igen sokszínű kultúra virágzik, melyen belül az etnikumok elkülönítése mai eszköztárunkkal nem lehetséges. A hozzájuk kapcsolt, 4. század végén megnyitott és 5. század során használt csoportok (Tiszadob és Ártánd-csoportok szerepelnek a szakmunkákban) temetői olyan általános, a korszakra jellemző leleteket és rítusokat foglalnak magukba, melyekből az egyedi, egy entitáshoz köthető jegyeket nem lehet kiválasztani.[195] Tovább tetézi a problémát, hogy a hun korszak alatt és után kialakuló igencsak interetnikus anyagi kultúra sem teszi lehetővé egyes csoportok elkülönítését a régészeti leletanyagon belül. A hun korban a gepidák már feltehetően a Kárpát-medence területén élhettek, hiszen folyamatos résztvevői a nagy zsákmányszerző hadjáratoknak, melyekhez általában csak a hun *ordu* (az *ordu* általában a nomád uralkodók szálláshelye, egyben a birodalom központja volt) közelében élő csoportok csatlakoztak. Ezek fényében talán ténylegesen el kell fogadnunk, hogy a gepidák 454 előtti szállásterületét nem ismerhetjük bizonyosan. A Kárpát-medence előtti történetük azonban mégis több szállal kötődhet régiónkhoz és az itt élő közösségekhez.

III.4. Hogyan éltek a császárkor germánjai? Mindennapi élet, harcászat, vallás

A Kárpát-medence császárkori germánjainak mindennapjairól és életéről igen kevés írott forrásanyag áll a rendelkezésünkre. A fennmaradt kútfők beszámolói egyébiránt is eléggé egysíkú információbázist képeznek, hiszen azok szinte kizárólag a Római Birodalommal fenntartott politikai kapcsolatokról számolnak be. Az *Imperium*ban élő általános sztereotípiáknak és az egyes barbárokról kialakított sablonokban gondolkodó antik felfogásnak köszönhetően a képi ábrázolások részéről sem várhatunk számottevő forrásbázist a kérdéskört illetően. A Traianus és Marcus Aurelius oszlopok faragói sok esetben csak elbeszélésekből és félinformációkból kiindulva örökítették meg a térségünkben lakó barbárokat és lakhelyeiket. Az egyetlen kézzelfogható „adathordozót" a tárgyi anyag képezi, azaz a régészeti leletek és jelenségek szolgáltatják mindennapjaikkal kapcsolatban a legtöbb ismeretet.

A régészeti leletek alapján mára már egyre inkább élesen kirajzolódik, hogy a germán köznép és az azok felett álló vezetők esetében is óriási különbségek figyelhetők meg mind az életmód, mind pedig a vagyoni státusz szerint is. Ez nem meglepő, hiszen részben az írott kútfők is ezt a fajta kettősséget sugallták már korábban is. Azt azonban fontos megjegyezni, hogy a barbár elit és a szabadok közrendű társadalma között akkora űr nem tátongott, mint amekkorát a római arisztokrácia és a plebs között tapasztalhatunk a jelzett periódusokban. A szűk vezető réteg, a törzsek élén álló királyok és nemzetségeik sok szempontból a római elit életmódját és szokásait kívánták utánozni, aminek ékes példája a sírjaikban található étkezési kultúrához kapcsolható

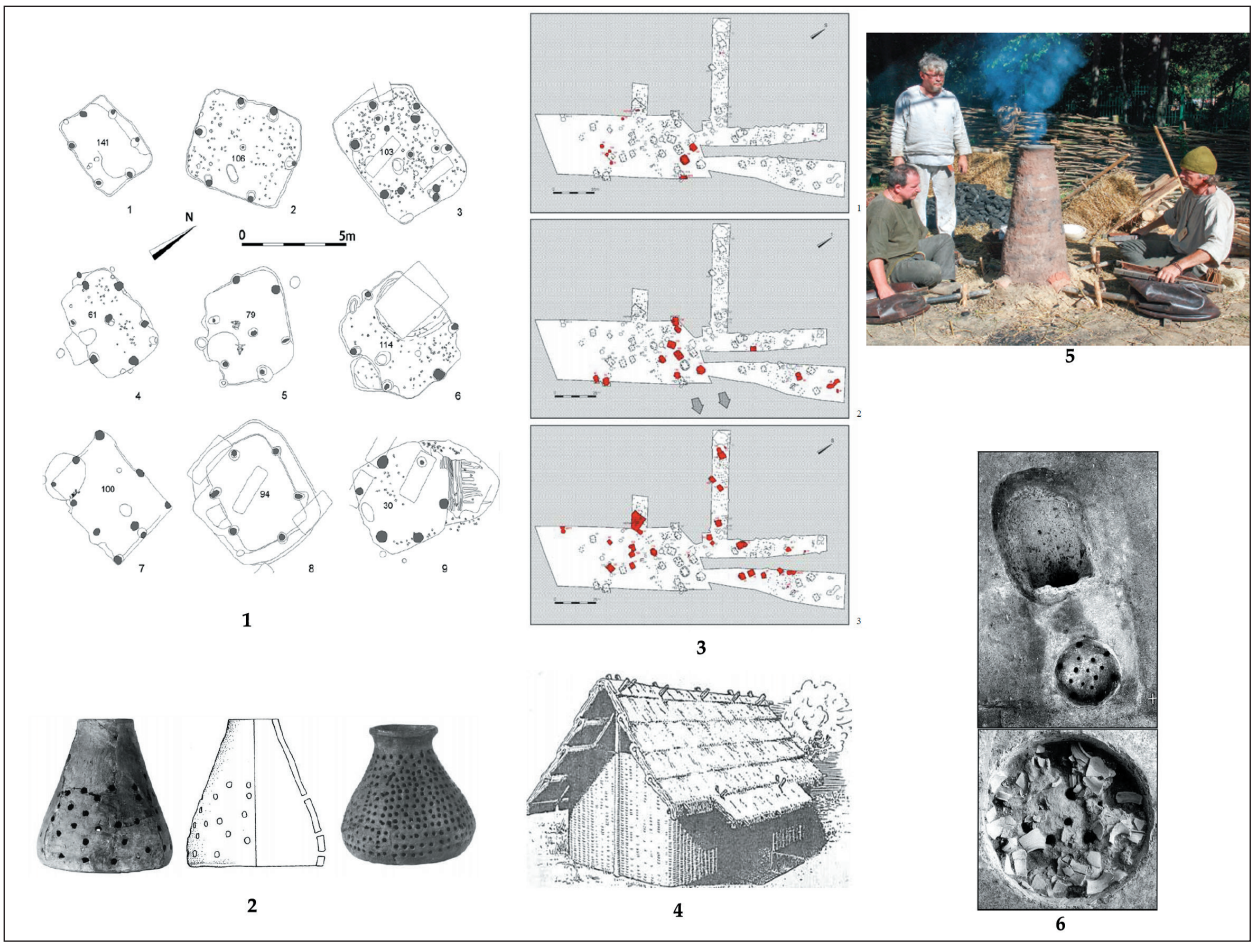
[195] Istvánovits–Kulcsár 1999; Istvánovits 2000; Kiss 2015, 36–50.

53. kép. Az egyik germán Barbaricumban található kőből épült objektum: Bratislava-Dúbravka fürdő. A feltehetően elit család által lakott rezidencia egyik legérdekesebb építménye a hideg és meleg vizes fürdőegyüttes volt
Fig. 53. Stone-built building in one of the Germanic Barbaricum: Bratislava-Dúbravka baths. One of the most interesting features of the residence, which was probably inhabited by an elite family, was the hot and cold water bath complex

eszközkészletek sora (kancsók, szűrők, edények, fém bográcsok).[196] A prosperálóbb időszakokban azonban a népesség egy része, főként a fegyveres elit réteg is részesült ezekből a kiváltságokból, még ha nem is a vezetőikre jellemző luxus kivitelben (bronz edények; *terra sigillata*k, azaz a rómaiak élénk vörös színű luxuskerámiája, melyet gyakorta frízek között megbúvó figurákkal is díszítettek).[197] Az egykori „felső tízezer" életkörülményeiről sajnálatos módon a sírokból előkerült gazdag anyagot leszámítva szinte semmilyen információnk sincs. Szerencsés módon azonban a dunai határok mellett legrégebben élő kvádok és markomannok legtehetősebb rétegének, illetve vezetőinek kiváltságos lakhelyei közül jó néhányat ismerünk. Ezek mind római mintát követő kőépítmények voltak, melyekben a római vidéki villákra jellemző luxus számos eleme, többek között a padlófűtés és a fürdők hideg és meleg vizes blokkjai is helyet kaptak (pl. Bratislava-Dúbravka/Pozsony-hidegkút, Bratislava-Devín/Dévény, Cífer-Pác/Cífer-Pusztapát). Azt egyelőre nem tudjuk megállapítani, hogy a római állam jóvoltából épültek-e fel ezek az épületegyüttesek (a germán elit megvesztegetésére szolgáló császári „globalizáció" részeként), vagy esetleg a 2–3. században a birodalmi szolgálatból visszatérő zsoldosvezetők építették ezeket, hogy hazájukban is biztosítsák a már megszokott „római" kényelmet.[198] A kortárs forrásokból kiindulva az itt élő személyek ellátását és mindennapjait a család mellett valószínűleg az általuk zsákmányolt rabszolgák biztosították, akik a római világhoz képest családiasabb bánásmódban részesülhettek.

[196] Quast 2009; Rajtár 2013; Elscheck 2014, 71–94.
[197] Kolník 1977; Kolník 1980.
[198] Elscheck 2017, 69–79.

54. kép. Császárkori germán települések jellegzetes objektumai a kvád területekről: 1. és 3.: Nagymegyer/Veľký Meder település házai és a feltárt terület képe az egyes egymást követő időbeli horizontokkal; 2: Parázsfogók Berencs/Branč lelőhelyről; 4: Tipikus császárkori ház rekonstrukciós rajza; 5: Vasolvasztó kemence a gyakorlatban; 6: Edényégető kemence Cífer-Pusztapát/ Cífer-Pác-ról. A császárkori germán település képét itt láthatod:

Fig. 54. Typical objects of the Imperial Germanic settlements from the Quad areas: 1 and 3: Houses of the settlement of Nagymegyer/Veľký Meder and the excavated area with each successive time horizon; 2: Curfews (embers covers) from the site of Berencs/Branč; 4: Reconstruction drawing of a house of a Roman imperial age Germanic settlement; 5: Iron smelting furnace in „practice"; 6: Pottery klin from Cífer-Pusztapát /Cífer-Pác. Click here for a picture of the imperial Germanic settlement:

Ezzel a kiemelkedő luxussal szemben a Kárpát-medencében élő germán nyelvet beszélő népesség nagyobb hányada kis, sokszor tanyák láncolatából álló falusias településeken élhette az életét. Az őket megelőzően a területen élő keltákra jellemző *oppidum* (megerődített, főleg magaslati település) kultúra nyomai már szinte teljesen eltűntek, a római viszonyokhoz mért kisebb városok ábrándja pedig még nagyon messze volt az itt megtelepedő lakosság életszínvonalától. Ugyanakkor a Birodalomban tapasztalható vidéki élet, a nagybirtokokon és a kisebb településeken megszokott nívó jobban összevethető a helyi germánok mindennapjaival. Egyelőre teljesen feltárt „falvak" adatai nem állnak a rendelkezésünkre, így az egykori életről alkotott képünk sok feltételezést hordoz magában. Ezek a korabeli „falvak és tanyák" sem kiterjedésüket, sem pedig a lakosságszámukat nézve nem nevezhetők nagynak, hiszen egy-egy időszakban csak pár tíz, jobb esetben száz, a nagyobbaknál talán 200 fős népességgel számolhatunk. Az egyes kisebb családok egymás mellett elhelyezkedő kis gazdasági egységekben élhettek, melyek a lakó- és a hozzá tartozó gazdasági épületekkel egy mai tanyaudvarra hasonlíthattak.[199]

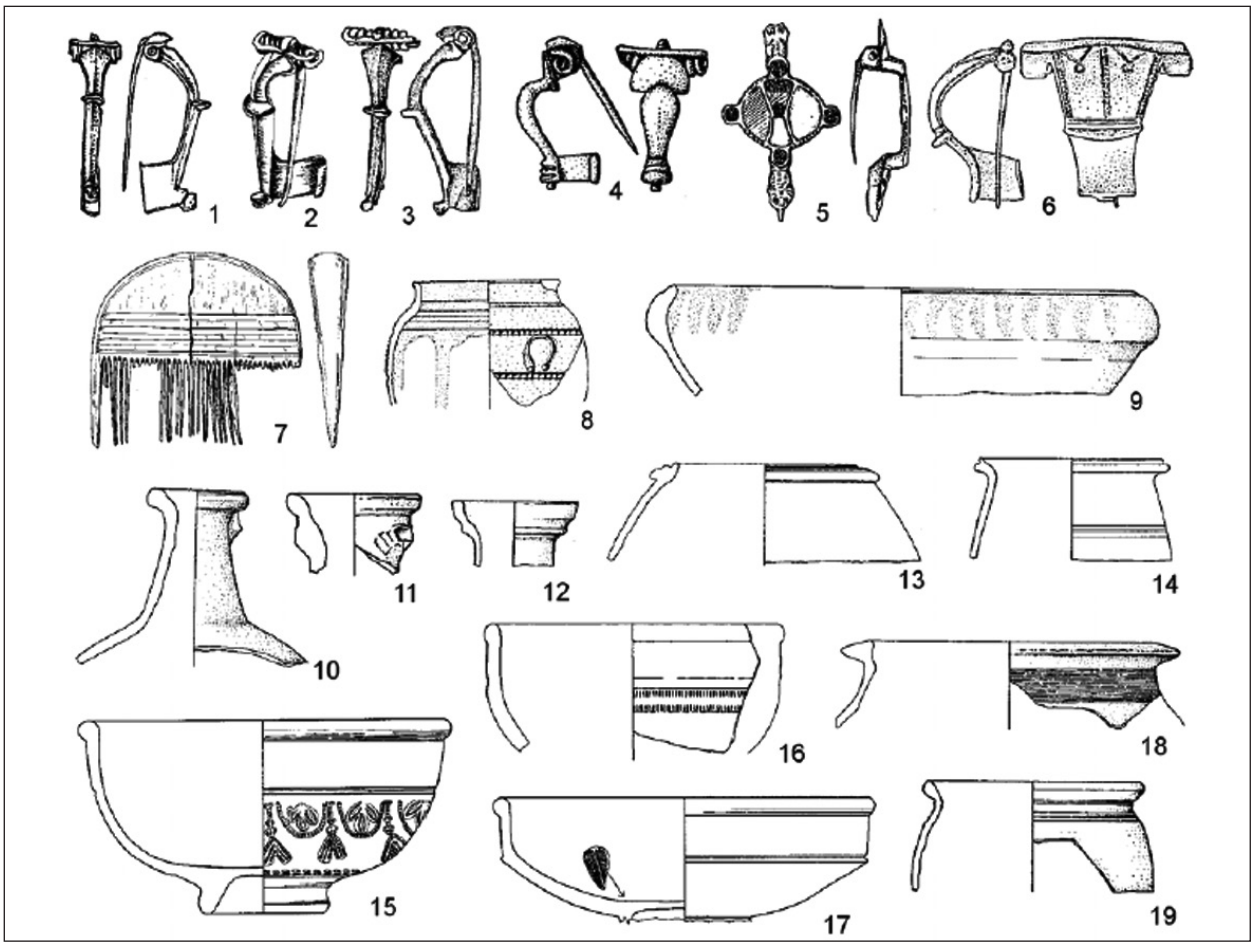
[199] Varsik 2011, 5–23.

Az északi és a nyugati germán csoportokra jellemző ún. *„Wohnstahlhaus”*-ok (olyan hosszú házak, melyek istállót és lakóteret is tartalmaztak egyszerre, ugyanakkor ezek természetesen elválasztva kaptak helyet) egyelőre még ismeretlenek a térségben. Ennek oka feltehetően a helyi germánok eltérő társadalmi és gazdasági helyzetére vezethető vissza. Az egyes elkülönülő blokkoknak jellegzetes elemeit alkották a földbe mélyített alapokkal ellátott épületek, melyek közül a hatcölöpös szerkezettel rendelkezők nagy népszerűségnek örvendtek az egész régióban.[200] Ezeknek többféleképpen készülhetett a fala: vagy a cölöpök közé fűzött vesszőfonatokra tapasztották rá a falazatot, vagy a ma is ismert vert falas módszert alkalmazták, vagy pedig fagerendákból állították össze a felmenő falakat.

Ezek az épületek nem nagy alapterületűek, alakjukat tekintve négyzetes vagy enyhe téglalap formára hasonlítottak. Sok esetben nem határozható meg, hogy gazdasági vagy lakóházi funkcióval rendelkeztek-e. Lakó felhasználást talán olyan alkalmakkor feltételezhetünk, amikor épített kemence vagy hordozható parázsfogó edények megléte biztosíthatta az állandó fűtést. Ezek mellett több területen is sikerült felfedezni a földfelszínre épített épületek nyomait, melyek sok esetben nagyobbak voltak a jelzett házaknál.[201] Egy-egy példát ellenben arra is találunk, hogy a kisméretű földfelszíni cölöpös építmények bizonyosan gazdasági tároló (gabona) funkciókkal rendelkezhettek. Az épületek és házhelyek mellett főként a mindennapi és a gazdasági élethez tartozó objektumokat ismerjük leginkább az egykori telepeken, melyek az épületek közötti térben helyezkedtek el. A gabona tárolására használt vermek, vasolvasztó kemencék, egyéb vasat előállító ipari gödrök, edényégető kemencék, füstölők, kemencék használata egyaránt elválaszthatatlanul hozzátartozott a kis települések arculatához. A kerámiaedények készítése és kiégetése, a vastárgyak előállítása nem igényelt nagyobb központi, több munkafázissal külön dolgozó műhelyeket, az ezen termékek megalkotásához szükséges infrastruktúrát helyi szinten is biztosítani tudták. Másrészt éppen a kvádok kapcsán jegyzi meg Tacitus, hogy a vas bányászását a politikailag tőlük függő cotinus kelta közösségekkel végeztették.[202] A markomann háborúkat követően a cotinusok jelentős részét áttelepítették a rómaiak a Birodalom területére, pótolva a jelentősebb lakosságot érintő emberveszteségeket. Feltételezhetően a Kárpát-medencei vas lelőhelyek korlátozott teljesítőképessége miatt az alapanyagot jelentős mértékben a helyi északi *Barbaricum* területén ekkoriban a dél-lengyelországi kohótelepek fedezhették.[203] A vas bányászata és a kovácsok üllője alá kerülő, fém tárgyak előállítására alkalmas nyersanyag előkészítése, azaz a vas kohósítása (a nyersvas és faszén vasolvasztó kemencében történő együttes égetése, mely során a felesleges szennyező salak anyagok eltávoznak a megmunkálásra szánt fémből) egy külön munkafolyamat részét képezte. A császárkor folyamán ilyen nagy alapterületű, kifejezetten vaskohókkal ellátott telepek egyelőre csak a Kárpátok ívén kívülről ismertek (a Przeworsk-kultúra területén, a Szent Keresztheggység környékén). Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a nagyon szűk helyi igényeket feltehetően a régiónkban is könnyebben hozzáférhető, rosszabb minőségű vasérc kohósításával is biztosítani tudta a korabeli lakosság.

Az alapvető létfenntartáshoz szükséges tevékenységek tehát ezekben a kis családi egységekben zajlottak, ahol mindenkinek megvolt a maga fontos szerepe. A szövés-fonás, élelmiszer-előállítás és tartósítás saját közösségi feladatkörbe tartozhatott, ami sok esetben rendkívül sok hulladékot eredményezett. Ezeknek egy részét a már felhagyott tároló vermekbe és a régebbi házhelyek alapgödreibe is felhalmozhatták, amik sokszor nyitottak voltak. A felgyülemlett konyhai szemét odavonzotta a településen lakó állatok egy részét is, akik kiegészítő táplálékforrásként tekinthettek rá. Az ezeken a településeken tapasztalható viszonyok ugyanakkor egyáltalán nem voltak egyediek ebben a korszakban. A római nagyvárosok szegénynegyedei, a római *insulá*k (emeletes házak) felső szintjei, a vízvezetékek mellé épített ideiglenes, szegény hajlé-

[200] Kolník 1998, 145–153; Soós 2019, 69–73, 86–87.
[201] Varsik 2011, 6–9; Soós 2019, 71–74.
[202] Tacitus, Germania, 43.
[203] Orzechowski 2018, 295–298.

55. kép. Jellegzetes kisleletek és import római kerámia császárkori germán településekről. A germán gazdasági élet további régészeti leleteit lásd:
Fig. 55. Typical small objects and imported Roman ceramics from Roman imperial period Germanic settlements. For further archaeological evidence of Germanic economic life, see:

kok sokszor nyomorúságosabb életkörülményeket biztosítottak az ott élőknek a „magas civilizáció" berkein belül.[204]

A népesség fő megélhetési forrását a mezőgazdaság, az állattenyésztés és a földművelés jelentette. A régészeti anyag elemzése során megmutatkozó új háztartásrégészeti elemzéseket eddig szinte csak egyes régiók esetében végezték el. A Hernád-völgyben található Przewosk-kultúra telepeiről származó kerámiakészlet funkció szerinti elemzése alapján megfigyelhetők voltak bizonyos trendek, melyek a táplálkozási szokásokra is rávilágítanak. A császárkor 2. és 4. századi periódusában sokkal inkább a száraz élelem elkészítésére, tálalására és fogyasztására is alkalmas edénytípusok voltak közkedveltek. Ezzel szemben az arányok a császárkor végére jelentősen megváltoztak, hiszen ekkor sokkal inkább a folyadék tárolására és folyékony élelem előállítására is alkalmas edények domináltak.[205] Természetesen az ehhez hasonló, a későbbiekben megszülető behatóbb vizsgálatok még tovább árnyalhatják majd ismereteink körét az egyes mikrorégiók és törzsi területek táplálkozási kultúrájáról.

Az állatok közül a telepekről származó csontok alapján a szarvasmarha, a juh, a kecske kiemelkedő szerepet töltött be, de ugyanakkor természetesen a sertés, a ló és a kutya tartása is az egykori települések mindennapjainak szerves része volt. A vadászat feltehetően csak élelemkiegészítő és hadi felkészülési szerepet tölthetett be a helyi germánok életében,

[204] Beard 2018, 341–351.
[205] Soós 2016, 463–464.

amiről a kis számban előforduló csontanyag is tanúskodik.[206]

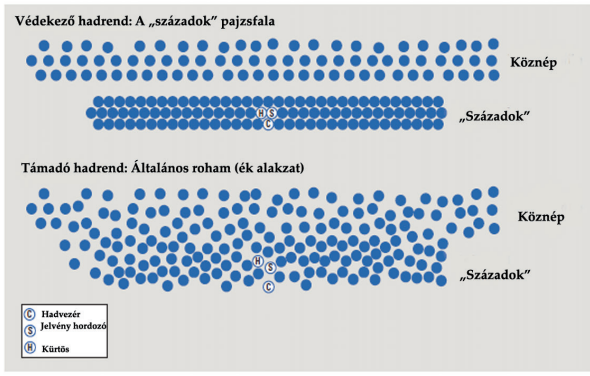
A Duna-vidék germán lakosságának mindennapi kultúrája részben saját hagyományokra épült (korábbi helyi, Elba-vidéki, dél-lengyelországi), ugyanakkor a szomszédos művelődések is jelentős hatást gyakoroltak erre. A rómaiak mellett a térség másik meghatározó csoportjának, a szarmatáknak a befolyása ma még kevéssé ragadható meg ennyire intenzíven a germánok emlékanyagában. A kvád és Przeworsk-kultúrák esetében főként a kontaktzónákban érhető tetten a folyamatos érintkezés az Alföld nomád uraival (egyes germán típusba sorolható fém tárgyak, fegyverek, illetve kerámiaformák is megjelennek itt).[207] Ezzel szemben érdekes módon például a Kárpát-medence keleti felében a Przeworsk-kultúra lelőhelyein a római import mellett a szomszédos szarmata területek anyagával szinte minimális az érintkezés (a kvád anyagi kultúra is inkább csak szórtan, egy-egy tárgy formájában és díszítésében megjelenő impulzusként jelentkezik), egy-egy hatás mutatható ki mindössze.[208]

A Római Birodalom közelsége nemcsak a politikai-hadi kapcsolatokra, de a hétköznapokra is rányomta bélyegét. A helyi germán lakosság az öltözködés, a háztartási és edénykultúra számos elemét kölcsönözte a szomszédos római provinciákból.

A korszak embere számára a „nagy testvér" ízlése olyannyira meghatározó volt, hogy egy idő után nem elégedtek meg a puszta áruk vásárlásával és behozatalával, hanem egyenesen ezek utánzásába kezdtek.[209] Az elbai hagyományok a kvád régészeti anyagban például nagyon karakteresen jelen vannak, de idővel a helyi formák mellett főként a római kerámia- és üvegáru utánzására kezd el átállni a fazekasok keze. Nem véletlen, hogy érzékenyen érintette a legrégebben itt lakó közösségeket a markomann háborúk idején a római piacok látogatásának tilalma is. Az élénk kapcsolatok és a római hatások a 4. századi Erdélyben (ahogy a Kárpátok ívén kívül is) is éreztették hatásukat, hiszen a gót telepeken is számos római termék nyomait, illetve feltehetően azok helyben elkészített utánzatait is felfedezték.[210] A barbárok és rómaiak közötti kapcsolatokat vizsgálva ugyanakkor felvetődhet a legendás brit Monthy Python társulat *Brian élete* című filmjéből ismert kérdés ellentettje is: Mit adtunk mi (ti. barbárok) a rómaiaknak? Természetesen a rómaihoz hasonló minőségi termékek és kézműves áruk nem álltak a helyi germánok rendelkezésére, ezért főként az általuk megtermelt javakat tudták ellenszolgáltatásként biztosítani a birodalmi luxustárgyakért cserébe. Az élő állat és a mezőgazdasági termékek mellett a feldolgozott bőráru, a bányászott vas és más fémek merülhetnek fel ellenérték gyanánt.[211] A markomann háborúkat lezáró békekötés alkalmával a rómaiak jelentősebb gabonabeszolgáltatást is elvártak a kvádoktól, ami szintén a dunai germánok tetemesebb mezőgazdasági erőforrásaira utalhat.[212] Emellett, a Birodalom igényeit kielégítendő, az első századokban a különböző határ menti csoportok előszeretettel kereskedtek rabszolgákkal is, melyek állandó számát más szomszédos törzsekkel (vagy éppen a rómaiakkal) vívott háborúik, vagy pedig saját belharcaik során „biztosíthatták".

Róma számára igen csábító további „kiviteli cikknek" minősültek a zsoldosok is. A férfiak előtt az egyik járható életpálya modellnek éppen a római hadseregbe történő belépés kínálkozott. Már a Krisztus születését megelőző időből is több információnk van arra vonatkozóan, hogy a rómaiak előszeretettel alkalmaztak germán zsoldosokat lovas szolgálatra, vagy pedig az uralkodók biztonságát garantáló testőrség kötelékeiben.[213] A császárkor előrehaladtával, a 3–4. században egyre nagyobb számban kezdik el a Birodalom erőit *barbaricum*i egységekkel is feltölteni, ami kiváló lehetőséget biztosított a Duna-vidék germánjainak is. A szolgálatból visszatérve a római területeken megszerzett javakkal sokan

[206] Kolník–Varsik–Vladár 2007; Vörös–Soós 2014; Körösfői 2016, 172–174.
[207] Dobrzańska 2001; Rajtár 2013, 137–140; Istvánovits–Kulcsár 2018, 292–296.
[208] Soós 2019, 82–85.
[209] Lamiová-Schmiedlová 1969; Kolník–Varsik–Vladár 2007, 54–56.
[210] Körösfői 2011, 102–103.
[211] Vaday 1998, 136–137.
[212] Kovács 2006, 273, 294.
[213] Székely 2011.

1

4

2

3

56. kép. A császárkori germán hadrend: 1: A védekezés és támadás művészete. A germán csoportok a kortárs leírások szerint minden egyes esetben rendelkeztek professzionális fegyverforgatókkal, akiket Tacitus munkájában „századokként" említ. Ezek a csoportok már csak hadi jártasságuk okán is pár sor mélységben, összetömörülve, egymáshoz szorosan elhelyezkedve vették fel a harcállást. Védekezés esetén tömör pajzsfalat alkottak. Mögöttük helyezkedtek el a köznép tagjai, akik könnyebb fegyverzettel is bírtak. Harcrendjük sokkal nyitottabb volt, nagyobb helyet adva a manőverezésnek. Védekezés esetén a pajzsfal és az elhajított hajítódárdák kombinációja adta a germánok erejét, míg támadás esetén az általános ék alakban megindított roham. Ebben az esetben természetesen a szoros alakzatok kissé lazább formációt vehettek fel. Az egyes taktikai elemekre és váltásokra kürtjelekkel figyelmeztették a vezetők a sereg tagjait; 2: Az általános roham; 3: A tömör, szinte phalanxszerű hadrend; 4: Germán harcos a 2–3. századból

Fig. 56. The Germanic order of battle during the Roman imperial period: 1: The art of defence and attack. The Germanic groups are all described in contemporary accounts as having professional warriors, referred to in Tacitus' work as ‚squadrons'. These groups, if only for the sake of their military prowess, took up their positions in a few rows deep, huddled together in close formation. In defensive action, they formed a solid shield wall. Behind them were the commoners, who also carried lighter weapons. Their order of battle was more open, allowing more room for manoeuvre. In defence, the combination of shield walls and thrown spears (javelins) gave the Germans their strength, while in attack, the general wedge-shaped (or flying wedge) formation charge gave them their power. In this case, of course, the close formations could take a slightly looser formation; 2: The general assault; 3: The compact, almost phalanx-like formation; 4: Germanic warrior from the 2nd to 3rd century AD

kiemelkedhettek korábbi státuszukból, és igényeik is megnőttek a római életforma vívmányai iránt.[214]

A mindennapi élet foglalatosságai mellett természetesen a férfilakosság jelentős része – mint arra a kortárs történetírók is előszeretettel utaltak – kiválóan értett a fegyverforgatáshoz. Azt ma még nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy a társadalom mekkora hányada élhetett csak fegyverforgatásból. Nagyon sok átmeneti státusz és mindennapi megélhetési stratégia is létezhetett természetesen a korabeli germánok világában. A harcos, zsoldos életpálya egyrészről akár római zsoldban egy biztos

[214] Nagyon jól dokumentálható esetekkel találkozhatunk a területünktől északra, a Duna felső folyása mentén, ahol az alamannok esetében régészetileg is kimutathatók a zsoldból visszatérő személyek gazdag temetkezései is.

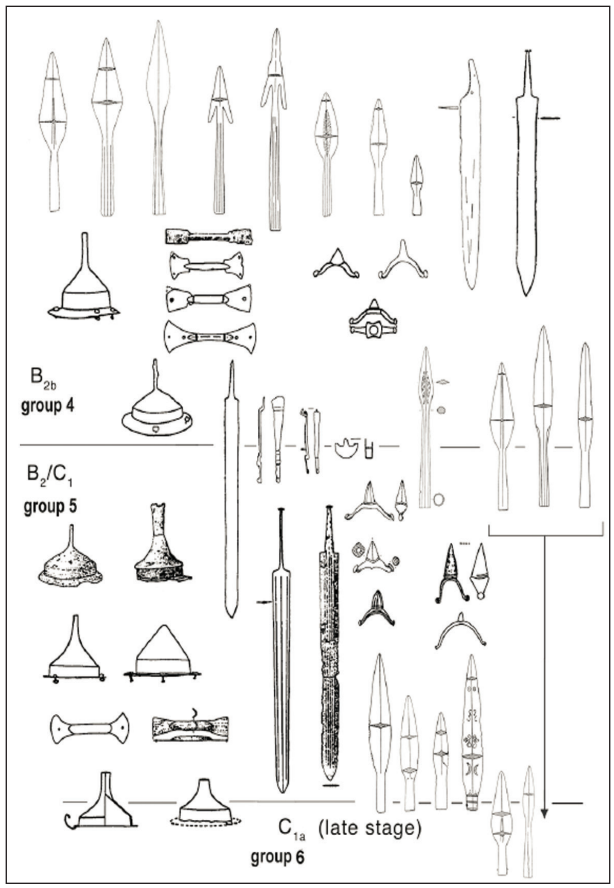
megélhetést, vagy a vagyoni helyzet jelentős változását is magával hozhatta a „hazatérést” követően, miként az egyes periódusokban a kiemelkedő katonai vezetők körüli fegyveres kíséretben betöltött szerep is. A társadalmi mobilitás ezen személyek esetében feltehetően egy biztos járható utat jelentett a még szigorúbb kötöttségektől mentes, vagyonilag kiegyenlített közösségeken belül is. Ugyanakkor a germán népesség jelentős részét a szabad státusú földművesek alkothatták, akik az adott korszakban természetesen szintén a mobilizálható harcos csoportok alapjait képezhették. A korabeli társadalom feltehetően nem élesen elkülönülő, kasztrendszer szerű elemekből épült fel. Az egyes csoportok között nagy lehetett az átjárás, több vegyes formáció alakulhatott ki a császárkor időszakában.

Más harcos kultúrákhoz hasonlóan a férfiak folyamatos gyakorlatozása a gyermekkortól kezdve a mindennapok szerves részét alkothatta. Ugyanakkor a kortárs római történetírók tudósításai alapján nagyon sok esetben a germánok csak szedett-vedett, hatalmas termetű vad harcosokként jelennek meg, akik fegyelmezetlenségüknek köszönhetően az esetek döntő többségében súlyos vereségeket szenvednek el a római legióktól. Hatalmas termet, jó meleg- és hidegtűrés, germán vadság és őrület. Ezek azok a sztereotípiák, amelyek Julius Caesar óta elkísérik a germánok harcértékéről szóló tudósításokat. Ezek azonban csak írói sablonok és elbeszélő panelek, melyek sok esetben inkább a római közönségnek szóltak, a jobb érthetőség kedvéért. A művelt szerzők ezekben az esetekben inkább a civilizáltság és a barbárság megjelenítésére használták fel az egyes harcok leírását. A kora középkor egyik legjelesebb kutatója, Walter Pohl fogalmazta meg kiválóan, hogy egy-egy csataleírás a császárkor idején sokkal jobban hasonlít a westernfilmek világára, mint az egykori tényleges valóságra. Ezekben az esetekben a római szerzők, mint a hollywoodi forgatókönyvírók a jót és a rosszat, vagyis az indiánokat, a banditákat és a sheriffeket, valamint a róluk alkotott sztereotípiákat használták fel.[215] A császárkor világában egy ilyen római közönségnek szánt írott „filmben” a vadul és sokszor taktika nélkül támadó indiánokat természetesen a germánok testesítették meg. A valóság ellenben sokkal árnyaltabb lehetett ennél. A Krisztus születését közvetlenül megelőző időszaktól kezdve a határok szomszédságában élő törzsek folyamatos fegyveres interakcióba kerültek a Római Birodalom erőivel, ami nem múlt el hatás nélkül. A germánok körében római mintára megszervezett hadseregekről maguk a kortárs kútfők is beszámolnak, éppen a markomann király, Maroboduus esetében.[216] Az *Imperium* haderejében rendszeresített kiképzés, taktika, fegyverzet és természetszerűleg a katonai fegyelem is ismert volt a korszak barbárjai előtt, minthogy vezetőik és kíséretük egy jelentős része maga is több esetben részesült benne.

A római zsoldban eltöltött idő után visszatérő germánok ezeket a tapasztalatokat és újdonságokat saját harcászatukba is integrálni tudták. A Római Birodalomhoz hasonló eljárást alkalmazott a 20. század folyamán az Amerikai Egyesült Államok is, mikor saját maga fegyverezte fel és képezte ki a latin-amerikai országok jobboldali ellenálló és puccsista erőit, akiknek utódai később sok borsot törtek az amerikai vezetés orra alá a drogbiznisz révén. Az USA a drogbárók elleni harc során szomorúan tapasztalhatta meg azoknak a fegyvereknek az erejét, annak a fajta hadviselésnek az elemeit, melyeket saját maga honosított meg a térségben. Jelen esetben Róma is egy feltörekvő csoport támogatását kezdte meg, ez a lépés pedig a Birodalom fennállása során többször negatív módon köszönt még vissza.

A harcos életmód alapvetően a germán-barbár társadalom berendezkedésének is egyik velejárója volt. A klánrendszerre épülő egykori világon belül a harc, a vérbosszú, a bátorság és az ezáltal nyert presztízs egyaránt a mindennapi élet mozgatórugója volt. Az állandó háborúkat és harcokat sokszor kisebb, jól szervezett és kiképzett csapatok vívták egymás ellen a germán világon belül is. Természetesen a zsákmányszerzés, a fosztogatás és a kevés kockázattal járó, főként civil településeket megcélzó rajtaütések hozhatták a legnagyobb hasznot. A gyakorta kis, pár tíz főt számláló alakulatok nagyon mozgékonyak voltak, így ezeket a rajta-

[215] Pohl 1994, 158.
[216] Velleius Paterculus, II, 109, 2.

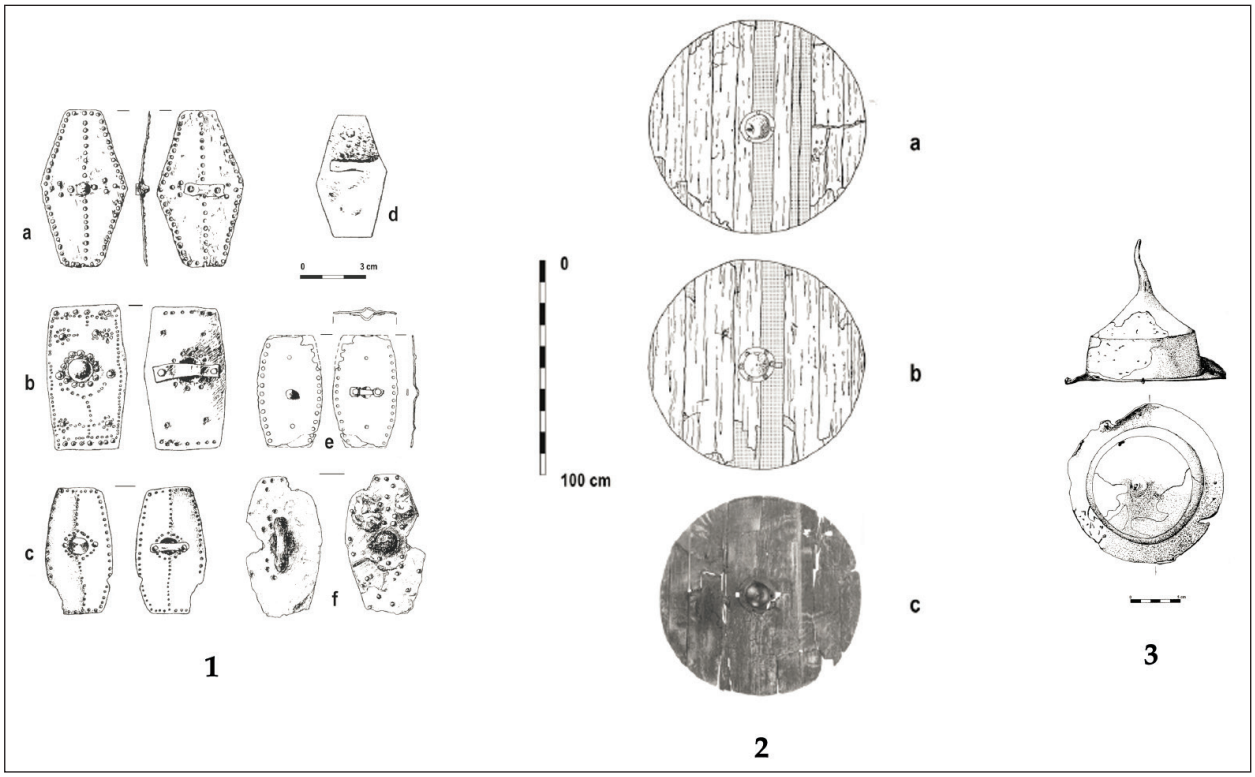
57. kép. A császárkori Przeworsk-kultúra jellegzetes fegyverei a 2–3. század közötti periódusban. A császárkori germánok további fegyvereit lásd itt:
Fig. 57. Typical weapons of the imperial period Przeworsk culture in the period between the 2nd and 3rd centuries AD. For more weapons of the imperial period Germanic tribes, see here:

ütéseket saját településeiktől távol fekvő vidékek irányába is könnyedén meg tudták valósítani. A kis, szervezett férfitársaságok előszeretettel vettek részt a saját klánjuktól független távolabbi vidékeken szerveződő nagyobb törzsek hadjárataiban is.[217] A markomann háborúk időszaka kiválóan szemlélteti ezt a helyzetképet, hiszen ekkoriban a dicsőség reményében az északi és a baltikumi területekről is érkeztek kis csoportok a Római Birodalom szomszédságában élő barbárokhoz. A germán világon belül felgyülemlett társadalmi feszültségek, a túlnépesedés és egyes technikai innovációk (római fegyverek megjelenése és használata a *Barbaricum* népei körében) a 2. század második felét követően egyre inkább aktivizálták ezeket a fegyverforgatókat. A régészeti leletek tanúsága alapján az egyes nagyobb politikai formációk ekkoriban meginduló hadjáratsorozataiban és vándorlásaiban nagyon jelentős szerepet játszottak ezek a „törzsön" kívülről érkező személyek.[218]

A régészeti leletek és azok értelmezése kapcsán is az írott kútfők adataihoz roppantmód hasonló kép bontakozik ki előttünk a császárkor folyamán élt germánok hadművészetéről. Az egykori valóságot és a harcos réteget sokszor csak torzítva (rítus, válogatás, túlvilághit) megjelenítő sírleletekkel szemben a nagyobb, északi területeken feláldozott fegyverek lerakatai alapján is arra következtethetünk, hogy a császárkori germánok fő fegyverét a lándzsák és pajzsok kombinációja alkothatta. A korai időszakban valószínűsíthetően a zártabb alakzatban történő harc terjedhetett el körükben.[219] A germán kardok egy jelentős része a kelta hagyományokat folytatva a hosszú kétélű típusba tartozott, melyek gyakorta 60–90 cm közötti hosszértékeken mozogtak. Római hatásra azonban megjelentek körükben a rövidebb vágófegyverek, valamint a könnyebb hajítólándzsák is (ezeknek a hegye szakállas, aminek célja a nagyobb seb okozása mellett valószínűleg a *pilumhoz* hasonlóan a pajzsok használatának ellehetetlenítése lehetett). A hajítólándzsák mellett természetesen az egyszerű döfőlándzsák is ugyanolyan jelentős szerepet kaptak a hadviselésben.

A lándzsahegyek gyakorta párosával, vagy akár hármasával is előkerülnek ezekből a temetkezésekből, ami arra utal, hogy küzdelmekhez akár többet is magukkal vihettek a harcosok.[220] Feltehetően a könnyebb hajítópéldányok eldobásával kezdték meg a harcot, az ezt követő összecsapások során pedig a döfőlándzsákat, illetve vágófegyvereiket vetették be. Az 1–2. század gazdagabb kvád urnatemetőiben a lándzsahegyek mellett főként egyszerűbb kivitelű, 60–70 cm hosszú, egyélű kardok találhatók, melyeknek markolata enyhén a penge irányába hajlik (bár ezek egyenes fegyverek, ez a megoldás mégis nagy-

[217] Kontny 2008; Kontny 2019, 161–166.
[218] Kontny 2017; Kontny 2019, 179–181.
[219] Steuer 1970, 355–359.
[220] Verčík 2007, 136–140; Kontny 2008, 115–120.

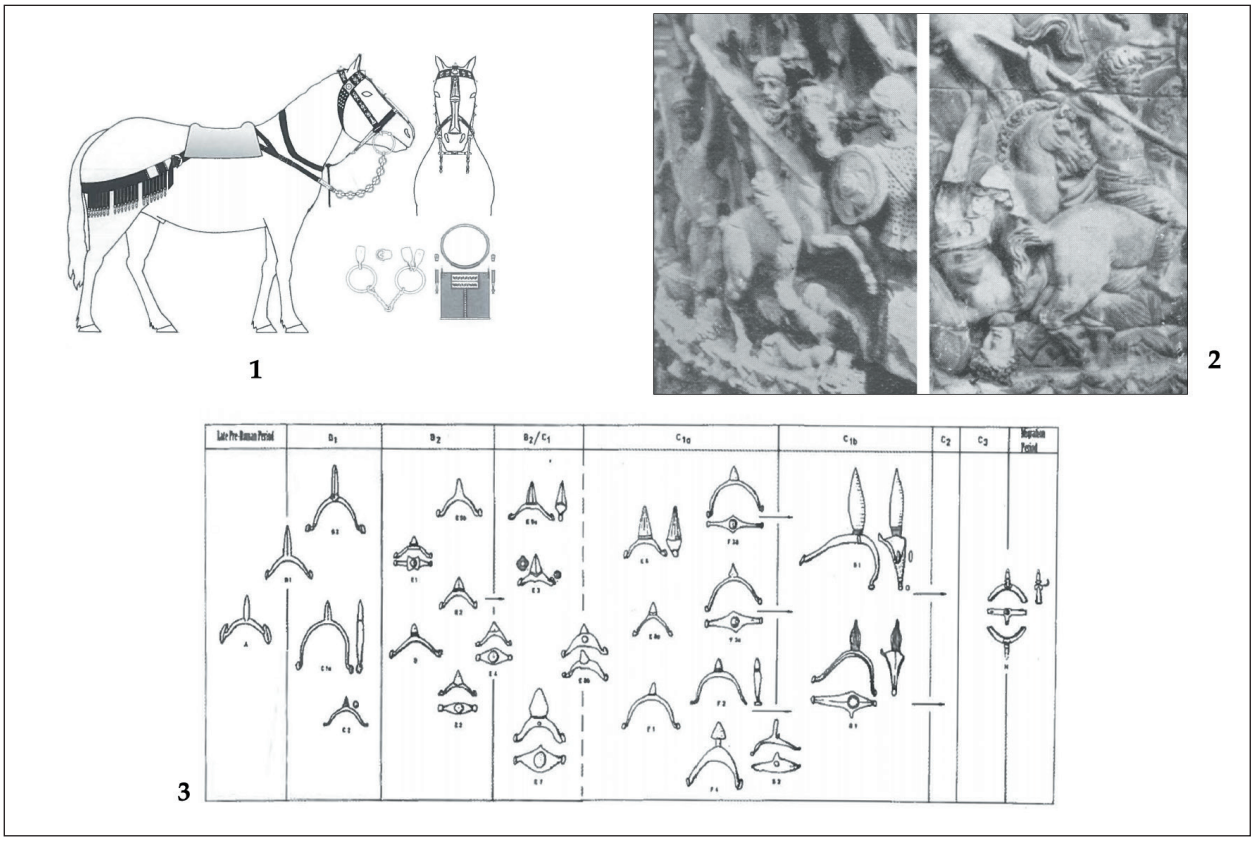
58. kép. Pajzsok és formájuk a császárkor folyamán. 1: Kis méretű amulettként használt, főként hatszögletű pajzsok utánzatai; 2: A szerencsés módon fennmaradt nagyméretű kerek pajzsok az északi mocsárleletekből (Thorsberg); 3: A harc közben megsérült, csúcsban végződő pajzsdudor Nasławice (Lengyelország) lelőhelyről. Az ehhez hasonló sérülések mutatják, hogy a pajzsok ebben az időben egyszersmind a támadás eszközei is lehettek a germán világban

Fig. 58. Shields and their forms during the Roman Imperial period. 1: Reproductions of small shields used as amulets, mainly hexagonal; 2: The large round shields from the northern bog deposits (Thorsberg), which have fortunately survived; 3: The shield boss from Nasławice (Poland), damaged in battle and ending in a point. Damage like this shows that shields may have been a means of attack in the Germanic world at this time

ban hasonlít a honfoglaló magyarok szablyájához).[221] A császárkor germánjainak védőfegyverei között elsősorban a pajzsok voltak mindenki számára elérhetők, azonban az előkelők esetében a láncszemekből szőtt páncélingek (több lelet is ismert a korszak sírjaiból) és a sisakok sem lehettek ritkák. A különböző ábrázolásokon (Traianus és Marcus Aurelius oszlopa) megjelenő, félmeztelenül küzdő barbárok képe természetesen ugyanannyira sztereotip volt, miként számos, a rómaiak szájíze szerint elkészített írott forrás tudósítása. A harcosok életének megőrzését biztosító eszközök közül főként a pajzsok fémből készült elemei, a középen a kézfejet védő és a fegyverek vágását lecsúsztató pajzsdudorok, valamint a pajzsfogók maradtak meg. A pajzsok formája nagyon változatos lehetett a császárkor folyamán, hiszen a mocsárleletekből ismerünk kerek formájúakat, míg a császárok által (pl. Domitianus kvád és markomann „sikereinek" emlékére) kiadott, az egyes barbárok legyőzését szimbolizáló érmékről, valamint saját gyermek- és nősírjaikból pedig amulettként hordott miniatűr hatszögletű darabokat is.[222]

A pajzsdudorok kiképzéséről elmondható, hogy azok nagyon gyakran kúpszerűek és/vagy élben, vagy pedig „rúdban/antennában" végződtek, ami a védekező funkció mellett a támadás lehetőségét is megadta a harcosoknak. Ezeken a darabokon sok esetben felfedezhető az egykori használat nyoma is, vagyis az antenna, illetve a hegy gyakorta sérült. Az idő előrehaladtával természetesen a fegyverzet és a harcmodor is nagyobb változásokon esett át. A császárkor második felére egyre inkább a döfő-

[221] Verčík 2007, 133–136.
[222] Zieling 1989; Kontny 2008, 122–127; Nabbefeld 2008.

59. kép. A germán lovasság emlékei a császárkor időszakából. A kortárs leírások szerint a germánok kiváló lovasok voltak, és a csatákban is főként előkelőik küzdöttek hátasaikon. Mostanában felmerült annak eshetősége is, hogy a lovakat inkább csak a mobilitás céljából használták, és csak kis mértékben alkalmazták őket a csatatereken. 1: Lószerszámzat rekonstrukciója az Illerup Ådal áldozati lelőhely leletei alapján; 2: A Marcus Aurelius oszlopon szereplő germán lovasok sztereotip ábrázolása; 3: A Przeworsk-kultúra sarkantyúinak fejlődéssora

Fig. 59. Monuments of Germanic cavalry from the imperial period. According to contemporary accounts, the Germanic tribes were excellent horsemen, and in battles they were mainly the foremost ones to fight on their backs. Recently, the possibility has been raised that horses were used more for mobility purposes and only marginally on the battlefield. 1: Reconstruction of horse harness based on the finds from the Illerup Ådal sacrificial site; 2: Stereotypical depiction of Germanic horsemen on the Marcus Aurelius column; 3: Evolutionary sequence of the spurs of the Przeworsk culture

lándzsák és a római mintákat követő hosszú, kétélű kardok váltak népszerűvé. A germánok körében szélesebb körben elterjedő hosszú vágófegyverek a védekezés technikáját is átalakították. A korábban támadásra is használható pajzsdudorok sok esetben egyszerűsödtek, és félgömbös formájukkal egyre inkább a védekező funkciójuk (a pengék lecsúsztatása) került előtérbe.[223]

A Kárpát-medencei germánok esetében mind a kvád, mind pedig a vandál csoportokról az írott források – vagy pedig maguk a régészeti leletek – igazolták, hogy a lovas harcmodor nagy népszerűségnek örvendett körükben. A kvádok kapcsán az antik történetírók eleinte szarmata zsoldos lovasságról számolnak be. A későbbiek folyamán a nomád szomszédok és a vandál csoportok hatására valószínűleg náluk is egyre nagyobb szerepet kaphatott a saját lovasság. A vandálok esetében főként a 270-es évek eseményei győznek meg minket a lovas harcmodor kiemelkedő szerepéről, ugyanis ekkor a rómaiakkal kötött béke keretében állítanak ki lovasokat a Birodalomnak.[224] Ugyanakkor érdekes kérdéseket vet fel, hogy a csatamezőkön milyen mértékben használták hátasaikat a korabeli germánok. A leletek és az írott tudósítások alapján is elképzelhető, hogy a ló, mint az utánpótlás és a logisztika

[223] Kontny 2008, 126–128.
[224] Prohászka 2004, 101–102.

gyors eszköze volt jelen a korabeli harcászatban. A nagy távolságokról megkönnyítette a harcosok eljutását a hadjáratok helyszínére, valamint a váratlan betörésekhez, rajtaütésekhez, az ellenség üldözéséhez is jelentős segítséget nyújthatott.[225] Ellenben konkrét nyílt csatákban vélhetően csak a szűk elit használhatta ménjeit. Az archeozoológiai vizsgálatok fényében lovaik kisebb, ugyanakkor szívósabb jószágok voltak, mint római társaik. A másik, lovagláshoz kapcsolható elemnek ebben a korban a kvád és a Przeworks-kultúra régészeti leletanyagából egyaránt napvilágra kerülő sarkantyúk számítanak. A lovaglást elősegítő kis eszközök még nagyban eltértek a robusztus, lovagkorban megszokott daraboktól, hiszen ezeket szinte csak a kis rögzítésre szolgáló fülek, az ívelt szár és a rajta elhelyezkedő kis tüske (melynek alakja az évszázadok alatt változott) alkotta *(28. kép)*.[226] A gótok kapcsán az írott kútfők inkább a Kárpát-medencén kívül élő közösségek esetében tesznek említést a lovas hagyományokról. Ennek oka azonban a sztyeppei népekkel fenntartott szorosabb viszony lehetett.

A római közegben született írott források a férfiak világa mellett a térségünkben élő barbár nők társadalmának bemutatására kevésbé koncentráltak a császárkor folyamán. Ennek oka részben az írott kútfők jellegéből és a barbárokkal szemben támasztott sztereotípiákból fakadhat (ti. a harcias csoportok bemutatása, háborúk és támadásaik leírása). Vezető pozícióban, a férj mellett szereplő hitvesre a térségben fontosabb szerepet játszó közösségek közül egyedül mindössze a markomannok kései története folyamán történik utalás (4. század vége). Szent Ambrus életrajza szerint egy ismeretlen ortodox szerzetesnek sikerült meggyőznie Fritigil királynét, hogy beszélje rá férjét a rómaiakkal fenntartott béke biztosítására.[227] A markomann királyné ezt követően is jelentősebb szerepet játszott népe életében, hiszen saját közösségének egy részével egyetemben költözött be Pannonia tartományba. A korai keresztény térítésben feltehetően szintén fontos közvetítőként léphettek fel a germán társadalmak női elitjének tagjai, miként a korábbi germán hiedelemvilág kultuszainak fenntartásában is.[228]

Bár Fritigilen kívül női szereplőt nem láthatunk viszont a császárkor Kárpát-medencei germánjainak történetében, azonban az adott közösségekben betöltött jelentős helyzetükhöz és a kultikus életben elfoglalt pozíciójukhoz nem férhet kétség. A korai kvád megtelepedés folyamán az urnatemetőkben több esetben is a gazdag római import tárgyak egy része, a jellegzetes szomszédos provinciákban gyártott fibulákkal egyetemben az ő temetkezéseikből származik.[229] A császárkor germán elit temetkezéseiben a helyi viszonylatban szerepük kétségtelennek tűnik, ellenben a karakteres és minőségi árut felvonultató tárgyak döntő része mégis sokkal inkább a férfi vezetőkhöz kapcsolható. Mind a korai, mind pedig a kései elit sírok esetében ugyanakkor, ha szerényebb formában is, de régészetileg is megragadhatóan jelen voltak az előkelő réteg családjaiban a hölgy tagok is.[230] A korszak köznépi hamvasztásos temetőiben főként egyszerűbb eszközkészletüket, illetve sokszor távoli régiókig is visszavezethető fibula és ékszertípusaikat (karperecek és csüngők) ismerhetjük meg. A Kárpát-medencében található régészeti anyagban ellenben olyan fajta, a halotti reprezentációban is megnyilvánuló gazdagságot, mint amit az Alföldön élő szarmata hölgyek esetében láthatunk, a germán területek művelődésében nem tapasztalhatunk.

[225] Kontny 2008, 131–132.
[226] Bischop 2006, 94–111; Kontny 2009.
[227] Hudák 2019, 73–74.
[228] Erre számos példát kínál Tacitus munkája is. Ő emlékezik meg többek között a germán nők szerepéről a jóslás és a vallási élet terén is. „*Sőt úgy vélik, még valami jövőbe látó szent képesség is lakozik a nőkben, és ezért tanácsaikat nem vetik meg, kinyilatkoztatásaikat nem hanyagolják el. Láthattuk az isteni Vespasianus uralkodása alatt, hogy Veledát hosszú ideig sokan istenségnek tartották; de régebben is Albrunát és több más nőt vallásos tisztelettel vettek körül, nem hízelgésből, és nem is mintha istennőkké akarták volna őket magasztosítani*." (Tacitus, Germania, 8.)
[229] Krekovič 2014, 16.
[230] Rajtár 2013, 131–137, 140–142, 146–148.

60. kép. A germán/skandináv forrásokból ismert istenek és a római szerzők által leírt megfelelőik. Balról-jobbra haladva: Hercules és Thór, Mercurius és Wotan/Odin, Mars és Tyr. Az egyes szereplők attribútumai (pl. Thór és Hercules esetében a hasonló súlytó fegyverek) és hasonló funkcióik miatt tudták az antik auktorok saját panteonjuk alakjaival leírni a barbárok által tisztelt isteneket (Görög és római szobrok, valamint a próza Edda 1700-as évekből való kéziratának illusztrációi, Manuscript SAM 66 (Iceland, 1765–1766), Reykjavík, Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies)

Fig. 60. The gods known from Germanic/Scandinavian written sources and their equivalents as described by Roman authors. From left to right: Hercules and Thor, Mercurius and Wotan/Odin, Mars and Tyr. The attributes of each character (e.g. similar weapons for Thor and Hercules) and their similar functions enabled the ancient authors to describe the gods worshipped by the barbarians with their own pantheon (Greek and Roman statues and illustrations from the manuscript of the prose Edda from the 1700s, Manuscript SAM 66 (Iceland, 1765-1766), Reykjavík, Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies)

III.5. Vallás

Thór, Odin, Freya, Loki, Sigurd. Istenek és legendás hősök, akik az évszázadokat túlélve sok esetben még a modern mitológiák inspirálóivá is váltak, hiszen alakjukban olyan archetípusokat tisztelhetünk, melyek az emberi lét legmélyén gyökereznek. A mai kor emberének ezek a nevek főként a popkultúra oldaláról, a képregények és a belőlük készült filmek világából tűnhetnek ismerősnek. A viking korihoz már sokkal inkább hasonlító alakjaik azonban feltehetően a Kárpát-medence germánjai számára is ismertek lehettek, sőt a velük fenntartott misztikus „kapcsolatok" életük és hétköznapjaik részét is képezhették. A Kárpát-medencében élő germán közösségek hiedelemvilágáról, vallási képzeteiről nagyon kevés információ áll a rendelkezésünkre. Belső írott források hiányában a kutatás előtt két rekonstrukciós lehetőség bontakozik ki: a görög–római kulturszűrőn átesett források elemzése és azok adatainak összevetése a középkori Skandináviában keletkezett, a germán–skandináv mitológiát bemutató összefüggő művekkel (ilyenek a 12–13. században lejegyzett Eddák is, melyek a viking kor hiedelmeit őrizték meg). Természetesen ez az eljárás számos buktatót rejtett és rejt mind a mai napig magában. A rómaiak által lejegyzett germán hiedelmek, istenek és szokások az ő szemüvegükön és szűrőjükön keresztül jelennek meg, ami számos nehezen megválaszolható kérdést vet fel. Emellett a kései

61. kép. Germán női istenségek a császárkorból. Tacitus forrásán kívül főként a római területeken álló áldozati oltárok adnak némi támpontot alakjaikkal kapcsolatban. Az alapvetően római környezetben sokszor nehéz eldönteni, hogy az egyes istennők eredeti germán, vagy esetleg korábbi kelta hagyományokra vezethetők vissza. Kultuszuk talán a vaskortól kezdve állandóságot mutat a területen. 1: Nehalennia oltára. A vaskorig visszavezethető istennőnek főként a mai Hollandia területéről és az Északi-tenger régiójából ismert a kultusza. Általában ülő pózban, kutyával, kenyérrel, almával és a hajózásra utaló attribútumokkal ábrázolják. A kereskedelem és a termékenység egyik védelmezője lehetett. Alakját többen a későbbi korok Freya istennőjével, vagy Tacitus Nerthuszával azonosították (Domburg, Hollandia); 2: A matrónák sok esetben kelta hagyományokra visszavezethető alakok, azonban egyes helyi variánsok nevei germán etimológia alapján magyarázhatók. Főként folyók és vizek védői, valamint termékenységet biztosító, illetve lokális alakok lehettek, akiknek kultusza a néphitben akár a középkor századaiig is kimutatható (Matrónák szentélye, Nöthen/Pesch, Németország); 3: Nerthus istennő Tacitusnál ismertetett áldozati szekere és papjai a 20. századi illusztráción (Doepler, Emil illusztrációja, 1905. körül)

Fig. 61. Germanic female goddesses from the Roman imperial period. Apart from the sources of Tacitus, the altars of sacrifice in Roman territories are the main source of popular references to their figures. In the essentially Roman context, it is often difficult to determine whether the individual goddesses are original Germanic or possibly trace their origins to earlier Celtic traditions. Their cult may have been constant in the area from the Iron Age onwards. 1: Altar of Nehalennia. The cult of this goddess, which can be traced back to the Iron Age, is mainly known from the area of the present-day Netherlands and the North Sea region. She is usually depicted in a seated pose with a dog, bread, apples and attributes relating to navigation. She may have been a protector of trade and fertility. Her figure has been identified with the goddess Freya of later times or with Nerthusa of Tacitus (Domburg, Netherlands); 2: Matronas are often figures of Celtic tradition, but some local variants of the name can be explained by Germanic etymology. They may have been mainly protectors of rivers and waters and fertility or local figures, whose cult can be traced in folklore up to the Middle Ages (Sanctuary of the Matrons, Nöthen/Pesch, Germany); 3: The sacrificial chariot of the goddess Nerthus and her priests described by Tacitus in a 20th century illustration (Doepler, illustration by Emil, c. 1905)

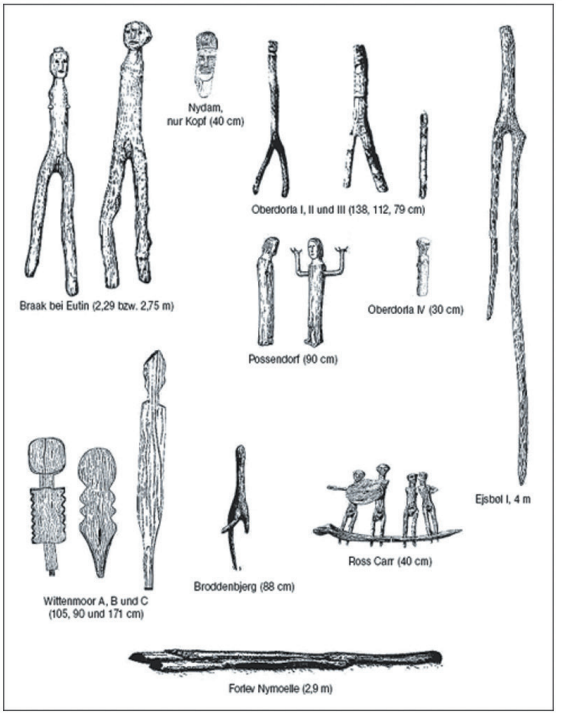
összehasonlító források pedig egy másik, az egykori valóságot gyakran átíró világszemlélet elemeit tartalmazzák: a kereszténységét. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kései skandináv források egy már 200-300 éve kereszténnyé lett közösség hagyatékai. Ezeknek az adottságoknak a figyelembevételével a korai germán hitvilágot vizsgáló kutatók legtöbbször az összehasonlító indoeurópai valláskutatás eredményeit is felhasználták a minél pontosabb kép felvázolásához. Ez a kutatói irányzat a különböző indoeurópai kultúrák forrásait (a szanszkrittól a görögig), hitvilágának azonos gyökereit és struktúráit veti össze.[231]

A germán nyelvet beszélő csoportok vallásáról és hiedelemvilágáról az ókor folyamán Julius Caesar és az ő munkájából is jelentősen merítő Tacitus számolt be első ízben. Az ezüstkori római irodalom történetírója a *Germania*ban saját korának római társadalmával szembe állítva, némileg idealizálva ábrázolja a még „romlatlan” germánság szociális berendezkedését és a szabadság tiszteletére épülő mentalitását. Szokásaik és hiedelemviláguk ismertetése során a korszak viszonyaihoz képest is igen részletes beszámolót kapunk. Megismerjük többek között a Birodalom határaitól északra élő barbárok némely esetben igen véres vallási szokásait és azo-

[231] A germán valláskutatás ilyen irányait lásd: Grimm 1875–1878; de Vries 1970. Újabb összefoglalások erről: Simek 2003.

1

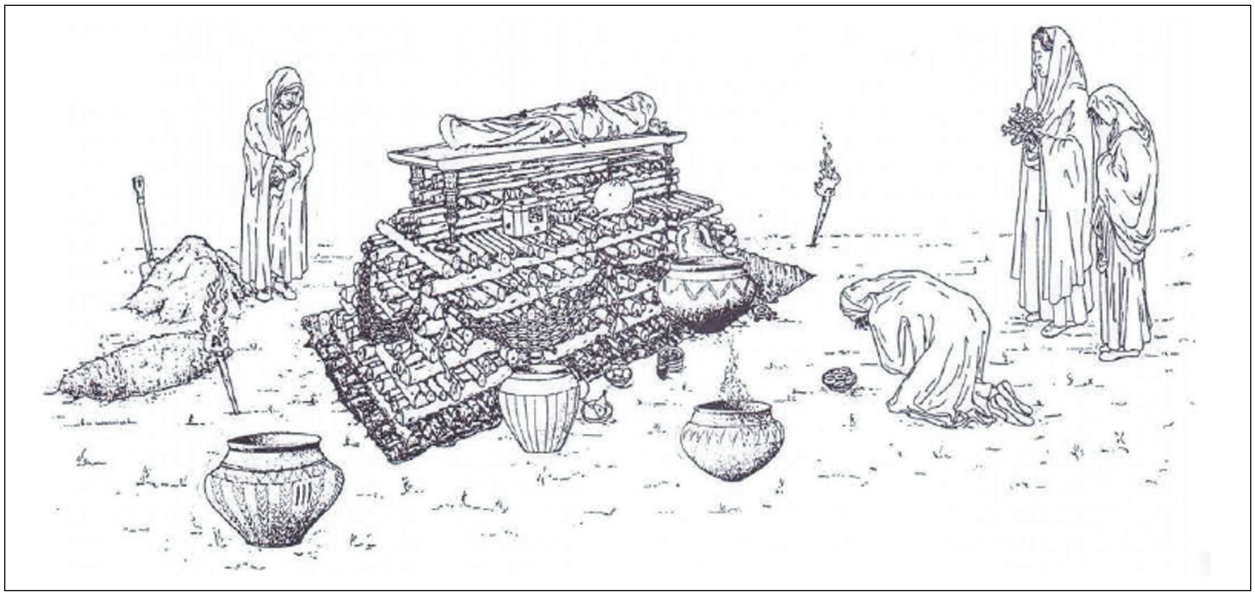
2

62. kép. Egyszerű, fából készített istenoszlopok, az egyes égi lények túlhangsúlyozott nemiségének szimbólumaival. Ezek jelentős része a római periódus előtti vaskor időszakában lett felállítva, de kultuszuk és tiszteletük a császárkor és a népvándorláskor alatt is töretlen lehetett. A germán művészet eleinte ennél összetettebb formában nem ábrázolta az általa tisztelt istenségeket (a kora középkorra, antik hatásra indul meg a saját hitvilág képi kialakítása). A korszak kultikus életét vezető személyek és a közösség tagjai feltehetően ezeknél az idoloknál tartották áldozataikat. 1. Az oberdorlai (Németország) egyik korai idol és környezete, valamint a 3. századra keltezhető (vadász?) istennő idolja; 2: A vaskor és császárkor folyamán Skandináviából és a mai Németország területéről ismert istenoszlopok. Egy császár- és népvándorláskori áldozóhely Oberdorlából:
Fig. 62. Simple wooden god-pillars (sometimes called pole gods) with symbols of the exaggerated gender of each celestial being. Many of these were erected in the pre-Roman Iron Age, but their worship and veneration may have continued throughout the Imperial and Migration periods. At first, Germanic art did not depict the deities it worshipped in more complex forms (the early Middle Ages, under the influence of antiquity, saw the beginning of the visual development of its own religious world). The leaders of the cultic life of the period and members of the community presumably made their sacrifices at these idols. 1: An early idol and its surroundings at Oberdorla (Germany) and a female (hunter?) goddess idol dating from the 3rd century AD; 2: Wooden god-pillars from Scandinavia and present-day Germany during the Iron Age and the Imperial period. An Imperial and Migration Period sacrificial site from Oberdorla:

kat az isteni lényeket, akiknek remélt támogatásáért cserébe ezeket a hagyományokat ápolták. A fajtalankodók és súlyos bűnöket elkövetők mocsárba süllyesztése, a Nerthus istennőnek feláldozott papok, a berkek és szent ligetek tisztelete és a hamvasztásos temetkezések leírása mellett a germán pantheon isteneit is megismerhetjük, természetesen a velük nagyjából megegyező római „megfelelőik" képében, feladatköreiknek és funkciójuknak megfelelően.[232] Tacitus a *Germania*ban egyfajta capitoliumi istentriászként mutatja be a germánok által tisztelt három fő isteni személyt: Mercuriust, Marsot és Herculest. Az elmúlt kétszáz év germanisztikai kutatása a későbbi germán–skandináv (9–13. századi források) istenekről szóló tudósítások és az egyes alakokra jellemző funkciók, hozzájuk kapcsolható tárgyak, jellegzetességek alapján kísérelte meg meghatározni a latin égi pantheon szereplőinek nevével lejegyzett germán istenségeket. Így vált Mercurius Odin/Wodanná, Mars Týrré és Hercules pedig Thór/Donárrá.[233]

A korszak római és görög közgondolkodása nem véletlenül kapcsolta össze és írta le saját hiedelemlé-

[232] Tacitus, Germania, 9.
[233] de Vries 1970, 10–18, 27–35, 107–112.

63. kép. A császárkor időszakában gyakran csak az urnákkal, a bennük rejlő hamvakkal és az áldozat után is megmaradó tárgyakkal találkozunk a régészeti leletanyagban. A rajzon a császárkori kvád barbaricum egyik máglyájának rekonstrukciója látható, melyet a hamvasztásos temetkezések alapján rajzoltak meg

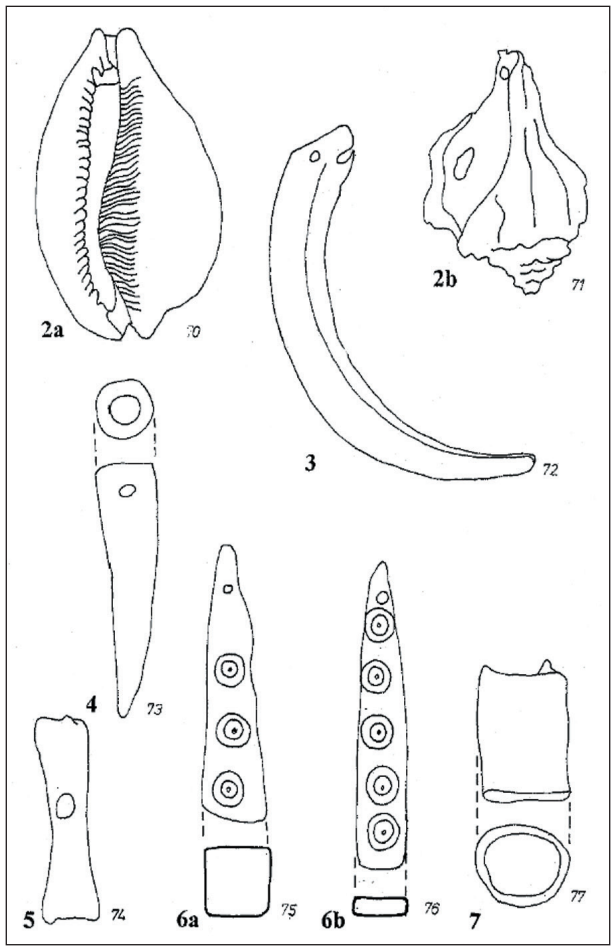
Fig. 63. In the Imperial period, we often only find urns, their ashes and objects that survived after the sacrifice in the archaeological record. The drawing is a reconstruction of one of the bonfire and the moment of burial of the Quadic barbaricum, drawn on the basis of cremation burials

nyeivel a germánok isteneit, hiszen egy-két esetben a szerepkörök, sőt az egyes hozzájuk kapcsolódó jelképek is nagyfokú egyezéseket mutatnak. A félisten Hercules ugyanúgy az emberek világát védi a szörnyektől és gonosz teremtményektől, miként a későbbi megfelelője Thór, és fegyverük is egy roppant mód hasonlító, egyszerű zúzó-ütő eszköz (bunkó és kalapács). A későbbi Odin ekkoriban még a 10–11. századi szerepkörének és attribútumainak csak egy részét birtokolta. A római/görög Mercuriushoz hasonlóan fő feladata a mágia és a lélekvezetés, a halottak és élők világa közötti közvetítő szerepében merült ki. A később rá jellemző hadisteni szerepkör ekkoriban még egyértelműen Mars/Týr privilégiumának tekinthető. Kérdéses, hogy kettőjük közül melyiknek lehetett nagyobb befolyása az istenvilágon belül, hiszen egyértelműen látszik, hogy Mercurius szerepének kiemelése egyfajta Caesarra visszamenő antik toposz lehet.[234]

A germán katonai segédcsapatok több oltárt is állítottak isteneik számára szolgálataik helyszínén, ahol az egyes romanizált névformák mellé vagy latin értelmezőket, vagy pedig germán eredetű mellékneveket is hozzáillesztettek: Mercurius rex (lat. király), Mars Thingus (germ. „a *thing*et, azaz a népgyűlést uraló istenség"), Hercules Molitor (kőfaragó, kőnyűvő) Mars Halamardus (germ. „emberölő", utalva a neki tett szakrális áldozatokra).[235] A korai időszak férfi istenei mellett Nerthus és Isis révén megjelennek természetesen az égi lények női alakjai is. A Tacitusnál jelzett istennők mellett főként a római és kelta hitvilág hasonló figurái ismertek még a korszakunkból. A különböző termékenységet biztosító istennők és matrónák – akár helyi istenségek is – feltehetően komoly szerepet töltöttek be a germánok mindennapjaiban (főként szerencsehozás, a család és a szűkebb lakóterület védelme volt a szerepük, valamint a nagyobb vizek, tavak őrzőiként funkcionálhattak), amit jól tükröznek a számukra római területeken emelt votív oltárok is, melyeken szintén germán eredetű melléknevek olvashatók. Érdekes módon a császárkor időszakából klasszikus, saját környezetben született képi ábrázolásokat, melyeken saját isteneiket és hiedelemlényeiket megörö-

[234] Simek 2003, 110–111.

[235] Tacitus, Germania, 9, 40; de Vries 1970, 288–302, 314–326; Simek 2003, 115–117.

64. kép. A Marosszentanna-Csernyahov-kultúra területén megjelenő amulettek a császárkor időszakából (Mihălăşeni temető). Ezek egy része természetesen nagyon sok kapcsolatot mutat a környező római és más barbár (szarmata) kultúrákkal is. Az óvó és védő jelleg ugyanis a tárgyak esetében sok esetben kultúrafüggetlen lehetett

Fig. 64. Amulets from the the Sântana de Mureş-Chernyakhov culture from the Imperial period (Mihălăşeni cemetery). Some of these, of course, show many links with the surrounding Roman and other barbarian (Sarmatian) cultures. In many cases, the protective and apotropaic character of the objects may have been independent of the culture

kítették volna, szinte nem is ismerünk (leszámítva a római területen található sírköveket, melyek azonban romanizált formában jelenítik meg őket).[236]

A római elbeszélő forrásokból és epigráfiai (feliratos) emlékekből ismert isteni lényeknek és az ott szereplő kultuszoknak a germánság anyagi kultúrájában is szép számban megmaradtak a lenyomatai. Jellemzően főleg az északi területeken, a mai Észak-Németország és Dél-Skandinávia területéről ismertek azok a több generáción keresztül használt áldozóhelyek, lápok és mocsarak, ahol a helyi közösségek fegyver- és ételáldozatokkal tisztelték meg a túlvilági erőket. Ezeken a helyeken nem egyszer előkerülnek még a Krisztus születése előtti időszakban felállított, az egykori istenségeket csak nagyon jelképesen megjelenítő faoszlopok is.

Az „égi lények" arcát nagyon sematikusan ábrázolták, nemüket pedig főként nemi szervük hangsúlyos megjelenítésével emelték ki. A germánok a berkeket, folyópartokat és lápokat feltételezhetően túlvilági átjárónak tekintették, két világ közötti köztes helynek.[237] A forrásokban szereplő emberáldozatoknak természetesen több kézzelfogható nyoma is van, de a Tacitusnál leírtakkal szemben ezeknek feltehetően más funkciója lehetett. Valószínűsíthetően engesztelő rituális cselekményként, a rossz termést és szélsőséges időjárást hozó periódusok időszakában megszületett „felajánlásként" értelmezhetjük őket. A vas- és császárkor germánjai az engesztelő kultuszok és a hadifoglyok rituális kivégzése révén kívánták az isteni erőket túlélésük feltételeinek elősegítésére ösztönözni. Bár a mai olvasó számára ezek a cselekedetek barbár tettnek tűnhetnek, de az adott korszakban ezek a véres kultuszok egyáltalán nem tekinthetők egyedinek. Még a megrökönyödéssel és döbbenettel átitatott római beszámolók is sokszor képmutatónak tűnhetnek, hiszen a határ „civilizált" oldalán is történtek hasonlóan ma már barbárnak tűnő, ugyanakkor rituális köntösbe bújtatott szertartások (gladiátorjátékok, a hadifoglyok és vezetők egy részének kivégzése a győztes *triumfus*a után, fogadalmukat megszegő Vesta-szüzek élve eltemetése stb.).

Az északi népekkel ellentétben a Kárpát-medencében megtelepedő germánság hiedelemvilágáról és szokásairól kútfőink szinte teljesen hallgatnak. A róluk megemlékező latin–görög szerzők gyakorta nem adnak hírt hitükről és rítusaikról, vagy csak nagyon leegyszerűsítő toposzokat közölnek azokkal kapcsolatban. Az északi germán közösségekre jellemző áldozóhelyek és más rituális elemek szinte teljesen hiányoznak, vagy megfigyelésüket a helyi körülmé-

[236] Blankfeldt 2015; Heizmann 2015.

[237] A vaskor és a középkor évszázadai között szinte folyamatosan használt ilyen szentélykörzet ismert Oberdorlából is: Behm-Blancke 2003.

nyek nem teszik lehetővé. A császárkor első felében itt élő csoportok ugyanakkor túlvilági képzeteikben nagyban hasonlíthattak az északon és nyugaton élő közösségekre. Ezeknek a germánoknak a körében a 4. század végéig (vagy egyes területeken még tovább, akár az 5. századig) a halotthamvasztás szokása volt az uralkodó, ami híven tükrözi a régiókon is átívelő egységes halottkultuszt, illetve egy alapvonásaiban megegyező hitrendszer létét is. A hamvakat urnákban helyezték el, amelyekben gyakran a máglyára kerülő, elhunythoz egykor tartozó tárgyak is helyet kaptak (használati eszközök, ékszerek, fegyverek fém részei maradtak meg ezekből).[238] A fegyvereket a temetés során rituálisan meghajlították vagy megrongálták, amit több módon is értelmezhetünk (az elhunyt harcos személyiségét is jelképező tárgy megsemmisítése, visszajáró lélek elleni védelem, a túlvilágon a törött dolgok újra egésszé válnak). A hamvasztásos temetkezésnek a késő császárkorban egy speciális változatát képviselik a szórthamvas temetők a mai Dél-Lengyelországban, azonban területünkön ilyenek még csak korlátozott számban lelhetők fel.[239] Az adott periódusban bár ismerünk csontvázas sírokat is – döntően urnatemetőkből – ez a fajta temetkezési szokás inkább a kiemelkedő vezetők kiváltsága volt. A temetkezési tradíciókban nagyobb változások csak a periódus vége felé következtek be, mivel ekkorra az itt élő közösségek körében is – feltehetően a rómaiak hatására, akik korábban maguk is elhamvasztották halottjaikat – a csontvázas/korhasztásos temetés vált uralkodóvá. Ez a váltás a hitvilágban bekövetkező drasztikus változások meglétét sejteti. A 4. század periódusában döntően hasonló rítussal temetkező népességet csak Erdély területén azonosíthatunk, a Csernyahov–Marosszentanna-kultúra temetkezőhelyein.

A császárkor kései szakaszában a térségbe betelepedő legnagyobb csoport, a gótok kapcsán sem a régészet, sem pedig az írott források nem nyújtanak kellő segítséget egy hiedelemrendszer vázának a megrajzolásához. A római tudósításoknak és a különböző mártíraktáknak köszönhetően azonban tudjuk, hogy az erdélyi területeken élő terving gótok egy jelentős része még a 4. század második felében is a korábbi pogány hagyományait ápolta. A *Passio S. Sabae* is megemlékezik a vallási céllal tartott ünnepségekről és a keresztények számára tiltott áldozatokból származó húsfogyasztásról, valamint a bálványok és különböző istenalakok tiszteletéről.[240] A gót területeken több ízben is fellángoló keresztényüldözések ellenben nem egyfajta pogány ellenreakcióként, hanem sokkal inkább politikai állásfoglalásként értelmezhetők. A kereszténységet megelőző hiedelemrendszer és vallásosság nyomai néhány glosszát leszámítva az anyagi kultúra terén sem ragadhatók meg jelentősebb mértékben. A Marosszentanna–Csernyahov-kultúra területén több amulett típus (csontból készült Herkules-buzogányok, kagylók) is elterjedt a 3–4. század folyamán, azonban ezek jelentős hányada feltehetően mediterrán kultúrhatás részeként jelent meg a *Barbaricum*ban. A 4. század időszakában egységesülő és egyre puritánabbá váló temetkezési szokások szintén kevés segítséget nyújtanak a vallásos élet jelenségeinek értelmezéséhez. A gótok körében a korábbi törzsi kultuszok és az azokból áradó szakralitás feltételezhetően szorosan összefüggött a vezető elittel, mely hatalmának egyfajta égi legitimációját látta ebben a hagyományrendszerben.[241] Az 5. század első harmadára keltezhető pietroaselei lelet egyik nyakperecén is részben ennek az isteni lényekkel fenntartott kapcsolatnak a rúnajegyekkel írt emlékeit fedezhetjük fel.[242]

Az új vallás, a kereszténység a római térítők és az „ellenséges" állam hatására jelent meg a császárkor germánjainak körében. A 4. században az egyes császárok a vallás terjesztésének álcája alatt leginkább a

[238] Kolník 1977; Kolník 1980.
[239] Szydłowski, 1975, 67, 76–77.
[240] Passio S. Sabae, III, 2, VI, 1.
[241] Wolfram 1990, 114–121.
[242] A nyakperecen a „*gutani?wihailag"* vagy a régebbi olvasat alapján „*Guten(e) Iowi hailag*" rúnákkal vésett felirat olvasható. A germán írás sajátos elemeivel rótt szöveget vagy egy, a gótok által Jupiternek (Donarként, azaz Thórként is értelmezhető istenalak) szánt felajánlásként vagy pedig egy sérthetetlen szentséget tükröző gót tágyként próbálták meg feloldani. Ehhez lásd: Looijenga 2003, 174–175.

birodalmi politikát és saját befolyásukat kívánták a germánokra ráerőltetni.[243] Egy ilyen kísérlet a gótok esetében azonban a kora középkor vallási arculatát is meghatározó változásokat indított el (erről részletesebben az ariánus irányzatot bemutató résznél számolunk be, a könyv második felében). A gót törzsek nyugati csoportjainál forrásaink szerint a különböző keresztény irányzatok egyaránt megjelentek térítési szándékukkal, de döntő és átütő sikereket csak az ariánus papok tudtak elérni, ám ironikus módon nem a barbárok között eltöltött idő alatt. A hunok megjelenését megelőzően forrásaink tanúsága szerint a helyi germán népesség döntő hányada még pogány volt, csak valamikor a Birodalomba költözésük után, a 4. század végére – 5. század elejére változott meg a helyzet.[244] A gótok között megjelenő legjelentősebb egyházi férfinak a szintén gót felmenőkkel rendelkező Wulfila püspök tekinthető. Legmeghatározóbb, a későbbi évszázadokat is befolyásoló örökségeként mindenképpen az önálló germán írásbeliség megteremtését és a gót nyelvű Biblia fordítását emelhetjük ki a térítőtevékenysége kapcsán megszületett eredmények sorából. A keresztény közösségek szabadon léteztek a nyugati gót csoportokon belül, üldözésük inkább a római hatások és a burkolt politikai nyomás ellen szólt. Érdekes, hogy a gótok apostolaként számon tartott Wulfilának is menekülnie kellett Erdélyből, míg végül követőivel együtt a római határok mögött lelt nyugalmat, ahol befejezhette megkezdett művét. Elüldözőik utódai között a kereszténység éppen ezeknek az elmenekült, a forrásokban csak "kis gótokként" említett csoportoknak köszönhetően kezdett elterjedni.[245] Természetesen ehhez nagymértékben hozzájárult a gót közösségek beköltözése a Birodalom területére, akiknek célja a helyi római népességtől való elkülönülés lehetett, amit eltérő vallásukkal is mind inkább kifejezésre próbáltak juttatni.

[243] Hudák 2005, 57–63; Hudák 2019, 40–42.
[244] Russel 1995, 138–139; Faber 2014, 164–175.
[245] Jordanes, Getica, 131–132.

IV. A HUN KORSZAK ÉS A HOSSZÚ 5. SZÁZAD

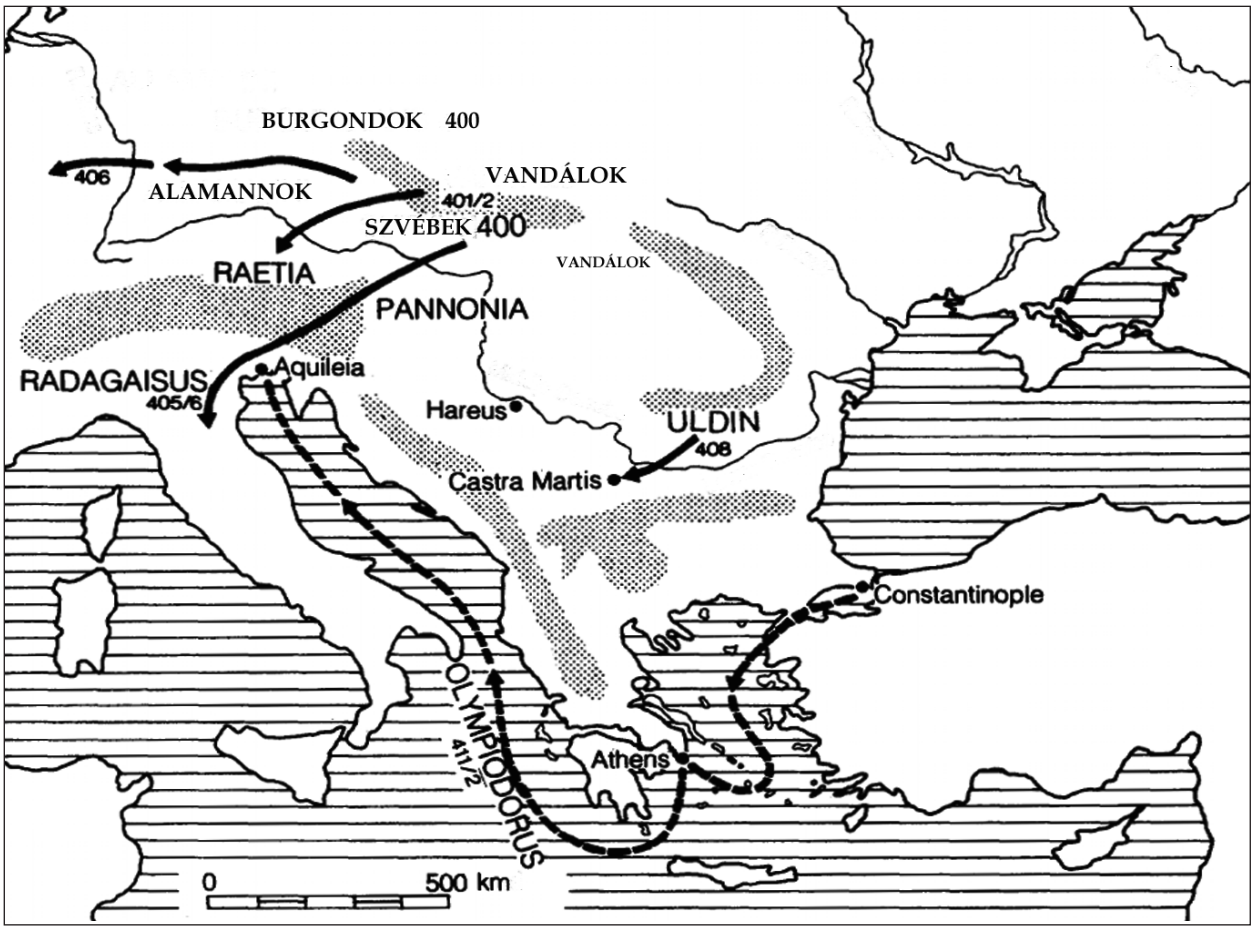
IV.1. Elnyomás, vagy felemelkedés? Germán népek a Hun Birodalom árnyékában

A 370-es évektől, azaz a hunok európai feltűnésének kezdetétől fogva a közép-kelet-európai *Barbaricum* addig megszokott élete teljes mértékben megváltozott, ugyanis a Volgán túlról érkező új nomád hatalom, a hunok felemelkedésének és előretörésének köszönhetően óriási pánik lett úrrá az itt élőkön. Az első hun támadások hatására az erdélyi területeket birtokló gót közösségek jelentős hányada az első vereségeket követően bemenekült a Római Birodalomba. A Fritigern vezette terving gótok a következő években a világtörténet sorsfordító eseményeinek sorát indították el: 378-ban ők verik szét az alán és greutung gót szövetségeseikkel Hadrianopolis (ma Edirne, Törökország) mellett a Római Birodalom seregeit (a harc során veszti életét az egyik római császár, Valens is).[246] Az általános pánikhangulathoz szervesen hozzátartozott az is, hogy a hunok támadásainak hatására számos keleten élő közösség kezdett az elkövetkezendő évtizedekben fokozatosan nyugat felé húzódni. Ennek tökéletes lenyomatát tükrözik számunkra a régészeti anyagból nyerhető információk is. Az Al-Duna és a Fekete-tenger közeléből érkező gót és alán csoportok csernyahovi művelődése nagyon jól kimutatható a „változó" korszak régészeti anyagában.[247] A 4. század második fele és az 5. század eleje közé eső időszakból számos olyan új lelőhelyet ismerünk, ahol a tárgyak és a szokások is arra utalnak, hogy a helyi lakosság mellé új, keletről érkező bevándorlók költöztek. A helyi hagyományok (a császárkori germánok és szarmaták anyagi kultúrája) a medence szinte minden pontján keverednek az új jövevények művelődésével.[248] Ebben az eléggé zűrzavaros helyzetben a korábbi politikai rendszerek és etnikai kötelékek feltehetően igen gyors bomlásnak indultak. Számos közösség a Kárpát-medencén belül is nyugatabbra húzódik, vagy éppenséggel a század vége felé elhagyja a régiót. Az írott források szerint egy Radagaisus nevű gót vezér maga köré gyűjtötte az 5. század elején a *Barbaricum* törzseit, és seregével meg sem állt Itália földjéig.

A Kárpát-medencei barbárok nagy hadjáratai komoly nyomást helyeztek a nyugatrómai területekre. Az államot ekkoriban ténylegesen kormányzó katonai főparancsnok, Stilicho, a barbárok beáramlásával szemben kénytelen volt éppen a hunoktól segítséget kérni a támadás feltartóztatásához. A kutatás újabban ehhez a nagy hullámhoz köti többek között a korábbi kelet-európai régészeti műveltség – azaz a Csernyahov-Marosszentanna-kultúra – végét is.[249] A század hajnalán tehát Radagaisus hadjáratával, valamint az alán–vandál–szvéb csoportok egy részének elvonulásával (406) a Kárpát-medence barbár oldalán jelentős népességcsökkenés következett be. A korábban használt települések és temetkezési helyek tetemes fele ekkor felhagyásra került és megszűnt. A Dunától északra található „régi" germán szállásterületen a lakosság egy része például a korábban elhagyott őskori magaslati erődöket újította meg, hogy biztos menedéket leljen magának.[250] Poprádon kirablottsága ellenére is óriási pompával temethették el az egyik utolsó vandál előkelők egyikét, éppen az 5. század hajnalán.[251]

Az anyagi kultúrában bár több területen is megfigyelhetők törések és változások, azonban a formakincs és az egyes tárgytípusok (főként kerámia) esetében sok helyen a folyamatosság ténye is szemmel látható.[252] Ez is jelzi, hogy a korábbi

[246] Ammianus Marcellinus, XXXI, 13.
[247] Istvánovits 1993; Bierbrauer 2015.
[248] Tejral 2000, 6–12.
[249] Kazanski 2012, 294–296.
[250] Pieta 1987; Pieta 1999; Pieta 2008.
[251] Pieta–Roth 2007; Lau–Pieta 2014.
[252] Soós 2019.

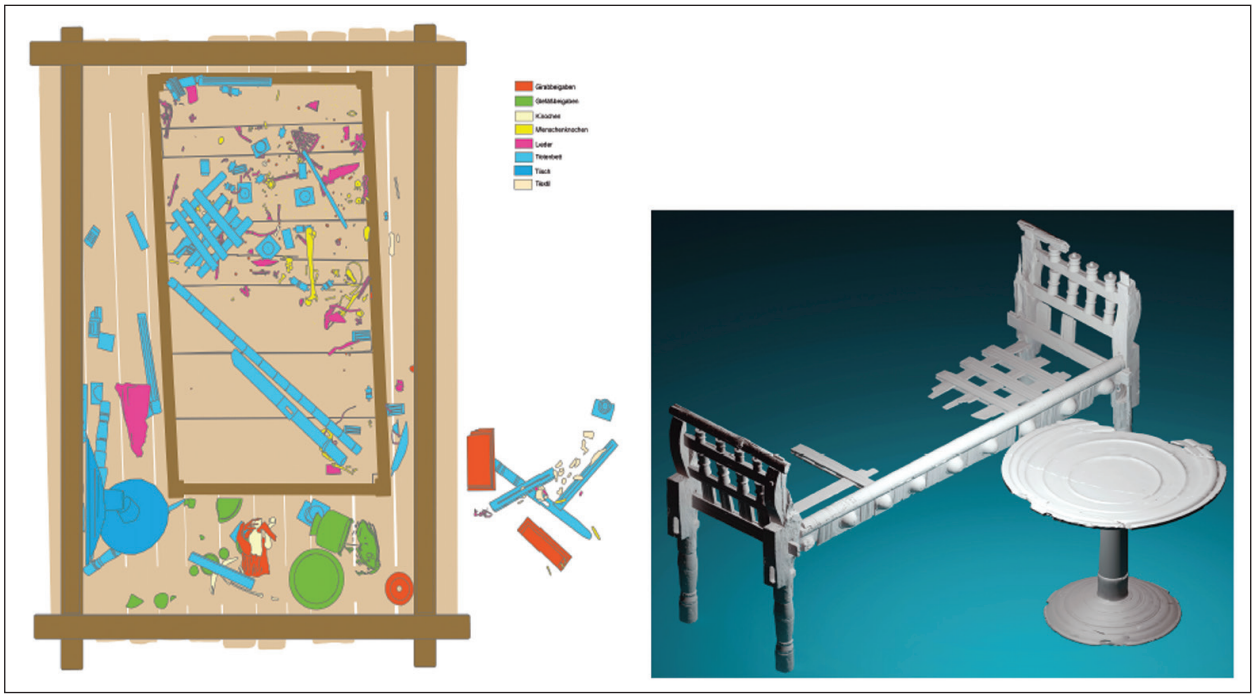
65. kép. Radagaisus hadjárata és a Kárpát-medencei barbárok migrációja az 5. század hajnalán. A hunok eredetéről és történetéről lásd részletesebben:
Fig. 65. The campaign of Radagaisus and the migration of the Carpathian Basin barbarians at the dawn of the 5th century. For more on the origins and history of the Huns, see:

alapnépesség jelentősebb csoportjai maradtak szállásterületükön. Ezek a közösségek részben továbbörökítették korábbi tradícióikat, részben pedig alkalmazkodtak a nagy népességmozgás révén bekövetkező változásokhoz is (új szokások és tárgyak használata).

Az átalakulást jelzik a megváltozott népnevek is: az alig pár évtizede még létező kvád elnevezés a hun korra eltűnik, helyette az egykori lakosság maradéka a szvéb népnévjelölőt kezdi el használni. A Kárpát-medence egykori lakóinak maradéka feltehetően az új jövevényekkel is nagymértékben keveredett. Ugyanilyen mélyreható, az alapvető etnikai-politikai rendszereket érintő változáson mennek át a keleten élő gót közösségek is, akik legkésőbb a hun korszak végére már a Kárpát-medence lakóivá válnak: a 4. században használatban lévő greutung/grutungi nevüket a következő évtizedben a későbbi forrásokból is jól ismert osztrogótra cserélik.[253]

Az ma még biztosan nem határozható meg, hogy a változások egész sorát elindító hun csoportok mikor tűnnek fel térségünkben, illetve politikai hatalmukat mikortól is kezdve terjesztik ki az itt maradó népességre. Az 5. század első évtizedében az Al-Duna térségéből bár már vezetnek hadjáratot a keletrómai területekre, azonban 412-ben központjuk még biztosan keleten található. Feltehetően a gyors terjeszkedést követően a különböző új csoportok feletti uralom megszervezése is több időt vehetett igénybe. A hun központ áthelyezése térségünkbe és a helyben talált lakosság integrációja a nomád állam rendszerébe egyaránt az 5. század első

[253] Wolfram 1990, 34–36, 249–259.

66. kép. A Poprád határában felfedezett 5. század elejére keltezhető sírkamra rekonstrukciója. Sajnálatos módon még az adott korszakban kirabolták a kettős kamrából álló temetkezést. A bolygatás ellenére is bámulatos gazdagságban maradtak meg tárgyak, illetve a szerves anyagok jó része is (kerevet, faragott asztal)

Fig. 66. Reconstruction of a burial chamber dating to the early 5th century discovered on the outskirts of Poprad (Slovakia). Unfortunately, the double chamber burial was looted during that period. Despite the disturbance, an amazing wealth of artefacts and a good deal of organic material (divan, carved table) has been preserved

harmadában következhetett be. A Hun Birodalom virágkora a Kárpát-medencei központ megszilárdulásával indult meg. A hun uralkodók a 430-as évektől kezdve gyakorta támogatták a nyugati birodalomfél hadvezérét, Flavius Äetiust, segédcsapataikkal, melyek ennek köszönhetően megfordultak Galliában is a gótok, burgundok és lázadó provinciális lakosság ellen küzdve.[254] A keleti birodalomféllel ellenben kevésbé jó viszonyt ápoltak a nomád vezetők. A 440-es években két nagyobb hadjáratot is vezettek a balkáni területekre, valamint az ezeket követő békeszerződések révén fokozatosan emelve, végül évi 2100 font arany sarcot sikerült kipréselniük a keleti kormányzatból.[255] Nem véletlen, hogy ebben az időszakban a nemesfém és az arany beáramlása a Kárpát-medencébe addig soha nem látott mértéket öltött. 451 és 452 folyamán azonban a korábbi jó viszonyt a nyugati vezetéssel felrúgva előbb Galliába, majd pedig azt követően Itáliába vezettek nagyobb hadjáratot Attila király uralma alatt.[256]

A hun nagykirályok az 5. század első harmadában helyezhették át birodalmuk székhelyét a Fekete-tenger mellékéről a Kárpát-medence közvetlen térségébe.[257] A hun hatalmi központ Kárpát-medencébe való költözésével óriási változások álltak be a régió etnikai viszonyaiban. Az új birodalmi centrum létrejöttének köszönhetően számos új harcos csoport is érkezett keletebbről a területre, akiknek nem titkolt célja a római birodalomrészekre gyakorolt nyomás erősítése volt. A hun államot alkotó nomád közösségek mellett új jövevények, azaz szintén germán nyelvű népek is megtelepedtek a Kárpát-

[254] Maenchen-Helfen 1978, 60–62; Wirth 1999, 41–43.

[255] Bóna 1993, 55.

[256] Thompson 2003, 109–121.

[257] A klasszikus sztyeppei kultúrkörhöz kapcsolódó leletek elosztása, kombinációja, mennyisége és jellege miatt újabban felvetődött a régészeti kutatásban, hogy a Kárpát-medencében nem számolhatunk minden kétséget kizáróan hosszan tartó és nagyobb arányú hun beköltözéssel: Istvánovits–Kulcsár 2021.

1 2

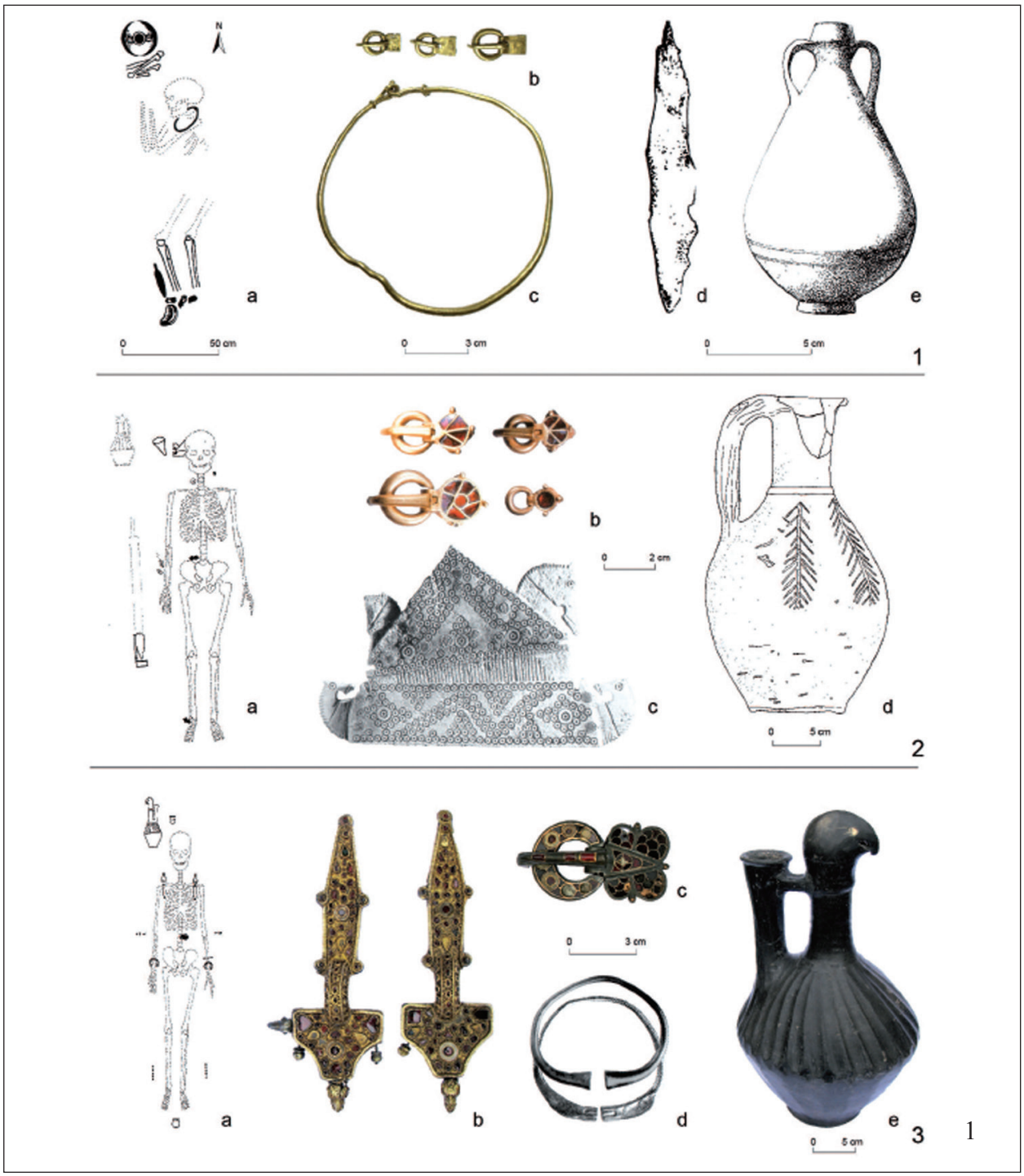
67. kép. Az Európában megjelenő hun haderő roppant mozgékony csapatai révén tudott eleinte jelentős sikereket elérni. A keleti harcmodor a távol és közelharc tökéletes összhangjára épült, amit a sírokból ismert fegyverleletek is jól szemléltetnek. 1: Rekonstrukciós rajz a hunok és a rómaiak összecsapásáról. A hunok esetében az illusztrátor sok esetben római környezetből zsákmányolt fegyvereket jelenített meg; 2: A volnyikovkai (Oroszország) lelet tárgyai alapján készített rekonstrukció egy hun előkelőről és lováról

Fig. 67. The Hun forces that emerged in Europe were initially able to achieve significant successes thanks to their highly mobile troops. The Eastern style (nomadic or steppe people tradition) of warfare was based on the perfect harmony of close and long-range combat, as the weapon artifacts from the graves illustrate. 1: Reconstruction drawing of a clash between the Huns and Romans. In the case of the Huns, the illustrator has in many cases depicted weapons looted from a Roman environment; 2: Reconstruction of a Hun nobleman and his horse, based on artefacts from the Volnyikovka (Russia) find

medencében és közvetlen térségében. A korábban Kelet-Európában élő keleti germán nyelvet beszélő gepidák, szkírek, herulok, rugiak, valamint a greutung/grutungi gót csoportok, azaz az immáron új néven megjelenő osztrogótok, egyes közösségei az 5. századtól kezdve szerepelnek a forrásokban.[258] A korszak elejének legnagyobb vesztesei éppen az utóbbiak voltak, hiszen a fokozatosan kialakuló sztyeppei hegemón szerepüket törte meg a hunok váratlan támadása. Ermanarich greutung gót király halálát követően népe behódolásra kényszerült, de egyes csoportjaik rendszeresen felkeltek az új nomád urak ellen. Folyamatos vereségeik hatására azonban ezek a lázadó közösségek kénytelenek voltak nyugatra menekülni (ilyen volt többek között a forrásokban szereplő Alatheus és Safrax, Radagaisus és Beremud is). A gótok élére feltételezhetően ekkor került az Amal-nemzetség, melynek kései leszármazottja volt a kora középkor legendás uralkodója I. (Nagy) Theoderich (453/454–526) is.[259] A római vezetés a korábbiakban minden esetben egy hasonlóan nagy, határai mentén kialakuló erőkoncentrációt kívánt elkerülni, vagy a diplomácia útján, vagy pedig saját fegyverei segítségével. A rengeteg változást és kulturális sokszínűséget hozó időszakban több kisebb csoport (gepidák, szkírek) emelkedett fel, melyek a császárkor időszakában nem játszottak jelentős szerepet, minthogy a római határoktól távolabb, más nagyobb törzsek árnyékában éltek.

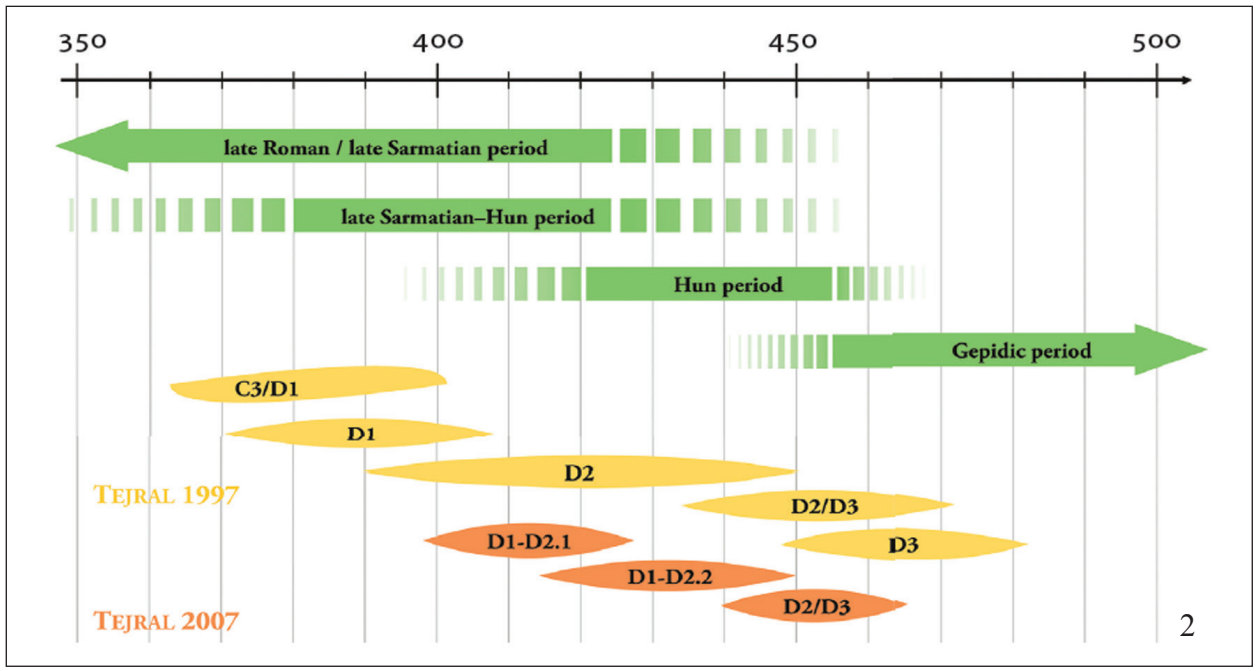
A Hun Birodalmat alkotó Kárpát-medencei germánság jelentős részéről sajnos igen kevés adat áll rendelkezésünkre. Ennek oka, hogy a késő antik

[258] Pohl 1980.
[259] Schäfer 1997, 100–104.

68.1 kép. A hun korszak barbaricumi kultúrája nagyon egységes képet mutatott. Az egyes viseleti, használati tárgyak és temetkezési szokások az egész római határok mögött fekvő barbár zónában megjelentek, ugyanakkor kisebb, helyi sajátosságok továbbra is fennmaradtak. 1: A pannoniai térségből származó, barbárokhoz kötődő temetkezések az 5. század első feléből (1: Keszthely-Téglagyár 2: Lébény-Magaspart 3: Regöly). A korszakra a hasonló viseleti elemek (fibulák, cipő csatok), ötvöstechnikák (polichróm stílus) és keleti eredetű fegyverek (kétélű, hosszú keskeny keresztvasas kardok) és a keletről származó sajátosságok egyfajta közös nevezőt jelentettek a Hun Birodalom barbár népeinek

Fig. 68.1. The barbaric culture of the Hun period presented a very uniform picture. Certain new costume elements, objects and burial customs appeared throughout the barbarian zone beyond the Roman frontiers, while smaller, local peculiarities still persisted. 1: Barbarian burials from the Pannonian area from the first half of the 5th century (1: Keszthely-Téglagyár 2: Lébény-Magaspart 3: Regöly). In the period, similar elements of costume (brooches, shoe buckles), metalworking techniques (polychrome style) and weapons of oriental origin (double-edged, narrow long, swords with cross guard) and artefacts from the East were a common ground for the barbarian peoples of the Hunnic Empire

68.2. kép. A hun korszak a történeti és a régészeti kutatásban (A betűjelekkel Jaroslav Tejral régészeti kronológiája látható, mely a 4. század vége és az 5. század utolsó harmada közötti periódust fedi le). A hun kor anyagi művelődéséről részletesebben lásd:
Fig. 68.2. The Hun period in historical and archaeological research (The letters shows the archaeological chronology of Jaroslav Tejral, which includes the period between the end of the 4th century and the last third of the 5th century). For more on the material culture of the Hun period, see:

történetírók nem említik etnikumonként elkülönítve ezeket a csoportokat. A hun korra vonatkozó hagyományok gazdag tárházát adó gót Jordanes krónikája külön kiemelve a többi „alávetett" közül csak az osztrogótokat és a velük rokonnak vélt gepidákat szerepelteti. Mindössze az egyes hun hadjáratok különböző forrásokban fennmaradt népfelsorolásai és a 454-es/455-ös (az esemény pontos dátuma bizonytalan) Nedao folyó melletti csata leírása ad némi támpontot arra nézve, hogy az 5. század folyamán mely csoportok álltak a Kárpát-medencei nomád birodalom szorosabb fennhatósága alatt. A Keletrómai Birodalom ellen vezetett ún. balkáni hadjáratok (441–443, 447) idejére az osztrogótok, a gepidák, a rugiak, a szvébek, a herulok és a szkírek már biztosan állandó tagjai voltak a hun haderőnek.[260] A Kárpát-medence mellett természetesen más északabbra és nyugatabbra élő germán csoportok is intenzívebb kulturális kapcsolatokat ápoltak a hunokkal, bár rájuk a hun fennhatóság nem terjedt ki olyan mértékben, mint a hun központot körbevevő népességre.[261]

A hatalmi hálózat régészeti szempontból is megragadható nyomai – főként a központra jellemző szimbolika és tárgyösszetétel formájában – több ízben is kimutathatóak a Kárpát-medencétől északra található térségek régészeti hagyatékában is. Az írott kútfők adatai alapján azonban az nagyon kérdéses, hogy a nomád állam tényleges politikai fennhatósága meddig, s mely törzsekre is terjedhetett ki. A teljes Kárpát-medencei tárgyspektrum például nem mutatható ki egészen a Baltikum és Skandinávia térségéig, mint azt korábban több kutató is feltételezte Priskos rétor leírása alapján (a klasszikus vegyes és körérvelés problémája).[262] Sok esetben csak a hun kori anyagi művelődés bizonyos elemeinek

[260] Kiss 2011.
[261] A mai Lengyelország és a Baltikum irányába kapcsolatok: Levada 2011, 134; Kaczanowski–Radzińska-Nowak 2013; Kontny–Mączyńska 2015; Quast 2019. A skandináviai kapcsolatokról: Hedeager 2011, 177–212. Ellenben Lotte Hedeager munkájának azon része, mely a hunok skandináv hitvilágra gyakorolt hatásával foglalkozik, nagyon erős kritikával kezelendő: Hedeager 2011, 212–224. Headeager alapos, a régészeti leletek elemzésén nyugvó kritikája: Rau–Carnap-Bornheim 2021.
[262] Wołoszyn 2020, 119–122.

átvételével számolhatunk (lószerszámok, háromélű nyílhegyek).[263] Feltehetően a császárkor egész időszakában fennálló kapcsolati hálók a népvándorlás kor beköszöntével sem számolódtak fel. A hun kori Kárpát-medencére jellemző leletek egy része ezeken az áttételes csatornákon keresztül juthatott el észak irányába. Emellett feltételezhetjük, hogy bizonyos kereskedelmi és közlekedési csomópontok mentén élő csoportok hódoltatása révén tudták az adott térségek ellenőrzését biztosítani. Természetszerűleg az észak felé tartó kereskedelmi utak felügyelete a Kárpát-medence ökonómiai és geostratégiai elhelyezkedése szempontjából is kulcsfontosságú lehetett a hunok számára (pl. Dél-Lengyelország).[264] Az északi térségekkel további érintkezési lehetőséget egy másik „csatorna" is biztosíthatott a hun periódusban: a térségből származó zsoldosok köre. Az Észak-és Dél-Lengyelország és a mai Németország területéről több olyan temetkezés is ismerté vált az utóbbi évtizedekben, mely szorosabb kapcsolatokat mutat a Kárpát-medencei hun hatalmi központ anyagi művelődésével (pl. Jakuszowice, Juszkowo, Altlußheim).[265] Ezek a személyek feltehetően jól beilleszkedtek abba a hatalmi hálózatba, mely a nomád államhoz kötődött, illetve egy részük talán pont a nagy hadjáratok idején, zsákmány reményében érkezhetett régiónkba.

A nomád államalakulaton belül feltehetően éppen a hunok és klánjaik alkothatták számukat tekintve az egyik legkisebb csoportot. Az első hun személyek feltehetően még zsoldosként tűntek fel a térségben, a Közép-Ázsia felé mutató jegyeket tükröző temetkezések (íjcsontokkal ellátott sírok, torzított koponyák, rövid egyélű vágófegyverek) főként a rómaiak által használt lelőhelyeken belül helyezkedtek el (erre szolgáltat példát számunkra a Wien-Simmering lelőhely is az 1930-as évekből).[266] A helyben élő közösségek minden valószínűség szerint számban jóval felülmúlták a politikai hatalmat kézben tartó hunokat. A nyelvileg és etnikailag roppant sok identitást magába foglaló Hun Birodalom anyagi kultúrája is ugyanezt a változatosságot tükrözi. A Dunántúlon élő római lakosság a hun főség alá kerülésével természetesen már a Római Birodalom adminisztrációjának terhei nélkül folytatta tovább életét. Erről vallanak a korábban megkezdett temetőik folyamatos használatára utaló adataink is. Ezeken a lelőhelyeken már a korszak „barbarizálódó" emlékei (hun korszakra jellemző viseleti elemek képében) is helyet kaptak az alapvetően puritán késő római temetkezési szokásokban.[267] A provincia területén több esetben előfordult az is, hogy a római lakosok által megkezdett temetőkben megjelentek azoknak az új barbár betelepülőknek a sírjai is, akik a leletek tanúsága alapján a hun kor után is a régióban maradtak. Ezen kívül Pannóniában gyakran megtalálhatók a kis csoportokban fel-felbukkanó új jövevények is, akik nemegyszer a felhagyott római erősségeken belül temették el halottaikat.[268] Szintén a Dunától nyugatra összpontosulnak azok az áldozati és üstleletek, amelyek feltehetően a nomád birodalmi elit reprezentációjának lenyomataiként kezelhetők.[269] Ezek az elit érintkezését is meghatározó rituális cselekmények talán részben azokhoz a közösségi megnyilvánulásokhoz kapcsolódhattak, melyek révén a Hun Birodalom kifejezte az új területek igénybevételét is.

A korszakra a Dunától keletre fekvő vidéken főként a korábbi barbárok (szarmaták és helyben maradó germánok), a 4. század végén a hunok elől menekülő csoportok (germánok és alánok) leszármazottai és a nomádokkal együtt érkező közösségek anyagának egymás mellett élése és keveredése a jellemző. Az 1. század óta a Kárpát-medence keleti felén élő szarmaták mellé számos keleti germán nyelvet beszélő csoport érkezett. Emellett

[263] Rau–Carnap-Bornheim 2021.

[264] A későbbi korokból, a honfoglalás időszakából azonosíthatók a térséggel fenntartott kapcsolatok. A 10. században Dél-Lengyelország területén számolhatunk magyar jelenléttel, amit a térségen áthaladó kereskedelmi utak kereszteződése, illetve a Kárpátoktól északra található só lelőhelyek megléte, illetve az onnan származó ellátás biztosítása is magyarázhat: Gáll 2019, 221–225.

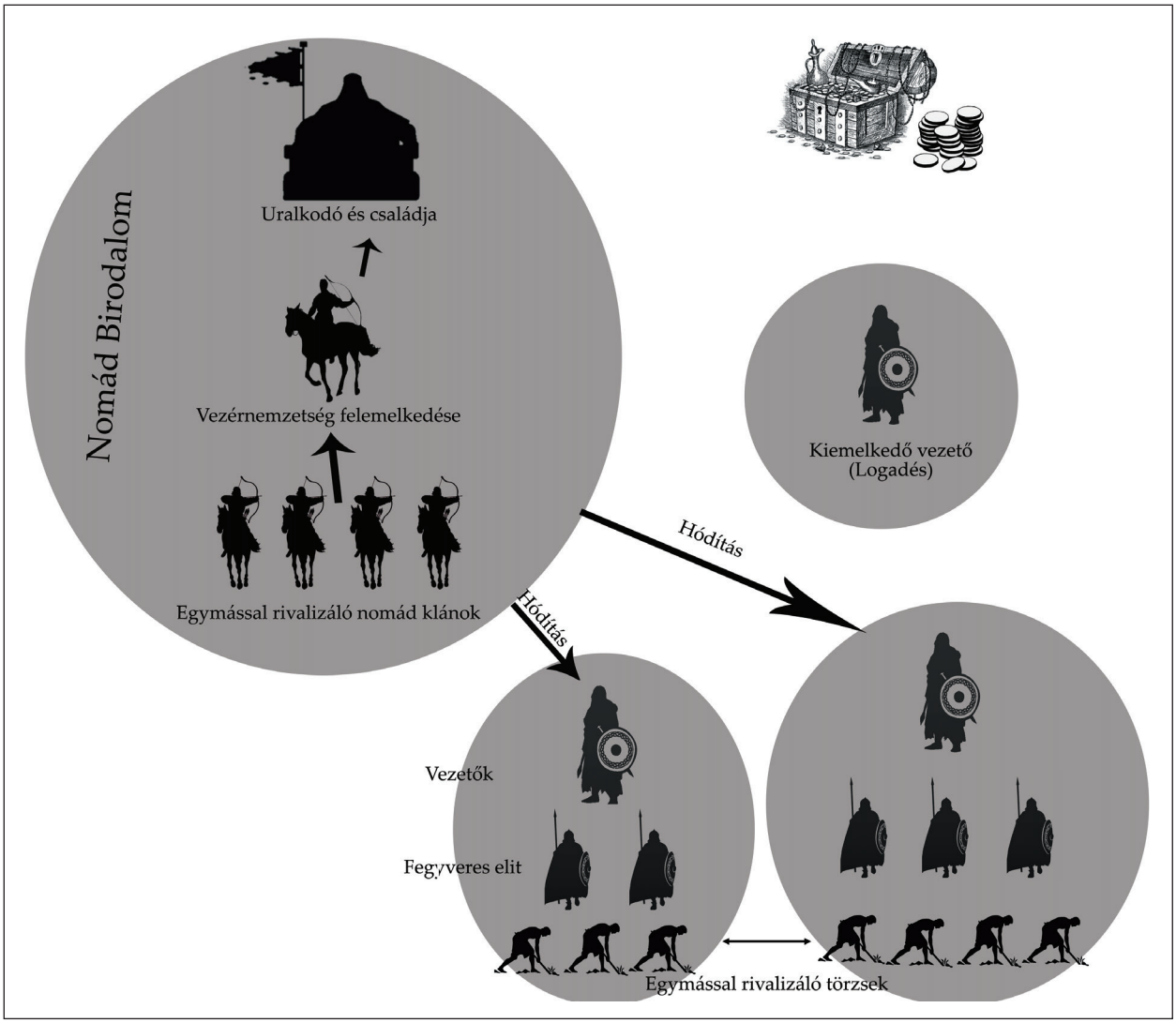
[265] Rodzińska-Nowak 2021.

[266] Tejral 2011, 154–156.

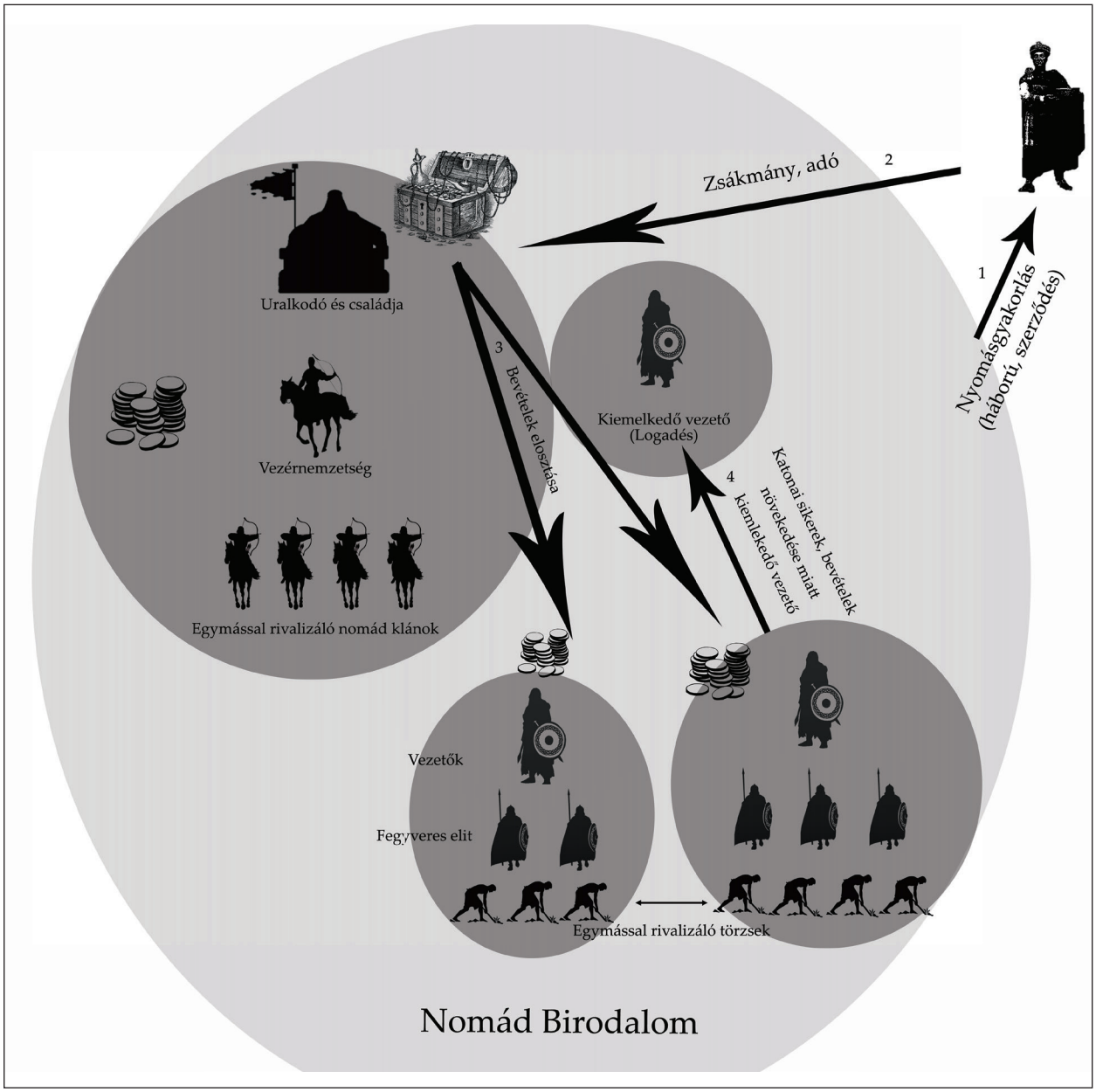
[267] Vida 2021, 177–187.

[268] Gróf–Gróh 2011; Gróf 2016.

[269] Masek 2018, 86–95.

69. kép. A Hun Birodalom rendszerének szerkezete. Az ábra első fele a Hun Birodalom rendszerének kialakulását, a nomád csoportok közötti rivalizálás felszámolását, valamint az első hódításokat mutatja be. Az ábra második fele már főként a Kárpát-medencei és közép-európai terjeszkedés folyamán kialakult rendszert szemlélteti. A birodalom kötelékébe tartozó harcos csoportok (esetünkben főként germánok) folyamatosan rivalizáltak egymással, de immáron a nomád uralkodók szolgálatában. A hun állam főként a külső nyomás (adó, háború) gyakorlása révén tett szert bevételekre, melyek elosztásánál a sikeres vezetők (és kíséretük) előnyt élveztek. Az ezáltal megnövekedett presztízsre szert tevő személyek a szűk birodalmi elit tagjaivá is váltak. Feladatuk új tisztükben részben a nomád államon belül nem teljesen kiforrott közigazgatási rendszer egyes teendőinek ellátása is lett. A személyeken keresztül kapcsolódó hatalmi hálózat szerves része volt ennek a „sztyeppeállami" struktúráknak
Fig. 69. The structure of the Hun Empire. The first half of the figure shows the development of the system of the Hun Empire, the elimination of rivalry between nomadic groups and the first conquests. The second half of the figure illustrates the system that developed during the expansion of the Carpathian Basin and Central Europe. The warrior bands (in this case, mainly Germanic) that formed part of the empire were constantly rivaling each other, but now in the service of nomadic rulers. The Hun state obtained its revenue mainly through external pressure (taxes, war), which was distributed to the advantage of the successful leaders (and their entourage). Those who thus gained increased prestige also became members of the narrow imperial elite. Part of their new role was also to perform some of the functions of the not fully developed administrative system within the nomadic state. The power network linked through these individuals was an integral part of this steppe empire political structures

a korszakra egyértelműen rányomja bélyegét a hun előretöréssel a régióba kerülő hellenisztikus hagyományokra visszavezethető roppant gazdag és színes kőberakásokkal jellemezhető Pontus-vidéki díszítő stílus és egyéb keletről származó hagyományok megjelenése is (pl. koponyatorzítás). A hun periódus egyik jellegzetessége, hogy ezek az egyes „karakterek" nem egymástól elkülönülve, hanem sokszor keverten, egymást kiegészítve vannak jelen, akár még egy-egy sírnak az anyagában is. Ennek okán nevezi a kutatás ezt a korszakot általánosan inkább hun periódusnak és az ide köthető leleteket is nem az egyes etnikumok, hanem sokkal inkább a korszak neve alapján tartják számon.[270]

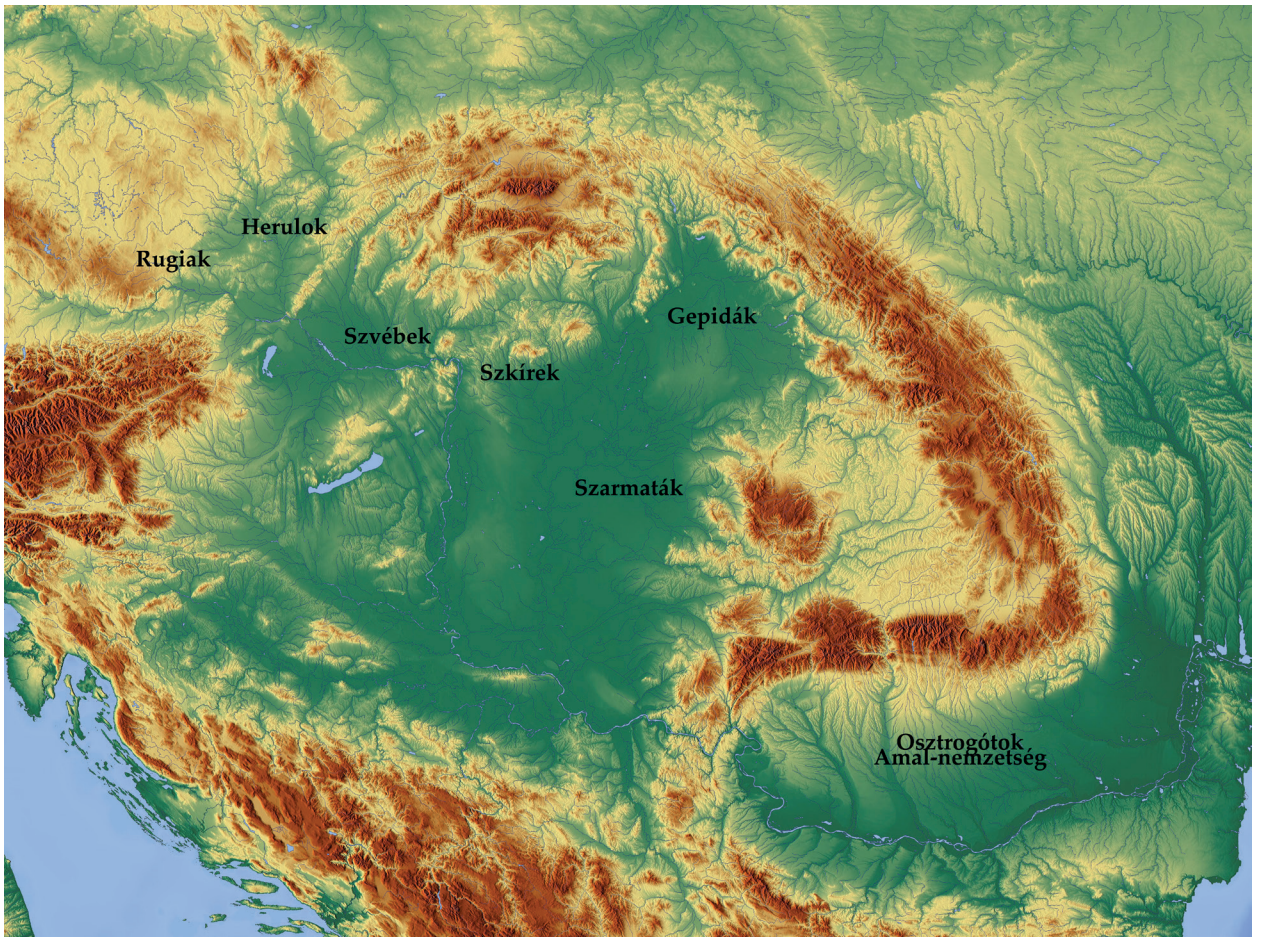
A kiváló osztrák történész Herwig Wolfram már korábban számos alkalommal megfogalmazta azt a nézetét, hogy a Hun Birodalom „hatékonyságának" titka abban rejlett, hogy sikerült az évszázadok óta a római politika árnyékában élő barbár csoportoknak egy másik alternatívát biztosítania (ő maga a hun

[270] Rácz 2021.

alternatívaként hivatkozik erre).[271] A különböző *limes*en kívül elhelyezkedő csoportok számára évszázadok óta meghatározó volt a Római Birodalommal és a vezető réteggel fenntartott viszony. A 4–5. századra egyre több közösség kereste a boldogulást már a határok másik oldalán, római szolgálatban. A hunok megjelenésével ellenben egy új lehetőség körvonalazódott a *Barbaricum* népei előtt. A keletről érkező nomádok vezetésével először jött létre a dunai határok előterében egy olyan tartós, sok törzset is magába foglaló politikai formáció, mely komoly és állandó fenyegetést jelentett a római határok előterében. Az egyes csoportok és vezetőik ebbe a birodalomba betagozódva – ugyanakkor saját etnikai identitásukat megőrizve – saját sikereik kovácsává válhattak, sok esetben a római szolgálathoz képest nagyobb mozgásszabadsággal. A harcokban magukat kitüntető vezetők idővel bekerültek a hun uralkodói udvarba is, mely a birodalmat kormányozta. Ez a fajta versengés és előrejutási lehetőség határozta meg a Kárpát-medencei nomád állam sikerét. A folyamatos bevételi források gyarapodásán és a személyi kapcsolatokon keresztül irányított állam a római világ peremén eljuthatott az adminisztráció kialakulásának határáig is, amire utal az Attila közvetlen közelében tevékenykedő római származású írnok Flavius Orestes is.[272]

Az általánosan bevett és az eurázsiai sztyeppén a különböző korszakokból jól ismert nomád hagyománytól a Hun Birodalom nagykirályai sem tértek el. A későbbi nomád berendezkedés mintájául szolgáló Mongol Birodalomhoz viszonyítva azonban mégiscsak egy egyedi, Duna-vidéki struktúra jött létre a hun hatalmi centrumnak a római határok mellé történő áthelyezésével. A nomád birodalmakról – így a hunokról is – kialakított sztereotípiáknak szerves részét képezi a különböző hódoltatott törzsek fölött gyakorolt despotikus, sokszor kizsákmányoló hatalom. Mára azonban egyre inkább elfogadottá vált a tudományban, hogy a nomád birodalmak egyáltalán nem az öncélú hatalomgyakorlás fellegvárai voltak. A nomád államok egyik jellegzetessége éppen az volt, hogy a legyőzött csoportok politikai egységét nem minden esetben bontották meg, sőt hűségük fejében a meghódítottak vezetői megtarthatták hatalmukat népük élén.[273] A nem nomád csoportok ugyanígy betagozódtak ebbe a rendszerbe és hűségük fejében megőrizhették szuverenitásukat. Éppen ennek köszönhetően a germánok és nomád uraik közötti viszony alapvető átértékelésére került sor nemrég: a sematikus úr–szolga viszony helyébe egyre inkább az egyenlő, egymással együttműködő és vetélkedő felek kapcsolatának képe kezd kirajzolódni. Az alávetett közösségek belső önigazgatásuk biztosításáért cserébe elsősorban engedelmességgel, katonai szolgálattal és adóval tartoztak a birodalom vezetőinek. Az Európában a 370-es évek során megjelenő és birodalmat alapító hunok hódoltatott és segédnépeinek jelentős hányadát a különböző germán nyelvet beszélő törzsek alkották. Ezek a népek alapvetően – mint láthattuk – letelepült agrárközösségek voltak, ugyanakkor mindennapjaik és társadalmuk felépítését is nagyban meghatározta az a fajta harcos-fegyveres elit, mely a hatalmát a szomszédos római területekkel fenntartott – hol békés, hol pedig ellenséges – kapcsolatokra alapozta. Ez a fajta mobilizálható harcos réteg természetszerűleg könnyen idomulni tudott a Hun Birodalom hatalmi és katonai struktúrájához is. Az új politikai formáció sikereinek alapját a vezető réteg közötti szoros kapcsolatok teremtették meg. A Kárpát-medencei nomád birodalom egy laza, a különböző törzsek között fennálló szövetséghez hasonlíthatott. A nagykirály fő feladata a presztízsjavak biztosítása és szétosztása volt. Ezek alapján a különböző népek közötti legfőbb összekötő kapocs a közös, római területekről származó zsákmány megszerzése, valamint ezt követően a megkaparintott javak védelme és folyamatos gyarapodásának biztosítása lehetett. Természetesen az értékek felhalmozása a hatalommegtartás elengedhetetlen eszköze volt a különböző népek között, ugyanis a hun főuralkodóktól megszerzett javakat a germán törzsfők újraosztották katonai kíséretük körében. Bár tény, hogy a germán és a különböző iráni nyelvet beszélő csoportok vezetői és fegyveres kíséretük igen magas pozíciókat vívtak ki maguknak – ami némi anakronizmust is eredményezett a rendszerben –, a birodalomban

[271] Wolfram 1991, 183.
[272] Stickler 2002, 96–102.
[273] Ehhez lásd bővebben: Kiss 2010.

70. kép. Hun kori törzsi-politikai csoportok elhelyezkedése a Kárpát-medencében és térségében. A különböző csoportok elhelyezkedését nagyban befolyásolja a Hun Birodalom felbomlását követő Jordanes-féle leírás és a vegyes régészeti-történeti érvelés. Az egységes 5. századi leletanyagban ezek a csoportok nem igazán mutathatók ki
Fig. 70. Location of Hun tribal-political groups in the Carpathian Basin and its region. The location of the different groups is strongly influenced by Jordanes' description of the fall of the Hun Empire and by the mixed archaeological-historical argumentation. These tribes do not really show up in the unified 5th century find material

a nomád hatalom egyeduralmi arculata alapvetően megmaradt, mint arról a források is igen szemléletesen beszámolnak. A nomád uralom elsősorban nem territoriális, hanem sokkal inkább az egyes népek és személyek függőségén nyugvó rendszer alapjaira épült. Ez a struktúra alapvonásaiban nem volt idegen a császárkor időszakában formálódó germán katonai elittől. Feltehetően részben ennek is köszönhető, hogy a germán vezetők és kíséretük könnyen tudtak alkalmazkodni az új állam kötelékein belül jelentkező kihívásokhoz.

A Hun Birodalom folyamatosan bővülő alávetett csoportjaival egyfajta új, hatalmasra növekedett katonai koalíciót hozott létre a római határok mentén. A korábban külön-külön a római területekre támadó germán fegyveres csoportokat most sikerült első ízben egy közös cél és vezetés mellett összefogni, mely gyökeresen változtatta meg a Duna-vidék szerepét a római birodalomfelek politikájában.[274] A császárkor századaiban ehhez hasonló barbár egység és erőkoncentráció szinte csak a markomann háborúk időszakában jellemezte térségünket. Feltételezhető, hogy egyfajta közös csoportidentitás is kialakulhatott ebben az esetben germánok és hunok között, azonban ez – mint ahogyan a hun hatalom felbomlása is szemlélteti – nem írta felül a már meglévő eliteket és csoporttudatukat (gót, gepida, szkír stb.). A hun főség nem egy új egységes „hun

[274] Stickler 2002, 96–97, 107–110; Heather 2005, 421.

etnikai tudat" bölcsője volt, csupán a harcos elit körében kezdődhetett meg egy új, átmeneti identitásforma képződése. Talán ilyen, a birodalom összetartozását ideológiai szinten is elősegítő eszköz lehetett a különböző népekből származó harcos elit körében a hadisten kardjának legendája is.[275] Az igazi összekötő erőt ezek között az etnikailag igen különböző fegyveres csoportok között alapvetően a közös zsákmányszerzés és az összefogás révén könnyebben megszerezhető bevételek jelenthették. Ugyanakkor ezek a fegyveres közösségek sokszor egymással is versengtek. Az írott kútfők tanúsága szerint a hun uralkodók mellett feltűnő személyek és körük is sűrűn cserélődhetett. Az éppen aktuális presztízs és annak megtartása nagyban befolyásolhatta, hogy mely szűk csoportok kerültek közel az aranyat tojó tyúkhoz, jelen esetben a hun uralkodókhoz és a nomád államalakulat vezetéséhez.[276]

A germán vezetők, az egyes népek élén álló királyok alkották feltételezhetően azt a szűk elitet (a görög forrásokban *logadés*ek), mely a regnáló nomád uralkodócsalád mellett a Hun Birodalom vezetésének terhét a vállán viselte. A korábbi vélekedések szerint a germán vezetők csak Attila hatalomra kerülésétől kezdve töltöttek be fontos szerepet a birodalom irányításában, azonban mára egyre inkább úgy tűnik, hogy a hun uralom struktúrájában már ennél korábban is fontos pozíciókat láttak el az alávetett népek előkelői. Sajnálatos módon a Hun Birodalom belső működésébe csak az Attila-korban nyerhetünk betekintést – Priskosnak és Jordanesnek köszönhetően –, a korábbi időszakról csak nagyon szórványos adatokkal rendelkezünk.[277] A „nem hun származású" személyek említése, valamint a különböző germán törzsek részvétele a hadjáratokon azonban mind azt a lehetőséget sejtetik, hogy ez a rendszer már jóval Attila uralkodása előtt kialakult, ő pedig egy kész és jól működő hatalmi gépezetet örökölt. A 440-es és 50-es években a germán előkelők biztosan kiemelkedő pozíciókat töltöttek be a hun állam vezetésében. Feltételezhető, hogy kiépített adminisztrációs rendszer hiányában ezek a hun uralkodóhoz több szállal is kötődő, lojális személyek végezhették a birodalom irányításának fő feladatait is (a szkírek fölött uralkodó Edicáról tudjuk, hogy járt Konstantinápolyban Attila követeként).[278] A hun nagykirályokhoz közel álló vezetőknek a szolgálatuk révén is kifejezésre jutó kiemelkedő hűsége természetesen busásan megtérült. A hadra kész germán fejedelmek a nagy balkáni (422, 434, 441–43, 447), galliai (451) és itáliai (452) hadjáratok alkalmával hatalmas bevételekre tehettek szert, ami tovább növelte presztízsüket saját népük és más csoportok szemében is. Ardarich, Edica és Valamer a népvándorláskorban igen tipikusnak tekinthető olyan hadurak voltak, akiknek felemelkedését a katonai sikerek és az ezek révén hozzájuk beáramló zsákmány biztosította. A hasonló uralkodó-archetípus már régóta megtalálható a germán csoportok történetében, felemelkedésük egyben egy új elit és közösség dinamikus előretörését is jelentette. Az ilyen vezetők katonai sikereik révén több kis csoportot és új „követőt" is ellenőrzésük alá tudtak vonni, ezáltal megalapozva egy későbbi, különböző származású közösségekből létrejövő királyság alapjait.[279] A hun korban felemelkedő germán katonai arisztokrácia tagjai a birodalom bukása után előkelő származásuk és katonai rátermettségük révén – valamint természetesen a hadjáratok során felhalmozott gazdagságuknak köszönhetően is – a kora középkori germán királyságok megteremtői lettek (Ardarich, Theoderich és utódai, a csehországi blučinai sírban nyugvó germán vezér), vagy más lehetőséget választva könnyen utat találtak a Bizánci Birodalom hadvezetésének elitje felé (Odoacer).

Az 5. század középső harmadában létezik egy olyan férfi elit reprezentációt követő csoport a Kárpát-medence különböző pontjain, melyet a temetkezésekbe mellékelt hasonló fegyvertípusok és tárgyak kombinációja révén is egy közös gondolati háttér köthetett össze. Ez a harcos elit feltehetően különböző etnikumok vezető rétegéből alakult ki,

[275] Jordanes, Getica, 183.

[276] A helyzet nagyon hasonló lehetett a nomád területeken megfigyelhető klánszervezethez és annak vetélkedő csoportjaihoz. Ehhez bővebben lásd: Gáll 2019, 21–26. A Duna-vidéki rendszer egyediségét az alkothatta, hogy nem csak keletről érkező csoportok vettek részt ebben a versengésben. A hunok európai hatalmi struktúrájáról: Kim 2016, 81–89.

[277] Schäfer 2001, 23.

[278] Priskos Frag. 11. (Blockley)

[279] Pohl 1980, 248–249; Wolfram 2005, 55–60; Wolfram 2009, 8–10.

és felemelkedését mindenképpen a hun hatalom terjeszkedéshez köthetjük. A vezető réteg fegyverforgató csoportjainak sírjai az 5. század középső harmadában, egy rövid periódusban (a 430–460-as évek között, a régészeti kronológiában a D2/D3-al jelölt időszakban) képviseltetik magukat a legnagyobb számban. Ennek az egyik legfőbb oka, hogy a birodalom külső jegyekben is megnyilvánuló reprezentációja – mely az etnikai markerek fölé emelkedik – ekkorra alakul ki teljes valójában.[280] A hasonló jellegű sírok előképeit az 5. századot megelőző római–barbár határsávban találhatjuk meg.[281] Ezekkel ellentétben a népvándorlásokkal elinduló jelentős változásokat követően nagymértékben átalakul a férfi elit arculata a sírleletek alapján. Ennek a reprezentációnak szerves részét képezik a hasonló temetkezési szokások, a keletről érkező tárgyak (ellenzős kardok, szerelékek, csatok), a Kárpát-medencei és az észak-európai elemek (védőfegyverek, egyes csattípusok) kombinációja, valamint az 5. század derekára kialakuló kultúra jegyei (kerámiaművesség, stb.) is.[282] Ennek a hatalmi hálózatnak a nyomai fedezhetők fel a Kárpát-medence különböző pontjain, valamint a Hun Birodalom érdekszférájába eső területeken is.[283] Feltételezhetően az 5. század középső harmadában óriási mértékű lehetett a harcos csoportok migrációja az egész *Barbaricum* területén. A Hun Birodalom nyújtotta keretek csábítók lehettek a különböző mobilis fegyveres mikroközösségek számára, hiszen a nomád vezetést elismerve óriási bevételekre tehettek szert a tettre kész vezetők és kíséreteik is.[284] A hun államalakulat bukása után azonban ez a harcos réteg sem tűnt el egyik napról a másikra. Részben a két római birodalomfél is jelentősen profitált jelenlétükből, hiszen seregeiket gyakorta soraikból töltötték fel az 5. század derekát követő évtizedekben.[285] A főként Keletrómai Birodalom ellen vezetett hadjáratok elmaradásával azonban ennek a fegyverforgató elitnek egy része visszatérhetett korábbi szállásterületére is (szemléletes példája lehet ennek az Észak-Lengyelországban felárt juszkowói sír is).[286]

A hun periódus időszaka tehát a hatalmat a nagykirályoktól nyerő vezetők személyes sikertörténeteinek és egy kialakuló, új birodalmi arisztokráciának a virágkora volt. Ezek a birodalom életében meghatározó személyek és fegyveres kíséretük talán sok esetben már saját nagyobb közösségeiktől is elkülönültek. A kortárs történetírók leírásait ismerve még az is kérdésesnek tűnik, hogy mennyire beszélhetünk egyáltalán a nomád uralom alatt élő csoportok esetében egységes szállásterületekről. A vezetők és katonai kíséretük mindenképpen a hun *ordu* közvetlen közelében helyezkedtek el, míg a népesség java része – a többi fegyveressel együtt – ezektől valószínűleg jóval távolabb. Az sem tűnik biztosnak, hogy az egyes összetartozó közösségek ebben a periódusban megtartották zárt egységüket és szállásterületüket. Feltételezhető, hogy egy etnikailag nagyon mozaikos kép rajzolódott ki a Kárpát-medencén belül. Valószínűleg a hunok a nagyobb, gyakran ellenük lázadó csoportok egyetlen egységben tartását sem támogatták. Nem véletlen, hogy az Amal-dinasztia fősége alá tartozó osztrogótok felett Attila korában három

[280] Ezek a folyamatok a régészeti leletanyag értelmezése mellett az írott kútfőkben is tetten érhetőek. Nem véletlen, hogy Priskos rétor sem tud beszámolójában különbséget tenni a külső megjelenés alapján az Attila udvarában és a birodalom központjában tartózkodó elérő származású barbárok között.

[281] Tejral 2015.

[282] Tejral 2008, 82–86.

[283] A korszak barbár vezető rétege valószínűleg a közvetlen központon kívül is próbált a nomád állam hatalmi struktúrájába beleilleszkedni, ami elsősorban külsőségekben nyilvánult meg. Ehhez lengyelországi esettanulmányt lásd: Kaczanowski–Radzińska-Nowak 2013.

[284] A főleg északi barbár területek és a Kárpát-medence kapcsolatrendszere a kistárgyak fényében is egyre inkább kikristályosodni látszik az utóbbi időszakban (Levada 2011, 134).

[285] A 455-ben a római uralmat egy kis időre jelképesen *Noricum* és Pannonia peremén visszaállító galliai származású Avitus (Kr. u. 455–456) császár Itália felé tartó erőit a Kárpát-medencei barbárok sorából tölthette fel. Pár évvel később hasonlóan járt el a vandálok ellen készülő Maiorianus (Kr. u. 457–461) császár is, aki a térségben toborzott erőivel kívánta az egykori nyugati területeket visszahódítani. A hispániai hadszíntérről az előrenyomulás megakadása miatt a császár kénytelen volt elbocsátani barbár zsoldosait. Az ismert, Kárpát-medencéből származó barbár vezérek körét gyarapította többek között Odoacer és testvére Hunwulf is, akik szintén a hun korszakból kinövő katonai vezető körhöz tartoztak (Steinacher 2017, 100–106). Róluk részletesebben majd a következő fejezetekben emlékezünk meg.

[286] Kontny–Mączyńska 2015.

71. kép. A Tarnaméra-Urak dűlőjén előkerült hun kori sír leletei. 1: Bronzból készített ruhakapcsoló tű (fibula); 2: Favödör rekonstrukciója; 3: Bronzbogrács; 4: Korsó; 5: Edény; 6: Üvegpohár; 7: Ezüstcsat; 8: Hosszú kés (sax); 9: A hosszú kard a lencse formájú keresztvassal és a tok tartozékai; 10: A kard szerelékei (tokmerevítő madárfejjel, és a tokot alul záró koptató)
Fig. 71. Hunnic period finds from the grave of the Tarnaméra-Urak dűlője. 1: Bronze brooch; 2: Reconstruction of a wooden bucket; 3: Bronze bowl; 4: Jug; 5: Vessel; 6: Glass cup; 7: Silver buckle; 8: Long knife (short seax); 9: Long sword with crossguard in the form of a lens and accessories for the sheath; 10: Scabbard of the sword fittings (scabbard stiffener with bird's head and chape which close the scabbard)

testvér uralkodott közösen, ami szintén a megosztás és ellenőrzés politikájának egyik eszköze lehetett a birodalom irányítóinak kezében. Többek között az is egy jól átgondolt döntés lehetett a hun uralkodók részéről, hogy a keleten élő gót csoportoknak csak egy része felett engedték meg a hatalomgyakorlást az Amal-dinasztiának. A három testvér uralta közösségek mellett ugyanis több, a hunok fennhatósága alá kerülő, de az Amaloktól független gót csoportosulás is létezett ebben az időben.

A kutatás már régóta törekszik arra, hogy a forrásokban szereplő, a Hun Birodalmat alkotó népek sorának régészeti hagyatékát azonosítsa. Ez azonban több szempontból is megvalósíthatatlan és ábrándos célnak tűnik, ugyanis az 5. század első–második harmadától kezdve a Kárpát-medence anyagi művelődése fokozatosan megváltozott és átalakult. Az itt élő és az ide érkező új csoportok, valamint a birodalmat összetartó hunok anyagi kultúrája nagyon érdekes elegyet hozott létre. A keleti germán művelődés, a római hagyományok és a hunoknak tulajdonított keleti (Fekete-tenger vidéki) tradíciók és ötvösművészet került bele ebbe a tégelybe, mely erősen összevegyülve az új divat és „trend" alapját képezte. Egyes tárgyak és szokások az egész területre jellemzően jelentek meg és terjedtek el, míg egyes elemek különböző mértékben, sokszor elszigetelve, vagy mozaikosan (egy-egy mikrorégióra vagy lelőhelyre jellemzően) voltak fellelhetők. A hun urak ízlése által meghatározott világban lehetetlennek tűnik az egyébiránt ebben az időszakban nagy átalakulásokon áteső etnikai identitásoknak

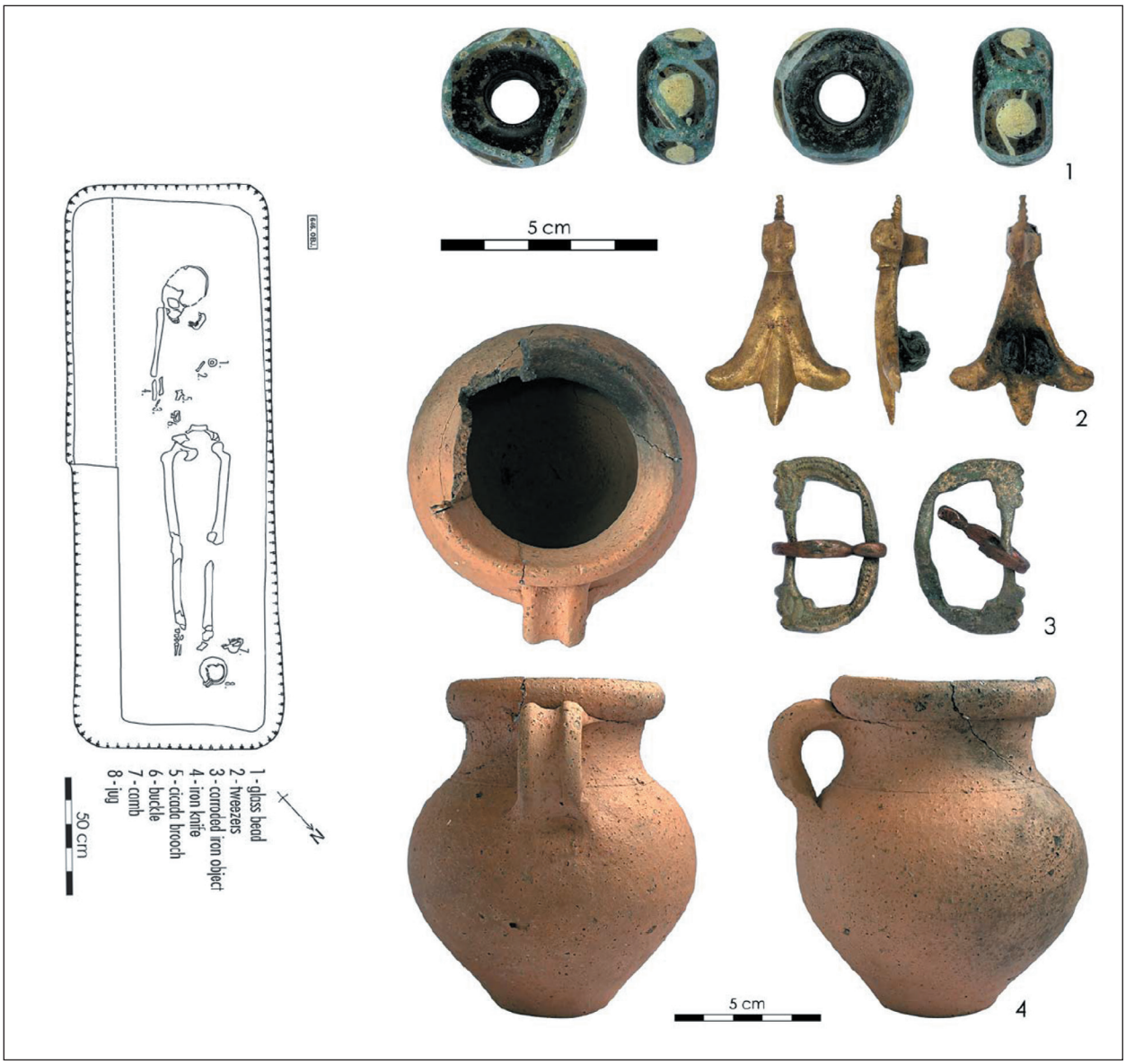

72. kép. Az 5. század középső harmadából származó férfi viseleti rekosntrukciók. 1: A blučinai előkelő (Csehország) temetkezésének rekonstrukciója. A sír megásásra valamikor már az 5. század utolsó harmadában kerülhetett sor, de az elhunyt személy tárgyi hagyatéka és a viselete is számos ponton kötődik a hun korszak férfi elitjéhez (lábbeli csatok, nyereg, csont lapokkal ellátott hun típusú íj, tegez); 2: 5. század derekára keltezhető barbár harcos viseletének rekonstrukciója korabeli leletek és képi ábrázolások (főként mozaikok) alapján

Fig. 72. Male costume reconstructions from the middle third of the 5th century. 1: Reconstruction of the grave of the noble at Blučina (Czech Republic). The grave may have been dug sometime in the last third of the 5th century, but the material remains and the costume of the deceased are linked to the male elite of the Hun period in several aspects (foot buckles, saddle, Hun bow with bone plates, quiver); 2: Reconstruction of the costume of a barbarian warrior from the mid-5th century, based on finds and remain pictorial sources (e.g. mosaics) from the period

a megragadása. A hun kori Kárpát-medence keleti felében a nagyfokú népmozgásoknak, a korszak első felére jellemző politikai bizonytalanságnak és drasztikusabb népességszám-csökkenésnek köszönhetően – ami éles kontrasztban áll a császárkori megtelepedést jelző sűrű településhálózattal – a településrendszer szórttá és ritkássá vált.[287] Ezt a képet megerősítve jellemző lesz a magányos, néhány síros vagy kisebb közösségi temetők használata. Ezekben igen egységes rítusok szerint temették el a halottakat. A lelőhelyek közül nagyobb sírszámaikkal kivételt csak az Ártánd és a Csongrád környéki nekropoliszok képeznek.[288] A hun periódusban általánosnak tekinthető Kárpát-medencei hun kori népesség (germánok, hunok, szarmaták, alánok) anyagi kultúrájában a keleti fegyver- (hosszú keresztvassal ellátott kardok, egyélű keskeny pengéjű *sax*ok) és ékszerformák mellett a keleti germán hagyományokra visszavezethető tárgyak (lemezfibulák, pajzsdudorok) használata is előtérbe

[287] Soós 2019a.
[288] Párducz 1959; Párducz 1963; Mesterházy 2009.

73. kép. A Szilvásvárad-Lovaspálya lelőhelyről származó hölgy sírja és nyugati kapcsolatokat mutató leletei. Bal oldalon: A sír rajza; 1: Üvegygyöngy; 2: Cikáda fibula; 3: Bronz övcsat; 4: Nyugati származású egyfüles korsó
Fig. 73. The grave of a lady from the Szilvásvárad-Lovaspálya site and her finds showing western connections. On the left side: A drawing of the grave; 1: A glass bead; 2: A cicada brooch; 3: Bronze belt buckle; 4: A single handled jug of western origin

került.[289] Az egységesülő kordivat szerint temetkező hölgyekben és a hun korra jellemző fegyverekkel eltemetett uraikban a Hun Birodalom elitjét kell látnunk, akiknek etnikai meghatározása mai eszközeinkkel nem lehetséges.

A hun periódus elitjének és köznépének egyaránt egy nagyon vegyes, több forrásból is táplálkozó hun kori kultúra volt az összekötő kapcsa. Azt a „személyes misztikumot", hogy a Hun Birodalom fennállásának idején az egyes egyének milyen csoporthoz tartozónak vélték vagy vallották magukat, sajnos magukkal vitték a sírba, de nem a régészeti anyagban jól megragadható, tárgyiasult formában. A korszak etnikai viszonyainak leírhatatlan voltára egyébiránt mind az írott források, mind pedig a régészeti leletek számos példát szolgáltatnak. Egy Tarnaméra határában eltemetett férfi sírjából többek között a korszakra jellemző keresztvassal ellátott

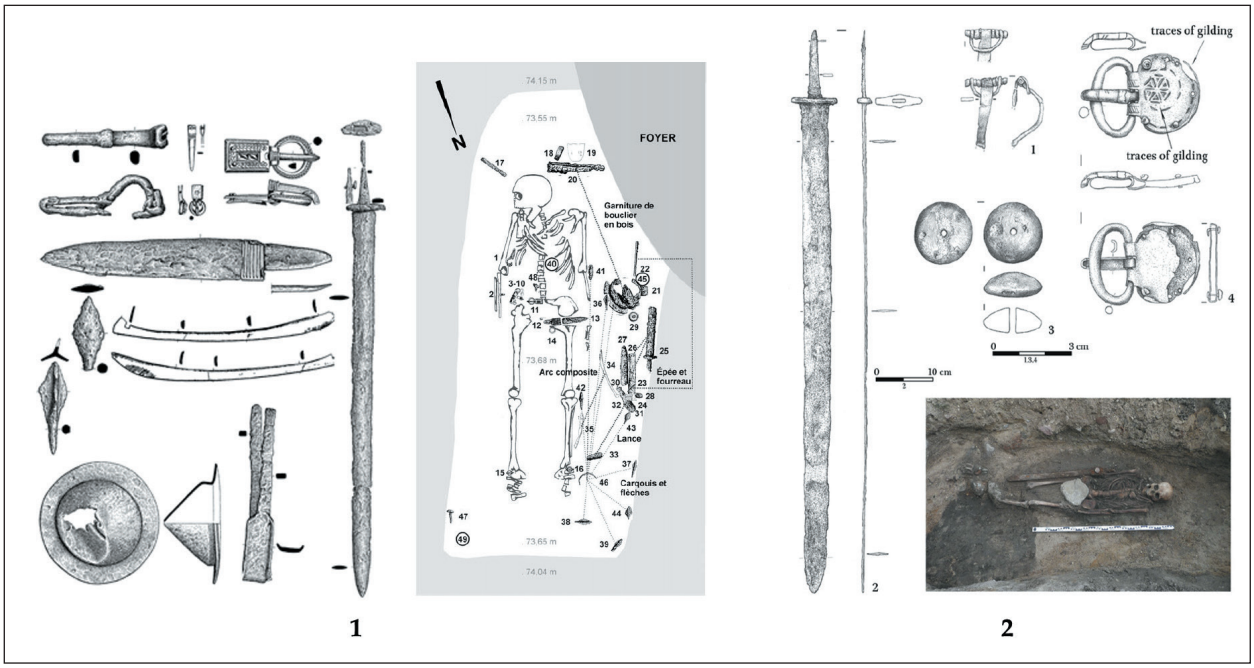
[289] Tejral 2008, 82–86, 105–107; Tejral 2011, 298–330, 352–375.

hosszú kétélű kard, díszített madár formájú tokveretekkel, egy egyélű harci tőr, ezüst csat, a hun korra jellemző korsó és egy másik edény, bronzbogrács, római üvegpohár, csontfésű, fa vödör vas alkatrészeinek maradványai, valamint egy római formákat utánzó ruhakapcsoló tű került elő.[290]

A sír tárgyi anyagában a korszak jellemző római, klasszikus hun kori Kárpát-medencei, germán és keletről jövő újdonságok (a temetkezési rituálé D–É-i tájolása által talán a helyi szarmata is) egyaránt megtalálhatók. Ezek fényében vajon minek, avagy mely csoporthoz tartozónak vallhatta magát ez a férfi? Sajnos ezt nem tudjuk meghatározni, még akkor sem, ha a sírjából származó római tárgyakat katonai szolgálat vagy egy hadjárat során megszerzett eszközökként értékeljük. A tarnamérai halott inventárja mondhatni az adott korszak egyik tipikus férfitemetkezésének tekinthető. Az élő, teljes egykori pompájában megjelenő harcost valószínűleg a kortárs római szemlélő sem tudta volna elhelyezni a Hun Birodalom népeinek sorában, köszönhetően a korszakra jellemző egységesülő barbár divatnak. Ezt a fajta bizonytalanságot szemlélteti az Attila udvarában követségben járó Priskos rétor ránk hagyományozott leírásának egy kis jelenete is. Az Attila táborhelyén sétáló szerzőt egy barbár öltözetű és kinézetű férfi köszöntötte tiszta görögséggel. A követség tagja vele szóba elegyedve kiderítette, hogy hun-barbár viselete ellenére az ismeretlen egy született görög férfi, aki rabszolgaként került a hunokhoz, ahol harci bátorságának köszönhetően küzdötte fel magát ismét a szabadok világába. Az ismeretlen férfi felszabadítását követően hun feleséget véve maga mellé már családot is alapított a barbárok között.[291] Ha a kortárs Priskos pusztán külsőségei alapján ennyire nem tudta az általa ismert etnikai térképre felhelyezni a görögül beszélő, hun megjelenésű személyt, akkor több mint másfél évezred távlatából a hunná lett görög sírját felfedezve vajon a leleteket értelmező régész hogyan ragadhatja meg azt, ami a tárgyak mögött rejtőzhetett, azaz az egyén magáról és csoporttudat(ai)ról alkotott képét? A görög történetíró új keletű ismerősének további sorsával fiktív módon eljátszva felvetődik a kérdés, hogy leszármazottai mely csoport tagjának vallották magukat, illetve idővel mely politikai-etnikai közösség tagjaivá váltak? A történet könnyen folytatódhatott úgy is, hogy görög atyának és hun/más barbár feleségének gyermekei, illetve azok leszármazottai már gepidaként határozták meg magukat egy Priskoshoz hasonló külső szemlélőnek.

Az anyagi kultúra területén jelentkező roppant színes képet térségünk tárgyiasult formában is megragadható külkapcsolatai is csak színesítik. A hun korszakban a Kárpát-medencében élő személyek a Ruga, Bleda és Attila királyok vezette hadjáratok mellett feltehetően a korábbi időszakok gyakorlatát folytatva ugyanúgy, de már a nomád állam fennhatósága és irányítása mellett, vállaltak zsoldos szolgálatot a római területeken. Írott forrásaink a nyugatrómai birodalomfél és a hunok vezette barbárok évtizedeken át (a 450-es évek elejéig) tartó folyamatos és kölcsönösen jövedelmező katonai együttműködéséről számolnak be.[292] Az ilyen fajta mobilitásra és kapcsolatokra mutat rá egy nemrégiben közzétett temetkezés, mely Szilvásvárad határában látott napvilágot.[293] Az itt, valamikor az 5. század középső harmadában eltemetett személy sírmellékletei között több olyan tárgy is ismerté vált, melyek főként a későrómai, nyugati provinciák termékeivel mutatnak szoros kapcsolatot, s a térség leletanyagában (Pannonia provincia) szinte nem is ismerjük párhuzamaikat. Ezt a távoli régiók között létrejövő köteléket erősítette meg a sírból származó korsó természettudományos elemzése is, mely a tárgy készítési helyét mindenképpen a galliai, Rajna menti térséghez kötötte.[294] A szilvásváradi temetkezés egyediségét még az is fokozza, hogy tárgyai egy női sírból származnak. Minden valószínűség szerint egy távoli hadjáratból visszatérő hozzátartozón keresztül juthattak el a feltárt különleges leletek az 5. század középső harmadában eltemetett asszonyhoz. A korszakban több adatunk is van éppen arra vonatkozóan, hogy a Hun Birodalom erői

[290] Bóna–Szabó 2002, 240–241.
[291] Proiskos Frag., 14, 94–114. (Blockley)
[292] Stickler 2002, 110–114.
[293] Gulyás et al. 2019, 431–458.
[294] Gulyás et al. 2019, 444–449.

74. kép. Fegyveres sírok a Hun Birodalom pereméről és annak érdekszférájából. A hun korban a Kárpát-medence a korábbi Barbaricum különböző fegyveres kis közösségei számára egyfajta gyűjtőpontként szolgált. A közös hadjáratoknak köszönhetően a korszakban nagyon hasonló fegyverzet és harcmodor terjedt el a római határokon kívüli területeken. 1: Az egykori római Singidunum (a mai Belgrád) területéről származó fegyveres temetkezés, melyben még a hunok legendás fegyvere, a csont lemezekkel ellátott íj is helyt kapott (a spatha, rövid sax, lándzsahegy és pajzsdudor mellett); 2: A mai Nyugat-Közép-Lengyelországból (Juszkowo) származó fegyveres temetkezés. Az egykori elhunyt mellékletei (keresztvasas keleti típusú kard, Tiszaladány típusú övcsat) alapján részt vehetett a Kárpát-medencei hunok hadjáratában. A hun kori fegyveres temetkezésekről részletesebben lásd:

Fig. 74. Weapon graves from the fringes of the Hun Empire and its sphere of interest. In the Hun period, the Carpathian Basin served as a gathering point for the various military band of the former Barbaricum. Thanks to common campaigns, very similar weaponry and fighting styles spread outside the Roman frontiers during the period. 1: A weapon grave from the area of the former Roman Singidunum (modern Belgrade), which also contained the legendary Hun weapon, the bow with bone plates (along with the spatha, short seax, spearhead and shield boss); 2: A weapon grave from what is now west-central Poland (Juszkowo). The deceased's accessories (oriental-type sword with cross guard, belt buckle of Tiszaladány typ) suggest that he may have taken part in the Hun campaigns in the Carpathian Basin. For more on weapon graves during the Hun period, see:

a nyugati birodalomfél harcait zsoldosként segítették Galliában. Ezek fényében talán nem tűnik lehetetlennek, hogy a Szilvásvárad határában nyugvó személy is ennek a nyugati kapcsolatnak, a „francia melónak" az emlékeit vitte magával túlvilági útjára.

A női hozzátartozók mellett természetesen maguknak a férfiaknak az esetében is kitapinthatók a nyugati (talán keleti?) zsoldos szolgálat emlékei az egyes sírok anyagában, ezzel is tovább színesítve az egyéni történeteink körét az 5. századi Kárpát-medence világából. Egyes esetekben a férfiak temetkezéseiben is (főként az erőteljes germán és keleti germán hatásokat mutató lelőhelyeken) megfigyelhető, hogy túlvilági útjukra sírjukba helyezett fegyvereik is egyfajta vegyes képet, kelet és nyugat találkozását jelenítik meg. Több alkalommal a hosszú, keresztvassal ellátott kardok mellett találhatunk olyan pajzsszerelékeket (főként erőteljes kúpban végződő pajzsdudorokat), római hatásokat mutató fibulákat, melyek egy szorosabb római együttműködés emlékei lehetnek.[295] Sajnos jelenlegi ismereteink és régészeti eszköztárunk sem teszi lehetővé, hogy ezen sírok esetében pontosabb keltezést adjunk meg. Az elhunyt férfiak döntő többségét

[295] Az ilyen típusú temetkezésekre jó példát szolgáltatnak a horgosi, az ártándi és a singidunumi lelőhelyeken előkerülő leletek. Horgos (Tergina 1894, 204–206), Ártánd–Kisfarkasdomb 28. és 30. sír (Tejral 1999, 260–261; Tejral 2015, 213), Singidunum 2006/2. sír (Ivanišević–Kazanski 2007).

75. kép. A Nibelung-ének ún. Hundensagen kéziratból származó illusztrációja 1440 környékéről. A keleti sváb nyelvjárásban megírt szöveg mellé 37 illusztrációt készítettek. Magát az ismert népvándorláskori gyökerekre visszamenő legendát csak 1200 körül foglalták első ízben írásba. Ebben a változatban az 5. századig visszanyúló hagyományok mellett természetesen a mű születésének időszakát meghatározó középkori lovagi kultúra számos eleme is szerepel. A képeken Etzel (Attila) fogadja udvarába a burgund királyokat, a másikon Etzel és a germán Kremhild találkozása és frigye is szerepel

Fig. 75. Illustration from the so-called Hundensagen manuscript of the Nibelungenlied (song of the Nibelungs) from around 1440. The text, written in the East Swabian dialect, is accompanied by 37 illustrations. The legend itself, which has its roots in the Migration Period, was first written down around 1200. In this version, in addition to the traditions dating back to the 5th century, many elements of medieval chivalric culture, which dominated the period in which the work was written, are of course also included. One depicts Etzel (Attila) welcoming the Burgundian kings to his court, while another shows Etzel meeting and wedding with the Germanic Kremhild

szintén az 5. század középső harmadába temethették el, ami akár a Hun Birodalom égisze alatti, vagy az azt követő években véghezvitt nyugati zsoldos szolgálat lehetőségét sem zárja ki.[296] A 430-as és a 450-es évek dereka között gyakorlatilag egyaránt számolhatunk ilyen lehetőségekkel, arról nem is beszélve, hogy az egyes sírba kerülő tárgyak összessége nagyon különböző időpontokban is kerülhetett akár az eltemetett birtokába.

A személyes és csoportos identitás materiális és gondolati téren is megragadható formálódása és változása mellett azonban a mindennapok terén is óriási átalakulásokat eredményezett a germánok, szarmaták és a hunok együttélése térségünkben. A Kárpát-medencében az 5. századi etnikai-politikai átrendeződés nem csak olyan, az anyagi kultúrában is megnyilvánuló változásokat eredményezett, ami a régészeti leletanyagban is kimutatható kulturális keveredésekkel járt együtt. Napjainkra a modern természettudományos vizsgálatoknak köszönhetően már a mindennapi élet számos területén is kitapinthatóvá váltak ezek az „átalakulások." Az egykori Pannonia provincián belül található 5. századi lelőhelyek emberi csontanyagán végzett izotóp kutatások érdekes új eredményeket szolgáltattak. A Római Birodalom helyi szervezetének összeomlását követően (adminisztráció kivonulása, szétesése, nagybirtokok

[296] Tejral–Zeman 2021, 320–329.

gazdasági működésének megszűnése) a helyben maradó lakosság, s a mellé jük újonnan érkező barbár csoportok egyfajta új, vegyes, a hétköznapi megélhetést mindenképpen biztosító túlélési stratégiát kezdtek el kialakítani. A római kor egészéhez viszonyítva többek között a korábban nem élelemként termesztett köles fogyasztása jelentős mértékben megnőtt. Ennek az egyik oka valószínűleg abban keresendő, hogy a többi C3-as típusba sorolható gabonával (a legtöbb gabona (búza, árpa, rizs), cukorrépa, bab, burgonya, napraforgó (a növények 85%-a)) szemben ezen növény kevesebb figyelmet igényelt. Emellett az izotópok arról is árulkodnak, hogy a lakosság mindennapi megélhetésében az állattenyésztés is egyre fontosabb szerepet kezdett el betölteni. A fokozódó köles és állati fehérjebevitel már egyfajta vegyes, több forrásra is támaszkodó gazdasági berendezkedés képét vetíti elénk. Az 5. század sűrűn változó politikai viszonyai és a folyamatos fegyveres konfliktusok miatt erre szüksége lehetett a lakosságnak. A természettudományos mérések mindamellett arra is felhívják a figyelmet, hogy egy-egy vizsgált személy akár élete folyamán nagyobb életmódbeli váltásokat is megélhetett, melynek legjobb fokmérője természetesen a táplálkozása volt. Az egyelőre még kérdéses, hogy a bejövő új barbár és nomád csoportok milyen mértékben járultak hozzá ezekhez a változásokhoz. Annyi bizonyosnak tűnik azonban, hogy az egyes új táplálkozási szokások és gazdasági formák terén szerepük elévülhetetlen lehetett.[297]

A germán törzsek számára a hun fennhatóság a korábban uralkodó véleményekkel szemben nem az elnyomás, hanem sokkal inkább egy prosperáló időszak kezdetét jelenthette. Nem véletlen, hogy a germán mondák hősei is mind Attila udvarának megbecsült tagjaiként szerepelnek a későbbi századok hagyományaiban (lásd. Nibelung-ének).[298]

Több germán törzs (keleti gótok, gepidák) politikai hatalma és etnikai tudata ekkor kezdett kikristályosodni, megszilárdulni, valamint ennek a periódusnak köszönhetően léptek az európai történelem színpadára azok a germán vezetők, akik az antikvitás hagyományaiból merítő új korszak megteremtői lettek.

IV.2. Harc a hunok örökségéért

A Hun Birodalom megalakulásakor a történelem folyamán először jött létre egy olyan politikai formáció, mely egy hatalom alatt egyesítette a Kárpát-medence valamennyi területét (hasonló eset legközelebb csak két évszázaddal később az avarok révén valósul meg ismét). A nagyformátumú uralkodók (Bleda, a magyar népi hagyományból Arany János regéjéből Budaként ismert hun uralkodó, valamint az önmagát propagandisztikus eszközökkel is legendássá tevő testvére, Attila) halálával azonban a korábbi nomád állami struktúrán is megjelentek azok a repedések, amelyek pillanatok alatt szét is robbantották a hatalma csúcsán álló Hun Birodalmat. A hunoknak hódoló különböző népcsoportok egy része szövetséget alkotva, és Attila egykori tanácsadójának, a gepida Ardarichnak a vezetésével fegyverrel szállt szembe a hun uralkodói címért harcoló Attila-fiakkal. A felkelés okai között valószínűleg igen fontos szempont lehetett, hogy a hun trónörökösök fel kívánták osztani az egyes alávetett csoportokat egymás között.[299] Ezzel a döntéssel a vezetőknek és kíséretüknek az Attila-korban kivívott fontosabb pozíciói is jelentősen csorbultak volna. Bár forrásaink nagyon szűkszavúak és homályosak, a történeti kutatás mégis fényt derített már arra, hogy a döntő ütközetben – a máig azonosíthatatlan pannoniai Nedao folyó mellett (454/455 környékén) – a gót erők és több más törzs harcosai is feltehetően a hunok oldalán vehettek részt.[300] Jordanes az egész csatát nagyon homályosan írja le, csak a harcokban részt vevő csoportokat említi meg a rájuk jellemző harcmodor és fegyverek külön kiemelésével. Ezt az írói fortélyt vethette be szeretett gótjai nem éppen kedvező oldalválasztásának elfe-

[297] Hakenbeck et al. 2017.
[298] Eckhardt 1940; Wamers 1987.
[299] Jordanes, Getica, 260.
[300] Pohl 1980, 258–259; Wolfram 1990, 260.

76. kép. A nedaoi csata kései mitologikus továbbélése, Hervör halála a gótok és hunok közötti csatában. A hun kort lezáró történeti eseményekre vezethető vissza több, később lejegyzésre kerülő mitologikus ének is a skandináv mitológia gazdag forrásanyagán belül. Az egyik ilyen az ún. Hervaras saga és az abból merítő később lejegyzett ún. Hunnenschlachtlied. Az énekben Heidrek gót királynak van egy törvényes Angantyr és egy törvénytelen Hlöd nevű fia, aki félig hun származású (anyja az elrabolt hun király lánya) és a hunoknál nevelkedik, nagyapja Humil király udvarában. Az apja halála után Hlöd megjelenik az új király Angantyr udvarában, és követeli mindennek a felét. Természetesen üres kézzel tér meg a hunokhoz, akik mellette sorakoznak fel a csatában (8 napig tart), amit azonban mégis elbuknak. A harcok során veszti életét Angantyr harcos húga Hervör is. Nicolai Arbo festménye

Fig. 76. Late mythological survival of the Battle of Nedao, the death of Hervör in the battle between the Goths and the Huns. Several later mythological songs in the rich source material of Norse mythology can be traced back to the historical events that closed the Hun era. One of these is the so-called Hervaras saga and the later recorded Hunnenschlachtlied (Hun battle song), which draws on it. In this song, the Gothic king Heidrek has a legitimate son named Angantyr and an illegitimate son named Hlöd, who is of half-Hun descent (his mother is the daughter of the abducted Hun king) and is raised by the Huns in the court of his grandfather King Humil. After the death of his father, Hlöd appears in the court of the new king Angantyr and demands half of everything. Naturally, he returns empty-handed to the Huns, who line up alongside him in battle (which lasts 8 days), but they still fail. It is during the fighting that Angantyr's warrior sister, Hervör, is killed. Painting by Nicolai Arbo

désére is, mely a nem oly kései utókor római műveltségű olvasóinak szemében megkérdőjelezheti a keleti germánok dicső történetének folytonosságát. A csatát követő események menete is elgondolkodtató, hiszen több csoport az összecsapás után római területekre menekült. Ez a győztesekre egyáltalán nem jellemző, minthogy a legyőzött fél javainak és területeinek megszerzését, azaz a diadalt aratóknak járó koncot egy harcos sereg sem hagyta volna hátra. A csata a „gepida-liga" győzelmével ért véget, melynek köszönhetően számos igen erős hadipotenciállal rendelkező nép kivált a Hun Birodalom kötelékéből.

A hun maradékok egy jelentős része idővel visszahúzódhatott az Al-Duna vagy a Pontus-vidékre, ahonnan a 460-as években még több támadást intéztek a Keletrómai Birodalom és az időközben tőlük elpártoló Pannóniában élő osztrogótok ellen is.[301] A győztes „ligát" vezető gepidák a hunok fő szállásterületét, az Alföldet és Erdélyt szállták meg,

[301] Jordanes, Getica, 268–269, 272–273.

valamint a bizánci kormányzattal is *foedus*t (lat. szövetség, mely a 4. század óta a barbár csoportok és rómaiak között jött létre) kötöttek, melyről a történetíró Jordanes így emlékezik meg: „*Mivel a gepidák erővel jogot formáltak a hunok szálláshelyeire, s mint győztesek egész Dacia földjét birtokukba vették, a Római Birodalomtól semmi mást, csak békét és évi adót, miként erős férfiakhoz illik, barátsági szerződésben követeltek.*”[302] A Nedao folyó mentén vívott csata igazi győztesei mindenképpen a gepidák lettek, hiszen az egykori Hun Birodalom felére és a korábban a nomád uralkodóknak kiutalt keleti adó egy részére is rátették kezüket.

Ardarich megerősödő gepidáinak sikere mellett a nomád államalakulat bukása után a másik jelentős erővé a Kárpát-medencében a hun-germán belháborúban először „rossz oldalt” választó osztrogótok váltak. A majd egy évszázadig a hunokkal jó kapcsolatot ápoló, keleten élő gót csoportok élén ekkoriban három testvér uralkodott: Valamer, Thiudimer és Vidimer. Mind a hárman abból az Amal-dinasztiából származtak, amely feltehetően több szálon is rokoni kapcsolatba kerülhetett a nomád uralkodókkal. Azonban fontos kiemelni, hogy a három testvér az egykor keleten élő gót csoportoknak csak egy részét uralta, ugyanis számos forrás tesz említést más gót közösségekről is, melyek szintén hun főség alatt állhattak a birodalom felbomlásáig.[303] Az erős osztrogót koalíció a nedaoi csatát követően lázadhatott fel a megmaradt nomád erők ellen, a történetük további folyását ismerve természetesen sikeresen. Az ütközet utáni évben a gepidákhoz hasonlóan ők is szerződést kötöttek a keletrómai állammal, melynek fejében megkapták szálláshelyül az egykori Pannonia provinciát. A gótok historikusának, Jordanesnek a leírásából ismerjük a három testvér szálláshelyének pontos határait: Thiudimer a *Pelso* (a mai Balaton latin megnevezése), Valamer az *Aqua Nigra* (a kutatók a Dél-Baranyában eredő Karasica patakkal szokták azonosítani, mely Horvátországban a Dunába ömlik) és a *Scauringa* (gót eredetű szó, még nem tudjuk azonosítani) közötti (központja talán *Bassianae* erődje lehet, mely ma Szerbiában a Duna és a Száva összefolyásához közel fekszik), míg testvérük Vidimer a

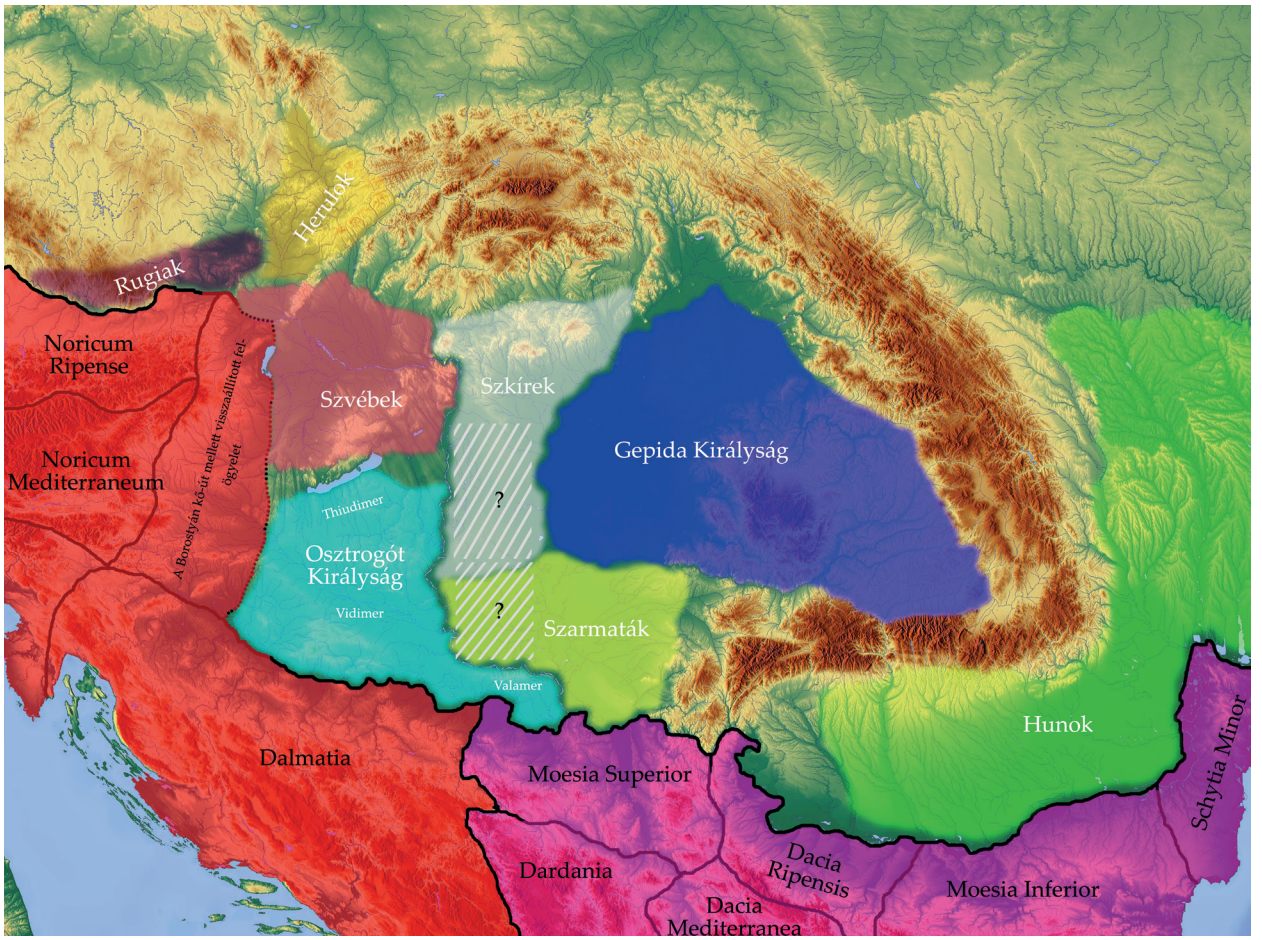

77. kép. Nagy Theoderich feltételezett ravennai portréja
Fig. 77. Supposed portrait of Theoderic the Great in Ravenna

köztük található részeket birtokolhatta.[304] A Keletrómai Birodalom könnyen osztogathatta ezeket a területeket, hiszen már több évtizede kivonult innen a katonai és polgári adminisztráció. Ez gyakorlatilag egy jelképes, ugyanakkor több szempontból is jelentősnek bizonyuló gesztus lett. A gótok a Kárpát-medence germánjai közül messze a legnagyobb tradícióval és katonai potenciállal (15–20 ezer közé teszik a három testvér fegyvereseinek számát a későbbi balkáni hadjárataik létszámadatai alapján) rendelkeztek. A Hun Birodalom felbomlásával ezt a katonai erőt nem lehetett parlagon heverve hagyni, így a 450-es évek végétől kezdődően a három Amal-testvér vezette csoportok fokozatosan a helyi katonai-politikai események és történések mozgató gócpontjaivá váltak.

A meglehetősen agresszív politikát folytató osztrogót seregek nemcsak a császári vezetés, hanem a szomszédos barbárok rosszallását is kivívták.

[302] Jordanes, Getica, 263 (Kiss Magdolna fordítása).
[303] Heather 2011, 212–227.
[304] Jordanes, Getica, 267.

78. kép. Helyzetkép a Hun Birodalom felbomlása (454/455) és az 469-es év közötti Kárpát-medencéről. Sajnálatos módon a szűkös írott forrásutalások nem teszik lehetővé az egyes hatalmi centrumok pontos elhelyezkedésének rekonstrukcióját. A szkírek és a szarmaták Duna-Tisza közi elhelyezkedésének pontos határai ismeretlenek, javarészt etnikailag nehezen interpretálható sírleletekre alapozva próbálták az adott területeket felosztani közöttük

Fig. 78. The situation in the Carpathian Basin between the fall of the Hun Empire (454/455) and the year 469. Unfortunately, the scarcity of written sources does not allow for a reconstruction of the exact location of the various centres of power. The exact boundaries of the Scirs and Sarmatians' locations between the Danube and the Tisza are unknown, and attempts have been made to divide the territories between them, mostly on the basis of graves that are difficult to interpret from an ethnic point of view

A gótok nyugtalanságát jelzik a szomszédaik ellen vezetett hadjáratokról szóló tudósítások. A szövetségkötés ellenére 459-ben csapataik mélyen betörtek a keleti birodalomfél területeire is. A konstantinápolyi császárok – látva ezt az elszabaduló erőt – megváltoztatták gót politikájukat: 300 font évi aranyadóra emelték a nekik járó tisztes ajándékot, és többé már nem tekintettek rájuk biztos, jól kordában tartható és megbízható barbár szövetségesként.[305] A szerződések keretében került a császári udvarba a kora középkor egyik meghatározó egyénisége, Thiudimer fia, a későbbi (Nagy) Theoderich is. Túszként Konstantinápolyban nevelkedve az Amal család ifjú hercege megismerkedett az antik kultúrával, a művészetekkel, az államvezetés és a római hadművészet alapjaival is. A korai bizánci állam tehát kígyót melengetett keblén, hiszen saját maga nevelte ki azt a nagy formátumú egyéniséget, akinek majdnem sikerült összefognia a barbár Európát (Az itáliai gót „reneszánsz" azonban mindenképpen elévülhetetlen érdemei közé sorolható, mely részben keleti neveltetésének köszönhető).

Az elkövetkezendő években atyja és nagybátyjai sem tétlenkedtek pannoniai szállásaikon: előbb

[305] Jordanes, Getica, 270–271.

a földjeikre törő szvébekkel kerültek összetűzésbe, ezt követően pedig a szkírekkel is harcoltak, akik a számukra vereséggel végződő csata során megölték Valamer osztrogót uralkodót is.

A gótokkal szembenálló egyes törzsek és csoportok pontos lokalizációja a nagyon szűk írott forrásadottságok miatt igen nehéz. A mai térképre felvezethető stabil „országhatárokkal" ezeknek a törzseknek az esetében nem lehet számolnunk, minthogy maga a fogalom is inkább a kora újkor sajátja. Ekkoriban a politikai hatalmat birtokló szűk elitek és a hozzájuk időlegesen csatlakozó fegyveres és helyi csoportok alkottak egy-egy ilyen kis királyságot, melyet csak nagyon nagy jóindulattal illethetünk ezzel a kormányzati formára használt jelölővel. Az adott szállásterület sokszor csak meghatározott kis zónákra terjedt ki, azonban ezek között jelentősebb lakatlan területekkel is számolhatunk. Ezek fényében nem véletlen, hogy a korszak esetében az egyes térképek amorf foltokkal jelzik az egyes politikai zónákat. A legtöbb írott forrás javarészt földrajzi egységeket (főként a természetes határokat jelentő folyókat) jelöl meg egy-egy törzsi királyság és szállásterület meghatározásakor. Ezek mellé a nagyon homályos adatok mellé a régészek is megpróbálták a maguk értelmezéseit hozzátenni, melyek főként a leletanyagban tapasztalható kisebb eltérések alapján születtek meg.[306] Ezek a „teóriák" azonban korántsem tekinthetők megbízható kiindulópontoknak. A Hun Birodalom felbomlása után felvázolható politikai tablóra a legegyszerűbb a gepidák és az osztrogótok szálláshelyét felhelyezni. A nedaói „győztesek" az egykori hun szállásterület központi magját, azaz a mai Alföldet és mellette Erdélyt vették birtokukba.[307] Több kutató, főként régészeti megfontolások alapján, a szkírek lakhelyét a Duna–Tisza közére, annak is délnyugati felére helyezte egy-két kiemelkedő leletet figyelembe véve (ezeket a későbbi itáliai király, Odoacer családtagjaihoz kötötték és Bakodpusztán kerültek elő).[308] A korábbi kvádok leszármazottainak tekinthető, magukat immáron szvébnek nevező csoportok a hun kort követően korábbi lakhelyük mellett talán már az Észak-Pannonia térség peremére is lehúzódhattak, míg a rugiak a mai Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Stájerország területeit, azaz a Bécstől nyugatra eső részeket (részben az egykori *Noricum* provinciával szemben elhelyezkedő Duna szakasz egyes vidékeit) birtokolhatták.[309] Valahol a szomszédságukban, tőlük keletebbre – a mai Morvaország területeinek déli része és a Bécstől keletre eső területek között – élhettek a szintén a Hun Birodalom égisze alatt a Kárpát-medence térségében megjelenő, keleti germán nyelvet beszélő herulok is.[310] A kutatás álláspontja szerint a germán közösségek mellett a megmaradt szarmata csoportok még önálló politikai szervezetbe tömörülve, két királyuk (Beuca és Babai) vezetésével a Duna–Tisza közének egyes részeit birtokolhatták Singidunummal (a mai Belgrád) együtt.[311] A szűkös forráslehetőségek miatt azonban biztos lokalizáció ezeknek a törzsi-politikai csoportoknak az esetében nem várható el, mivel az írott kútfők eléggé homályosan fogalmaznak lakhelyükről. A bizonytalan írott híradásokhoz sokszor a korszak egységes, a hun korból kinövő arisztokráciájának sírjait társítva alkották meg a magyar régészek azokat a térképeket, melyeket a mai napig használnak a történeti kutatásban is a Kárpát-medence 5. század közepi etnikai viszonyainak ábrázolásához.

Ez a szemléletmód talán sok esetben azért is zavaró lehet, mert valószínűleg nem egységes hagyományokkal rendelkező homogén csoportokkal állunk szemben, hanem sokkal inkább sikeres katonai vezetők köré időlegesen tömörülő, különböző helyekről származó közösségekkel, akik rövid időre azonosultak ezeknek a „haduraknak" a hagyományaival és ezáltal ideológiájával is.

Az 5. század 60-as éveinek végére ezeknek a törzsi csoportoknak szinte mindegyike már fegyveres konfliktusban állt az agresszív osztrogót közösségekkel, így az azok elleni fellépés sem váratott so-

[306] Kiss 1981; Kiss 1983a.
[307] Jordanes, Getica, 74.
[308] Pohl 1980, 249–250; Lotter 2003, 102–103.
[309] Castrius 1995, 72–85.
[310] Lotter 2003, 102–103.
[311] Lakatos 1983, 153.

kat magára: a szkírek és a szvébek erőiket egyesítve, valamint a szarmatákkal kiegészülve ütköztek meg gót ellenfeleikkel a pannoniai Bolia folyó mellett 469-ben. Jordanes leírása szerint a csatában a szövetségesek oldalán részt vettek még több más, meg nem nevezett csoporttal együtt a rugi és gepida erők is. A szvébeket Hunimundus és Alarichus, a szarmatákat Beuca és Babai, míg a szkírek erőit Edica és Hunvulfus vezette.[312] Az események hátterében a bizánci diplomácia kezének nyoma is igen erőteljesen sejthető, hiszen I. Leó (Kr. u. 457–474) keleti császár a csata előtt utasította az *illyricum*i *magister militum*ot, hogy küldjön segítséget a szkíreknek.[313] A jelenleg beazonosíthatatlan helyen lezajlott ütközetben végül, a számbeli hátrány ellenére is, a gótok diadalmaskodtak. A komolyabb erőket felvonultató gótellenes koalíció tagjai mind királyaik irányítása alatt vettek részt az ütközetben. Az osztrogótok a harcok után az ellenük fegyvert ragadó szövetséges népcsoportok ellen gyors egymásutánban büntetőhadjáratokat vezettek. Először a szvébeket saját földjükön verték meg, akiknek egy jelentős része emiatt a Duna-mentén északra, az alamannokhoz menekült.[314] Feltételezhető, hogy a Dunán átkelve ekkor a rugiak földjeit is veszélyeztethették a gót seregek, ellenben komolyabb harcokra és összecsapásokra itt nem került sor.[315] A későbbi híradások már egyenesen arról tudósítanak, hogy Flaccitheus rugi király fiának egy Amal-származású felesége lett Giso személyében. Forrásaink alapján az sejthető, hogy az osztrogótok csak kisebb betörésekkel nyugtalanították a rugiakat, akik közül a gótellenes csoportok távozhattak Itáliába, miként Odoacer és az uralma alatt megmaradó szkírek egy része is.[316] A helyben továbbélő közösségek kiegyezhettek a gótokkal, mely diplomáciai aktusnak lehetett része a dinasztikus házasság is. Ezt követően a császári neveltetésből visszatérő Theoderich a Singidunumot (a mai Belgrád) elfoglaló szarmatákra is igen súlyos csapást mért, királyukat, Babaiát pedig családjával együtt kivégeztette.[317] A legendás gót vezető atyjával, Thidimerrel és népeikkel egyetemben, a véres évtizedeket követően végül 473-ban hagyta el Pannonia területét és egy időre letelepedett a balkáni keletrómai területeken.[318] Az események fő haszonélvezője egyértelműen a két birodalomfél lett, hiszen a határaik mellől ekkor rengeteg zsákmányszerző csoport tűnt el, valamint ennek egyenes folyományaként jelentős számú képzett katonai erővel gyarapodtak hadseregeik is.

IV.3. Az integráció másik útja – zsoldosként a birodalmak szolgálatában

A Duna-vidéken a Hun Birodalom bukása után egy sokszínű, ugyanakkor etnikai-uralmi szinten mozaikos kép bontakozott ki. Az újonnan létrejövő politikai csoportosulások egyáltalán nem nevezhetők stabilnak és kiforrottnak. A fegyveres elit korábbi, Birodalomból származó bevételei – amelyek az Attila-korban megvoltak – jelentősen lecsökkentek vagy el is apadtak. Nem volt már meg az a politikai szervezet sem, mely egységes akarattal tudta volna irányítani egy közös cél (zsákmányszerzés, hadjáratok a Birodalom ellen) érdekében ezeket az etnikailag igen tarka csoportokat. A fegyverfogó vezetőréteg a bevételcsökkenés miatt igen hamar egymásnak esett, a királyok vagy harci vezetők több esetben sem tudták megőrizni korábbi presztízsüket. A hatalom nélkül maradt katonai közösségek harcosait azonban a keleti és a nyugati birodalomfél egyaránt alkalmazni tudta

[312] Jordanes, Getica, 277–278.
[313] Priskos, Frag., 45. (Blockley)
[314] Jordanes, Getica, 280.
[315] Eugippius, Vita Sancti Severini, VIII.
[316] Lotter 2003, 114.
[317] Jordanes, Getica, 282.
[318] Korábban Thiudimer testvére, Vidimer az osztrogót csoportok egy részével egyetemben Észak-Itáliára tört rá, azonban az Amal uralkodó a hadjárat során elhunyt. Fiát, aki szintén a Vidimer nevet kapta, Glycerius császárnak (473–474) sikerült megvesztegetnie, hogy seregével egyetemben Gallia irányába távozzon. Galliában a fiatal trónörökös a vizigótok udvarában talált fegyveres kíséretével egyetemben új hazát. Jordanes, Getica, 282–283. A Hispánia és a Duna-vidék között régészetileg is kimutatható kapcsolatoknak talán az ilyen események és kisebb-nagyobb személyes vándorlások is lehetnek a magyarázatai (Pinar 2014, 219–221).

haderejébe. A régióban az egyedüli stabil lábakon álló hatalommal az osztrogótok és a gepidák rendelkeztek. Míg a gótok a bizánci területek és a szomszédos barbár népek megsarcolásából szerezték bevételeiket és tekintélyüket, addig a gepidák más fejlődési úton indultak el. A hun korban hatalmas ismertséget és presztízst szerző harci közösségeik új elemeket integráltak az alakulóban lévő királyságba. Ez a felülrétegzett társadalom az, ami elválasztotta a korszakban a gepidákat a szkírektől és más germán csoportoktól. Emellett a terjeszkedő harcos elit hatalmát és stabilitását a Bizánccal kötött szövetség és az onnan származó folyamatos bevétel is fenntartotta. A harci vezetők uralta kis közösségek számára feltételezhetően ekkor jött el az idő, hogy kialakítsák saját tradícióikat és megteremtsék hatalmuk bázisát is.[319]

A 450-es és 60-as években a nyugati gótokkal, az afrikai vandálokkal, többször pedig egymással (fellépő ellencsászárok) is harcoló nyugati birodalomfél hadai szolgáltattak lehetőséget a helyi barbároknak egy új típusú életre. A jelentősen megcsappanó római sorozású alakulatokat nyugaton ebben az időszakban szinte teljesen felváltották a germán zsoldos egységek. A nagy formátumú barbár *magister militum*ok (mint amilyen a gót származású Flavius Ricimer is volt), akik már szinte a nyugati császárok helyett kormányoztak, hadjárataikhoz és terveikhez igényelték a friss barbár katonaanyagot. A Kárpát-medencéből politikai téren, az önálló királyságok felszámolását követően egyre inkább kiszoruló rugi, herul és szkír csoportok harcosai alkották többek között a 470-es évektől kezdve az itáliai hadak jelentős részét is. A sokszor vezetés nélkül maradó harcos elit jó része inkább a két birodalomfélben vállalt munkát, mintsem hogy beolvadtak volna a terjeszkedő nagyobb csoportokba. Harci jártasságuk és tapasztalatuk mellett nyugaton természetesen főként a felkínált anyagi haszon lehetett a meghatározó a barbár egységek szerződtetésekor. Míg az 5. század második felében a sorozott római származású katonák éves zsoldja közel 30 solidus (arany pénzérme a késő római kortól kezdve, súlya nagyjából 4,4–4,5 g) volt, addig Theoderich

79. kép. A nyugaton rövid ideig uralkodó Avitus császár solidusa, aki a Kárpát-medence nyugati felében névlegesen helyreállította a római hatalmat, valamint elindította a helyi germán csoportok tömeges zsoldba fogadásának szokását is az 5. század második felében
Fig. 79. The solidus of the Emperor Avitus, who ruled briefly in the west, nominally restored Roman authority in the western part of the Carpathian Basin and also started the custom of mass mercenary recruitment of local Germanic groups in the second half of the 5th century

idejében a barbár származású társaik ötévente kapták meg a maguk 5 solidus értékű járandóságát (és emellett több ízben is határozott időre szólt zsoldos szolgálatuk is).[320] Az egyébként évről-évre zsugorodó nyugati birodalomfél esetében ez az államkasszát érintő jelentős mértékű spórolás nem tekinthető elhanyagolhatónak, hiszen a felszabaduló összeg más célokra is felhasználhatóvá vált.

Az 5. század közepén több adatunk is van azzal kapcsolatban, hogy a Kárpát-medencéből jelentősebb germán erők szegődtek nyugati zsoldba. A 455-ben a római uralmat egy kis időre jelképesen *Noricum* és *Pannonia* peremén visszaállító galliai származású Avitus (Kr. u. 455–456) császár Itália felé tartó erőit itt tölthette fel. Pár évvel később hasonlóan járt el a vandálok ellen készülő Maiorianus (Kr. u. 457–461) császár is, aki a térségben toborzott harcosaival kívánta az egykori nyugati területeket visszahódítani. A Kárpát-medencei ala-

[319] Kiss 2015, 78–86.
[320] Steinacher 2017, 124.

80. kép. Az itáliai germán alakulatok vezére, Odoacer megfosztja császári jelvényeitől a gyermek Romulus Agustulust (ismeretlen 19. századi festő alkotása). A képen a barbárok és rómiak sztereotíp megjelenítése mellett fontos kiemelt szerepet kapnak a császári insigniák (hatalmi jelvények is), melyeket Odoacer Konstantinápolyba küldött
Fig. 80. Odoacer, leader of the Germanic troops/mercenaries in Italy, strips the child Romulus Agustulus of his imperial insignia (by an unknown 19th-century painter). In addition to the stereotypical depiction of barbarians and Romans, the imperial insignia (also the insignia of power) that Odoacer sent to Constantinople are given an important prominent role

kulatok (szkírek, herulok, rugiak, szarmaták, gepidák) bár több problémát okoztak, mégis sikeresen vonultak Gallián keresztül egészen Hispániáig, ahol a vandál erők támadása meghiúsította az átkelésüket Afrikába. Az esetet követően a könnyen szerzett katonáktól gyorsan megvált az uralkodó és hazaküldte zsoldosait.[321]

A Kárpát-medencéből sorozott germánok erői különböző törzsi csoportokból kerültek ki és koránt sem voltak annyira egységesek, hogy akár önálló

[321] Steinacher 2017, 102–103.

tényezőként is felléphessenek az itáliai belpolitika színpadán. A helyzet ellenben idővel megváltozott, és a barbár zsoldosok közös érdekeiket felismerve származástól függetlenül egységbe kovácsolódtak, mely meghozta az eredményt: egy nyugatrómai császár leváltását. Bátran állíthatjuk, hogy ami nem sikerült pár évtizeddel korábban a hun seregekben harcoló elődeiknek, az most a Birodalmon belülről már teljesen elérhetővé vált. A résztvevő feleket, a köztük lévő interakciót és híveik körét végig szemlélve némi iróniával még talán azt is kijelenthetjük, hogy az egykori Hun Birodalom a teljes elit gárdájával egyetemben végül harc nélkül tette át a székhelyét Itáliába. Sőt, vezetőik még a korábbi személyes konfliktusokat is magukkal vitték „új hazájukba". Az Attila udvarában komoly érdekellentétben álló pannoniai származású Flavius Orestés és fő ellenlábasának, Edicának a fia, Odoacer került egymással szemben a hatalomért folytatott versengésben, melyből végül a barbár került ki győztesen. Az apák közötti konfliktus oka az volt, hogy a 449-es konstantinápolyi hun követség alkalmával a keletrómai vezetők megpróbálták megvesztegetni Edicát, hogy ölje meg Attilát, ám Orestes gyanút fogott. Végül a retorziótól tartva maga a szkír vallotta be a „gyilkos felkérést" urának.[322] Az itáliai germán alakulatok harcértéküknek köszönhetően még sokáig a félsziget történetének meghatározó részesei voltak. Az osztrogót hatalomátvételt követően Odoacernek tett hűségesküjüket Theoderichére cserélték fel, sőt alakulataik – persze újabb Kárpát-medencei jövevényekkel (rugiak, herulok) kiegészülve – feltehetően a 6. század derekáig szolgálták Itália barbár urait, mivel a gót–bizánci háborúkban még tudósítanak róluk az antik szerzők.[323]

Az egyes forrásokban említett csoportok megnevezése mellett nemegyszer személyes élettörténeteket is megismerünk, melyek jól szimbolizálják ezt a fajta „életpályamodellt." Az ifjú Hunvulf, miután apja, a szkír Edica, vereséget szenvedett az osztrogótoktól a Bolia menti csatában (469), inkább keletrómai katonai szolgálatba állt. A katonai ranglétrán gyorsan hágott magasra, hiszen 470-ben már *Illyricum magister militum*aként teljesített szolgálatot egészen 481-as, testvéréhez, Odoacerhez, történő átállásáig. A másik, a Kárpát-medencében „sikertelen" szkír, az előbb említett Odoacer a nyugati császárok zsoldjába szegődött, majd további pályája folyamán eljutott Itáliába, ahol eleinte Ricimer alatt szolgált, majd a 470-es évek derekától már ő lett a helyi barbár erők ura. Fokozatosan előre lépve a katonai ranglétrán meg sem állt egy császár – a rivális Orastes fia, Romulus Augustulus – leváltásáig, és az Itália királya (*rex Italiae*) cím elnyeréséig.[324] Hozzájuk hasonlóan egy-két személynév alapján feltételezte a kutatás, hogy a katonai szolgálatra a Kárpát-medence szinte minden szegletéből szegődtek el kiemelkedő képességű személyek ebben az időszakban (a későbbi gepida uralkodó, Thraustila nevével megegyező illető bukkant fel a 450-es és 460-as évek folyamán előbb a nyugati, majd pedig a keleti birodalomfél haderejében is).[325]

Az 5. mellett még a 6. század folyamán is több személy pályáját tudjuk nyomon követni, akik a Kárpát-medencei barbár környezetet elhagyva szerencsét próbáltak valamelyik birodalomfél szolgálatában. Közülük is kiemelkedik Mundo karrierje, aki szó szerint Kelet és Nyugat római birodalmai között élte életét.[326] Theophanés és Jordanes adata alapján valószínűsíthető, hogy apja Attila és a gepida király, Ardarich nőrokonának (lánytestvér) házasságából született. Apja halála után még gyerekként anyai nagybátyja, Thrasarich sirmiumi udvarába került. Innen 500 körül távozhatott a Duna és a Morava összefolyásának vidékére, ahol a rablókból és a barbár törzsekről leszakadó harcosokból saját katonai kíséretet hozott létre. Független királyságának 505-ben a bizánci fenyegetés vetett véget, amikor kénytelen volt Theoderich segítségét kérni.[327] A katonai támogatás fejében a gót király vazallusa lett, s távozott Itáliába, így 505–529 között nem szerepel az írott forrásokban. 529-ben tűnt fel újra a Duna

[322] Wolfram 1991, 266–270.
[323] Steinacher 2017, 133–143.
[324] Martindale 1992, 791–793, 806.
[325] Steinacher 2017, 104–105.
[326] Croke 1982; Amory 2003, 397–398.
[327] Jordanes, Getica, 300–301.

vidéken, ahol Justinianos (Kr. u. 527–565) szolgálatába fogadta, és az igen megtisztelő *illyricum*i katonai főparancsnokká (*magister militum per Illyricum* – gyakorlatilag a Balkán nyugati részét érintő területek tartoztak hozzá) nevezte ki. Feltehetően a tartományra törő bolgár, szláv és gepida csoportok támadásainak elhárítása volt a fő feladata. 532-ben nagy szolgálatot tett Justinianos császárnak, ugyanis egyike volt azoknak a katonai parancsnokoknak, akik vérbe fojtották a Nika-felkelést. Mundo vezette 535-ben Dalmácia ellen a bizánci erőket, amelyekkel sikerült elfoglalnia az év végéig *Salona* (Solin, Horvátországban) városát. A következő év gót ellentámadása során vesztette életét a harcokban fiával, Maurikiosszal együtt. Attila hun király 536-ban hősi halált halt unokája tehát mintegy 60 esztendős lehetett. Az ő unokája, Thiudimund 540-ben szintén a gót háború harcaiban esett el.[328]

Mundo életében ötvöződnek a „barbár" törzsi és a késő antik katonai hagyományok. Pályája is jól tükrözi, hogy az 5. század dereka és a 6. század második fele között létezett egyfajta barbár származású katonai arisztokrácia, amely jelentős tekintélynek örvendett a római területeken. Az egyik legjobb példa erre az alán származású Aspar esete, aki *magister militum*ként a 460-as, 470-es években majdnem a császári trónig jutott. Mundo származása feltehetően nagyban megkönnyítette érvényesülését a barbár és a római világban egyaránt. Nagyhírű elődei és katonai rátermettsége jelentős mértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy Theoderich után Justinianos is szolgálatába fogadta. Ezen kívül még egy nyomós indoka volt elnyert magas rangjának: kiváló helyismerete és a Birodalom ellenségeiről (gótok, gepidák) szerzett értékes tapasztalatai. Karrierje az itáliai éveket leszámítva teljesen az *illyricum*i térséghez köthető. Élete vége felé már a bizánci katonai arisztokrácia tagjává vált, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy utódai mind vele együtt harcoltak és estek el a Birodalom szolgálatában. A Mundohoz hasonló előkelő származású harcosok azonban sok esetben nem maradtak életük végéig római alkalmazásban. Sokan közülük hazatértek, és az idegenben szerzett javaik révén hatalmas presztízsre tettek szert övéik körében.

IV.4. Rómaiak, szentek és germánok: a Rugi Királyság

A gótok elvonulását követően a Kárpát-medencében a gepidák mellett az észak-pannóniai térségben a szvéb csoportok, míg tőlük északnyugatra a rugiak, keletre pedig a herulok királysága vészelte át a 470-es évekig tartó gondterhes és sok változást hozó időszakot. Ezek közül a hatalmi centrumok közül a Rugi Királyság egy nagyon érdekes, sőt forrásokkal is jól dokumentált esetét testesítette meg a kora középkor hatalomszervezésének. Jelen helyzetben az „új állam" egyediségét az adja, hogy lakóinak jelentős részét a hódító barbárok mellett a római kori alaplakosság alkothatta, mely önálló „érdekképviselettel" is rendelkezett. A római népesség továbbélése az írott források szintjén, ha áttételesen is, de természetesen több esetben is kimutatható a Kárpát-medence germán királyságainak korában is: a 6. században Pannóniából származott többek között bragai szent Márton, valamint 572-ben Vigilius Scarbantia püspöke híveinek képviselőjeként megjelent még a Gradóban tartott zsinaton.[329] Az egyházi szervezet részleges működése jelenthette az egyik biztosítékát annak, hogy a barbár hódítók uralma alatt, az egykori birodalom adminisztrációja nélkül is önálló érdekképviselettel, hangját is hallatva fennmaradhatott a helyi lakosság identitása. Régészeti hagyatéka ennek a romanizált népességnek hazánk területén egyelőre nagyon nehezen ismerhető fel. Ezzel ellentétben éppen a rugiak tőszomszédságában, a mai Ausztria területén, számos példáját láthatjuk a római korban gyökerező települések továbbfejlődésének.

A római államapparátus kivonulása és az új királyságok szervezetének megszilárdulása közötti időperiódus egy nagyon átmeneti helyzet létrejöttét eredményezte. Az egyes barbár uralkodók hatalma még korántsem terjedt ki mindenre, főként a közállapotok megszervezésére nem. Ezt kiválóan

[328] Prokopios, De bello Gotico, I, 7, 4–6.
[329] Vida 2016, 95.

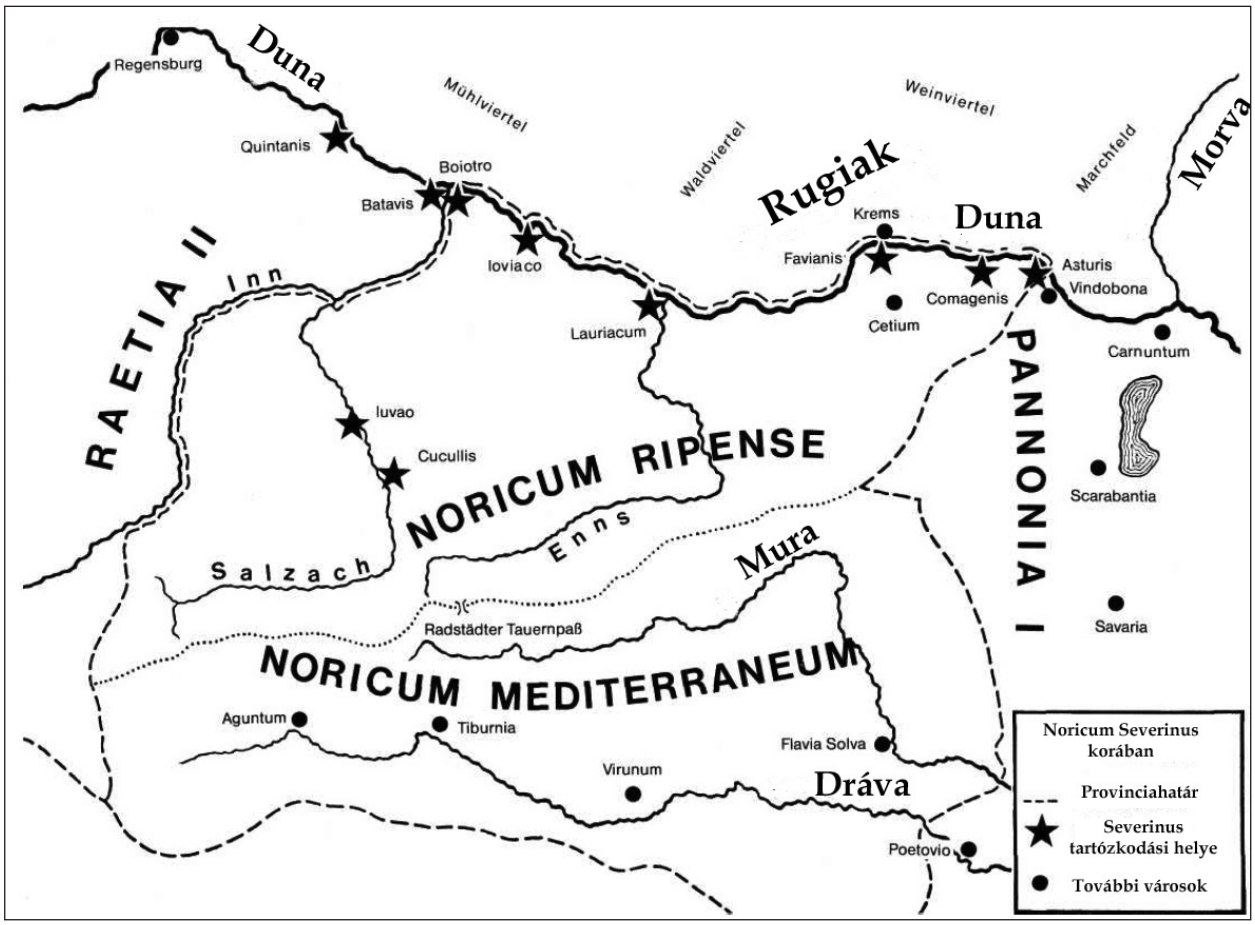
81. kép. Castel Favianis (ma Mautern, Ausztria) volt az egyik központja a noricumi késő antik lakosságnak. A 3. századtól kezdve erősítették meg és építették át az itt álló erődöt, melyet a 450-es évekig karban is tartottak. A képen látható 3 méteres öntött falakkal és U-alakú tornyokkal megerősített komplexum még Severinus idejében is állt
Fig. 81. Castel Favianis (now Mautern, Austria) was one of the centres of the late antique population of Noricum. From the 3rd century onwards, the fortress was fortified and rebuilt here, and maintained until the 450s. The complex, reinforced with 3 m high walls and U-shaped towers, was still standing in the time of Severinus

mutatja, hogy ezeken a területeken virágoztak a különböző barbár származású, a birodalmak számára biztosított zsoldos szerepkörből kimaradó vagy onnan éppen visszatérő férfiakból összeálló, kis rabló csoportok (a latin nyelvű forrásokban *scamarae*-nak nevezik őket).[330] Ezek gyakran fosztogatásból és az egyes közösségek adóztatásából tartották fent magukat, de bizonyos szituációkban feltehetően katonai szolgálatot is vállaltak. Tagjaik között a különböző eredetű germán és a helyi antik lakosság elemei is megtalálhatók voltak. A jól képzett kis fegyveres fosztogató közösségek egyfajta külön csoportot alkottak az egyes kialakuló államalakulatok határterületein, azonban a hatalom megerősödésével ezek a bandák is sok esetben eltűntek. Főként az olyan átmeneti, köztes határzónákban jelentek meg, ahová még nem terjedt ki az egyes királyságok és birodalmak vigyázó tekintete. Ilyen volt többek között a Rugi Királyság határterülete, vagy éppen a Gepida Királyság, a Bizánci állam és az osztrogót Itália között fekvő terület is a balkáni Morava völgyében (az előző fejezetben említett Mundo által rövid ideig kormányzott részek).

A Rugi Királyság esetében egy, a nyugat-európai kora középkori fejlődésben és átalakulásban is tapasztalható jelenséggel találkozhatunk.

A római állam vezetése az 5. század folyamán fokozatosan hagyta magára az itt élő lakosságot, mely ki volt szolgáltatva az új jövevények kénye-kedvének. A római határvédelem a Duna mentén egészen a 470-es évek első feléig működött. A régió és a tartomány is kellő anyagi és gazdasági forrással bírt, azonban az Itáliával való kapcsolatainak elvágása végül komoly visszaesést eredményezett. Idővel az itáliai központból is elmaradtak a zsolddal, így a határokat védő csapatok is új megélhetés után néztek, ebben a bizonytalan helyzetben pedig az arisztokrácia visszahúzódott a dunai határszakaszról a tartomány belseje felé (az Alpok vidékére). A római adminisztráció fokozatos szétesését követően a terület nagyobb városai és azok lakossága a rugi királyok alattvalójává és adófizetőjévé

[330] Szádeczky-Kardoss 1983, 113–118; Steinacher 2006, 322–323.

82. kép. A Rugi királyság kiterjedése a 470-es évek derekát követően. A nyugati birodalomfél belharcai miatt az éppen regnáló császárok egyre kevesebb költséget tudtak biztosítani a helyi erőknek, ezért azok gyakran más bevételi források után néztek. Így került a Duna római oldalán található városok sora is a rugiak ellenőrzése alá. A térképen külön jelezve vannak azok a települések, melyeken Severinus is megfordult

Fig. 82. Expansion of the Kingdom of the Rugi after the mid-470s. The internal struggles of the western half of the empire meant that the reigning emperors could provide less and less for the local forces, who often looked for other sources of income. This is how a number of cities on the Roman side of the Danube came under the control of the Rugians. The towns that Severinus visited are marked on the map

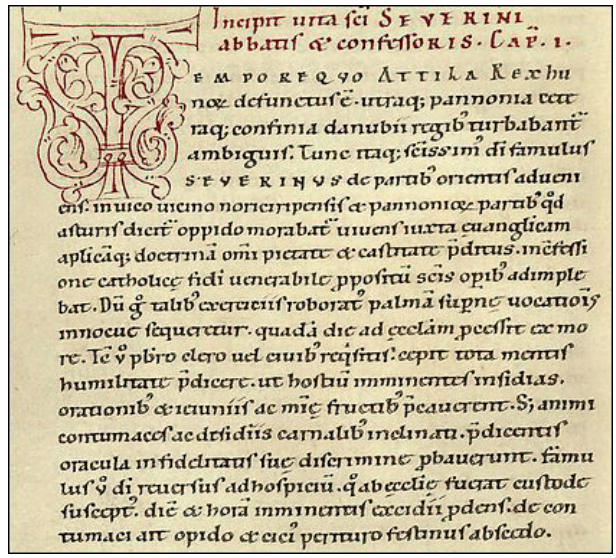
vált.[331] A keleti germánok fennhatósága a korábbi római állam feladatainak átvállalását is jelentette, hiszen az új urak egyúttal védelmet is nyújtottak a határ túloldalán élő római lakosságnak. Szükség is volt a barbár tengerben egy biztos „szövetségesre" a *noricumi*aknak, hiszen a régióban távolabbi vidékekről is megjelentek a zsákmányra éhes fosztogató közösségek. Az egykori provinciától nyugatra fekvő részeken (*Raetia* tartomány) főként türing és alamann betörések váltották egymást, melyből a Rugi Királyság római alattvalói is több alkalommal ízelítőt kaphattak.

Nyugat-Európa számos hasonló válságot megélt területén a helyben maradók érdekeit és védelmét a helyi egyházi vezetők és „szent emberek" vállalták magukra. A klérus képviselői voltak azok, akik legtöbbször megszervezték a közösség életét, védelmét a nagyobb városokban (az arisztokrácia már korábban a vidéki megerősített nagybirtokokra vonult vissza), valamint ők tárgyaltak a „barbár" vezérekkel és uralkodókkal is.[332] *Noricum* esetében ilyen „szent ember" volt az Eugippius életrajzából megismerhető Szent Severinus (Kr. u. 410?–482) is, aki a római kivonulás után az itt élők oltalmazójává vált.

[331] Steinacher 2017, 114–115.
[332] Brown 1999, 82–97.

83. kép. Szent Severinus érett középkorból származó festménye (Severinus-oltár, Nápoly, 1472 körül)
Fig. 83. Painting of St. Severinus from the Late Middle Ages (Altar of Severinus, Naples, c. 1472)

Incipit uita sci SEVERINI
abbatis & confessoris. Cap. 1.
EMPORE QVO ATTILA Rex hu
nor defunctus e. utraq; pannonia tam
raq; confinia danubii regib turbabant
ambigui. Tunc raq; sciss di famulus
SEVERINVS de parib oriundus aduen
it: in uico uicino noricipensis a pannoniæ parib qd
asturis dicit oppido morabat uiuens iuxta euangelicam
aplicaq; doctrinā omi pietate & castitate pditus. inter si
one catholicæ fidi uenerabilis ppositū scis opib adimple
bat. Dū g talib exercitus roborat palmā supne uocationis
innocuc sequeretur. quadā die ad eccliam peessit ex mo
re. Tē v pbro clero uel ciuib rogatus: cepit uita manus
humilitate pdicere. ut hostiū imminentes insidias.
orationib & ieuniis ac mīc fructib peauerent. S; animi
contumaces ac diuiciis carnalib inclinati. pdicentis
oracula infidelitatis fuc dispendio pbauerunt. famu
lus v di reuersus ad hospicii. qd ab eccliæ fuerat custode
susceptū. die & hora imminentis excidii pdens. de con
tumaci ant opido & eici pertimuit festinus abscedo.

84. kép. A Vita Sancti Severini egyik lapja egy 12. századi kéziratból (Codex Vindobonensis 1064)
Fig. 84. A page of the Vita Sancti Severini from a 12th century manuscript (Codex Vindobonensis 1064)

A favianisi (a mai Mautern Alsó-Ausztriában) apát hihetetlen csodatételekkel átszőtt életrajzát Eugippius hagyta az utókorra, akit a *noricum*i lakosság maradékával egyetemben Itáliába hurcoltak a Rugi Királyság bukását követően (487).

A szent életrajz természetesen elsősorban a csodák, valamint lenyűgöző gyógyítások eseteit rögzíti, ugyanakkor, ha lehántjuk a leplet ezekről az „égi beavatkozásokról", akkor a mindennapi élet számos érdekes aspektusa is vizsgálhatóvá válik. Szent Severinus természetesen nem kerülhette el az isteni gondviselés által neki szánt sorsát, és sokszor nagy formátumú személyiségekkel is találkozott: Eugippius a rugi és a területet fosztogató alamannok uralkodói mellett még Odoacerrel is megismerteti Severinust, aki az első találkozás alapján nagy jövőt jósol neki Itália földjén.[333] A szentek életére jellemző sallangok nélkül Severinus egy valóban tevékeny egyházi és politikai vezetőként lép elénk. Határozottsága és egyházi tekintélye miatt a barbárok elöljárói tisztelték, és sok esetben a tanácsát is kikérték, valamint általában vele tárgyaltak a „rómaiak" ügyeiről is.[334] A germán csoportok ezekben az évszázadokban különös módon viszonyultak a szentéletű emberekhez, hiszen sokszor valószínűleg misztikusnak vélt túlvilági hatalmukat is félték.[335] Ugyanakkor a germán népesség körében főként a gót nyelvű igehirdetőknek köszönhetően egyre inkább terjedőfélben volt a kereszténység ekkorra már „germán" ágának tekinthető arianizmus is.[336] A csodák további sorát magunk mögött hagyva az is jól kitetszik a *Vita sancti Severini*ből, hogy Severinus a közössége mindennapjait szervező (az élelmet eldugó asszony története = ételelosztás és tartalékok megszervezése) s kiváló stratéga (a győzelem után mértéktartással visszavonulás, égi jel

[333] Eugippius, Vita sancti Severini, 7.
[334] Eugippius, Vita sancti Severini, 5, 8, 31.
[335] Halmágyi 2014, 166–176.
[336] Thompson 1946, 73–79; Meanchen-Helfen 1973, 260–267; Bratož 2002, 78.

85. kép. A Frank casketként is ismert kora középkori szelence Völund éneket megörökítő frontális oldala. A kis szelence fedelén jól láthatók az ismert történet egyes részletei, illetve az azokra utaló finom utalások is, melyeket a korabeli szemlélő gyorsan dekódolhatott. Az elbeszélés egyes momentumait a kora középkorra jellemző módon egyetlen frízbe sűrítette bele az ismeretlen mester. Jól látható többek között, ahogyan az elvágott lábinai miatt kissé megrogyva ábrázolt Völund kovács üllőjén egy gyermek fejéből kovácsol ékszert (a királyfiak meggyilkolására utal még az üllő alatti részen látható fej nélküli test is). Mellette Bödvin hercegnő is megjelenik a jelenteben, akinek „a mester" átnyújtja a bódító söritalt tartalmazó serleget. A szelence másik oldalán látható, ahogy Völund (vagy egyik segítője) befogja a madarakat, melyek tollából szárnyakat készítve menekül majd el (British Museum, London)

Fig. 85. Frontal side of the early medieval bone chest known as the Frank casket, which depicts the Völund song. On the lid of the small chest, details of the story are clearly visible, as well as subtle allusions to it, which could be quickly decoded by the contemporary observer. In a manner typical of the early Middle Ages, the unknown master condensed the narrative into a single scene/picture. Among other things, one can see how the blacksmith Völund, who is depicted as slightly decayed because of his cut legs, forges jewellery from a child's head on his anvil (the headless body under the anvil is also a reference to the murder of the princes). Next to him is Princess Bödvin, to whom ‚the master' presents the goblet containing the intoxicating beer drink. On the other side of the panel, Völund (or one of his assistants) is seen capturing the birds, whose feathers he will use to make wings to his escape (British Museum, London)

= stratégiai visszavonulás elrendelése) is volt egy személyben.[337]

Eugippius életrajzának köszönhetően maradt fent egy roppant érdekes történet is ebből a korszakból, ami talán részben és áttételesen egy későbbi, északi skandináv mitologikus elbeszélés egyik fontos elemét és jellegzetes motívumát is tartalmazta. Severinus egyik fő „ellenlábasának" tekinthető rugi királynő, az osztrogót származású ariánus Giso fogságban tartotta a központjukba érkező vándor aranyműveseket és nem akarta kifizetni a munkájuk elvégzése után nekik járó díjukat. Válaszként a kézművesek elfogták a királynő fiát, és torkához kardot szegezve fenyegették meg a rugi uralkodócsaládot, valamint egyúttal követelték az elmaradt munkabér megfizetését is. A szorult helyzetet a legendás elbeszélésben természetesen Severinus imái oldották meg (bár a Giso által visszaküldött

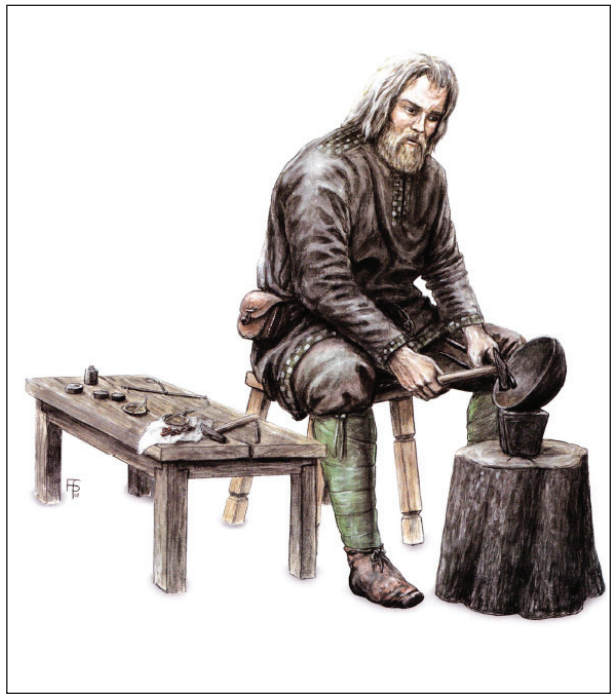
[337] Eugippius, Vita sacti Severini, 3, 27, 30.

római foglyok is jelentősen segítették a szent ügybuzgalmát).[338] A valóság ennél feltehetően sokkal prózaibb lehetett, hiszen vagy kiszabadították a fiút, vagy egyszerűen csak kifizették a megjelölt díjat és szabadon bocsátották sokáig marasztalt „vendégeiket." A középkori Izlandon lejegyzett, javarészt istenekhez és legendás hősökhöz kapcsolható történeteket megörökítő verses Eddában fennmaradt ún. Völund-ének – több kutató véleménye szerint – is ennek az esetnek az emlékét őrizte meg. A 12. században megszülető alkotás első lejegyzését megelőzően egy 700 körül készített, angolszász egyházi méltóság birtokában lévő kis szelencén (a British Museumban őrzött auzoni ládika, más néven *Franks Casket*) már megjelentek az ún. Völund-ének minket is érintő jelenetsorai.[339]

A középkori elbeszélés szerint Níðuðr király udvarába kerülő kiváló kovács hírében álló Völundot vendéglátója csellel magánál tartja, méghozzá úgy, hogy lábán az ínakat elvágva egy kis szigeten veti fogságba a vendégét. A rabság ideje alatt a híres kovács feladata a királynak és családjának minél fenségesebb ékítmények készítése lesz. Ellenben az átvert mesterember nyomorúságos helyzetében bosszút forral, melynek megvalósítása a görög mítoszok legvéresebb, sőt egyenesen szadista reváns ait juttatja eszükbe. A játék során a szigetre vetődő királyi fiakat előbb meggyilkolja, majd koponyájukból tálat, szemükből drágakövet, fogaikból pedig melltűt készít a király lányának. Bödvilt – a király idősebb lányát –, aki javítani viszi el testvérei fogából készült megrongálódott ékszerét, előbb leitatja, majd álmában teherbe ejti.[340]

Az ötvösök és kovácsok a kora közékor folyamán a germán társadalmak szabad, megbecsült tagjainak számítottak, egyáltalán nem az alsóbb társadalmi rétegek sorából kerültek ki.

A rabságba vetett és ingyen munkára fogott mesteremberek fogvatartóik szerettei ellen táplált bosszúvágya szolgáltathatta tehát a mintát a később keletkezett véres északi történethez. A skandináviai mítoszok alapmotívumai nagyon sok esetben a déli germánok környezetéből származhattak, azonban az északi fantázia ezek sorát véres részletekkel kiszínezve szőtte tovább (nem mellékesen megjegyzendő, hogy az antik görög–római mítoszok egyes közismert elemeit is belecsempészték ezekbe).[341] Az északi világ és a Kárpát-medence közötti kapcsolatok tehát sokszor nem csak a kulturális javak és tárgyak fizikálisan is megragadható terjedése, hanem még a szellemi tartalmak átadása révén is felfedezhetők.

86. kép. Egy 6. századi ötvös-kovács rekonstrukciója a brnoi sír alapján. Az 5–7. századi germán Európában több lelőhelyről is ismerünk kiemelkedő gazdagságú ötvös-kovács mellékletekkel eltemetett személyeket. A kutatás egyelőre megosztott ezeknek az értelmezésével kapcsolatban. Annyi mindenesetre biztos, hogy a vándor kézművesek a források tanúsága alapján is a társadalom szabad és tehetős rétegéhez tartoztak

Fig. 86. Reconstruction of a 6th century jeweller-smith based on the grave of Brno. In 5th to 7th century Germanic Europe, several archeological sites with outstanding wealth of burials of persons with jeweller-smith attachments are known. Research is still divided on the interpretation of these. What is certain, however, is that, as the sources show, itinerant craftsmen belonged to a free and wealthy stratum of society

A Rugi Királyság feltehetően számos zsoldost biztosított a nyugati birodalom hadereje számára,

[338] Eugippius, Vita Sancti Severini, 8.
[339] Becker 1973, 87–88.
[340] Verses Edda, Völundarkviða, 20–41.
[341] Wamers 1987, 84–86.

87. kép. Az 5. század derekához köthető telepek egy részéről (nem mindegyikről!) ismert erőszakos tevékenységhez köthető pusztulási réteg. Sok esetben a szerencsétlen lakosok maradványai is előkerülnek, akiket a tároló gödrökben helyeztek el (Rákóczifalva-Bagi földek 5. lelőhely)

Fig. 87. A layer of destruction associated with violent activity is known from some (not all!) of the settlements dating to the mid-5th century. In many cases, the remains of the unfortunate inhabitants are also found, who were deposited in the storage pits (Rákóczifalva-Bagi földek site 5)

mint arról forrásaink is beszámolnak. Azonban emellett a keleti fél, a korai Bizánci Birodalom számára is nagyon fontos partnerekké váltak a 480-as évekre. Az Itáliában a hatalmat magához ragadó Odoacer idővel sértette a Konstantinápolyi uralkodók érdekeit is, minthogy rátette a kezét Dalmatiára. Az évtized derekán a császári vezetés feltehetően elérkezettnek látta az időt, hogy az általuk is elismert szkír itáliai királyt megbuktassa, illetve leváltsa. A feladat elvégzéséhez a rugiakat szemelhették ki, akikkel ennek megfelelően a diplomáciai tárgyalásokat is megkezdhették. Királyságuk Itália tőszomszédságában helyezkedett el, és ezáltal könnyűszerrel meglephették volna Odoacer erőit. Itália királya azonban ezt megneszelve testvérét, Hunvulfot küldte el a Rugi Királyság megsemmisítésére.[342] A hadjárat során felszámolták a germán csoportok ellenállását, és a rövid életű államalakulatot is megsemmisítették, a római lakosságot pedig Itáliába telepítették át. Az a fajta lehetőség, mely esetleg egy nyugati típusú államfejlődés csíráját hordozhatta volna magában (az antik lakosság és a barbár hódítók szimbiózisa révén) a Kárpát-medence nyugati peremén, tehát végleg szertefoszlott. A rugi király fia, a trónörökös Fridericus megmaradt erőivel a következő évben az Itália ellen vonuló Nagy Theoderich gót seregéhez csatlakozott, aki ezt követően végérvényesen átírta az egykori nyugati birodalomfél és Itália történetét.

IV.5. A Gepida Királyság megalakulása és története a 6. század elejéig

A gepidák a Hun Birodalom felbomlása után a Kárpát-medence egyik legerősebb csoportjának számítottak, mely nagyrészt a nomád állam fennállásának idején elért presztízsnövekedésüknek is köszönhető. A történeti folyamatok és a régészeti leletek fényében is nyilvánvalónak tűnik, hogy a gepida hatalom megszervezése az új területek felett egy elhúzódó folyamat része lehetett. A korábbi hun kori lakosság konszolidálása nem minden esetben történhetett meg fegyveres erő alkalmazása nélkül, mint azt a korábban használt telepek pusztulása is mutatja.[343]

Ugyanakkor a helyben élő hunok és a hun kori szarmaták értékes új elemekkel gazdagíthatták a szűk gepida elitet, mely hatalmát fegyverei sikerének köszönhette. A hun korból felemelkedő katonai arisztokrácia erejét valószínűsíthetően éppen ezeknek a csoportoknak a felülrétegezésével bizto-

[342] Bóna 1969, 284–285; Wolfram 1991, 266–270.
[343] Masek 2012, 47–48; Masek 2014. A nagyobb pusztítással járó foglalás hiánya mellett érvel: Istvánovits 1999, 176–178.

síthatta. A gepida néppé válás (idegen szóval etnogenezis) mindenképpen egy új fázisába léphetett a hun korszakot követő évtizedekben. Belső források hiányában ezek az események azonban nem ragadhatók meg egykönnyen. A 460–70-es évek nagyobb, főként gót ellenes harcaiból (a Bolia folyó menti csatát leszámítva) az elhúzódó „pacifikálásnak" köszönhetően a gepidák kimaradtak, azonban a többi fegyveres csoport gyengülését kihasználva véglegesen a régió meghatározó politikai erejévé váltak. Hatalmuk konszolidációját biztosíthatta még a Bizánccal fenntartott folyamatos jó viszony is, amit az évenként számukra „barátság" gyanánt, tisztes juttatásként kiutalt 100 font arany is elmélyíthetett. Gyakorlatilag nekik harc nélkül sikerült elérniük azt, amit a gótok csak kisebb-nagyobb összecsapások árán tudtak kicsikarni a Birodalomtól.

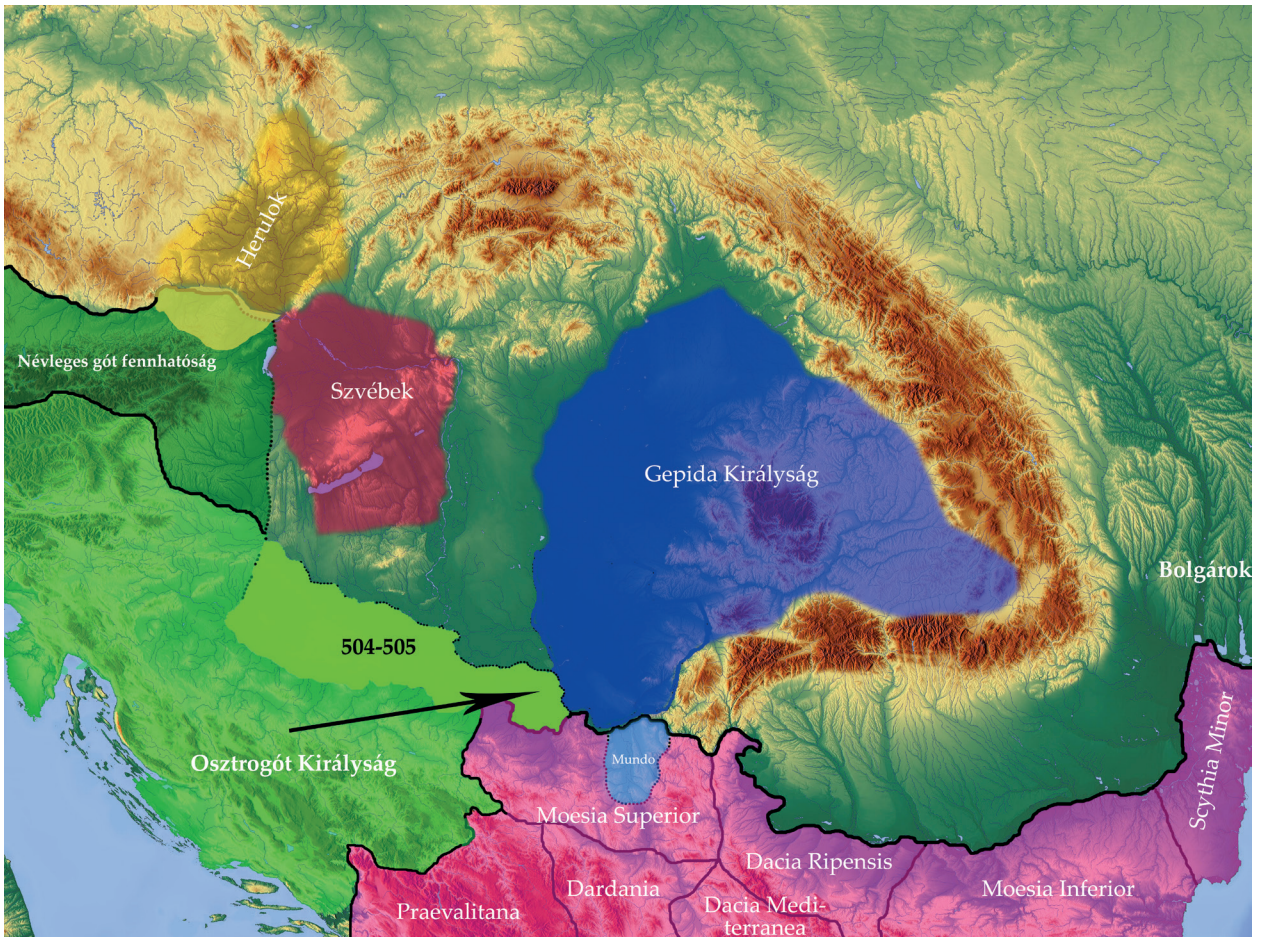
473-ban Sirmium (az egykori Szávaszentdemeter, ma Sremska Mitrovica Szerbiában) az osztrogótok elvonulása után a gepidák birtokába került, amit a súlyos belharcok miatt a Bizánci Birodalom is kénytelen volt elismerni. Jogi értelemben egyébiránt éppen a keleti birodalomfélt illette volna meg az 5. század második felétől a város és közvetlen környezete is.[344] Nyugaton a széttagolt politikai hatalom az 5. század második felében még igényt formálhatott volna ezekre a részekre, de a tényleges politikai befolyása már nem ért el idáig. Az itáliai központ irányítóinak 474-ben Glycerius (Kr. u. 473–474) és Julius Nepos (Kr. u. 474–475) császárok viszálya miatt egyébként sem maradt ideje az egykori *Pannonia Secundában* (a Dráva–Száva közötti területek keleti része tartozott ide) zajló események nyomon követésére. Keleten a friss császár az iszauri származású Zénon (Kr. u. 474–475, 476–491) ellen bontakozott ki az ún. Basiliscus-féle felkelés, mely mellett a gót hadvezér, Theoderich Strabo magánakciói is tovább súlyosbították az új uralkodó helyzetét.[345]

A 488-as gót átvonulást leszámítva a 6. század elejéig az egykori *Pannonia Secunda* tartományt Sirmiummal együtt a gepida királyok kormányozták, sőt székhelyüket is itt alakították ki. A terület megszerzését egy kisebb közösség hajthatta végre, hiszen a kortárs nyugati egyházi méltóság, Ennodius adata szerint ebben az időszakban külön vezetői voltak a sirmiumi és a korábban megszerzett, Kárpát-medence keleti felén lévő részeknek is.[346] A foglalás után a gepidák nem keveredtek konfliktusba a konstantinápolyi vezetéssel sem, amit jól mutat a két fél között fennálló kapcsolatok töretlen rendszere is.

A terület és a város geopolitikai jelentősége igen hamar megmutatkozott, hiszen a Kárpát-medence sem maradhatott érintetlenül Kelet és Nyugat viszályában. Az események középpontjában az Itáliát uraló és a Kárpát-medencéből származó szkír Odoacer és politikája állt, mint azt már a Rugi Királyság történeténél is láthattuk. A rugiak megsemmisítő vereségét követően 488-ban a bizánci kormányzat számára egyre terhesebbé váló Odoacer itáliai uralmának felszámolására Zénón (Kr. u. 474–475, 476–491) császár következő lépésként az osztrogót Theoderichet küldte el népével együtt. A gót vezetővel az elmúlt évtizedekben több probléma is adódott már, de a 480-as évek végére közte és a bizánci kormányzat között időlegesen rendeződtek a konfliktusok. A balkáni területeken élő osztrogót közösségek ugyanakkor még mindig jelentős többletköltséget jelentettek a konstantinápolyi udvarnak. Zénón zseniális húzásával azonban átvágta ezt a korai bizánci államot etnikai és financiális téren is gúzsba kötő csomót is.

Theoderich és gótjainak útja a Balkánról kiindulva természetesen a Száva-völgyön keresztül vezetett, ahol az Itália felé tartó felvonulás során fegyveres összetűzésbe kerültek a terület új uraival. A gepidák az „Ulca" mocsarai mellett azonban vereséget szenvedtek, a csatában királyuk, Thrapstila is elesett.[347] A gótok a téli időszakot a jelentős készletekkel rendelkező Sirmiumban vészelték át, majd utána tovább vonultak Itália felé. A több évig tartó elhúzódó harcokban Theoderichnek fokozatosan sikerült feltörnie Odoacer erőinek ellenállását. Végül 493-ban Ravenna bevételével és az első itáliai barbár király meggyilkoltatásával megalapította

[344] Wozniak 1981, 352–353.
[345] Ostrogorsky 2001, 70–73.
[346] Ennodius, XII, 61.
[347] Ennodius, VII, 28–34; Paulus Diaconus, Historia Romana, XV, 15.

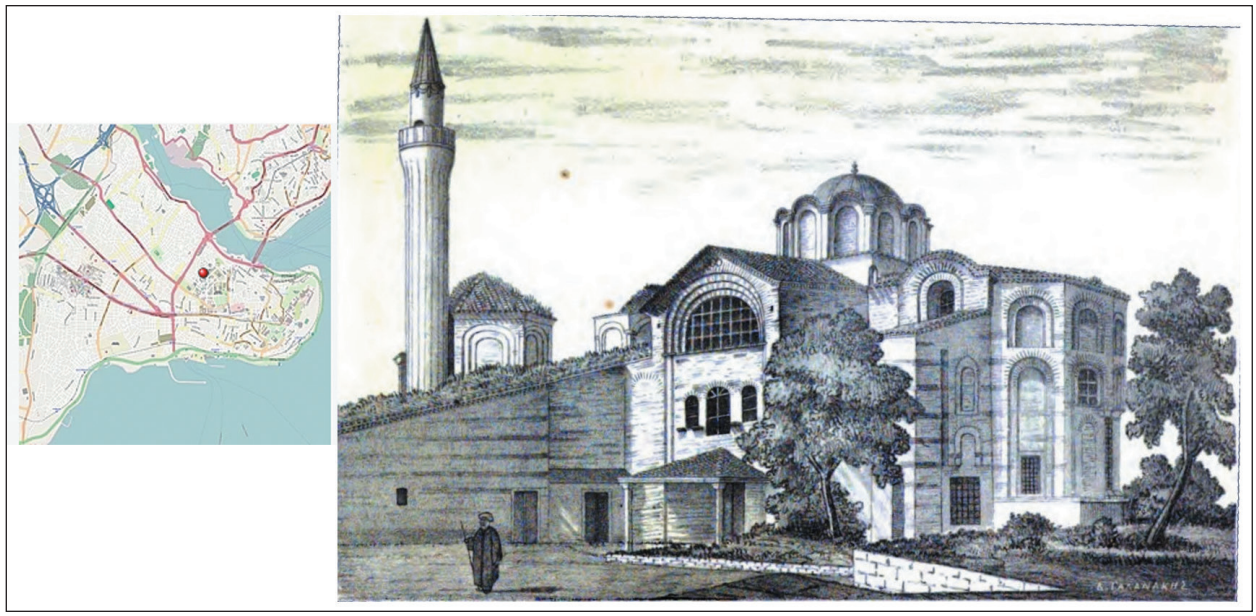

88. kép. A sirmiumi háború és következményei a Kárpát-medencében
Fig. 88. „The War of Sirmium" and its consequences in the Carpathian Basin

az Osztogót Királyságot az egykori római területek szívében.[348]

Az 5. század végén megalakuló új államalakulat a virágzás egy új korszakát hozta el a félsziget számára, ahol a római és barbár hagyományoknak egy érdekes elegye bontakozhatott ki a 6. század első felében (ezt a sok szempontból gyümölcsöző szimbiózist végül majd csak a hosszan elhúzódó bizánci visszahódító háborúk [535–555] semmisítik majd meg végérvényesen). Theoderich uralkodásának első szakaszában gondosan próbált ügyelni a helyi lakosság és az új jövevények jó kapcsolatára (nem véletlenül jelenik meg a gót király érmein neveinek és titulusainak sorában a császárkori jó emlékezetű dinasztiára utaló Flavius jelző sem). A *senatus* és a korábbi késő római adminisztrációs szervek a római arisztokrata réteg vezetésével továbbra is ellátták feladataikat, de mellettük a ravennai központban létrejött a gót és római előkelők soraiból felállított új udvar is. A hadsereg magvát természetesen a barbárok adták, a központi vezetéshez hű és kinevezett megbízottakkal egyetemben, ugyanakkor a római származású személyek számára is nyitott maradt a katonai pálya. Theoderich a külügyekben is konzekvensen egy itáliai központtal létrehozott nagy szövetségi rendszer kialakításán fáradozott. Főként dinasztikus házasságok révén próbálta magához kötni az egykori római területeken uralmukat megszilárdító barbárok (nyugati gótok, frankok, vandálok) vezetőit, illetve egészen a mai Skandinávia határáig több kisebb csoporttal is tartott fenn diplomáciai kapcsolatokat. A gót király Itáliája gyakorlatilag egyfajta „új Konstantinápolyként" működött, mely konkurencia természetesen a bizánci vezetés

[348] Wolfram 1990, 281–284.

89. kép. Vefa Kilise Kamii kolostor képe, ahol előkerült a Thrasarich-felirat
Fig. 89. Picture of the Vefa Kilise Kamii monastery, where the Thrasarich inscription was found

számára is egyre aggasztóbbá vált. Az 5. század végére a keleti központból főként a római arisztokrácián és az egyház vezetőin keresztül próbálták meg egyre inkább befolyásukat növelni (beleszólás részben egy pápaválasztásba, mely egy kisebb skizmát is okozott), de mindezek a lépések csak elodázták a tényleges fegyveres konfliktus kirobbanását.[349]

A gótok Kárpát-medencei 488/489-as átvonulása után az üresen maradt sirmiumi gepida trónt Thrapstila fia, Thrasarich foglalta el. Unokatestvére – a zsoldos egyéniségeket bemutató részből már ismert – Mundo a hatalomból kiszorulva elvonult Sirmiumból, és kíséretével a Duna és Morava összefolyásának vidékét foglalta el, ahonnan kiindulva fegyvereseivel gyakran a bizánci területeket is fosztogatta.[350] A gepidákról és sirmiumi királyságukról a továbbiakban csak az 504–505-ös évek eseményei kapcsán hallunk ismét. Ekkor Theoderich, már Itália uraként határvillongások ürügyén ellenük küldi két hadvezérét, Pitziát és Erdwicet.[351] A háttérben feltehetően egy gótellenes céllal alakuló gepida–bizánci szövetség sejthető, de erről egyelőre forrásaink hallgatnak. Theoderich tanulva itáliai elődje, Odoacer hibájából, a korábbi jelentőségét elvesztő, de még mindig fontos utakat ellenőrző Sirmium visszaszerzésére szánta el magát. A fegyveres összecsapás végül elmaradt, mivel Thrasarich anyját hátrahagyva elmenekült, így Sirmium vér nélkül került vissza az osztrogótokhoz.[352] Az időközben szorult helyzetbe kerülő Mundo, az őt támadó bizánci hadvezér, Sabinianus ellen már Theoderichtől kért támogatást, aki Sirmiumból Pitzia révén 2000 gyalogossal és 500 lovassal segítette meg újdonsült szövetségesét. Ezt követően Mundo hűségesküt tett Theoderichnek.

A Kárpát-medencei eseményeknek igen nagy kihatása volt Ravenna és Konstantinápoly viszonyára: 1. Ez volt az első nyílt fegyveres konfliktus a két fél (osztrogótok–bizánciak) között a majd egy évtizede húzódó diplomáciai feszültségek után 2. Elősegítette egy európai méretű, Theoderich és szövetségesei ellen irányuló összefogás születését (frank–burgund szövetség), melynél a szálakat a háttérben Bizánc mozgathatta. A 6. század első évtizede több szempontból is sorsdöntő fordulatokat hozott az európai hatalmi viszonyokban. Az 5. század utolsó harmadára az egykori Nyugatrómai Birodalomhoz tartozó provinciák barbárok uralta részein nagyobb hatalmi gócpontok jöttek létre. Ezek közül a legjelentősebb

[349] Kovács 2011, 134–139.
[350] Jordanes, Getica, 300.
[351] Ennodius, XII, 60–62.
[352] Jordanes, Getica, 301.

90. kép. A szerencsés körülmények között előkerült ún. Thrasarich-felirat
Fig. 90. The so-called Thrasarich inscription, found under fortunate circumstances

a frankoké és a nyugati vagy vizigótoké volt. Chlodvig vezetésével Gallia északi feléről a frankok egyre erőteljesebben terjeszkedtek déli irányba (az önálló helyi római erőkből szerveződő Soissonsi Királyság és az alamann törzsek legyőzése után), ahol részben a vizigótok királysága és a velük szövetséges Theoderich állta útjukat. A frank uralkodónak kapóra jött a bizánci vezetés szövetségi ajánlata is (tiszteletbeli konzuli címet is adományozott neki Anastasios). A Gallia egyesítéséért folyó küzdelemben a frank és vizigót erők összecsapása egyre inkább elkerülhetetlennek látszott. A kialakult patthelyzetet végül a szemben álló felek közötti fegyveres konfliktus kirobbanása törte meg, mely során Chlodvig a vouilléi csatában (507-ben) szétverte II. Alarich (484–507) vizigót erőit és szinte egész Gallia felett megszerezte az uralmat. A következő évben pedig már az Itáliához tartozó galliai területekre tört be burgund szövetségeseivel.[353] Mindeközben Anastasios egyfajta erődemonstráció keretében felvonultatta hajóhadát Itália partjainál. Ezekben az években Theoderich keze is meg volt kötve a területeit érintő támadások miatt, így sem a vizigót, sem pedig többi szövetségesét (a Kárpát-medencei herulokat, erről lásd a későbbi fejezeteket) nem tudta fegyverek révén támogatni. A Sirmium környéki események tehát beindították a nagy európai sakkjátszmát, és az 505-öt követő években a háttérből ügyesen irányított bábuk is megtették első, agresszív lépéseiket.[354]

Az osztrogótok és a bizánciak közötti ellenségeskedést végül csak az 510-es évekre sikerült lezárni a határok rendezésével, míg a frank veszély továbbra sem rendeződött megnyugtatóan.[355]

Az Kárpát-medence peremén zajló eseményekre és a diplomáciai háttérjátékokra vethet fényt egy nemrégiben szerencsés módon előkerült feliratos emlék. A tudomány szerencséjének tudható be, hogy a megtaláló török szakember roppant gyorsan leközölte egy rangos folyóiratban, hiszen azóta a felbecsülhetetlen történeti emléket ellopták.[356] Ezekről a folyamatokról igen szűkösek írott forrásaink tudósításai, éppen ezért a történeti kirakósban minden újonnan felfedezett elemnek igen nagy jelentősége van. Jelen esetben nem is akármilyen leletről van szó, hiszen magának Thrasarichnak a sírköve került elő! A mai Isztambul területén már régről ismert volt egy bizánci templom (*Vefa Kilise Kamii*), melyet az oszmán fennhatóság alatt medreszévé (iskola) alakítottak át.

A 7–10. századok között ez a terület Konstantinápolyhoz tartozott, a szűkebb körzetében pedig több ásatásra is sor került az elmúlt évtizedek hosszú sora alatt. 2006-ban fedezték fel az épület déli felében a kora bizánci korból ismert felirattöredéket, amely 6, javarészt jól olvasható sorból állt. A vésett bizánci betűtípus alapján a felirat az 5–6. századra keltezhető, amit tartalma csak még inkább megerősített. A felirat magyarul így hangzik: „*Itt nyugszik* [a dicső] *emlékezetű Thrasarich, comes domesticon, a gepidák királya, a dicső emlékezetű Thraustila* [fia?]*, ahol élt* […] [éveket] […] *hat*…”[357]

Bár maga a szöveg több helyen hiányos volt, de mindezek ellenére, valamint a többi történeti forrás alapján is egyértelműnek tűnik, hogy a sirmiumi események kapcsán is megemlített gepida királyról van

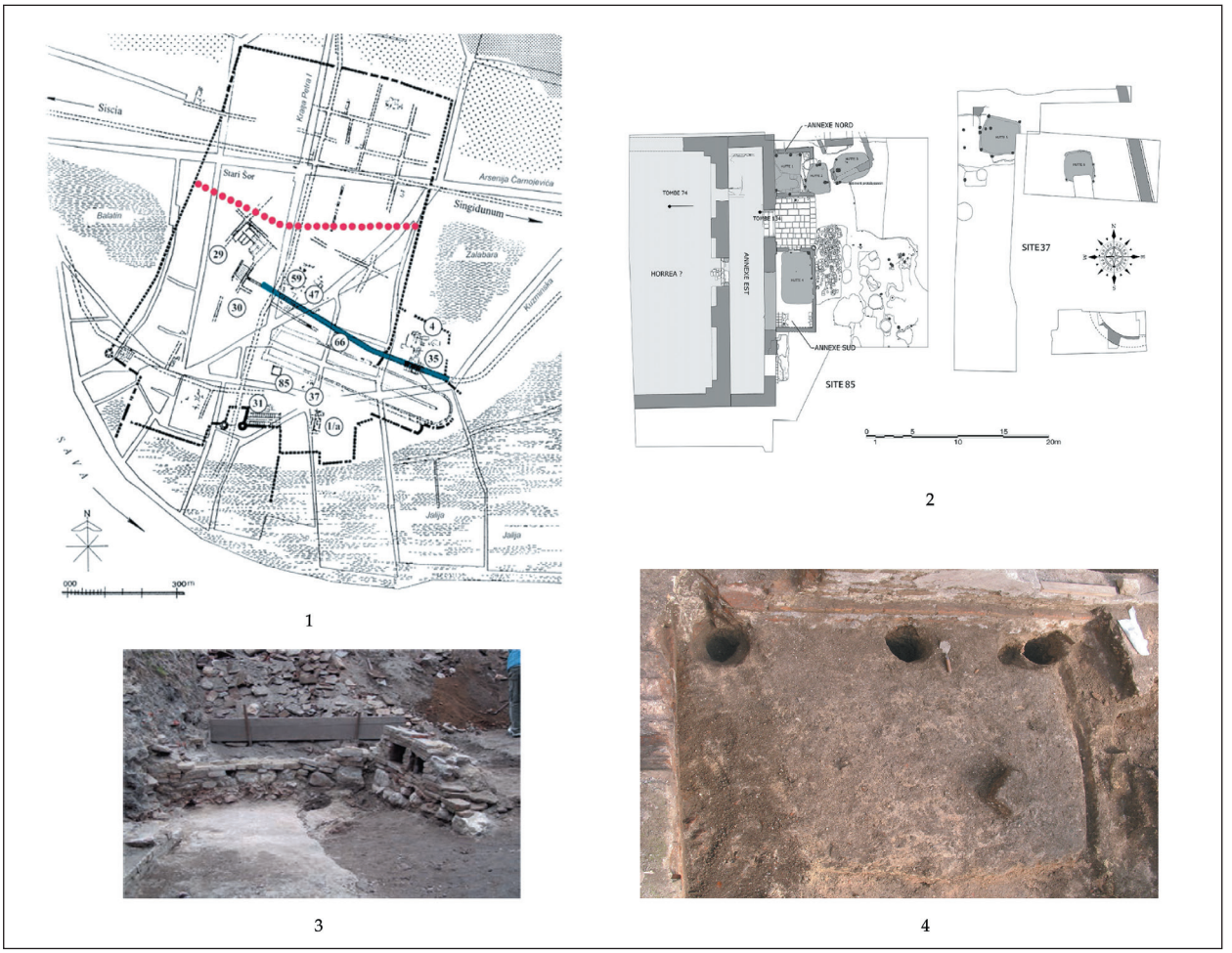
[353] A Vizigót Királyság a vereséget követően vesztette el galliai területeinek java részét és a korábbi, *aquitania*i központjait is, s szorult vissza mindinkább Hispániába, ugyanakkor egy keskeny korridort (Narbo környékén) megtartva Gallia irányába.
[354] Kiss 2015, 113–115.
[355] A megkötött szerződés értelmében az osztrogótok megtarthatták Sirmiumot, azonban az egykori provincia keleti fele, Bassiana központtal átkerült a keleti kormányzat hatáskörébe (Wolfram 1990, 322).
[356] Çetinkaya 2009.
[357] Çetinkaya 2009, 225.

szó (feltételezett uralkodása: 488–504) benne. Csúfos menekülését követően – mely során még édesanyját is hátrahagyta Sirmiumban – Trasarich további sorsáról az írott kútfők nem emlékeznek meg, de az előkerült felirat alapján máris tovább követhető pályája: Konstantinápolyban halt meg, megkapta a *comes domesticorum* címét, ami egy a késő római korból továbbélő katonai rang volt. A titulust birtokló személyek a legbefolyásosabb emberek közé tartoztak a Bizánci Birodalomban, az 5. század második felében pedig az uralkodói testőrség parancsnokai voltak, aminek birtoklása roppant magas tisztet jelentett, főként egy barbár származású személynek. Justinianos korából származó forrásainkban a *comes domesticorum* mint a *protectoresek*et (a császár személyéhez rendelt válogatott tisztek) irányító vezető jelenik meg, aki még a birodalmi katonai tanácsban is részt vehetett.[358]

A magas bizánci katonai rang, valamint a konstantinápolyi eltemetés ténye mind az 500-as évek elejének erős bizánci–gepida kapcsolatait erősítik meg, melytől Theoderich joggal tarthatott. Az osztrogót uralkodó ismerte a bizánci diplomácia különböző praktikáit. A külpolitikai háttérjátékok mögöttes szándékát (természetesen a gótok és a bizánciak között) mérlegelve annak a lehetősége is könnyűszerrel megfordulhatott fejében, hogy ő is Odoacer sorsára juthat. A gepidák geopolitikai helyzetüknél fogva is részt vehettek volna a gót uralkodó ellen vezetett megtorló harcokban. Ezt a módszert már korábban is megpróbálta alkalmazni a bizánci vezetés a régióban. Történetesen éppen a rugiakat felhasználva, Odoacer ellen készítettek elő egy „támadó" szövetséget, mely – mint láttuk – szintén egy megelőző csapás áldozata lett. A háttérben megbúvó gepida–bizánci szövetség magyarázat lehet arra nézve is, hogy a két ízben is elfoglalt Sirmiumot a birodalmi vezetés egyszer sem követelte vissza a gepidáktól, mint azt a 6. század derekán többször is megtette. Talán létezhetett egyfajta megállapodás a két fél között, vagy a bizánciak egyszerűen csak a régió *status quo*ját akarták biztosítani az 5. század végén egy erős szövetségessel, a számukra megbízhatatlan osztrogótok hátában.[359] Források hiányában nem eldönthető a kérdés, de a gepida-bizánci viszonyt mindenesetre árnyaltabban látjuk a felirat tükrében. Az 500-as évek elejének eseményei után a két fél közötti kapcsolat továbbra is jó maradt, sőt a gepidák talán az 520-as években bizánci biztatására kisebb betöréseket is vezethettek a gótok uralta Sirmium közvetlen közelébe.

A Sirmium környéki eseménysor, bár helyi konfliktusként indultak, azonban jelentős további európai léptékű kihatásai voltak, mivel egy, a bizánciak révén a háttérből irányított osztrogót-ellenes szövetség (frank–burgund–bizánci) létrejöttéhez vezetett.[360] A 6. század hajnalán tehát Theoderich közel egy évtizedes, a korszak germánok uralta királyságait összefogó diplomáciai igyekezete csődöt mondott, melynek fő kiváltó oka a Kárpát-medence peremén lezajlott harcokhoz kapcsolható. Az újonnan előkerült Thrasaric-felirat fényében megkockáztathatjuk azt a kijelentést is, hogy maga a háború az alakulófélben lévő gepida–bizánci szövetség megtörésére irányult. A gepidák és a bizánciak közötti viszony, kisebb, a Birodalom területére irányuló betöréseket leszámítva, jó maradt egészen Sirmium 536-os gepida visszafoglalásáig. A közel harminc éves időszakban azonban az egykori császárváros és Pannonia déli területei az itáliai Osztrogót Királyság részévé váltak. Néhány fennmaradt dokumentum –, melyek javarészt Cassiodorus levélgyűjteményében lelhetők fel – alapján ismerjük az Itáliából kinevezett helyi vezetőket, illetve tevékenységüket is.[361] A térségben Theoderich egy nagyobb rendezést és kiigazítást is eszközölt a korábbi provinciális határok átszabásával. Az egykori *Pannonia Saviát* összevonta *Dalmatia* tartománnyal és központjául *Salonát* (Solin, Horvátország) tette meg, míg Sirmium környékét *Pannonia Sirmiensis* néven önálló közigazgatási egységgé szervezte. Ebben a térségben az írott tudósítások alapján szvéb csoportok, illetve hozzájuk érkező alamannok is éltek (talán önálló királyságuk

[358] Bréhier 2003, 347.
[359] Kiss 2015, 105–108.
[360] Prostko-Prostyński 1994, 238.
[361] Gračanin–Skrgulja 2014, 183–186.

91. kép. Sirmium és a népvándorlás kori város magja a „barbár" időszak alatt is álló épített emlékekkel. A város a császárkori állapotokhoz viszonyítva valószínűleg jelentősen összeszűkült, a központi részeken található Hippodrom és uralkodói rezidencia környékének ásatásai szerint ezeket a területeket az új beköltöző csoportok is előnyben részesítették. 1: Az 5–6. század Sirmiumának városmagja, az intenzívebb használatban lévő centrum térképe; 2: Az egykori császári rezidencia melletti részeken jól látható a barbár betelepülés emlékeinek sora az egyszerűbb konstrukciójú megerősítésekkel és barbár objektumokkal; 3: A még használatban lévő tégla alapú építkezések nyomai; 4: A „barbár típusú" földbe mélyített házak cölöptartószerkezeteinek nyomai

Fig. 91. Sirmium and the core of the city of the Migration Period with built monuments still standing during the „barbarian" period. The city was probably considerably reduced in size compared with the imperial period, and excavations around the Hippodrome and the imperial residence in the central parts of the city suggest that these areas were favoured by the new groups moving in. 1: The urban core of 5th-6th century Sirmium, map of the more intensively used centre; 2: The areas adjacent to the former imperial residence show a clear evidence of barbarian settlement with strengthening of simpler construction and barbarian objects; 3: Traces of brick-built structures still in use; 4: Traces of post hole supporting structures of the „barbarian typ" pit houses

bukása után),[362] akiknek integrációja és a helyi római lakossággal történő békés együttélésének biztosítása fontos volt Itália urának. A Sirmium környéki részek váltak az Osztrogót Királyság elsődleges ütközőzónájává a bizánci állammal szemben. Theoderich ebbe a térségbe egy külön *comes*t (*comes Pannoniae Sirmiensis*) nevezett ki, akinek feladata a polgári és katonai vezetés együttes ellátása lehetett. Az egyik név

[362] A szvéb közösségek feltehetően korábban, még az osztrogótok pannoniai távozása után telepedhettek meg a délebbi régiókban is. Az alamannok a frankoktól elszenvedett 496-os zülpichi csatát követően feltehetően még 506-ban is egy komolyabb katonai vereséget szenvedtek el a terjeszkedő Chlodvig erőitől. Ezt követően Theoderich a hozzá menekülő alamannokra kiterjesztette védelmét és királyságába beengedte menekülő közösségeiket is (Cassiodors Variae, 2, 41). Feltehetően ekkor érkezhettek a szvébekkel jó viszonyt ápoló csoportok a Száva környékére.

szerint ismert ilyen vezetőnek Colosseusnak egyrészt a törvényes rendet, a barbárok és a rómaiak közötti konfliktusok rendezését, illetve a gót hadsereg és katonaság ellátását kellett biztosítania. A két újonnan szervezett tartomány közül az összevont *Dalmatia*i részek termelték a nagyobb hasznot jelentős mezőgazdasági forrásaik és természeti kincseik révén (arany-, ezüst-, réz-, ólom- és vasbányászat), azonban elképzelhető, hogy a Sirmium melletti területek is jelentősebb mezőgazdasági terményekkel látták el Itáliát.[363] Theoderich számára fontos volt a régió római provinciális lakosságának támogatása is, amit kiválóan szemléltet, hogy több ízben is fellépett a rájuk kivetett privát adók, illetve a sikkasztások ellen is (erről főként *Dalmatia*ból vannak adataink). Írott forrásaink alapján tehát ebben az időszakban az egykori *Savia* provinciában, illetve Sirmiumban és térségében a gepidák, gótok, a szvébek (kiegészülve alamannokkal) és a maradék római kori népesség leszármazottai alkották a lakosság jelentős részét.

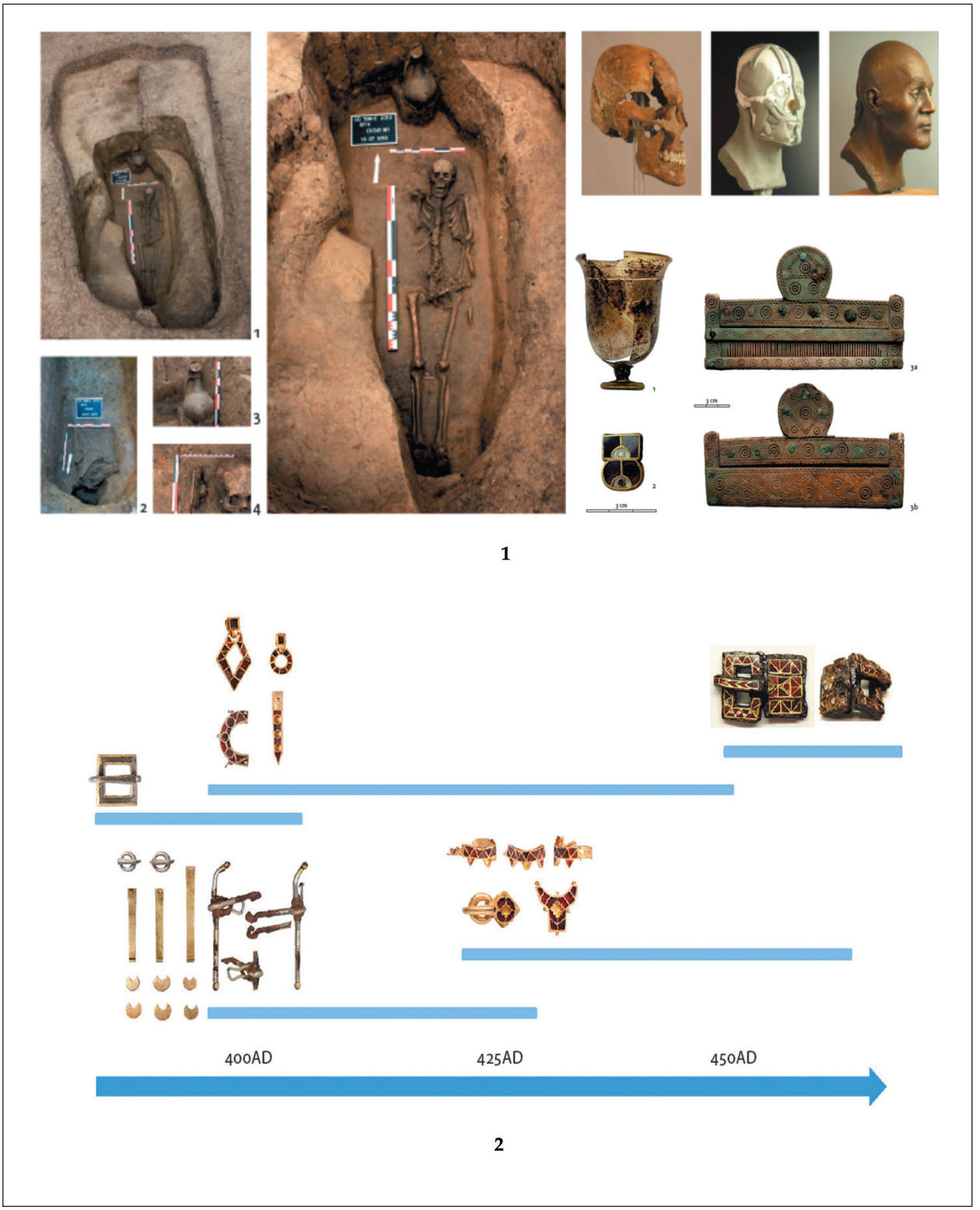
Mit is jelentett Sirmium az 5–6. századi Kárpát-medence barbár népei számára? A válasz egyszerű: lehetőségek egész sorát és a nyugati típusú fejlődés csíráját. A korábbi császári központ több szempontból is kulcspozíciót töltött be a régió és a két birodalomfél életében is. Előnyös fekvésének köszönhetően stratégiailag fontos településnek számított. A város a konstantinápolyi keleti központot és Itáliát összekötő kiépített út mentén, annak metszéspontjában helyezkedett el (ez a korabeli fő „sztráda" főként a korábbi évszázadok gondos római tervezési munkálatainak volt köszönhető). Bármely oldalról is érkezhetett támadás, a település birtoklása mindenképpen stratégiai előnyöket jelentett. Más szemszögből nézve a Balkán belső tartományai felé indulva ez a város alkotta az utolsó természetes erősséget. Nem véletlen, hogy közel egy évszázaddal később az avarok Sirmium és Singidunum (a mai Belgrád) megszerzését követően indították csak meg rendszeres balkáni hadjárataik megszámlálhatatlan sorát. Másrészről az egykori pannoniai térségben ez volt az utolsó olyan falakkal is megerődített település, mely még valamennyire megtestesítette az egykori rómaiság minden „előnyét". Bár a hun hadjáratok jelentősen megtépázták a korábbi központ fényét és a helyi lakosság egy része is elmenekült (Dalmácia és a Balkán jelentős városainak irányába), azonban még mindig megőrizhetett valamit korábbi gazdasági szerepéből. Az 5–6. századból több írott adatunk van arra nézve, hogy a városban építkezések zajlottak, valamint a magtárak továbbra is működtek, ugyanúgy, miként a pénzverde is, mely eleinte az osztrogót, később pedig a gepida királyok nevével (és a bizánci császárok arcmásával) bocsátott ki fizetőeszközt.[364] Röviden összegezve a város volt a Duna mentén elhelyezkedő erődrendszer és az azokhoz tartozó erődök mellett a római és kora bizánci kultúra utolsó képviselője a régióban. A régészeti feltárások alapján természetesen a változások kézzelfoghatók voltak. A korábbi város magja jelentősen összezsugorodott a 4. századi állapotokhoz képest, de a falak továbbra is szilárdan álltak, sőt a 6. század folyamán több ostromot is visszavertek (az avarok közel két évig támadták Sirmiumot, és végül a kiéheztetés alkalmazása hozta meg a sikert). A korábbi épületeket feltehetően részben karbantartották, de az új építkezések már a megelőző korokhoz képest is kezdetlegesebb állapotokra utalnak, mivel valószínűleg a kő és tégla helyett a fa-föld konstrukció vált általánossá.[365]

A 6. század folyamán a korábbi város lakható területei is jelentősen összeszűkültek, minthogy a városfalak egy részét is áthelyezték. A fő gócpont átkerült az egykori helytartói palota, a *hippodrom* (a látványos, ókori tematikájú filmekből is ismert tojásdad alakú „stadion", ahol a ló és kocsiversenyeket rendezték), a városi bazilika és a település szívében található villa *(villa urbana)* környékére. Ezeknek az épületeknek a korabeli járószintjéről több keltezhető kerámia és apró hétköznapi életben használt tárgy (csatok) is ismerté vált, mely szintén a folyamatos használat egyik biztos nyomaként kezel-

[363] Gračanin 2016, 250–255.

[364] Brunšmid 1924, 1–5; Stefan 1925; Demo 1994, 27, 147. Újabban az ún. Sirmium-csoport érméiről: Gennari 2019. Alain Gennari véleménye szerint a korábban késeinek gondolt és Kuniumund gepida királyhoz kötött érmék nem biztos, hogy az utolsó gepida uralkodó regnálása alatt készültek. Ezt azzal próbálta meg alátámasztani, hogy a korábban Cunimundként olvasott névalak más feloldási lehetőséget is rejt magában.

[365] Mirković 2011, 92–93; Popović 2017, 16–22; Pop-Lazić 2017, 25–37.

92. kép. Két korszak határán, avagy a „továbbélő" hun időszak. 1: A Marosszentgyörgy határában előkerült keleti származású, részleges ló melléklettel eltemetett személy arcrekonstrukciója, jellegzetes leletei (üveg serleg, csontfésű és kard veret); 2: A telki áldozati lelet és annak kronológiáját meghatározó tárgyak. A legkésőbbre keltezhető övcsat az analógiái alapján feltehetően már a hun korszakot követően készülhetett

Fig. 92. On the border between two eras, or the „surviving" Hun period. 1: Facial reconstruction and typical finds (glass goblet, bone comb and sword mount) of a person buried with a partial horse in the site of the Marosszentgyörgy; 2: The ritual deposit of Telki and its objects that determinethe chronology of find assemblages. The belt buckle, which can be dated to the latest period, was probably made after the Hun period, based on its analogues

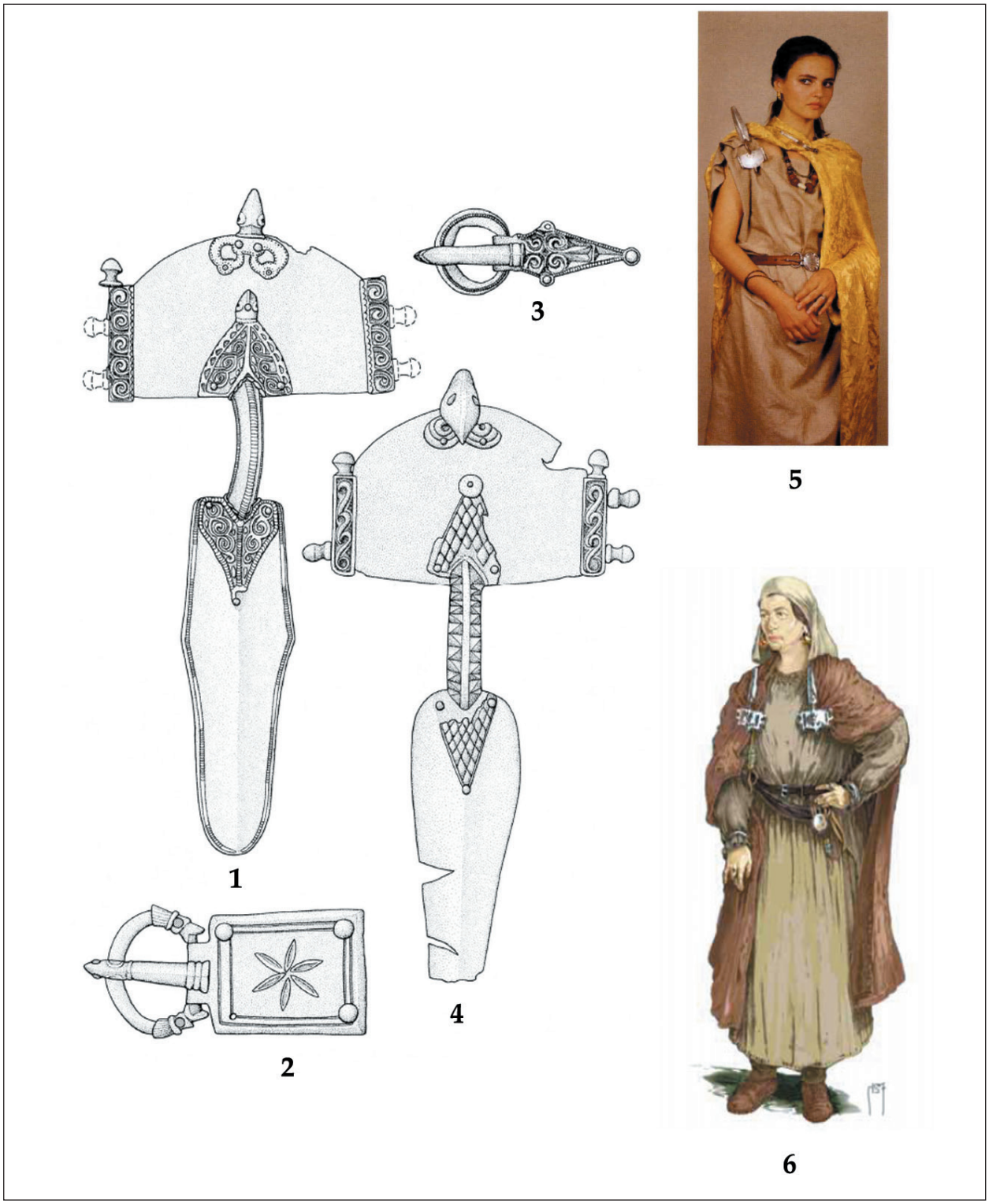
hető. A barbár lakosság jelenlétet jelzi továbbá az is, hogy a 6. században több temető is már az egykori lakott részek szomszédságából kerül elő (a korábbi helytartói palotában többek között). A város falain belül, illetve kívül található temetkezőhelyek barbár betelepülői mellett ugyanakkor van arra utaló nyom is, hogy a romanizált kultúrájú lakosság egy része is megőrzött valamit a korábbi kultúrájából. A szarkofágok, téglasírok használata idővel nem veszett ki a gyakorlatból. A gót és gepida jövevények kultúráját azonban nagyon nehéz szétválasztani. A keleti germán tradíciókra sokszor csak egy-egy karakteresebb ruházathoz kapcsolódó elem utal (Reggio Emilia típusú fibula). A kortárs Kárpát-medencében gyakorta használt halotti rítusoknak és szokásoknak csak egy részét látjuk viszont az itt temetkezők tárgyi művelődésében (pl. fegyvermellékletek látványos hiánya). Ugyanakkor számolhatunk a térségben azzal az eshetőséggel is, hogy a barbárok több szempontból is alkalmazkodtak a helyi maradványnépesség egyszerű szokásrendszeréhez és tradícióihoz is.[366] A barbár vezetők (akár az osztrogótok, akár a gepidák) és a hozzájuk sok szempontból idomuló alaplakosság tehát egy új életvitelt – életstílust és az azoktól elválaszthatatlan külső jegyekben is kitapintható identitást alakítottak ki.

IV.6. A hun kor örököseinek művelődése – régészeti leletek az 5. század második feléből

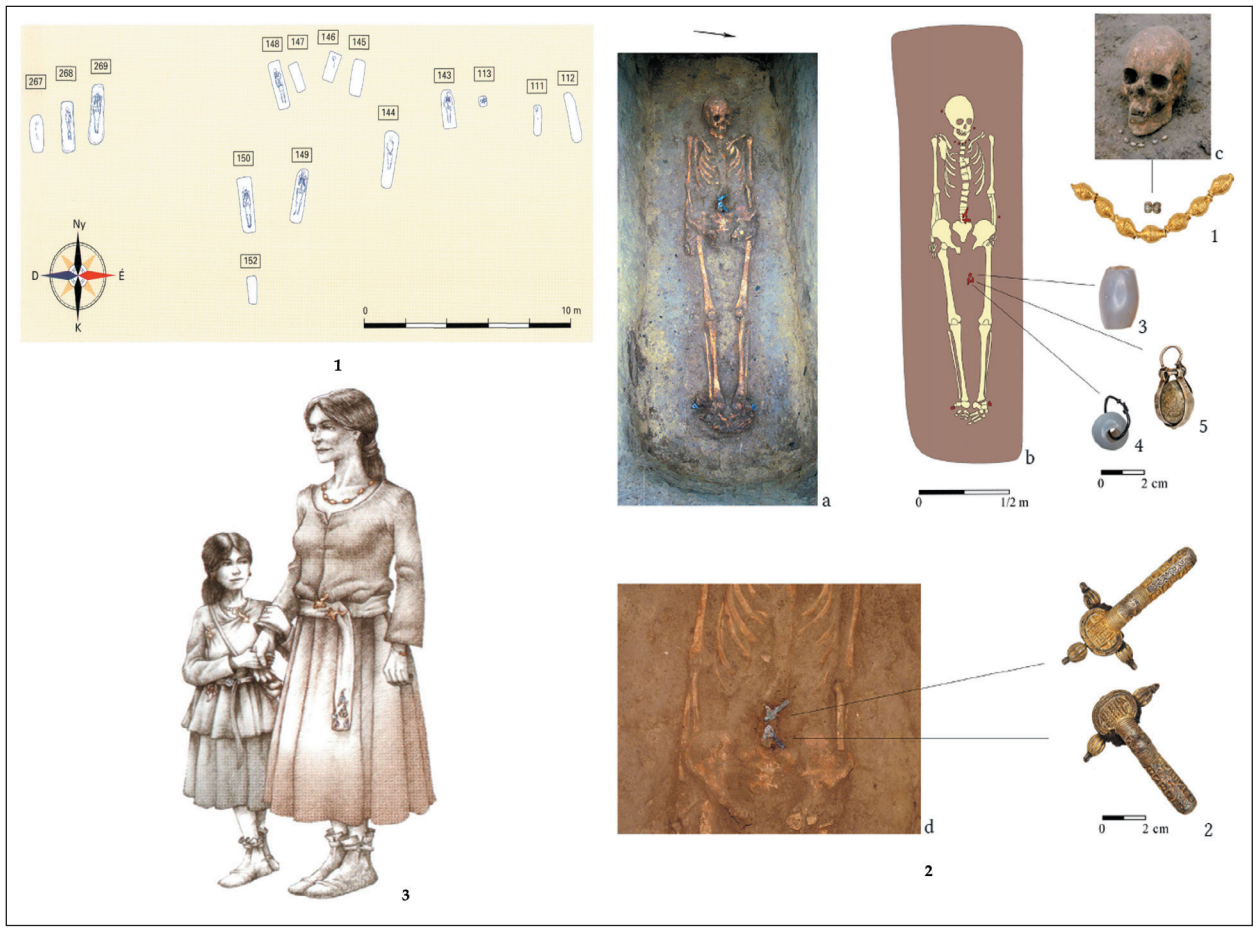
Az 5. század közepének és az azt követő évtizednek az elválasztása a klasszikus hun kor emlékanyagától az utóbbi években egyre több kérdést és módszertani problémát vet fel a régészeti kutatásban is. A Hun Birodalom hatalma és rendszere az 5. század derekán szinte pillanatok alatt esett szét, amit természetesen nem követhetett ilyen gyorsan az anyagi kultúra változása. A hatalmát Bleda vagy Attila alatt megszerző vezetők és a katonai elit (valamint hozzátartozóik) tagjainak külsőségekben, viseletben és használati tárgyakban is kitapintható átalakulása feltehetően egy folyamat része lehetett, melynek lefolyása területenként, de akár az egyes személyek szintjén is különböző gyorsasággal mehetett végbe. Egyes, a korábbi időszak anyagi kultúrájában is fontosnak tekintett elemeket talán éppen gazdagságuk és státuszuk kihangsúlyozása miatt meghagyhatták, ugyanakkor már az újítás nyomai is több esetben fellelhetők régészeti hagyatékukban (régi lemezfibulák viselete az idősebb hölgyeknél, melyet új díszítőstílus alapján megfogalmazott szerelékek és alkalmatosságok egészítenek már ki). A tárgyak hosszú életéhez hasonlóan egy-két, a korábban csak a klasszikus hun korszakhoz kötött szokás is, a hatalmát a nomád uralom fennállása alatt megszerző elit körében sokkal szívósabbnak bizonyulhatott. Csak az elmúlt évekből ismert jó néhány olyan temetkezés, melyek bár leletanyag összetételük és a hozzájuk kapcsolódó szokásrendszerek fényében még a hun korszakhoz kötődhetnének, azonban a legkésőbbre keltezhető elemeik már inkább a nomád állam felbomlása utáni évtizedek emlékeihez sorolják őket. Ilyen szemléletes példaként értékelhető a Marosszentgyörgy határában napvilágot látott temetkezés is, mely első ránézésre a klasszikus sztyeppei hagyományok egyik ritka megtestesítője lehetne. A sírban nyúzott lóbőrös temetkezés párosult egy torzított koponyával eltemetett, mongolid vonásokat mutató férfi maradványaival (akinek genetikai profilja is belső-ázsiai kapcsolatokat sejtet). A hun korszak keleti emlékanyagába és szokásrendszerébe beilleszthető személy tárgyi mellékletei között azonban előkerült egy olyan, egykori kardot díszítő veret is, mely a párhuzamai alapján már egyértelműen az 5. század végére keltezhető.[367] A marosszentgyörgyi sír is kiválóan szemlélteti, hogy sok esetben egy-két temetkezési szokás, illetve tárgy is akár évtizedekkel korábbi hagyományokat is visszatükrözhet. A tárgyak időrendjének meghatározása mellett talán még nagyobb gondot jelenthet az Erdélyben eltemetett egyén identitásának meghatározása is.

Hasonló esettel szembesülhetünk a 2016-ban napvilágot látott telki áldozati lelet kapcsán is. A hun korszak legszebb keleti Kárpát-medencei hagyományait megtestesítő együttesben több elem

[366] Bugarski–Ivanišević 2018a, 93–96.
[367] Dobos et al. 2021.

93. kép. A hun kor végén és az azt követő évtizedekben még jellemző nagy ezüstfibulás női viselet. A gazdagságukat a hun hadjáratok alatt megszerző családok ezüstfibulái és csatjai sok esetben már idős nőkkel kerültek sírba az 5. század második felében. 1–2: A gyulavári lelet fibulája és csatja; 3–4: A tiszalöki lemezfibula és csatja; 5: A smolini sírlelet élő viselet-rekonstrukciója az 5. század derekáról; 6: A Mezőkövesd-Mocsolyás mellett feltárt temetkezés rekonstrukciója
Fig. 93. The women's costume with large silver plate brooch, still typical at the end of the Hun period and in the following decades. The silver fibulae and buckles of the families that acquired their wealth during the Hun campaigns were often buried with elderly women in the second half of the 5th century. 1–2: Brooch and buckle from the Gyulavár find; 3–4: Plate brooch and buckle from Tiszalök; 5: Costume reconstruction of the Smolin grave from the mid-5th century; 6: Reconstruction of the grave excavated near Mezőkövesd-Mocsolyás

94. kép. Kis sírszámú temető és jellegzetes női sírja Balatonszemes-Szemesi berek lelőhelyről az 5. század második feléből. 1: A feltárt kis sírszámú temető képe; 2: A temető 150. sírja és leletei (arany hordó alakú gyöngyök, fibula, a csüngő díszei, hegyikristály csüngő); 3: 150. és 268. sír rekonstrukciós rajza. A rekonstrukción is jól látható, hogy a ruhakapcsoló tűk mérete és elhelyezkedése is jelentős változásokon ment át

Fig. 94. Small cemetery and a typical female grave at the Balatonszemes-Szemesi berek from the second half of the 5th century. 1: Map of the excavated cemetery; 2: Grave 150 and its finds (gold barrel-shaped beads, brooch, parts of the pendant, rock crystal pendant); 3: Reconstruction drawing of graves 150 and 268. The reconstruction also clearly shows that the size and position of the brooches have undergone significant changes

is utal a sztyeppei hatásoktól független kapcsolatokra (helyi római kori formákat mutató tárgyak), illetve maga a legkésőbbre keltezhető lelet (övcsat) is túlmutat a hun állam fennállásának időszakán (5. század harmadik negyede).[368] Ezek fényében is jól látszik, hogy a Hun Birodalmon belül nem csak a ténylegesen keleti származású hun elit gyakorolhatta ezeket a szokásokat, hanem a hozzájuk csatlakozó, már a harcos/fegyveres kísérethez kötődő barbár személyek (germán, szarmata, alán) egész sora is. Ennek az elitnek az átalakulása és az általuk is fontosnak tartott, önmaguk és önazonosságuk kifejezésére szolgáló külsőségekben jelentkező jelzők (tárgyak és szokások egyaránt) talán a személyes döntések függvényében őrződhettek meg, illetve alakulhattak át.

A Hun Birodalom fennállása folyamán a kései időszakra jutott el a fejlődésnek arra a fokára, hogy a különböző kulturális hatásokat a nomád tradíciók összekötő masszájával egy egységes keretbe tudta foglalni. A római területekről érkező óriási bevételeknek köszönhetően egyre inkább egy a saját törzseiktől függetlenedő elit jött létre, melynek eltérő gyökerekkel jellemezhető jelenléte a sírok anyagában és az áldozati tevékenységben is tetten érhetővé vált. Természetesen a római területekről származó

[368] Szenthe et al. 2019; Szenthe 2021.

bevételek és a belőlük kialakított hun birodalmi reprezentáció egyre meghatározóvá vált. A saját törzseik kötelékéből, egyfajta *„homo novus”*-ként,[369] vagy „nagy emberként” (az angol nyelvű szociológiai irodalomban főként *„big man”*-ként ismert személyek) kiemelkedő vezetők ezt a státuszt és állapotot egész életük folyamán megőrizték. A folyamatos átalakulás és a törzseik körében kialakuló új önkifejeződési formák feltehetően sokszor párhuzamosak lehettek az 5. század második felében (vagy legalábbis a 450-es éveket követő évtizedekben) ennek a csoportnak a hun érában kialakuló önálló reprezentációjával is. [370]

A hun korszakban a Kárpát-medence lakosságának száma a nagy népmozgásoknak köszönhetően drasztikusan csökkent. Ez a folyamat a régészeti lelőhelyeken is tetten érhető, hiszen mind a temetők, mind pedig a települések döntő módon megváltoztak. A korábban használt nagy kiterjedésű és sűrűn egymást követő falvak hálózatának helyét egyre inkább kisebb alapterületű telepek veszik át. A nagyobb bizonytalanság és az átmeneti jelleg még a Hun Birodalom felbomlását követő évtizedekben is erőteljesen éreztette a hatását. A Kárpát-medencében ebben a periódusban inkább kisméretű temetkezőhelyek nyomait lelhetjük fel, ahol átlagosan 2–40 fő eltemetésére került sor. Ez a fajta rendszer a bizonytalan időszakot tükrözve még erősen összefügghetett a társadalom korabeli szerkezetével is.

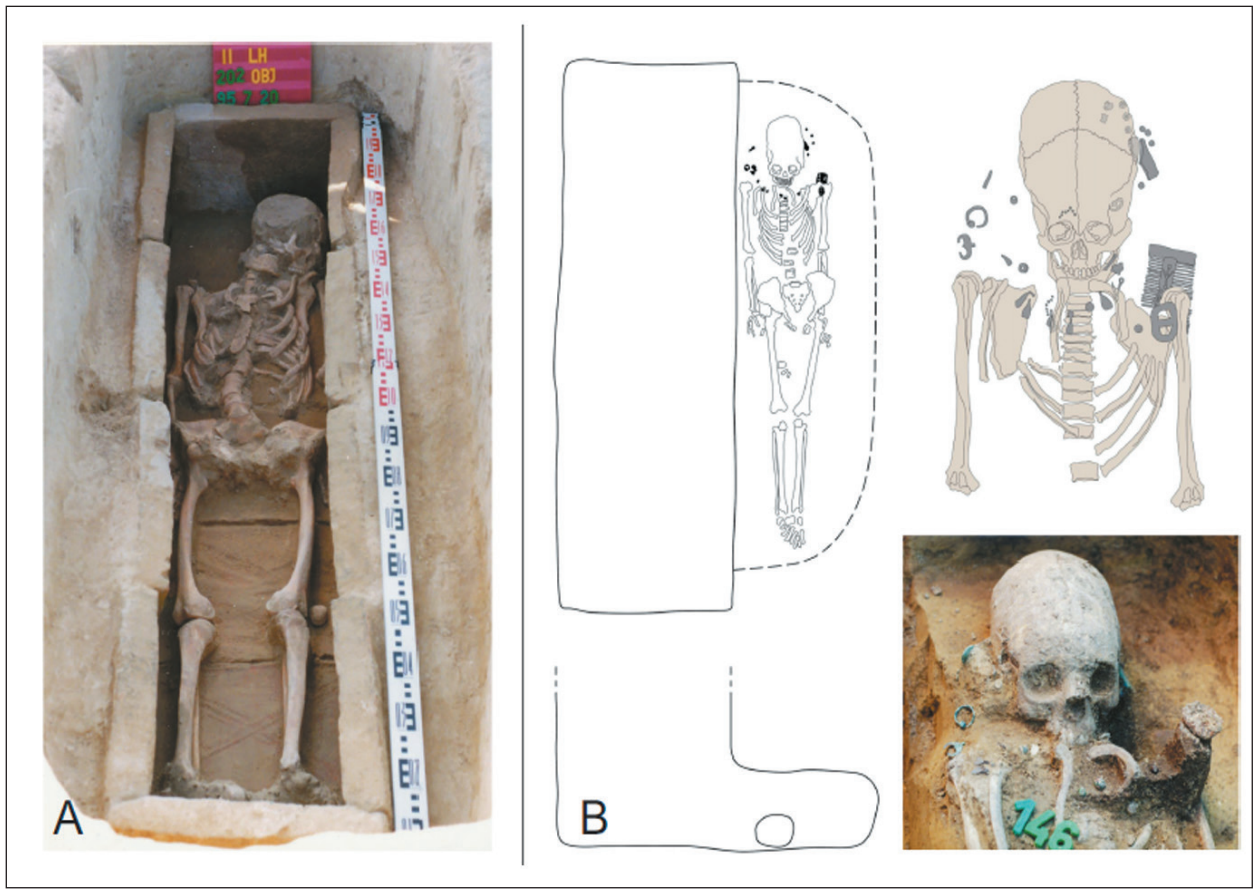
A korszak legjellegzetesebb leletei és szokásai a halottkultuszhoz, azaz a temetők világához vezetnek el minket. Az 5. század derekán a hatalma csúcsán lévő Hun Birodalomba óriási mennyiségű arany és ezüst áramlott be, ezt a hasznot pedig részben a germán törzsek élén álló vezetők és kíséretük fölözte le. A területre különböző formában (adók, hadjáratok zsákmánya, uralkodói ajándékok) érkező nemesfémeket – mint arra a legújabb természettudományos vizsgálatok is rámutattak – elsősorban a helyi ötvösök munkája révén megélénkülő ékszergyártás használta fel.[371] A legékesebbnek tekinthető, ún. nagy lemezfibulákat a germán hölgyek két vállukon viselve hordták ebben a korszakban. Az ilyen ékítményeket viselők egy jelentős része a hun kort követő években (esetleg a 460-as és 470-es évtizedben) szenderült jobb létre, azonban gazdagságuk még ezt az időszakot idézi.[372] A hun kort akár több évvel és évtizeddel is túlélők esetében szembetűnő a régebbi (lemezfibulák) és az újabb (ékvésett tárgyak) leletek kombinációja és a korstílusok keveredése mellett az elhunytak magas életkora is.[373]

Ez az elit réteg tehát egy régi kor utolsó képviselőjeként értékelhető, mely természetesen már részben megpróbált az adott változásokhoz is sok esetben igazodni (legalábbis az őket túlvilági útra bocsátók köre ezt próbálta hangsúlyozni a mellékletként elhelyezett tárgyakkal).

A főleg kis családok körében vagy néhány síros nekropoliszokban található hölgyekhez köthető leletanyagon kívül (akik a régi elitet szimbolizálták, egyfajta összekötő kapocsként a változó korszak anyagával) azonban már ismerünk kifejezetten csak az 5. század második feléhez köthető emlékeket és lelőhelyeket is az időszakból. A nagyméretű öntött ezüst ruhakapcsoló tűk mellett főként a nagyobb és kisebb méretű ruhadíszek (szintén fibulák és csatok) is feltűnnek a század utolsó harmadában. Ezeknek már közös sajátosságuk az ún. ékvésés. A technika és egyben korstílus megnevezésében egy tipikus ötvöstechnikai eljárást figyelhetünk meg: Az ékvésés azt a munkafolyamatot jelenti, mely során az ötvösmester a tárgy öntését követően egy vésővel mély, ék alakú vájatokat vagy árkokat hoz létre a felületen. A késő római művészet eszköztárában is megtalálható „hidegmunkával” járó eljárás egyik sajátossága, hogy a viseleti elemek vagy ékszerek felületén ezek a vájatok egyfajta látványos fény-árnyék hatást keltenek.

A díszesebb övcsatokon növényi mintákat utánzó díszek egész garmadája jelenik meg, melyek a késő római művészet világához köthetők. Ezt a világot és a már részben felsejlő északi germánok kultúráját

[369] Latinul „új ember”: az ókori Rómában főleg azokra személyekre használták, akik nemzetségük, vagy családjuk sorából elsőként érték el a korábban soha sem remélt magas hivatali pozíciókat, melyek részben a társadalmi előmenetel zálogai is lehettek.
[370] Szenthe 2021, 570–576.
[371] Horváth 2013, 287–288; Horváth–Mozgai–Bajnóczi 2019.
[372] Tejral 2008, 105–106.
[373] Prohászka 2003, 81–82; Bărbulescu 2008, 195–200.

95. kép. A Mözs-Icsei-dűlő lelőhely vegyes népességének szemléletes példái az 5. századból. A: Az alapító, késő antik helyi lakossághoz tartozó egyén téglasírja; B: A beköltöző barbár közösség torzított koponyájú halottja (gyermek) gazdag tárgyi mellékletekkel, padmalyos sírba eltemetve

Fig. 95. Illustrative examples of the mixed population of the Mözs-Icsei site from the 5th century. A: Brick grave of the founder generation, a member of the late antique local population; B: A deceased child with artificially deformed skull of the immigrating barbarian community with rich grave goods, buried in a niche tomb

idézik a tárgyak szegélyén megjelenő állatábrázolások is, melyek a később kialakuló állatstílus előfutárainak tekinthetők.[374] Az új formavilág mellett szembetűnő az ékítményeken alkalmazott technikák sora is, melyek a késő antik műhelyhagyományokig vezethetők vissza. A Balatonszemes-Szemesi berek lelőhelyről származó ruhakapcsoló tűk esetében az új germán ízlésvilág, mely nyugatról érkezik, illetve a helyi késő római készítéstechnika és iskolázottság már a műszeres vizsgálatok révén is kimutathatóvá vált.[375] Ez az anyagi kultúra továbbra is csak kisebb regionális egységek elkülönítésére alkalmas. Lényegesebb, jól megragadható elhatárolódási pontokat nem hordoz magában a korszak művelődésén belül. Ezek alapján nagyobb csoportokat, esetleg a forrásokból is megismerhető királyságokat nem tudjuk földrajzilag pontosan megragadni. A másik komoly problémát a tárgyak keltezése jelenti. Sok esetben teljes történeti folyamatok modellezését várják el a régészektől, úgy, hogy a leleteket jobb esetben negyed évszázados pontossággal lehet korszakhoz kötni. Ha hozzátesszük, hogy egy-egy tárgy hosszabb használati idővel is rendelkezhetett, akkor a helyzet csak még inkább bonyolódik. Ezekkel a feltételekkel többek között nagyon nehéz meghatározni az osztrogót csoportok pannoniai tartózkodásának forrásokból ismert 17 évét. Talán jobb is, ha leszögezzük, hogy ezek pontos megragadása nem

[374] Nagy 2007, 35–42.
[375] Straub 2006; Rácz 2015; Miháczi-Pálfi 2018; Miháczi-Pálfi 2020, 232–237.

várható el a régészeti kutatásoktól. A ma rendelkezésünkre álló régészeti tabló és az új természettudományos eredmények alapján annyi mindenesetre világosan látszik, hogy ez a periódus sokkal összetettebb és színesebb volt, mint azt a korábbiakban feltételeztük.

Az 5. század második fele egyfajta átmeneti időszakként kezelhető a régió anyagi kultúrája szempontjából is. Számos, a korábbi időszakokból is (ti. késő római és hun korszak) ismert tárgytípus és temetkezési szokás őrződött meg, illetve egy új világ képe, az első új hagyományok is felsejlettek ezekben az évtizedekben. A folyamatos lassú átalakulás, azaz az egyes tradíciók (akár a rituális élet, akár a tárgyi valóság esetében) szívós továbbélése és lassú átformálódása nem fejeződik be ekkor. Ennek egyik oka, hogy még az 5. század vége – 6. század elején meginduló nyugati típusú Meroving-kor anyagi kultúrájában is tetten érhetők sok esetben a korábbi évszázad hagyományai. Ez nem a véletlen műve, hiszen a hun kor előtt és alatt itt élő közösségek egy jelentős része helyben maradt, melléjük a nomád állam felbomlását követően új jövevények is érkeztek. Ennek a „vegyes" eredettel és szokásrendszerrel bíró népességnek a lassú integrációja és az új vezetőréteg által generált „divat" széleskörű elterjedése egy hosszan eltartó folyamat része lehet, mely szerencsés módon a leletek szintjén is szembeötlő és vizsgálható. A hun kor és az azt követő gepida korszak közötti folyamatos változás nagyon jól kimutatható több újabban feltárt lelőhely esetében is (pl. Hajdúnánás-Fürj halom).[376]

A modern természettudományos kutatások, főként az izotóp-és genetikai vizsgálatok nagymértékben segítik és árnyalják is az eddigi csupán a régészeti anyagra épülő értelmezéseket. Ennek egyik legszebb példája a Mőzs-Icsei-dűlő 96 síros 5. századi temetkezőhelyen végzett komplex vizsgálatoknak a köre. A régészeti és a természettudományos elemzések egyaránt egy sokkal árnyaltabb és nyitottabb közösségeket magába foglaló 5. század képét vetítik elénk. Jelenlegi információink szerint az elemzett lelőhelyet feltehetően egy helyi eredetű (római korra visszavezethető) – ugyanakkor nem konkrétan az adott temető szűkebb környezetéből származó népesség létesítette, akik még sokat megőriztek a rómaiság kultúrájából (téglasírok). Hozzájuk egy-két évtizeddel később új, valószínűsíthetően barbár betelepülők érkeztek, akikkel minden szinten nagyon gyorsan megindult az összeolvadás folyamata. Az eltérő kulturális miliőből származó személyek nem „eléltek" egymás mellett, hanem egy közösséget alkottak, amit jól tükröz az egyes szokások, a tárgyi kultúra és az életmód (táplálkozás, a vegyes étrend mellett kiemelkedő köles fogyasztása a beköltözők esetében) kölcsönös átvétele is körükben. A barbár bevándorlókkal a közösségben elterjedő koponyatorzítás (és a padmalyos sírforma alkalmazásának) szokását példának okáért már a helyben született új generáció tagjainak esetében is alkalmazták a még római közegből származó szülők.[377] A két eltérő helyről származó csoport feltehetően tartotta a kapcsolatot a kiinduló területeken maradt populációkkal. Az itt eltemetett egyes egyének életük folyamán kisebb-nagyobb személyes vándorlások résztvevői is voltak, hiszen a hozzájuk kötődő stroncium értékek többszöri lakóhelyváltásra is utalnak. Komplex családokat nagyon nehéz megragadni az elemzett minták esetében, mely talán a nagyfokú, nők esetében is tapasztalható exogám kapcsolatokra utalhat. Mőzs esete is kiválóan szemlélteti, hogy a korszakban mennyire más közösségi dinamikák léteztek, hiszen nem az írott kútfőkből is megismerhető merev „népkategóriákat" tükrözik vissza az új, természettudományos eredmények sem.

Az 5. század második felében átmeneti típusként jelennek meg a kisebb közösségek temetkezőhelyei is, melyek nagy része azonban nem éri meg a következő évszázadot és annak kultúráját. Ezekben a temetőkben feltűnő a karakteres leletekkel ellátott férfisírok hiánya. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy abszolút „férfimentes" kis helyi csoportok sorával állunk szemben. A katonai vezetőréteget irányító személyek, akik az új királyságokat megszervezték, teljesen más módon mutatták ki gazdagságukat ebben a korban.[378]

[376] Rácz 2016.
[377] Knipper et al. 2020.
[378] Böhme 1994.

96. kép. Az apahidai I. sír leletei
Fig. 96. Finds from the grave I of Apahida

A hun korszak és a nagy népvándorlások elülte után a Kárpát-medencétől nyugatra is számos fegyveres előkelő réteghez tartozó személy temetkezését ismerjük, akiket főleg díszfegyvereik (főként arany markolatlemezekkel bevont kardok – ném. *Goldgriffspatha*) társaságában bocsátottak túlvilági útjukra.[379] Ezek az előkelők nyitják meg temetkezéseikkel sok esetben az egész Meroving-kor folyamán használt kisebb-nagyobb sírmezőknek az egész sorát. A Kárpát-medencében élő egykori „társaik" tőlük eltérően inkább a saját közösségeiktől elkülönülve, magányosan – vagy kis sírszámú temetőkben – lettek elföldelve azoknak a régióknak a központjaiban, melyeket életükben uralhattak.[380] Az egyik legszemléletesebb ilyen példánk a mai Erdélyhez, a Kis-Szamos mentéhez köthető. Az 5. század második felének és végének messze legkiemelkedőbb előkelő temetkezései a Kolozsvártól nem messze található Apahidán kerültek elő. A 19. század végén (1889) és a 20. század második felében (1968, 1978) felfedezett három sír leletanyaga a korszak leghatalmasabb barbár uralkodóinak és vezetőinek nyughelyéről származó tárgyakkal vetekszik. Az első temetkezésből vadkanfejes – feltehetően diadémhoz tartozó – csüngők, a Mediterráneumban készített bacchikus jelenettel (a növényi díszek mellett szatírok láthatók, akik a mitológia Bacchus istenének kísérői közé tartoznak) díszített ezüst kancsók, gyűrűk (az egyiken felirat is olvasható – Omharus/Onachar névalak[381]), vörös ékkövekkel díszített aranycsatok, kiszélesedő végű karperecek és egy áttört díszítésű hagymagombos ruhakapcsoló tű látott napvilágot.[382]

A második sír is szintén hasonlóan gazdag kivitelű tárgyakat rejtett magában: mára már elenyésző vasból készített, arannyal és ékkövekkel díszített fegyverek, az első sírhoz hasonló drágakőfoglalatos aranycsatok, egy tarsolyt egész felületén díszítő kőberakásos fedőlap (legjobb párhuzamai a British Múzeumban őrzött Sutton Hoo-i leletből ismertek), lószerszámzat részei roppant gazdagon díszítve (ezek egy kis ládából kerültek elő a láb mellett: a zabla oldalpálcái arannyal borítottak

[379] Roska 1930, 230–232; Pieta 1987, 415; Kidd 1990.
[380] Tejral 2008, 107; Stanciu 2011, 526–528; Stanciu 2019, 155–158.
[381] Szabó Ádám adta egy, az epigráfia szabályait figyelembe vevő új olvasatát a gyűrűn látható feliratnak. Véleménye szerint az Apahidán nyugvó személyt Onacharnak hívhatták (Szabó 2020a).
[382] Finály 1889, 305–320; Gáll et al. 2017, 26–27.

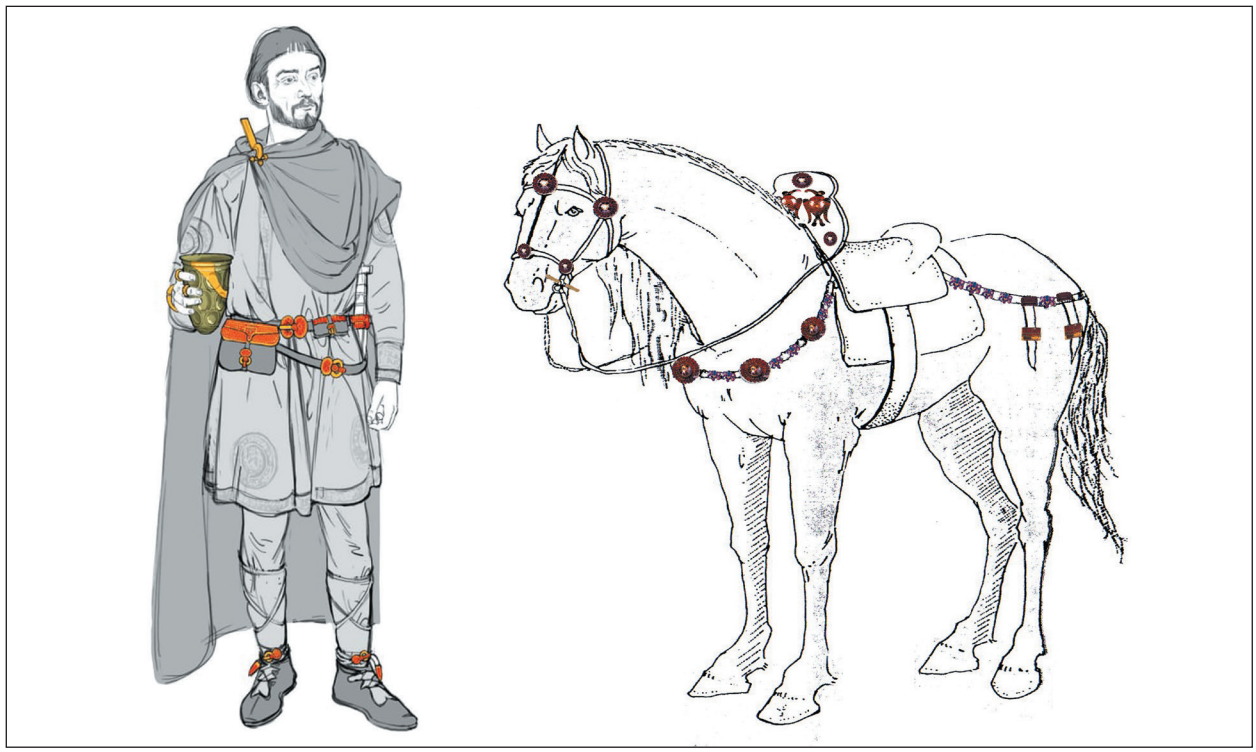
97. kép. Az apahidai II. sír leletegyüttese
Fig. 97. The assemblage of the grave II at Apahida

voltak, a nyereg kápáján egy vörös ékkövekkel kirakott testű madárpár foglalt helyet), valamint egy talán táblajáték részét képező korongsorozat.[383]

A harmadik temetkezés töredékes anyagából egy, a korábbi sírokból ismertté vált csat látott még napvilágot.[384] Az apahidai kis nekropolisz feltehetően a keletrómai udvarral jó viszonyt ápoló dinasztia tagjait rejthette. A tárgyak döntő többsége kiváló minőségű, talán valamelyik császári műhelyben készült darab lehetett. Az arany hagymagombos ruhakapcsoló tű, a diadém csüngői, a karperec pedig mind az itt eltemetett első sírban nyugvó, talán egykor Omhariusnak/Onacharnak nevezett férfi méltóságát jelölő tárgyak voltak.[385] A hatalmi jelvények és ékkőberakásos leletek mellett a Mediterráneummal való kapcsolatot jelzi még a két ezüstből készített korsó is.

A korabeli császári udvar és az azt minden formában másolni kívánó barbár arisztokrácia és köznép körében roppant népszerűek voltak az egykori antik lakomák étkészletei. A nemes- és színesfémből készített nagy tálak és kancsók, az étkezésekhez el-

[383] Horedt–Protase 1972, 216; Gáll et al. 2017, 27.
[384] Matei 1982, 387–392; Gáll et al. 2017, 27.
[385] Deppert-Lippitz 2007.

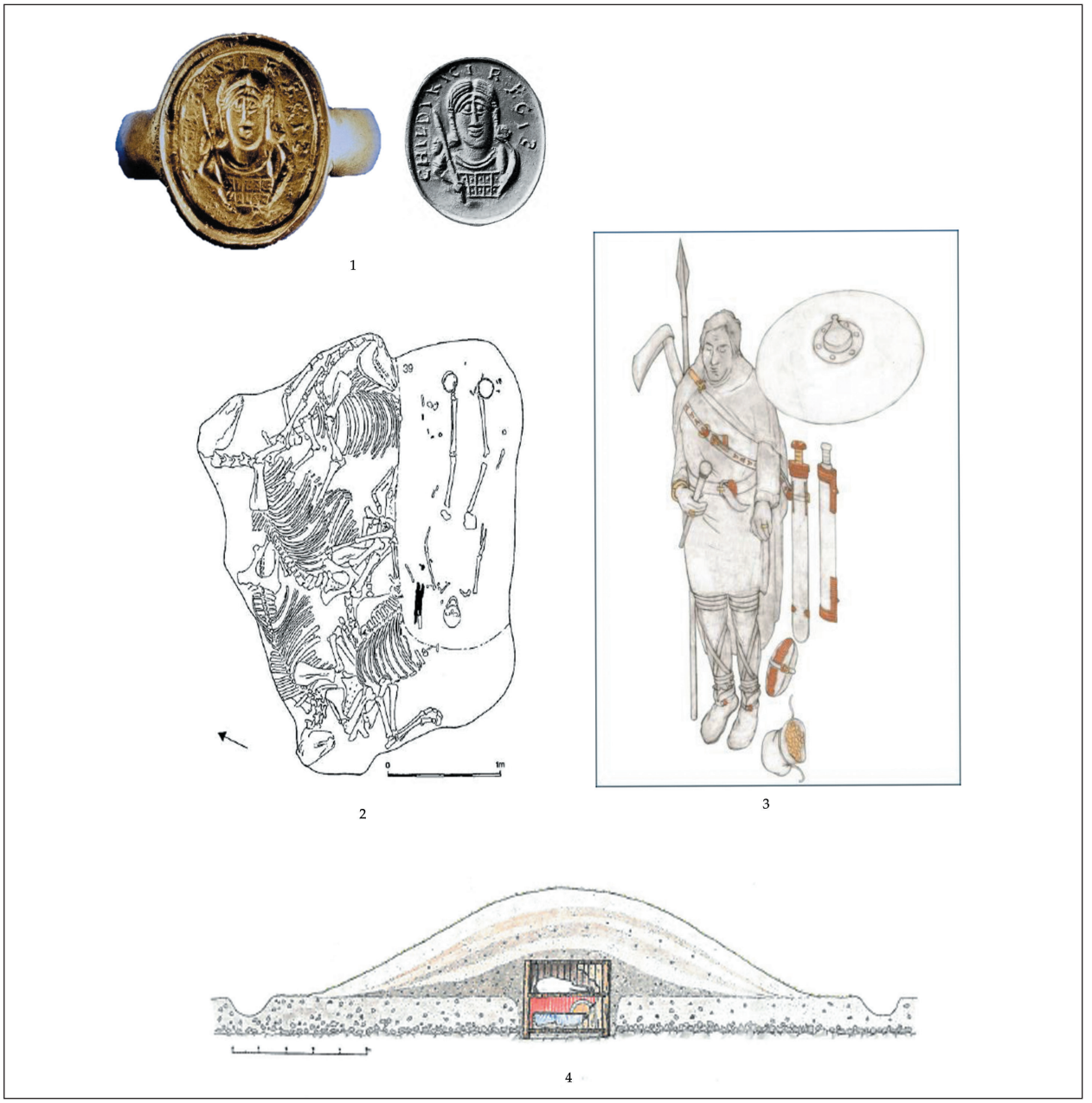
98. kép. Rekonstrukció az apahidai sírok leletanyaga alapján. A képen szereplő férfi viselete és tárgyainak jelentős része az I. és a II. sírlelet alapján lett összeállítva, míg a díszszerszámokkal ellátott ló rekonstrukciója a második sír leletei alapján készült el
Fig. 98. Reconstruction of the Apahida graves based on the finds. Much of the man's clothing and objects in the picture are based on finds from tombs I and II (a combination of the two tombs), while the reconstructions of the horse with ornaments is based on finds from the second grave

engedhetetlen tisztálkodási kellékek (ebben az időszakban az evőeszközök közül csak a kést használták szelésre, és villa nélkül, kézzel fogyasztották el az ételeket), vagy esetleg a szintén lakomákon felszolgált ínyencségek tartó-tároló alkalmatosságai lehettek.[386] Ezek megjelenése a barbár elit sírjaiban jelzi azt is, hogy a germán uralkodók körében is elterjedt ez a fajta reprezentáció és étkezési kultúra. Az egykori lakomák alkalmával lehetett igazán fitogtatni a gazdagságot akár a külső szemlélők, idegenek (példának okáért követek), akár a saját kíséret számára is. Az ilyen és hasonló meggondolások és szokások egészen napjainkig továbbélnek, hiszen ma is kiemelkedő eseménynek számít egy étel-ital kínálatában és megjelenésében is nagy fényűzést felvonultató fogadás.

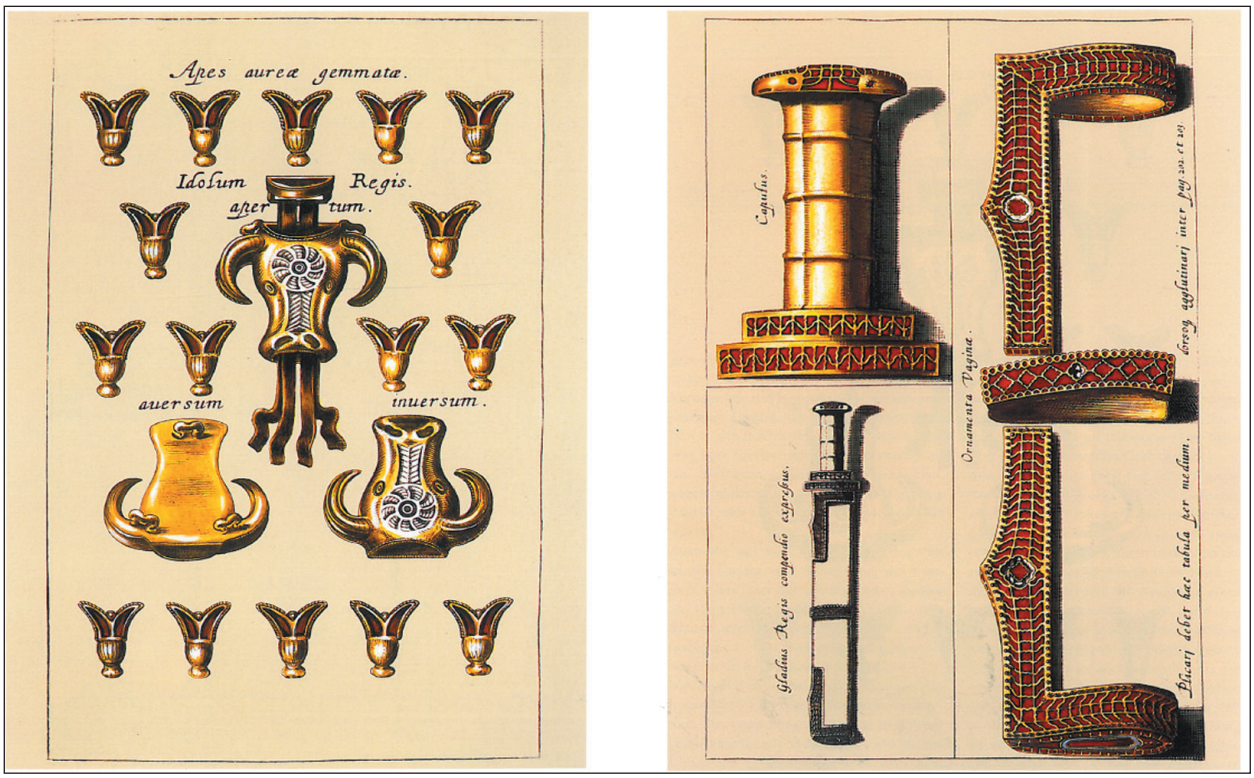
A Kárpát-medencében és a tőlük távolabb élő vezetők számos alkalommal a központot, azaz jelen esetben a Római és a későbbi Bizánci Birodalom uralkodóinak reprezentációját kívánták másolni, hiszen ebben az időben ők számítottak az általuk ismert világ legkiemelkedőbb hatalmasságainak.[387] Ez az attitűd nagyon hasonlít ahhoz, amit a 18. század Európájában tapasztalhatunk, ahol mindenki a korabeli francia királyi udvar divatját és kultúráját próbálta meg minél pontosabban reprodukálni a maga környezetében.

Az apahidai emlékanyag legjobb párhuzamai a belgiumi Tournaiban a 17. században felfedezett ún. Childerich-sírból (uralkodási ideje: 457–481) származnak. A halott kilétének azonosításában nagy segítséget jelentett, hogy egy, a király nevét (lat. *Childerichi regi*) és képmását megörökítő gyűrű is napvilágot látott a temetkezés anyagából.[388] A kereszténységet felvevő és a Frank Királyságot megerősítő legendás Chlodvig édesapját még pogány szokás szerint, halom alá temették el. Tiszteletére egy fél ménest (összesen 21 lovat!) is

[386] Vida 2016, 90–93.
[387] Rummel 2007, 374–375; Quast 2009, 119–120.
[388] Rummel 2007, 374–375; Quast 2015, 175–178.

99. kép. A tournai sír, leletei és környezete. A frank uralkodó sírját 1653-ban találták meg a tournai székesegyház bővítési munkálatai során. A roppant nagy gazdagságú halott azonosításában elsősorban arcképes, nevével ellátott pecsétgyűrűje és a mellette talált közel 100 aranyérme utolsó darabjainak verési dátuma segített (476). Childerichet teljes pompájában, fegyvereivel (pajzs, díszes veretekkel ellátott spatha és hosszú sax, franciska (frank hajítóbalta) és lándzsahegy), insigniáival (hagymagombos fibula, kar és nyakperec) és ruháját ékesítő, a Mediterráneumban készített elemekkel helyezték el. A sírban kapott helyet még 100 solidus és 200 ezüstérme is. A még pogány frank uralkodót feltehetően egy halom alá temették el, egy két szintes sírkamrában. A halom mellett további áldozatokra is sor került: 21 lovat áldoztak fel. 1: Childerich személyének azonosításához használt pecsétgyűrű képmásával és a nevének feliratával (Childerichi regis); 2: A király közelében eltemetett lovak egy csoportja egy később ráásott sírral; 3: Childerich sírjának rekonstrukciója; 4: Childerich halomsírjának rekonstrukciója
Fig. 99. The grave of Tournai, its finds and surroundings. The tomb of the Frankish king was found in 1653 during the extension works to the cathedral of Tournai. The identification of this extremely rich corpse was helped in particular by the presence of his seal ring with his name on it and the minting date of the last of the nearly 100 gold coins found next to it (476). Childerich was buried in all his splendour, with his weapons (shield, spatha and long seax with ornate pommels, franciska (Frankish throwing axe) and spearhead), insignia (brooch decorated with the onion knobs, braclet and torque) and Mediterranean items adorning his dress. The tomb also contained 100 solidus and 200 silver coins. The Frankish monarch, who was still a pagan, was probably buried under a mound in a two-level burial chamber. In addition to the mound, 21 horses were sacrificed. 1: Seal ring used to identify Childerich, with his portrait and inscription of his name (Childerichi regis); 2: Group of horses buried near the king with a grave dug over them; 3: Reconstruction of Childerich's grave; 4: Reconstruction of Childerich's grave in the mound

100. kép. A tournai sír leletei. A leletek először a Habsburgokhoz, mint a terület akkori uraihoz, kerültek. Jean-Jacques Chifflet-nek (orvos és régiséggyűjtő volt) köszönhetjük az első részletes leírásukat, valamint rajzos közlésüket is. Ezt követően XIV. Lajos diplomáciai ajándékként kapta meg nemes „elődje" kincsét. 1831-ig a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrizték, azonban onnan a trezor döntő többségével együtt ellopták, mindössze néhány eredeti lelet maradt csak meg. A képen Chifflet munkájából származó részletes dokumentációk láthatók

Fig. 100. Finds from the grave of Tournai. The finds first came to the Habsburgs as the then lords of the area. It is thanks to Jean-Jacques Chifflet (a doctor and antiquarian) that they were first described in detail and illustrated. Louis XIV subsequently received the treasure of his noble 'ancestor' as a diplomatic gift. Until 1831, it was kept in the Bibliothèque Nationale in Paris, but was stolen from there, along with the vast majority of the vault, leaving only a few original artefacts. The picture shows detailed documentation of Chifflet's work

feláldoztak és a közelébe ástak el. A frank vezető túlvilági útjára magával vitt tárgyainak egy jó részét feltehetően ugyanazokban a műhelyekben készíthették, mint a Kolozsvár mellett elhantolt kortársaiét. Maga Childerich a római érdekeket kiszolgáló vezető, a Birodalom kiváltságos hadvezére (a nyugatrómai államtól függetlenedő galliai Soissons-i Királyság ellen harcolt) és egyben egy önálló germán politikai formációnak is a feje volt egy személyben.[389] A korszak katonai arisztokráciája (akármelyik oldalán is élt a határoknak) döntőrészt barbár származású személyekből állt, ennélfogva nagyon hasonló módon jelent meg a kortársak szemében. Viseletükben és annak jelképrendszerében a késő római hadsereg hagyományai és természetesen saját törzsük jellegzetességei is fontos szerepet kaptak. Childerich esetében a Mediterráneumból származó tárgyak (az arany hagymagombos fibula, a glóbus, a hatalmi *insignia*k) a római hagyományok, míg hosszú haja és jellegzetes fegyvere, a franciska (hajítóbalta) pedig saját közösségének szimbólumaiként tarthatók számon.

Minek is tudható be ez a hatalmas mértékű gazdagság Apahidán? A Hun Birodalom összeomlását követően a keleti vezetés a zavarosban halászva meg akarta nyerni a legerősebbnek tűnő csoport bizalmát, akinek „barátságát" a hunokéhoz mérten sokkal jelentéktelenebb (2100 font viszonyítva évi 100 font aranyadóhoz) összegért is meg tudta vásárolni. Ehhez az összeghez természetesen

[389] Hardt 2015; Quast 2015, 227–233.

a vezetőket is maga mellé kívánta állítani, akiket elhalmozott semmitmondó címekkel és saját udvari kultúrájának kellékeivel, melyre a germánok mindig is vágytak. A bizonytalan helyzet elmúltával az Apahidán tapasztalható gazdagság emlékei is lassan eltűntek a sírokból, ami jelzi, hogy mind a hatalmát megszilárdítani kívánó és a temetkezéseiben így szerfelett pazarló új gepida királyok és a jobban zsebébe nyúló bizánci vezetés is elérte célját.[390] Az óriási gazdagság eltűnése nem jelenti azt, hogy ne küldtek volna Konstantinápolyból továbbra is értékes ajándékokat. Egyszerűen arról lehet szó, hogy a megszilárduló uralkodói hatalomnak már nem kellett saját erejét ilyen formában is fitogtatnia alattvalói előtt. Ha csak azzal számolunk, hogy forrásaink szerint a Gepida Királyság 552-ig biztosan minden évben megkapta a 100 font aranyat, akkor ez a nedaói csatát követő 97 év viszonylatában azt jelentette, hogy közel 318 kg (1 font – a latin terminus szerint *libra* – 327,45 grammal egyenlő) arany érkezett *tributum* formájában a Birodalomból. Ez a gazdagság mindenképpen a gepida uralkodók hatalmát növelte, noha mértéke meg sem közelítette a korábban a hunoknak, később pedig az avaroknak járó juttatásokat és „tisztes ajándékokat".

[390] Quast 2001, 442–444.

V. AZ INTRIKÁK KORA – A 6. SZÁZAD

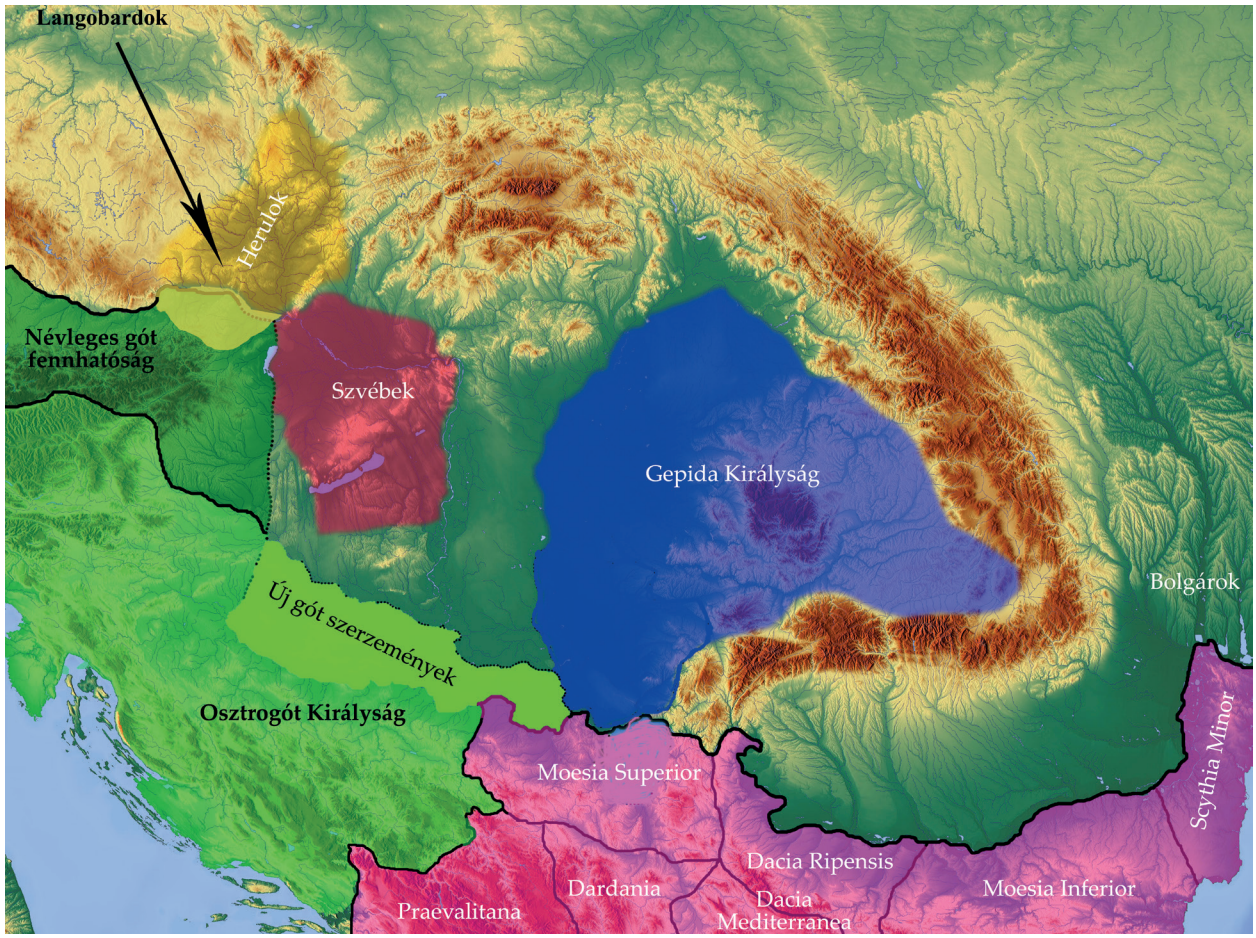
V.1. Egy új erő megjelenése: a langobardok

A 6. század hajnalára a Kárpát-medencében három királyság élte túl a megelőző, sok változást hozó fél évszázadot: a herul, a gepida és a szvéb.

A gótok elvonulása után a térség katonai téren egyértelműen legerősebb politikai formációjává a Herul Királyság vált. Kárpát-medencei feltűnésük előtt az írott kútfők első ízben a Kr. u. 3. század eseményei kapcsán emlékeztek meg róluk. A herulokról szóló tudósítások érdekessége, hogy két területen is említik őket a Birodalmat támadó csoportok sorában. Harcosaik az *Imperium* nyugati *limes*énél a Rajna mentén Galliát fosztogatták, míg nagyobb számú, keleten felbukkanó csapataik pedig a 3. század derekán a gótok szövetségeseiként egészen az Égei-tenger szigetvilágának rejtett zugaiig kalandoztak.[391] Mind a kortárs szemlélők, mind az utókor sokáig értetlenül állt szemben a herulok nyugat- és kelet-európai sorozatos, sokszor egyidejű felbukkanásával. Ezt a jelenséget a történeti kutatás a későbbi századok rájuk vonatkozó forrásadatainak bevonásával kívánta tisztázni. Ezek alapján a korszakkal foglalkozó történészek egy közös kiindulási területet, egy „őshazát" is kijelöltek számukra, ami természetesen nem lehetett más, mint az erős és harcias germán törzsek bölcsője, Skandinávia.[392] A 6. század jeles történetírója, Prokopios elbeszélése szerint az 530-as években uralkodó nélkül maradó herulok Skandinávia déli részére küldtek követséget, melynek célja az új, királyi vérből származó vezető(k) keresése volt.[393] A caesareai historikus mellett a szintén e korszakban alkotó Jordanes is Skandináviába helyezte a herulok szállásterületét.[394] Ezekre az adatokra alapozva nagyon sokáig egyöntetű tényként kezelték észak-európai származásukat. Ez a magyarázat azonban korántsem tűnik minden esetben megnyugtatónak, mivel a részletek további felfejtése csak további kérdéseket és problémákat hoz felszínre. Maga a „herul" szó a germanisztikával foglalkozó nyelvészek véleménye szerint az angolszász és viking korból is ismert *eorl* és *yarl* kifejezésekkel lehet rokon, melyek jelentése nemesi származású vezető. A szó valószínűleg egy specializált harcos rétegre utalhatott, egy olyan közösség(ek)re, mely kifejezetten katonai célok mentén szerveződő, akár egyidejűleg több különböző helyen is feltűnő férfiak csoportját jelölhette. Ebből következően talán nem egy tipikus politikai-népi formációként kell rájuk tekintenünk. Éppen a 3. századot követő időszak lehetett az a periódus, mikor Európa északi régiójából számos kisebb-nagyobb harcos csoport is bekapcsolódott a Birodalom elleni katonai vállalkozások sorába. A nagyobb, dél felé húzódó politikai alakulatok vezetői is örömmel láttak seregükben távoli területekről érkező harcedzett személyeket. A különböző, vagy akár azonos helyekről származó harcos alakulatok önálló egységbe, akár új identitásteremtő csoportokká történő formálódását tehát az adott időszak nyújtotta hadi-politikai keretek is elősegítették. A zsákmány reményében az egyes törzseken belül élő kis fegyverforgató közösségek tagjai nagy távolságokat bejárva egy időben vagy párhuzamosan akár a nyugati, akár az északi határok mellett is megjelenhettek. Ezt a nagyfokú mobilitást és jelentős bevételeket hozó, rabló hadjáratokba torkolló vállalkozási kedvet ösztönözhette az is, hogy ezek a harcos csapatok valószínűsíthetően nem álltak olyan típusú erős központi vezetés alatt, mely szabad mozgásukat és vállalkozásaik irányát szabályozhatta volna.[395]

A korábbi évszázadok római barbár-politikájának következtében a késő császárkorra gyökeresen megváltozó germánok lakta *Barbaricum*ban az ilyen

[391] Steinacher 2017, 57–66.
[392] Schmidt 1941, 248–250.
[393] Prokopios, De bello Gothico, II, 15, 28.
[394] Jordanes, Getica, 23.
[395] Ellegård 1987; Steinacher 2010, 322–330.

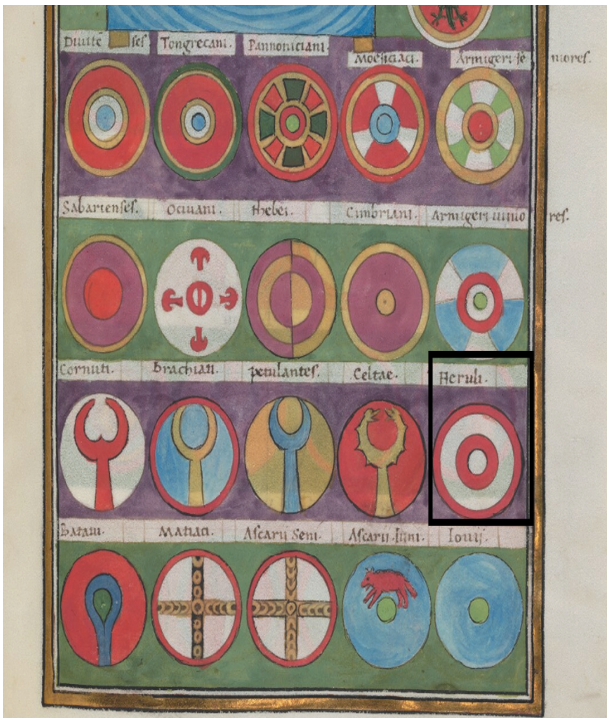

101. kép. A 6. század elejének politikai alakulatai a Kárpát-medencében
Fig. 101. The political formations of the early 6th century in the Carpathian Basin

csoportok és identitásformák formálódása a határok mentén egyáltalán nem tekinthető ritka jelenségnek. A nyugaton megjelenő harcosaikat gyorsan integrálta saját kötelékébe a késő római állam hadserege, melynek elit egységei között is találhatunk herulok nevével jelzett alakulatokat a 4–5. század folyamán.

A keleten feltűnő és fosztogató, herul névre hallgató közösségek ellenben más utat és egyúttal történeti fejlődést járhattak be. A gótokkal egyetemben ők is kikerültek a sztyeppe vidékére, ahol több nomád népcsoporttal is kapcsolatba kerültek, melynek köszönhetően saját identitásuk is jelentősebb átalakuláson és változáson esett át.[396] A népesség java része más germán közösségekhez hasonlóan itt vált a terjeszkedő Hun Birodalom alattvalójává, és jutott el idővel a Kárpát-medencei központ közelébe. Ugyanakkor éppen az elnevezés általános jellege és a 3. századi, több régióban regisztrálható felbukkanásaik sora is óvatosságra int minket a történetük korai szakaszának felvázolásakor. A fentebb ismertetett lehetőségek mellett ugyanis más alternatívákkal is számolhatunk a belső írott forrásokat nélkülöző csoport kialakulása kapcsán. Többek között felvetődhet az az eshetőség is, hogy esetleg északról érkező új, főként férfiakból álló harcos alakulatok jelentek meg még a hun állam fennállásának idején a Kárpát-medencétől északnyugatra elhelyezkedő területeken. Ezek a közösségek az 5. század végén és 6. század elején a térségünkben a politikai-uralmi rendszerben keletkezett hiátust könnyűszerrel betölthették. Fontos látnunk, hogy a herulok harcos társadalma valószínűleg egy olyan, eleinte előkelő fegyveres férfiakból szerveződő csoportosulás lehetett, mely a politikai identitásképződés lépcsőfokára lépett. A feltűnően hangsúlyozott

[396] Schäfer 2004; Kiss 2010, 152.

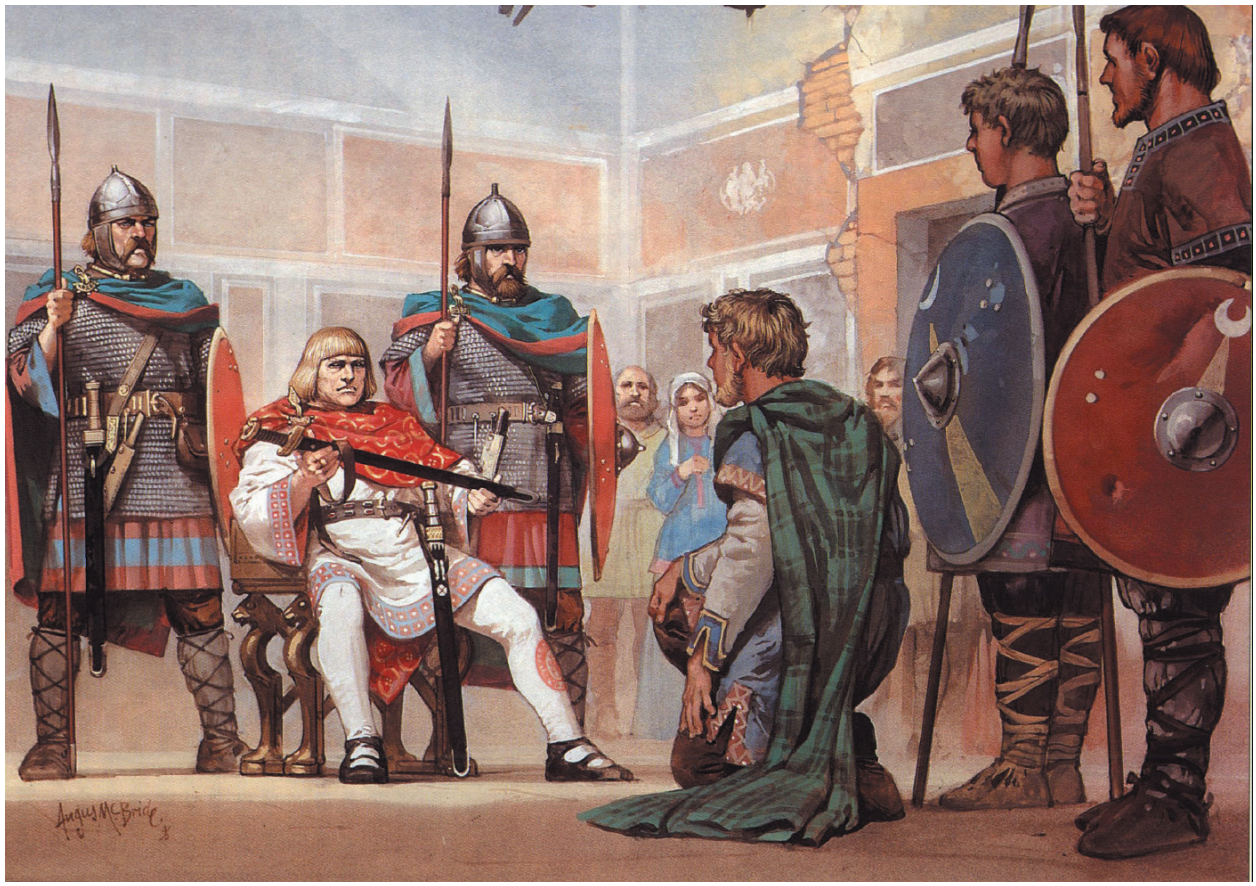
102. kép. A késő római állam és hadsereg rendszerét bemutató Notitia Dignitatumban megjelenő herul egységek (heruli seniores) jelvényei. A jobb oldalon, az utolsó előtti sorban látható, koncentrikus körökkel dísztett hadi jelvény tartozott a keleti germán egységekhez

Fig. 102. The insignia of the herul units (heruli seniores) appearing in the Notitia Dignitatum, which describes the Late Roman state and army system. On the right, in the penultimate row, the military insignia, decorated with concentric circles, belonged to the eastern Germanic units

harcos azonosságtudat ellenben lehetőséget teremthetett arra is, hogy akár más törzsekből érkezők is többen csatlakozhassanak hozzájuk.[397]

A 6. század hajnalán katonai potenciáljuk mellett a herulok Közép-Duna-medencében tapasztalt „hegemóniájának" egyik legitimáló alapját a Theoderich itáliai királlyal ápolt szövetség és a két fél közötti szoros kapcsolat alkothatta. A forrásokból is ismert herul királyt, Rodulfot, az itáliai gótok ura egy érdekes rítus keretében tette még szorosabb szövetségesévé: fegyverek révén örökbe fogadta. Az egyedi barbár „adoptálás" Theoderich egyik levelében maradt fenn, amely a kutatás véleménye szerint 507 táján keletkezhetett. Ez a forrás azért bír nagy jelentőséggel, mert a korábbi példákkal ellentétben – ahol csak a puszta *terminus* és az adoptálás ténye maradt fenn – itt nyerhetünk betekintést abba, hogy mit is jelenthetett a korabeli germánok körében ez a szoros köteléket létrehozó rítus. A levél elején a gót uralkodó fontosnak tartotta kiemelni, hogy a fegyveres fiúvá avatás nagy tisztesség, csak bátorsággal és vitézséggel lehet kiérdemelni. Emellett azt is leszögezte, hogy az örökbefogadottnak atyját minden körülmények között tisztelnie és követnie is kell. A két fél között kvázi íratlan szerződés jön létre, amely során a fiúnak fel kell esküdnie az apjára. Természetesen „az újkeletű családtag" a hűségért cserébe Theoderich védelmét is magáénak tudhatta ellenségeivel szemben, vagyis az eskü révén a két nép közötti szövetségi viszony is szorosabbá vált. A fogadalom letételén túl Theoderich újdonsült „fiának" a rítus keretében és a szövetség megpecsételéseként lovat, kardot, pajzsot és egyéb meg nem nevezett fegyvereket is küldött. A forrásból az is kiderül, hogy az osztrogót követ olvasta fel a levelet, és tolmácsolta barbár nyelven tartalmát, valamint neki kellett a megerősítést, a visszacsatolás tényét is rögzítenie.[398] A főként keleti gót közösségek kora középkori történetéhez szorosan hozzátartozó szokás alapvonásaiban a császárkorban formálódó germán fegyveres kíséret esetében is feltűnő, személyi függőségre épülő hagyományrendszertől egyáltalán nem volt idegen. Újdonsága részben abban ragadható meg, hogy a benne résztvevő személyek egyaránt különböző politikai és identitásformák képviselői voltak (jelen esetben egy gót és egy herul résztvevővel), tehát a saját társadalmon kívüli csoportokkal fenntartott diplomáciai érintkezéseknek egy új és jelképes válfaját testesítették meg. A Cassiodorus munkájában fennmaradt leírás egyértelmű és egy kissé talán groteszk példán keresztül napjaink viszonyaira is átültethető: a két fél között létrejövő viszony nagyjából az olasz maffiarendszerhez lehetett hasonló. A „keresztapa" – jelen esetben Theoderich – biztosította örökbefogadottja számára a védelmet, azonban megvoltak a feltételei: a hűség és a minden kétséget kizáró alárendeltség. Tehát Rodulfnak bármikor készen kellett állnia arra, hogy Theoderich igényeit fegyverei segítségével is kiszolgálja.

[397] Steinacher 2006, 317–325; Sarantis 2010.
[398] Cassiodorus, Variae, IV, 2.

103. kép. A kora középkori barbár uralkodók közötti követség és fegyverajándékozás rekonstrukciója. Talán ilyen módon történhetett Rodulf „beiktatása” is (fegyverek révén „örökbefogadása”)
Fig. 103. Reconstruction of embassy and gift-giving of the arms between barbarian rulers in the early Middle Ages. This may have been the way Rodulf was ‚inaugurated' (adoptio per arma)

A gót uralkodónak szüksége is volt a Balkán szomszédságában egy olyan erős szövetségesre, aki lehetőség szerint képes betörésekkel zaklatni a Bizánci Birodalom határterületeit, és a rohamosan terjeszkedő frankokkal is szembe tud szállni. Kézenfekvőnek tűnt, hogy a „harcias” herulok uralkodóját megnyerje magának a cél érdekében. Természetesen a herulok Itália védelme szempontjából is „kulcspozíciót” tölthettek be egy bizánci vagy frank támadás esetén, hiszen uralmuk alá hajtották az időközben megüresedett rugiak földjeit is. A „kettős fenyegetettség” ténye 508-ban a sirimiumi háború (504–505) eseményei kapcsán mozgásba lendülő események láncolataként realizálódott is, ugyanis ekkor egy bizánci flotta jelent meg Itália partjai mentén az említett fegyveres beavatkozás megtorlásaként. A helyzet iróniája, hogy Theoderich ezért, valamint a frank–burgund csapatok előnyomulása miatt nem tudott újdonsült herul szövetségesének segítséget küldeni a langobard támadás idején (508/510). Az események ilyen összjátéka megpecsételte az önálló keleti germán királyság sorsát is.[399]

De kik is voltak azok a csoportok, akik Theoderich erős szövetségesének királyságát megsemmisítették? A Kárpát-medence 6. századi történetét meghatározó új népesség, a langobardok, egy régi múltra visszatekintő közösség leszármazottai lehettek. A 7. századi Itáliában lejegyzett saját eredettörténetük sok színes, a germán mitológiát is érintő adatot tartalmaz. Az elbeszélés szerint a parányi Scandza szigetén élő „winnil”-nek nevezett törzs összeütközésbe került a vandálokkal, és a győzelem megszerzése érdekében mindkét fél Wodanhoz,

[399] Kiss 2015, 129–131.

azaz a későbbi Odinnal azonosítható főistenhez fordult segítségért. A hadisten ítélete szerint az a fél kaphatta meg a hőn áhított hadi sikert, amelyiket másnap a felkelő nap első sugarainál előbb pillant meg a csatamezőn. A winnilek vezéreinek anyja, Gambara, a női fortélyt alkalmazva a férfi istenség helyett annak feleségével paktált le. Wodan asszonya, Freya azt kérte a winnil hősök anyjától, hogy napkeltekor a törzs nőtagjai hajukat arcuk köré fonva vonuljanak fel a mezőn. Az isteni feleség reggel férje kerevetét a winnilek felé fordította, majd ura az ébredést követően megrémült a szakállas nők látványától, és felkiáltott: „*Kik ezek a hosszú szakállúak* [a germán langobard népnév latin fordítása – kis korabeli szójáték a germán és latin kifejezésekkel]*?*” Felesége így felelt: *„Miként nevet adtál nekik, úgy add nekik a győzelmet is!”*[400]

A mitikus történet szerint így nyerték el a langobardok legendás nevüket, mellyel tehát egyenesen a germán panteon fő istensége ajándékozta meg őket. Jól láthatók azok a nagyon általános elbeszélői panelek, melyek elengedhetetlenek egy-egy közösség eredetmítoszának elbeszélésekor, s egyben a korai összekötő identitások alapjait is képezhetik: a kis csoport, a hősies harc a hatalmas ellenféllel, az isteni legitimáció. Fontos kiemelnünk ugyanakkor, hogy több, a Kárpát-medencében is megfordult csoporttal ellentétben történetükkel kapcsolatban nem csak külső írott források, hanem belső keletkezésű, általuk lejegyzett kútfők is rendelkezésünkre állnak. A két forráscsoport információi némely esetben el is térnek egymástól, ami nagyban megnehezítette a történeti kutatás munkáját. Első írott említésük alkalmával szembesülhetünk is ezzel a problémával: míg a belső keletkezésű forrásaik szerint Skandinávia volt az őshazájuk, addig az első római környezetben megszületett beszámolók az Elba-vidék északi részére helyezik korai szállásterületüket.[401]

A mitikus Skandináviából történő vándorlásra sem az írott, sem pedig a régészeti adatok nem adnak választ, bár nem kizárt, hogy esetükben is számolhatunk skandináv eredetű nemzetségek meglétével. Első említéseik mindenképpen az Elba-vidékhez kötik őket, ahová a császárkor folyamán alkotó geográfusok és történetírók az 1–3. század között szállásaikat helyezik.

104. kép. Az Origo Gentis Langobardorum 11. századi kézirata, a névadás legendás történetének képi megörökítésével. Az Itáliát elfoglaló germánok eredettörténetét és a vándorlást megörökítő rövid szöveget a 7. század derekán szerkesztett langobard törvénykönyvek elé illesztették be (Codex legum Langobardorum et capitularia regum Francorum; Saierno, Biblioteca dei Monumen to Nazionale, della Badia di Cava. Codex n. 4.)
Fig. 104. The 11th century manuscript of the Origo Gentis Langobardorum, with a pictorial record of the legendary story of the naming. A short text recounting the origins of the Germanic tribes that conquered Italy and the migration was inserted before the Langobardic law codes of the mid 7th century (Codex legum Langobardorum et capitularia regum Francorum; Saierno, Biblioteca dei Monumen to Nazionale, della Badia di Cava. Codex n. 4.)

Először Kr. u. 5-ben találkozhatunk nevükkel Tiberius Elba menti hadjárata kapcsán. A Krisztus

[400] Origo gentis Langobardorum, 1–2.
[401] Voss 2008, 46–51.

105. kép. A langobard vándorlást a „kezdetektől" Itáliáig az írott és a régészeti források alapján bemutató térkép. A korai elbai időszak idején fellépő csoport és az 5. század végén újra az írott forrásokban megjelenő „leszármazottak" közötti egyenlőségjel azonban mára egyre inkább kérdésesnek tűnik

Fig. 105. Map showing the Lombard migration from the „beginning" to Italy, based on written and archaeological sources. However, the equivalence between the group of the early Roman Imperial period and the ‚descendants' of the end of the 5th century seems to be increasingly questionable

születését követő évtizedekben általában egy kisszámú, igen harcias csoportként jelentek meg az írott forrásokban, mely nem egyszer a germán világon belüli pozícióharcokban is aktív szerepet vállalt. Részt vettek Maroboduustól elpártolva Arminius cherusk vezér (a teutoburgi győztes) oldalán folytatott harcokban (Kr. u. 17), valamint ők segítették vissza pozíciójába Italicus cherusk vezért is (Kr. u. 47). Nem véletlenül fogalmaz az ezüstkori római történetíró, Tacitus így róluk: „*Ezzel szemben a langobardokat csekély számuk teszi híressé: Igen sok és igen erős törzs övezi őket, ezért nem engedékenységgel, hanem a harc és a veszély vállalásával gondoskodnak biztonságukról.*”[402] (Borzsák István fordítása). Korai történetük során gyakorlatilag szükségük is volt az agresszív és határozott fellépésre szomszédaikkal szemben, akik jóval nagyobb katonai potenciállal és ezáltal jelentősebb politikai mozgástérrel is rendelkeztek. Érdekes, hogy az ekkor még igen tájékozott római szerzők nem tesznek említést az eredetmítoszban szereplő winnil törzsről, akiktől a langobardok mítoszaik alapján eredeztetik magukat. Több kutató véleménye szerint ez a momentum is azt tükrözi, hogy a langobard eredettörténet csak egy irodalmi konstrukció, ami későbbi állapotokat vetít vissza a múltba.[403] A ma langobardokkal azonosítható régészeti emlékek – teljesen egybehangzóan a korai antik kútfő említésekkel – kerültek elő az Elba alsó folyásának vidékén, melyek javarészt nagyobb urnatemetőkből állnak. Ezek a temetkezési helyek főként a kora császárkor periódusában voltak használatban, de természetesen nem hagyták fel teljes mértékben ezeket a 3. századot követően sem, sőt megfigyelhető a régészeti kultúra bizonyos mértékű déli irányú terjeszkedése is. Főként a korai periódusban vannak jelen nagy számban fegyverek a sírok anyagában, ami az írott kútfők merész csoportra történő utalásaival egyetemben szintén a harcos identitás erőteljes jelenlétét jelzi.

Az antik világ emlékezetébe igazán a Kr. u. 166/167-es év kapcsán véződött be a langobardok neve, ugyanis ekkor az obiusokkal közösen, 6000 emberrel a markomann–kvád–szarmata háborúk

106. kép. A hagenowi előkelő sírleletei és az azok alapján megálmodott rekonstrukció (2. század)
Fig. 106. Finds from the elite grave of Hagenow and the reconstruction based on them (2nd century AD)

[402] Tacitus, Germania, 40.
[403] Pohl 2005, 186–190; Johne 2008, 49–50.

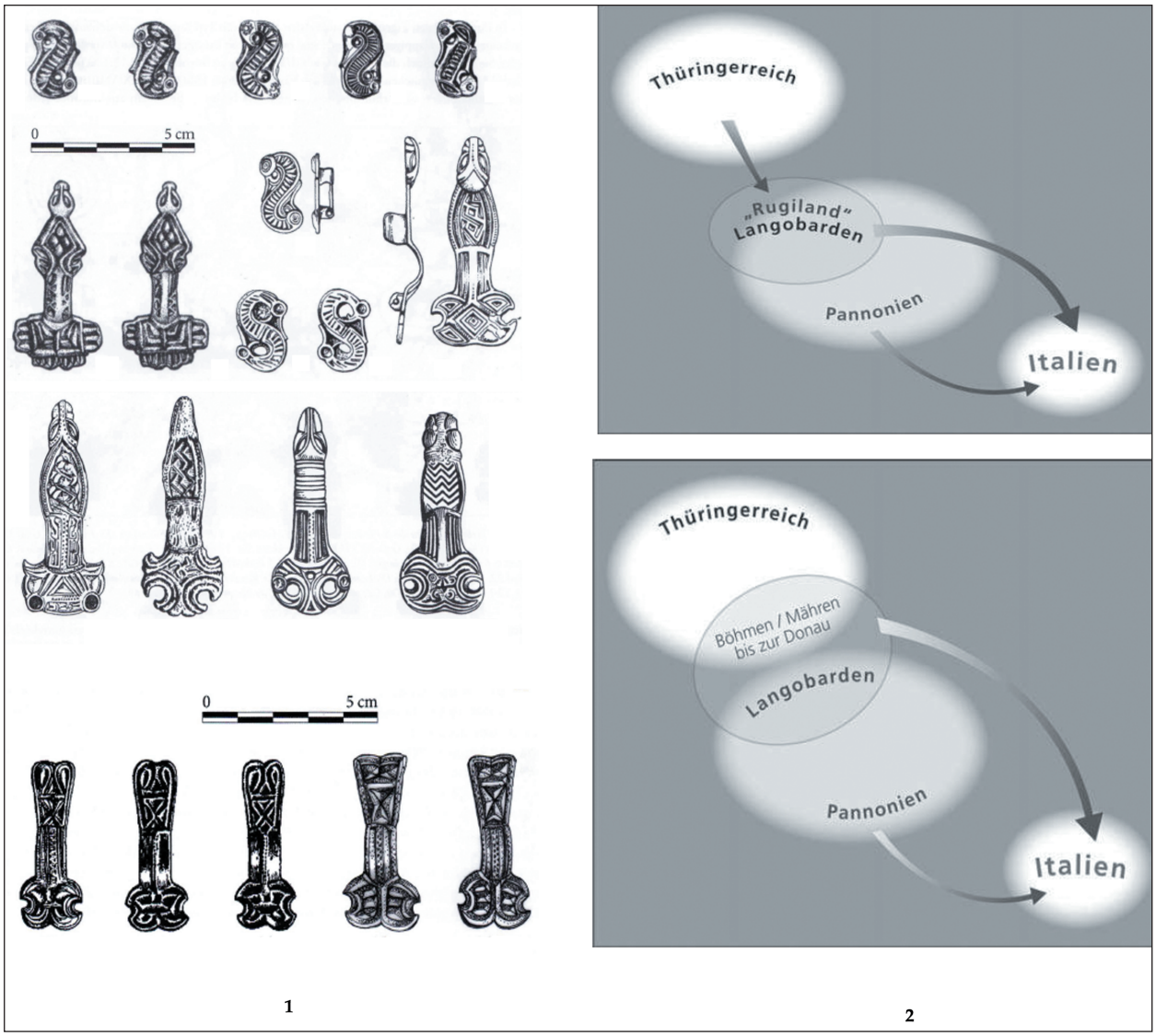
107. kép. A langobard vándorlás –, melynek főbb állomásait a saját belső hagyomány alapvetően népnevekből képezte – térképre vetítése. A belső tradiciók egyes neveit főként mai helynevekkel próbálta meg összevetni a korábbi történeti kutatás
Fig. 107. Map of the stations of the Langobard migration, which are essentially composed of vernacular names. Some of the names of the internal traditions have been compared with modern place names, mainly in previous historical research

nyitányaként, megtámadták az Arrabona és Brigetio közötti *limes* szakaszt Pannoniában. Feltehetően nem a teljes hadra fogható közösség jelent meg ekkor a római határok mentén. Az forrásaink alapján nem eldönthető, hogy csupán egy kisebb fegyveres csoportról, délfelé vándorló közösségről vagy egy fosztogatásra összeverődött vegyes seregről beszélhetünk. Arról sincs információnk, hogy a langobardok a továbbiakban is részt vettek volna a közel egy évtizeden keresztül elhúzódó konfliktusban.[404]

A markomann háborúk után közel háromszáz éves hiátus figyelhető meg a langobardokról szóló külső tudósítások sorában. Cassius Dio (a Kr. u. 3. század jeles történetírója) beszámolói után a langobardok a késő antikvitás történeti munkáiban egyáltalán nem kapnak helyet. Igencsak kérdéses, hogy ez mire vezethető vissza. Egyes feltevések szerint a források hallgatása esetleg a római politika és nézőpont megváltozásával hozható összefüggésbe. A római történetírók a császárkor második felében már sokkal kevésbé voltak jól informáltak a határaik mögött, a *Barbaricum*ban játszódó belső folyamatokról (talán kivételnek tekinthető Ammianus Marcellinus), figyelmük főként a területükre betörő nagyobb törzsi csoportokra irányult. Az utóbbi évtizedben felmerült már annak a lehetősége is, hogy a langobardok körében egyfajta új etnogenezis játszódott le a császárkor második felében, melynek végeredményét látjuk majd csak viszont a 480-as években. Ez a fajta átalakulás kitapintható a saját eredettörténetük adott részeinek elemzéséből is.[405] A legendás elbeszélés szerint a vandálok legyőzését követően a langobarddá váló csoport előbb hosszú vándorlásba kezdett, melynek csak egyes népnevekből képzett állomásait (*Anthaib, Banthaib, Burgundaib*) ismerjük.

A korábbi történeti kutatás ezeket a pontokat követve fokozatosan az Elba középső és felső folyása mentére helyezte szállásterületüket. Az egyes mai város- és területnevek összekapcsolása forrásainkkal azonban igen kétes eredményeket is hordozhat magában. A régészet mai állása alapján igen nehezen követhető ez a fajta több fázisú vándorlás, ugyanis sok esetben ismertek az Elba alsó folyása mentéről folyamatosan használt lelőhelyek is. A teljes népesség migrációját és megjelenését az új, forrásunk alapján azonosítható régiókban igen nehéz minden kétséget kizáróan megragadni.[406] Az elbeszélés a legendás, szűkszavúan bemutatott észak-déli vándorlás ismertetését követően is csak nagyjából az 5. század második felében – azaz egybevágva más írott forrásból

[404] Dobesch 1994, 19–20. Az Elba-vidék és a Római Birodalom határainál élő germánok kapcsolatáról a régészeti leletek is árulkodnak: Tejral 2008, 108–112; Tejral 2008a, 57–60.
[405] Pohl 2008, 4–5.
[406] Bemann 2008, 199–203.

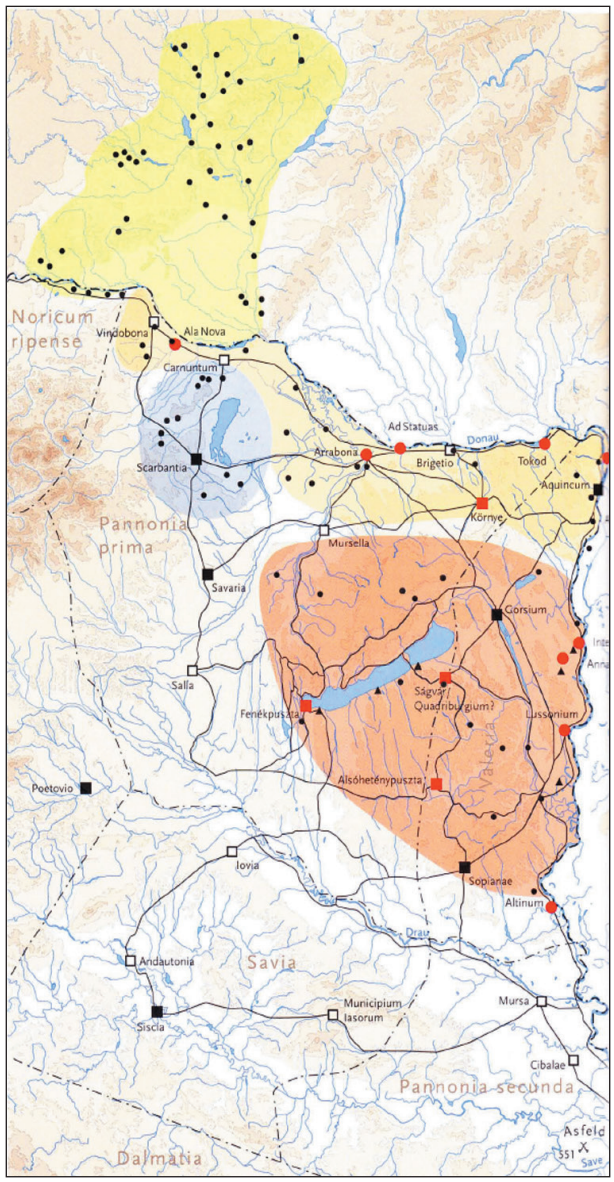
108. kép. Az 5. század végén megjelenő „régi-új" langobard csoportok türing kapcsolatai. 1: A korai langobard morvaországi soros temetők anyagában fellelhető, türing területekre visszavezethető fibulák (főként a fogófejes típusba tartozó példányok); 2: A türing régió (valamint elit) és a korai langobard népesség közötti kapcsolatok lehetséges értelmezései a régészeti leletanyag fényében: bevándorlás illetve kulturális-gazdasági kapcsolatok

Fig. 108. The Thuringian connections of „the old-new" Langobardic groups emerging at the end of the 5th century. 1: Brooches (mainly of thepincer type) from the area of the Thuringian Kingdom in the early Langobardic row grave cemeteries at Moravia; 2: Possible interpretations of the connections between the Thuringian terriotories (and elites) and the early Langobardic population in the light of the archaeological record: immigration or cultural-economic links

nyerhető információinkkal – veszi fel a nép történetének fonalát. Ez a jelenség nem tekinthető egyedinek, hiszen a korai korokban a kulturális emlékezet főként a közelmúlt és a mitikus ősi időszak eseményeire terjedt ki részletesen, a köztük lévő, gyakorta igen hosszú periódust nagyon rövid snittekben foglalják össze a hagyományok megőrzői.[407]

Az itáliai 8. század végi krónikás, Paulus Diaconus, elbeszéléséből tudjuk, hogy a 400-as években a langobardok a hun (a szövegben a saját korára aktualizálva bolgár szerepel) érdekszférába kerülhettek, miként számos más germán csoport is az 5. század első felében. A fennhatóság puszta tényén túl azonban nem számolhatunk a hunok fizikai jelenlétével

[407] Ehhez a jelenséghez ad némi kitekintést: Assmann 2004, 49–54.

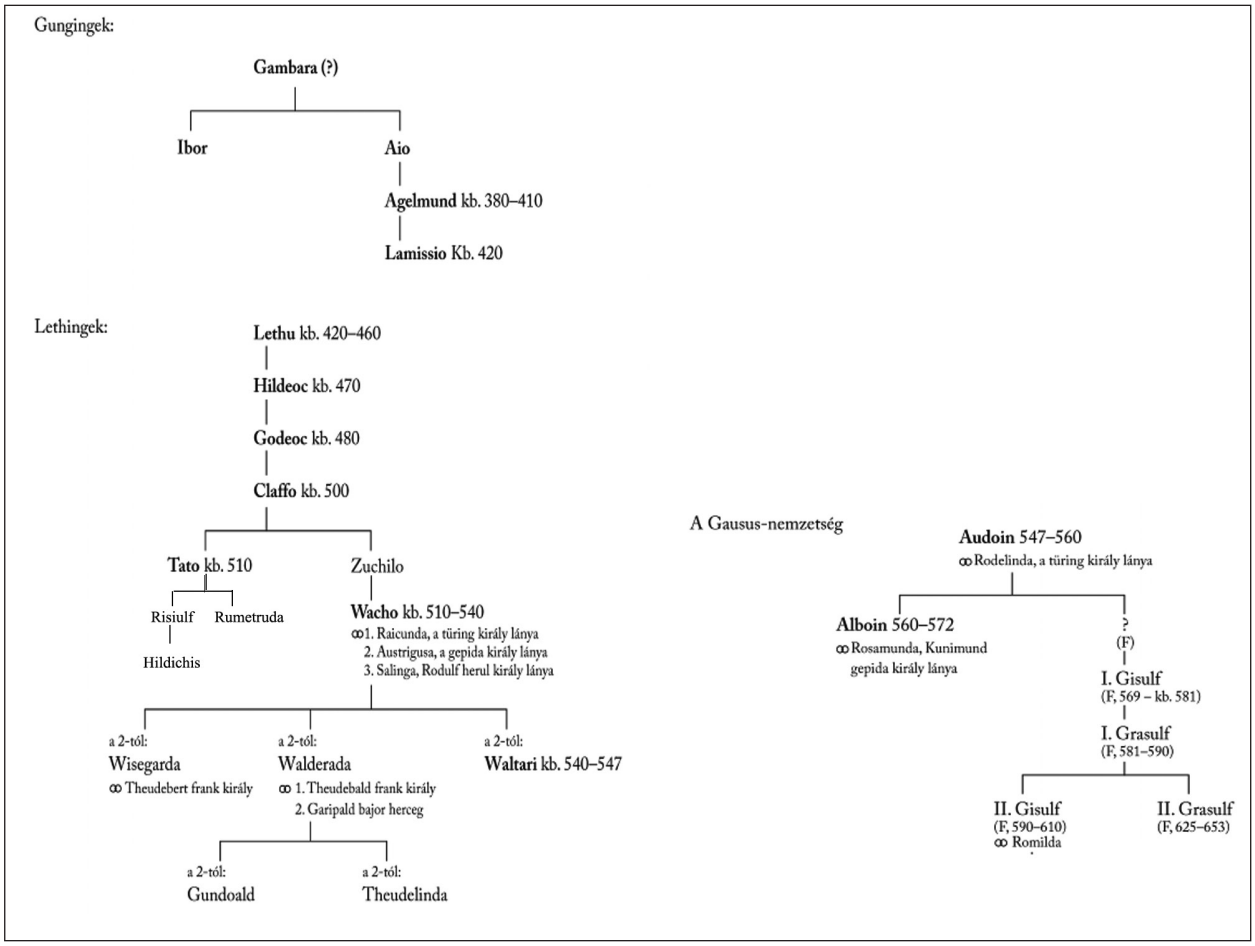

109. kép. A Kárpát-medencei langobard régészet csoportjai: Sárga: Észak-Dunai csoport és fázis; Narancssárga: Szentendre-típusú temetők; Kék: Hegykő-típusú temetők; Piros: Vörs-Kajdacs-típusú temetők
Fig. 109. Archaeological groups of the Carpathian Basin during the Langobard period. Yellow: North Danube group and phase; Orange: Szentendre-type cemeteries; Blue: Hegykő-type cemeteries; Red: Vörs-Kajdacs-type cemeteries

a területükön. Nem találjuk meg őket a nagy hun hadjáratok nép-felsorolásában sem, ami feltehetően a Kárpát-medencétől való nagyobb távolságuknak tudható be. Külső és belső keletkezésű források újra a 480-as évek végén érnek össze, amikor a langobardok minden kétséget kizáróan megjelennek a Duna-vidéken. 488-ban a megüresedett és elpusztított Rugi Királyság egykori területére vándoroltak be Tato nevű királyuk vezetésével, mely földeket saját belső keletkezésű írott hagyományaikban korábbi uraikról *Rugilandá*nak nevezték. Ekkortól számítva történetük immáron biztos mederbe lép, hiszen felbukkanásuk felkelti az antik íráskultúrát továbbvivő tollforgatók érdeklődését is. Tovább terjeszkedve a „*Felden*” (a mai Morvamező/Tullnerfeld környékén) azonban a herulok uralma alá kerültek, akik adófizetésre is kötelezték őket. Az új jövevények számára igen rövid időn belül terhes lett a herul függés, ezért fellázadtak, majd csatában legyőzték a harcias keleti germánokat és benyomultak ellenségeik egykori területére (508–510).[408]

Történetük korai időszakának forrásait ismerve joggal merülhet fel a kérdés, hogy ezek a csoportok vajon ténylegesen azonosak voltak-e azokkal a közösségekkel, melyek a Krisztus születését követő évszázadban az Elba mentén harcoltak a Római Birodalom erőivel? Mint látható, a langobardok történetét a Krisztus születését követő évektől tudjuk nyomon követni, de az óriási forráshiány miatt igazi útjukat és politikai-katonai térnyerésüket a 2. század derekát követően csak az 5. század végétől lehetséges forrásokkal is alátámasztva megragadni. Kérdésként merül fel, hogy vajon a Tacitus és Velleius Paterculus (Tiberius császár korának történetírója) által megörökített kis létszámú törzs és a 6. századi Kárpát-medence nyugati felét majd később Itáliát is birtokba vevő csoportok között kimutatható-e a kontinuitás, avagy sem. Legutóbb éppen az anyagi kultúra egyes elemeire alapozva vélte úgy a kutatás egy része, hogy a két, az írott kútfőkben egyaránt langobardként szereplő közösséget főként a névazonosság köti össze. Egyes újabb szemléletű régészeti elemzések már egyenesen a türingi területekről származó népelemekben látják a 6. századi langobardokhoz köthető anyagi kultúra hordozóinak magját. A cseh és ausztriai területeken megjelenő korai meroving kultúra egyes tárgytípusai, valamint a temetkezési szokások számos válfaja nem csak az Elba-vidékkel, hanem sokkal inkább a korabeli türingi szállásterületekkel mutat egyezéseket. A morvaországi és ausztriai

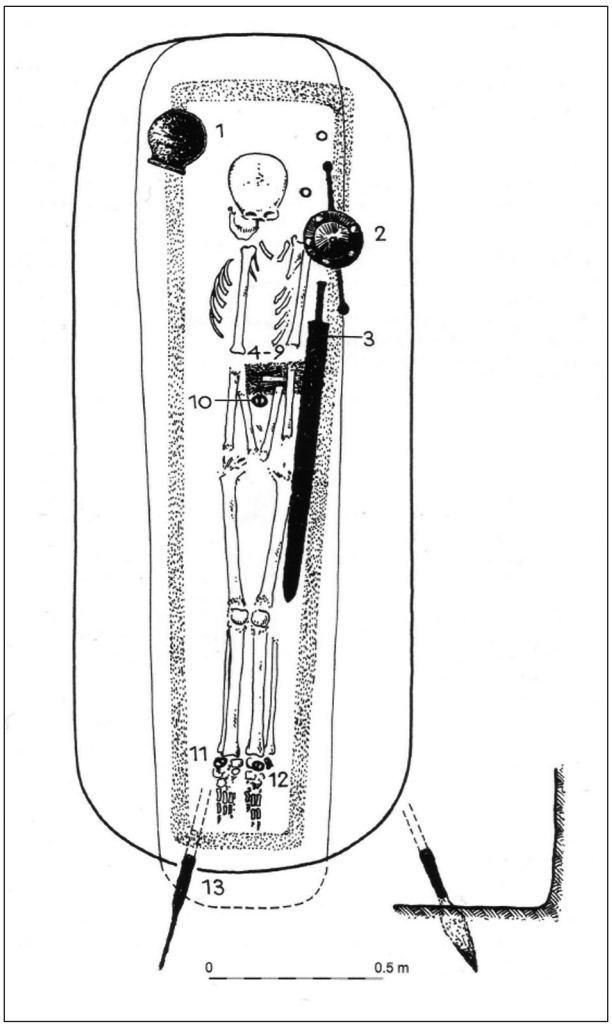
[408] Prokopios, De Bello Gothico, II, 14, 8–22; Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, I, 19, II, 3.

110. kép. A langobard uralkodók családfája a hagyomány első uralkodóitól az itáliai 7. századig
Fig. 110. The family tree of the Langobard kings from the first rulers of the tradition to the monarchs of the 7th century AD in Italy

5. század utolsó harmadában megnyitott lelőhelyek esetében az alapító generációk régészeti anyagában is sok a Közép-Németország felé mutató elem. Az anyagi művelődés ellenben idővel változott, egy önálló fejlődésen ment át és a pannoniai szállásterület esetében ezek a korábbi gyökerek már sokkal nehezebben körvonalazhatók. A közép-németországi kapcsolatokat hangsúlyozó kutatói nézetek szerint nem elképzelhetetlen, hogy bizonyos türingterületekről kiinduló csoportok felvették a germán elitek körében korábban igen nagy presztízzsel bíró langobard népnevet.[409] A jelenség – vagyis a korábbi nagy megbecsülésnek örvendő csoport önelnevezésének átvétele – nem ismeretlen a korai korszakokban, sőt a modernkor is szolgáltat számos hasonló példát. Ugyanakkor nem lehet teljes mértékben annak a „hagyományőrző magnak" a létét sem megkérdőjelezni, mely talán valóban a korai császárkortól kezdve fennmaradhatott –, egyúttal új elemeket is magába foglalva – mint ahogy arról a langobard őstörténetet összefoglaló krónikák is megemlékeznek. A folyamatosan az adott népességhez csatlakozó új közösségek –, melyek természetszerűleg az elitet is gyarapították –, teljes bizonyossággal nem kimutathatók, hiszen mind az írott források szűkös volta, mind pedig a régészeti leletanyagból

[409] A mai Közép-Németország/Türingia területén számos lelet formai előképe és pontos párhuzama (edények, edénydíszítési technikák, fibula típusok, lovas temetkezések) található meg, melyek kifejezetten a morva és alsó-ausztriai lelőhelyeket megnyitó generációk síranyagában is megfigyelhetők. Természetesen az egyszerű migrációk léte mellett esetleg bizonyos kulturális modellek átvételeként, illetve a türingterületekről érkező erőteljes elit reprezentáció térnyelésével is magyarázhatjuk a jelenségeket. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy mindezeknek a tárgyi anyagoknak mind az időbeli helyzete, mind pedig a nyitó generációhoz fűződő szoros kapcsolata ténylegesen a másik értelmezési modellt erősítheti (Quast 2008, 102–110).

111. kép. Langobard kori fegyveres temetkezés Szentendre-Pannóniatelepről (81. sír)
Fig. 111. Langobard-period weapon burial from Szentendre-Pannóniatelep (grave 81)

levonható következtetések nem teszik ezt lehetővé. Az mindenesetre bizonyos, hogy a kora császárkori kis törzshöz képest igen markáns eltérés érzékelhető az 5. század végére. Az adott periódusra egy dinamikusan terjeszkedő, más csoportokat is magába olvasztó közösség jelent meg a Duna-vidéken. Az új langobard identitás egyik alapját mindenképpen a herulok legyőzése jelenti, hiszen ettől az időponttól kezdve tűnnek fel önálló entitásként a mediterrán civilizáció és a germán világ írástudóinak szemében is. A nagy politikai sikerként elkönyvelt tett talán tényleg lehetőséget biztosíthatott a különböző eredettel bíró közösségeknek – és természetesen azok vezető rétegének – arra, hogy a császárkorban nagy presztízzsel emlegetett langobard népnevét újfent használhassák és egyúttal feleleventsék a hozzájuk fűződő tradíciókat is. A régészeti és az írott forrásainkból leszűrhető következtetések egyeztetése sajnálatos módon csak további nehezen felfejthető problémákat és kérdéseket generálnak. Annyi azonban a különböző forráscsoportok eltérő információmorzsái alapján is jól látszik, hogy az 5. század vége és a 6. század első évtizedei között megjelenő, az írott kútfőkben langobardnak nevezett népesség egy sok helyről összesereglett, új identitásképződés bölcsőjét jelenthette a Duna-vidéken.

A langobardok csak az erőteljes és harcias herulok legyőzésével kerültek fel ismét az európai nagypolitika térképére. A Bizánci Birodalom és Itália ura, Theoderich is érdeklődve figyelte ekkoriban lépéseiket. A herul király, Rodulf, Nagy Theoderik fegyverrel örökbefogadott fia és szövetségese volt, ezért a nagykirály kibékítése elsődleges feladatnak tűnt. A „herulgyőző" Tato meggyilkolása után Wacho (510–540) ragadta magához a hatalmat 510 körül (a korszakra igen jellemző módon az uralma alatt maradt herulok fölött gyakorolt fennhatóság legitimizálásának érdekében feleségül vette a harcokban elesett Rodulf király lányát). A herulok helyébe lépő langobardok leigázták az észak-pannóniai kis népeket (szvébeket) és létrehozták királyságukat a Cseh-medence, Morvaország, Alsó-Ausztria és Északnyugat-Magyarország között.[410]

A langobard népesség foglalása hazánk területén fokozatosan mehetett végbe, mint arra a régészeti anyag is felhívja figyelmünket. Az új közösségek előbb a Duna menti sávot, valamint a Dunántúl északi területeit szállhatták meg (a két generáción keresztül használt Szentendre-típusú temetők jelzik ezt) és csak a 6. század második negyedét követően kezdhették el kiterjeszteni uralmukat a délebbi (főként a Balatontól délre fekvő) részekre (Vörs-Kajdacs-típusú temetők). A két horizont között jelentkező, korábban élesnek vélt különbségek, melyek főként a temetkezőhelyek nagyságában (és az ott fellelhető sírok számában) jelentkeznek, ma már egyáltalán nem a kőbe vésett tények kategóriájába sorolhatók. Az újabb kutatások már egyér-

[410] Origo gentis Langobardorum, 4.

telműen rámutattak arra, hogy mindkét régióban megjelennek a másikra jellemző hagyományok és tárgyegyüttesek is.[411] Az eltérő időrendi horizontok mellett egy kisebb, főként nyugati (a Duna-vidék északabbi részei és a Rajna mente) kapcsolatokkal rendelkező csoport képe is körvonalazódott az elmúlt évtizedekben, melyet az első nagyobb feltárt temetője után Hegykő-csoportként tart számon a régészeti kutatás.[412] A Dunántúl klasszikusnak nevezhető langobard kori kultúrájától a temetkezési szokások (jelentős különbségek a sírmélységben), a viselet és a tárgyi anyag is egy-két elemében eltér ezeken a lelőhelyeken. Újabban ezeket a különbségeket részben azzal magyarázza a régészeti kutatás, hogy ezeknek a temetkezőhelyeknek egy jó részét még a langobard foglalás előtt kezdték el használni és ebből adódóan számos korábbi, késő antik és germán (szvéb?) személy földi maradványait rejthetik a legelső horizont temetkezései.[413] Az új jövevények és a korábban itt élő római kori és barbár (herul, szvéb?) lakosság összeolvadására fognak majd feltehetően rámutatni az utóbbi években egy-két lelőhelyen végzett archeogenetikai kutatások is (Szólád-Keretek mögött, Szeleste).

Wacho a béke érdekében széles körű diplomáciai kapcsolatokkal és házasságokkal biztosította népét és országát a kor „barbár" Európájában. Tényked ésének köszönhetően a langobard uralkodók rokonsági kapcsolatba kerültek a türingekkel, a frankokkal és a gepidákkal, valamint szövetségesi viszonyban álltak I. Justinianos bizánci császárral is. A minden irányban létesített diplomáciai szálak tették lehetővé azt, hogy a langobardok az 510–547 közötti években kimaradtak minden jelentősebb háborúból.[414]

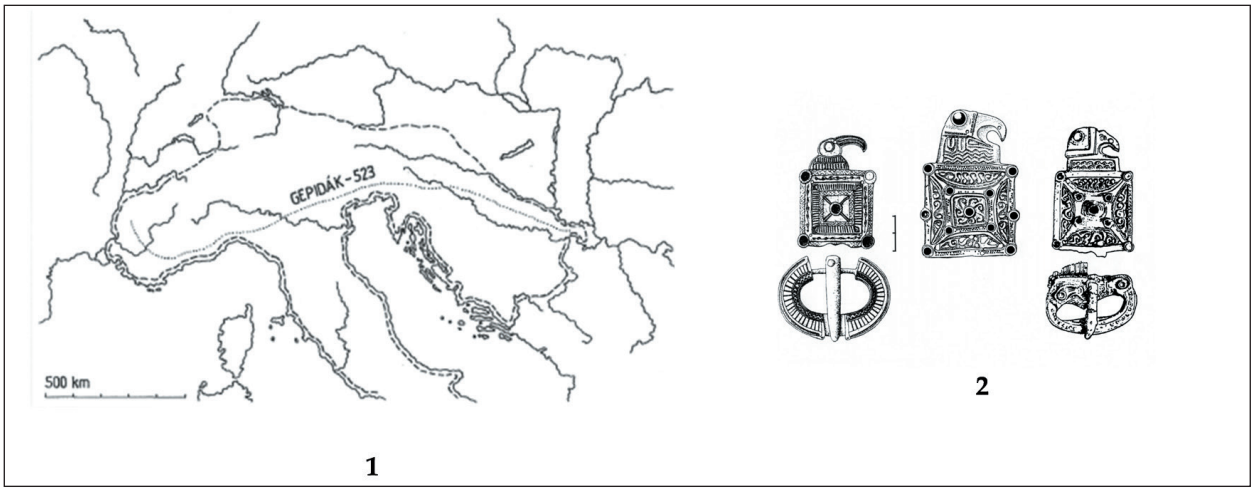
Ugyanakkor a 6–7. századi langobardok körében a harcos kultuszának kiemelkedő fontossága volt. Belső keletkezésű forrásaikban is jól kitapintható a király, a fegyveres harcosok társadalmát szervező személy fontossága, valamint az ő hatalmát biztosító harcos elit kiemelkedő szerepe, mely egyben hagyományaik megőrzésének is fontos alappilléréül szolgált. Ez a harcos ideológiát reprezentáló szemléletmód igen jól nyomon követhető a korszak temetkezési szokásaiban is. A dinamikusan új csoportokat (herulokat, szvébeket, helyi romanizált lakosságot) a közösségbe olvasztó langobardok „felfegyverzettsége" (a férfisírok 70%-ában található mellékletként harceszköz) nemcsak a Kárpát-medence és környéke anyagával összevetve kirívó, hanem a korszak európai germán művelődését figyelembe véve is egyedülálló.[415]

V.2. Kísérlet egy Gepida Birodalom létrehozására?
A gepida–langobard szembenállás évtizedei

A sirmiumi háború (504–505) eseményei után a gepidákról a szűkös írott utalásoknak köszönhetően nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre. A Kárpát-medence keleti felén élő csoportjaikról egészen a század 30-as éveiig csak kivételes, elszórt hírmorzsák számolnak be. A Sirmiumban, vagy legalábbis az egykori tartományban maradt közösségeik ebben a periódusban az osztrogót állam égisze alatt megtartották önálló identitásukat. Az elit fegyverforgató csoportjai feltehetően számos problémát okozhattak az alapvetően békére törekvő gót vezetés számára. A harcias, fegyveres réteg méregfogát Theoderich és vezetése azonban egy mindkét fél számára hasznos megoldással húzta ki: A gepidákat és családjaikat Galliába küldték, hogy a burgundokkal szemben elhelyezkedő határszakaszt védjék.

A Bizánc bíztatására a 6. század első évtizedében összekovácsolódott frank-burgund szövetség Itália határait is fenyegette. A hadra fogható harcosok kapóra jöttek a gót vezetésnek, így Itália ura elrendelte áttelepítésüket a „veszélyzónába". A hosszú és fáradságos útról és a gepidák okozta kellemetlenségekről két Theoderich környezetében íródott levél is beszámolt. Az egyik egy panaszos hangvételű írás,

[411] Vida 2008, 345–358; Koncz–Rácz 2015, 413–414.
[412] Koncz 2014, 89–92; Tomka 2016.
[413] Tomka 2016.
[414] Bóna 1993a, 106–107.
[415] De Vingo 2008, 293–294.

112. kép. A gepida csoportok galliai útjának rekonstrukciója Cassiodorus levelei alapján. Sokáig a Tisza-vidék és Erdély jellegzetes régészeti emlékeinek egyikét, a sasos csatoknak a megjelenését a mai Franciaország területén is ezekhez az eseményekhez kötötték. 1: Gepidák útja Sirmiumtól a mai Dél-Franciaországig; 2: Gepida területről származó sasfejes csatok (balról jobbra): Aire-sur-l'Adour; Santeuil és Valentine 7. sír

Fig. 112. Reconstruction of the journey of the Gepidic groups to Gaul based on the letters of Cassiodorus. For a long time, the appearance of the eagle head buckles, one of the most characteristic archaeological monuments of the Tisza and Transylvania regions, was linked to these events in what is now France. 1: The journey of the Gepids from Sirmium to present-day southern France; 2: Eagle-headed buckles from Gepidic territory (left to right): Aire-sur-l'Adour; Santeuil and grave 7 of Valentine

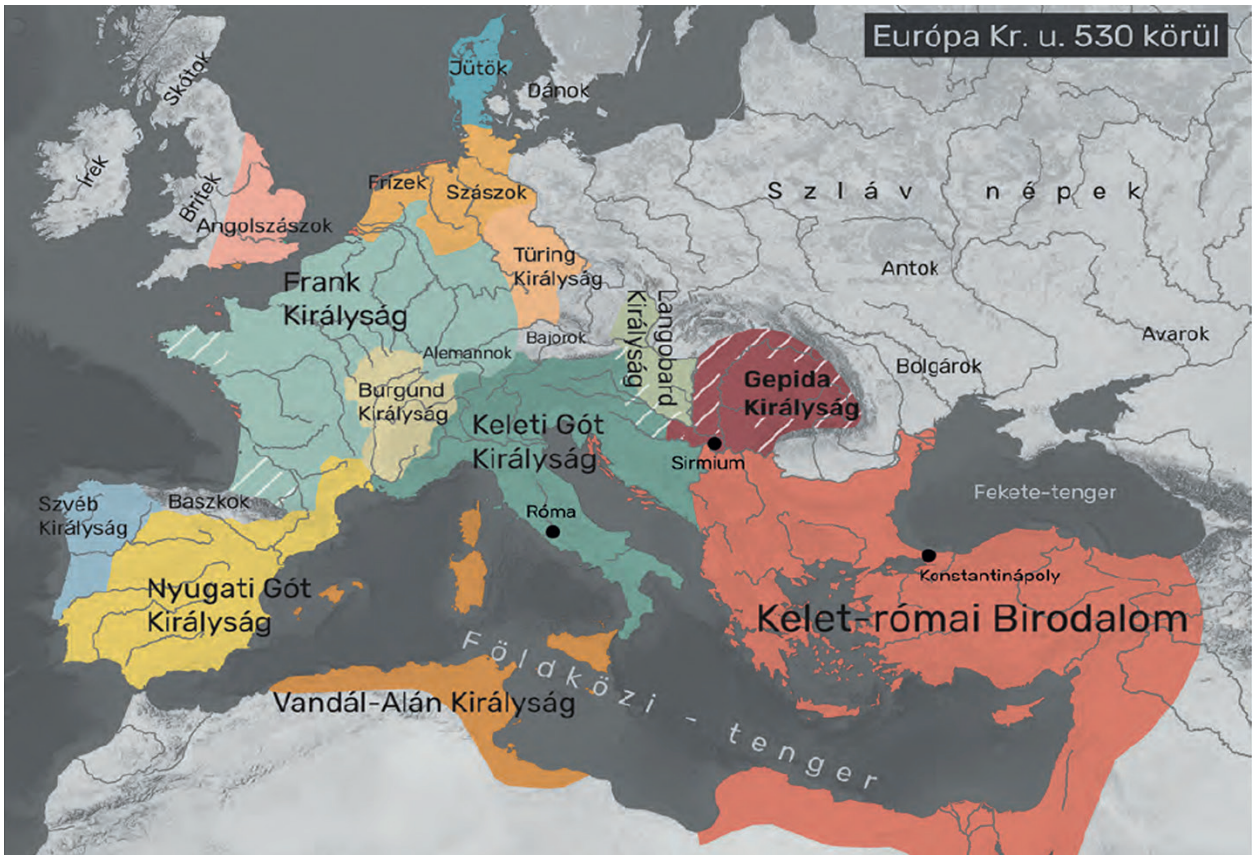
mely szerint a gepidák útközben a civil lakosságot fosztogatták, a másik pedig egy megbízás, melynek értelmében a helyi gót katonai elöljárónak (*saio*), az összetűzéseket elkerülendő, fejenként 2 solidust kellett biztosítania a Kárpát-medencéből származó harcosok és családjuk részére.[416] Ez a korszak viszonyaihoz mérten is igen tisztes bérezésnek minősült a rend fenntartása és a gepida erők harckedvének növelése érdekében.

A 6. század során, bár több betörésük is érintette a bizánci területeket, de ez alapvetően nem jelentett változást a két fél viszonyrendszerében. Theoderich halálát (526) követően a Bizánci Birodalom szolgálatába álló herul segédcsapatokkal együtt kísérelhették meg az egykori császárváros visszafoglalását, azonban nem értek el komolyabb sikereket.[417] Ezt követően gyökeres változás állt be a Gepida Királyság politikájában, amiben jelentős szerepet játszottak Justinianos császár nagyratörő tervei is. A Balkánról származó uralkodó az 530-as években egyik fontos életcéljának tekintette az egykori római területek – melyek ekkor a különböző germán királyságok (vandál, vizigót, osztrogót) részét képezték – visszahódítását, azaz az egykor Rómához tartozó részek egyesítését.[418] Ennek első lépését, a sikeres észak-afrikai vandál háborút (533) a hőn áhított nagyobb jutalom, Itália visszaszerzésére tett kísérlet követte.

A korszak egyik legkiválóbb hadvezére, Belisar mesterien tervezte meg a hadműveleteket. Az Észak-Afrikában állomásozó erők először Szicíliába keltek át, és azt hódították vissza (535), míg egy másik sereg északról, Dalmácia felől indított támadást. A háború elején az osztrogótoknak az északi előretörést sikerült egy ideig megfékezniük, a délről érkező támadókkal ellenben nem boldogultak.[419]

A gót háború kirobbanása után, az osztrogót–bizánci erők dalmáciai lekötöttségét kihasználva, a gepidák 536-ban újra megszerezték a komolyabb véderő nélkül magára maradó Sirmiumot a bizánciaktól. A justinanosi vezetés ebbe nem nyugodva bele megkísérelte a város visszacsatolását a Birodalomhoz, de próbálkozásuk kudarcba fulladt. A gepidák ellen küldött *illyricum*i seregvezér,

[416] Cassiodorus, Variae, V, 10, V, 11.
[417] Sarantis 2009, 21–24.
[418] Chrysos 2006, 40–42.
[419] Wolfram 1990, 337–338; Galamb 2016.

113. kép. Európa politikai térképe az 530-as évek kezdetén
Fig. 113. Political map of Europe in the early 530s

Calluc, vereséget szenvedett, és a csatamezőn vesztette életét. Az 540-es évek derekáig a gepidák, kihasználva a császári csapatok többirányú lekötöttségét is, sorozatosan kifosztották az *Illyricum* északi határán fekvő városokat.[420]

A bizánci vezetésnek és a császárnak komoly fejtörést okozott a gepidák hirtelen pálfordulása és megerősödése a Birodalom határai mentén. A dunai *limes* északi előtere a hunok révén már korábban is egy több törzsi csoportot magában egyesítő barbár birodalom bölcsőjévé vált, melynek létrejötte komoly terheket rótt az akkori keletrómai vezetésre. Justinianosnak az elkövetkezendő évtized ügyes politikájával azonban sikerült megakadályoznia egy újabb hatalmi gócpont kialakulását. A császár a gepidákkal szemben a langobardokat kezdte el támogatni (anyagi téren és egy velük kötött politikai szövetség révén is), és több ízben is segédcsapatokat adott melléjük a két fél konfliktusa során.

Ebben az időszakban a két szomszédossá váló germán királyság élén egyaránt uralkodó- és dinasztiaváltásra került sor. Míg a langobardoknál Wacho gyermekének, Waldarinak, a halála után annak gyámja, a Gausus-nemzetségből származó Audoin, addig a gepidáknál az Elemund fiát (Ostrogotha) előző Turisind ragadta magához a hatalmat. A langobardok felett korábban uralkodó Lething-dinasztiának volt még egy életben lévő tagja Hildigis/Hildicis személyében – Wacho száműzött unokatestvérének gyermeke –, akinek trónigényét azonban Audoin, az új uralkodó már nem ismerte el.[421]

A két csoport versengését ez a két személy, valamint a háttérből gondosan figyelő bizánci diplomácia határozta meg. Turisind a gepida államalakulat élén több esetben is ügyes stratégának bizonyult, vesztére azonban vele szemben a korszak és a kora középkor egyik legkiemelkedőbb államférfija, Justinianos és diplomáciai hálózatának vezetői álltak.

[420] Prokopios, De bello Gothico, III, 33, 8–9.
[421] Pohl 1997, 89–90.

114. kép. A bizánci–gót háború nagyobb eseménysorozatait bemutató térkép. A közel 20 évig tartó fegyveres konfliktus maradandó nyomott hagyott a félszigeten. Feltehetően sokkal erősebb negatív kulturális hatása volt, mint az azt megelőző fél évszázados barbár uralom időszakának

Fig. 114. Map showing the major events of the Byzantine-Gothic War. The armed conflict, which lasted for nearly 20 years, left a serious mark on the peninsula. The negative cultural impact of the war and the Byzantine reconquest was arguably far greater than the half-century of barbarian rule that preceded it

Mindemellett a gepida király jó helyzetfelismerését és reálpolitikai érzékét az is jelzi, hogy több alkalommal nem maga, hanem csak az általa irányított politikai háttérjátszmák résztvevői és szövetségesei (kutrigurok, szlávok, lázadó herulok) gyengítették meg a bizánci határok előterét. A langobardokkal kialakított ellenséges viszony kirobbantásában a császári vezetésnek is komoly szerepe lehetett. Az új jövevények a császártól az 540-es évek derekán hivatalos formában megkapták az egykori Pannonia tartományt, mely részben már így is az ő felügyeletük alá tartozott, de legértékesebb része –

115. kép. Justinianos és udvari tanácsa a híres ravennai mozaikokon (San Vitale székesegyház). A jellegzetes viseletben (bíborpalást, az azt összefogó császárfibula, diadém) ábrázolt császáron kívül egyedül Maximianus ravennai püspök neve szerepel a feltüntetett személyek közül. Az uralkodó balján kaptak helyet a klérus képviselői, jobbján pedig az udvari adminisztráció és a hadsereg tagjai. Ez a hármasság volt a korai bizánci állam alapja is, mely az egyes attribútumok révén meg is jelenik a képen

Fig. 115. Justinian and his court council on the famous Ravenna mosaics (San Vitale Cathedral). Apart from the emperor, who is depicted in his typical costume (purple robes, the imperial brooch holding them together, a diadem), the only other person depicted is Maximianus, Bishop of Ravenna. On the left of the emperor are the representatives of the clergy, and on the right the members of the court administration and the army. This triformity was also the basis of the early Byzantine state, which is reflected in the image through the attributes of the various figures

azaz Sirmium és környéke – még a gepidák birtokában volt.[422] Justinianos tehát mindent gondosan előkészített a későbbi viszály elmélyítéséhez, amire nem is kellett sokat várni.

A három fél egyre bonyolultabbá váló kapcsolatrendszerében az első nyílt konfrontációra és erődemonstrációra a herul csoportok lázadása miatt került sor. A herulok egy része államuk bukását követően (508–510) végül a birodalom határa mentén telepedett le, ahol katonai szolgálat fejében megtarthatták önigazgatásukat is. Az 530-40-es években viszont döntő változások történtek a keleti germán segédcsapatok körében: Ochus nevű királyukat saját hívei meggyilkolták. A Prokopiosnál megőrzött történet szerint erre azért került sor, mert a herulok már nem akartak királyt maguk felett. Ellenben valószínűbbnek tűnik, hogy az egyre jelentősebb bizánci befolyást ellenző herul csoportok tagjai gyilkolhatták meg az uralkodót.[423] A keleti germánok ezt követően engedélyt kértek a császártól, hogy északra követséget indítva királyi vérből származó új vezetőt hozhassanak maguknak (a korszakban a világ peremének és egzotikusnak tekintett Skandinávia antik sztereotípiákkal megtűzdelt egyik első kortárs leírása részben ezeknek az eseményeknek köszönhető). Míg a herul követség úton volt északra, Justinianos a helyzetet kihasználva saját maga nevezett ki vezetőt a herulok élére, Suartuas személyében, aki korábban sokáig Konstantinápolyban élt. Az északi küldöttség azonban idővel két királyi jelölttel együtt visszatért. A két „trónkövetelő" Datius és testvére Aordus volt, akiket kétszáz ifjú követett. Az új uralkodók elől végül Suartuasnak Konstantinápolyba kellett menekülnie, ahol császári támogatásban reménykedhetett. Justinianos bár megpróbált mindent latba vetni jelöltje érdekében, de kísérlete nem járt sok sikerrel. A Datius és Aordus vezetése alá kerülő herulok a bizánci nyomástól félve a gepidákban új

[422] Prokopios, De bello Gothico, III, 33, 10–11.
[423] Sarantis 2010, 394.

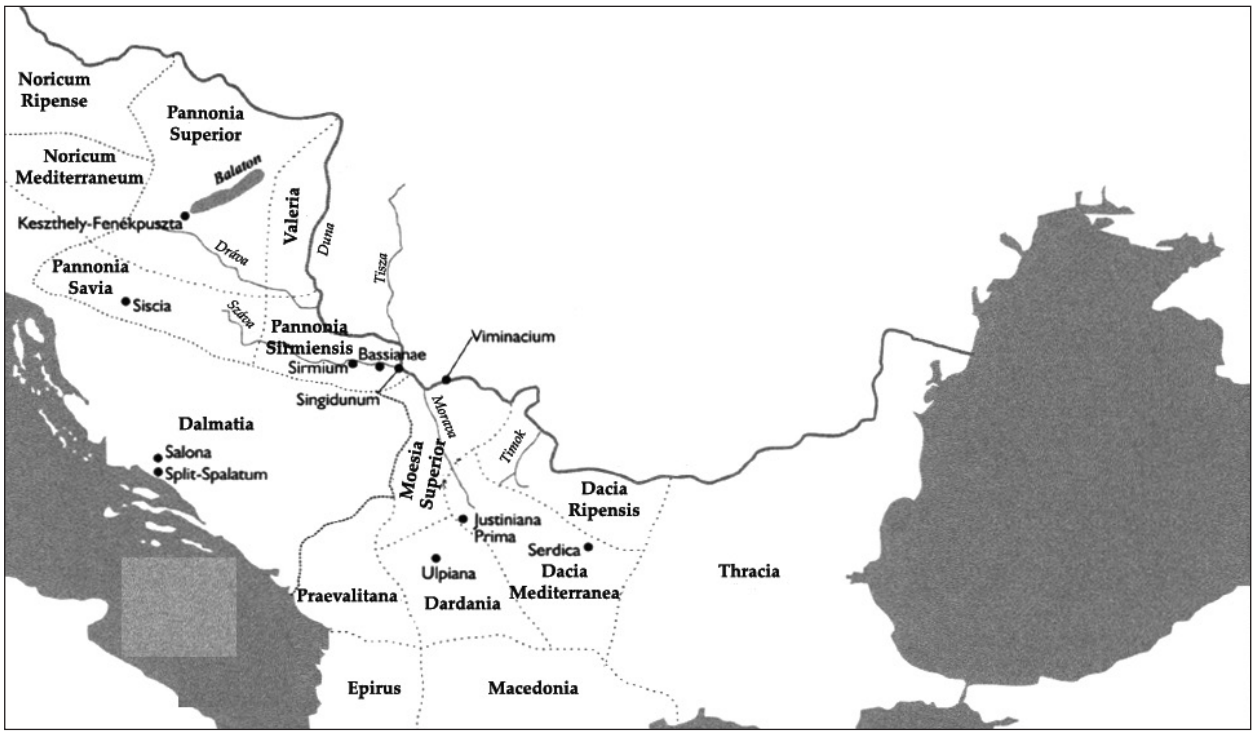
szövetségesre találtak.[424] Az erőviszonyokat nézve mindenképpen a lázadó csoportok lehettek erőfölényben, hiszen a későbbi összetűzések alkalmával is közel kétszeres túlerőben voltak a császárhoz hű maradt egységekkel szemben (3000–1500 fő). A gepidák új „szövetségeseik" révén *Dacia Ripensis* (javarészt a mai észak-nyugat Bulgária területe, az ellenparti erődöknél Románia) és Felső-*Moesia* (Szerbia, Koszovó és Észak-Macedónia egyes területei tartoztak hozzá) tartományaira is kiterjeszthették érdekszférájukat és politikai fennhatóságukat.[425]

A herul lázadókkal – és persze az általuk igazgatott területekkel – megerősödő gepida állam mind a bizánci, mind pedig a langobard fél számára egyre terhesebbé vált. A diplomáciai és politikai téren egyre inkább elmérgesedő helyzetben az 549-es év folyamán gepida és langobard uralkodók követeket küldtek a császári udvarba. A kihallgatások végeztével a konstantinápolyi udvar egyértelműen a langobardok mellett állt ki. A történetet – mint a korszakra vonatkozó szinte valamennyi ismeretünket is – Prokopios őrizte meg. A kora bizánci történetíró munkájában nagyon szemléletesen adja elő a két kihallgatás menetét. A germánok egyaránt egymás „álnokságát" panaszolták fel a császárnak, melyek sorában olyan, a témához kevéssé illő érvek és sérelmek is elhangzottak, mint a bizánciak szemében eretneknek számító ariánus keresztény hitvallás gyakorlása a gepidák körében. Ha meg is történt a követek audienciája, az valószínűleg nem ebben a formában folyhatott le. A tanult historikus feltehetően a diplomáciai küldöttek beszédébe szőtte bele a bizánci udvar álláspontját és jogosnak vélt indokait, mellyel alátámasztották a közel évszázados gepida szövetség felbontását.[426]

549-ben – mint a könyv bevezetőjében is olvasható volt – végül sor került az első fegyveres összecsapásokra is. A császári vezetés a jelentős katonai erő bevetésével sokkal inkább azt akarta elkerülni, hogy a herulok „árulása" révén egy egységes gepida irányítás alatt álló, saját érdekeit szem előtt tartó hatalomkoncentráció jöjjön létre a Balkán előterében. A herul segéderők lehetséges elvesztése a már korábban kialakult és jól működő dunai védelmi rendszerben egy hatalmas tátongó rést eredményezett volna. Másrészt ez az új és fenyegető „hatalmi gócpont" tovább nehezíthette volna a szárazföldi felvonulás véghezvitelét Itália irányába, ami elengedhetetlen lett volna a gót háború lezárásához. A tartományok felügyeletének elvesztése komoly érvágást jelenthetett a birodalmi vezetésnek, amit csak egy komolyabb fegyveres fellépéssel lehetett helyreállítani. A Gepida Királyság erejét jól jelzi, hogy az 549-es hadjárat során a langobard sereget egy 11 500 fős bizánci kontingens is kísérte, amit három tapasztalt *magister militum* vezetett.[427] A harc a két fél között azonban elmaradt. Aordus és testvérének erőit – valamint az általuk képviselt lázadást is – megsemmisítette a nagyméretű bizánci sereg. Ezt látva a két germán királyság vezetői inkább gyorsan kiegyeztek egymással, csakhogy a nagyobb vérfürdőt elkerüljék. Ebben valószínűleg szerepe lehetett Turisind bölcs belátásának is. Jó helyzetfelismerésének köszönhetően Sirmium továbbra is a gepidák kezében maradhatott.[428]

A zsákmányra és a gepida fővárosra vágyó langobard Audoin király azonban nem tett le tervéről, amit már a bizánci erők közbelépése nélkül kívánt volna megvalósítani. Valószínűleg ő is felmérte korábban, hogy Justinianos, egy katonai siker esetén, nem biztos, hogy meghagyta volna a langobardok kezén Sirmiumot. Egy út kínálkozott csak a langobardok előtt: maguk győzik le a gepidákat, és szerzik meg városukat. Valószínűleg a következő évben, azaz 550-ben a sakktáblák gyalogjai újfent mozgásba lendültek, és a két királyság erői egymásnak feszültek. A várva-várt csata ellenben elmaradt egy máig rejtélyes, magyarázatra szoruló eseménynek köszönhetően. Prokopios szerint közvetlenül a fegyveres összecsapás előtt hatalmas pánik tört ki mindkét fél táborában, amit vezéreik sem tudtak megfékezni. A sereg nélkül maradt királyok végül isteni beavatkozásra hivatkozva békejobbot nyújtottak egymásnak, és két évre felfüggesztették

[424] Prokopios, De bello Gothico, II, 15, 36.
[425] Sarantis 2009, 30–33; Sarantis 2016, 257–265.
[426] Prokopios, De bello Gothico, III, 34, 26–39; Sarantis 2009, 29.
[427] Sarantis 2013, 770–772.
[428] Prokopios, De bello Gothico, III, 34, 44–46.

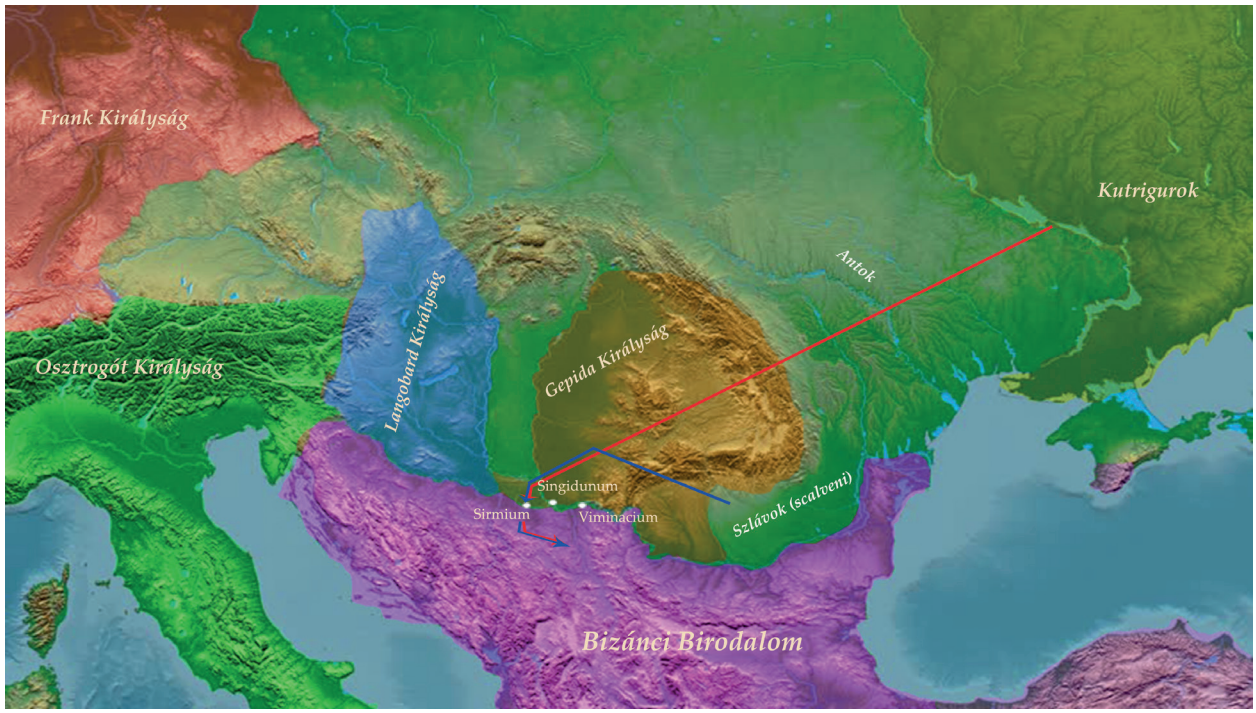

116. kép. A Bizánci Birodalom északi határvidékének provinciái
Fig. 116. The provinces of the northern borderlands of the Byzantine Empire

az egymás elleni harcot. Mi lehetett az az isteni intés, ami ilyen pánikot váltott ki a vakmerő harcosok körében? A kérdésre a korábbi kutatás számos választ adott már: földrengés, hatalmas vihar, üstökös, holdfogyatkozás. Erre az utóbbira konkrét, jól keltezhető adatunk is van, ugyanis 549. június 25–26. között valóban egy nagyobb holdfogyatkozás volt az esti órákban.[429] Korábban éppen ezért erre az évre keltezték az eseményeket, azonban a Prokopiosnál szereplő epizódok időrendjén módosított a történeti kutatás és így azok egy évvel későbbre kerültek.[430] A modern technikának és számítási rendszereknek köszönhetően egy másik, talán jelentősebb égi eseményről is értesülhetünk, mely az új koncepcióhoz igazodva megadhatja még a csata pontos idejét is! A következő évben (550. november 24.) – ami egybe is vág a történések feltételezett idejével – a Kárpát-medence középső részének ege felett egy majdnem teljes gyűrűs napfogyatkozás volt látható a reggeli órákban. Ezt a természeti jelenséget támaszthatja alá maga az adott Prokopios hely is, mely szerint a pánik közvetlenül a csata megindulása előtt, valószínűleg a reggeli órákban robbant ki. Az ehhez hasonló, szabad szemmel is jól látható csillagászati események az elmúlt korok embereit óriási pánikkal töltötték el. Az ókorban és a kora középkorban is több írott beszámoló emlékezett meg csaták idején tapasztalt napfogyatkozásokról, mely a fent említetthez roppant mód hasonló reakciókat váltott ki az ott résztvevőkből. A harcosok gyakorlatilag fejvesztve, fegyvereiket eldobálva menekültek el, vezetőik pedig kénytelenek voltak felfüggeszteni az ellenségeskedést egy időre.[431]

A váratlanul jött béke ellenben nem tudta átírni a már mozgásban lévő események láncolatát. A gepida király még valószínűleg a langobard támadás előtt szövetséget kötött az ekkoriban a Fekete-tenger feletti sztyeppe vidékén élő nomád kutrigurokkal. A Hun Birodalom felbomlását követően a Fekete-tenger feletti füves pusztákra kelet felől új közösségek érkeztek. Ezekben a törzsekben azonosíthatjuk az Európa területére lépő első biztos török nyelvet beszélő

[429] Bóna 1974, 17.
[430] Pohl 1996, 27–30; Pohl 1997, 90–91.
[431] Kiss 2015, 139–140.

117. kép. A gepida–langobard konfliktus és kihatása a kelet-közép-európai térségre. Kutrigur és szláv hadjáratok az 550-es évek elején
Fig. 117. The Gepidic-Langobardic conflict and its impact on the Central and Eastern European region. Kutrigur and Slavic campaigns in the early 550s

közösségeket. Az ogurok, onogurok és bolgárok mellett a 6. századra két jelentősebb törzsszövetség gyakorolta a hatalmat a térség pásztorkodó életmódot folytató csoportjai felett: a kutrigur és az utrigur. Az 550-es és 560-as években harcosaik főként a bizánci diplomácia tevékenységének köszönhetően tűnnek fel az írott tudósításokban. Erejüket és hegemóniájukat majd csak az avarok európai megjelenése fogja végérvényesen felszámolni.

A szövetséges nomád lovasok kora tavaszra – mire állatállományuk megerősödött – megérkeztek Sirmium környékére, ahol már a langobardokkal újfent békében élő gepida vezetőréteggel találkoztak. A zsákmányra éhes harcosok igényét azonban ki kellett elégíteni. Turisindot nehéz helyzetbe hozta a langobardokkal és Bizánccal kötött béke, ám mégis talált egy olyan kiskaput, ami segített a helyzet megoldásában. A kutrigurokat átengedte saját szállásterületén, így azok a Száván átkelve már a Bizánci Birodalom területén fosztogathattak. A balkáni helyőrségeket felkészületlenül érte a védműveiket megkerülő támadás, hiszen ők ebből az irányból nem számítottak erre. Justinianos az Al-Duna vidékén a nagyobb mérvű erődépítésekkel mind a szlávok, mind pedig a nomádok útját elzárta, azonban azzal az eshetőséggel nem számolt, hogy meg is tudják kerülni az ő „Maginot-vonalát”.[432]

Turisind király a Sirmium környéki átkelőhelyek birtoklásának köszönhetően több ízben is átengedett más barbár csoportokat (kutrigurok, szlávok) is a területén, akik a Balkán fosztogatása miatt hátráltatták Justinianos itáliai visszafoglaló háborújának lezárását. Az 541-ben trónra lépő Totila királynak alig 10 év leforgása alatt sikerült felráznia a teljesen demoralizált osztrogót csapatokat és Itália jelentősebb részét is visszafoglalta (Rómát is beleértve). Erejének megtörésére csak jelentősebb bizánci haderő átcsoportosításával nyílt volna lehetőség, amit azonban az újfent megélénkülő szasszanida támadások, a szlávok, illetve a gepida és nomád kutrigurok betörései a Duna-vidéken is csak tovább hátráltattak. A Bizánci Birodalom északi előterében uralkodó folyamatos forrongó állapotokat Justinianosnak le kellett csillapítania, hiszen a veszélyhelyzet mel-

[432] Prokopios, De bello Gothico, IV, 18, 12–18.

lett ez a terület volt az Itália felé tartó szárazföldi felvonulás lehetséges területe is.

Az 551-es évben Turisind ismét szláv fosztogatók átvonulását engedélyezte a területein, méghozzá úgy, hogy maga is jelentős profitot szerzett ebből. A visszatérő szláv harcosok fejenként 1 solidust fizettek fuvarozási és transzportdíj gyanánt.[433]

A Gepida Királyság politikai befolyásának terjeszkedését és a Bizánc északi határai mentén okozott folyamatos károkat Justinianos végül megelégelte és a kialakult helyzet gyors megoldása mellett döntött. A korábbi katonai beavatkozások mellett a balkáni provinciákat felprédáló barbárokból nyerészkedő Turisind annyira felbosszantotta a császárt, hogy újra „gepida-ellenes" koalíciót hozott létre a langobardok részvételével. Az előkészített hadjáratnak ugyanakkor más céljai is voltak. A császár biztonságban szerette volna tudni a hátországát addig, míg ő jelentős erőket vezényel át onnan az itáliai hadszíntérre. Ebben a tervében csak a Gepida Királyság gátolta meg. Egy nagyobb segédcsapatot és a Konstantinápolyban élő, a langobard uralkodókkal rokon türing menekülteket is Audoin rendelkezésére bocsátva, végül 552 tavaszán sor került az összecsapásra. A mindkét féllel fennálló szövetségesi viszony miatt – a gepidákkal a császár éppen a szláv támadás előtt újította meg 12 szenátor jelenlétében a már létező megállapodásokat – a bizánci alakulatok kimaradtak a harcokból, vagy legalábbis nem saját zászlaik alatt vettek részt benne (Justinianos egy időközben kitört felkelésre hivatkozott a szövetséges uralkodónál).[434] A langobard emlékezetben csak *asfeldi* (az Asok a skandináv-germán mitológia harcos istenei voltak, mint Odin és Thór) csataként számontartott összecsapásban a gepidák súlyos vereséget szenvedtek az ellenük szövetkező erőktől.[435] Ezzel gyakorlatilag a korábbi nagyhatalmi státusz és annak kiteljesítésére tett kísérletek reménye teljesen szertefoszlott.

A langobardok és a gepidák a kölcsönös megbékélés jeleként valószínűleg ekkor végeztek az udvaraikba menekült potenciális trónkövetelőkkel is. A diplomáciai mesterkedések korában feltehetően mindig jól jött egy-egy, az ellenséges királyság trónjára áhítozó személy, akit egy puccs révén a hatalomhoz juttatva máris barátivá lehetett tenni a korábbi felek között fennálló feszült viszonyt.[436] A meggyilkolt trónkövetelők a gepida Ostrogotha és a Lething-nemzetségből származó langobard Hildichis voltak. Utóbbi igencsak kalandos életet tudhatott maga mögött, melynek részleteit az írott kútfők is megőrizték. Prokopios tudósítása szerint Wacho unokaöccsének, Risiulfusnak volt a fia. A langobard király fia születése után elűzte testvérét, aki végül a warnoknál (Észak-Európában élő germán törzs) halt meg. Risiulfus idősebb fia meghalt, Hildichis pedig elmenekült a szlávokhoz. Ezt követően Turisind oldalán részt kívánt venni a herul lázadást követő harcokban, de a hőn áhított csata elmaradásával, szláv segéderőivel egyetemben távozott. Hildichis ezután visszatért a szlávokhoz, majd pedig egy közel 6000 főből álló sereggel Totlia (541–552) gót király segítségére sietett a bizánciak elleni itáliai harcokba.[437] Alakulatával *Venetia*ban sikerül megvernie egy bizánci sereget. A harctéri győzelmek után azonban mégsem küzdött tovább a gótok oldalán, hanem visszatért az Al-Dunától északra élő szlávokhoz. A langobard trónkövetelő újabb szláv vidéken eltöltött kitérők után Konstantinápolyba ment, ahol sokáig a császári udvarban tartózkodott. Audoin azonban, a két fél között élő szerződésekre és szövetségre hivatkozva, kérte Justinianost, hogy adja ki neki Hildichist. A langobard trónkövetelő egy gót harcos segítségével elmenekült, és Thrákia érintésével eljutott a Dunáig, ahol az őrséget kijátszva végül sikerült követőivel együtt gepida területre szöknie. A gepida-langobard viszonyban beálló változások azonban pontot tettek kalandos életére. Ennek a gyilkosságnak az emlékét fedhette el egy Paulus Diaconusnál szereplő legendás elbeszélés is. A langobard klerikus szerint az „asfeldi csatában" vereséget szenvedő gepida királyhoz az ifjú Alboin (Audoin király fia) – aki a történet szerint a korábbi ütközet egyik párharcában megölte Turisind fiát –, követségbe indult.

[433] Sarantis 2009, 35–36.
[434] Prokopios, De bello Gothico, IV, 25, 11–15.
[435] Paulus Diacunus, Historia Langobardorum, I, 23.
[436] Prokopios, De bello Gothico, IV, 27, 19–29.
[437] Prokopios, De bello Gothico, III, 35, 19–22.

118. kép. Alboin a langobardok későbbi legendás királya, aki átvezette népét Itáliába. Az uralkodása, vagy már a halálát követő interregnum időszakában vert ezüstérme
Fig. 118. Alboin, the later legendary king of the Langobards, who led his people into Italy. The silver coin minted during his reign or during the interregnum following his death

Jövetelének célja az volt, hogy ajándékot kapjon a gepidák urától, ugyanis a langobard szokás szerint míg idegen uralkodó meg nem jutalmazza, addig nem foglalhatott helyet atyja asztalánál. A lakomán pattanásig feszült helyzet alakul ki, a gepidák és langobardok majdnem fegyverrel estek egymásnak. A helyzetet végül Turisind bölcsessége oldotta meg, aki elhunyt fia fegyvereit ajándékul adta a langobard trónörökösnek és bőkezűen bocsátotta vissza atyjához.[438] Az Alboinhoz kötődő legendának természetesen lehet valóságalapja, ellenben Paulus művének szerkesztése nem erre utal.

A langobard klerikus érdekes módon nem számol be a korábbi Lething trónkövetelő, Hildichis haláláról. Éppen e helyett szerepelteti Alboin kalandját, mely a későbbi északi sagák visszafojtott indulatokkal és bosszúvággyal átitatott feszült hangulatát idézi (a vérbosszú egyébiránt is a germán kultúra részét képezte, miként arra a különböző királyságokban, immáron latin nyelven írott törvénykönyvek is utalnak). A történet szövése is egy sötét csarnokban, tűz fényénél, líra kíséretével előadott hősi ének képét juttathatja eszünkbe. Ez a Paulus Diaconus tollán fennmaradt elbeszélés azonban, minden líraisága ellenére, feltételezhetően az Audoint és Turisindet nem éppen jó fényben feltüntető tények elfedésére szolgálhatott.[439]

A langobardok szerepe 552-öt követően értékelődött fel igazán Bizánc szemében, hiszen akár a gótokkal, akár a terjeszkedő frank Merovingokkal szemben is jól bevethető szövetségesnek bizonyulhattak. Innentől kezdve királyuk már nem csak időleges szövetségese a császárnak, hanem a puszta fegyveres együttműködéseken bőven túlmutató partner. Közel 6000 harcossal részt vettek többek között a bizánci–gót háborút is lezáró, gyakorlatilag mindent eldöntő Busta Gallorumi (Tagine) csatában is, ahol a Totila vezette gótok ereje éppen a centrumban elhelyezkedő, a herul erőkkel vállvetve hősiesen küzdő langobardok ellenállásán roppant meg végleg (és persze a szélekről rájuk zúduló bizánci nyílzáporon). Emellett ott találjuk egységeiket a bizánci seregvezérek mellett a Szasszanida Birodalom ellen vívott kaukázusi küzdelmekben is. [440]

[438] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, I, 24.
[439] Kiss 2010a.
[440] Jarnut 1982, 25.

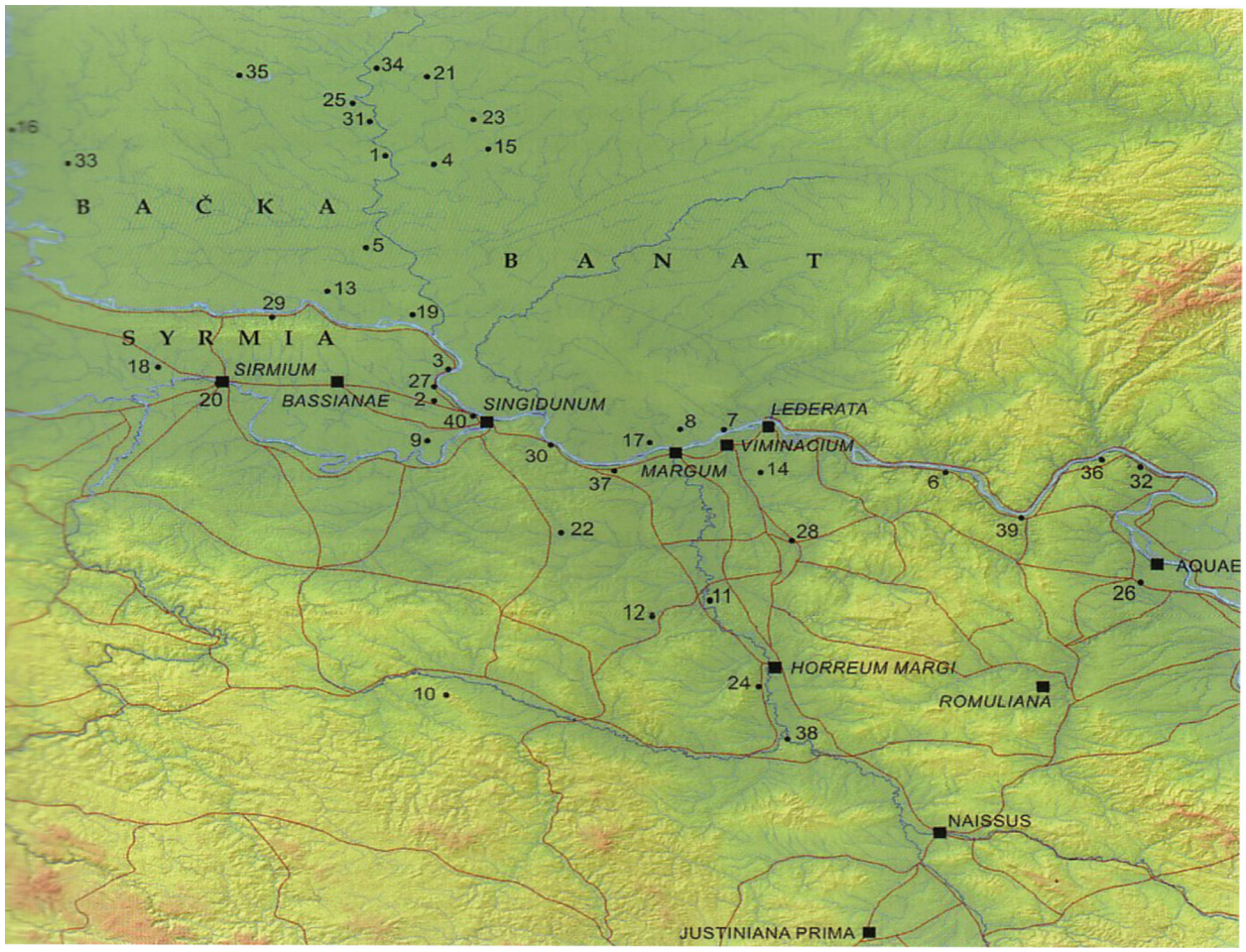
V.3. Fapadossal a világ körül, avagy az univerzális békefenntartók – A herulok esete

A Kárpát-medence kora középkori történetében a herul volt az a csoport, melynek neve végül összefonódott a korai bizánci állammal, valamint az írott források adatai alapján egyfajta antik „idegenlégióként" is tekinthetünk rájuk. Szövevényes útjuk a Birodalmi szolgálat irányába királyságuk szétesésével kezdődött meg. A herul népesség a langobardoktól elszenvedett vereséget követően (508/510) több csoportra szakadt. Rodulf népének egyes maradékai behódoltak a győztes langobardoknak, mások pedig Theoderich védőszárnyai alá Itáliába menekültek. A népesség (feltehetően főként fegyveresekből álló közösség) egy másik része szintén elhagyta szállásterületét, és dél felé, a gepidák királyságának irányába vette útját. A keletre vonuló töredékek egy ideig a gepidák szomszédságában éltek, azonban rövidesen összetűzésbe kerültek velük, és a tőlük elszenvedett vereségek után recepciót (a bizánci területekre történő bebocsátás) kértek Anastasiostól.[441] A császár a dunai határszakaszon telepítette le őket (feltehetően a mai Belgrád és Kostolac magasságában), de ezzel kapcsolatban nem található pontos adat az írott kútfőkben.

A Duna-vidéknek, a folyó bizánci *limes*ére eső szakasza az 5. és a 6. század folyamán régészeti szempontból egy nagyon változatos, sokszínű képet fest. A települések döntő részén szembetűnő a római kori állapotokhoz képest a változások köre. A települések – miként Sirmium esetében is láthattuk – jelentős területi csökkenéseken mentek keresztül. Az 5. század középső harmadában, azaz a hun periódusban több esetben is tapasztalható barbár beköltözés a római városok folyamatos támadások miatt egyre inkább elhagyatottá váló magjaiba. A 440-es évek hun hadjáratai egy időre felszámolták a keletrómai birodalom helyi igazgatási rendszerét a térségben, mely csak talán az 5. század utolsó harmadára és végére áll majd ismét vissza. A részben felhagyott épületek és az egykori lakó térségekben így jelennek meg a szórtan elhelyezkedő magányos temetkezések, vagy a kisebb temetők is. A barbár betelepülőket azonban a bizánci kormányzatnak javarészt sikerül integrálnia a hun korszakot követő hatalmi visszarendeződés alkalmával. Több város esetében is szembetűnő, hogy mind az új jövevények anyagi művelődésének egyes elemei, mind pedig a helyben maradó római lakosság szokásrendszerének számos eleme megőrződik a közösen használt lelőhelyeken. Az 5. század végén és a 6. század folyamán egy újabb nagyobb betelepülési hullámot tudunk azonosítani, hiszen több lelőhelyen is ekkoriban nyitják meg azokat a sírmezőket, melyek a Kárpát-medence és a Meroving-kor barbár világával (és az északi térségekkel is) nagyon intenzív kapcsolatokat mutatnak. Az új barbár betelepülők (talán eleinte pont az 512-től befogadott herulok) sokszor az egykori városok peremein, a falakon kívül található régi temetőket kezdik el tovább használni, illetve gyakorta új lelőhelyeket is megnyitnak. A korábbi, római kori alapokkal rendelkező településeken nagyon eltérő módon jelentkezik a Birodalmon kívüli csoportokhoz köthető leletanyag. Míg egyes nagyobb városokban főként csak a jellegzetes viseleti elemek és néhány temetkezésekre jellemző egyedi vonás alapján tudjuk azonosítani a barbárokhoz kötődő emlékeket, addig más részeken a nagyon karakteres tárgyi kultúra és szokásrendszer lenyomatai (fegyveres temetkezések, észak felé mutató kapcsolatok) is szembeötlőek.[442] Ugyanakkor több helyen is számolhatunk a római anyagi művelődés meglétével, melyet főként a helyben kitartó korábbi népesség próbál meg továbbörökíteni utódaira (a puritán tárgyi kultúra mellett főként a szarkofágos és téglás sírok szokása). Feltehetően ezek a helyi tradíciók élénken hatottak a beköltöző barbárok szokásaira is, akik számos elemet maguk is elkezdtek alkalmazni az új hazájukban. Ez a fajta roppant vegyes kép az, ami

[441] Prokopios, De bello Gothico, II, 14, 27; Marcellinus comes, 512; Sarantis 2010, 369.

[442] A feltárt temetkezési helyek 6. századra keltezhető részeiben nagyon eltérő kép bontakozik ki. A fegyverek mellékelése például nagyon eltérő módon jelentkezik a síranyagban. Míg az írott kútfők alapján a herulok egyik bázisának számító Singidunum eléggé jelentős mértékben bolygatott sírokat tartalmazó temetőiben szinte alig leljük fel az egykori harceszközöket, addig a viminaciumi és margumi sírmezők anyagában ezek a férfi sírok karakteres leleteit képezik (Bugarski–Ivanišević 2018a, 96–104).

119. kép. A Duna-vidék birodalomhoz tartozó területén belül található germán jellegű lelőhelyek
Fig. 119. Archaeological sites of Germanic influence within the territory of the Byzantine Empire

meghatározza a Duna bizánci oldalának régészeti arculatát a korszakunkban.[443]

Az írott kútfők tudósításai is nagyjából ezeket a régészet alapján szemléletesen vizsgálható állapotokat vetítik elénk. A Duna mentén található *limes* egyfajta új, a birodalomhoz hű germán zsoldos és a továbbélő, illetve visszaköltöző népesség szimbiózisát teremtette meg. Ezekhez az állapotokhoz természeten az is erőteljesen hozzájárult, hogy egy kisebb lázadás után a bizánciak szigorúbb ellenőrzés alá vonták a keleti germánok megmaradt alakulatait. A következő biztos időpont a Birodalomban élő herul csoportok történetében 527 és 528-ra tehető, ugyanis ekkor Justinianos fogadta vezetőiket a császárvárosban, hogy azok személyesen tőle vegyék fel a keresztséget. Maga az áttérés aktusa egy tudatos tervezés része lehetett, hiszen Justinianos feltehetően egy olyan herul vezető réteget szeretett volna létrehozni, mely több szállal kötődik hozzá, és vallása révén egyben lojálisnak is bizonyul. A megálmodott rendszer uralkodásának korai szakaszában tökéletesen működhetett, tekintve, hogy a germán csapatok több ízben is megvédték *Illyricum*ot.

A herul egységek már az 530-as évektől kezdve a korai Bizánci Birodalom hűséges katonai segédnépeinek sorába léptek. Szolgálatuk kiemelten fontosnak számított, hiszen a Birodalom szempontjából kulcsfontosságú utak mentére telepítették őket, a Balkán előterébe. Közösségeik így az Osztrogót Királyság, a Gepida Királyság és az Al-Duna felől ezekben az évtizedekben megjelenő szlávság erői közé ékelődve védték a „rómaiak" államát. Határvédő szerepük az 530-as években kezdődik meg, ugyanis ekkoriban részt vettek a barbár

[443] Bugarski–Ivanišević 2018a, 107–112.

120. kép. A Niké-felkelés. A Justinianos császár uralmát leginkább megingató eseménysorozat alkalmával a cirkuszi pártok, a kékek és a zöldek szimpatizánsai összefogtak. A „sportegyesületeken" túlmutatóan ez a két csoportosulás testesítette meg a késő ókorban a társadalom két részét a Birodalmon belül: az arisztokráciát és a plebset. Rivalizálásuk mögött sok esetben a politika és a gazdasági érdekek húzódtak meg, melyek gyakorta vallási ellentétekkel is kombinálódtak

Fig. 120. „The Nika riot or revolt". The event that most seriously shook the reign of Emperor Justinian, when circus factions, blue and green sympathisers joined forces. Beyond the ‚sporting associations', these two groups represented the two sections of society within the Empire in late antiquity: the aristocracy and the plebs. Their rivalry was often motivated by political and economic interests, often combined with religious differences

betörések elhárításában (gepidák, bolgárok, gótok, szlávok), valamint fontos szerepet vállaltak egységeik a Justinianos császár hatalmát megrengető 532-es konstantinápolyi Niké-felkelés leverésében is (az elégedetlenkedő tömeget ők mészárolták le lovasaikkal a Hippodromban).[444]

Az első sikereket követően, a köreikben szervezett nagyobb toborzásoknak köszönhetően herul csapatok kerültek a Bizánci Birodalom több hadszínterére is, ahol fegyvereik kiváló szolgálatot tettek. A Balkán-félszigettől és a bizánci fővárostól távol első ízben a mai Törökország területén talál-

[444] Jordanes, Romana, 363; Marcellinus comes, 530.

121. kép. Az utolsó vandál uralkodó, Gelimer ezüstérméje
Fig. 121. Silver coin of the last Vandal king, Gelimer

juk meg a herul alakulatokat, melyek Pharas vezetésével, 300 lovassal vettek részt a Daras mellett (ma délkelet-Törökországban található) zajló csatában, ahol a Belisar vezette hadak megfutamították a szasszanida erőket. Pharast és csapatait ezután átvezényelték az egykori Római Birodalom egységét megteremteni kívánó háborúk nyitányához, Észak-Afrikába. 533–34-ben részt vettek abban a „villámháborúban", mely felszámolta az addig virágzó Vandál Királyságot.[445] A fegyveres összecsapásokban való szerepvállalás mellett egy nagyon érdekes epizód is kapcsolódik hozzájuk. Pharas azt kapta feladatul a harcok végeztével, hogy kerítse kézre a hegyekbe menekült vandál királyt, Gelimert. Prokopios leírása szerint a herul tiszt levélben kérte a saját megfogalmazása szerint hozzá hasonlóan „írástudatlan" barbár társát, hogy adja meg magát, és bízza életét Belisar és Justianus kegyére, akik megbocsátók lesznek vele szemben, és kegyes bánásmódot fognak biztosítani számára (patríciusi cím, szenátusi tagság). A többszöri levélváltás (Prokopios szerint a válaszlevélben a büszke uralkodó nem kért mást üldözőjétől csak egy szivacsot könnyei feláztatására, kenyeret éhező rokonának és egy hárfát keservei elsiratására) és a kilátástalan menekülés után a vandálok királya végül megadta magát a herul parancsnoknak.[446]

Egy másik, az írott kútfőinkből is ismert herul vezető gyakorlatilag végig harcolta Justinianos nagyobb háborúinak jelentős hányadát, és kijelenthetjük, hogy katonai szolgálata révén a korabeli Európa és a bizánciak számára ismert kelet földjeinek nagy részén megfordult. A Philemuth nevű herul harcos először a gót háború eseményei kapcsán tűnik fel, ahol a harcok során kitünteti magát, és az Itáliában ténykedő herul csapatok parancsnoki címét is elnyeri. Az időleges fegyvernyugvást követően a Konstantinápolyba visszavezényelt Philemuthot és társait a perzsa frontra küldik, ahol 543-ban kiújultak a harcok. Többedmagával a herulok közül részt vesz az Anglon mellett folyó csatában (a mai Örményország területén található), ahol a bizánci erők súlyos vereséget szenvednek a perzsáktól. Ezt követően ismét a Balkánon találjuk, ahol az itáliai hadszíntérre tervezett vonulás helyett a betörő szláv törzsekkel kell felvennie a harcot. 549-ben 1500 fős kontingensével részt vesz a fentebb már tárgyalt herul csoportok lázadásának leverésében. A hosszú előkészületek és folyamatos halasztások ellenére végül 552-ben 3000 herul lovas vezetőjeként indulhat el Salonából (ma Solin Horvátországban), hogy Narsés seregének tagjaként meneteljen az itáliai hadszíntérre. A gót háború egész kimenetelét meghatározó *Busta gallorum*i csatában a lovukról leszállított és a bizánci had

[445] Steinacher 2016, 306–310.
[446] Prokopios, De bello Vandalico, II, 6, 20.

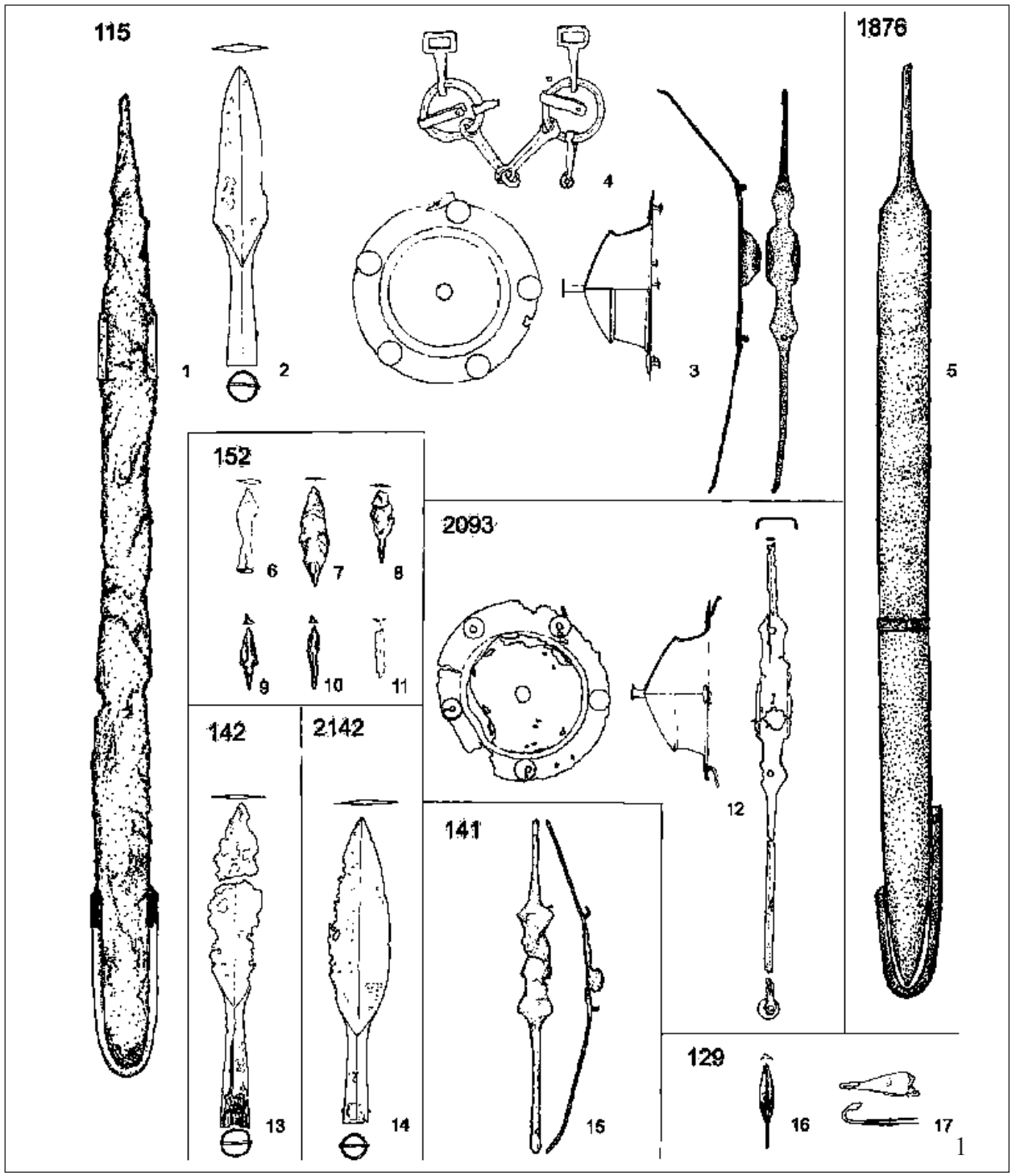

122. kép. Philemuth feltűnéseinek Prokopios műveiből is ismert helyszínei
Fig. 122. The scenes of Philemuth's appearances, also known from the works of Procopius

centrumában elhelyezett katonái élén döntő szerepet vállal Totila gót király erőinek megsemmisítésében. A legendássá váló harcos a győzelmet követően még Róma elfoglalása során is kitünteti magát, valamint azt a feladatot is megkapja, hogy kutassa fel a menekülő gót uralkodót, Teiát. Életét végül Cumae (a mai Nápoly mellett található város, ahol az ókorban a legendás jósnő, Sibylla is működött) ostrománál fejezi be 553-ban, ahol nem a harcok, hanem egy váratlan betegség végez vele, Justinianos egyik leghűségesebb barbár katonai vezetőjével.[447] A mai Olaszország, Örményország, Horvátország, Szerbia, Észak-Macedónia, Koszovó, Törökország és Bulgária földjén egyaránt megfordult a herul csapatok parancsnokaként, de ezek mindössze csak azok a biztos állomáshelyek, melyeket Prokopios munkájának köszönhetően ismerünk pályájából. A korszak emberének és a Kárpát-medence peremén élő germán csoportok tagjainak ezek a távolságok és kulturális távlatok (a bizánci–mediterrán és a saját germán mellett a kelet szasszanida művelődése is), melyeket egy rövid életen belül sikerült megtapasztalni, szinte felfoghatatlannak tűnhettek.

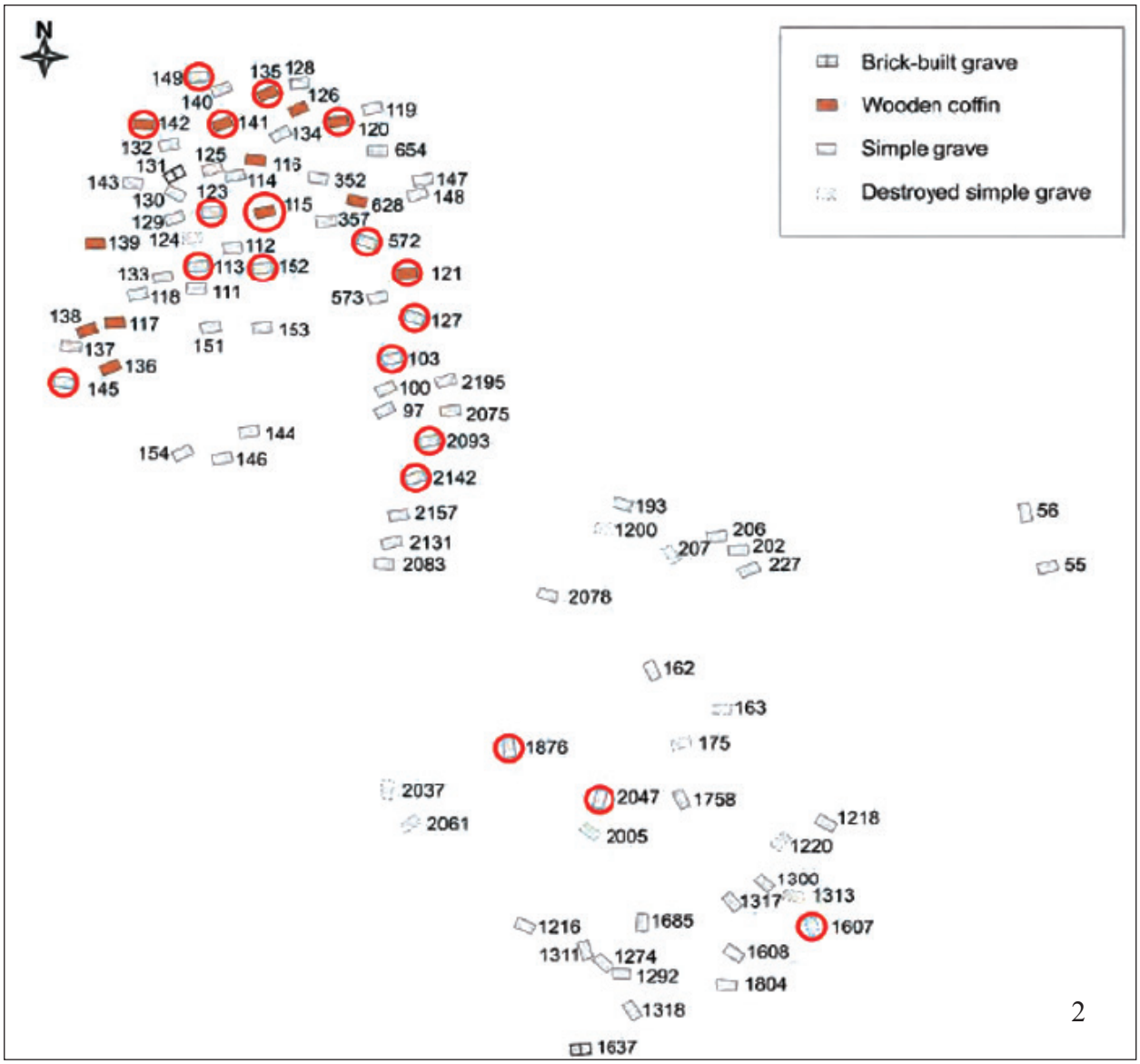
A herul erőkkel kapcsolatban a legáltalánosabb észrevétel az írott forrásokban, hogy főként könnyűfegyverzetű harcosok alkották soraikat.[448] Ezeknek az adatoknak azonban nem biztos, hogy igazi forrásértéket tulajdoníthatunk. Számos leírás alapján ugyanis elképzelhető, hogy ez csak egy a korábbi germánokra vonatkozó sztereotípia és hagyomány utolsó megnyilvánulása lehetett az írott kútfők lapjain. Prokopios a szasszanida erőkre támadó herul egységeket könnyű fegyverzetű csapatokként írja le, akik dárdájukon kívül csak pajzsot és védőfegyverzetként bőrből készült mellényt (sisak nélkül) viseltek.[449] A 6. század végén Maurikios császár nevéhez kapcsolt hadászati kézikönyv – mely sok ponton a Justinianos korára vonatkozó információ-

[447] Martindale 1992, 1020–1021; Steinacher 2017, 156–158.
[448] Jordanes, Getica, 261.
[449] Prokopios, De bello Persico, I. 25, 27.

123. kép. 1–2: Fegyveres temetkezések leletei a jórészt barbár zsoldosok földi maradványait rejtő viminaciumi (Kostolac, Szerbia) temetőből. A közelharci és távolsági fegyverek nagy száma mellett a korszak viszonyaihoz képest feltűnően magas az itt eltemetett férfiak aránya. Utóbbi tény is mutatja, hogy a területet védelmező barbár katonaság használhatta a lelőhelyet. A temetőtérképen piros karikával vannak jelezve a fegyveres sírok

Fig. 123. 1–2: Weapon graves from the cemetery of Viminacium (Kostolac, Serbia), which contains the remains of largely barbarian mercenaries. In addition to the large number of close combat and distance weapons, the proportion of men buried here is strikingly high for the period. The latter fact also indicates that the site may have been used by the barbarian military defending the area. The graves with weapons are marked with a red circle on the cemetery map

kat viszi tovább – megemlíti a gyalogság ajánlott felszerelései között az ún. herul kardot is.[450] A könnyű fegyverzetűnek minősített gyalogos csapatok mellett azonban szép számmal emlékeznek meg kútfőink lovas alakulataikról is, melyek tevékenyen vettek részt a nyílt csatákban. A germán segédcsapatok régészeti emlékanyagát magukba foglaló lelőhelyeken a feltárt anyag összetétele viszont nem minden esetben támasztja alá az írott forrásokban rögzített könnyű fegyverzet létét. Ezekben a sírokban sokszor a teljes nehéz hadi felszerelés (pajzs, lándzsa, kard) elemei is mellékelésre kerültek. A gazdag tárgyi anyaggal ellátott vezetők temetkezései mellett azonban természetesen ismerjük a könnyebb támadófegyverekkel másvilági útjukra bocsátott személyek sírjait is. Ez az eset is jó példázza, hogy nem szabad figyelmen kívül hagynunk a temetkezési szokások torzító és jelképes voltát sem![451] A kérdést, csak a régészeti eredményekre támaszkodva, feltehetően nem tudjuk tisztázni.

A Justianus-féle „visszafoglaló háborúk” feltehetően rendkívüli mértékben igénybe vették a Duna mentére telepített barbár lakosság embererőtartalékait is.

[450] Maurikios, Stratégikon, XII B, 4.
[451] Bugarski–Ivanišević 2018, 311–320.

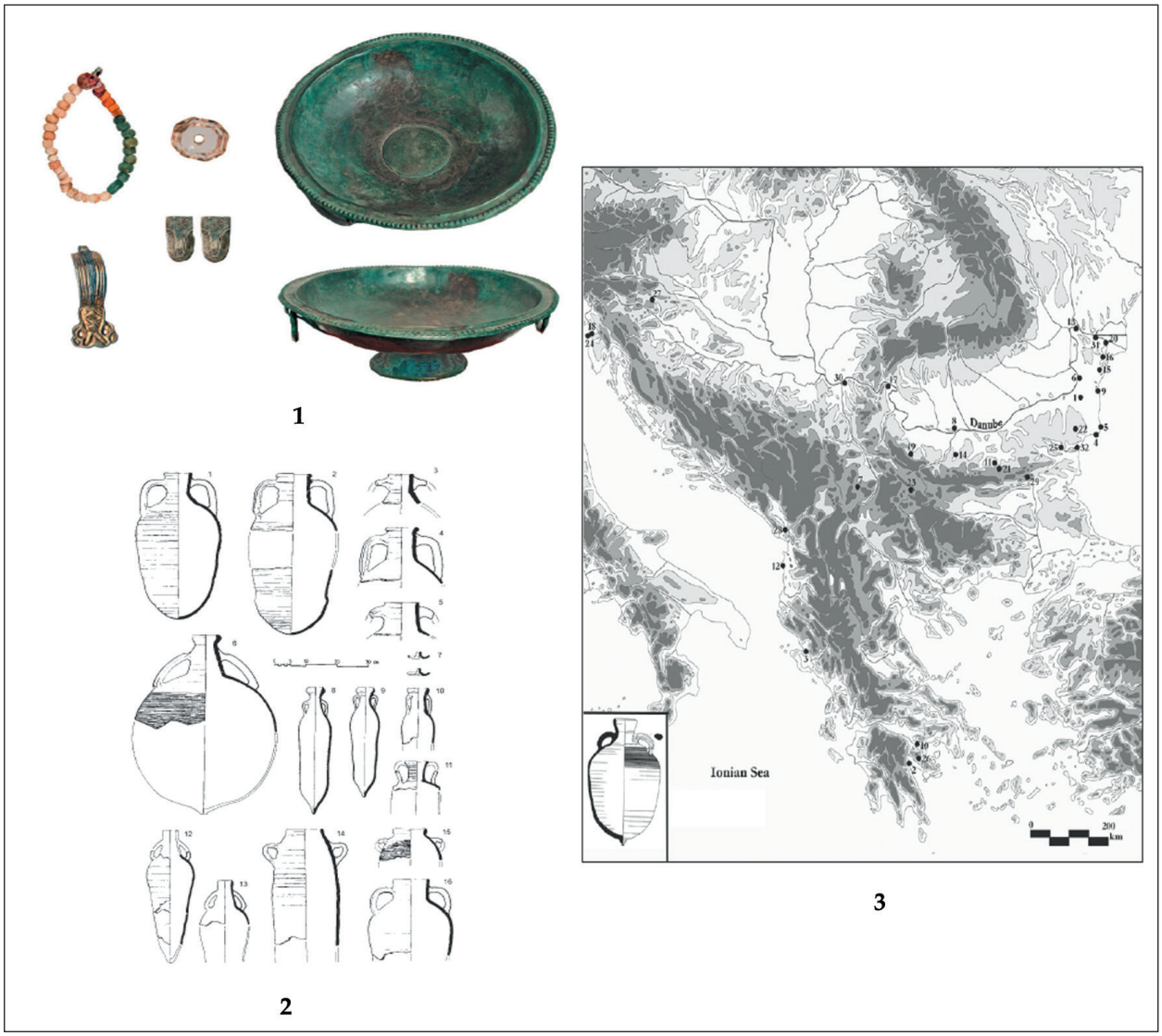
124. kép. Barbár zsoldosokat ábrázoló bizánci terrakottacserép Vinica kale Gradište (Vinica, site Gradište) lelőhelyről, a 6. századból. A bibliai Ígéret Földjét elfoglaló Józsué és Káleb van a kis felületen ábrázolva, azonban megjelenítésük a „szarvas" sisakokkal inkább a korszak germán (főként bajuvár) területekről érkező zsoldosait idézi. Ezek a harcosok folyamatos utánpótlást biztosíthattak a dunai határok mellett élő herul közösségeknek is
Fig. 124. Byzantine terracotta tile depicting barbarian mercenaries from the 6th century at Vinica kale Gradište (Vinica, site Gradište). Joshua and Caleb, who occupied the biblical Promised Land, are depicted on the small surface, but their image with the 'horned' helmets is more reminiscent of mercenaries from Germanic (mainly early Baiuvarii or Bavarians) areas of the period. These warriors could also have provided a steady supply of men and warriors for the Herulian communities living along the Danube borders

A harcokban részt vevők számadatai (3-5 ezer fő) alapján nem feltételezhetünk több tízezres barbár tömeget szállásterületükön sem. Egy-egy egység gyakran jelentősen megfogyatkozva tért vissza a kiinduló bázisterületre, vagy esetleg már hírmondó sem maradt belőle. Ennél fogva elképzelhető, hogy a herul jelző ismét csak egy általános kifejezője lett a Birodalom szolgálatába álló germán csoportoknak. Könnyen megeshet, hogy a határ barbár oldaláról a jobb élet, a zsold és ellátás, valamint a „római" életmód halvány visszfényének reményében többen is csatlakozhattak a herul közösségekhez, ezzel is növelve létszámukat.[452] A bizánci állam területén belül még mindig részben léteztek azok a városias jellegű települések és a Birodalom egymástól távol eső régióit összekötő szellemi és anyagi kultúra, ami vonzó lehetett a barbárok számára (a Justinianos-korban a hadseregnek járó juttatásokról nem is beszélve). Az 530-as évek császári rendelkezéseinek köszönhetően a Balkán északi terében található határszakasz barbár katonaság védte helyőrségeit az Égeikum területéről láthatták el éves szinten kifizetett mezőgazdasági terményekkel. Erre részben az erődökből származó amforák is utalnak. A sírokban található presztízsértékű tárgyak mind azt sejtetik, hogy ez a katonai elit felhalmozta ezeket a javakat, és jelentős mértékben meggazdagodott belőle.[453]

A kiemelkedő életutak mellett szerencsés módon több ismerettel is rendelkezünk a herul, illetve a határrégióba települő barbár-germán csapatok tárgyi emlékeivel kapcsolatban. Egy-két egységük gyakorlatilag Itáliától a Közel-Keletig bejárta az akkor ismert világ jelentős részét. Ezeknek a „nagy utazóknak" a hagyatékát is fellelhetjük a régészeti leletanyagban. A bizánci határerődök anyagi kultúrájának, valamint a *Barbaricum* Skandináviáig elhatoló kapcsolatrendszerének egyaránt a herul közösségek lehettek az egyik fő összekötői. A dunai határszakaszon élő germánság ennél fogva egyfajta kulturális közvetítői szerepet is betölthetett a bizánci állam és a szomszédos barbár királyságok között. Erre utalhat többek között a mai Belgrád és a tőle keletre található erődök mellett elhelyezkedő barbár származású csoportok temetőiben feltárt igen vegyes eredetű tárgyak egész sora. A mai Belgrádban (az antik Singidunum) és Kostolacban (az antik Viminacium) előkerülő lelőhelyeik a korszak jellegzetes germán kultúrája mellett erőteljes mediterrán, valamint klasszikus bizánci hatásokat tükröznek.[454]

Ezek a fegyverforgatók a császárságtól kapott éves ellátásokon kívül sok luxustermékhez (fémedények, nemesfém tárgyak, díszfegyverek), valamint a bizánci elit szokásait utánzó tárgyakhoz

[452] A két terület, azaz Észak-Európa és a Bizánci Birodalom előtere közötti, talán éppen a zsoldosokhoz köthető régészeti nyomokról lásd: Quast 2018; Quast 2019.
[453] Bugarski–Ivanišević 2018, 320–322.
[454] Ivanišević–Kazanski–Mastykova 2006, 119–123, 131–134; Milinković 2003, 177–178; Milinković 2011, 131–132; Bugarski–Ivanišević 2018a, 96–104.

125. kép. A Duna-vidék barbár katonaságának gazdag kapcsolatrendszere. A viminaciumi temető 118. női sírjából származó, különböző kulturális hatásokat egy temetkezésen belül felvonultató tárgyak sora. Külön kiemelendő a sír Mediterráneumból származó bronzedénye és az egyedi germán hatásokat mutató zoomorf fibulája. A terület katonaságának ellátását jórészt az Égeikumból, illetve a Közel-Keletről oldották meg, amire az írott források mellett főként az említett régiókból származó amfora leletek is utalnak. A képen a Svetinja lelőhelyről származó amforák, illetve a balkáni provinciákban a fent említett régiókból szállított példányok elterjedési térképe látható

Fig. 125. A set of objects from the 118th female grave in the Viminacium cemetery, showing different cultural influences within one burial. Of particular note is the Mediterranean bronze vessel and the zoomorphic brooch from the tomb, which shows unique Germanic influences. The military of the Danubian and North Balkan provinces was largely supplied with food and other goods from the Aegean and the Middle East, as evidenced by amphora finds from these regions, in addition to written sources. The picture shows the amphorae from the Svetinja site and a distribution map of amphorae from the above-mentioned regions reaching the northern frontiers of the empire (Danubian and Norh Balkan region)

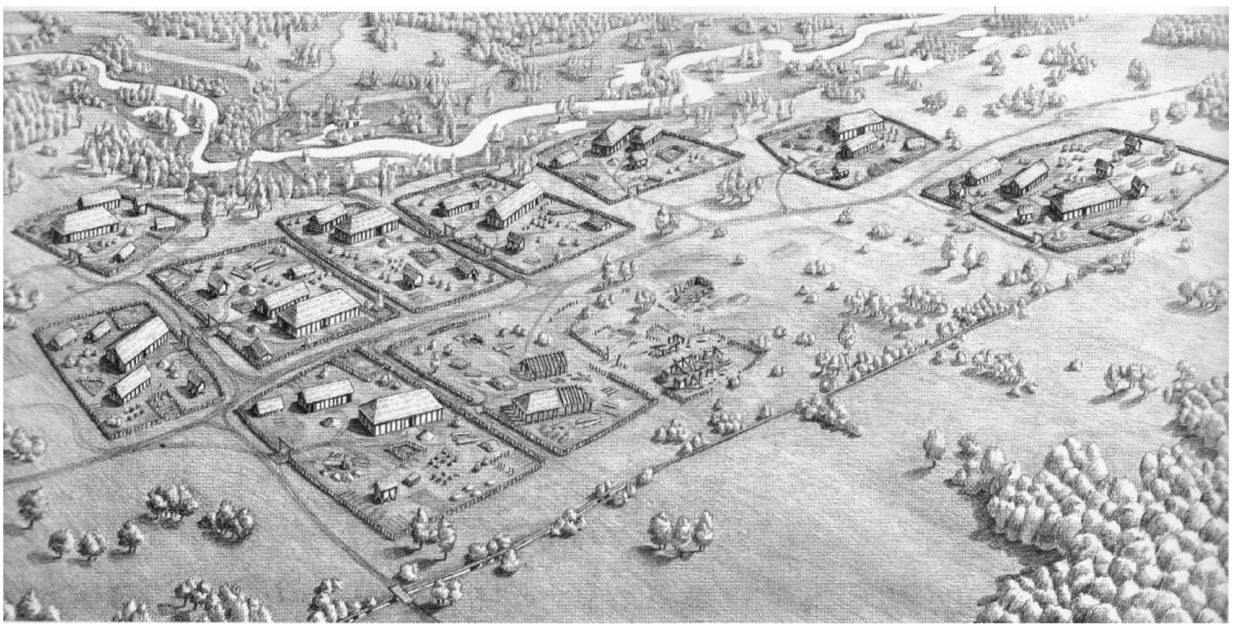
– ahogy az általuk közvetített kulturális értékekhez is – hozzájutottak. Az ellátások és kapcsolatok révén helyzetük nagyban összevethető a mai Közel-Keleten szolgálatot teljesítő amerikai hadsereg alakulatainak körülményeivel, minthogy utóbbiak is megkapnak hazájukból minden – akár luxuskategóriába is tartozó – utánpótlást, melynek tárgyiasult formáit sokszor közvetítik a helyi lakosság irányába is. Azt talán leszögezhetjük, hogy mindenféleképpen őket illeti meg a kor „világlátott barbár” jelzője.

VI. AZ ANYAGI KULTÚRA A 6. SZÁZADBAN

VI.1. A SOROS TEMETŐK

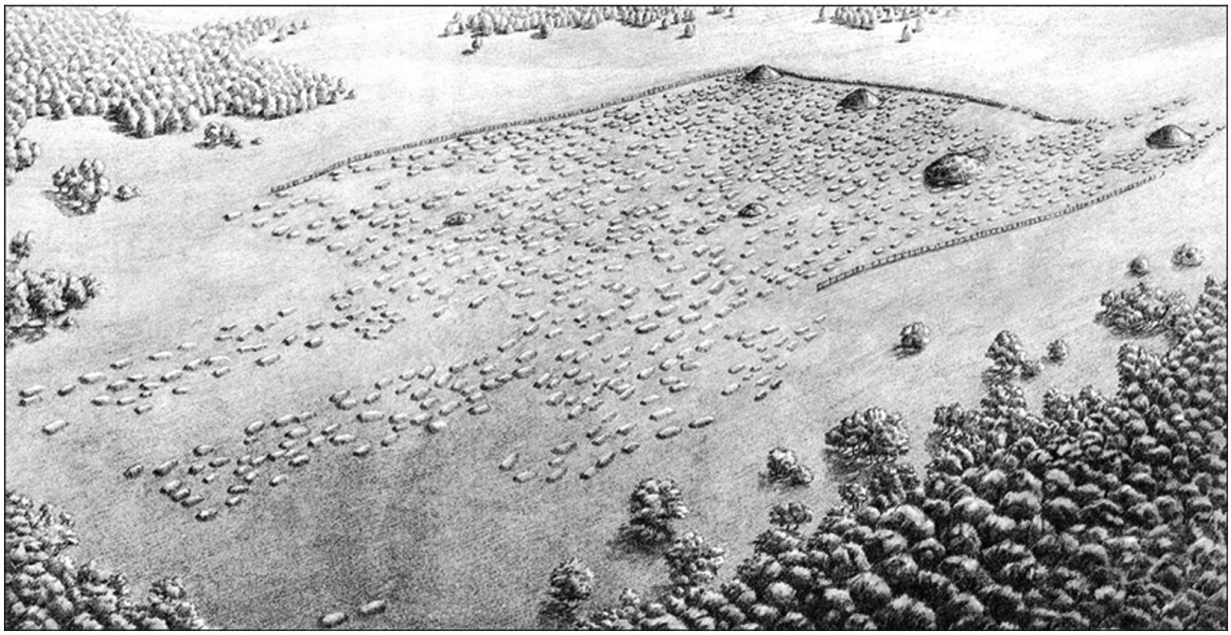
Az 5. század első felében tapasztalható, nagy népességmozgással járó migrációk alábbhagyását követően Európa nyugati felében újra visszaállt az állandóság, és a lakosság létszáma is növekedésnek indult. Ebben az időszakban a megerősödő központi és regionális hatalmaknak köszönhetően a települési rend is újfent megszilárdult, ugyanis létrejöttek a nagyobb vidéki központok, falusias lakóterületek.

A nyugati területeken belül – az egykori Római Birodalomhoz tartozó részeken – a Meroving királyok főhsége alatt a korábbi városokban az élet bár fokozatosan átalakult, ugyanakkor nem szűnt meg teljes mértékben.[455] Nagyobb törés és változás csak a 7. századot követően érzékelhető. Ez részben a késő római korban meginduló és ekkoriban befejeződő társadalmi-gazdasági rendszereket érintő átalakulásokhoz, részben pedig a Mediterrán-térség életében beálló törésekhez kapcsolható (a Bizánci Birodalom jelentős zsugorodása, gazdaságilag fontos területeinek elvesztése, az arab terjeszkedés). Az iszlám vallás és kultúra terjedése a Mediterráneum keleti és déli felében alapvonásaiban formálja át azt a gazdasági és társadalmi berendezkedést, mely a római kor óta részben érintetlenül fejlődött, és amelyhez a betelepülő germán-barbár csoportok is hozzá idomultak. Az egykori Római Birodalom nyugati felében a gazdasági termelés jelentős visszaeséseket produkált már a 4. századtól kezdődően is, de a kapcsolati hálók főleg a luxustermékek behozatala miatt továbbra is léteztek a Földközi-tenger térsége felé. Az élesebb váltás tehát nem az 5. század, hanem sokkal inkább a 7. század dereka után érzékelhető az európai hétköznapokban is (a kereskedelmi forgalom irányának, arányainak és összetételének jól követhető a változása, új útvonalak felfedezése). Ekkor a bizánci állam és az általa generált Mediterráneum-központú gazdasági rendszer átalakulásával kezdenek el kialakulni Európa-szerte azok a regionális központok, amelyek

126. kép. A Meroving-kor végén és Karoling-kor elején átlagosnak mondható település rekonstrukciója Dél-Németországból. A falusisas jellegű települések ekkor is sokszor kisebb, egymás mellett álló tanyák láncolatából álltak
Fig. 126. Reconstruction of a typical settlement from the late Merovingian and early Carolingian period in southern Germany. The villages of this period, too, often consisted of a chain of small farms next to each other

[455] WICKHAM 2005, 591–693; HENNING 2009.

127. kép. Egy Meroving-kori soros temető rekonstrukciója. Az évszázadokon keresztül használatban lévő lelőhelyekre gyakorta több száz ember is temetkezett
Fig. 127. Reconstruction of a Merovingian-era row grave cemetery. Burial sites that have been in use for centuries have often been used to bury hundreds of people

megteremtik a későbbi nyugati fejlődés alapjait is. Az egykori Keletrómai Birodalom örökösei ebben a válságokkal és erőteljes külső támadásokkal tarkított korban gyakorlatilag a létükért küzdöttek, a jelentősen összeszűkülő területek pedig egy új rendszer létrehozását sürgették. A mediterrán világ és a germán Európa között a kapcsolatok természetesen továbbra is megmaradtak, de az útvonalak és a hálózatok jelentős átalakuláson estek át. A kölcsönös haszonnal járó ügyletek ellenben fokozatosan megszűntek, példának okáért nem véletlen, hogy a 7–8. század folyamán a Frank Királyság is elkezdett északi irányba nyitni.[456]

A 7. század közepét megelőző, az 5. századi nagyobb népmozgásokat követő „átalakulás" a régészeti leletanyagban is jól kitapintható. Ekkor veszi kezdetét ugyanis egy új prosperáló időszak, melynek egyik fő jellegzetessége alapján a periódust az ún. sorostemető-korszaknak is szokták nevezni (a német *Reihengräberfeld* terminus után).[457] Ez a kulturális egység az 5. század második felétől a 8. század elejéig éli virágkorát. Az Atlanti-óceán nyugati partjától egészen a Kárpátok keleti hágóinak vidékéig a különböző germán nyelvet beszélő népcsoportok anyagi művelődése mind ennek a rendszernek a részeként határozható meg. Az adott periódus szerencsés módon éppen egybeesik a Meroving-dinasztia nyugat- és közép-európai térhódításának idejével is, ezért a korszakot a szakemberek gyakorta nevezik Meroving-kornak. Európa nyugati és keleti részén a kultúra fő ismertetőjegyeit, azaz a több generáción keresztül használatban lévő soros temetkezőhelyeket is ekkor nyitják meg.[458] A mai Francia- és Németország, valamint Svájc területén – ahol teljes egészében kiteljesedhetett ez a fejlődés – 450–700 között folyamatosan használják ezeket a lelőhelyeket, amelyek révén „szerencsés esetben" akár 800–1000 elhunyt maradványait is magába foglaló, a korszak tárgyi műveltségét teljes spektrumában tartalmazó nekropoliszokat is megismerhetünk.

[456] Az európai gazdaság arab előretöréshez kötődő drasztikus változását és a termelés visszaesését a 20. század elején Pirenne fogalmazta meg (Pirenne 1983). A kora középkor gazdaságával foglalkozó írásoknak mai napig ez az origója, ugyanis született több megoldás (megfordítás, antitézis stb.) is az eltelt bő évszázadban: McCormick 2001; Polgár 2019, 235–238; Szenthe 2019, 109–110.
[457] Werner 1950, 23–32.
[458] Quast 1997, 171–172, 179–190.

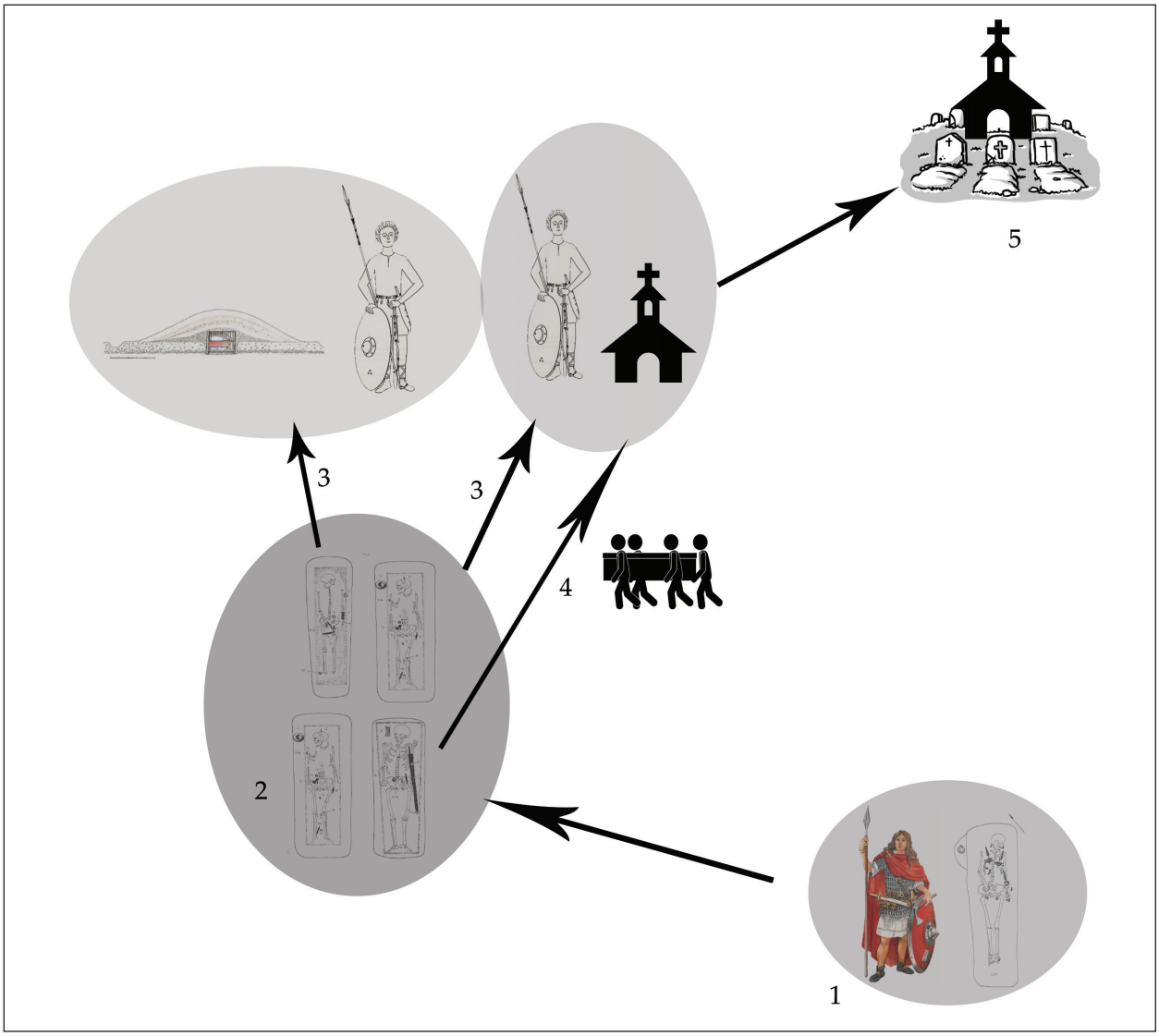
Bár európai szintű jelenségről beszélhetünk, kialakulásának feltételei és formái Galliában és a Kárpát-medencében egészen mások lehettek. Az alapforma létrejöttében döntő lehetett az a mozzanat, hogy a Birodalom tőszomszédságában élő elitek felhalmozott javaikat sok esetben saját temetésük alkalmával – egyfajta reprezentációs igényt is kielégítve – vitték magukkal a túlvilágra. Az első soros temetkezőhelyeket részben a romanizált környezetbe beköltöző barbárok hozhatták létre az egykori birodalom határain belül.[459] Ezek az új betelepülők idővel a korábbi lakosság késő római temetőit is átalakították saját, a kora középkorig is használt nekropoliszaikká. Emellett találhatók olyan területek is, ahol a romanizált alaplakosság és az ő kölcsönhatásuk hiányaival számolhatunk (pl. az egykori alamann törzsek szállásterülete). A nagy népvándorlások utáni sokk, az államszervezet kiépülése és a korábbi különböző kulturális-etnikai hatásokat magukban hordozó elemek integrációja révén jöhettek létre a Kárpát-medence nagyobb sírszámú gepida lelőhelyei is. Ezeknek a kialakulását vélhetően megelőzte egy átmeneti fázis, amit jól szemléltetnek az 5. század második felének kisebb-nagyobb elszórt temetkezőhelyei is. A gepidákkal ellentétben a területre érkező langobardok már egy kész nyugati modellt hoznak magukkal északról, illetve a Cseh-medence környékéről a 6. század első harmadában. Ezt jól mutatja az anyagi kultúra terén is megfogható szorosabb kötődések rendszere (viselet, fegyverzet, temetkezési szokások), ami a Dunántúlt ebben az időszakban sokkal inkább a nyugati sorostemető-kultúra speciális, keleti ágához kapcsolja.

Mi kötötte össze régiókon átívelően is ezt a gazdag kulturális egységet, melynek legszebb tárgyiasult emlékei a halottak világához kötődnek? A temetők általános képét az 5–6. század viszonylatában az alábbi közös ismertetőjegyekkel lehet leírni: 1. A Ny–K tájolás; 2. A csontvázas temetkezési forma elterjedése; 3. A fegyvermellékletek és ékszerek sírba tételének szokása, ami valószínűleg társadalmi reprezentációs formákat rejt magában; 4. A hosszú használati idő; 5. A sírok sorokba való rendezésének hagyománya.[460] Európa nyugati és középső felén a 6. század végétől elkezdődnek a nagy átalakulási folyamatok az anyagi kultúrán belül is. Az egyre inkább kiemelkedő elit a soros temetőkön kívül, szeparálva, szinte családi sírkertekbe helyezi örök nyugalomra halottjait. A régi vezető réteg sírjai gyakorta nagyobb halmok alá kerülnek, ezzel is jelezve anyagi erejüket (a befektetett munka és az időráfordítás a legfontosabb „társadalmi" mutatók ebben az esetben), míg az uralkodókat és hercegeket körülvevő felemelkedő új arisztokrácia a saját maguk által alapított templomokon belül keresi másvilági nyugalmát. Az „Isten házába" temetkező és ezáltal már az új hitet valló elit tagjai mellé családtagjaik eleinte nagyon gazdag túlvilági útravalókat helyeznek melléklet gyanánt (fegyverek, ékszerek, tárgyi mellékletek), amit az idő előrehaladtával egyre inkább elhagynak. Szerepüket a halott lelki üdvéért elmondott fohászok veszik át, melyeket természetesen a család finanszírozott. A 7. század folyamán a vezetőik gyakorlatát követve a soros temetőket használó köznép körében is egyre inkább háttérbe szorul a mellékletadás szokása, míg a század végére szinte el is veszíti jelentőségét. A hatalmi, politikai és vallási átrendeződésnek (az egyház szerepének megerősödése) köszönhetően a népesség felhagyja a korábban évszázadokon keresztül használatban lévő nyughelyeit, és a templomok köré kezd el temetkezni.[461]

Ezzel alakul ki a későbbi középkor klasszikus arculata a Karoling-korszak hajnalán. A Kárpát-medencében a rövidebb időszaknak köszönhetően ezek a folyamatok torzóban maradnak. A 6. század közepén és végén még megvannak az első jelei az elkülönülő elit temetkezéseinek (az avar kor germán népességének körében is), de az egyházi szervezet és a más típusú politikai fejlődés miatt a további változások már nem mennek végbe térségünkben.

A nagyon hasonló szokásrendszer mellett az anyagi kultúra is óriási egységesülésen megy keresztül a fent említett korszak kontinentális Európájában. A fegyverek és viseleti elemek majdnem

[459] Halsall 1992, 196–207; Effros 2003, 192–195; Halsall 2008, 103–117; Fehr 2010, 725–783.
[460] Brather 2014, 223–226.
[461] Brather 2014, 226–233.

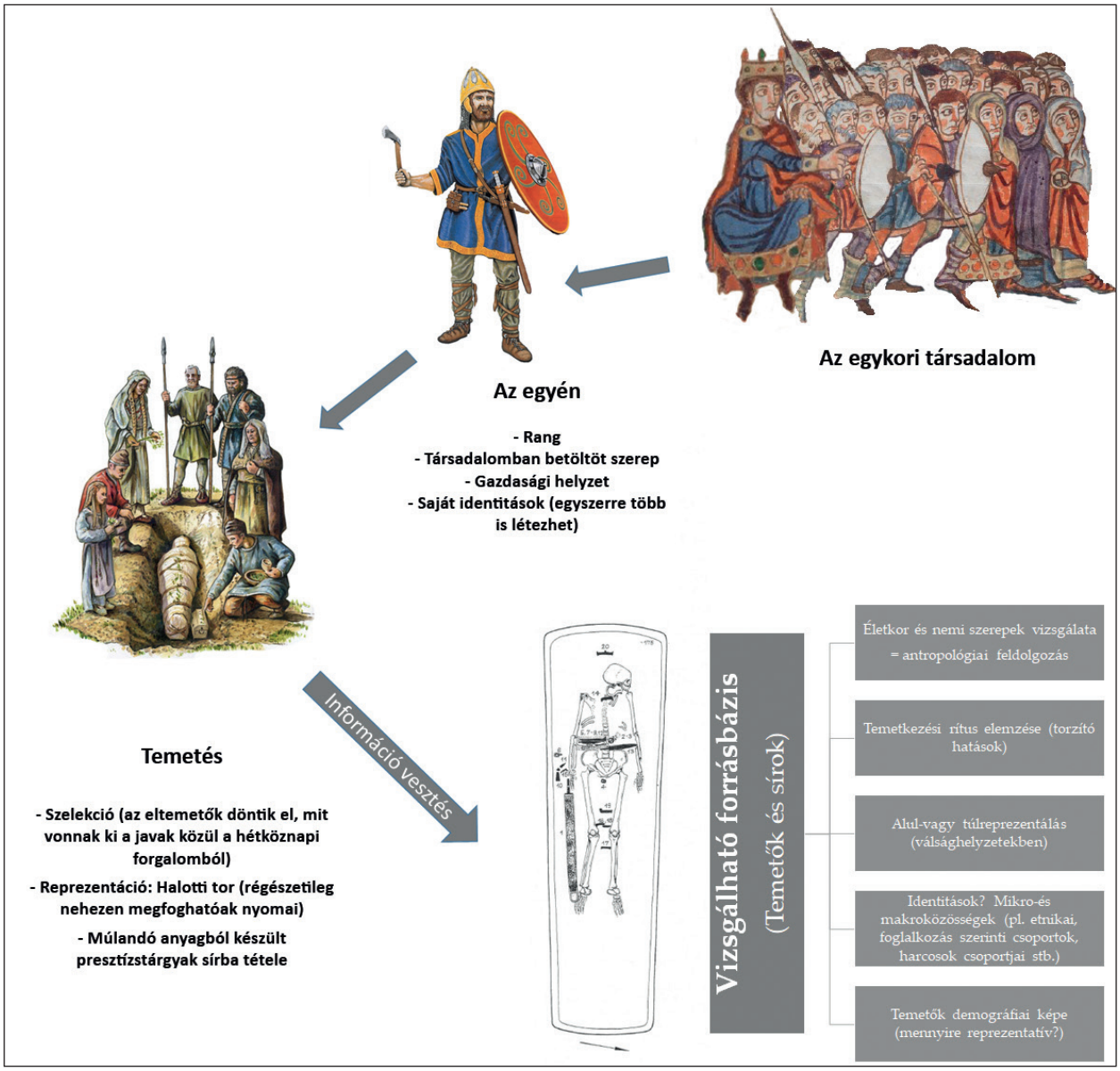

128. kép. A nyugati meroving területeken tapasztalható fejlődés modellje. 1: A kis sírszámú és elit temetők használata az 5. század derekáig-második feléig; 2: Az élet stabilizálódásával elkezdik létrehozni a nagyméretű soros temetkezőhelyeket; 3: Az elit a 6. század végétől részben szeparálódik a közneptől. Vagy elkülönülve temetkezik, pogány szokásokat tartva (akár halmok alá), vagy pedig az új szokásoknak hódolva az általa alapított templomokat kezdi el használni; 4: A keresztény térítés térnyerésével a korábbi soros temetőkbe temetkező népesség is elkezd a templomok köré temetkezni; 5: Létrejönnek az egész középkor arculatát meghatározó templomok körüli temetkezőhelyek

Fig. 128. Model of development in western Merovingian areas. 1: Use of few graves and small elite cemeteries until the mid to late 5th century; 2: As life stabilises, large row grave cemeteries begin to be established; 3: The elite become partially separated from the common people from the late 6th century. Either they are buried in isolation, keeping pagan customs (even under mounds), or they start to use the churches they have founded in order to indulge in the new customs; 4: With the rise of Christian conversion, the population buried in the former row cemeteries also starts to be buried around the churches; 5: Cemeteries around the church, which dominated the whole medieval landscape, are established

minden régióban azonosak lesznek, eltérést inkább csak egy-két helyi formában, valamint az eltérő arányokban fedezhetünk majd fel.[462] A korszak érdekessége, hogy a nagyobb centrumokból kiinduló változások pillanatok alatt jelennek meg más területeken is. Az egyes megszólalásig megegyező viseleti tárgyak régiókon is átívelő hasonlóságát sok esetben nem lehet egyszerűen a kereskedelem létével magyarázni. Az 1970-es években született meg az a nézet, mely a távoli területekről szárma-

[462] Siegmund 2000, 301–350.

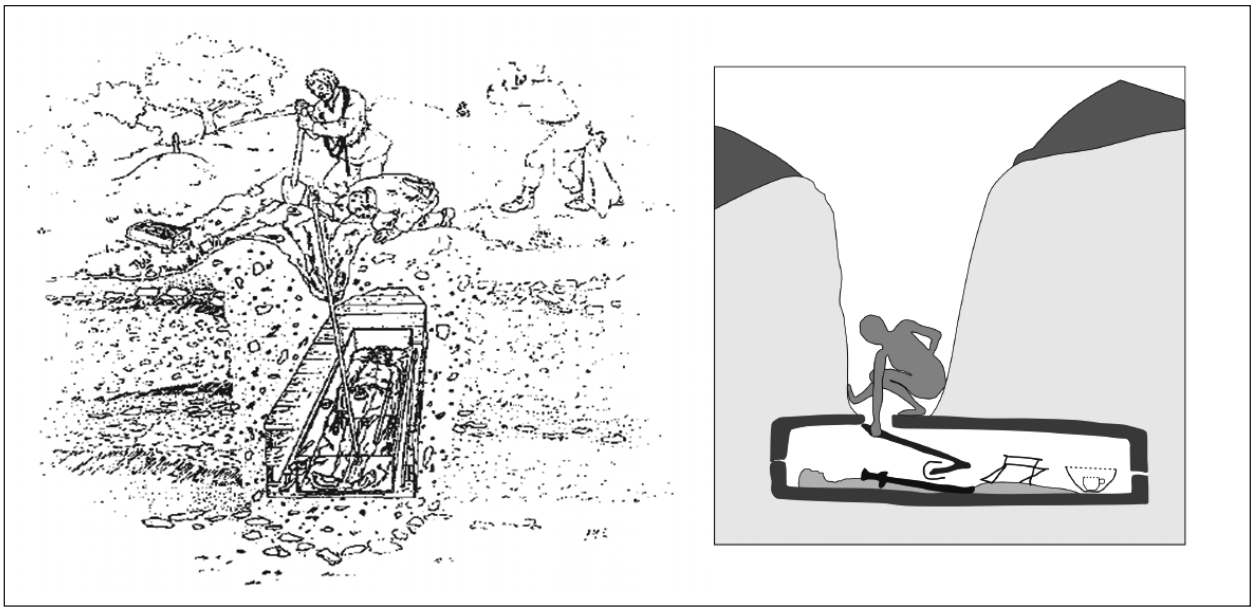

129. kép. A Meroving-kori soros temetők képéből megrajzolható társadalmi modell értelmezési problémái
Fig. 129. Problems of interpretation of the social model that can be drawn from the data of the Merovingian row grave cemeteries

zó tárgyak mögött nem kereskedelmi kapcsolatokat és vándorlásokat feltételezett, hanem ún. vándorötvösök tevékenységével kötötte össze ezek megjelenését. A teória szerint az egyes központok között járó ötvösmesterek közvetíthették hatalmas területeket áthidalva a nagyon hasonló formakincset és technikai eljárásokat, melyeket idővel helyben is elkezdenek utánozni.[463] Ugyanakkor leszögezendő, hogy ez csak az egykori valóság egyik feltételezett értelmezési lehetőségét jelentheti.

A korszakból jól ismert temetkezési szokásokat és egyes jól elkülönülő, a sírokban megfigyelhető leletkombinációkat a korábbi kutatás megpróbálta a társadalom egyszerű leképezéseként az írott forrásokból (főként törvénykönyvekből) is ismert csoportok képviselőihez kapcsolni. Mára már világosan látszik, hogy a temetés menete egy összetett, több síkon is értelmezhető folyamat része volt. Az eltemetésre kerülő személyek –miként ma is – számos identitással rendelkezhettek életük során (pl. foglalkozás-

[463] Werner 1970.

130. kép. A sírrablás és a sírok rituális megbolygatása a korabeli világ teljesen természetes, mindennapi részét képezték. Nem véletlen, hogy ezt a tevékenységet az egyes barbár királyságokban a törvények erejével is megpróbálták tiltani. A 7. század derekán uralkodó langobard Rothari király ellenben hiába szabott ki roppant magas összeget azokra, akiket tetten értek „keresetkiegészítés" közben, halálát követően maga az uralkodó sírja is bolygatás áldozatául esett. A rekonstrukciós rajzokon a szűk rabló akna és a tárgyak kiszedésére alkalmas kampós végű tárgy is látható

Fig. 130. Grave robbing and the ritual disturbance of graves were a natural, everyday part of the contemporary world. It is no coincidence that some barbarian kingdoms tried to prohibit this activity by force of law. The Langobard king Rothari, who ruled in the mid 7th century, imposed a very high fine on those caught robbing graves, but after his death the tomb of the ruler himself was also subject to disturbance. The reconstruction drawings also show the narrow robber's shaft and the hook-ended tool used to remove grave goods

beli, vallási, politikai, harcosi identitás).[464] A korábbi jogi és vagyoni státuszuk, valamint ezeknek az azonosságtudatoknak a meghatározása pusztán a régészeti leletanyag alapján több ponton is buktatókat rejt magába. A temetés, mint az élők hétköznapjait is befolyásoló találkozó, szerves részét képezi a társadalmi életnek és érintkezéseknek. Ezek során a család, válogatva az elhunyt javai közül, a közösség szokásaihoz is alkalmazkodva készíti elő halottját a túlvilági útra. Ugyanakkor ennek a kis eltemető csoportnak meg kell felelnie és egyúttal „reprezentálnia" kell elhunytját és általa magát a családot is a helyi társadalom (falu, település közössége) színe előtt. Ebből fakadóan előfordulhattak olyan esetek is, amikor az adott família a saját anyagi képességeit bőven meghaladó módon látta el a halottját olyan javakkal, azaz olyan tárgyakat temetett el vele, illetve olyan rituálékat hajtott végre az esemény során (akár a régészetileg megfoghatatlan halotti tor formájában), mely bőven meghaladta az aktuális gazdasági lehetőségeit.[465] Hasonló példákat a mai napig is láthatunk világszerte.

A társadalmi csoportok és az egykori vagyoni állapotok meghatározását tovább nehezíti az a jelenség, amely kiemelten érinti a korszakban a nekropoliszok világát: a sírok bolygatása. A temetkezések újbóli felnyitásával kapcsolatban két lehetséges magyarázat is felmerülhet. Egyrészt a közösség tagjai – akik sokszor a temetésen is részt vehettek – az értékesebb tárgyak és a nemesfém utáni éhségükben vetemedhettek a sírrablásra. Ezekre utalhatnak azok az esetek, mikor kifejezetten csak a temetkezés bizonyos területeire ásnak rá a rablók. A másik magyarázatként a rituális felnyitást, illetve bolygatást szokták az újabb szakmunkák kiemelni. Ezekre valószínűleg a halotti szertartások megújítása, esetleg egy-egy tisztító ceremónia (visszajáró halottól való félelem, mely a modern vámpirizmusnak is

[464] Siklósi 2013, 38. A különböző identitásformák különbségeire a régészetben lásd: Koncz–Szilágyi 2017.
[465] Brather 2008, 252–259.

az alapját képezte) miatt kerülhetett sor.[466] Érdekes módon mind a két általunk adott értelmezés megjelenik a korszak büntetőjogi rendelkezései között.[467] A sírrabláson tetten érteknek óriási kártérítést kellett fizetniük, bár megjegyzendő, hogy valószínűleg ennek ellenére is igen népszerű „keresetkiegészítés" lehetett ez a tevékenység az adott korszak Európájában. Akármelyik magyarázatot is fogadjuk el, azzal számolnunk kell, hogy természetesen egy adott lelőhelyen belül akár mind a két eshetőség egyszerre, egymás mellett is létezhetett. A Kárpát-medence viszonyait ismerve is nagyon gyakori, hogy egy-egy temetőben a síroknak akár a 80%-át is megbolygathatták.

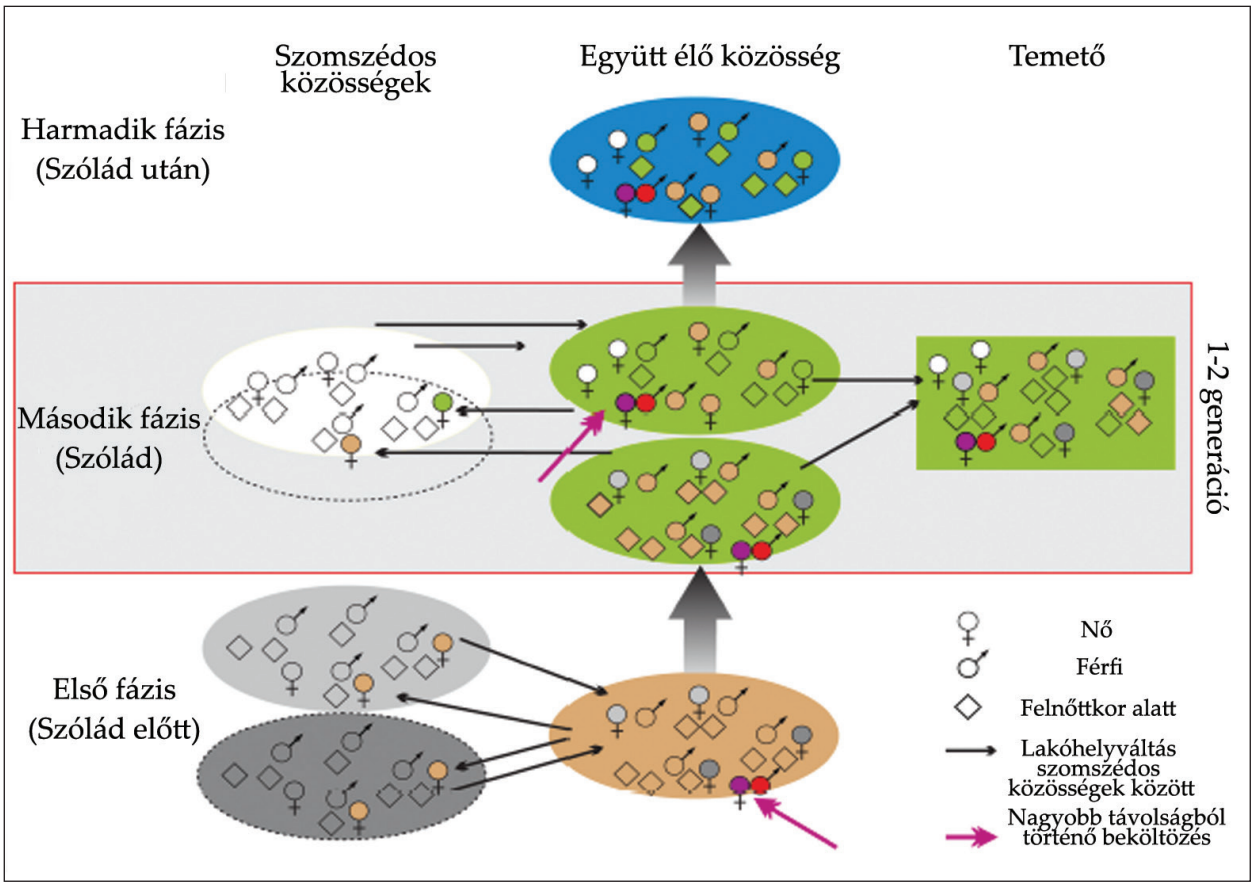
VI.2. Gepida és langobard? Avagy mi rejlik a nevek mögött?

Bár a Kárpát-medence nyugati és keleti felében egymáshoz sok vonásában hasonló anyagi kultúra bontakozik ki az 5. század végétől megindulóan, mégis megfigyelhetők a régiók és kulturális hagyományok között jelentkező élesebb eltérések is. Régészeti körképünk alapján megállapítható, hogy egy a nyugati világ új impulzusait magán viselő népesség és egy a korábbi hun korig visszanyúló keleti germán hagyományokat az új hatásokkal elegyítő csoport tartja kezében a hatalmat. Tény, hogy mind az egyes ékszerekben, azok viseletében, valamint a fegyverzetben is tapasztalhatók nagyobb egységre utaló vonások a két királyság emlékanyagán belül. Ennek tükrében azt hihetnénk, hogy a langobard, illetve gepida férfiak és nők kultúrája, valamint a népesség eredete az adott államalakulatokon belül szinte teljes mértékben megegyezik, azaz egységes gepida vagy langobard arculatot mutat. Ez gyakorlatilag a 20. század elején már korábban is tárgyalt nép = nyelv = régészeti kultúra relációsort juttatja eszünkbe, ami viszont „hamis" illúzióját keltheti az egykori valóságnak. Ha a felszín mögé nézünk, és az objektívabb eredményeket magukban hordozó természettudományos adatokat is szemügyre vesszük, akkor egy alapvonásaiban jóval árnyaltabb tabló áll össze. Az egységes anyagi kultúra ellenére az azt hordozó személyek nagyon sok esetben különböző eredettel rendelkeznek. Legutóbb a szóládi temető részletes elemzése mutatott rá erre. A rövid ideig a Balaton partján megtelepedő (6. század középső harmada) langobard népesség magját egy fegyveres férfi közösség alkotta, mely valószínűleg szintén különböző régiókból érkező, illetve a helyi késő antik lakosság köréből kikerülő személyekkel házasodhatott. A felnőttek szinte kivétel nélkül bevándorlók voltak, de a gyermekkorban elhunyt személyek között is voltak nem helyi születésűek, akik ideérkezésük után távoztak el az élők sorából. Az egy generáción keresztül itt élő csoport tehát egy olyan sok elemből és származási helyről összeverődő kis közösség volt, mely csak rövid ideig élt együtt, egy helyen, Itáliába vándorlásuk előtt.[468]

A Balaton mellett élő népesség körében érdekes módon nagyon kevés közvetlen rokonságban álló személy maradványait lehetett felfedezni, valamint nagyon eltérő haplocsoportokból is került ki a népesség döntő többsége, mely szintén kevert és vegyes eredetüket sejteti. A jelenleg rendelkezésünkre álló természettudományos adatok alapján az ma már több mint valószínűnek tűnik, hogy a 6. századi Kárpát-medencében is ún. patrilokális vagy más néven virilokális társadalom létezett. A fogalom mögött egy erősen férfi központú és vezetés alatt álló közösséget értünk, mely főként a törzsi és nemzetségi fejlődés szintjén álló csoportokra jellemző. A gyakorta szövetségek és gazdasági kötelékek megpecsételéseként is értelmezhető házassági kapcsolatokban általában a férjek és klánjaik domináltak, azaz általában a feleségek költöztek és lettek egy új lokális csoport tagjai.

A természettudományos eredmények megerősítették a korábbi történeti modellek „ráérzését": az ide érkezők idegeneket is előszeretettel fogadtak soraik közé. A gepida népességre vonatkozóan ilyen nagy költségű vizsgálatok egyenlőre még csak három erdélyi temető kapcsán készültek el. Az elemzett minták tanulsága alapján az anyai leszármazási vonalak mindenképpen Észak-Nyugat-Európa, illetve a kon-

[466] Dobos 2014.
[467] Aspöck 2003, 230–235.
[468] Alt et al. 2014; Vida et al. 2017.

131. kép. A szóládi lelőhelyen temetkező csoportok eredete és helyi történetük alakulása az újabb stronciumizotóp- és archeogenetikai kutatások alapján
Fig. 131. The origin and local history of the groups buried in the cemetery at Szólád, based on recent strontium isotope and archeogenetic studies

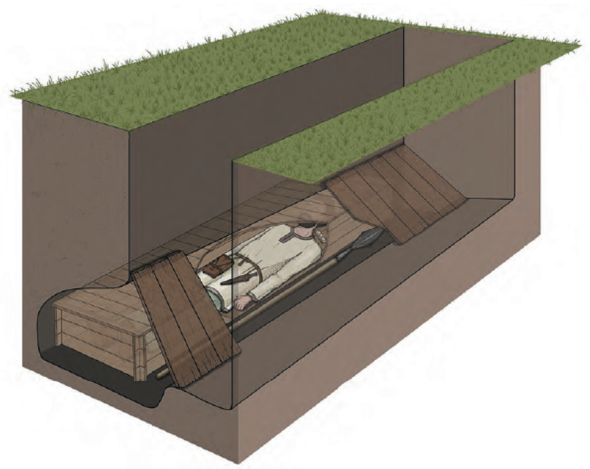
tinens középső és Lengyelország őskori népességeinek irányába mutatnak rokonságot. Emellett azonban már az első vizsgálatok is jelzik, hogy a 6. századi Kárpát-medence keleti felét uraló populáció más eredetű, részben helyben talált és ide szintén bevándorolt közösségekkel is keveredett.[469] Ennek gepida kori alapnépességnek a vegyes eredete már a korábbi és újabb részletes antropológiai vizsgálatok alapján is jól látszik. A germán nyelvet beszélő csoportokra jellemző europid (nordikus, cromagnoid), főként Európa középső és északi vidékeire jellemző embertani típusok mellett a korábbi népességhez köthető elemek (a hun korszak keleti eredetű mongolid jegyeket mutató személyei, valamint a korábban az Alföldön élő szarmaták antropológiai típusai, és mediterrán komponensek) is kimutathatók az antropológiai anyagban.[470] Valószínű, hogy az 5. század második felében a különböző kultúrájú és származású egyének azonosultak a gepida elit és vezetés politikai identitásával, amit jól mutat leszármazottaik tárgyi hagyatéka is.

Jelen régészeti kultúra esetében tehát jól adatolható, hogy egyértelműen politikai identitás kifejeződéséről van szó, egyfajta felülről diktált divatról, melyhez az érvényesülés reményében a népesség nagyobb része is idomult. Ugyanakkor érdekes módon némely esetben a korábbi korszak tárgyi hagyatékának egy-két jellegzetes eleme, némi átalakulás mellett, de már az új kultúrának is szerves részét képezi. Az 5. század jellegzetes keleti tárgyi hagyatéka közül bizonyos fegyverfajták (háromélű nyílhegyek, keskeny pengéjű hosszú saxok), divat-

[469] Gînguță et al. 2022.
[470] Bartucz 1936, 196–197, 203; Szeniczey–Hajdú–Marcsik 2018; Hajdú et al. 2022, 89–90. Jelenleg is több gepida temető esetében folyik a genetikai vizsgálat, mely kiegészíti majd a fizikális antropológia már rendelkezésre álló eredményeit is.

132. kép. Keleti antropológiai vonásokat mutató férfi rekonstrukciója Tiszapüspöki-Fehér-tó-part 51/52. sírja alapján. A sírba eltemetett személy tárgyi mellékletei a gepida korszak anyagi művelődését tükrözik, melynek részét képezik a hun korból öröklött háromélű nyílhegyek is. A gepida korban a jellegzetes soros temető kultúra hordozói feltehetően a királyságot vezető germánok mellett a korábbi korszak népességét is magukba foglalták és beolvasztották
Fig. 132. Reconstruction of a man with eastern anthropological features from grave 51/52 of the Tiszapüspöki-Fehér-tó part. The grave goods of the person buried in the grave reflect the material culture of the Gepidic period, which also includes the three-edged arrowheads inherited from the Hun period. In the Gepidic era, the bearers of the characteristic row grave cemeteries culture probably incorporated and assimilated the population of the earlier period, in addition to the Germanic peoples who ruled the kingdom

133. kép. Az 5. században a Kárpát-medencében szórványosan megjelenő ún. padmalyos temetkezések kései feltűnése Tiszapüspöki-Fehér-tó-part sírjai alapján. A padmalyos temetkezések fő jellegzetessége, hogy a sír hosszanti oldalán egy oldalsó vájatot alakítanak ki, ahová elválasztva a halottat fektették. A temetkezési szokás a gepida korszakban nagyon szórványosan tűnik fel, feltételezhetően a korábbi korszak továbbélő hagyományainak részét képezte
Fig. 133. Late appearance of the so-called „niche" graves, which were sporadically found in the Carpathian Basin in the 5th century, based on the graves of the Tiszapüspöki-Fehér-tó shore. The main characteristic of the niche burials is the formation of a lateral „chamber" on the long side of the grave, where the dead were laid in a separated manner. The burial practice appears very sparsely in the Gepidic period, presumably as part of the surviving traditions of the earlier era

jelenségek (a koponyák mesterséges torzítása), valamint temetkezési szokások (padmalyos sírok) is utalnak az itt élő közösség vezető rétegtől eltérő eredetre.[471] Ezeknek a jelenségeknek egy része bár a korábbi periódusban is meghatározó újdonságnak számított térségünkben, azonban jelenlétük az új elit hagyományaiba már a tárgyak mögött húzódó jelentések teljes integrációjára utal. A különböző történeti korszakok hasonló esetekre vonatkozó adataiból is jól leszűrhető, hogy a külső jegyekben megmutatkozó azonosulás elengedhetetlen eszköze lehetett a mindennapi túlélési stratégiáknak és a kiépülő rendszeren belüli előrejutásnak.

VI.3. Kereskedelmi és távolsági kapcsolatok

A Kárpát-medence az 5. század végére köztes helyet foglalt el Európa térképén. Kulturális téren mindenképpen bekapcsolódott a nyugat-európai Meroving-kor művelődésébe, ugyanakkor a terület központi elhelyezkedése és az a tény, hogy a különböző makro- és kulturális régiókból érkező utak itt futottak össze, számos további előnnyel járt együtt. Ezek a közlekedőcsatornák már az őskor időszaka óta ismertek voltak Európa népei előtt, nem véletlen, hogy a nagyobb migrációk, a kulturális

[471] Masek–F. Kovács 2022, 35–37.

134. kép. A Gyirmótról származó kard rekonstrukciós grafikája
Fig. 134. Reconstruction graphic of the sword from Gyirmót

és szellemi javak is mind ezeken keresztül jutottak el a távoli tájakra is.[472] A Kárpát-medence nyugati fele ebben az időszakban a mai türingiai részekkel, a Cseh-medencével, Morvaországgal, valamint a Duna-völgyén keresztül a dél-német és a rajnai központokkal ápolt szorosabb viszonyt, amire az innen származó szép számmal előkerülő tárgyak is utalnak. Emellett, feltehetően a politikai kapcsolatoknak köszönhetően, a türing területek és Dél-Skandinávia is számításba jöhettek mint a kapcsolati hálóban további komolyabb helyet elfoglaló régiók. A Tiszavidék és Erdély gepida kori lakossága szintén számos, régebb óta kialakult és folyamatosan használatban lévő útvonalat (észak felé a Baltikumba és Skandináviába vezető, illetve a Kárpátoktól keletre elterülő térségek felé irányuló) is kihasználhatott más területekkel és csoportokkal fenntartott kapcsolatainak elmélyítésére.[473] A Kárpát-medencében a korszakban élő közösségek anyagi kultúrájában megjelenő tárgyak egész sorát a korábbi kutatás elsősorban a távoli és közeli vidékekkel fenntartott kereskedelem egyik lenyomataként értékelte. A térségünktől távolabb fekvő régiókból származó emlékek tömegének hiányában azonban ezek az elképzelések jelentősen átértékelődtek az elmúlt évtizedben. Az egyes, a helyi leletanyagban megjelenő, az adott kultúrától idegen, „egzotikus" tárgyak egyre inkább a személyes és kis közösségi kapcsolatok fennállásának viszonylatába kerültek értelmezésre.

A langobard területek és általuk a Dunántúl a 6. század folyamán sokkal jobban kötődött a korszak meroving kultúrájához, mint a Kárpát-medence keleti fele. A korabeli Duna-vidék egy a folyóvölgyeken keresztül fenntartott kapcsolati háló részese volt, melyen keresztül, a tárgyak szintjén is, a Rajna menti központokban megjelenő innovációk sokkal előbb eljutottak erre a területre a keleti Meroving-kultúra rostáján keresztül. Ezt a szoros kötődést jelzik többek között a női ékszerek és a viseleti modellek nagyfokú egyezései is. A különböző női ékítmények mellett az üvegáruk, mérlegek, vagy az olyan egyedi tárgyak, mint a markolatukon gyűrűvel díszített kardok (Gyirmót) vagy a vadkanagyarral ékesített sisakok is mind a nyugatabbi részekkel fenntartott kapcsolatok lenyomatának tekinthetők.[474]

A Duna-vidéki langobard állam vezetői ebben a korszakban tagjai voltak annak a germán arisztokráciának, mely a Meroving világ számos pontján gazdag temetkezések révén hangsúlyozta hatalmát. A 6. századi Kárpát-medencében élő elit legegyedibb és talán leggazdagabb tárgyi melléklettel bíró

[472] Brather 2004, 551–559. Az utak és az úthálózatok őskortól tartó stabil szerepéről a régészeti korszakoktól a jelen kor időszakáig ad szellemes áttekintést: Szalontai 2018.
[473] Quast 2001; Kazanski 2013, 109–111; Quast 2019.
[474] Tomka 2008; Quast 2008; Koncz 2014; von Freeden–Winger 2018, 215–216.

135. kép. A mosonszentjánosi II. előkelő sír leletei. 1: Üvegpohár; 2: Korsó; 3: Lándzsahegy; 4: Pajzsdudor; 5: Pohár; 6: Bronztál; 7: Favödör bronzveretes díszekkel
Fig. 135. The finds of the elite grave II at Mosonszentjános. 1: Glass cup; 2: Jug; 3: Lance; 4: Shield boss; 5: Cup; 6: Bronze bowl; 7: Wooden bucket decorated with gilt bronze mounts

136. kép. A meroving kultúra keleti peremének jellegzetességeit magába foglaló díszítő stílus jön létre a régióban (meroving elemek, északi díszítő stílus). A kajdacsi 2. sír fibulája ennek nagyon kiváló példáját testesíti meg
Fig. 136. A decorative style incorporating the characteristics of the eastern edge of the Merovingian culture is emerging in the region (Merovingian elements, northern decorative style). The brooch of grave 2 in Kajdacs is a very good example of this

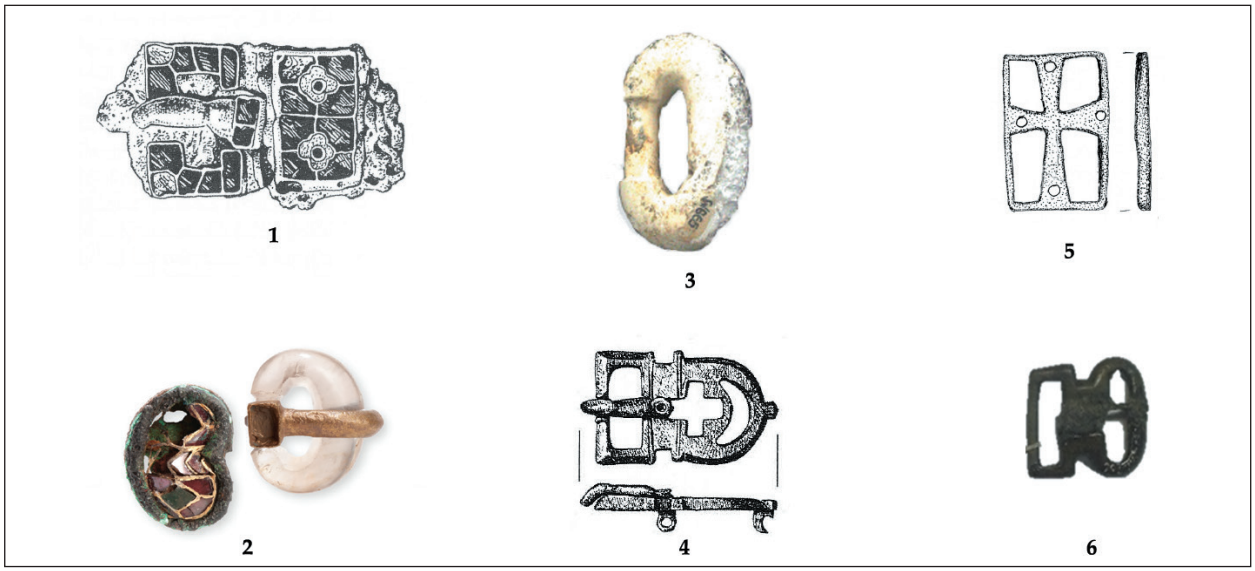
temetkezései Mosonszentjános határában kerültek elő (két férfi maradványai és a mellékük eltemetett állatok). A korszak vége felé (a 6. század második fele), feltehetően elkülönülve temetkező személyek üvegpoharat, fém veretekkel díszített vödröt, díszpajzsot, ezüst díszcsatokat, valamint egy ritkaságszámba menő, felszerszámozott szarvast is magukkal vittek túlvilági útjukra.[475]

Természetesen a meroving kultúra magterületeivel fenntartott kapcsolatok mellett ez az anyagi művelődés nagyon sok szállal kötődött (pl. fibulaformák, edénykészlet) még a Cseh-medence és Morvaország régióihoz is, ahol a langobard népesség jelentős hányada élt ebben az időszakban is. Az 5–6. század folyamán a Türing Királyságból kiinduló anyagi kultúra keleti expanziója és a morvaországi régészeti alapok keveredése és Pannoniába kerülése egy folyamatos fejlődési út részét képezte, melynek végső fázisára egy teljesen új és sok esetben már innovatív közösség hagyatéka rajzolódik ki szemünk előtt. Sok esetben elmondható, hogy kelet és nyugat találkozásának metszéspontjában lévő dunántúli kultúra nem csak az átvevő szerepében tetszelgett, hanem sok esetben maga is egy új irányzat képviselőjévé vált. Ezt jelzi, hogy az egyes Duna-vidéki formákat nagyon újszerűen dolgozta fel a helyi ötvösművészet, ami az Itáliába történő költözés után is megőrizte ezeket a sajátosságokat.[476]

Ezzel szemben a Kárpát-medence keleti felét uraló gepidák kapcsolati hálója egy ettől különböző képet tükröz. Az anyagi kultúra alapjai és a formakincs jelentős része szintén Meroving-kori sajátosságokat mutat, amit több hatás is színez (egy-egy férfi öv vagy fegyver a megszólalásig hasonlít a dunántúli és attól nyugatabbra előforduló darabokra). A római korban a térség nagyon sok szállal kötődött a római Imperiumhoz, amit jól szemléltet az ide érkező import áruk jelentős száma is. A hun korszakot követő átalakulás időszakában ez a gazdag kapcsolati háló bár megmaradt, azonban óriási mértékű volt a visszaesés a hétköznapi életre is kiható kontaktusok terén, ha csak az idegen eredetű tárgyak sorát vesszük figyelembe. Valószínű, hogy a távolabbi vidékekről származó termékek egy jelentős része az elitek közötti érintkezés és a mobilisabb csoportok (zsoldosok) révén került a területre.[477]

A keleti germánok kialakuló királysága gyakorlatilag két kultúra peremterületén helyezkedett el, ami talán részben magyarázhatja a császárkorhoz képest tapasztalt különbségeket. A Gepida Királyság déli szomszédjával, a Bizánci Birodalommal, fennállásának kezdete óta szorosabb viszonyt ápolt. Feltehetően a 454/455 óta éves szinten érkező 100 font arany mellett a folyamatos kulturális érintkezések is állandók lehettek, amit jól tükröznek a birodalom zsoldjából hazatérő harcosok révén Gepidiába kerü-

[475] Bóna 1974, 104–105; Pusztai 1989, 288–291, 296–297; Koncz 2019a, 415–422.
[476] Nagy 2007, 55–67; Terjal 2011, 47–73.
[477] Quast 2001; Quast 2019.

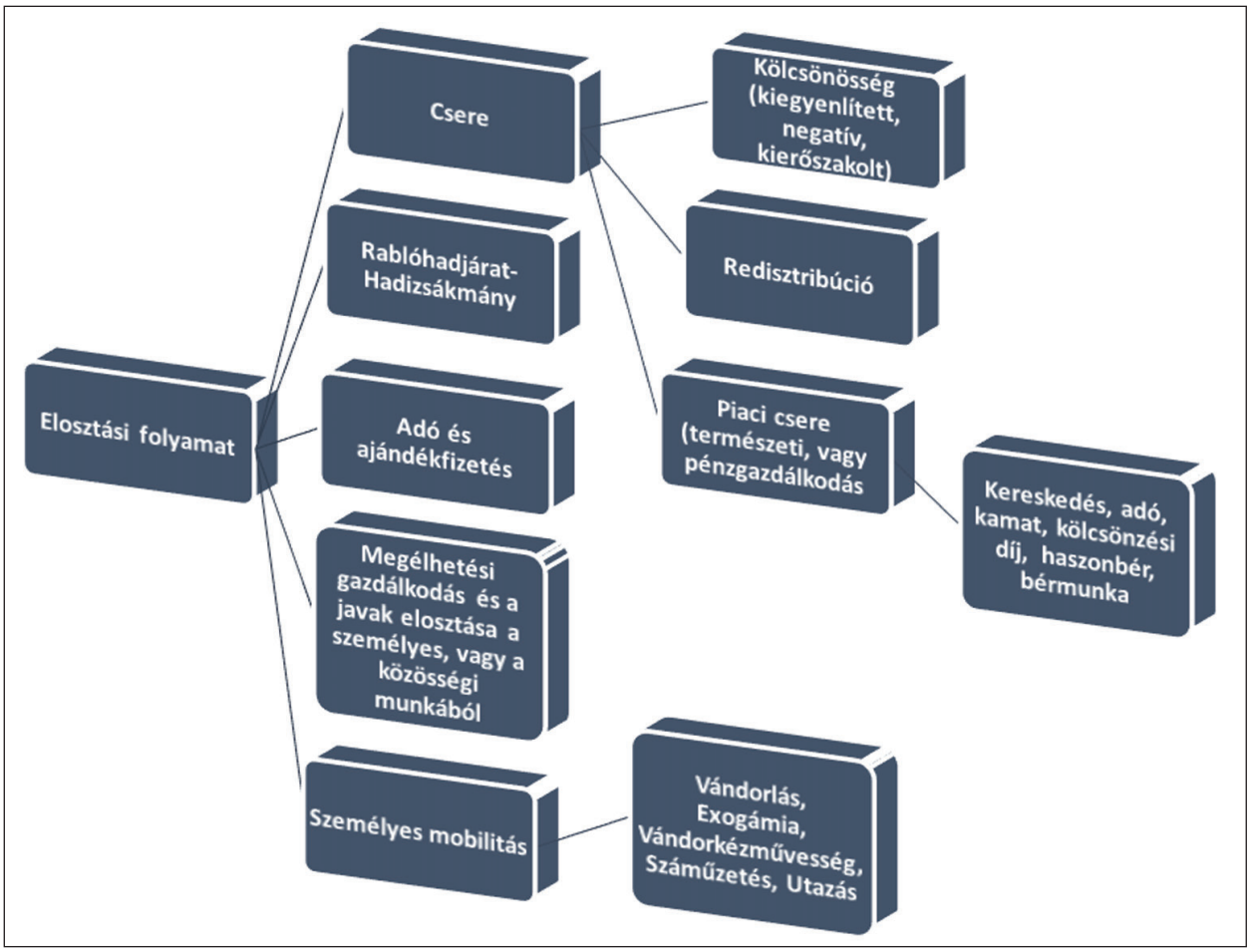
137. kép. Bizánci-mediterrán területekről származó vagy azokat utánzó csatok a gepida kori temetőkből. 1: Szentes-Berekhát 181. sír; 2: Tiszapüspöki-Fehér-tó-part 94/96. sír rekeszdíszes sárgaréz csatja hegyikristály karikával; 3: Sirmium; 4: Hódmezővásárhely-Kishomok 65. sír; 5: Szentes-Berekhát 145. sír; 6: Szentes-Berekhát 98. sír
Fig. 137. Belt buckles from Byzantine-Mediterranean areas or local imitating them from cemeteries of the Gepidic period. 1: Szentes-Berekhát grave 181; 2: Brass buckle with cellwork decoration and a rock crystal buckle frame from grave 94/96 at Tiszapüspöki-Fehér-tó-part; 3: Sirmium; 4: Hódmezővásárhely-Kishomok grave 65; 5: Szentes-Berekhát grave 145; 6: Szentes-Berekhát grave 98

lő tárgyak is.[478] Természetesen ez csak az egyik lehetősége az egykori valóság értelmezésének, hiszen számos más úton is eljuthattak a Kárpát-medence keleti felébe ezek az újdonságok (kereskedelem, ajándék, háborús zsákmány).[479]

Komolyabb kereskedelem a szomszédos Bizánci Birodalom piacaival nem állhatott fent, minthogy a 6. századra teljesen megváltozott a régiónkkal szomszédos *limes* képe. A hun kort követően a gazdasági élet csak részben állt helyre a Duna-vidéken, amit a folyamatos barbár betörések is csak egyre jobban súlyosbítottak. Az itt állomásozó alakulatok részben önfenntartásra rendezkedtek be, valamint a császári vezetés főként az Égeikumból származó *annonán* (évi rendszerességgel kifizetett zsold, főként élelmiszer) keresztül gondoskodott ellátásukról. Az éves jelleggel érkező központilag kiutalt áruk, felszerelések és élelmiszerek kiosztására és biztosítására az 530-as években egy külön tisztség jött létre a hadseregen belül is.[480] Természetesen a Birodalmon belüli áruk közvetítése is szorosan kapcsolódhatott ezekhez a tevékenységekhez. A távoli vidékeken előállított termékek az élelmet is szállító csoportok révén juthattak el a dunai határvidékre, valamint a bonyolult helyi kapcsolati rendszereken keresztül pedig a Kárpát-medence barbárjaihoz is. Komolyabb, nagyobb mennyiségű áru áramlásról és a presztízsjavak nagyobb fokú megjelenéséről ellenben korszakunkban nem beszélhetünk. Az észak, nyugat és dél közötti szellemi és kulturális javak közvetítésében azok a kis létszámú és mozgékony fegyveres csoportok is részt vehettek, amelyek ebben az időszakban az egykori Római Birodalom területein teljesítettek zsoldos szolgálatot.

Az egyszerű fegyvereken, övcsatokon kívül közvetlen adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a gepidák – és természetesen a langobardok is – részesültek a Bizáncon keresztülhaladó távolsági kereskedelemből ebben az időszakban. Több, az ékszerek egyes alkotórészeinek összeállításához szükséges alapanyagon elvégzett műszeres vizsgálat,

[478] Quast 2001, 431–433; Horváth 2012, 334–336.
[479] Kiss 2013.
[480] Curta 2021, 274–275, 285–287.

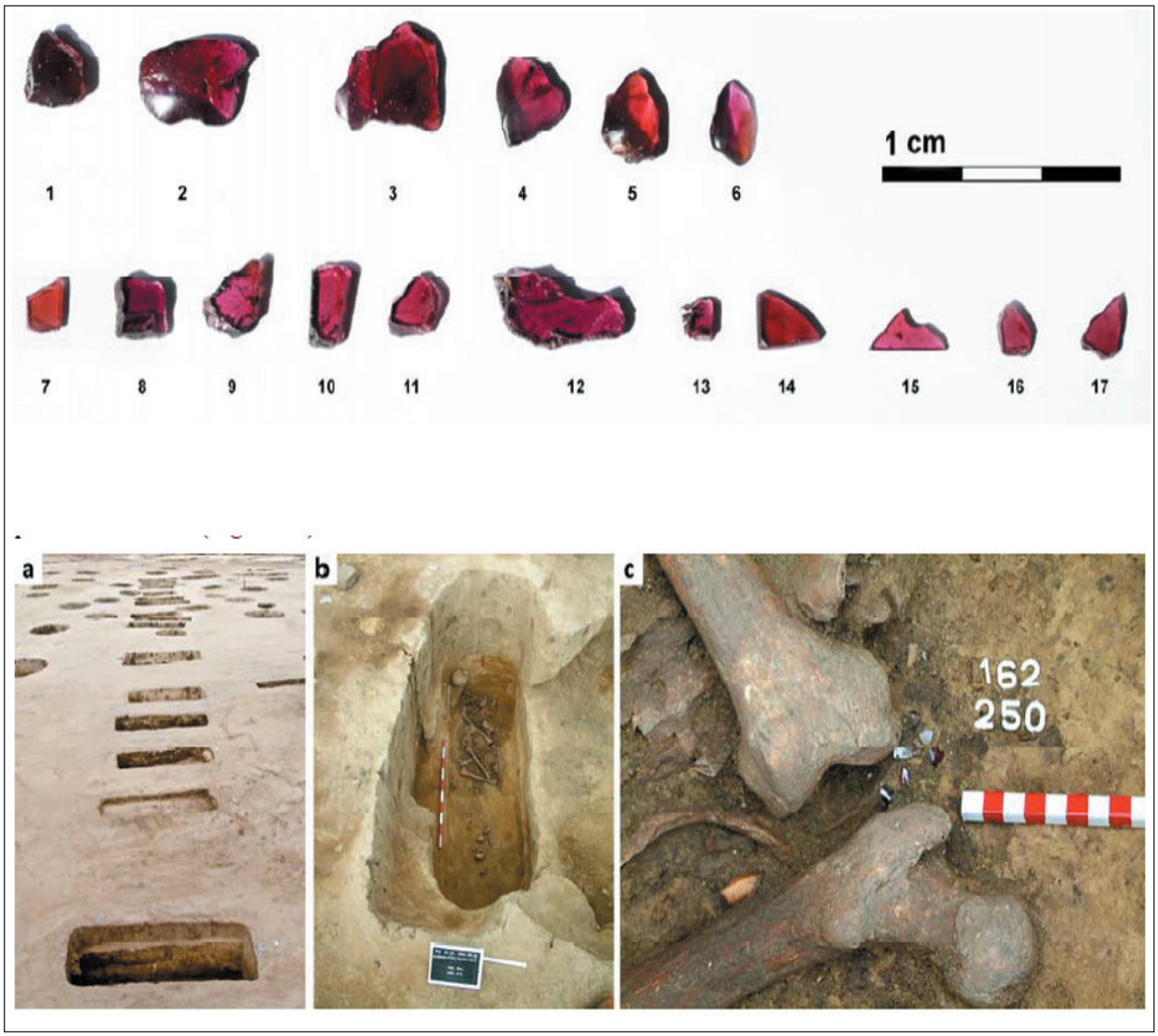
138. kép. Az idegen eredetű tárgyak „új környezetbe" kerülésének lehetséges magyarázatai
Fig. 138. Possible interpretations for the appearance of objects of foreign origin into a „other material culture"

valamint egy Hajdúnánás mellett feltárt sírból szerencsés módon előkerült, munkára még elő nem készített (azaz nem alakították még az adott ékszeren található foglalatok formáihoz) drágakövek anyagösszetételének tanulmányozása is nagyon érdekes eredményeket hozott.

Az adatok alapján az ékszerekbe belefoglalt és a még mesteri előkészítés nélkül álló kövek (gránátok, féldrágakő fajták) is egyaránt a mai Dél-India és Srí Lanka bányáiból származhattak.[481] Az 5–6. század során a Bizánci Birodalom élénk kereskedelmi kapcsolatokat ápolt a fentebb nevezett régiókkal, aminek köszönhetően Európa nyugati és középső felébe is megindulhatott a drágakövek beáramlása. A hajdúnánási példa is jól szemlélteti, hogy a gránátok még nyers formában érkezhettek meg a célterületekre, és az itt működő ötvösmesterek és műhelyek készíthették elő azokat az ékszerekbe foglaláshoz. A Bizánci Birodalomból származhatott emellett számos más olyan alapanyag is, amit ebben az időszakban szintén viseleti tárgyak alkotóelemeiként használtak fel. A díszes, fehér csontszínű pipák nyersanyagaként mind a mai napig számon tartott tajtékkövet például Ankara bányáiból hozhatták a Meroving-korszak Európájába.[482]

Az alapanyagok szállítása mellett a korszak bizánci kultúrája a Kárpát-medence barbárjai számára természetesen egyfajta utánozandó mintát szolgáltathatott. A császárok, a katonai vezetők díszfegyverei, viselete, az udvar asszonyainak ékszerei mind olyan alkotóelemek voltak, amelyek másolása azt a hatást kelthette, hogy a helyi előkelők is ennek a korabe-

[481] Horváth–Bendő 2011; Horváth 2013, 290–291.
[482] Drauschke 2011, 55–58.

139. kép. A Hajdúnánásról előkerült gránátok
Fig. 39. The garnets recovered from Hajdúnánás

li világot az ő szemükben uraló körnek a részesei. Az értékesebb fémedények révén valószínűleg a helyi vezetőréteg a bizánci udvar és a nemesség körében általánosan elterjedt asztali étkezési kultúrához tartozó sablonokat kívánta meghonosítani saját köreiben is.[483] A 6. század germánjai számára a bizánci császári udvar műveltsége nagyjából hasonló utánozandó példa lehetett, mint a mai amerikai tömegkultúra, melyet a világ számos pontján követendő és presztízzsel bíró jelenségként tartanak számon.

A másik kulturális szempontból jelentősebb terület, mely komolyabb hatást gyakorolt a Kárpát-medence keleti felének mindennapi életére, az itáliai Osztrogót Királyság volt. Az egyes viseleti elemek, az azokon helyet foglaló díszítőmotívumok terén a félsziget keleti germán népessége még mindig követendő példát szolgáltatott a gepida területek elitje számára. Feltehető, hogy az egykori Sirmium környéki területek, a Dráva–Száva közi, valamint a dalmáciai részeken egyaránt jelenlévő tényleges

[483] Vida 2016, 63–72, 89–95.

140. kép. Tajtékkőből (szepiolit) faragott díszes pipa. Jól megmunkálható, csontszerű színe tette nagyon népszerűvé ezt az alapanyagot, melyet már korszakunkban is főként Kis-Ázsiában bányásztak
Fig. 140. Ornate pipe carved from sepiolite (Meerschaum). Its easy to work, bone-like colour made this material, which was already mined in Asia Minor in our era, very popular

osztrogót katonai jelenlét biztosította a megfelelő kölcsönzési bázis csatornáit.[484]

A Bizánci Birodalom és az itáliai Osztrogót Királyság közvetlen szomszédságában elhelyezkedő Sirmium birtokbavétele miatt a Gepida Királyság a 6. század második harmadában főként a határ menti forgalom fenntartása miatt is rá lehetett kényszerítve arra, hogy a késő antik alapokon létrejövő korabeli gazdaság bizonyos feltételeihez alkalmazkodjon. A Kárpát-medencében a 6. században élő csoportok gazdasági és külkapcsolatai kapcsán érdekes következtetések levonását engedik meg a sírokból és a szórványként előkerülő korabeli érmék is. A császár és hun korhoz képest a rendelkezésünkre álló anyagot vizsgálva mindenképpen szembetűnő az igazi „vásárló értéket" képviselő fizetőeszközök számának drasztikus visszaesése. Akár a valamilyen okból (áldozat, menekülés) elásott depókat, akár a sírok anyagát vizsgáljuk, az aranyból készített, a korszak általános európai fizetőeszközeként számon tartott solidusok száma szinte elhanyagolhatónak tűnik.[485] A több lépcsőben végrehajtott késő antik monetáris reformoknak köszönhetően a római állam pénzrendszere a 3–4. század fordulójától az arany alapokra helyeződött át, melyhez ezüst és bronz váltók társultak. Az 5. század folyamán a Birodalom nyugati részein létrejövő germán királyságok is megpróbáltak beilleszkedni ebbe a gazdasági rendszerbe és az adott régiók kapcsolatait a mediterrán vérárammal főként a pénzek állandóságának útján keresztül is fenn kívánták tartani. Gyakorlatilag szinte megegyező előlappal, az éppen aktuális császárok arcképeivel ellátott érmeket vertek, az egyes királyságokban, az eltérés inkább a hátlapok ikonográfiai megjelenítésén és feliratain érhető tetten (az adott királyságot vezető személyek nevének feltüntetése a monogramokban). Az ilyen hagyománytól történő eltérés ugyanakkor sokszor azzal a veszéllyel is járhatott, hogy a még római/bizánci igazgatás alatt álló régiókban nem fogadják el a barbár „fizetőeszközöket".[486] A Theoderich vezette Itáliában bár jelentősebb eltérések figyelhetők meg, mégis alapvetően a római/bizánci hagyományok tükröződnek vissza az érmek előlapjain. Ez a gyakorlat a Kárpát-medencében is újfent megjelent Sirmium 504-es osztrogót megszállását követően. Theoderich feltehetően Ravennából és Mediolanumból hozatott új verőmestereket, akik az Osztrogót Királyságban bevett gyakorlatot folytatták immáron új szállásukon is.[487] A korábbi szakmunkák egyértelműen amellett foglaltak állást, hogy a bevett gót pénzkibocsátás a gepida foglalást követően sem ért véget, hiszen a „Sirmium csoport" egyes érmein magának az utolsó gepida uralkodónak, Kunimundnak a rövidített névalakja is olvasható. Újabban meg-

[484] Bierbrauer 1975, 228–230; Quast 2002. Megjegyzendő azonban, hogy Bierbrauer újabb írásaiban a Kárpát-medence gepida és az osztrogót Itália nagymértékben hasonlító fibulaformáit az 5. század utolsó felének közös Kárpát-medencei hagyományaira vezette vissza (Bierbrauer 2010).
[485] Prohászka 2009.
[486] Gennari 2021, 380–383.
[487] Gennari 2019, 146–149.

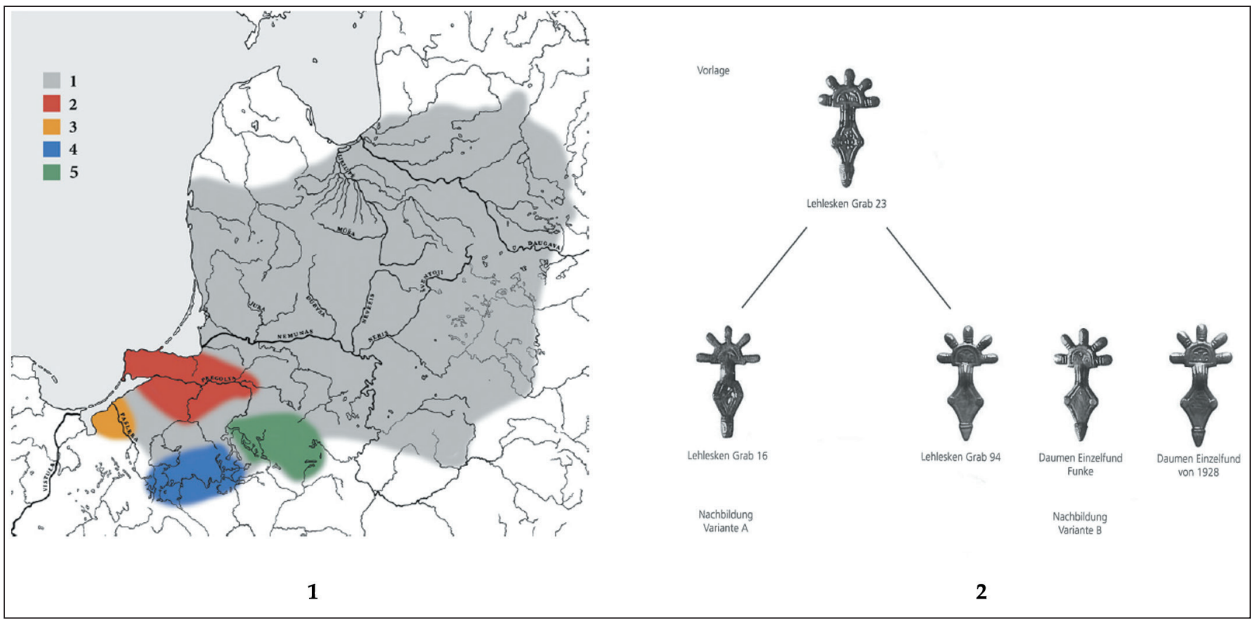
141. kép. Az ún. Sirmium-csoport ezüst érméi (negyed siliquások) gepida kori temetkezésekből. A sirmiumi verde tevékenysége jórészt az osztrogótokhoz kapcsolódik, az egyenlőre még kérdéses, hogy a gepida korszakba milyen mértékben folytatódik a pénzék verése. Főként az előlapon egyszerű „barbarizálódott" császárportréval, a hátlapon pedig monogrammal (Theoderich) és a „Golgota" vagy kereszt-hold-csillag motívummal ellátott érmék kapcsán merülhet fel a gepida eredet. 1: Berettyóújfalú 288. sír; 2: Tiszapüspöki-Fehér-tó-part 80/82. sír

Fig. 141. Silver coins of the so-called Sirmium group (quarter siliqua) from Gepidic period graves. The activity of the mint of Sirmium is largely related to the Ostrogoths, and the extent to which the minting of coins continued into the Gepidic period is still questionable. A Gepidic origin can be suggested mainly in connection with coins bearing a simple ‚barbarised' imperial portrait on the obverse, and a monogram (Theoderic) and the ‚Golgotha' or cross–lune–star motif on the verso. 1: Grave 288 at Berettyóújfalú; 2: Grave 80/82 at Tiszapüspöki-Fehér-tó-part 80/82

kérdőjeleződni látszik ez a régi felvetés, hiszen az ezüst érméken olvasható rövidítés többféleképpen is feloldható (szimbólum, Theoderich nevének olvasata).[488] Az egykori császárvárosban főként ezüst érmeket vertek, ún. fél és legfőképpen negyed siliquasokat (egy gramm alatti ezüst pénzek). Ezek az érmek a Bizánci Birodalom keleti tartományaiban ekkor már kevésbé voltak használatban, míg nyugaton, a germánok uralta övezetekben sokkal inkább közkedveltek voltak (részben az aranyhiány miatt is).[489] Ezek az ezüstpénzek térségünkben főként a határ menti csoportok közötti érintkezés (mai fogalmainkkal élve kishatárforgalom) részeként értelmezhetők, minthogy feltehetően a nagyobb értéket képviselő arany társaik váltására használták őket. Az utóbbi időben a főként szórvány példányairól ismert „Sirmium csoport" érmei egyre több gepida kori temetkezésből is napvilágra jutottak.[490] Az egykori császárvárosban előállított fizetőeszközök jelentős része a 6. századi gót regnálás időszakához kötődik. A Gepida visszafoglalást követően csak nagyon szórványos bizonyítékaink vannak arra vonatkozóan, hogy az új uralkodók is ugyanolyan léptékben folytatták a gótok éremverő tevékenységét. Főként a felirat nélküli, a korábbi kidolgozott császárportrékat egyre inkább elnagyoló előlappal, valamint koszorúszerű keretbe foglalt monogramú hátlappal, valamint az ún. golgota motívummal ellátott példányokat szokták elsősorban az 550-es és 560-as évekre keltezni. Érdekes, hogy míg a gót éremverés emlékeként számon tartott példányok jórészt a Sirmiumhoz közeli régiókból származnak, addig a tipikus barbár „utánérzését" tükröző leletek pedig főként távolabbi területekről ismertek (többek között az újonnan feltárt gepida temetkezésekből).

Más távolabbi régiókkal a gepida területek közössége valószínűleg az egyének, családok, esetleg kisebb csoportok személyes kapcsolatain keresztül tarthatta fenn az érintkezést. Több jel utal rá, hogy a gepidák mind a Baltikum, mind pedig Dél-Skandinávia germánjaival hasonló módon kapcsolatban lehettek, miként a Krím-félsziget gótjaival is.[491] A Baltikum irányába már a császárkor Kárpát-medencei germánjainak is létezett egy állandó és biztos kommunikációs csatornája, mely az 5. századot követően kisebb átalakuláson ment át. A korábbi évszázadokban részben a Przeworsk-kultúra és népessége volt egy köztes közvetítő csatorna a Baltikum és Skandinávia irányába, mely korszakunkra eltűnt a korábbi megbízható pontok köréből. A késő 5. és 6. század germánjai minden jel szerint már közvetlen és főként személyes – nem kereskedelmi – kapcsolatokat ápoltak az északabbi régiók lakosságával.[492] Északról feltehetően a skandináviai származású tárgyak mellett a korábbi évszázadok gazdag ásványi kincse, a borostyán érkezhetett régészetileg is kimutatható módon a Kárpát-medencébe.[493] Ezzel szemben a politikai, katonai és gazdasági kapcsolat

[488] Gennari 2019, 88.
[489] Hóman 1916, 133–137; Gennari 2021, 80–85.
[490] Farkas–Gennari–Vida 2019; Masek–F. Kovács 2022, 43.
[491] Nagy 2002, 365–369; Ajbabin–Chajredinova 2009, 16; Chajredinova 2010, 88–89; Ajbabin 2011, 90–94; Kazanski 2013, 109–111.
[492] Hilberg 2009, 170–177.
[493] Bliujienė–Curta 2011.

142. kép. A Kárpát-medence keleti felével kapcsolatot fenntartó észak-európai térség. 1: Régészeti kultúrák a mai Lengyelország északi részén és a Baltikumban az 5–6. század időszakában. A térképen jelzett kultúrák: 1: A Baltikum maximális kiterjedése; 2: Dollkeim-Kovrovo-kultúra; 3: Elbląg-csoport; 4: Olsztyn-csoport; 5: Sudoviai-kultúra; 2: Az Olsztyn-kultúra területéről származó Tisza-vidéki kengyelfibulák (Csongrád-típus) helyi másolatai

Fig. 142. Northern European region with connections to the eastern part of the Carpathian Basin. 1: Archaeological cultures in the northern part of present-day Poland and the Baltic region in the period 5-6th century. Cultures marked on the map: 1: Maximum extent of the Baltic territory; 2: Dollkeim-Kovrovo culture; 3: Elbląg group; 4: Olsztyn group; 5: Sudovian culture; 2: Local copies of Tisza River bow brooches (Csongrád type) from the Olsztyn culture area

fenntartásának a keretében térségünkből elsősorban a női ruházathoz is kapcsolódó termékek kerültek a Baltikumba.[494] Az északon található Olsztyn- és az Elbląg-csoporttal mutathatók ki a gepida területek közösségeinek a leletek révén is megragadható érintkezései.

Főként az első közösség esetében egy Európa jó részét behálózó, főként az elitet (frank, nyugati-germán, skandináviai, Kárpát-medencei, kelet-európai) is érintő összeköttetések egész rendszere vázolható fel.[495] Az itt élő (balti és germán) harcos elit és a vezető réteg vagy a politikai szövetségkötések során, vagy esetleg közvetítő kereskedőin keresztül juthatott ezekhez a tárgyakhoz. Érdekes azonban, hogy az egyes „egzotikusnak" számító ékítményeket némi átalakítást követően a kultúra hordozói részben a saját ízlésük szerint adoptálták saját anyagi művelődésükbe.[496] Cserébe természetesen az északi fél borostyán, rabszolgák, méhviasz, szőrmék, valamint a dél felé áramló zsoldos csoportokat nyújthatott a jó kapcsolatok fenntartásának érdekében.

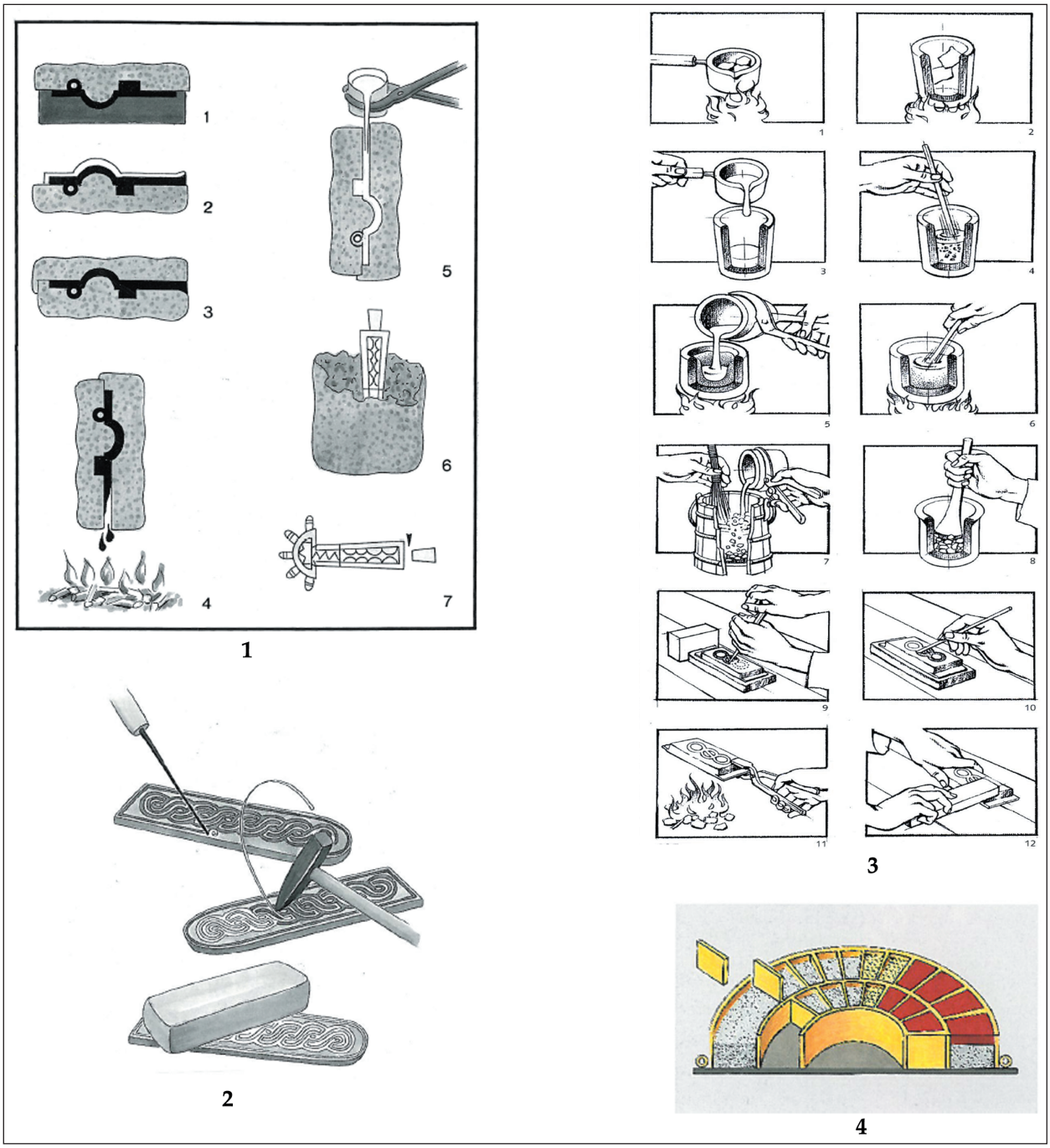
Nem szabad lebecsülnünk a korszak emberének mobilitását! Valószínűleg nem minden személy élte le élete jelentős részét saját településének szűk körzetében. Az igazán mobilis csoportoknak a zsoldba szegődött személyek vagy az arisztokrácia képviselői számíthattak, akik saját hatalmukat is szimbolizálva tarthattak fenn családi kapcsolatokat több száz, akár ezer kilométerre lévő régiókkal is. Ennek egyik kiváló példáját testesíti meg a szentes-nagyhegyi temető 84. sírja, ahol több dél-skandináviai eredetű tárgy is napvilágra került a helyi készítésű darabok mellett. A kutatók azt feltételezik, hogy az itt eltemetett személy esetleg a házasságát követően kaphatta ezeket az ékítményeket a férjétől. A szokás a germán, majd később a német nyelvterületen is sokáig tovább élt, és *Morgengabe*ként ismerjük.[497]

[494] Curta 2021, 175–178.
[495] Wróblewska 2020, 716; Kontyn 2020.
[496] Hilberg 2009, 87–112.
[497] Magnus 2007, 187.

143. kép. A Szentes-Nagyhegy temetőjének 84. sírja és a belőle származó tárgyak. 1: Rituálisan megtört, egyenlő karú skandináv fibula; 2: Az övcsüngő fém alkatrészei; 3: Téglalap formájú ezüst ereklyetartó, közepén poncolt kereszt díszítéssel; 4: Fehér kalcedon gyöngy az övcsüngő végéről; 5: A sírban nyugvó hölgy rekonstrukciós rajza

Fig. 143. Grave 84 from the Szentes-Nagyhegy cemetery and its artefacts. 1: Ritually broken, equal-armed Scandinavian brooch; 2: Metal parts of the girdle-hanger; 3: Rectangular silver box (reliquary for secondary or contact relics) on the cover with a decoration of a cross with bars of equal lenght; 4: White chalcedony bead from the end of the belt-hanger; 5: Reconstruction drawing of the lady resting in the grave

144. kép. A korabeli ötvöstechnikák bemutatása. 1: Az ún. viaszveszejtéses technika. Az eljárást az ezüstből és a bronzból öntött tárgyak elkészítéséhez használták. Jelen esetben egy korabeli fibula példáján keresztül látható a technika. Először mindig a későbbi tárgy mását formázzák meg, minden részletével együtt, sokszor viaszból. Ezt követően agyaggal vonják be, melyre kisebb öntőcsatornákat helyeznek el. Az agyag kiégetésével a minta kifolyik, majd ennek helyére öntik be a kívánt felforrósított, folyékony fémet. Az agyagminta összetörésével, a felesleges öntvény után megmaradó részek levágásával és utómunkával végül elkészül az adott tárgy is; 2: Tausírozás: A tausírozás során egy általában vasból készült tárgy felületén a későbbi minta alapjait kivésik, majd pedig ezüst szálakat kovácsolnak az így nyert vájatba. Végül a nem illeszkedő, kiálló részeket eldolgozzák, csiszolják, polírozzák; 3: Niello: Jelen esetben egy ezüstfelületen alkalmazzák ezt az eljárást. Az ezüstbe az előző technikához hasonlóan szintén kivésik a későbbi minta helyét. Ebbe a vájatba pedig egy fekete színű kitöltőanyagot fognak elhelyezni. Ez a „massza" réz, ólom, kén és ezüst elegyéből áll. Ezt az anyagot a különböző összetevők hevítésével nyerik el, a késztermeket pedig porózusra törik szét. A kitöltőanyagot a vájatba helyezve a tárgyat 1200 °C-ra hevítik. Végül a kész felületet szintén csiszolják és polírozzák; 4: Kőberakás: A technika alkalmazása során az ötvös kis foglalatokat alakít ki a felületen, forrasztással. A foglalatok aljait különleges ragasztóanyagokkal tölti ki, amit a foglalat alja követ, végül pedig az adott formához csiszolt köveket (a korszakban főként gránáttípusok) rögzítik. Egy bronzfibula öntése látható a következőkben:

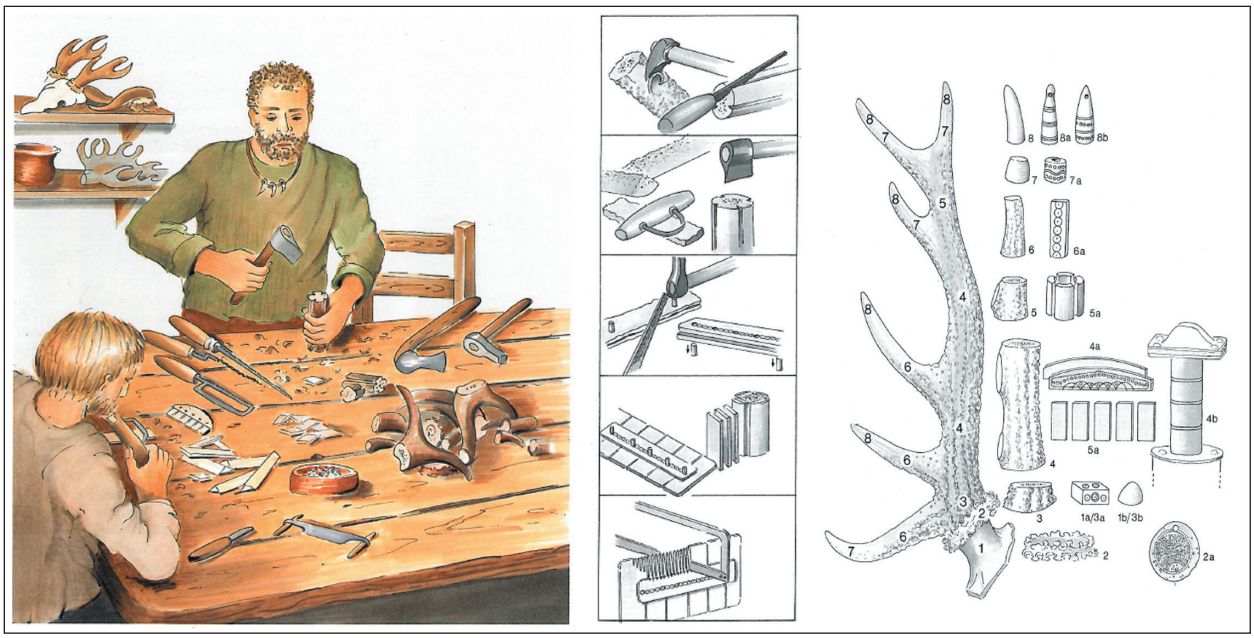
VI.4. A harcosok világa

Az antik auktoradatok és a kortárs értesülések szerint a germán nyelvet beszélő csoportok voltak Róma egyik legádázabb és legharciasabb ellenfelei a késő császárkor folyamán a csatamezőkön. A 4–5. század nagy változásait követően a helyzet döntő mértékben nem változott, sőt, az adott időszakban már magának a római állam hadseregének is állandó tagjai voltak a germán csoportok fegyverforgatói. Harcmodorukról és fegyverzetükről csak nagy általánosságban fogalmaznak meg gondolatokat a késő antikvitás és kora középkor írói, továbbá az általuk megelevenített kép nagyon sokszor régi szerzők kósza adataira és a rómaiakban élő általános barbár képre vezethető vissza. Az ilyen antik tudálékos közhelyek közé sorolható, hogy a germán fegyveresek ádázok, a harcmezőn nem tudnak parancsolni vad indulataiknak, főként gyalogosan küzdenek és a felszerelésük nagyon rossz minőségű (védőfegyvert szinte nem is használnak).

A hun korszak után az Európa jelentős részén kibontakozó Meroving-kori sorostemető-kultúra régiókon átívelő hatása a fegyverzetet sem hagyta érintetlenül. Az Atlanti-óceán partjától egészen a mai Erdély pereméig, sőt a Balkán bizánci helyőrségeiig, kisebb-nagyobb eltérésekkel és egy-két esetben egyedi vonásokkal tarkítva, de ugyanolyan fegyverekkel harcoltak a korszak germánjai. A kulturális hatások mellett ez annak is köszönhető, hogy a fent említett hatalmas térségben nagyon hasonló társadalmi rend bontakozott ki az 5. század derekától kezdődően. Európa nyugati és középső felében ekkoriban militarizált társadalmak sora élt egymás szomszédságában, melyek az alábbi ismérvekkel írhatók le: 1. a civil és a katonai hivatás és élet nem válik el élesen egymástól, 2. az állam vezetője egyben a hadsereg irányítója is, 3. az arisztokrácia kötelessége részt venni a harcokban és a következő generáció „oktatásában", 4. a harci kiképzésnek kiemelkedő szerepe van.[498] A militarizált társadalomban természetesen a különböző szakmákat űző mesterségek művelői (a korszakunkban ötvösök, kovácsok, fa és csont megmunkálással foglalkozók) is ugyanúgy helyt kaptak, bár kétségtelen, hogy a professzionális harcos státusz, főleg az uralkodókhoz tartozó kíséret esetében, kiemeltebb helyzetet biztosított. A Meroving-korban a különböző mesteremberek szintén a társadalom megbecsült, szabad tagjainak számíthattak. Erre utalhatnak talán az egyes írott források (a Vita Sancti Severini korábban ismertetett epizódja), valamint maguk a régészeti leletek is. Az ötvös és kovácsok szerszámokkal eltemetett személyek főként a Kárpát-medence nyugati és szomszédos régióból ismertek a 6. században. A fémmegmunkáláshoz használt tárgyakkal másvilági útra bocsátott személyek identitásának pontosabb meghatározásában ma még nincs konszenzus a kutatásban. Kérdésként merül fel, hogy kiemelkedő társadalmi státuszt betöltő szabad személyeket (halottak háza, fegyvermellékletek, gazdasági életben fontos eszközök deponálása), vagy

[498] Jørgensen 1999, 173–175.

◀ *Fig. 144. An illustration of the techniques of contemporary goldsmithing. 1: The so-called lost wax casting technique. This technique was used to make cast objects from silver and bronze. In this case, the technique is illustrated by an example of a contemporary brooch. The first step is always to mould a copy of the object to be made, often in wax, with all its details. It is then coated with clay on which small casting channels are placed. When the clay is fired, the pattern flows out and the desired fired liquid metal is poured in its place. By crushing the clay sample, cutting off the excess castings and finishing the object is finally produced; 2: Damascened decoration: During this process a pattern with V-shaped grooves were carved on the surface of an iron object and were filled with silver and brass wires, which were hollow inside. Finally, any protruding parts that do not fit are machined, and polished; 3: Niello: In this case, this process is applied to a silver surface. As in the previous technique, the silver is also used to carve out the location of the later pattern. In this groove, a black coloured filler will be placed. This 'paste' consists of a mixture of copper, lead, sulphur and silver. This material is obtained by heating the various components and the finished product is broken up into porous pieces. The filler material is placed in the cavity and the object is heated to 1200 °C. Finally, the finished surface is also polished and buffed; 4: Gemstone or glass inlay: This technique involves to form small mount frame on the surface by soldering. The bottoms of the cell are filled with special backing past to which followed by the backing foil, and finally the stones (mainly garnet types during the period) polished to the shape, are fixed. The casting of a bronze fibula is shown below:*

145. kép. A csontfaragás menete egy műhelyben, valamint az alapanyagul szolgáló agancsok és a belőlük készíthető tárgyak
Fig. 145. A bone-processing workshop, and the antlers and objects that can be made from them

pedig magának az ötvösség kiemelkedő státuszának a temetés során a vezető személyek körében is preferált emlékeit kell-e látnunk a hasonló sírok anyagában.[499] Az általuk készített tárgyakon ebben a korszakban a hagyományos fémöntés gyakorlata mellett az ún. ékvésés, a tausírozás, a kőberakás és a nielló-technika is megjelenik.

A tárgyi leletanyag alapján a kiváló minőségű ötvös és fémtárgyak mellett a lakosság körében az egyszerű kézműves tevékenységek, mint a csont és fa megmunkálásra vonatkozóan főként közvetett információnk vannak. A korabeli gazdasággal és kézműiparral kapcsolatban az egyetlen forrásbázist számunkra a régészeti ásatások anyagai szolgáltatják. Sajnálatos módon azonban a rendelkezésünkre álló leletanyag alapján ma még nagyon nehéz megrajzolni, hogy az azonosítható kézműves tevékenységek mennyire kezelhetők szakosodott, életvitel szerűen űzött foglalkozásnak, melyből az adott személyek – a mezőgazdasági termelésből kivonva magukat – képesek voltak megélni. Könnyen elképzelhető, hogy az adott szakmák szezonális elfoglaltságnak, illetve a mindennapok kiegészítő tevékenységének (háztartási) számíthattak. Konkrét írott kútfők hiányában ma már azt is nehéz meghatároznunk, hogy az egyes kézműves tevékenységeket űző személyeknek milyen lehetett a szociális helyzete (szolgák, függő helyzetűek, az elit köréhez tartozó társadalmi megbecsülést élvező egyének).[500] Kifejezetten speciális műhelyeket eddig nagyon ritkán sikerült elkülöníteni. Az edényégető kemencék mellett egy-két földbe mélyített házba, elsősorban a belőlük előkerülő leletanyag speciális jellege miatt határoztak meg a feltárók szövő vagy csontműves tevékenységet. Az ötvösségnek és a fémfeldolgozásnak ellenben kézzel fogható nyomai egyelőre kevéssé ismertek a településekről. Főként Erdély (Malomfalva, Bihar) és elvétve a Tisza-vidék térségéből származnak azok az épületek, melyekben vas feldolgozását tanúsító vassalakok, vasbucák és munkaeszközök (kalapács) kerültek elő.[501] Ezek azonban csak kevéssé szolgáltatnak nekünk adatokat a korabeli vasművesség intézményi hátterére és hálózataira. Ennek a hiánya azért is szembetűnő,

[499] Bendeguz 2009; Rácz 2013; Rácz 2014. A temetés során deponálásra kerülő ötvös szerszámok a természettudományos vizsgálatok alapján egyértelműen korábban is használt eszközök voltak, tehát nem kifejezetten csak a temetés számára készítették őket (Daim–Mehofer–Bendeguz 2005, 203–215).
[500] Curta 2021, 265–272.
[501] Gindele 2020, 58–60.

mivel a 6. század sírokból előkerülő vasfegyvereinek számottevő részét feltehetően helyben gyárthatták. A jelentős adathiány fényében is azonban annyi leszögezhető, hogy a korszakunkat követő avar kori vasgyártásnak ebben a periódusban még nincsenek meg az előképei, a központi irányítás mellett dolgozó szakosodott települések sorával egyetemben.

A kora Meroving-kor, azaz az 5–6. század időszakában egy átlagos méretű politikai formáció – leszámítva az osztrogótokat vagy a frankokat, akik jelentős szeleteket és potenciális katonaerőt szakítottak ki az egykori nyugati birodalomhoz tartozó területekből – nem tudott pár ezer főnél nagyobb harci alakulatot kiállítani egy-egy hadjárat alkalmával. A langobardok és a gepidák esetében a megbízhatóbb bizánci források – mint Prokopios is – egy-egy esetben 3-4 ezer fegyverest említenek. Feltehetően a teljes hadra fogható népesség sem érte el a tízezer főt, jóval alatta becsülhetjük meg a számadatokat. A korszak csatáit tehát gyakorta pár ezer fős alakulatok vívták, szemben a kolostorok falai között élő, az írott munkákat is jegyző szerzetesek által leírt irreális, több tízezres létszámadatokkal.[502] Ebben a korszakban a Bizánci Birodalom sem tudott egy-egy nagyobb szabású hadjáratra 20–25 ezer embernél nagyobb haderőt kiállítani, hiszen ezek ellátásához, élelmezéséhez, az állatok ellátmányának biztosításához nem voltak még meg a szervezett keretek.[503] Bár meg kell jegyezni, hogy a birodalom teljes hadereje – a határ menti egységekkel együtt – így is elérhette a 100 ezres nagyságrendet.

Az 5–6. század folyamán a germánok fegyverzete és harcmodora jelentős változásokon ment át. A támadófegyverek súlyának nehezedése és a harceszközök összetétele alapján elképzelhető, hogy az adott periódusban inkább a véres test-test elleni összecsapások dominálhattak a harctereken, bár nem kizárható, hogy az alakzatban harcoló egységeknek is kiemelkedő szerepük lehetett. A forrásokból kirajzolódó adatok alapján az egymással szemben felálló hadak először távolsági harceszközeik és egységeik bevetésével kezdték meg az egymás elleni küzdelmet, melyet az egyik fél rohama követett. Az írott kútfők leírása alapján a támadások során előszeretettel alkalmazták az ún. ék alakzatot, melynek célja az ellenség sorainak áttörése és megbontása volt. Az elszórt írott tudósítások fényében is elképzelhető, hogy az egész kora középkor és főként a viking periódusban roppant népszerű „pajzsfal" alakzatot is alkalmazták a csatatereken.[504] A legtöbb kortárs auktor kiemeli, hogy a védőállást felvevő csoportok pajzsaikat szorosan egymáshoz illesztve (az egyik pajzs pereme nagyjából érintette a másik pajzs közepén elhelyezett fém pajzsdudort) zárt formációba tömörültek. Ezek a vonalak általában pár sor mélységűek voltak, előre általában a tapasztaltabb harcosokat küldték nehezebb védőfegyvereikkel. Ez az alakzat kevésbé volt alkalmas manőverezésre, illetve a távolsági fegyverek használatára, ellenben nagyon is képes volt visszaverni az ellenfél rohamait. A fentebb említett ék alakzatban végrehajtott támadásokkal viszont – melyeket lovassággal volt a leghatékonyabb kivitelezni – meg lehetett bontani a fal egységét. Ha ez sikerült, akkor általában pánik tört ki, és a védők futásnak eredtek. A germánok körében a császárkori előzményekhez hasonlóan nagy népszerűségnek örvendett a lovasság is. A 6. század folyamán a langobardok és a herulok esetében is több híradás emlékezik meg lovas alakulataikról. Ezek a védőfegyverek (vértezet, pajzs) mellett főként a támadásra leginkább alkalmas lándzsákat és kardokat viseltek.[505]

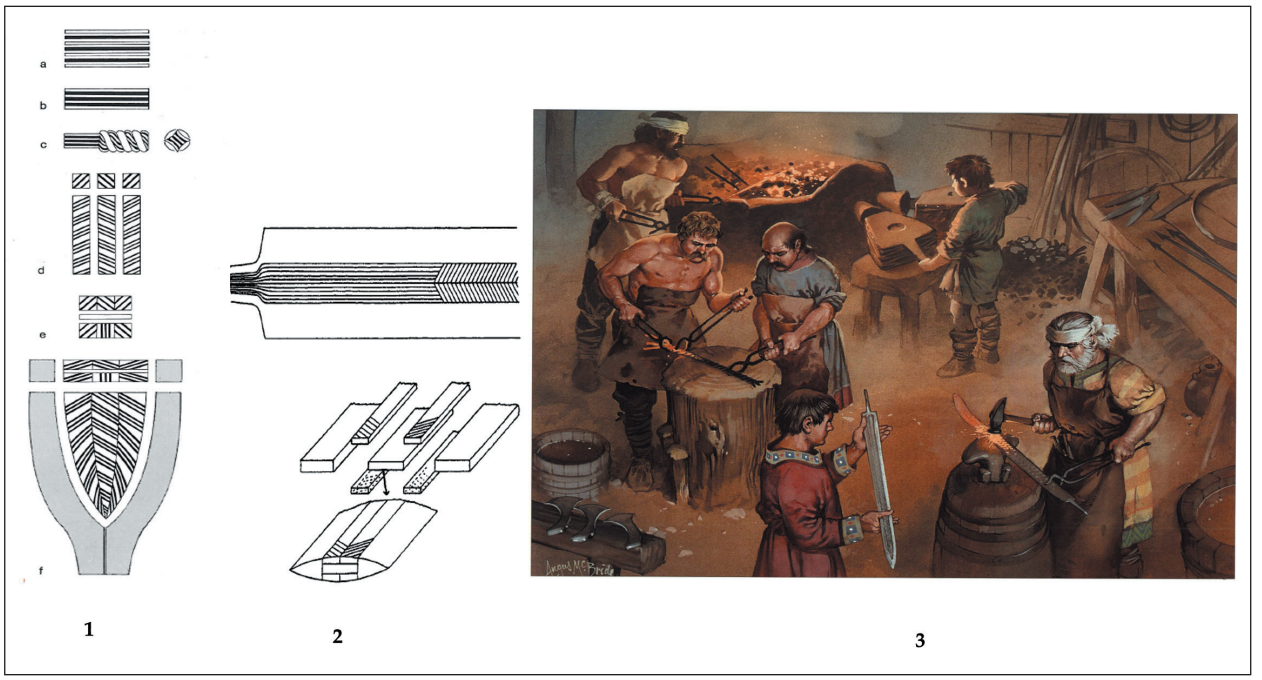
A fegyverek között ebben a korszakban az írott források és a régészeti leletek alapján is az egyik legnépszerűbbnek a kétélű egyenes kardok, az ún. spathák számítottak. Ezek a támadófegyverek 80–90 cm hosszúak és 4–6 cm szélesek voltak, és főként vágásra használták őket.[506] A filmeken látható pengék folyamatos összeütközéséből álló párharcok természetesen a fikció szüleményei. A germánok ezen fegyverhez való szoros kapcsolata és kultikus ragaszkodása több közel kortárs forrásban is megjelenik (ld. a 6. századra vonatkozó hagyományt tükröző Beowulf-ének, későbbi mitologikus

[502] Halsall 2003, 1–14; Veszprémy 2006, 519.
[503] Pohl 1988, 37.
[504] Halsall 2003, 194–202; Rance 2004.
[505] Prokopios, De bello Persico, 2, 3, 21–28; Prokopios, De bello Gothico, 8, 26, 13.
[506] Keresztes 2014, 472–473.

146. kép. A kora középkori csaták menete és az alkalmazott harci formációk. 1: A képen egy felvonuló csapat katonái láthatók, amint az összecsapás korai fázisában, pajzsaik ütésével az ellenséget hergelik; 2: A távolsági fegyverek ellen védekező állást felvevő, összetömörülő csoport. A védelem a gyakorlatban: 3: Az európai csatamezőket évszázadokra meghatározó harci formáció: a pajzsfal. A tömörebb védekező alakzatot felvevő formáció látható az első képen. Ebben az esetben a pajzsok úgy fedik egymást, hogy középen, a dudornál érnek össze. Maga az alakzat pár sor mélységű lehetett. A második képen látható, hogy az első sor mögött állók támogatták társaikat, illetve fegyvereikkel és lándzsáikkal maguk is megpróbáltak támadásokat végrehajtani; 4. kép: A támadó és védő sorok összetalálkozása; 5. kép: Kísérlet a pajzsfal áttörésére az öldöklő közelharcban. Ha ez egy ponton sikeres volt, akkor a formáció is gyakorta megingott; 6: A kora középkori forrásokból ismert két leggyakoribb harci alakzat: a védekezésre szolgáló pajzsfal és az áttörésre leginkább alkalmas ún. vadkanagyar (ék) formáció. A pajzsfal esetében főként annak tömör volta miatt a lándzsák és a rövid saxok voltak a leghasználhatóbb fegyverek. A vadkanagyar formáció alkalmazásánál a lendület volt az egyik legmeghatározóbb elem

Fig. 146. The course of early medieval battles and the combat formations used. 1: This is a picture of warriors of a marching troop, in the early stages of a skirmish, beating their shields to provoke the enemy; 2: A group of warriors taking up a position to defend against range weapons, huddled together. Defence in practice; 3: The battle formation that defined European battlefields for centuries: the shield wall. The first picture shows the band that takes up the more compact defensive formation. In this case, the shields overlap so that they meet in the middle, at the shield boss. The formation itself may have been a few rows deep. In the second picture, you can see that those behind the front line were supporting their comrades, or attempting to make attacks themselves with their weapons and spears; 4: The attacking and defensive lines meet; 5: Attempt to break through the shield wall in the deadly melee. If this was successful at one point, the formation was often broken; 6: Two of the most common battle formations known from early medieval written sources: the defensive shield wall and the so-called boar's-snout (wedge) formation, which is best suited for breakthroughs. In the case of the shield wall, the spears and short seaxes were the weapons of the best choice as the close-combat weapon (instead of long swords). One of the most important elements in the use of the boar's-snout formation was momentum

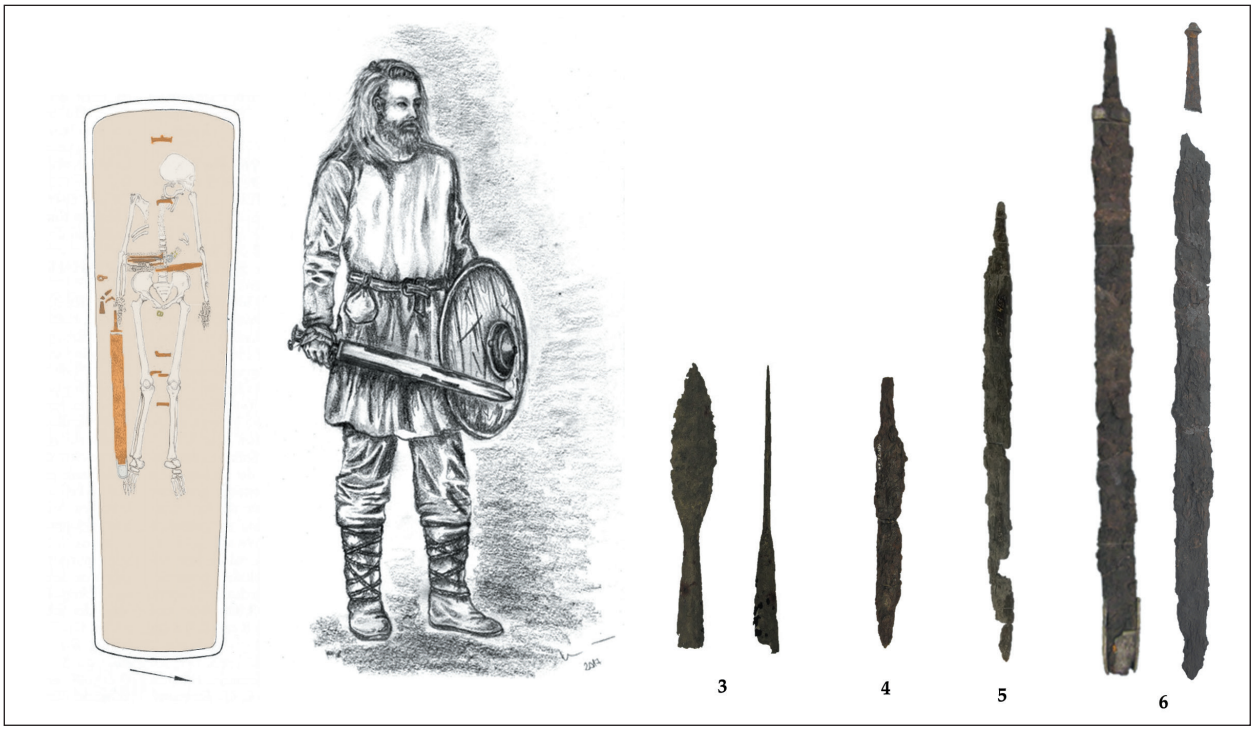

147. kép. A kora középkor kardjainak készítése. 1: A díszítő kovácshegesztés, vagy régebbi nevén damaszkolás révén elkészített penge. Ezt az eljárást több módon is lehetett alkalmazni (teljes, réteg- és fedő damaszkolás) a korszakban. A különböző változatok az alkalmazott anyagok kombinációjában és egymásra helyezésének rendszerében tértek el. Jól látható, hogy az eltérő széntartalmú lemezek elegye, csavarása alkotja a különböző ékes mintázatokat (főként halszálka), melyek felcsiszolás után a pengén is jól látszódtak; 2: A díszítő kovácshegesztett pengék sematikus képe. A magot a vas- és acélrészek kombinációja alkotja, míg a keményebb éleket külön, ún. kovácshegesztéssel (a különböző részeket felhevítik és kalapálás segítségével egyesítik) illesztik hozzá a központi részhez; 3: Egy korabeli kovácsműhely rekonstrukciója, fegyverkészítés közben. A kora középkori kard készítése látható az alábbi videón:

Fig. 147. The making of early medieval swords. 1: The blade made by pattern welding, or damascus welding as it is more commonly known. This process could be applied in several ways (full, layer and covering damast) during the period. The different processes differed in the combination of materials used and in the system of layering. It can be clearly seen that the mixture and twisting of panels with different carbon contents form the various wedge patterns (mainly fishbone), which were clearly visible on the blade after polishing; 2: Schematic view of pattern welding blades. The core is formed by a combination of iron and steel parts, while the harder edges are attached to the central part by separate forge welding (the different parts are heated and joined by hammering); 3: Reconstruction of a period forge during the making of a weapon. The making of an early medieval sword is shown in the video below:

elbeszélések). Sokszor nevet is adtak a legendás pengéknek (Beowulf – Hrunting, Nægling; Sigurd – Gram), miként ezt a fantasy irodalom atyja, Tolkien is megtette hallhatatlan munkáiban, éppen ezekre a kulturális előzményekre alapozva.[507] A kardok tokjait és a markolatot gyakran díszítették nemesfém szerelékekkel. A Kárpát-medencei anyagban főként a tok összefogására szolgáló koptatókat készítették ezüstből, de találunk példát a bemeneti rész (tokszájveret) ilyen típusú díszítésére is.[508] A természettudományos vizsgálatok fényében megállapítható, hogy a kardokat a Kárpát-medencében is általában ún. díszítő kovácshegesztéssel (régebbi megnevezése: damaszkolás) állították elő. Ez azt jelentette, hogy a későbbi penge magját eltérő széntartalommal rendelkező rúd (lágyvas és acél) összekovácsolásából állították össze, melyhez az ún. kovácshegesztéssel illesztették hozzá az éleket. A magasabb széntartalommal rendelkező részek a keménységet, míg az alacsonyabbak pedig a rugalmasságot biztosíthatták. Az éleknek természetesen ezekben az esetekben merevnek és keménynek kellett lennie, hogy bírják a későbbi igénybevételt is. A korábbi hiedelmekkel ellentétben azonban ez a technikai eljárás nem kifejezetten a fegyver szilárdságát biztosította, hanem sokkal inkább egy a kor embere számára

[507] Sayer–Seboand–Hughes 2019, 542–546.
[508] Nagy 2004, 152.

148. kép. Korabeli támadófegyverek. 1: A hódmezővásárhely-kishomoki 64. sír és közelharci fegyverei; 2: Langobard harcos rekonstrukciós rajza a sírleletek alapján; 3: Lándzsahegy a hódmezővásárhely-kishomoki temető 96. sírjából; 4: Egyélű, rövid sax (kurzsax) a hódmezővásárhely-kishomoki temető 82. sírjából; 5: Egyélű, keskeny pengéjű, hosszú sax a Szentes-Berekhát 37. sírjából; 6: Kétélű, széles pengéjű spathák ezüst tokszerelékekkel és bronz markolatgombbal: Hódmezővásárhely-Kishomok 64. sír és Szőreg-Téglagyár 68

Fig. 148. Combat weapons of the period. 1: Grave 64 of the cemetery of Hódmezővásárhely-Kishomok and its close combat weapons; 2: Reconstruction drawing of the Langobard warrior based on the grave finds; 3: Spearhead from grave 96 of the cemetery of Hódmezővásárhely-Kishomok; 4: Single-edged, short seax (kurzsax) from grave 82 of the cemetery of Hódmezővásárhely-Kishomok. 5: Single-edged, narrow-bladed, long seax from Szentes-Berekhát grave 37; 6: Double-edged, wide-bladed spathas with silver case fittings and bronze handle knob from Hódmezővásárhely-Kishomok grave 64 and grave 68 of Szőreg-Téglagyár

mitikus magasságokba emelkedő díszes fegyvert eredményezett.[509] A különböző kémiai tulajdonsággal rendelkező elemeknek köszönhetően a penge magjában elhelyezkedő rudak kikovácsolása és az azt követő csiszolása/maratása után kialakuló szép, szinte egymásba fonódó mintázatok keletkeztek. Ezek sokszor a más tárgyakról is ismert tekergőző kígyókra és mitikus lényekre hasonlíthattak. A kora középkorban a hasonló technikával készült pengék sok esetben értékes, akár uralkodói ajándéknak is számítottak.

Az újabb természettudományos kísérletek eredményei alapján ellenben egyértelművé vált, hogy a fegyver ezen technika alkalmazásával egyáltalán nem lett ellenállóbb.

Az 5. század második felében és végén kezdik meg hódító útjukat a germán fegyverek között az ún. saxok. A rövid, egyélű vágófegyver – , melyről több kutató szerint a szász törzsek is nevüket nyerték – eleinte inkább egy nagyobb mai konyhakéshez hasonlíthatott. Átlagosan 25–30 cm hosszúak és 2–3 cm szélesek voltak azok a típusaik, melyeket rövid saxnak hívunk.[510] Természetesen ezeket a közelharcban használhatták, de a csataterek mellett a mindennapok közkedvelt eszközei is lehettek (házimunka, vadászat, önvédelem). A saxokat az övről ferdén lelógatva viselték a germán világban. Ezeknél a daraboknál sokkal hosszabb példányokat is ismerünk, melyek inkább a későbbi honfoglalók szablyáihoz hasonlítottak. Az 50–60 cm hosszú és 2–4 cm

[509] La Salvia 2007, 30–43; Haramza–Thiele 2015.
[510] Wernard 1998, 772–773.

széles, egyenes, egyélű vágófegyverek a hun korszak után csak a gepidák körében terjedtek el, a langobard temetők anyagából nem ismertek darabjaik.[511] Ez a két fegyverfajta valószínűleg a gyorsabb és pontosabb agresszív támadásokhoz volt alkalmazható, valamint méretükből adódóan a pajzsfalban harcoló egységek is nagyobb eredményességgel tudták hasznosítani.

A szabad germán felnőtt férfiak szinte mindegyike rendelkezhetett egy nagyjából két méter hosszú lándzsával, melynek mára csak a fémből készült hegye maradt meg. Ezek a hegyek változatos formájúak, általában 20–40 cm hosszúak voltak, és funkciójuknak megfelelő alakúra kovácsolták ki pengéiket. Feltehetően távolsági fegyverként is használt példányaik szintén előfordultak a Kárpát-medence germánjainak körében. Ezek a hajítódárdaként bevethető harceszközök kitűnnek a leletanyagokból, hiszen a hegyük roppant kicsi a nyél befogadására szolgáló köpűhöz képest. A Meroving-kor jellegzetes hajítófegyvere, az ún. ango egyelőre csak egy ausztriai langobard sírból ismert. Az angók felépítésükben és funkciójukban nagyon hasonlítottak a római kor jellegzetes hajítófegyveréhez, a *pilum*hoz. A hosszú vasköpűs részt egy kicsi, szakállas formájú hegy kísérte, melynek a római „rokonához" hasonlóan az lehetett a feladata, hogy beleakadva a pajzsba, gátolja annak további használatát.[512]

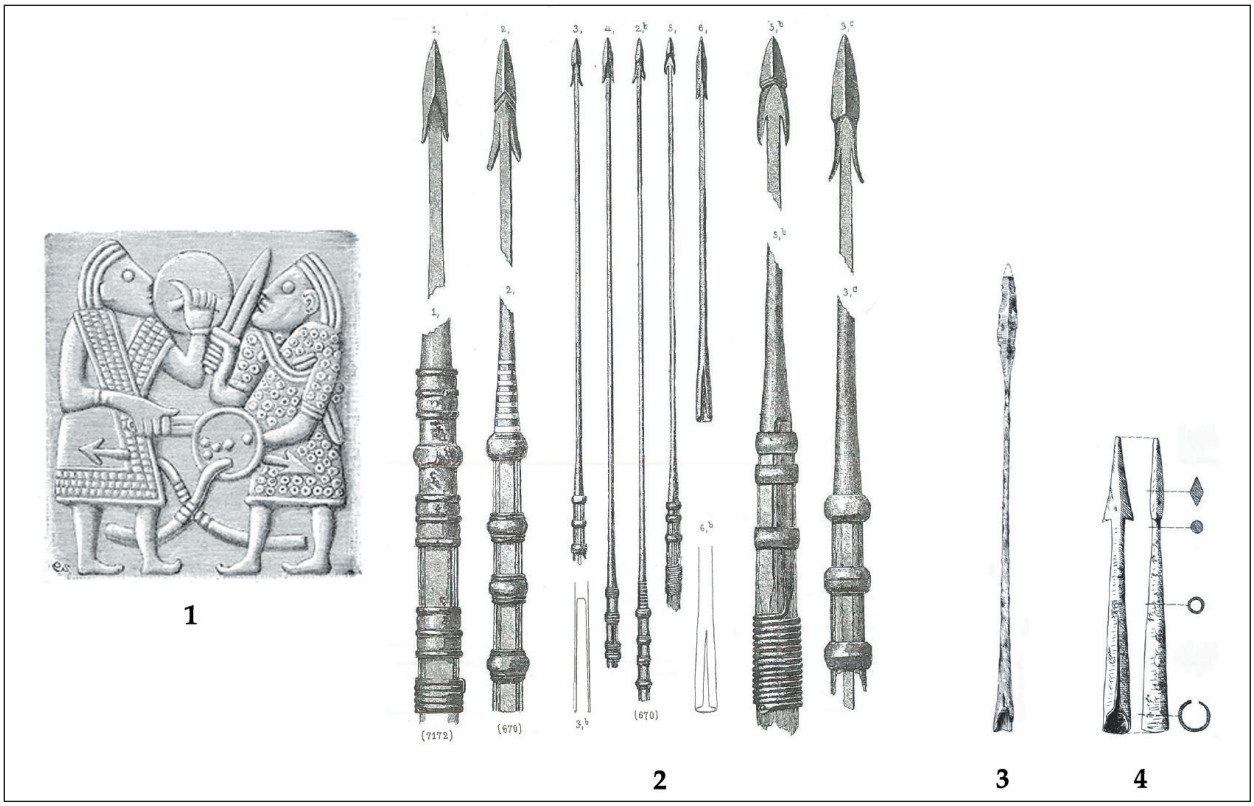
Az Európa nagy részén igen népszerű baltatípusok valamilyen oknál fogva szinte teljesen hiányoznak a korszak Kárpát-medencei leleteinek sorából. Ezek valószínűleg ugyanúgy részét képezték a korabeli harcosok mindennapi fegyvereinek (valamint munkaeszközeinek is), azonban a sírokba csak nagyon ritkán helyezték egykori tulajdonosaik mellé. Újabban a szelestei (Vas megye) langobard kori temető sírjaiból került elő több példány, melyek közül külön figyelmet érdemel egy kétélű, eddig párhuzam nélkül álló darab, melynek harcban történő alkalmazása ma még számos kérdést vet fel.[513] A frankok „nemzeti" hajító baltája, az ún. franciska ezidáig csak egy horvátországi szórványleletből ismert.[514]

A távolsági fegyverek közül a gepidák és a langobardok is nagy szeretettel használták az íjakat, melyeknek sajnálatos módon a hazai régészeti anyagban gyakorlatilag nincs nyoma. Egyelőre egyetlen csontlemezekkel díszített íj került elő a gepida sírok anyagából (Tiszapüspöki), melynek párhuzamai a hun és avar nomád fegyverzet köréhez vezetnek el minket.[515]

A 126/128. sírban nyugvó személy a temető egyik legkésőbbre, a 6. század derekára és második felére keltezhető mellékletekkel lett túlvilági útjára bocsátva. Ma még nehezen dönthető el, hogy íja még a korábbi hun hagyományok szívós továbbélését, a nomád hagyományból is merítő bizánci hatásokat, vagy már a megjelenő avarok anyagi művelődését jelzi.[516]

Európa északabbi tájain, a szerencsésebb talajtani viszonyoknak köszönhetően, ismerjük a fából készült távolsági harceszközök egész sorát. A mai Svájcban, Németországban és Dániában megmaradt fa íjak főként tiszafából készültek, és nagyjából 180 cm-es hosszúságot értek el! A tiszafa alapanyag és a hossz is mutatja, hogy 700–800 évvel a walesi hosszú íj európai hódító útja előtt a Meroving-kor germánjai már hasonló harc- és vadászeszköz birtokosai voltak.[517] Miért nem hallunk akkor mégsem az alemann, vagy a gepida hosszú íj hadtörténeti szerepéről? Az okok roppant egyszerűek: az Angol Királyság haderejéhez képest nem tömegesen, több ezer fő közösen leadott nyílzáporához használhatták ezt a kétségtelenül hatékony harceszközt. Az íjászathoz kapcsolódóan a sírokból inkább csak az egykori nyílvesszők fémből készült hegyeit ismerjük. A különböző típusokat valószínűleg mind eltérő harctéri és élethelyzetekben használták. A két- és háromélű példányok alkalmasak lehettek

[511] Kiss 2014.
[512] Keresztes 2014, 471–472. Az angókról összességében: von Schnurbein 1974.
[513] Papp 2016, 111; Kusztor 2017, 257–258. Ezúton is köszönöm Papp Katalin Ildikónak, hogy a leleteket személyesen is vizsgálhattam.
[514] Simoni 1983, 252–254.
[515] Kovács et al. 2015, 87.
[516] Masek–F. Kovács 2022, 39. Az íjvégeken megmaradt csontok rendszere és teljesen zárt borítása talán az avar korszak felé mutató jellegnek tekinthető.
[517] Riesch 2002, 18–28.

149. kép. A Meroving-kor jellegzetes hajítólándzsája az ango. A hosszúra kovácsolt köpűvel és szakállas heggyel rendelkező fegyver sok szempontból a római legionáriusok pilumát idézi. A Kárpát-medencében azonban a nyugati példányokkal megegyező darabok nem ismertek, csak formájuk és funkciójuk lehetett hasonló a helyi lándzsahegyeknek. 1: Az ango használat közben. Képi ábrázolás a Vendel XIV. sírjából származó sisakról; 2: A nyugatról ismert angók; 3: Szentendre-Pannoniatelep 45. sír hajítódárdája; 4: A Hegykő-Mező utca lelőhely 40. gyermeksírjából származó gyakorló hajítólándzsa hegye

Fig. 149. The ango is a typical Merovingian throwing spear. The weapon, with its long forged stocket and bearded-shaped blade, is in many ways reminiscent of the Roman legionary pilum. In the Carpathian Basin, however, no specimens similar to the Western examples are known, only their form and function may have been similar of the to local pieces. 1: The ango in use. Pictorial representation of a helmet from the grave of Vendel XIV; 2: Ango known from of the West; 3: Throwing spear head from grave 45 of Szentendre-Pannonia; 4: Head of a practising throwing spear (for a child) from grave 40 of the Hegykő-Mező utca

a csaták forgatagában, míg a szakállas típusokat valószínűleg főként a vadászatok során alkalmazták. A szakállas hegy nagyobb sebet ejthetett, aminek köszönhetően a nagyvadak hamarabb pusztulhattak el a gyors vérveszteségnek köszönhetően. (A típust a százéves háború angol íjászai is bevetették a francia lovagok lovai ellen.)

A támadófegyverek arzenálja után érdemes azt is szemügyre venni, hogy milyen védőalkalmatosságokat használtak életük megóvására a korszak fegyverforgatói. A legáltalánosabban bevetett védőeszköz, mellyel a közelharcba keveredők döntő többsége rendelkezett, valószínűleg a kerek, fából készült pajzs lehetett. A sírokban megfigyelt helyzetük alapján ezeknek a kerek formájú pajzsoknak átlagosan 60–90 cm lehetett az átmérőjük. Ezekből a védőfegyverekből napjainkra a sírokban már csak a fém alkatrészek, a középen található pajzsdudor és a fogó marad meg.[518] A dudor szerepe összetett lehetett: egyrészt a pajzsot tartó kezet védte, másrészt megakaszthatott vagy lecsúsztathatott egy vágást is, sőt egyes típusok esetében arra is gondolhatunk, hogy a harcosok a császárkori változatokhoz hasonlóan visszatámadva üthettek vele. A gepida és langobard fegyverforgatók testüket különböző páncélokkal is védhették. A sírok anyagában ezek közül, ha töredékesen is, de a láncból készült típusok maradtak meg. A négy pontban

[518] Keresztes 2014, 178–179.

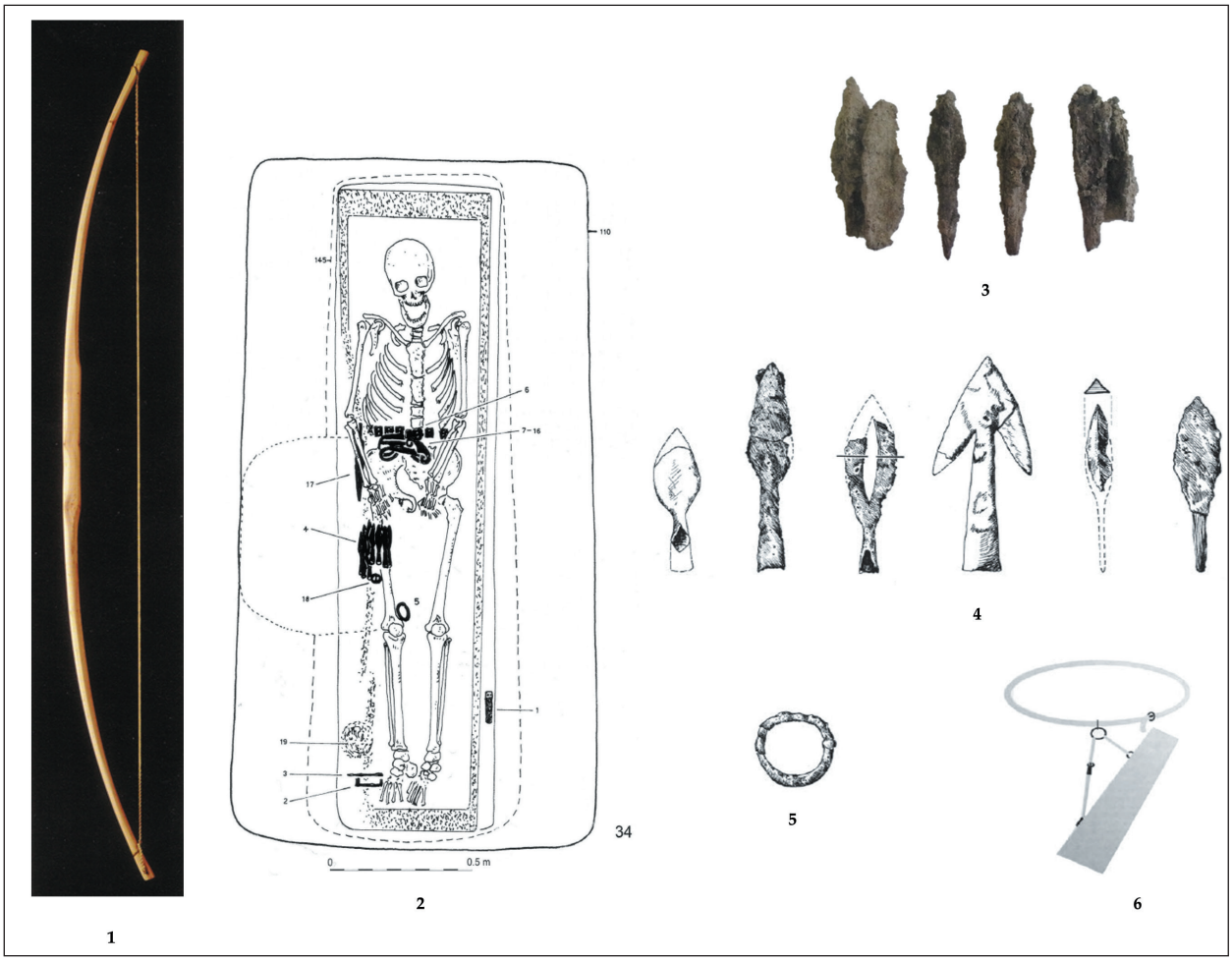

150. kép. Az egyetlen gepida kori temetőből származó reflexíj maradványát tartalmazó sír (Tiszapüspöki-Fehér-tó-part 126/128. sír). A temetkezésből előkerülő csont íjvég lemez és háromélű nyílhegyek
Fig. 150. Grave containing the remains of a composite reflex bow from the cemetery of the Gepidic period (grave 126/128 of Tiszapüspöki-Fehértó-part). Bone bow-end plate and three-edged arrowheads recovered from the burial

egymáshoz kapcsolódó szemekből kialakított páncélok már korszakunkat megelőzően is nagyobb népszerűségnek örvendtek a germán előkelők körében. Viseletükhöz kisebb edzéssel hozzá lehetett szokni, hiszen összsúlyuk mindössze 20–30 kg lehetett.[519] Ezek természetesen nem biztosíthatták viselőjük teljes testi épségét, mivel az erősebb szúrás, a közelről jövő nyílhegyek becsapódása átüthette őket, valamint a csontokat és az izmokat sem védhette a nagyobb erejű ütőfegyverekkel szemben. Azonban kétségtelen tény, hogy a hasonló védőfelszerelést hordó személyek nagyobb eséllyel élhettek túl egy közelharcba torkolló véres csatát. A kevésbé tehetősek természetesen nem tudták megfizetni az előállítás során nagy szaktudást igénylő páncélokat, így nekik a könnyebb, ugyanakkor nem lebecsülendő bőrből készült példányok juthattak, melyek szintén bizonyos fokú biztonságot nyújthattak a vágások és ütések ellen. A fej védelmére szolgáló sisakokról az írott források is beszámolnak, de szerencsés módon jó néhány példányt ismerünk a régészeti anyagból is.

A leginkább közkedvelt daraboknak a korszak Európájában a pántokból kialakított (ún. Baldenheim-típusú) sisakok számítottak. Ezek fő jellegzetességeit és alkotóelemeit a 4 vagy 6 pántból összeállított harang formájú fejvédő rész, valamint az ezeket az alsó íven összetartó bronzból vagy sár-

[519] Keresztes–Kiss 2017, 50–52.

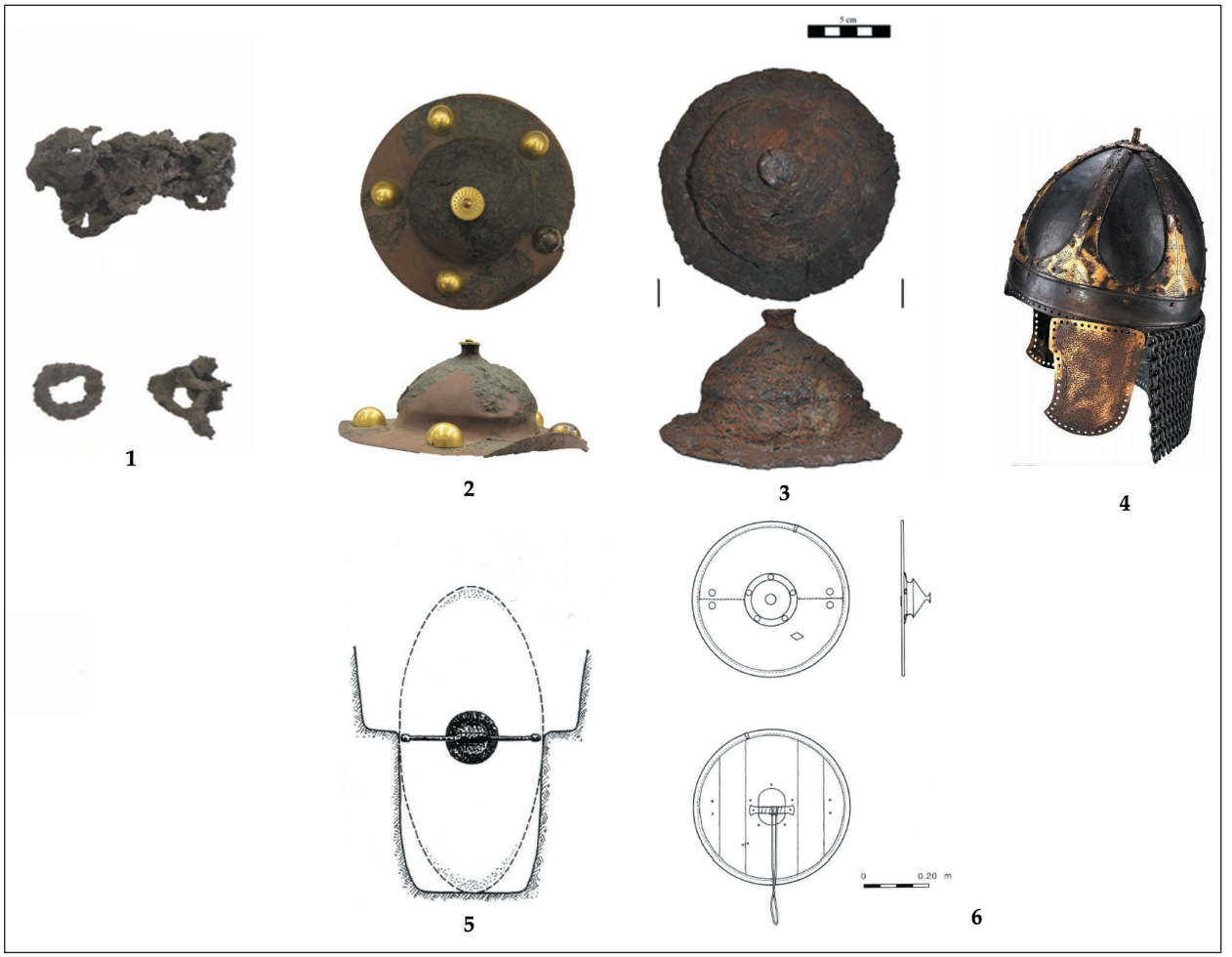

151. kép. Távolsági fegyverek a Meroving-korból. 1: Az oberflachti temetőből származó közel 180 cm hosszú tiszafa íj másolata; 2: A Tamási-Csikólegelő lelőhely 34. sírja az íjászathoz kapcsolódó mellékletekkel; 3: Háromélű nyílhegyek a szentes-kökényzugi temető 57. sírjából; 4: A korszak jellegzetes nyílhegyei a langobard Dunántúlról (kétélű köpűs és szakállas darabok, valamint egy kétélű nyéltüskés példány); 5: Az egykori tegez ritkán megmaradó részeinek egyike a kerek szíjelosztó; 6: A Meroving-kor övön hordott tegezeinek rekonstrukciója. Egy régiónkból kevéssé ismert távolsági fegyver, a franciska gyakorlatban látható az alábbi videón:

Fig. 151. Range weapons from the Merovingian period. 1: Replica of a yew longbow from the Oberflacht cemetery, about 180 cm long; 2: Grave 34 from the Tamási-Csikólegelő site with archery-related attachments; 3: Three-edged arrowheads from the grave 57 of the cemetery at Szentes-Kkökényzug; 4: Typical arrowheads of the period from the Langobard Transdanubia (double-edged bearded pieces and a double-edged arrowhead); 5: One of the rare surviving parts of the quiver is the round strap crossing; 6: Reconstruction of the belted quivers of the Merovingian period. A little-known range weapon from our region, the franciska, is shown in practice in the video below:

garézből elkészített homlokpánt, végül pedig a két arcvédő lemez képezte.[520] A kutatás mai álláspontja alapján a keleti perzsa mintákat követve a jellegzetes pántsisakokat a kora bizánci fegyverműhelyekben állították elő. A védőfegyvert feltehetően a Bizánci Birodalom területén szolgálatot teljesítő germán zsoldosok vihették magukkal hazájukba, ugyanis a császári hadsereg vezető tisztjeinek fegyverzetét kívánták ezzel is imitálni. A Birodalom mellett természetesen még Itáliában is létezhetett egy nagyobb gyártási központ, amire az osztrogót periódusból származó számos példány is utal.[521] A gazdagon díszített fém szerelékekkel ellátott darabok mellett valószínűleg alkalmazhatták a típusnak

[520] Vogt 2006; Glad 2012, 355–356.
[521] Werner 1988, 523–527; Quast 2001, 437; Stein 2005; Ivanišević 2010, 25.

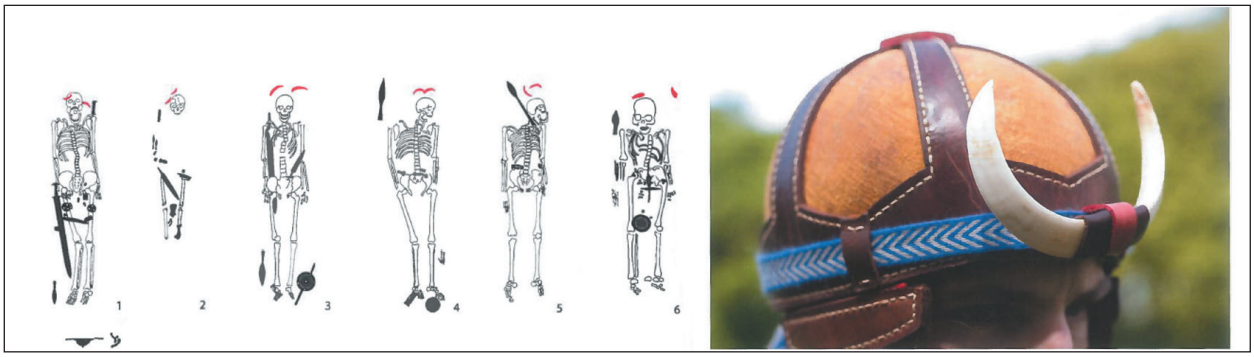
152. kép. A Meroving-kor jellegzetes védőfegyverei a Kárpát-medencéből: 1: Az egykori láncpáncél töredékei a szentes-nagyhegyi temető 139. sírjából; 2: Hódmezővásárhely-Kishomok 1. sír aranyozott bronzgombokkal díszített pajzsdudora 3: Szőreg-Téglagyár 128. sír pajzsdudora 4: A szentes-berekháti sírok anyagából összeillesztett sisak; 5: Rácalmás-Újtelep 15. sírjának pajzsa a sírban; 6: Korabeli angolszász pajzs rekonstrukciós rajza

Fig. 152. Typical Merovingian period dated defensive weapons from the Carpathian Basin: 1: Fragments of the former chain mail from grave 139 of the cemetery at Szentes-Nagyhegy; 2: Shield boss with gild bronze and stamped decoration rivet of the appex from the grave 1 at Hódmezővásárhely-Kishomok; 3: Shield boss of Szőreg-Téglagyár grave 128; 4: Helmet assembled from the material of the Szentes-berekhát graves; 5: Shield of Rácalmás-Újtelep grave 15 in the grave; 6: Reconstruction drawing of a contemporary Anglo-Saxon shield

egyszerűbb, csupán vasból kialakított példányait is, melyeket azonban nem helyeztek el melléklet gyanánt a sírokban.[522] A kevésbé tehetősek a fém védőeszköz alapanyagát a páncélokhoz hasonlóan bőrre cserélhették fel, ahogy arra Paulus Diaconus is utal munkájában.[523] Ezek szerves összetevőik miatt nem ragadhatók meg a temetkezések anyagában, azonban a szóládi temetőfeltárásoknak köszönhetően mégis maradt némi ráutaló nyom, ami a germán művelődés termékeihez sorolja az ilyen példányokat. A temető egyik sírjából két vadkanagyar került elő, melyek a közeli dél-német és bajuvár analógiáknak köszönhetően sisakdísz részeként értelmezhetők. Az egyedi, germán sajátosságot a 6. században egy bizánci templom terrakotta dísze is megörökítette.[524]

A bibliai jelenetben a résztvevőket az ismeretlen művész feltehetően az általa is látott germán zsoldosok jellegzetes felszerelésével ábrázolta. A vadkanagyar-

[522] Hasonló, teljesen vasból készült szegecselt példány ismert a Duna menti határról a bulgáriai Novae erődjéből, amelyet a 6–7. századra keltezhetünk (Biernacki 2012).
[523] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, I, 20.
[524] Mikulčić 2002, 259, Abb. 150; Mäslein 2014.

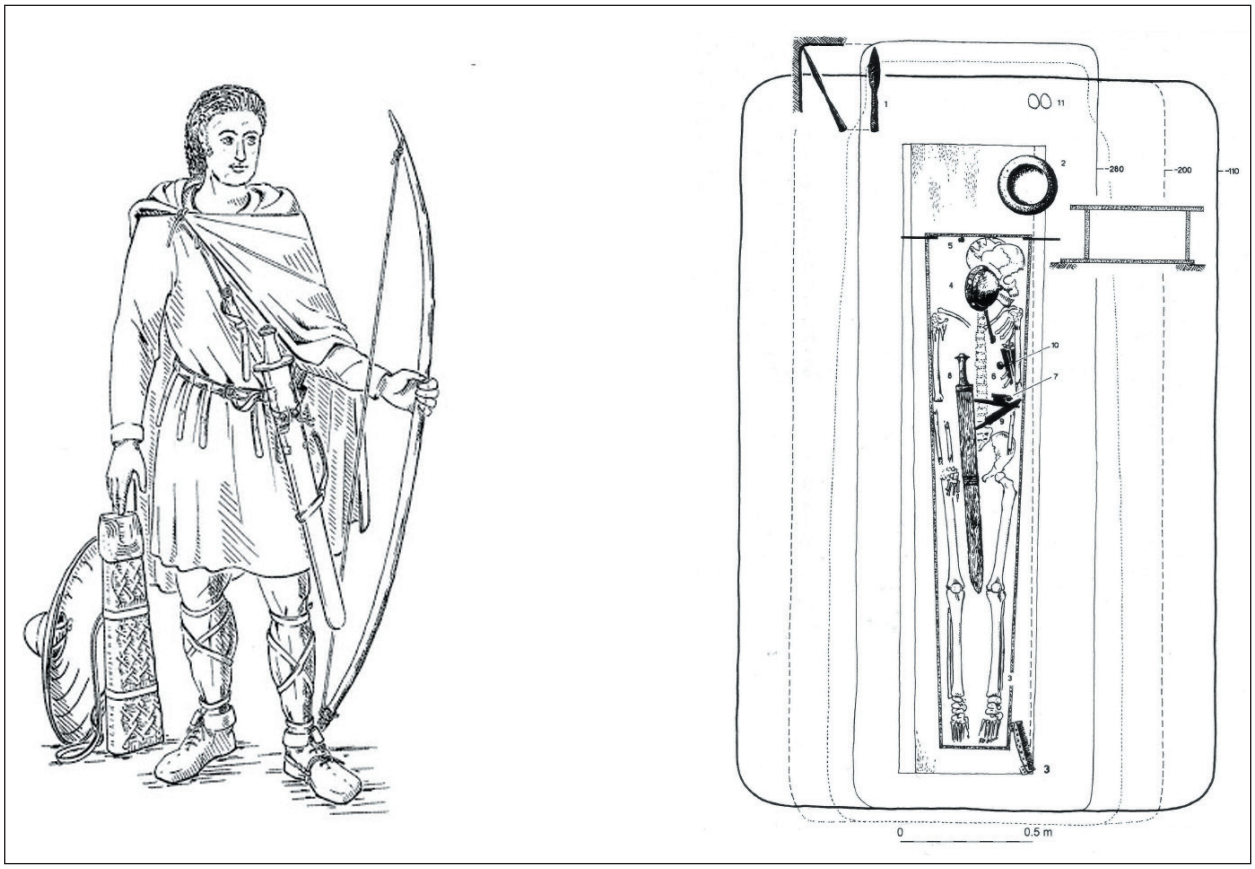
153. kép. A bőrből készült sisakok vadkanagyardísszel rendelkező változatai a sírleletekben és rekonstrukción
Fig. 153. Versions of leather helmets with wild boar horn decoration in graves and its reconstruction

dísznek többféle és akár egymás mellett szorosan meg is férő értelmezése is elképzelhető. Az agyar egyrészt mitologikus utalás lehet a későbbi kor írott tudósításaiból ismert germán–skandináv panteon Frey istenére, akinek szent állata a vadkan volt. Ugyanakkor az ősi vadászatok közkedvelt prédájának leghalálosabb „fegyvere és dísze" pusztán a férfierő és a harciasság szimbólumaként is magyarázható.

A fegyverek döntő többsége az egykori temetkezőhelyek anyagából származik, a telepekről csak kivételes esetekben ismertek hasonló tárgyak. Az előkerülés helye nagyban meghatározza értelmezésüket is, hiszen a temetési ceremónia során a sírba kerülő harceszközök fajtája és száma egy tudatos válogatás eredménye lehetett. Alapvetően két jellegzetes karakter képe kezd el kibontakozni ezeknek a síroknak az anyagából: a tipikusan közelharci és a részben könnyebb, távolsági fegyverekkel eltemetett személyek köre. A kutatásban korábban – a 20. század első felében – főként az Itáliában lejegyzett langobard törvénykönyvekre hivatkozva próbálták meg az utóbbi módon másvilágra bocsátottakat az alacsonyabb társadalmi csoportokhoz (felszabadított rabszolgákhoz) kapcsolni. Az *Edictus Rothari* (a 7. század derekán Rothari király által kibocsátott rendeletek gyűjteménye) vonatkozó cikkelyének értelmében a méltónak talált rabszolgák a népgyűlés (a forrásokban *gairethinx* – azaz a lándzsások gyülekezete) előtt megjelenve a felszabadítás jogi aktusaként egy köteg nyílvesszőt kaptak, mellyel jelezték, hogy immáron ők is a fegyverfogó langobard társadalom szabad tagjainak sorát gyarapítják.[525] Emellett a 8. századi, szintén itáliai langobard törvénykönyvekben a legszegényebb hadba vonulásra alkalmas réteg fegyvereként is az íjakat jelölik meg (a helyzet érdekessége, hogy a módosabb, harci szolgálatot lóval ellátók felszerelése között is megemlítik a távolsági harceszközt). A langobard (7–8. századi), frank és más korai germán jogi és elbeszélő források rávetítése az 5–6. században itt élő Kárpát-medencei csoportok fegyveres társadalmára azonban korántsem célravezető. Ennek okai a nagyobb időbeli távolságok mellett természetesen a fentebb is jelzett temetkezési szokások torzító voltában és a „ceremónia" reprezentációs igénnyel véghezvitt, a családot és annak anyagi és társadalmi erejét megjelenítő folyamataiban keresendők.

A korábbi magyar kutatás az ilyen környezetből származó harceszközök száma és kombinációja alapján próbálta megrajzolni az egykori fegyveres férfitársadalom és a forrásokból ismert hadseregek összetételét, létszámát és anakronisztikus módon, gyakran a főbb fegyvernemeket is.[526] A fegyverek kombinációjából jobb esetben a korszak harci specifikációi olvashatók ki, de még ekkor is számolnunk kell a temetkezési szokások révén nyerhető torzabb képpel, valamint a mellékletadás szokásának kötött rendjével is. Utóbbi alatt azt kell értenünk, hogy egyes tárgytípusok nagyon sokszor, karakteresen, csak bizonyos életkori fázisokhoz kötődnek. Például nyílvesszőket sok esetben csak a fiatalabb generáció sírjaiba helyeztek, míg a súlyosabb támadófegyvereket – főként a kardokat – gyakorta olyan személyek

[525] Edictus Rothari, 224.
[526] Bóna 1974, 62–63.

154. kép. A túlfegyverkezés iskolapéldái. Ez a jelenség főként a társadalmilag igen megbecsült személyek sírjaiban figyelhető meg. Ilyenkor a kard-pajzs-lándzsa kombinációk mellett gyakorta megjelennek az íjászat emlékei is. 1: Az altdorfi (Svájc) templomban található gazdag Meroving-kori sír rekonstrukciója a sírmellékletek alapján; 2: A tamási-csikólegelői temető 42. sírja pajzs-kard-lándzsahegy-rövid sax-nyílhegy kombinációkkal

Fig. 154. Examples of overarmament. This phenomenon can be observed mainly in the graves of socially highly respected persons. In such cases, in addition to sword/shield/lance combinations, there are often also objects/attachments of archery. 1: Reconstruction of the rich Merovingian period grave in the church of Altdorf (Switzerland) based on grave goods; 2: Tomb 42 in the cemetery of Tamás-Csikólegelő with shield-sword-spearhead-short seax-arrowhead combinations

(50-es éveikben járók) kaptak másvilági útjukra, akik már nem biztos, hogy könnyűszerrel forgathatták őket.[527] E „gyakorlat" mögött sokszor mélyebb társadalmi konvenciók és szokások húzódhattak meg. Elképzelhető például, hogy a temetkezési szertartás során kötött szabályok éltek a fegyverek sírba helyezésekor is. Egy fiatal, bizonyos „érett" kort el nem érő személy talán nem kaphatott klasszikus támadó fegyvereket túlvilági útjára, míg a kor előrehaladtával és a családon és a társadalmon belüli státusz növekedésével arányosan, bizonyos harceszközöket még akkor is a sírba helyeztek, ha azokat birtokosaik már nem biztos, hogy gyakorlatban is használták. Feltűnő ugyanakkor, hogy egy-két sírban szinte egész fegyverarzenálok (kard, pajzs, lándzsahegy, nyílhegyek) kerültek eltemetésre, melyeket egykori tulajdonosaik csak egyfajta kora középkori Rambóként viselhettek volna. Az ilyen esetek is felhívják arra a figyelmünket, hogy érdemes kicsit kritikusabban szemlélnünk az ezekből levont nagyívű elképzeléseinket. A szabályok, kötöttségek, a harci jártasság és az anyagi háttér mellett a fegyvereknek természetesen létezhetett olyan szimbolikus jelentéstartalma is, melyet ma még nehezen fejthetünk fel. Vannak ugyanis olyan időszakok (akár válságok sorozatai), mikor a férfiak körében az ön-, illetve hatalomkifejezésben a fegyverek nagyarányú sírba tétele is komoly szerepet kaphatott.

[527] Kiss 2012, 145–146.

VI.5. Az otthon maradók – a nők szerepe a társadalomban

Bár a korabeli államélet főbb mozzanatait, azaz a békék és háborúk egymást váltó sorát, azaz a nagypolitikát a férfiak fellépése határozta meg, ugyanakkor mellettük a nőknek is kiemelkedő szerep jutott a társadalom építőelemeinek összekovácsolásában. Ennek dacára a politikai döntéshozás közelébe csak kivételes alkalmakkor kerülhettek, és akkor is csak az elit csoportok tagjai. Az egyes uralkodó családok hölgyei, ha többnyire nem is közvetlenül, de a háttérből gyakran szőtték azokat a szálakat, melyek a későbbi események menetét is meghatározták. Ilyen, a kulisszák mögül irányító személy volt a későbbi korok szerzőit és drámaíróit is megihlető, a hazánk területéről Itáliába kerülő Rosamunda királynő is.

A korábbi gepida király lánya puccsot szervezett az apját legyőző és emlékét bemocskoló férje, Alboin ellen. A merénylet egyik kiváltó oka roppant személyes volt, hiszen hitvestársa egy alkalommal arra kényszerítette, hogy az édesapja (az utolsó gepida király Kunimund) koponyájából készített kupából igyon egy részeg tivornya során.[528] A gepida „vérbosszút" megtestesítő királylány alakja mellett azonban éppen a Meroving-korszak Európájából ismertek a legmagasabb pozíciókig eljutó személyek életútjai. A 6. századot a fiatal korban lévő fiaik helyett régensként a tényleges hatalmat kézben tartó nők korának is tekinthetjük, minthogy mind az osztrogót, mind pedig a frank részkirályságokban is több alkalommal ők irányították az államéletet.

Az ármányok és intrikák világában megedzett hölgyek mellett persze előfordultak olyan nagy formátumú egyéniségek is, akik egy egész királyság kulturális átalakulását és arculatát is meg tudták határozni. Ilyen hölgy volt a több langobard uralkodót is hű társként követő Theodelinda (Kr. u. 570–627) királyné, aki a római–langobard megbékélés szimbólumává, valamint az ortodox klérus kiemelkedő támogatójává vált.[529] A germánok történetét ismerve a nők kiemelkedő szerepe a rituális életben nem tekinthető új keletű fejleménynek, tekintve, hogy már a kora császárság idejéből is tudunk olyan az írott forrásokban is megjelenő történeti figurákat említeni, akik papnőként, vagy jövendőmondóként töltöttek be fontos pozíciót. Az írott formában először a 7. században lejegyzett langobard eredettörténetben hasonló módon jelenik meg Gambara, a két királyfi anyja, aki valószínűleg az istennő Freya/Frigg kultuszának ápolója lehetett, valamint ezáltal a törzsi hagyományok és rituálék egyik fő beavatottja is.[530]

Az írott kultúrában megörökített vezető arisztokrata nőalakok mellett a korszak hölgyeivel kapcsolatosan több információt csak a különböző germán (frank, vizigót, langobard) törvénykönyvek rendelkezései árulnak el számunkra. Sajnálatos módon ezeknek a forrásoknak kevés relevanciája van a Kárpát-medencei viszonyokra vonatkozóan, de éppen a langobardok Itáliát megelőző illetve a hasonló társadalmi fejlődést megtestesítő rokonkultúrák összevetése kapcsán talán nem hiábavaló az említésük. Egyetemes és régiókon átívelő jellegzetességnek tekinthetjük többek között a fiatal, gyermek kihordására alkalmas nők védelmét. A frank rendeletek az ilyen személyeket mindennél jobban óvták, és a magzataikat bántalmazókra súlyos büntetéseket róttak ki, melyek sok esetben még a szabad férfiak ellen elkövetett erőszakért járó retorziók összegeit is sokszorosan meghaladták.[531] Ennek oka az lehetett, hogy a „veszélyeztetett" állapotban lévő, „leendő anyák" utódaik világrahozatala révén feleltek a társadalom rendjének és állandóságának a fenntartásáért is. A csoport leendő tagjainak megvédése és születésük mindenek felett álló biztosítása még az ilyen militarizált világban is kiemelkedően fontos feladatnak számított. Ugyanakkor más törvénykönyvekkel ellentétben pont a langobard jogi források (Edictum Rothari) egy nagyon kötött és az önrendelkezés lehetőségét a nőktől megvonó társadalom képét tárják elénk. Az itáliai germán hölgyek a 7. századi rendelkezések értelmében mindig egy-egy férfi joghatósága alá tartoztak (apa, férj),

[528] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, II, 28–29.
[529] Menghin 1985, 117–121; Ennen 1994, 32–56; Hardt 2011.
[530] Origo gentis Langobardorum, 1.
[531] Brather 2004a, 31; Keresztes–Kiss 2017, 44–45.

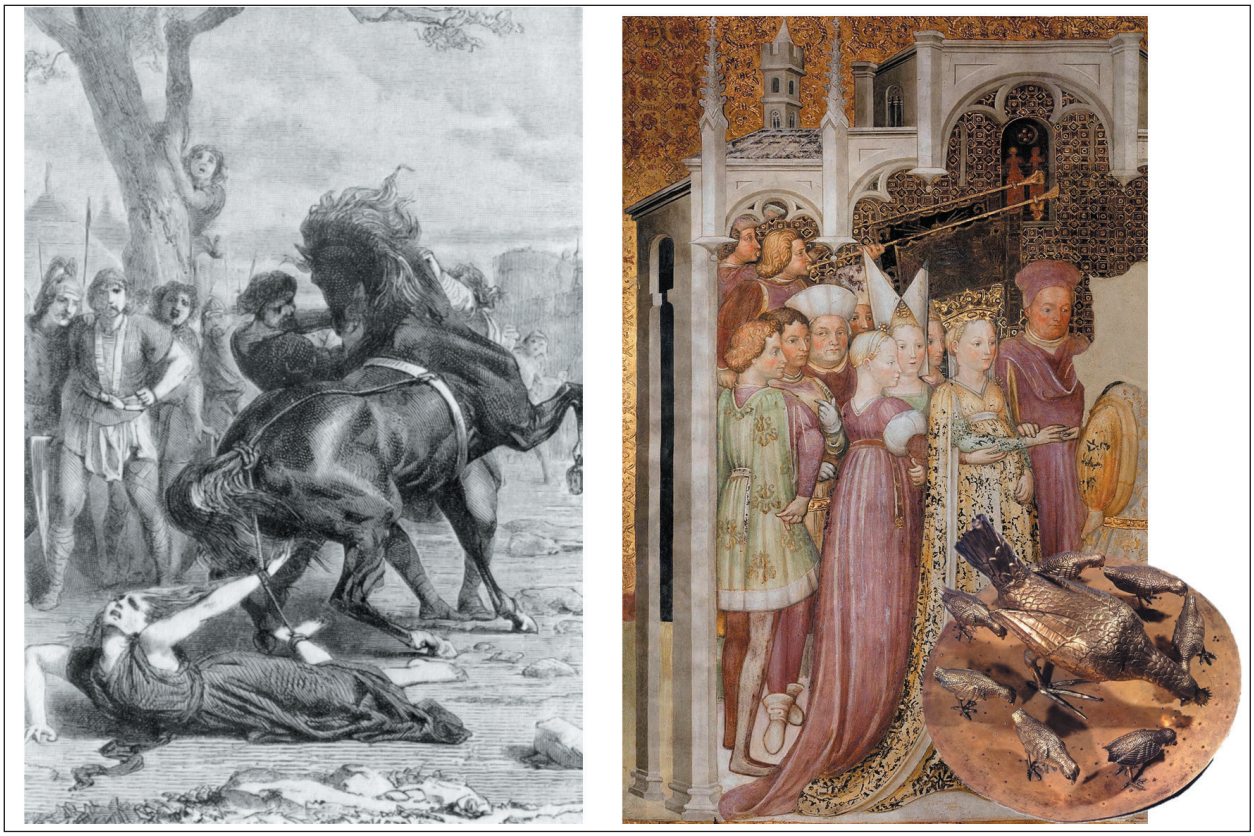
155. kép. A gepida királylány, Rosamunda, akinek sorsa tragédiába illő volt. Az Itália északi felét elfoglaló legendás uralkodót, Alboint az utolsó gepida király lánya, Rosamunda gyilkoltatta meg. A Paulus Diaconusnál szereplő történet szerint már az itáliai új hazában történt egyszer, hogy egy lakomán férje arra kényszerítette a királylányt, hogy az édesapja koponyájából készített kupából igyon. Az ellenfél koponyájából készített ivóalkalmatosságok a nomád kultúrákra jellemzőek, ezért korábban Szádeczky-Kardoss Samu már felvetette, hogy elképzelhető, hogy a Kunimund fejéből készített tárgy az avarok „ajándéka" lehetett Alboinnak. A megalázott gepida hölgy bosszút forralt és Alboin testőrparancsnokát behálózva meggyilkoltatta férjét. Tette után Alboin lányával és a kincstár egy részével a bizánci fennhatóság alatt álló Ravennába menekült, ahol a helyi exarcha (helyi bizánci kormányzó) kijátszotta egymás ellen a szeretőket. (Pietro della Vecchia festménye a 17. századból)
Fig. 155. Rosamunda, the Gepidic princess, whose fate was tragic. The legendary king who conquered northern part of Italy, Alboin was assassinated by Rosamunda, daughter of the last king of the Gepids. According to the story in Paulus Diaconus, it was in the new Italic homeland that her husband, at a feast, forced the princess to drink from a cup made from her father's skull. Drinking vessels made from the skull of an adversary are typical of nomadic cultures, and Samu Szádeczky-Kardoss has previously suggested that the object made from Kunimund's head may have been a ‚gift' from the Avars to Alboin. The humiliated Gepidic woman took her revenge and had murdered her husband with Alboin's bodyguard commander who was her mistress. After her deed, she fled with Alboin's daughter and part of the treasury to Byzantine-controlled Ravenna, where the local exarch (Byzantine governor) played the lovers off against each other (painting by Pietro della Vecchia from the 17th century)

sőt még hitvesük halála esetén sem rendelkezhettek teljes mértékben annak vagyonával.[532] Ezt a nagyon szigorú, férfiközpontú családmodellt természetesen gyakorta felülírhatta a mindennapok szüksége. Pontosan ugyanezek a jogi forrásaink számolnak be arról, hogy a nők gyakorta részt vettek utcai csetepatékban – aminek napvilágra kerülése esetén a büntetést családjaiknak kellett megfizetni –, vagy férfiak hiányában saját udvarházuk megvédésében is. Látható, hogy egyes szélsőséges esetekben ezek a nemi normák elhagyhatók voltak.[533] Az 5–6. század vonatkozásában – szemben a későbbi viking korral – egyelőre nincs adatunk női fegyverforgatókról, pedig a mitikus hagyomány éppen erre a korra vezeti vissza a Nibelung-mondakörben megjelenő női harcos (Brünhid, Szigdríva) alakokat.

Az utóbbi évek nagy szenzációt keltő felfedezése volt, hogy a niederstotzingeni 7. századi elit temető egyik gazdag fegyvermelléklettel eltemetett, korábban férfiként meghatározott halottját az utólagos genetikai vizsgálatok alapján egy harcos amazonnak nyilvánították. Maga a felfedezés több szempontból is megmozgatta a kutatók fantáziáját. A megismételt vizsgálatok és a régi ásatási anyaggal kapcsolatos félreértések (embertani anyag keveredése) azonban eloszlatták az elképesztő hír keltette eufóriát.[534]

A Kárpát-medencében a Meroving-kor folyamán élő nőkről, életükről és társadalomban elfoglalt helyükről az írott források szűkössége miatt főként a régészeti anyag és a tárgyi kultúra révén alkothatunk képet. A korszakban valószínűleg a férfiakhoz hasonlóan a nők esetében is voltak olyan kiemelt életkorok, melyekhez nagyobb presztízs és megbecsülés társult a temetés és talán az egykori valós élet folyamán is. A sírleletek alapján a hölgyeknél ez nagyjából a 10-es évek elején kezdődhetett és a 30-as éveikig terjedhetett, vagyis a termékenység és a szülőképesség időszakát fedte le.[535] A fentebb is említett nyugati törvénykönyvekben szereplő, a társadalom leginkább veszélyeztetett és legfontosabbnak vélt tagjainak védelme mellett tehát a temetés során is külön kiemelt figyelem járt az ilyen életkorban elhunyt személyeknek. Ugyanakkor

[532] Delogu 2004, 27–28.
[533] Edictum Rothari 278, 378.
[534] Wahl et al. 2014.
[535] Brather 2004a, 31.

156. kép. A szintén tragikus sorsú Brunihild és a szent életű Theodelinda ábrázolása az újkorból és a középkorból. Az előbbi uralkodónő több ízben is szított belviszályt az egyes frank királyságokban, valamint egy időre Austrasia és Burgundia régense is volt. Végül II. Chlotar elfogatta a királynőt és büntetésként négy lóval tépette szét. Vele ellentétben a langobardok királynéja Theodelinda két uralkodónak is hűséges társa volt, valamint a királyi hatalom és az ortodox egyház közötti közeledésnek is szimbólumává vált (emlékét őrzi többek között a monzai székesegyház alapítása is, mely gazdag adományainak köszönhető). Theodelinda freskója alatt látható az általa a monzai templomnak adományozott arany tál a „tyúk anyóval és csibéivel" (A két kép: Philippoteaux and Girardet, Die Folterung von Brunhilde; Theodelinda és Agilulf esküvője, Monza Theodelinda kápolna Ambrogio és Gregorio Zavattari freskója, 1444)

Fig. 156. Depiction of Brunihild, also a tragic fate, and Theodelinda, a saintly life, from the modern and medieval periods. The former was a ruler who repeatedly stirred up internal strife in the various Frankish kingdoms and was also regent of Austrasia and Burgundy for a time. Eventually, Chlotar II had the queen captured and, as punishment, had her torn apart with four horses. In contrast, Theodelinda, Queen of the Langobards, was the faithful companion of two monarchs and a symbol of rapprochement between langobardic rulers and the Orthodox Church (her memory is also commemorated by the foundation of the cathedral of Monza, thanks to her generous donations). Under Theodelinda's fresco is the golden bowl with the ‚mother hen and her chicks' that she donated to the church in Monza (the two paintings are Philippoteaux and Girardet, Die Folterung von Brunhilde; The Wedding of Theodelinda and Agilulf, Theodelinda Chapel, Monza, fresco by Ambrogius and Gregorio Zavattari, 1444)

nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy az újabban feltárt és mintaszerűen elemezett lelőhelyek esetében is szembetűnő az antropológiai anyag alapján, hogy a férfiakhoz viszonyítva a nők esetében jóval magasabb a 20. és 30. életév között elhunytak aránya. Ez feltehetően erősen összefügghet a szülés és az azzal kapcsolatban felmerülő, a modern korszakot megelőző orvostudomány általános állapotával is. Érdekes ugyanakkor, hogy a társadalom gyermekkorban elhunyt tagjai ugyanolyan megbecsülésben részesültek, hiszen számos, a felnőttekre jellemző mellékletet helyeztek melléjük az eltemetők a Kárpát-medence mindkét felében.[536]

A régió női sírjaiból származó leletanyag – mely főként a viselet elemeihez kötődik – az 5. század vége – 6. század dereka közötti időszakban két jól

[536] Király 2012. Hasonló tendenciák az avar kori anyagból: Király 2020, 291–295. Az alamann szállásterületen található gyermeksírok részletes feldolgozása: Lohrke 2004.

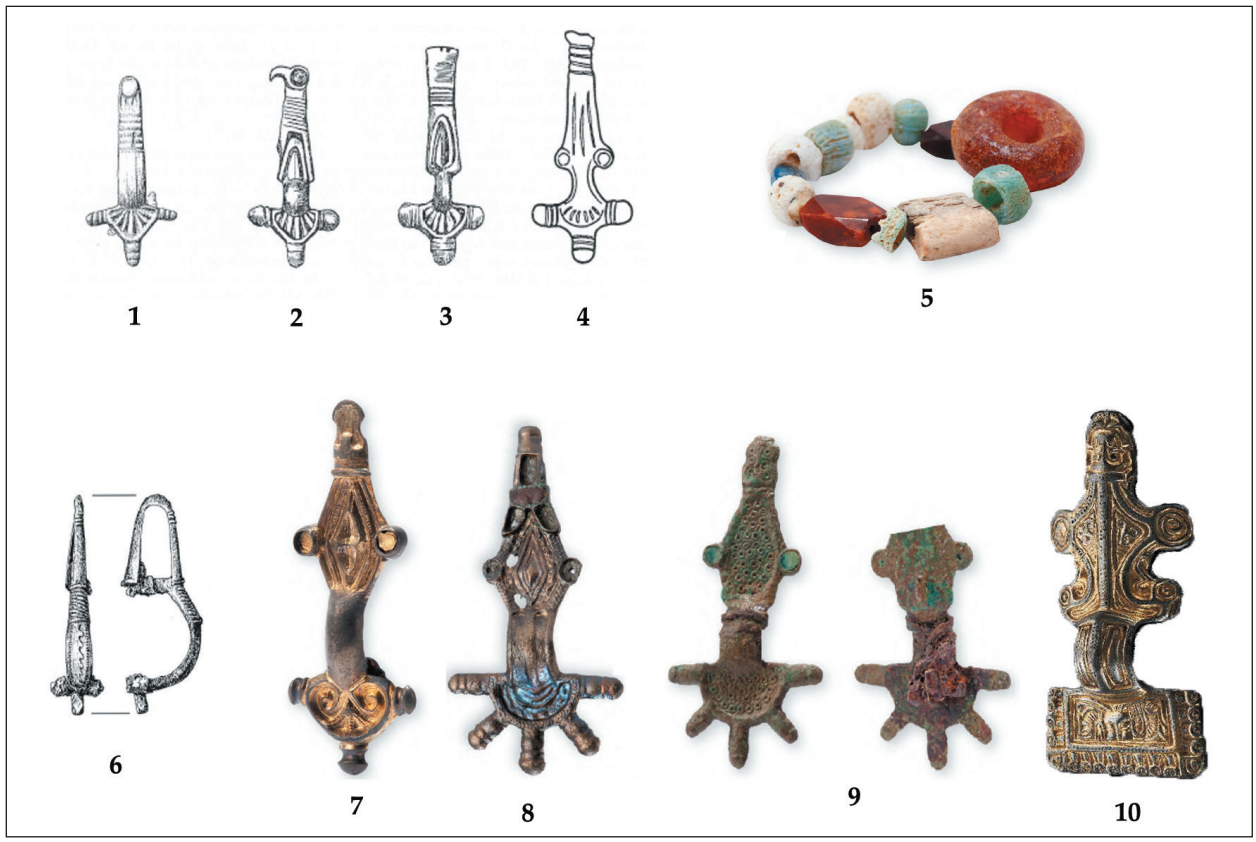

157. kép. A harcos Brünhild a 19. század végének köztudatában (Gaston Bussière illusztrációja, 1897), illetve az utóbbi években nagy szenzációnak számító niederstotzingeni (Németország) temetkezések. A három közös sírba nyugvó fegyveres halott közül az egyik személyt az újabb genetikai vizsgálatok nőként határozták meg. Azóta azonban kiderült, hogy jelentős keveredés lehetett a csontanyag kapcsán, így a viking korban gyakori harcos amazonokat a Meroving-kor időszakában egyelőre mégsem találták meg
Fig. 157. The warrior Brünhild in the public consciousness at the end of the 19th century (illustration by Gaston Bussière, 1897) and the sensational burials in Niederstotzingen (Germany) in recent years. One of the three „warriors" who were buried in a common grave pit was identified as a woman by recent genetic tests. However, it has since emerged that there may have been considerable mixing of bone material, so that the warrior Amazons common in the Viking Age have not yet been found in the Merovingian period

elválasztható irányvonalat képvisel. Ennek oka, hogy a politikai és kulturális határok szemmel láthatóan jól meghúzhatók a nyugati és keleti területek között. A helyi régészeti anyaghoz hasonlóan a langobard hagyaték inkább egyfajta nyugati, míg a gepida területek pedig egy keleti germán kulturális hatást tükröznek, ami az eltemetett hölgyek viseletében és ékszertípusaiban is tetten érhető.

A Kárpát-medence keleti felében az egyes ruhakapcsoló tűk főként ezüstből és bronzból készültek, a felületüket az ékvésés technikájával díszítették, a tárgyak szegélyein pedig elsősorban a korai példányok esetében kis kőberakások számára kialakított cellák kaptak helyt. Az egész korszakra jellemző a felületek geometrikus, gyakran növényi motívumokkal történő ékítése, valamint a fibulák végein és a gombokon az állatfejek alkalmazása is. A gepida korszak legkorábbi soros temetőiben az 5. század végének átmeneti fibulatípusai a meghatározóak. Ezeknek közös jellemzője, hogy a tűtartó lemezek állatfejben végződnek és egyenesek, míg a rugótekercstartók pedig főként félkör alakúak (felületüket eleinte sugaras díszekkel látták el) és rajtuk feltűnnek a három tagolt gombból álló díszek.[537] A század végén jelennek meg azok a karakteres darabok, melyeket a Gepida Király-

[537] Bóna–Nagy 2002, 121; Ivanišević–Kazanski–Mastykova 2006; B. Tóth 1999a, 265.

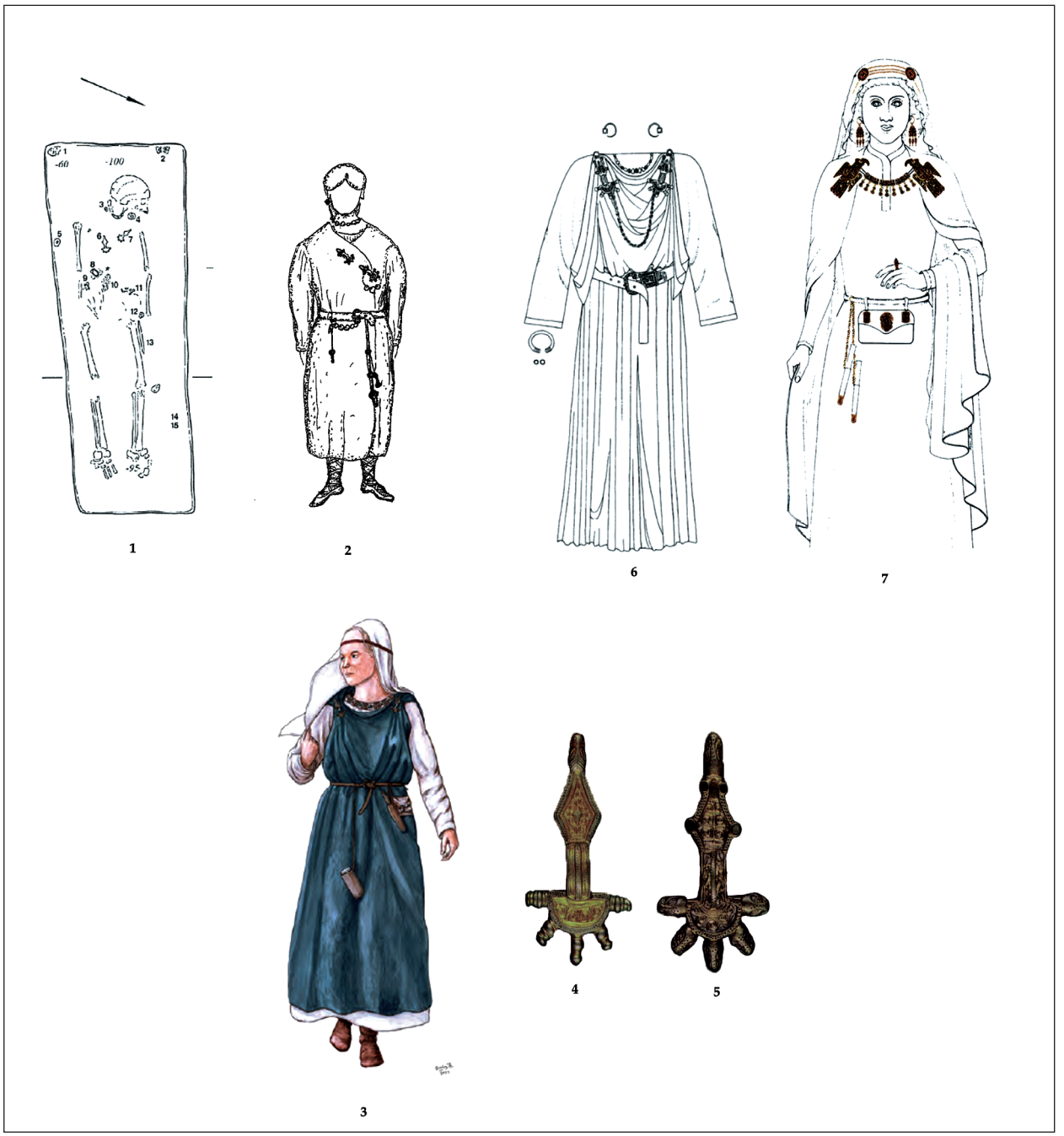

158. kép. Fibulák és gyöngyök a Tisza-vidék gepida kori temetőiből. A korai egyenes lábú típusba sorolható példányok (1–4.); A bizánci erődökből származó kései öntött alához hajtott lábú tömör fibula (6.); Klasszikus ékvésett és pont kör díszes három és öt gombos fibulák (7–9.); Skandináv relief fibula (10.). 1: Hódmezővásárhely-Kishomok 105. sír; 2: „Bökenymindszent"; 3: Szentes-Berekhát 249. sír; 4: Kormadin-Jakovo 4. sír; 5: Borostyán, karneol, csont és üveg gyöngyök a tiszaugi temető 287. sírjából; 6: Hódmezővásárhely–Kishomok 23. sír; 7: Tiszaug 201. sír; 8: Tiszaug 340. objektum; 9: Tiszaug 556. objektum; 10: Szonok–Szanda 73. sír

Fig. 158. Brooches and beads from the Gepidic period cemeteries of the Tisza region. Specimens of the Early straight-leg type (1–4); Late dated bronze cast solid returned foot brooches from Byzantine forts (6); Classical chip carving- and point-circular decorated brooches with three- and five-knobs (7–9); Scandinavian relief brooch (10). 1: Hódmezővásárhely-Kishomok grave 105; 2: „Bökenymindszent"; 3: Szentes-Berekhát grave 249; 4: Kormadin-Jakovo grave 4; 5: Amber, carnelian, bone and glass beads from grave 287 at Tiszaug cemetery; 6: Grave 23 of Hódmezővásárhely-Kishomok; 7: Grave 201 of Tiszaug; 8: Grave 340 of Tiszaug; 9: Grave 556 of Tiszaug; 10: Grave 73 of Szonok-Szanda

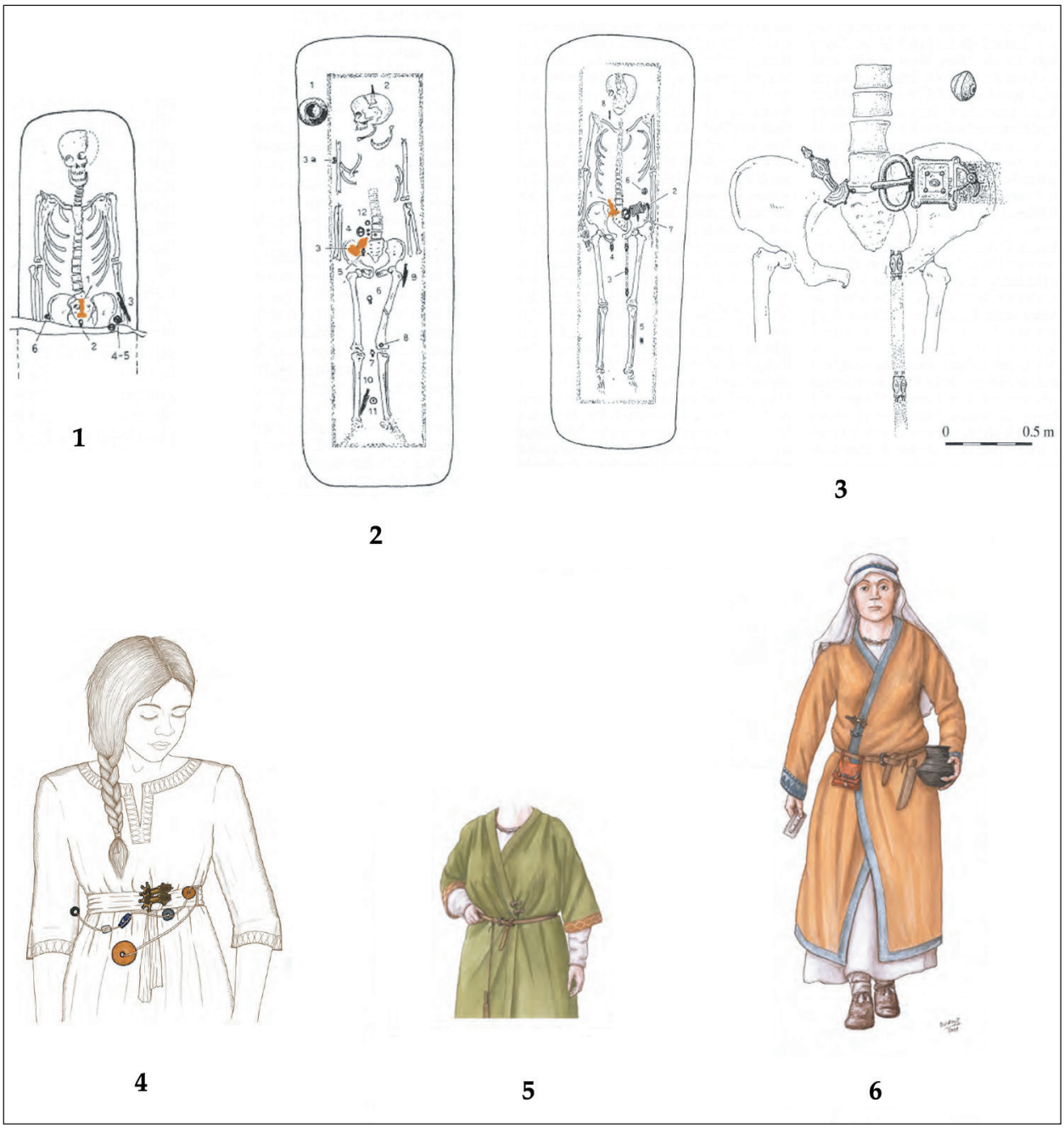
ság fennállásának egész időszaka alatt készítettek az egykori ötvösök: az ötgombos fibulák. A keleti germánok lakta területeken roppant népszerű darabokat állatfejben végződő rombusz formájú tűtartó lemezekkel és félkör formájú, öt gombbal szegélyezett rugótekercstartókkal látták el. A tárgyak felületét az egyes lemezek alakját utánzó koncentrikus díszekkel, inda motívumokkal, S-spirálokkal és csigaház szerű díszekkel, valamint a szegélyeket az ezüstön nagyon szép hatást keltő niellóval kitöltött kis díszsorokkal ékesítették.[538] Ezeknek a fibuláknak természetesen készültek egyszerűbb bronzból öntött változatai is, melyeknek felületét az idő előrehaladtával csak egyszerű pontkörökkel töltötték ki.[539] A saját helyi műhelyekben gyártott termékek mellett, ha ritkán is, de megjelentek a nyugati és északi ékszerművesség (korong fibulák, északi egyenlőkarú fibulák, relieffibulák, fogófejes fibulák) termékei is, azonban ezek csak kis hányadát alkotják az anyagnak. A díszes kengyelfibulák mellett a császárkorból ismert egyszerű kivitelű alához hajtott lábú ruhakapcsolók, valamint azoknak

[538] Cseh 2005, 27; Quast 2002, 587–596.
[539] Nagy 2005, 110–113.

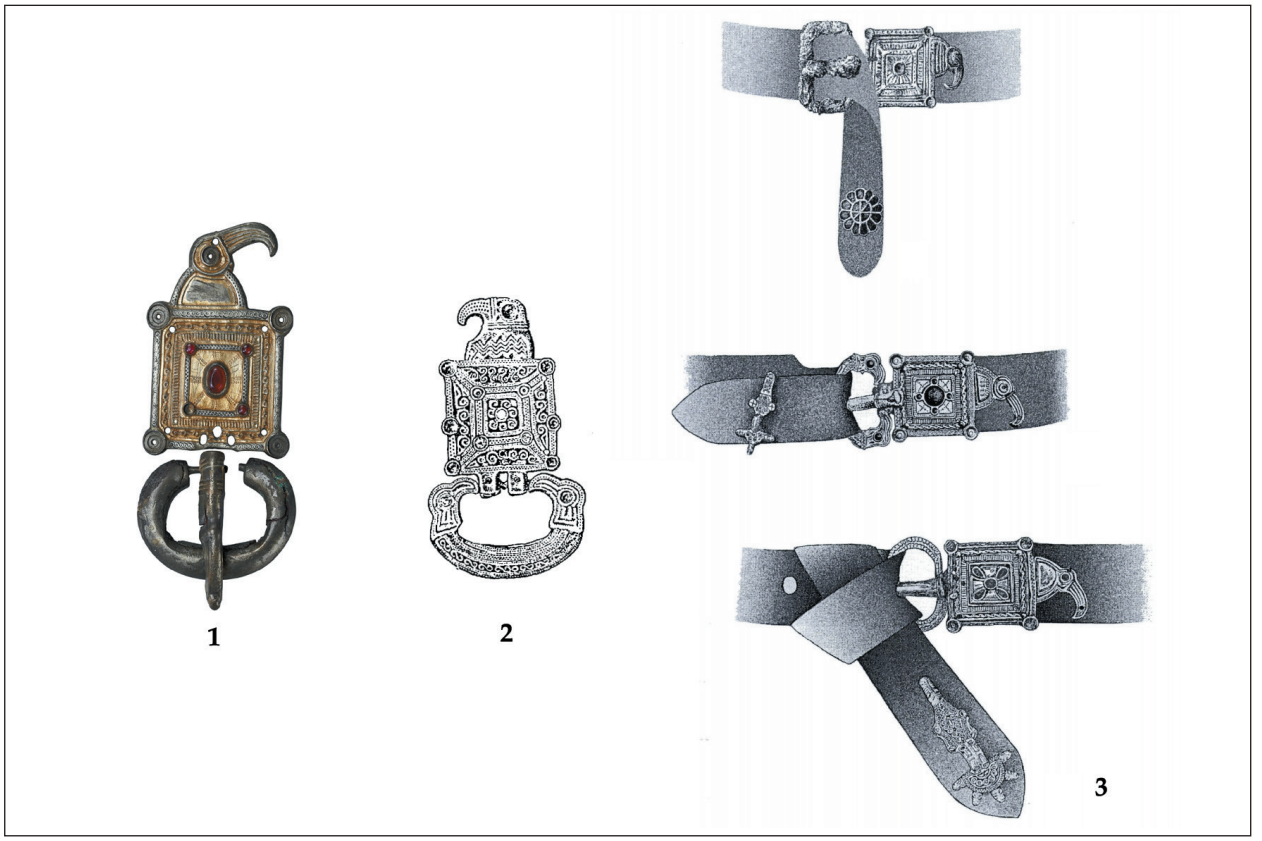
159. kép. A keleti germán kultúra női viseleti modellje. A Kárpát-medence keleti felében, a Krímen, Észak-Itáliában és Hispániában a klasszikus kengyelfibulák viselete eltért a meroving területeken tapasztaltakétól. A ruhakapcsoló alkalmatosságok sokáig a vállak és a felsőtest környékén helyezkedtek el. 1: Szolnok-Zagyvapart Alcsi 16. sír sírrajza; 2: Szentes-Kökényzugról származó női viselet rekonstrukciója; 3: A tiszaugi temető 201. sírjának női viselete; 4: Kistelekről előkerült ötgombos fibula; 5: Szentes-Kökényzug 29. sírból származó ötgombos fibula; 6: Krími gót női viseletrekonstrukció a Suuk-Su melletti temető leletei alapján; 7: A domagnanoi osztrogót kincs (Olaszország) ékszereinek viseleti rekonstrukciója

Fig. 159. Female dress model of the Eastern Germanic culture. In the eastern part of the Carpathian Basin, in the Crimea, northern Italy and Spain, the classical costume of the bow brooches differed from that of the Merovingian regions. For a long time, the brooches were located around the shoulders and upper body. 1: Grave 16 of Szolnok-Zagyvapart Alcsi; 2: Reconstruction of female costume from Szentes-Kökényzug; 3: Reconstruction of the female costume of grave 201 of the Tiszaug cemetery; 4: Five-button brooch from Kistelek; 5: Five-button brooch from the Grave 29 of Szentes-Kökényzug; 6: Reconstruction of female costume from the Crimean Gothic cemetery near Suuk-Su; 7: Reconstruction of female costume from the Ostrogothic period treasure of Domagnano (Italy)

160. kép. Lehet ezt másként is? A gepida kori női viseletben megjelenő fibulák a derék környékén (narancssárgával jelöve). A Kárpát-medence 5–6. századi fejlődését jelzik a tradicionális viseleti modelltől való eltérések. Ilyen esetekben általában egy fibula szokott a derék tájára kerülni, az öv magasságába (ezek között több import darab is megfigyelhető). 1: Szolnok-Szanda 1. sír; 2: Szolnok-Szanda 73. sír; 3: Szolnok-Szanda 154. sír; 4: Tiszapüspöki-Fehér-tó-part 124/126 nő sírjának viseleti rekonstrukciója; 5: A tiszaug 331. sír viselet rekonstrukciója; 6: A tiszaugi 512. sír viseletrekonstrukciója

Fig. 160. Can it be done differently? Brooches around the waist in the Gepida women's costume (marked in orange). The development of the Carpathian Basin in the 5th and 6th centuries is marked by deviations from the traditional dress model. In such cases, a bow brooch is usually placed around the waist, at the level of the belt (several import pieces can be observed among them). 1: Szolnok-Szanda grave 1; 2: Szolnok-Szanda grave 73; 3: Szolnok-Szanda grave 154; 4: Costume reconstruction of the female grave 124/126 of the Tiszapüspöki-Fehér-tó-part 124; 5: Costume reconstruction of the grave 331 of Tiszaug; 6: Costume reconstruction of the grave 512 of Tiszaug

161. kép. A Tisza-vidékre és Erdélyre jellemző sasos csatok viselete a gepida korban. A két mikrorégió között az eltérés a madár csőrének, fejének és nyakának kialakításában figyelhető meg. 1: A szolnok-szandai 154. sír Tisza-vidéki csatja; 2: A szamosjenői erdélyi típusú csat; 3: A sasfejjel díszített csatok viseletének rekonstrukciója

Fig. 161. The wearing of eagle head buckles in the Gepidic period, typical of the Tisza region and Transylvania. The difference between the two micro-regions is in the design of the bird's beak, head and neck. 1: The Tisza-type buckle from Tomb 154 at Szolnok-Szanda; 2: The Transylvanian-type buckle from Samosjenő; 3: Costume reconstruction of the eagle-headed buckle

a bizánci műhelyekben gyártott nagyobb és díszesebb öntött bronz példányai is színesítik a gepida leletanyagot.[540]

A fibulákon kívül a női viselet jellegzetes elemei közé sorolhatók még a gyöngyök is. Ezeknek az üvegből készített, gyakran kása formájú darabjai a nyak környékén, vagy a ruha kivarrt díszeként helyezkedtek el, míg a karneolból, borostyánból, csontból készített változatos formájú gyöngyök inkább az övek és övcsüngők részeként fordulnak elő.[541]

A Tiszától keletre a viselet egyes elemei mondhatni, hogy sok helyi hagyományt továbbörökítenek az 5.-ből a 6. századba is. A gepida kori női öltözetben a ruhakapcsoló tűket – azaz a fibulákat – nagyon változatos számban, illetve helyeken figyelhetjük meg. Ezeket az ékítményeket főként a vállak vagy a mellkas környékén (oldalt záródó ruhákat rögzítve) hordták, gyakorta párosával. Ez a fajta, a felsőtesten ruhakapcsolókkal (két darabbal) fixált ruházat a Gepida Királyság területe mellett még az Osztrogót Királyság itáliai részein, a vizigót Hispániában, valamint a Krím-félsziget gót lakosságánál is kimutatható.[542]

Természetesen ezek esetében nem beszélhetünk „népi" jellegzetességről, hanem sokkal inkább egy konzervatívabb divat meglétére kell gondolnunk. Már azon oknál fogva sem tekinthetünk divatjelenségekre népi ismérvként, mivel az egykori Gepidia is számos különböző eredetű csoportot olvasztott magába a hun korszak után (hunok, szarmaták,

[540] Bóna–Nagy 2002, 121.
[541] Masek–F. Kovács 2022, 41; B. Tóth–Wilhelm 2022, 70–71.
[542] Bierbrauer 2010.

162. kép. A mesterséges koponyatorzítás egyik jellegzetes példája. Az 5–6. századi Kárpát-medencében és a gepida korban is változatlanul népszerű maradt ennek a tudatos testmódosításnak a szokása. A folyamat megkezdésére már csecsemőkorban sor került, hiszen ekkor még jelentős mértékben befolyásolható a koponya későbbi formája. A gepida időszakban általában két kötést használtak ennek kivitelezésére. Az egyik a homlok felső harmadától a nyakszírt felé futott. A másik pólya a koponyatetőtől indult meg és az elsőt majdnem merőlegesen érte el. 1: A jellegzetes, gepida korban is használt torzítási eljárás; 2: Mezőkeresztes-Cethalom 3. sír; 3: Pusztataskony-Ledence, I. lelőhely 218/270. sír

Fig. 162. A typical example of artificial cranial deformation. The practice of this conscious body modification remained popular in the Carpathian Basin in the 5th and 6th centuries and in the Gepidic period. The process was started as early as infancy, when the later shape of the skull could still be influenced to a considerable extent. In the Gepidic period, two bandages were usually used to do this. One ran from the upper third of the forehead to the neck strap. The other bandage started from the top of the skull and reached the first almost perpendicularly. 1: The typical deformation procedure also used in the Gepidic period; 2: Grave 3 of Mezőkeresztes-Cethalom; 3: Grave 218/270 of Pusztataskony-Ledence, site I

keleti germán népek). Ezt a divatot a királyságot létrehozó elit nőtagjai honosíthatták meg és terjeszthették el a társadalom szélesebb köreiben is. Ennek az viseleti modellnek azonban összességében megvannak azok a jól megragadható egyedi ismérvei, melyek könnyedén elválaszthatók a szomszédos langobard területek kulturális arculatától. A fibulák helyzete és elhelyezkedése alapján ugyanakkor előfordul egy ettől eltérő ruhatípus modell is, melynél a rögzítést elősegítő tűk lekerülnek a medence környékére.[543]

A fibulák ilyenkor főként az öv tájékán, inkább rögzítő funkciót töltenek be. Ha ritkán is, de mégis előfordul a keleti területek anyagában az az eshetőség is, hogy a fibulák a medencén vagy esetleg attól lejjebb kerülnek elő a sírok anyagában. Nyugati társaikhoz hasonlóan ezeknek a tárgyaknak itt is feltehetően inkább a díszítő szerepe, mintsem a tényleges rögzítő funkciója kerülhetett előtérbe. További helyi sajátosságnak tekinthetők többek között a női viselet részeként megjelenő, deréköveken található ún. sasfejes csatok, melyek a Tisza-vidék és Erdély területéről kiindulva külön a Kárpát-medence keleti feléhez köthető hatásként terjednek el többek között a Krím-félsziget gót hölgyeinek körében is.[544]

Az utóbbi években publikált leletek alapján egyre inkább úgy tűnik, hogy a gepidák kulturális kisugárzása a Krím mellett a szláv törzsek lakta régiót, valamint a Baltikum területeit is érinthette. Ezekről a részekről ismerünk olyan ékszertípusokat, melyeknek előképei *Gepidiá*ig vezethetők vissza, azonban már átalakítva, helyi ötvösök hozzák létre őket.[545] A hagyományok és a konzervativizmus egy másik jele a nők körében is gyakorta tapasztalható, hun kori tradíciókra visszavezethető koponyatorzítás szokásának továbbélése is. A korábbi korszakhoz képest szerényebb mértékű mesterséges „beavatkozás", mint egyfajta bizarr szépségideál, olyan kitartóan megmarad a helyi lakosság körében, hogy még a kora avar korban eltemetésre kerülő kislányoknál is kimutatható a létezése.[546]

[543] Nagy 2002, 217; Rácz–Koncz 2016, 411; B. Tóth 2019, 186–188.
[544] Nagy 2002, 212–216.
[545] Hilberg 2009, 87–113.
[546] Miháczi-Pálfi 2013, 37, 40–41; Miháczi-Pálfi 2019, 569–575.

163. kép. A Meroving-kor nyugati divatját jobban tükröző langobard kori temetkezések leletei a Dunántúlról. A nyugati divatra érzékenyebben reagáló germán lakosság körében elterjedt volt az ún. négyfibulás viselet (két kis méretű fibula a nyak környékén, két nagyobb méretű pedig a csüngőn helyezkedett el). 1: A Szólád-Kertek mögött lelőhely 21. nő temetkezése a klasszikus Meroving-kori sajátosságokkal (4 fibula, kulcs); 2: Kis fibulák, melyek a ruha/köpeny összekapcsolását szolgálták (S alakú, paragrafus alakú, korong alakú) (Kajdacs-Homokbánya 2. sír és Szentendre-Pannoniatelep 85. sír); 3: Az övcsüngőn már csak díszítés céljából elhelyezett kengyelfibula (Kajdacs-Homokbánya 2. sír); 4: Az ún. fonó-/takácskés, mely a női temetkezésekben gyakorta van jelen a Dunántúlon; 5: Egyszerű üveggyöngyök (Szentendre Pannoniatelep 85. sír)

Fig. 163. Finds from the Langobardic era burials of the Danube region which better reflect the western fashion of the Merovingian period. Among the Germanic population, which was more sensitive to Western fashions, the so-called four-brooch costume (two small brooches around the neck and two larger ones on the hips) was common. 1: Woman Grave 21 from the Szólád-Kertek mögött with classical Merovingian features (4 brooches, key); 2: Small brooches used to connect the dress/cloak (S-shaped, paracircular, disc-shaped) (grave 2 of Kajdacs-Homokbánya and grave 85 of Szentendre-Pannoniatelep); 3: The bow brooch on the girdle hanger, which is now only used for decoration (Kajdacs-Homokbánya tomb 2); 4: The so-called weaving sword, which is common in female burials in the Danube region; 5: Simple glass beads (grave 85 of Szentendre Pannoniatelep)

A mesterséges testmódosítás igényének magyarázata és a szokás szívós továbbélésének oka egyelőre kevéssé tisztázott. Társadalmi elkülönítésre feltehetően nem alkalmas, hiszen mind a szegényebb, mind a gazdagabb mellékletű sírokban nyugvó halottak vázán (a nők mellett nagy arányban a férfiak esetében is) megfigyelhető volt alkalmazásuk.

A Kárpát-medence nyugati felén ezzel szemben egy merőben más hagyományt tükröző női kultúra és annak képviselői jelennek meg a 6. század folyamán. A Dunántúl női temetkezéseiből egy, a kor Nyugat-Európájának divatját és annak változásait aktuálisan követő csoport kezd el kirajzolódni. A langobard terület asszonyai az ekkoriban

164. kép. Langobard kori fibulák. Kengyelfibulák (1–4.); Kis fibulák: korongfribulák (5, 8.); S-alakú madárfibulák (6.); Madárfibula (7.); 1: Kajdacs–Homokbánya 2. sír; 2: Mohács–Farostlemezgyár; 3: Szentendre–Pannoniatelep 29. sír; 4: Hegykő-Mező utca 65. sír; 5: Szentendre – Pannoniatelep 29. sír; 6: Szentendre–Pannoniatelep 85. sír; 7: Hegykő-Mező utca 72. sír; 8: Hegykő-Mező utca 72. sír

Fig. 164. Brooches of the Langobardic period. Bow brooches (1–4); small brooches: disc brooches (5, 8); S-shaped bird brooches (6); Bird brooch (7); 1: Kajdacs-Homokbánya grave 2; 2: Mohács-Farostlemezgyár; 3: Szentendre-Pannoniatelep grave 29 ; 4: Hegykő-Mező utca grave 65; 5: Szentendre - Pannoniatelep grave 29; 6: Szentendre-Pannoniatelep grave 85; 7: Hegykő-Mező utca grave 72 ; 8: Hegykő-Mező utca grave 72

népszerű meroving hagyományoknak hódolnak, aminek része a négy darabos fibulaviselet. A nyak alatti területen általában két kisebb ruhakapcsolóval (S-alakú, madár alakú, korong vagy rozetta formájú) zárták a ruha felső részét vagy egy kisebb köpenyt.[547]

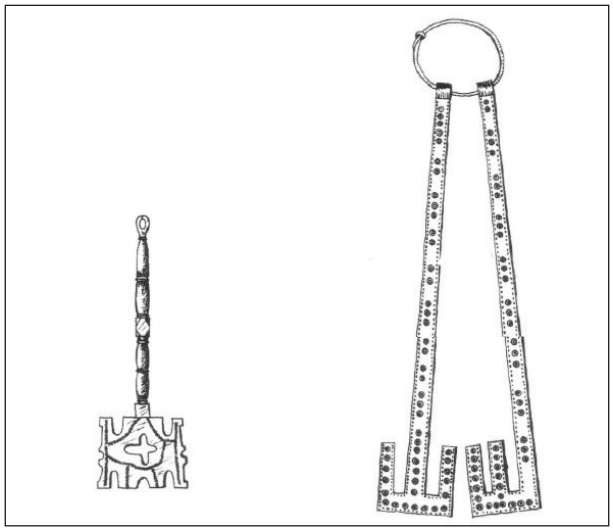
A gepidáknál megtalálható nagyobb ruhakapcsoló tűk (ún. kengyelfibulák) utódai a nyugati viseletben elvesztik igazi funkciójukat és már csak más tárgyakkal egyetemben az övről lelógó szalag díszítő elemeként vannak jelen. Természetesen a fibulák száma a klasszikus meroving modellben sem

[547] Koncz 2018, 163–169; Rácz 2020.

kötött, sok esetben találkozhatunk ettől eltérő megoldásokkal is a temetkezések alkalmával, azonban a ruházat alapvető struktúráján és felépítésén a fém alkalmatosságok mennyisége sem változtatott.

A langobard területek fibulakészlete roppant nagy változatosságot mutat, ami főként a korábban is bemutatott gazdag meroving kapcsolati hálónak, valamint a soros temető kultúra keleti magterületeivel fenntartott intenzív kapcsolatoknak is köszönhető. Főként az utóbbi kötelékek keretében értelmezhetők azok a darabok, melyek Morvaország mellett a pannóniai korai temetőanyagban is fellelhetők (fogófejes fibulák, állatfejes-fogófejes fibulák, korai S-alakú fibulák). A közkedvelt egyenes tűtartójú, félkörös fejlemezzel ellátott gombos példányok elsősorban a szállásterület nyugati részein összpontosulnak.[548] A klasszikus pannoniai fibulák ellenben már egy új gondolati háttér mellett születtek meg. Ezek esetében a tűtartó gyakorta ovális alakú és többszörösen tagolt állatfejben végződik, míg a rugótekercstartó lemez félkörös formáján változó számban kapnak helyet a tagolt díszgombok. Ezeknek a ruhakapcsolóknak a felületén jelennek meg első ízben az északról származó ún. I. germán állatstílus díszítő megoldásai is.[549] A nagy méretű kengyelfibulák mellett természetesen a kisebb, a köpeny, vagy a ruha felső, elöl záródó részének összefogására alkalmas darabok is nagy számban vannak jelen a langobard kor leletanyagában (S-alakú madárfibulák, korong és rozetta formájú fibulák, madárfibulák). Ezek legkorábbi példányai a keleti soros temetők és a Türing Királyság emlékanyagából is ismertek, azonban főként az S-alakú, madárfejben végződő darabok esetén egyfajta önálló belső fejlődésről is beszélhetünk.[550]

A fibulák mellett természetesen más jellegzetes, fennmaradó elemei is vannak a langobard kori Dunántúl női viseletének. A főként a nyak és a lelógó csüngők környékén előforduló gyöngyök nagy változatosságot mutatnak mind anyagukat, mind pedig formájukat tekintve. Leggyakoribbnak természetesen az üvegből készült példányok

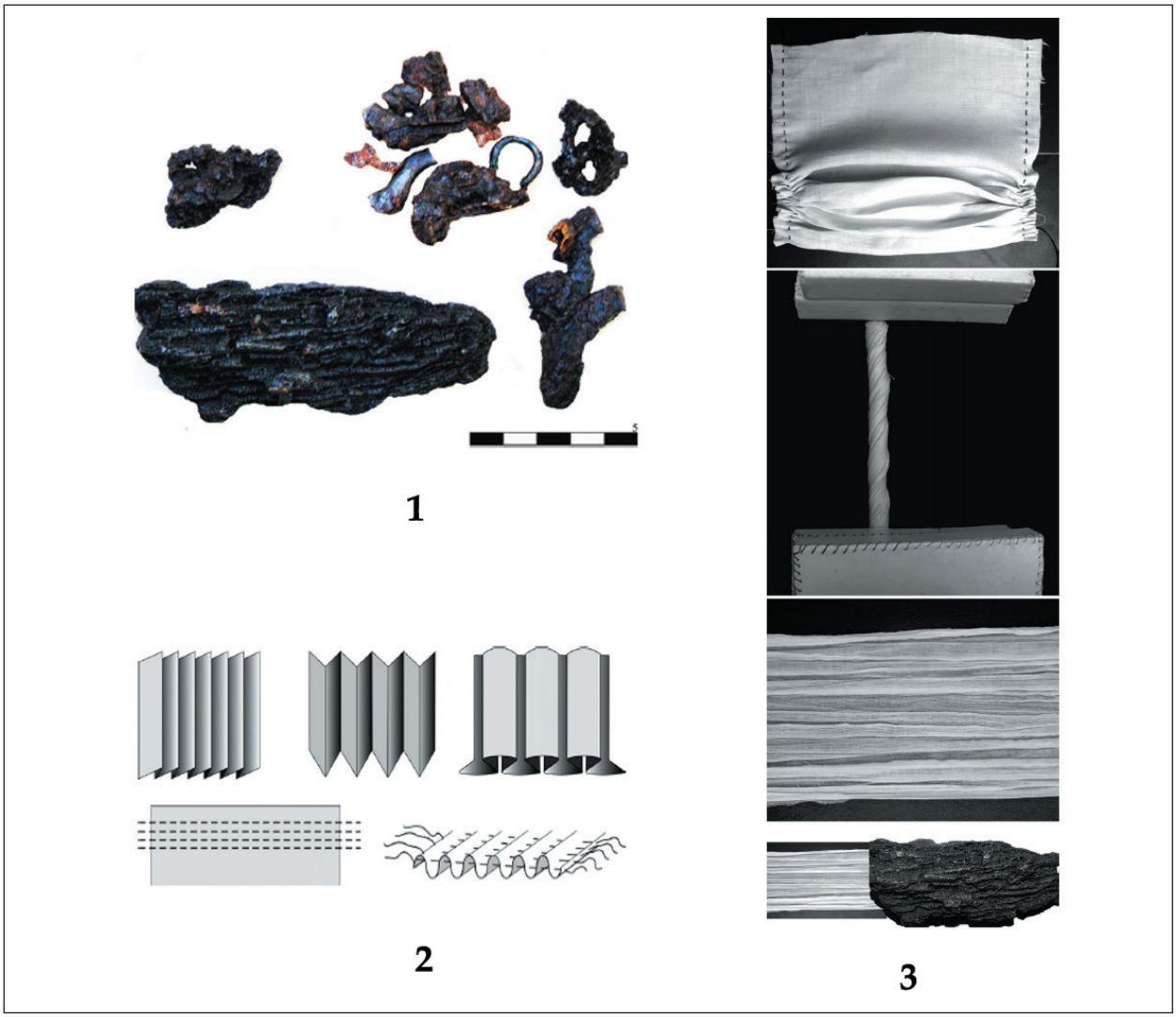

165. kép. A hegykői temető 18. sírjából származó kulcsok
Fig. 165. Keys from grave 18 of the cemetery at Hegykő

tekinthetők, azokon belül is különleges színfoltját alkotják az anyagnak az inkrusztált és millefiori technikával készült, változatos színű üvegek összeállításából előállított változatok.[551] A korszak női temetkezéseinek leletekben is talán másik leggazdagabb részét az öv részeit alkotó, hosszan lenyúló szalagok jelentik. Erre az övről lecsüngő alkalmatosságra – ami ritkán a gepida női öltözetek sorában is megjelenik – főként bajelhárító, rontást gátló eszközöket (gyöngyök, csörgő és zajt keltő tárgyak, kulcsok, hegyikristály csüngők) aggatnak fel egykori tulajdonosaik.[552] Ilyen tárgyak lehettek a kisebb, egyszerű kiképzésű kulcsok is, melyekhez méretükből és formájukból adódóan is csak kultikus szerepet társíthatunk, ugyanis törékeny voltuk miatt nem lehettek alkalmasak tényleges zárak nyitására.

A Dunántúl 6. százada azonban nem csak a nyugati hagyományok előretöréséről és szolgai utánzásáról szól, hiszen a viseleti modellek egyes részeit már sok esetben önálló ízlés szerint alkotó mesterembereik állították elő. Emellett nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a korábbi római kori vagy a langobard bevándorlást megelőzően is itt élő germán alaplakosság továbbélésével (Balaton

[548] Tejral 2011a, 33–47.
[549] Nagy 2007, 55–68.
[550] Tejral 2011a, 55–60; Rácz 2020.
[551] Nagy 2012, 167–170.
[552] Rácz 2017.

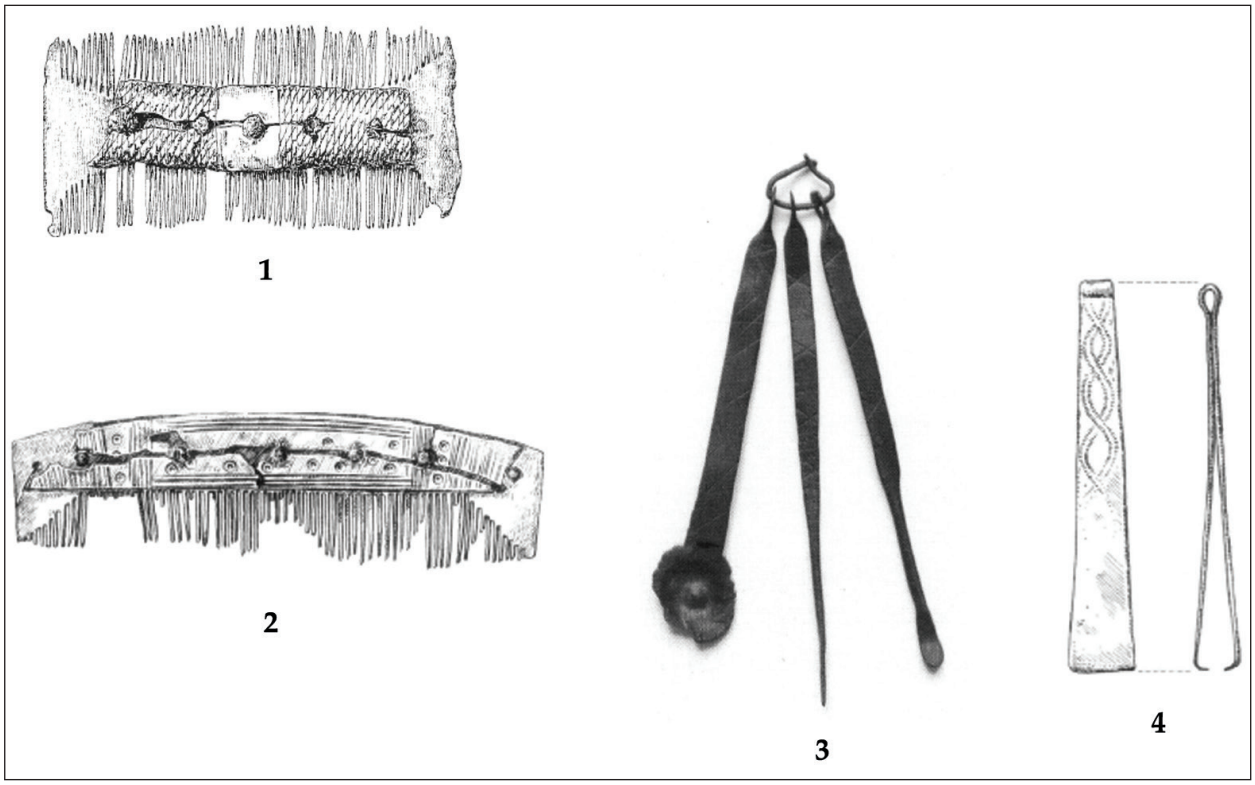
166. kép. Pliszírozott ruhák régészeti nyomai a Kárpát-medencéből. 1: Szentendre-Pannónia telep 43. sírjából származó plisszírozott szövet maradványa; 2: A hajtások és varrások alapformái a pliszírozott szövetek esetében; 3: A pliszírozott textilek készítésmódjának feltételezett rekonstrukciója

Fig. 166. Archaeological evidence of pleated cloth from the Carpathian Basin. 1: Remnant of a pleated textil from grave 43 of the Szentendre-Pannonia telep; 2: Basic forms of plications and sewing method in pleated fabrics; 3: Hypothetical reconstruction of the method of making the pleated textile

környéke és a Hegykő-csoport) is számolhatunk.[553] A különböző gyűrűk, karperecek és a hajtűk feltehetően ezeknek a csoportoknak a hagyatékát jelentik a korszak helyi anyagában, ami idővel a langobard kultúrának is részévé vált.

Jól látható, hogy a Kárpát-medencét kettészelő Duna egyfajta kulturális vízválasztóként funkcionált ebben – miként a korábbi és a későbbi – a korszakban is. Egy olyan tabló rajzolódik ki előttünk, melyen a Dunától nyugatra a kor nyugati kultúrájának képviselői, míg keletre a korábbi hagyományaikat szívósabban megőrző, de ugyanakkor az újításra is nyitott csoportok szerepelnek. Ez az összkép talán egy kicsit a 20. századi hidegháború időszakát idézheti meg, amikor egy élesebb kulturális választóvonal húzódott Európa középső-keleti és nyugati fele között. Az eltérő kultúra sajátos jegyei – a konzervativizmus és a haladás – akkor sem volt áthatolhatatlan távolságra egymástól. Elég csak arra gondolnunk, hogy akkoriban is megvoltak azok a csatornák, melyeken ke-

[553] Koncz 2014, 89–92; Tomka 2016.

167. kép. Az egykori higiénia kisebb eszközei. 1: Kétsoros csontfésű a Hódmezővásárhely-Kishomok melletti temető 71. sírjából; 2: Egyoldalas csontfésű Szentendre-Pannoniatelep 56. sírjából; 3: Piperekészlet (kanál, fülkanál, kis hegyes eszköz) a szentes-nagyhegyi temető 64. sírjából; 4: Pinzetta (csipesz) a Tamási-Csikólegelő 28. sírból

Fig. 167. Smaller tools of former hygiene. 1: Two-row bone comb from grave 71 from the cemetery of Hódmezővásárhely-Kishomok; 2: Single-sided bone comb from grave 56 in Szentendre-Pannoniatelep; 3: Set of piper (spoon, ear spoon, small pointed tool) from grave 64 from the cemetery at Szentes-Nagyhegy; 4: Tweezers from grave 28 of Tamási-Csikólegelő

resztül a nyugati ipar és divat termékei megtalálták az utat a keleti blokk országai felé.

A későbbi, már Itáliában keletkezett írott forrásokban – a langobardokra vonatkozóan – jól elkülöníthetők a különböző társadalmi csoportok, de sajnálatos módon ezt a fajta elhatárolást nem tudjuk nyomon követni a régészeti anyagban. A női temetkezések esetében több ízben próbálkoztak nemesfém alapanyaguk alapján rangsorolni az illetők gazdagságát, ami nem biztos, hogy célravezető. A források biztosította társadalmi egységekhez hozzárendelhetjük a leleteket, azonban ennek számos módszertani buktatója van. A döntő többségükben nem megmaradó ruhák és azok alapanyaga – melyek ugyanúgy a sír földjébe kerültek – nagyban árnyalhatnák a nők vagyoni helyzetéről kialakított képünket. A selyem, aranybrokát és más drága kelmék értéke sokszor többszöröse lehetett a sírban fellelhető fémből készült ékítményekének.[554] A Kárpát-medence területéről az ilyen „exkluzívabbnak" minősíthető technikák közül az ún. plisszírozásra (sok kis apró hajtogatással díszített ruhatípus megnevezése) és az arany brokát jelenlétére is van régészeti adatunk.[555]

[554] B. Tóth 2018; Drauschke 2011, 101–106.
[555] Nagy 2005, 110; B. Tóth–Sipos 2018.

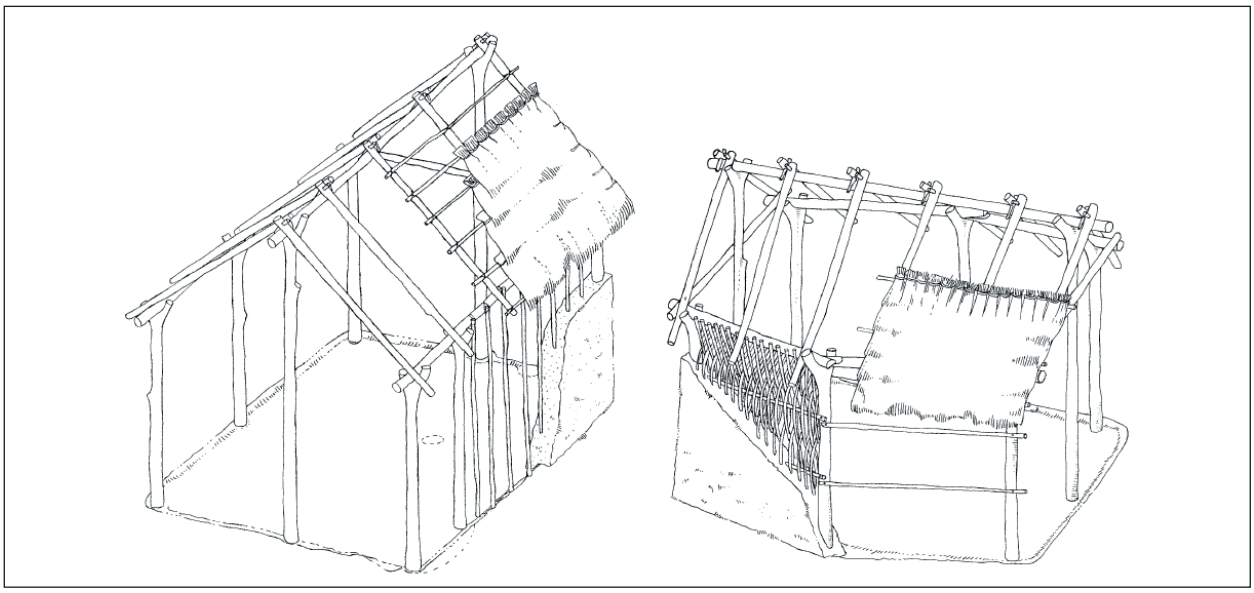
VI.6. Települések, életmód

Napjaink emberét a múzeumok kiállításaiba belépve általában azok a kérdések foglalkoztatják, hogy milyen lehetett az adott történeti korszakban élni, mi különböztette meg az akkori életet napjaink megszokott rendjétől. A kora középkor Kárpát-medencéjébe tett rövid virtuális időutazás valószínűleg hálaadó fohászok elmondására ösztönözheti, késztetheti a ma emberét, hiszen a különbségek az egykor és most között szinte áthidalhatatlan távolságra találhatók egymástól. Csak a kora középkor naturalista levegője és a mindennapok illata is teljesen különböző miliőt teremt. Ez nem azt jelenti, hogy a korszak embere ne próbált volna figyelni a higiéniára – bár nem a mai értelemben és elvárások alapján –, hiszen ennek nyomai a sírokban is felfedezhetők a csontból készült fésűk, a szőrcsipeszek, a szépítkezéshez használatos porok átszűrésére alkalmas kanalak formájában.[556]

A házakban valószínűleg különböző növények füstölésével próbálták meg elkerülni a kellemetlen szagok és a kórokozók támadását. Egyszerűen a hétköznapi tevékenységekből (egyes sajátos munkafolyamatok, ételek előkészítése, halászat és halfeldolgozás stb.) származó, szokatlan vagy kellemetlen illatok és szagok állandó jelenléte idézhette elő ezt a „más" környezetet. Nagyon szemléletesen oldották meg a yorki Viking Múzeum munkatársai teljes interaktivitásra törekvő módon a hasonló világ bemutatását. A látogató egy kis szellemvasútszerű túrát tehet a viking kori York utcáin, ahol a mozgó bábuk és a rekonstruált település mellett az egykori élet olyan járulékos elemei, mint az illatok és a gyakorta kellemetlen szagok is megelevenednek. Az utazás végén a jámbor érdeklődő furcsa émelygést érezhet, mikor újra klimatizált világunk levegőjét lélegzi be tüdejébe. A hasonló viszonyokat és a kulturális miliőt ismerve egy Kárpát-medencei településen tett sétánk is valószínűleg hasonlóan kábulatba ejtő élményeket kínálna.

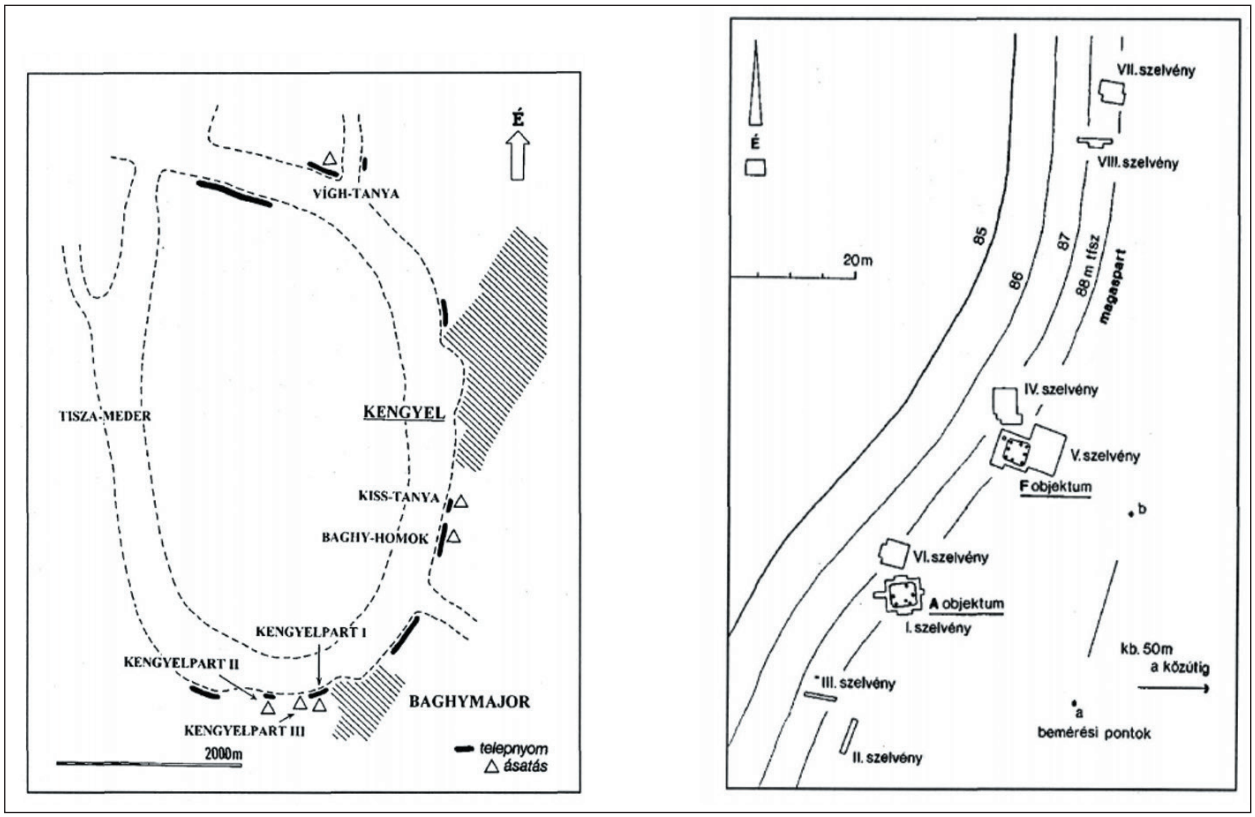
A germánok java része az 5–6. század folyamán – leszámítva a korábbi császárváros, Sirmium lakóit – vidéki, falusias jellegű településeken élte életét. A korabeli kisebb települések sok esetben még a mai hasonló típusba sorolható lakhelyek lélekszámát sem érhették el. Ezek inkább egy-egy kisebb, a császárkori társaikra emlékeztető tanyaközpontra hasonlíthattak, a maguk 30/40–200 fős átlaglakosságával és szórtabban elhelyezkedő házaival, egyéb épületeivel.

A Dunántúl és az Alföld területén a megtelepedés nyomai teljesen más képet tükröztek az 5–6. század

168. kép. A kevés Dunántúlról (Balatonlelle) származó langobard kori ház egyikének rekonstrukciós rajza
Fig. 168. Reconstruction drawing of a Lombard house from the Transdanubia (Balatonlelle)

[556] Nagy 2004, 144–145; Lőrinczy–Straub 2003, 171–172; Masek 2016, 147–150.

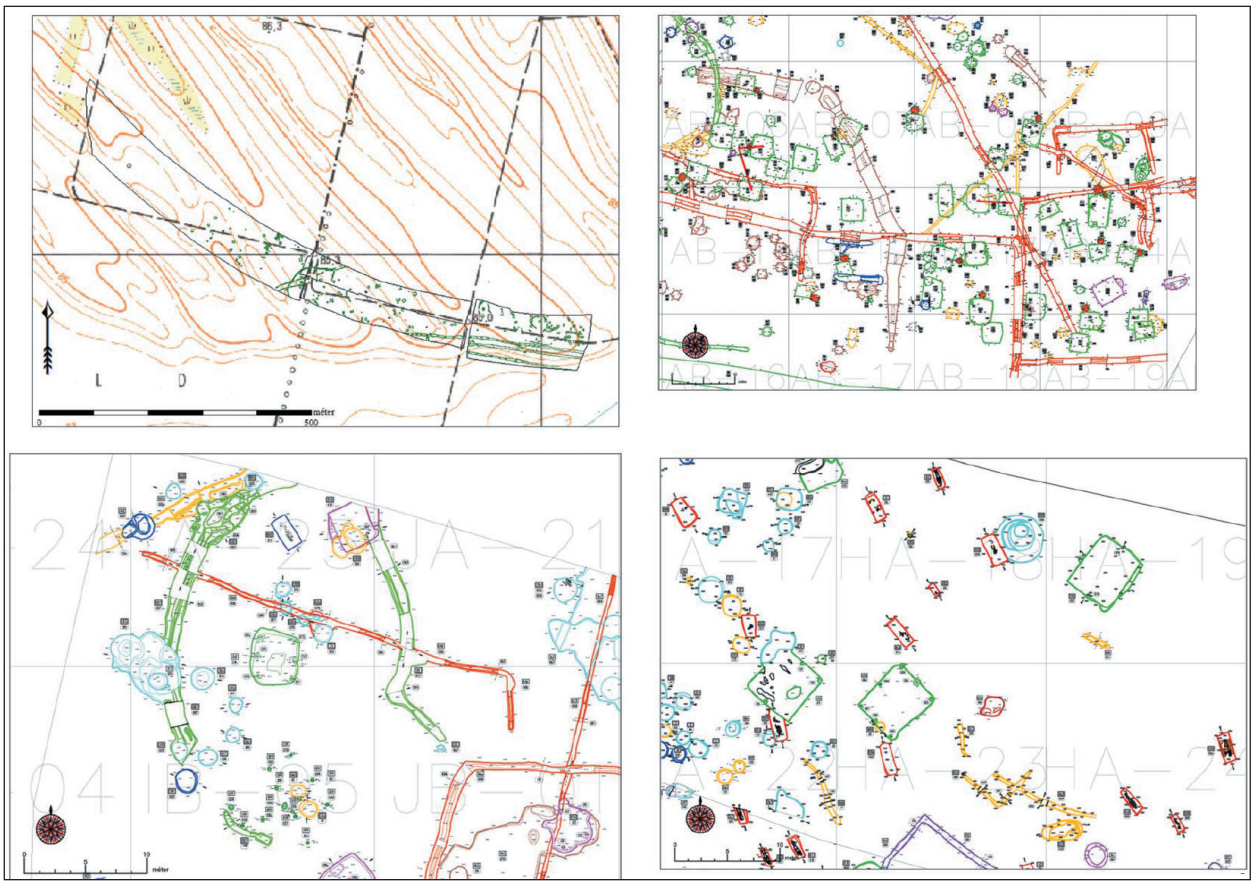

169. kép. Kis szórt tanyák vagy vándorló falvak a magaspartokon? A Kengyel határában található régészeti lelőhelyek és a Kis-tanya mellett feltárt objektumok felszínrajza
Fig. 169. Small scattered farms or wandering villages on the high bank of river? The archaeological sites on the outskirts of Kengyel and the settlement objects excavated near the Kis-tanya

folyamán. A Kárpát-medence nyugati felét megszálló langobard csoportok foglalásuk első fázisában általában már a stabilabban „bejáratott" tereket keresték. Az első generáció temetői több esetben a dunai limes táborainak és őrtornyainak szomszédságában kerültek elő, de ugyanez igaz az egykori Pannonia provinciát átszelő keresztutakra is. A római hatalom emlékei és a még javarészt álló kőépítmények stratégiai fontosságuk mellett védett jellegüknél fogva is megteremthették az ideiglenes berendezkedés alapjait.[557] A langobardok településeit az adott korszakból sajnos csak ritka esetekben ismerjük. Egyelőre biztosan hozzájuk köthető falvak vagy tanyaszerű lakóhelyek részleteit a Balaton déli partjáról és Tolna megyéből regisztráltak.[558] Ezek a részben feltárt kisebb telepek félig földbe mélyített épületeket és gödröket, kutakat foglaltak magukba, valamint olyan cölöphelyeket tartalmaztak, melyek nagyobb alapterületű, fából készült földfelszíni házak alapjait sejtetik. A langobardok érkezési területéről, valamint későbbi itáliai hazájukból is kerültek elő cölöphelyek révén kirajzolható, nagyobb méretű, hosszú épületek, melyek egyelőre régiónkból ismeretlenek. Elképzelhető, hogy alacsony alapozásuk miatt nem találták eddig a nyomukat, ami az intenzívebb dunántúli mezőgazdasági művelés mellett talán nem is véletlen.

A Gepida Királyság lakossága ezzel szemben teljesen más életmódra rendezkedett be a hun periódust követően. Bár a nomád állam bukása és az új királyság stabilizációja a temetők képe alapján pozitívan hatott a lakosságszám növekedésére, ennek nyomait a telepek formájában ma még kevéssé ismerjük. A gepida települések kutatása az elmúlt évtizedben kapott újabb jelentős lendületet, ami a róluk eddig kialakított képünket is árnyalta.[559] A ke-

[557] Vida 2007, 325–326; Virágos 2008.
[558] Skriba–Sófalvi 2004; Ódor 2009.
[559] B. Tóth 2006; Masek 2015; Bocsi 2016; Masek 2018.

170. kép. Nemcsak néhány ház? Rákóczifalva-Bagi-földek 8. lelőhely nagy kiterjedésű gepida kori települése (zöld színnel jelölve a gepida kori objektumok sora). A lelőhelyen a sűrű betelepülés mellett sikerült árokkal körülvett házakat, nagyobb alapterületű épületeket is kimutatni

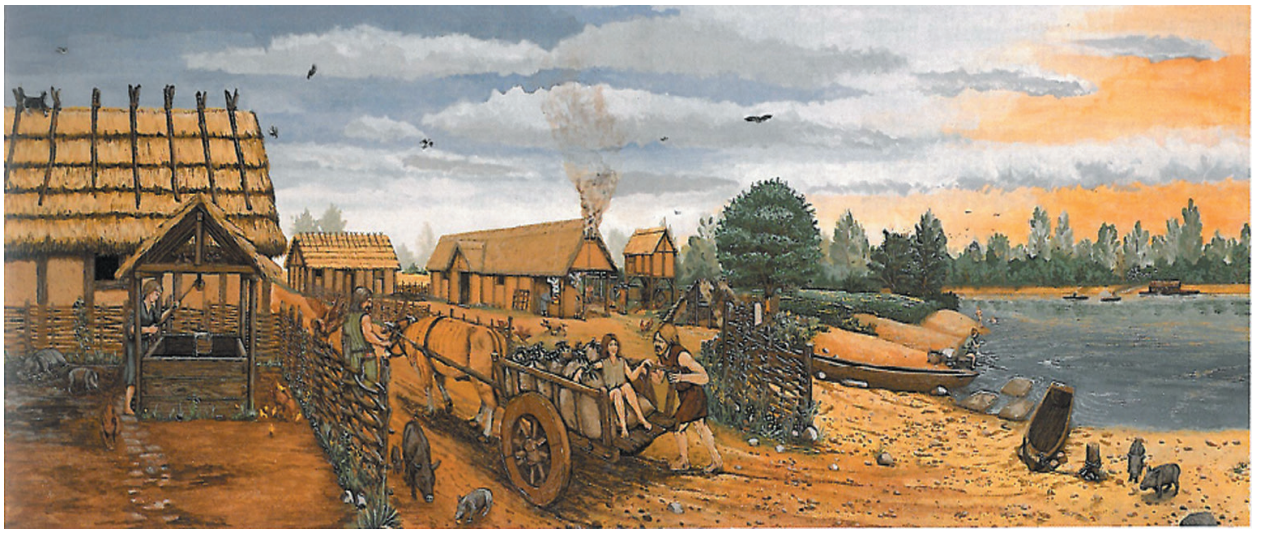
Fig. 170. Not just a few houses? Rákóczifalva-Bagi-földek site 8 is a large settlement of the Gepidic period (the row of Gepidic objects is marked in green). In addition to the dense settlement, the site also shows houses surrounded by ditches and buildings of larger floor area

leti germánok megtelepedésének fő bázisai gyakorlatilag a folyók, főként a Tisza és annak mellékfolyói mentén jöttek létre. Elsősorban a vizekhez közeli magas partokon hozták létre kisebb településeiket, amelyekről nehéz eldönteni, hogy egy időszakban használatban lévő tanyák, vagy pedig egy-egy kisebb közösség folyamatos, minimális helyváltozással járó költözésének emlékei lehetnek-e.[560]

A korszak embere a folyamatosan változó környezeti viszonyokat és hatásokat is követve gyakorta kényszerült állandó lakhelyének bizonyos fokú megváltoztatására. Ezek a „költözések" akár folyamatosak is lehettek, amit a nehezen keltezhető kerámiaanyag alapján nem tudunk megragadni. Pusztán a régészeti leletekből ma már nem dönthető el egyértelműen, hogy egy-egy nem teljes egészében feltárt település egy ilyen folyamatot, vagy egy állandó, tanyabokrokra emlékeztető életképet tükröz vissza. Mára, a különböző nagyberuházásoknak köszönhetően, már több nagyobb kiterjedésű települést is ismerünk, amelyek ettől a képtől eltérnek, és a temetőkhöz hasonlóan egyfajta stratégiai helyek mellett kialakuló települési gócpontokra utalhatnak.

Ezeken a nagyobb falusias jellegű élethelyeken talán már valamilyen kialakuló hierarchia nyomai is kimutathatók (nagyobb méretű épületek, a belőlük származó leletanyag jellege).[561] A lakosság nagyobbik hányada azonban mindenképpen kisebb, tanyaszerű közösségekben élte mindennapját. Ezekről a telepekről napjainkig csak kisebb alapterületű, félig

[560] B. Tóth 1987, 3–9; B. Tóth 2016, 206–213.
[561] Masek 2015, 413–415.

171. kép. Egy folyóparti gepida faluhoz nagyban hasonlító kora középkori település rekonstrukciója. A gepida települések képét valószínűleg szintén meghatározhatták a földfelszínre (is) épített házak, melyeknek sajnos ma már nem ismerjük nyomait. Az állattartás (szarvasmarha, juh, ló, főként sertés), földművelés és halászat, valamint a fokgazdálkodás nyújtotta előnyök adhatták a korabeli népesség megélhetésének alapjait

Fig. 171. Reconstruction of an early medieval settlement that closely resembles a riverside Gepidic village. The image of the Gepidic settlements may also have been dominated by houses (also) built on the surface of the land, of which, unfortunately, no traces are known today. The livestock (cattle, sheep, horses, mainly pigs), floodplain management – of the so-called 'fok' management (in Hungarian) –, as well as the benefits of the livestock farming system, may have provided the basis for the livelihoods of the population of the period

földbe mélyített épületek nyomai váltak ismertté. Ezek közül sokban megmaradtak olyan nyomok (szövőszéknehezékek, félig megmunkált csonthulladék), amelyek alapján ipari kézműves tevékenységet, esetleg műhelyt feltételezhetünk az adott helyiségben.[562] Nem lehet tudni, hogy a gepida lakosság csak ilyen kis alapterületű építményekben élte-e az életét, vagy esetleg más – csakúgy mint a hasonló kultúrájú csoportok – földfelszíni épületeket is éppúgy használt. Ez utóbbi eléggé valószínűnek tűnik, ám ezek mára már nem megragadhatóak a leletek alapján.

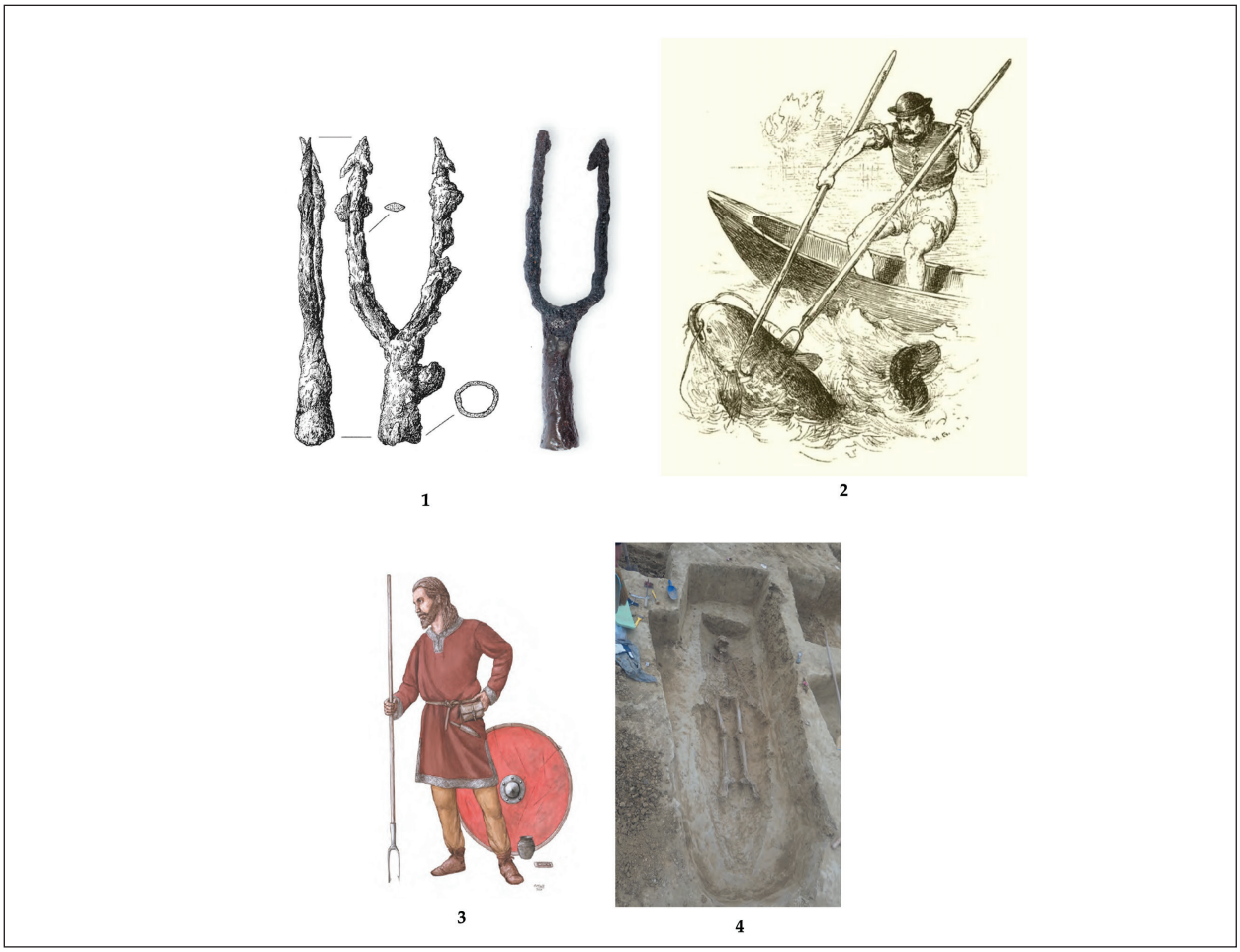
Érdekesnek tekinthető, hogy az Alföld belsejéből egyelőre nem igazán ismerjük a gepidák falvait, ami igaz a korábban sűrűbben lakott Felső-Tisza-vidékre, valamint a Duna–Tisza közére is. Mi lehetett a folyók mellé költözésnek a fő indítéka? A jelenség valószínűleg részben éghajlati, részben pedig társadalmi okokkal magyarázható. Az 5. század második felétől jelentős változások következtek be a terület éghajlatában. Az átlaghőmérséklet lecsökkent, a csapadék éves megoszlása pedig megemelkedhetett.[563] Ebből fakadóan elképzelhető, hogy az üresen maradt területek nem voltak alkalmasak a megtelepedésre. Az Alföld mélyebb részei gyakorlatilag az év egy jelentős hányadában vízzel borított térségnek számítottak. A 19. századi folyószabályozások előtt a nagyobb vizeink évi több alkalommal is megáradtak, ami nagyban megnehezítette a lakosság mindennapi életét, ugyanakkor érdekes módon megélhetésének egyik alapforrását is jelentette.[564]

Háborúmentes periódusban – amikor az élet a normális, békés kerékvágásban zajlott – vajon mivel foglalkoztak, és hogyan éltek a militarizált társadalmak Kárpát-medencei germánjai? Az írott források nagyon kevés és elszórt információt szolgáltatnak

[562] Cseh 2000, 98–99; B. Tóth 2006, 72–73; Cseh 2007, 346, 1. kép, 5. kép 2; Cseh 1987; Masek 2016; Pintye 2018.

[563] Jelenleg a korabeli megtelepedést nagyban befolyásoló éghajlati tényezők vizsgálata és értékelése folyamatosan zajlik. A több mérési adat alapján egyre inkább elképzelhetőnek tűnik, hogy az időjárás az 5–6. század folyamán nagyon szélsőségesen változott, illetve a 6. században roppant mód csapadékossá is vált (Masek 2021, 112–122; B. Tóth 2021, 129–131).

[564] A gepida kor népességeinek mindennapjaira és a hétköznapi közlekedéshez nélkülözhetetlen vízi járművekre utaló nyomok kerültek elő legutóbb Tiszaug temetőjéből, ún. „bödöncsónakos" temetkezések formájában. Az eddig szinte példa nélkül álló csónakok egyaránt a hétköznapok részét is képező vízi közlekedés képét tárják elénk (B. Tóth 2021).

172. kép. A folyó menti életmód emlékei a gepida korszak régészeti hagyatékában. 1: A korabeli halászat egyik, a sírokban is megmaradt emléke: a harpuna (halászszigony) (Hódmezővásárhely-Kishomok 65. sír és Tiszaug-Országúti bevágás 183. sír); 2: Hasonló eszközökkel még a 19. század végén is halásztak Tápé környékén a helyi emberek. A „gyilkos" szigony meglepő méretén nem kell csodálkoznunk, hiszen a történeti beszámolók szerint a folyószabályozások előtt a Tisza mind halmennyiségben, mind pedig az egyes egyedek méretét tekintve is Európa egyik leggazdagabb élővize volt; 3: A tiszaugi temető harpuna melléklettel eltemetett férfijének rekonstrukciós rajza (183. sír); 4: A tiszaugi bödöncsónakos temetkezése (570. sír)

Fig. 172. Remains of the riverine way of life in the archaeological material of the Gepidic period. 1: One of the relics of early fishing preserved in the graves: the harpoon (fishing spear) (grave 65 of Hódmezővásárhely-Kishomok and grave 183 Tiszaug-Országúti bevágás). 2: Similar tools were still used by local people fishing in the Tápé area at the end of the 19th century. The large size of this ‚killer' tool is not surprising, since historical accounts show that before the river was regulated, the Tisza was one of the richest rivers in Europe, both in terms of the number of fish and the size of the individual fish; 3: Reconstruction drawing of a man buried in the Tiszaug cemetery with a harpoon as a grave good (grave 183); 4: Burial with a log boat in Tiszaug (grave 570)

nekünk ezzel kapcsolatban, így javarészt a régészeti anyag és a belőle nyerhető adatok hívhatók segítségül a kérdés megválaszolásához. A langobardok esetében az avarokkal kötött szövetség leírásából sejthetjük, hogy jelentősebb állatállománnyal rendelkeztek (ennek tizedét át is kellett adniuk új nomád „barátaiknak" az egyezmény fejében).[565] Ezt a képet megerősítik a régészeti leletek is, hiszen a langobard temetőkből számos lócsont, szarvasmarha és juh maradványait tárták fel.[566] Ez a nagyállattartó életmód természetesen kiegészülhetett bizonyos fajta földműveléssel is, melyre az elvétve előforduló magvak és eszközleletek (sarlók) is utalhatnak. Az újabb természettudományos elemzések Szólád esetében kimutatták, hogy a fegyverekkel eltemetett férfiak az átlagosnál nagyobb mennyiségű állati ere-

[565] Menander Protektór Frag. 12; Blockley 1985, 128–129; Szádeczky-Kardoss 1998, 32–33.
[566] Kiss 2016, 165; Dobos 2010, 283–288.

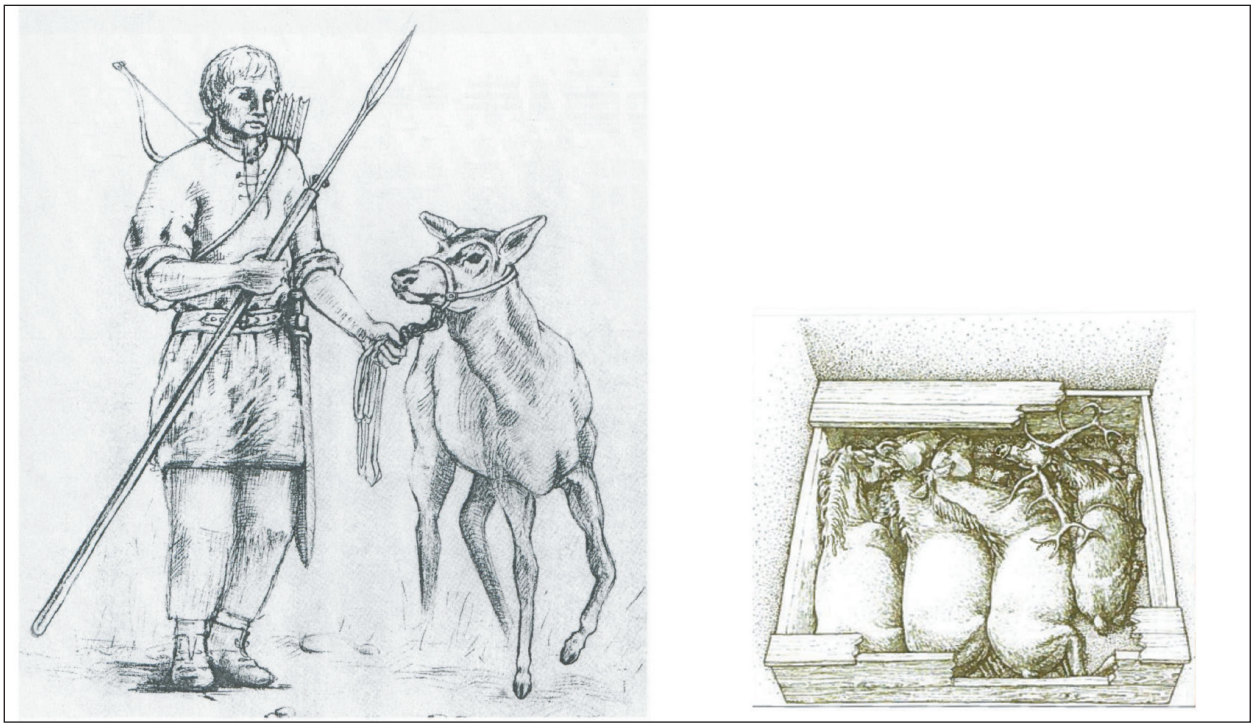
detű fehérjét fogyasztottak. Feltehetően a nagyobb fizikai igénybevételt (mezőgazdasági munka) és a fegyverforgató, harcos életmódot tükrözhetik ezek az adatok is. Az már azonban annál inkább meglepő, hogy a Balaton közelsége ellenére az itt élő közösség étrendjében nem volt jelentősebb a halfogyasztás aránya.[567] A helyi lakosság táplálkozásában nagyon eltérő kép vázolható fel. Az alapvetően távolabbi területekről érkező férfiak (eltérő haplocsoportokkal) közös jellemvonása, hogy arányaiban nagyon magas állati eredetű fehérje fogyasztása mutatható ki esetükben. Ezzel ellentétben a női egyénekből nyerhető minták egy sokkal vegyesebb táplálkozási stratégiát tükröznek vissza: a nők egy része feltehetően egy vegyesebb étkezési formát követett, melyben az állati eredetű fehérje mellett a növényi eredetű élelmek is nagy arányban kaptak helyt. Érdekes megfigyelés, hogy a feltehetően helyben talált, a mikrorégióból származó nők mutatnak főként a kései pannóniai hagyományokat tükröző értékeket (magas köles fogyasztási arányok). Külön érdekesség, hogy a Balaton közelsége ellenére a Szóládon temetkező népesség csak minimálisan fogyasztott halat. Ennek egyik okát abban láthatjuk, hogy az ide érkezők korábbi lakhelyén a mindennapi megélhetésében ez az élelemforrás nem játszhatott kiemelkedő szerepet. Fontos megjegyezni, hogy természetesen az ide költözők megtelepedését követő időszakban a mindennapi táplálék biztosítása nem lehetett zökkenőmentes, melyet a csontokon is jól látható hiánybetegségek is visszatükröznek. Talán nem véletlen ezek fényében a magas, állati eredetű terményfogyasztás sem, mely egyfajta biztos megélhetési forrást jelenthetett az átmeneti periódusokban.[568] A langobardok gazdaságával kapcsolatban az egyetlen írott adatunk is éppen állatállományuk jelentőségére utal. A gepidák ellen szövetkező avarok a katonai segítség fejében éppen a Dunántúlt uraló germánok állatállományának egytizedét kérték.[569]

A gepidák esetében a kép egy kicsit összetettebbnek tűnik. Az Alföld és Erdély lakossága szintén letelepedett földművelő életmódot folytathatott. A langobardokéhoz hasonló nagyállattartással kapcsolatban egyelőre kevesebb régészeti környezetből származó adat áll rendelkezésünkre. A sírok anyagából ritkábban kerülnek elő áldozati állatok csontjai (ló, csirke, tojások). A telepek csontanyagában egyértelműen a négylábú haszonállatok (szarvasmarha, juh, disznó) dominálnak, szemben a különböző szárnyasok maradványaival.[570] A táplálkozás terén az utóbbi években vizsgált Szolnok-Szanda 5–6. századi temetőjéből származnak modern természettudományos publikált mérések.[571] Az alföldi népesség vegyes táplálékfogyasztási szokásait ezek az adatok is csak megerősítik. A helyi lakosság körében az állati eredetű fehérje és az egyszerű növényekből nyerhető élelem egyaránt a megélhetés forrásának alapja volt. A kiemelkedő állati fehérje és köles fogyasztás hagyománya feltehetően a korábbi korszak örökségeként tartható számon.[572]

A gepida lakosság a természetföldrajzi és éghajlati tényezőket, valamint a folyók ártereit kihasználva teremthette meg mindennapi megélhetésének alapjait. Az árterek kiválóan alkalmasak voltak részben a nagyobb testű állatok legeltetésére, valamint, ha csak rövidebb ideig voltak víz alatt (ami még értékes tápanyagokat is hagyhatott hátra), gabona és más haszonnövények termesztésére is. Ha ezeket a részeket huzamosabb ideig víz borította, akkor főként a folyók melletti hátakat és a mezőségi területeket vették igénybe a növénytermesztéshez. A szomszédos vízjárta részeken pedig akár a halászattal is ki lehetett egészíteni a mindennapok táplálékát, amire az egyes sírokból előkerülő halászszigonyok (harpunák) is utalnak.[573]

Ezek formájukat tekintve gyakran alig különböznek a múlt század végén Hermann Ottó néprajzi gyűjtéséből származó daraboktól. A forma és a funk-

[567] Vida et al. 2017, 10.
[568] Alt et al. 2014.
[569] Menander Protektór Frag. 12; Blockley 1985, 128–129; Szádeczky-Kardoss 1998, 32.
[570] Vörös 2006; Masek 2021, 128.
[571] Szerencsére hasonló jellegű vizsgálatok több lelőhely esetében is folyamatban vannak jelenleg is. Rácz Zsófia: Életmód-stratégiák a hun és gepida kori Kárpát-medencében. NKFI-OTKA NN 128035.
[572] Hakenbeck et al. 2017.
[573] Nagy 2004, 151, 175; B. Tóth 2021, 129.

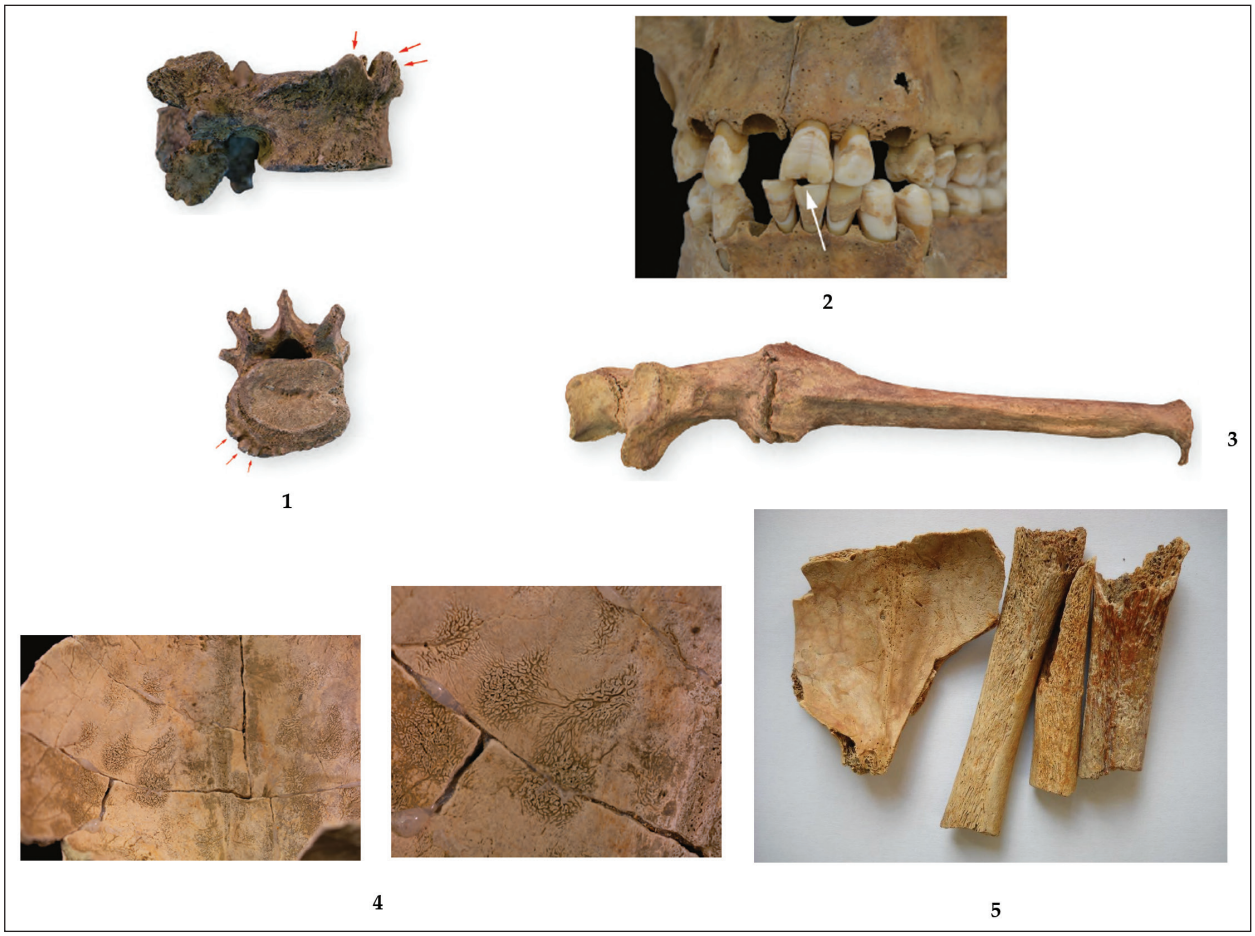
173. kép. Az idomított szarvasok főként a kora középkori elit temetkezéseiben jelennek meg Európa-szerte. A háziasított négylábúval történő vadászat már az antikvitásban is bevett szokásnak számított, amit a barbár csoportok is átvettek. 1: Sindelsdorf (Felső-Bajorország, Németország) temetőjének 35. sírjából, gazdag fegyvermelléklettel rendelkező 40 éves kora körül elhunyt és eltemetett férfi társaságában került elő a felszerszámozott idomított szarvas; 2: A mosonszentjánosi esetre nagyban hasonlító példa a kései szász temetőből, Rullstorfból: lovak társaságában kerül elő a felszerszámozott háziasított szarvas

Fig. 173. Trained/tamed deer appear mainly in the burials of the early medieval elite throughout Europe. Hunting with domesticated four-legged animals was a common practice in antiquity, and was adopted by barbarian groups. 1: A harnessed domesticated stag was found in the company of a man who died around 40 years old and was buried with a rich set of weapons in grave 35 of Sindelsdorf (Upper Bavaria, Germany); 2: An example very similar to the Mosonszentjános case from the late Saxon cemetery of Rullstorf: a harnessed domesticated deer was found in the company of horses

ció tökéletes összhangjáról van szó, mely kiállta az idők próbáját is.[574]

A korabeli ember számára az élelem biztosításához már nem volt elengedhetetlenül szükséges a vadászat. A 6. század folyamán Európa-szerte egyre inkább a privilegizált előkelő réteg szórakozásának része lett ez az elfoglaltság, amire több adatunk is utal. Egyrészt megjelentek az első vadászatot és a vadgazdálkodást is szabályozó rendeletek a Meroving-kor Európájában, másrészt, általános jelenségként, a vadon élő állatok csontanyaga jelentősen visszaesett a feltárt telepek anyagában.[575] Az európai sémákhoz igazodva Mosonszentjános határában egy roppant érdekes lelet is napvilágot látott, mely ezt az „elit" időtöltést szimbolizálja. Az előkelő férfiak mellett eltemetett lovak társaságában egy felszerszámozott szarvas is előkerült. A korábbi ismertetések a meglepő ténynek általában a vallástörténeti vonatkozásait emelték ki (Odin szent állata). A korszak Európájában egyelőre mindössze néhány ilyen temetkezés ismert, ugyanakkor eredetükre magyarázatot ad az ún. száli frankok törvénye *(Lex salica): „Ha valaki jellel ellátott szelíd szarvast, amelyet vadászatra tanítottak be, ellopott vagy megölt és tanúk bizonyították, hogy gazdája vadászatra használta, és segítségével már három vadat is megölt, 1800 dénárra, vagyis 45 solidusra büntessék."*[576] Az eltemetett vadak tehát minden valószínűség szerint az ún. idomított szarvasok közé tartozhattak. A korszak vadászai sokszor befogott, megszelídített patásokat használtak a vadak

[574] Herman 1887, 486–493.
[575] Dobiat 1997, 720–722
[576] Lex Salica, XXXIII, 2.

174. kép. A korabeli betegségekre és egészségügyi viszonyokra főként az elhunyt személyek csontjain jelentkező elváltozások alapján tudunk következtetni. 1: Porckorongkopás nyomai a csigolyán a nyíllal jelölt részeken (Tiszaug 498. objektum); 2: Zománchiány jelei a fogazaton (Tiszaug 331. objektum); 3: Nem teljesen összeforrt törés nyoma a singcsonton (Tiszaug 528. objektum); 4: Agyhártyagyulladás nyomai a koponyán (Tiszaug 319. objektum); 5: Tuberkolózis nyomai egy gyermek csontvázán Szelestéről
Fig. 174. The diseases and health conditions of the period can be inferred mainly from the lesions on the bones of the deceased. 1: Signs of he degeneration of the intervertebral disc in the areas marked with arrows (Tiszaug, object 498); 2: Signs of linear enamel deficiency on the canine (Tiszaug object 331); 3: Signs of a fracture on the ulna that is not completely fused (Tiszaug, object 528). 4: Traces of meningitis on the skull (Tiszaug, object 319); 5: Traces of tuberculosis on the skeleton of a child from Szeleste

becserkészése során. A vadászok lesben állva (fákon is) várták, míg „házi kedvencük" hangjával oda csalogatja gyanútlan fajtársát. Az idomításnak persze tökéletesnek kellett lennie, mivel sok kellemetlenséget okozhatott, ha a vadon és a fajfenntartás ösztönének szavát meghalló háziasított szarvas maga szökött el és vált „áldozatának" szerelmi prédájává.[577]

A változatos táplálékbevitel ellenére a korszak viszonyai és a fejüket fel-felütő, mára már könnyűszerrel gyógyítható betegségek miatt a korabeli lakosság döntő hányada nem remélhetett a maihoz hasonló hosszú életet. A magas halandóságra utalnak a temetőkből előkerülő felnőtt kor előtti egyének csontjai. A csecsemőhalálozással kapcsolatban nagyon szórtak az információink, mivel csak kivételes esetekben kerülnek elő újszülöttek vagy kisebb gyermekek földi maradványai. Ezeket a „kis halottakat" feltehetően sekélyebbre ásták és a temetők feltárását megelőző mezőgazdasági munkák sokszor már kiforgathatták az apró testekből hátramaradt csontokat. Az utóbbi időben publikált adatok alapján egyes közösségekben a népesség közel 20–40%-a 14 éves kort sem élhette meg. Az újabban feltárt és antropológiailag mintaszerűen elemzett szóládi és az új alföldi temetők most számos további információt szolgáltatnak számunkra a korszak

[577] Lex Salica, XXXIII, 2. A fordítás forrása: Jónás 1999.

175. kép. Az egykori nagy csarnok életképe egy közösségi összejövetel alkalmával, természetesen az elmaradhatatlan énekmondókkal. A korszak művészei ezen alkalmakkor adták elő a hősi énekeket. Ezek közül sajnálatos módon mára szinte alig marad fent néhány darab. A híres Beowulf-éneket az alábbi módon szólaltathatták meg a csarnokokban a bárdok:
Fig. 175. A community gathering in the former Great Hall, with the inevitable singers, of course. The artists of the era used to perform heroic songs on these occasions. Sadly, few of these survive today. The famous Beowulf epic poem was sung in the halls by the bards as follows:

egészségi viszonyaival kapcsolatban. A 6. századi Kárpát-medencében egy megszülető személy nagyjából 25-40 éves átlagos élettartamra számíthatott. Ugyanakkor több esetben is fennmaradtak 60–70 év között elhunyt egyének maradványai is, akik feltehetően életükben a korszak „Matuzsálemeinek" számíthattak. Az embertani elemzések szerint a lakosságot a súlyosabb járványok sok esetben elkerülhették. Valószínűleg ezek a kijelentések árnyalódni fognak majd a közeljövőben, a bővülő természettudományos vizsgálatoknak köszönhetően, hiszen az 540-es években tomboló pestis Európa jelentős részén óriási pusztítást végzett. A kemény fizikai munka ellenben a jó megtartású csontanyagon is nyomot hagyott (kopások, összecsontosodások).[578] Főként a mai népesség körében is gyakori, a nehéz fizikai megterhelés révén kialakuló kopások, gerinc menti elváltozások és gyulladások mindennapos jelenségek voltak. Ezek az egészségügyi problémák azonban jóval korábban jelentkeztek az adott történeti korszak emberénél. Emellett az éhezéseknek és hosszú lázas időszakoknak köszönhetően bizonyos-fajta hiánybetegségek is kialakultak, melyek főként a fogzománc felületén hagytak nyomot. A fogak azonban egy másik érdekes mozzanatra is rávilágítottak: a korabeli ember jóval kevesebb szénhidrátot fogyasztott mai társaihoz képest, így a szuvasodás is jóval ritkább betegségnek számított.[579] Bár a korabeli

[578] Szeniczey–Hajdú–Marcsik 2018, 453; Alt et. al 2014; Tóth–Pap 2016, 24–25.
[579] Alt et al. 2014; Hajdú et al. 2022, 86–88.

orvoslás még nagyon messze állt a mai modern színvonaltól, azonban a számos traumás sérülés, zúzódás és törés csontokon is vizsgálható gyógyulása mégis komolyabb ismeretek meglétére utal.

Az egykori ember hétköznapjait meghatározó tevékenységeket (munka, fegyveres kiképzés és harc, tárgyak előállítása) sok esetben ismerjük, azonban fennmaradó szabad idejének elfoglaltságairól igen kevés információ áll rendelkezésünkre. A tárgyi leletek terén többnyire nem is várható el, hogy akár a szerves, mulandó anyagból készített eszközöket, vagy esetleg a szellemi élet megfoghatatlan reliktumait megőrizze az utókor számára a fukar idő. Az írott források tudósításaiból azt biztosan tudjuk, hogy a kis közösségek és a vezetőréteg hétköznapjaiban is fontos szerepet játszottak a rítusok és összejövetelek. Ezen alkalmakkor a törzsi-lokális emlékezet fontos alkotóelemeit, a mítoszokat és történeteket legtöbbször dalos formában adták elő.[580]

A 6–8. század Európájában az énekelt történeteket többnyire hangszerek kíséretével szólaltatták meg. A korszak régészeti anyagából, a zeneeszközök közül, germán környezetből főként lírák ismertek (Pl. Oberflacht, Sutton Hoo).[581]

Ez a hangszer kiválóan alkalmas lehetett az olyan verses elbeszélések előadására, mint amilyenek a germán istenekről és hősökről szóló énekek voltak. A 8. század végén alkotó itáliai historikus Paulus Diaconus megjegyzése szerint a tragikus sorsú langobard uralkodó, Alboin hőstetteiről és életéről szóló énekek az egész germán kultúrkörön belül roppant népszerűek voltak.[582]

Feltételezhető még, hogy a tárgyi emléket többnyire nem hagyó kockajátékok és társaik használatával sok időt tölthettek a korszak emberei. A Kárpát-medencéből viszont szerencsés módon ismerjük a legelőkelőbb réteg egy nagyon sajátos és páratlan, összetett szórakozást biztosító kellékét, mely a korszak európai germán vezetőinek körével kapcsolja össze itt élő társaikat is. A mosonszentjánosi temetkezések gazdag sírmellékletei között is talán

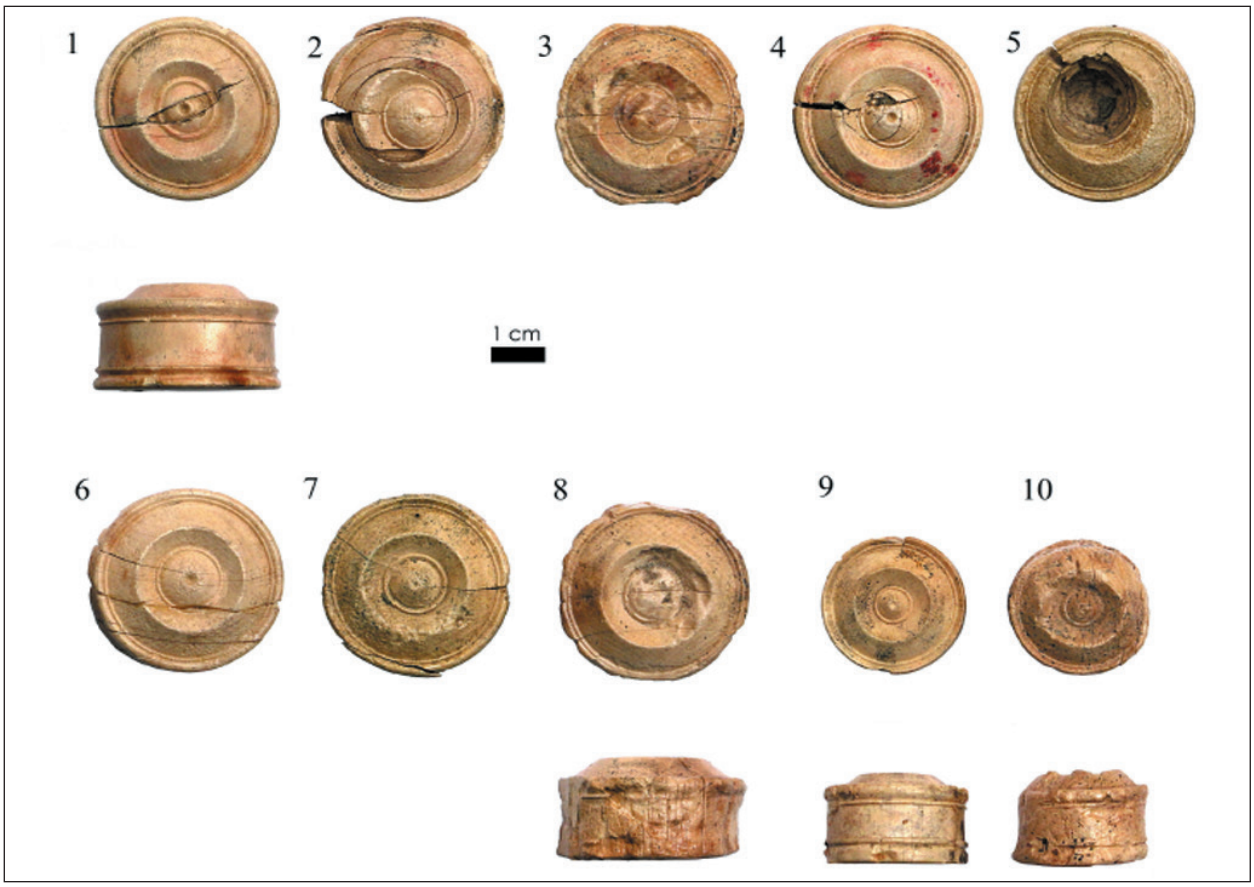

176. kép. Líra: a szerencsés módon fennmaradt korabeli hangszerek egyike Sutton Hoo uralkodói sírjából
Fig. 176. Lyre: one of the fortunate surviving period instruments from the royal grave of Sutton Hoo

kuriózumnak számíthatnak az egyik férfi mellől napvilágot látott kis (1-2 cm nagyságú), elefántcsontból készült, esztergált táblajáték korongkészletének elemei (10 darab).[583]

A korszak előkelőségei valószínűsíthetően a sakk korabeli elődjével, a viking korból ismert

[580] Assmann 2004, 54–55.
[581] Paulsen 1992, 147–155.
[582] Paulus Daiconus, Historia Langobardorum, I, 27.
[583] Koncz–Tóth 2016. Ezek a korongok eredeti elefántcsontok voltak, melyek mindenképpen a déli kapcsolati háló erősségére utalnak a langobard elit esetében. Észak-Európában a hasonló játék elemeket ekkor és a későbbi évszázadokban is gyakorta rozmáragyarból készítették (Koncz–Bollók 2020).

177. kép. A mosonszentjánosi előkelő temetkezésekből származó játékkészlet elefántcsontból faragott figurái. A játék és szabályai az alábbi videón láthatók:
Fig. 177. The ivory figures of the toy set from the noble graves of Mosonszentjános. The game and its rules are shown in the video below:

ún. hnefatafl stratégiai játékkal múlatták idejüket. A római alapokra visszavezethető (lat. *ludus latrunculorum* – tolvajok játéka) korabeli „board game-et" két személy játszotta: egy támadó és egy védekező. A védekező fél bábui (korongjai) a tábla középen voltak felállítva, körbe véve uralkodójukat. A négy oldalról pedig a támadó kétszer annyi bábuval kerítette be defenzívára kényszerített ellenfelét. A támadó játékos célja a király elfogása (négy oldalról körbekerítve), míg a védekezőé természetesen a menekülés, a kitörés volt. A szabályok ismeretében kijelenthetjük, hogy gyakorlatilag ezzel a játékkal egy kisebb, egyenlőtlen erőviszonyokat felvonultató csatát szimuláltak a korszak vezetői és átlagemberei is. Érdekes módon még ezekben a helyzetekben sem tudtak megszabadulni az összecsapások és harcok gondolatától, hiszen a stratégiai érzék fejlesztése is a szórakozás részét képezte. A 6–8. századból és a későbbi korokból is ismerjük ennek a római alapokra visszavezethető játéknak a megmaradt tárgyi emlékeit, mellyel kifejezetten a vezető réteg tagjai töltötték el szabadidejük fölös óráit.[584] A Kárpát-medence kapcsán éppen Paulus Diaconus említi meg egy hasonló játék létét, ugyanis a herul Rodulf király a langobardokkal vívott csata idején éppen ilyen jellegű szenvedélyének hódolva mulasztotta el követni a harc folyását.[585] Bár a mosonszentjánosi darabok roppant ritka és értékes alapanyagból készültek, az elit mellett feltehetően a kevésbé tehetősek is játszhattak hasonló táblajátékkal, egyszerűbb kivitelű bábukkal (csont, kavics), amint arra egy-két lelet is utal.[586]

[584] Koncz–Tóth 2016, 171–174.
[585] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, I, 20.
[586] Klanica–Klanicová 2011, 231, Taf. 32; Koncz–Tóth 2016, 174.

VII. THOR ÉS KRISZTUS? HITVILÁG ÉS VALLÁS

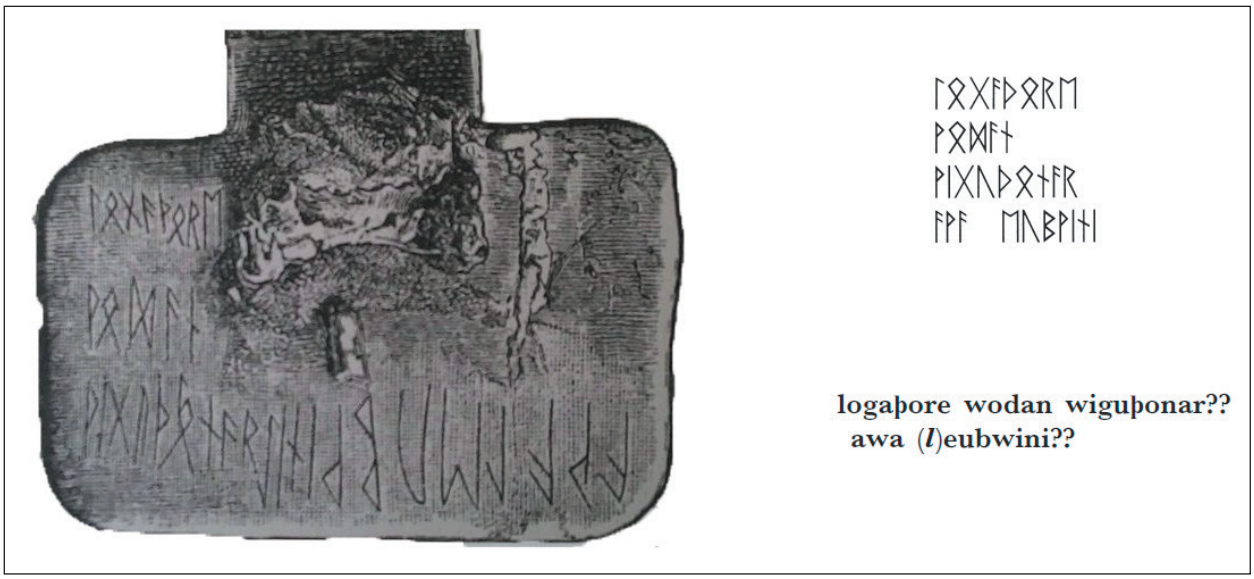
VII.1. A pogányok hite

A császár kor kései szakaszára a Róma Birodalom határai mellett élő népek vallásos képzetei a korai századokhoz képest jelentős átalakuláson estek át. Ezekben a folyamatokban természetesen jelentős szerepet játszott maga az *Imperium* is, minthogy a kereszténység megjelenése és fokozatos térnyerése új szellemi impulzusokat hozott a határ mentén élő barbárok mindennapjaiban és vallási elképzeléseiben is. A korábban tisztelt hiedelemlények rendszerére tett jelentős változások mellett többek között ez az a korszak, mikor az antik alapon megfogalmazott vizuális kultúra már egyéni germán jelleget ölt. Ekkor kezdik el a későbbi – főként viking kori – mítoszokból is megismert isteneket és hiedelemlényeket, valamint a hozzájuk kötődő történeteket képi formában is megörökíteni.

Az 5–6. századi Kárpát-medence pogány hitvilágával kapcsolatban azonban sajnos nem állnak nagy számban rendelkezésünkre írott kútfők. A helyi viszonyokra általában a többi korabeli csoportnál megfigyelhető adatokból és a későbbi viking korszak összefüggő forrásaiból tudunk következtetni. Ennek a hiedelemrendszert érintő nagyobb fokú egyezésnek az alapja részben az, hogy Skandináviától a Kárpát-medencéig egy roppant hasonló alapokra építő társadalmi környezet és szellemi kultúra jött létre. Komoly fejtörést okoz a kutatás számára, hogy a 10–13. századot, azaz a mitológia önálló lejegyzését megelőző korszakból nem rendelkezünk összefüggő, az egykori hitrendszert leíró művekkel. Csupán információmorzsák vannak birtokunkban, melyek főként ellenséges keresztény környezetből származnak. Bár a korabeli germánok körében nagyon hasonló képzetek létezhettek, ellenben az őket érő külső hatások és a belső fejlődés ténye mégsem hanyagolható el. Az egyes germán törzsek vezető rétege igen hamar a római, majd később a keresztény kultúrkör vonzásába került, aminek köszönhetően a korábban kialakult vallási normáik is rendkívül gyors átalakuláson estek át. Az ilyen jelenségek főként a nagyobb vándorlások idején mutathatók ki, amikor is rengeteg új népelemet olvasztottak magukba az egyes közösségek, és ez nagyban átformálta szokásaikat is.[587] A legtöbbször még az is nehéz feladatnak tűnik, hogy a tipikusan germán és az átvett késő antik pogány, esetleg keresztény miliőből származó elemeket szétválasszuk. Egyes tárgyak (amulettek) bajelhárító szerepüknek köszönhetően igen könnyen hasznosultak a keresztény környezetben is. A klasszikus germán istenek és hiedelemlények ábrázolásai főként a skandináviai készítésű tárgyakon találhatók meg, melyek nagyobb számban kerültek délebbi germánok lakta vidékekre a 6. század folyamán.

A szűkös forrásadottságok mellett ugyanakkor felmerül az a kérdés, hogy az egységesnek tűnő germán hiedelem és panteon rendszerében léteztek-e regionális eltérések. Forrásaink szerencsére szolgáltatnak erre vonatkozóan példát. A Karoling-kor uralkodói rendeleteiben (lat. *capitularae,* mely kiegészítette a hatályos, az egész birodalomra, vagy egyes közösségekre, régiókra vonatkozó törvénykönyveket) Wodan és Thór mellett egy helyi istenalak, Saxnot is említésre kerül. A szászok körében megjelenő égi lény neve mögött feltehetően egy helyi istenség rejtőzhetett, akit több forrásból nem is ismerünk.[588] A 11. században keletkezett ún. merseburgi varázsráolvasás Wodan és Baldr mellett 9 istenalakot említ meg, amelyeknek csak a fele azonosítható az északi panteon jól ismert szereplőivel.[589] A későbbi korokból is van adatunk több olyan istenségről, akinek a neve csak itt-ott tűnik fel, mégis sejthető, főként a helynévi anyag alapján,

[587] Beck 1998, 484–487.
[588] Abrenuntiatio Saxonica, 1.
[589] Második merseburgi varázsráolvasás, 1–10.

178. kép. Mire is gondolhatott a véső? A nordendorfi I. fibula és a rajta található korai rúnákkal lejegyzett felirat. Az ismert 6. századi tárgyon lévő germán feliratból biztosan azonosítani csak a Wodan és Wigiþonar neveket lehetett. Előbbi a korszak főistenének (a későbbi Odinnak), míg utóbbi Donarnak, azaz a Thorral azonos istenségnek a jelzővel egybekötött (áldást adó, vagy harcias) nevét takarhatja. A felirat első kifejezését, a logaþore-t a kutatás már két istenalakkal (Loki és Tyr), illetve az „intrikusok, varázslók" kifejezésekkel is összefüggésbe hozta

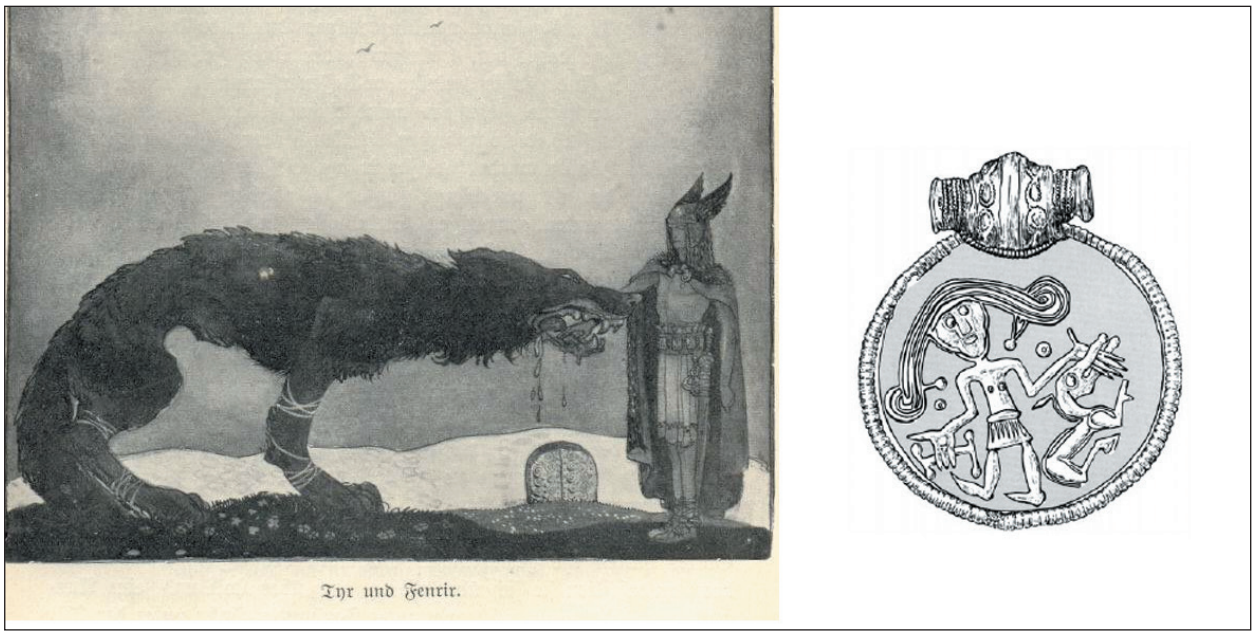
Fig. 178. What could the chiseler have been thinking? The Northendorf I brooch and the inscription engraved with early runes on it. From the Germanic inscription on the known 6th century object, only the names Wodan and Wigiþonar could be identified with certainty. The former may be the name of the king of the gods of the period (later Odin), while the latter may be the name of Donar, a deity identical to Thor, with his epithet (blessing or warrior). The first term of the inscription, logaþore, has been associated by research with two gods (Loki and Tyr) and with the terms ‚intriguers, sorcerers

hogy tiszteletük egyes régiókban igen kiemelkedő lehetett. Ez az eset is jól mutatja, hogy írott forrásaink alapján sem lehet az Eddák keletkezése előtti időben egy teljes panteont felvázolni, valamint számolni kell a regionálisan tisztelt törzsi-népi istenalakok jelenlétével is. Ezek fényében érdemes megvizsgálni, hogy mi az, amit a korszak germán világából, és mi az, amit kifejezetten csak a Kárpát-medencéből ismerünk.

A Tacitus korában lejegyzett germán panteon feltételezhetően éppen a 4–5. század során ment át jelentős változásokon, hiszen bizonyos korábbi istenalakok eltűntek és helyettük újak jelentek vagy erősödtek meg. A régi-új istenek között mindenképpen Wodan kerül előtérbe, hiszen a korszakban ő a legtöbbet szereplő figura az írott forrásokban. Legkorábbi említése egy népvándorlás kori fibulán (nordendorfi fibula) fedezhető fel, ahová a névalakot rúnajegyekkel vésték fel.

A 6. század végére keltezhető tárgylelettel nagyjából egy időben jelentek meg az írott kútfők tudósításai is, melyek megemlítik Wodant (*Origo gentis Langobardorum,* Beda Venerabilis).[590] Ha antik névalakot is illesztenek a germán megnevezés mellé, akkor főként Mars/Arésszel, valamint Mercuriusszal azonosítják, azonban ennek egységes és következetes használata nincsen. Wodan (vagy egyéb germán nyelven született alakjai – Pl. Godan) főként az uralkodó családok és a vezetőréteg körében tekinthető igen népszerűnek, mint azt a langobard eredettörténet mellett Beda Venerabilis leírása is tanúsítja. Az angol egyház történetének első lejegyzője szerint a germán istenség több angolszász dinasztiának is mitikus ősapjaként tűnik fel. Szerepkörét a források közül elsőként a már korábban ismertetett *Origo gentis Langobardorum,* azaz a mitikus langobard eredettörténet írja le: itt a két fél – a vandálok és a winnilek – közötti háborús konfliktust kell eldöntenie Wodannak. Ezt a feladatát kései megfelelője, Odin is sűrűn gyakorolja, hiszen ő elsősorban a hadba vonulók harci szerencséjének kovácsa. A hadisten szerepköre a római kor időszakában talán még

[590] Origo gentis Langobardorum 1–2; Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, I, 8–9; Beda Venerabilis, I, 15.

179. kép. Tyr isten „kalandja" Fenrir farkassal. A harcos és törvényhozó isten feltehetően jelentősebb szerepet töltött be korábban a germán panteonban, azonban a népvándorlás korára már elveszthette jelentőségét. Szerepkörének egy része valószínűleg Wodanra szállt át. Ezt az állapotot örökíthette meg az Eddákban szereplő (12–13. század) történet is. Az elbeszélés szerint a Fenrir farkast megkötözni kívánó istenek közül egyedül Tyr volt annyira bátor, hogy biztosítékként saját jobbját a fenevad szájába helyezze (amit így el is vesztett). A történet lejegyzése előtt több mint fél évezreddel már ismert annak képi ábrázolása is a Trollhättan (Svédország) területéről előkerült brakteátáról

Fig. 179. The „adventure" of the god Tyr with the wolf Fenrir. The warrior and lawgiver god is thought to have played a more important role in the Germanic pantheon, but by the time of the Migration Period he had lost his importance. Part of his role was probably transferred to Wodan. This state of affairs may also be reflected in the story in the Eddas (12th–13th century). According to the story, of the gods who tried to bind the wolf Fenrir, only Tyr was brave enough to put his own right hand into the beast's mouth as a guarantee (which he lost). More than half a millennium before the story was written, a pictorial representation of it is known from a bracteate found in Trollhättan (Sweden)

Týr privilégiumának számított, azonban valamilyen oknál fogva jelentősége háttérbe szorult a népvándorlás időszakára. Kiemelkedő szerepét az idő előrehaladtával feltehetően fokozatosan vesztette el, hiszen a skandináv forrásokban már csak ritkán szerepel. A kiváló valláskutató, Georges Dumézil szerint kiemelt helyzetének csorbulását jelezheti az Eddákban fennmaradt Fenrir farkas megkötözését megörökítő történet is. Az elbeszélés szerint Týr jobb kezét (ez a viking korból származó források szerint a jogi aktusoknál fontos szerepet töltött be, minthogy a felemelt végtag a hatalom egyik szimbóluma is volt) önként helyezi Fenrir, az óriás farkas szájába, mintegy biztosítékként a fenevad számára. Ennek előzménye az volt, hogy egy fogadás keretében társai különböző eszközökkel próbálták rávenni a fenevadat arra, hogy engedje magát lekötözni. Amikor egy varázszsinór segítségével ez sikerül, az istenek cselét látva a hatalmas bestia nem restelli leharapni Týr kezét, aki ekkor veszíti el korábbi hatalmát szimbolizáló testrészével együtt magát a hozzá kötődő szakrális erőt is.[591] A népvándorlás és a kora középkor időszakában természetesen még kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk a későbbi Thór, vagy a déli germánok körében Donarként számontartott istenalaknak is. Neve feltételezhetően szerepel a nordendorfi fibulán is, valamint a 8. században született térítési szöveg, a szász keresztelés *(Abrenuntiatio Saxonica)* is megemlíti. Bár akkora népszerűségnek nem örvendhetett a karakter, mint a viking kori Skandináviában, tiszteletére azonban több régészeti lelet is utal, kiemelve bajelhárító és óvó-védő feladatkörét.[592] A férfi istenalakok népszerűségéhez viszonyítva sokkal kevesebb adat áll rendelkezé-

[591] Dumézil 1992, 159–161.
[592] Pohl 2000, 50–51; Abrenuntiatio Saxonica, 1.

sünkre a női párjaikról. Az egyetlen folyamatosnak tekinthető figura a Wodan mellett feltűnő Frea, aki szintén a langobard eredettörténetben jelenik meg. A későbbi mitológiai elbeszélésekben Odin mellett feleségként bár Frigg van megemlítve a skandináv panteonban, mégis feltételezhető, hogy ekkoriban Frigg és Freya alakja még nem vált el élesen egymástól, aminek oka az igen hasonló, szinte egybemosódó feladatkörök ellátása lehetett.[593]

Nem állunk jobban a hiedelemvilágra vonatkozó források terén sem, hiszen főleg keresztény kultúrszűrőn átesett forrásadatokkal találkozhatunk. A keresztény világnézet szellemében alkotó kora középkori szerzők (akik természetesen nagyon gyakran egyházi személyek is voltak) a pogány szokásokról megemlékezve főként a varázslást, a mágiát, a szentségtelen áldozatok sorát említik meg műveikben. A pogány hagyományokról szóló korabeli beszámolókkal kapcsolatban gyakran jelentkező és visszatérő probléma, hogy a források szerzői általában nem voltak tisztában ezek lefolyásával és jelentésével sem. Sokszor korábbi leírásokat és a Bibliából vett, nem keresztényekre vonatkozó általános toposzokat próbáltak meg alkalmazni a germánokra is. A langobardok pogány hiedelmeire vonatkozó kortárs beszámolók egy jelentős része korábbi biblikus elemekből (szentségtelen hús fogyasztása, pogány áldozatok), vagy egyszerűen helyi, rurális, kereszténység előtti időszakban kialakult termékenységet és terméshozamot elősegítő rituálék ismertetéséből táplálkozik.[594] Visszatérő toposzként jelentkeznek ezekben a késő antik iskolázottságú forrásokban az emberáldozatok, valamint a rituális akasztások is (frankok és herulok leírása Prokopios munkájában), mint a germánok egyik vad szokása.[595] Kérdés, hogy valóban antik toposzokról, vagy ténylegesen alkalmazott „szertartásokról" van-e ezekben az esetekben szó.[596] A kérdésre nehezen adható megnyugtató válasz, de a germánokkal szemben érzett ellenszenvet a keresztény szerzőkben csak erősíthette, hogy a barbár harcosok igen gyakran egyházi személyeket és papokat is legyilkoltak fosztogatásaik során.

A Kárpát-medence germán csoportjainak pogány hiedelmeiről sajnálatos módon roppant csekély és sokszor csak kevéssé használható források számolnak be. A gepidák kereszténységet megelőző hitéről és szentségtelen (ember?)áldozatairól mindössze a tudós egyházi férfi, Salvianus ad hírt röviden, az 5. század derekán írt művében.[597] A Gepida Királyság bukása után a 7. század elejének világtörténetét megörökítő Theophylaktos Simokattés tudósít az avar uralom alatt élő gepidákról (599), akik saját falvaikban, feltételezhetően egy (vallási) ünnepélyt tartottak.[598] A hasonló rítusok és ceremóniák a vallási indíttatás mellett a társadalmi érintkezés egyik fő formái voltak, így jelentősen hozzájárulhattak ahhoz is, hogy az egyes barbár csoportok identitástudata idegen főség alatt is hosszabb időn keresztül fennmaradhasson.

A langobardok a többi Kárpát-medencében megforduló csoporttal ellentétben önálló írásbeliséget is hátrahagytak az utókorra, melyben a korábbi, kereszténységet megelőző pogány múlt emlékei is szép számmal lelhetők fel. A 7. században, már Itáliában lejegyzett *Origo gentis Langobardorum*ban külön fontos szerep hárul Wodanra és feleségére, Freára a langobard nép genezisekor. Szintén a pogány szokások köréhez köthetők a különböző külső keletkezésű forráshelyeken fennmaradt tudósítások, melyekben a germán harcosok rituális áldozatokat követnek el, szentségtelen ételáldozatokat tartanak, viperához hasonló lényt tisztelnek, kecskefejek előtt fogyasztanak húst, vagy éppen a gepidákkal vívott csata színterét is *Asfeld*nek ('az As-ok mezeje'. Az As istenek a viking korban az olyan harcos istenségek voltak, mint Odin és Thór) nevezik el.[599] Ezek közül a híradások közül azonban nehezen dönthető el, hogy mi sorolható a keresztény szer-

[593] Simek 2003, 114–115.
[594] Pohl 2000, 50–52.
[595] Jordanes, Getica, 41.
[596] Emberi maradványok az oberdorlai áldozóhelyről is ismertek, azonban ezekből tömegesen alkalmazott rítusokra nem lehet következtetni (Ullrich 2003, 128–153).
[597] Salvianus, IV, 14, 67–68, IV, 17, 81.
[598] Theophylaktos Simokattes, VIII, 3, 11–12.
[599] Gregorius Magnus, Dialogi, III, 27–28; Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, I, 26–27.

180. kép. Gudme (Dánia) településének rekonstrukciós képe a 6. századból. Észak-Európában számos kultikus-hatalmi központot ismerünk a korszakból. A hosszúházakkal, kvázi uralkodói csarnokokkal is rendelkező centrumban a távoli vidékekről érkező tárgyak sora mellett kultikus leletegyüttesek is napvilágra kerültek (több brakteátából és más arany tárgyakból álló együttes). A képen az egyik háromalakos brakteáta látható, mely képvilágát tekintve bár római alapokra megy vissza, feltehetően Baldr isten halálát örökíti meg (Baldr, Odin fia Loki isten ármányának és a fagyöngynek köszönheti vesztét)
Fig. 180. Reconstruction of the settlement of Gudme (Denmark) from the 6th century. In northern Europe, there are several centres of cultic power from the period. In the centre, which also had longhouses i. e. quasi-royal halls, cultic artefacts (a group of bracteates and other gold objects) were unearthed alongside a range of objects from distant lands. The picture shows one of the three-figure bracteates, which, probably depicts the death of the god Baldr (Baldr, Odin's son, was killed by the god Loki's treachery and the mistletoe)

zők imént ismertetett általános pogány sztereotípiái közé, és mit kezelhetünk történeti realitásként. Természetesen saját vezető elitjük a kor politikai és diplomáciai viszonyait – ezáltal saját közösségük érvényesülésének érdekeit – tartotta szem előtt, aminek köszönhetően egyes esetekben az ortodox, míg máskor pedig az ariánus kereszténységhez tartozónak vallotta magát.

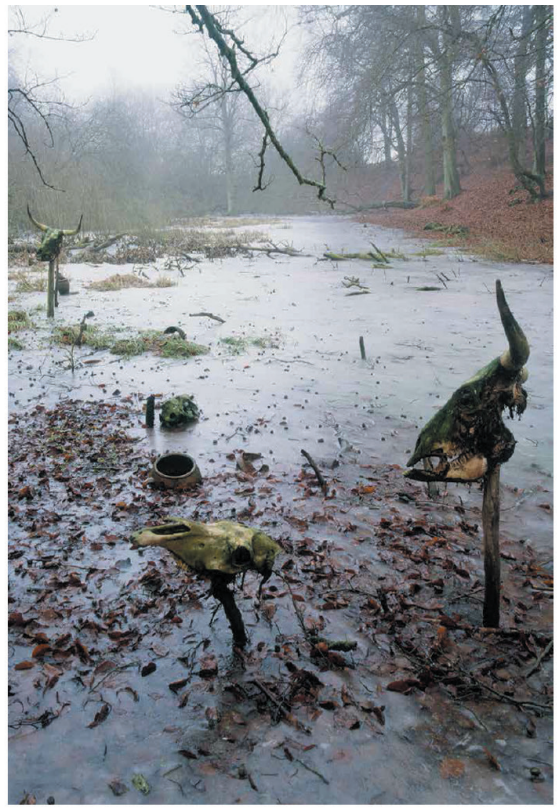
Az 5–6. század folyamán elsősorban Skandináviából ismerünk olyan lelőhelyeket (kultuszközpontokat és áldozóhelyeket), ahol a korabeli pogány istenek tisztelete töretlenül kimutatható (pl. Gudme).[600]

Hasonló jellegű leletegyüttesek a délebbi régiókból a nagy népvándorlásokat követően ritkán fordulnak elő, régészetileg is megragadható nyomuk legalábbis nem vagy kivételes esetekben maradt meg. Az északi lelőhelyekhez hasonlóan főként azok a kultuszhelyek állandósultak, melyeket akár a vaskor időszakától kezdve használt a helyi népesség. A tó- és folyóparti pogány áldozóhelyek közép-németországi területeken (Oberdorla) is fellelhetők még az 5–6. században, azonban itt már sokkal inkább a termékenységet segítő tárgyak játsszák a döntő szerepet (szemben a császárkori fegyveráldozatokkal).[601] A nyugati germánok „vad pogányságát" szimbolizáló és az írott beszámolókban is gyakorta szereplő faragott pogány istenszobrok éppen a fentebb is említett türingiai lelőhelyről ismertek a korszakból (bár egy részüket jóval korábbi időben állították fel).[602] Használatuk a Kárpát-medencében sem kizárt, de a helyi talajtani viszonyok következtében ilyen jelképeket egyelőre nem tudtunk azonosítani.

[600] Hedeager 2011, 152–163.

[601] Oberdorla esetében már a Halstatt-kortól használt, kelta hatást mutató áldozóhelyről beszélhetünk. A környéken található tó mellett szentélyek helyezkedtek el, ahol egészen a középkorig folyamatos, ugyanakkor eltérő áldozati tevékenység folyt. A kevés emberi csontlelet (koponyamaradványok) alapján elképzelhető, hogy ritka esetben a források alapján itt élő hermundurok embert is áldoztak. A császár- és a népvándorláskorban a tó mellett egy nagyobb nyitott teret alakítottak ki az istenek számára. A középső császárkorban egy a kutatók által csak germán Dainának nevezett női istenségnek (a kis fa szobrocska alapján adott fantázianév) szánt áldozatok lenyomatait sikerült megfigyelni (marha-, vaddisznó- és szarvasáldozat). A népvándorlás korban hajó alakú szentélyeket alakítottak ki, melyekben ló és marha koponyákat fedeztek fel (feltehetően oszlopokon helyezkedhettek el), áldozatok nyomaival. A lelőhelyről még a 11. századból is vannak emlékek, főként edény- és kutyamaradványok kerülnek elő ebből a kései periódusból (Behm-Blancke 2003).

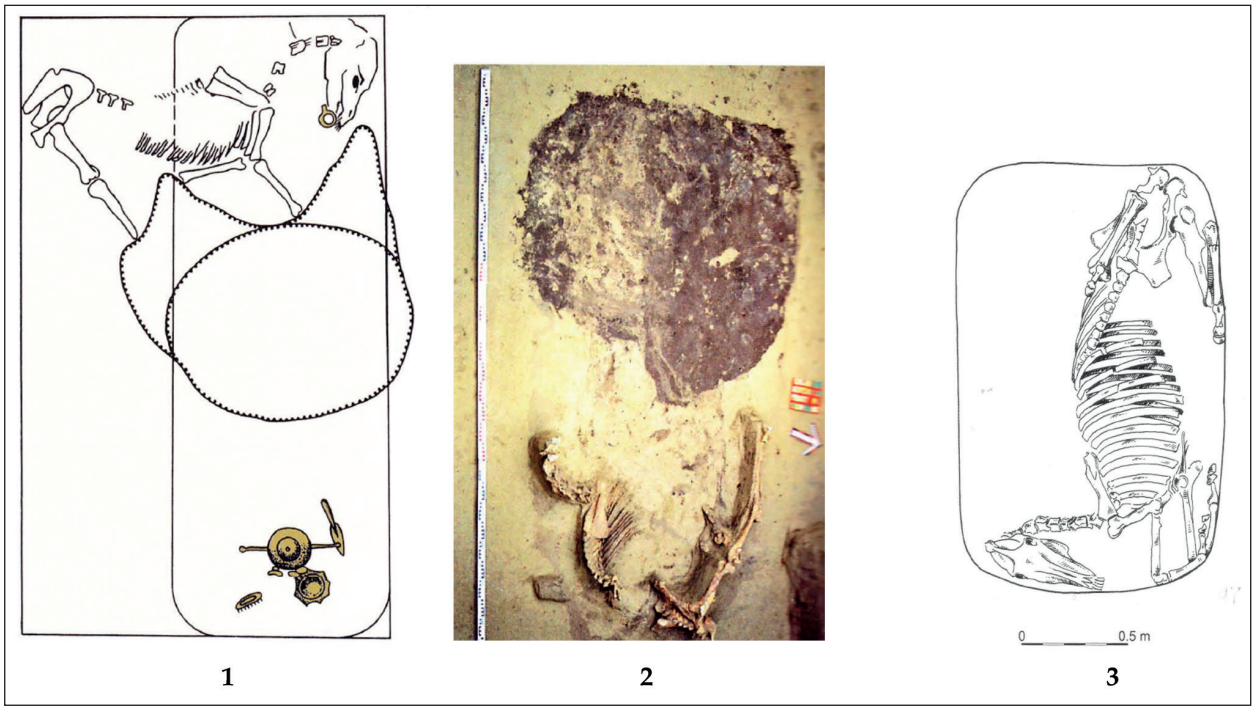
[602] Behm-Blancke 2003, 183–232.

181. kép. Egy élővíz melletti germán áldozóhely rekonstrukciója. Sajnálatos módon a hazai körülmények között nem maradtak fenn a képen láthatóhoz hasonló szentélyek. A népvándorlás korából, a mai Thüringia területétől (Oberdorla) ismert egy olyan szentélykörzet, melyet már korábban is évszázadokon keresztül használtak. Az isteneknek tett felajánlások maradványai gyakran egykori folyómedrekből kerülnek elő. A Kárpát-medencéből néhány fegyverlelet (baldenheimi sisak, lándzsahegy) ismert hasonló kontextusból. A folyók, tavak és lápok mellett számos kisebb szentély létezhetett, ahol az egyszerűbb fabálványokkal is jelezhették az istenségek jelenlétét. Egyes történeti elbeszélések és későbbi törvényszövegek alapján is csak feltételezni tudjuk, hogy hasonló kultuszhelyek régiónkban is létezhettek. Az oberdorlai lelőhelyen egy hajó alakú szentélyt is sikerült feltárni, mely ritkaságnak számít korszakunkban

Fig. 181. Reconstruction of a Germanic sacrificial site near a water (lake, bog, river). Unfortunately, sanctuaries like the one shown in the picture have not survived in the local conditions. A sanctuary area is known from the Migration Period in what is now Thuringia (Oberdorla), which had been in use for centuries. Remains of offerings to the gods are often found in former river beds. A few weapon finds (Baldenheim helmet, spearhead) are known from the Carpathian Basin in a similar context. In addition to rivers, lakes and marshes, there may have been a number of small sanctuaries where the presence of deities could have been indicated by simple wooden objects. We can only assume, on the basis of certain historical narratives and later legal texts, that similar places of worship may have existed in our region. At the archaeological site of Oberdorla, a boat-shaped sanctuary was also excavated, which is a rarity in our period

182. kép. A Kárpát-medencei soros temetőkből származó lósírok: 1: A vörsi langobard temető 5. sírjából előkerült felszerszámozott 4 éves csődör; 2: A szóládi temető 13. sírjából előkerült ló vázának maradványai. A hátas a sírnak a halott fölötti részből került elő. Érdekes, hogy a fejét levágták. Ez a szokás a nyugati meroving területeken sem ismeretlen. A lófejeket ezekben az esetekben sokszor rituális célokkal a településeken helyezték el; 3: Szentendrei langobard temető magányos lósírja (47. sír)

Fig. 182. Horse graves from the row grave cemeteries of the Carpathian Basin: 1: A 4-year-old stallion with harness from grave 5 of the Langobard cemetery in Vörs; 2: Remains of a horse skeleton from grave 13 of the cemetery in Szólád. The remains of the horse was recovered from the part of the grave above the dead. Interestingly, the head was cut off. This custom is not unknown in the western Merovingian areas. In these cases, the horse heads were often deposited in settlements for ritual purposes; 3: Solitary horse grave in Langobard cemetery of Szentendre (grave 47)

A főként tavakból és folyókból előkerülő személyes áldozatok azonban még gyakorinak mondhatók ebből a korszakból, melynek pontos beazonosítása igen nehéz. A Kárpát-medence germánjai körében is létezhettek ezek a szokások, azonban a folyószabályozások a személyes áldozatként felajánlott tárgyak előkerülését és azonosításának lehetőségét nagyban korlátozták. Ennek ellenére, ha kis esetszámban is, de rendelkezünk olyan szerencsésen előkerült tárgyakkal (sisak, lándzsahegy), melyek lelőhelyei folyómedrek voltak.[603] Az 5–6. századi Kárpát-medencei népesség egy jelentős része még ősi hiedelmeit követte, ezért mindenképpen számolhatunk azzal, hogy a Közép-Németországban található áldozóhelyekhez hasonló „közvetítő csatornákat" használhattak az általuk tisztelt magasabb szférába tartozó hatalmak jóindulatának megnyerésére.

A Kárpát-medencei gepidák és langobardok által hátrahagyott régészeti leletanyag az 5. század második felében induló és az egész nyugati germán világra jellemző ún. Meroving-kori sorostemető-kultúra körébe sorolható, melyben gyakorta felfedezhetők a hitvilág bizonyos kereszténység előtti elemei is. Az alapvetően barbár környezetben pusztán a temetkezési szokások alapján az elhunytak vallásának (keresztény, pogány) meghatározása szinte lehetetlen feladat, mivel a sírokon keresztül legtöbbször inkább a társadalmi különbségek és az egyéni reprezentáció igényei mutathatók ki. Korábban a pogányság egyik alapvetően meghatározó emlékének tekintették az elhunytak mellé helyezett használati és viseleti tárgyakat. A mellékletadás szokása ellenben a már kereszténnyé váló germán és késő antik társadalmakban is so-

[603] Meroving-kori dél-németországi példák: Quast 1997, 433–434. A Kárpát-medencei germánok esetében ilyennek számíthat egy sisak lelet a Duna medréből: Kiss 1983.

káig tovább élt, hagyománya gyakorlatilag csak a 8. századra kezdett eltűnni.[604] A kereszténység nagyon sok esetben jelen volt már ezeknek az embereknek a mindennapjaiban, azonban ennek dacára a korábbi pogány rítusok és szokások –, melyek főleg a termékenységhez és a terméshozamhoz kötődtek – jól megférték az „új vallás" keretei mellett is. A germán népességhez hasonlóan ugyanezeket a természetkultusz iránti igényeket fedezhetjük fel az 5–6. század késő antik vidéki lakosság kultikus életében is.

A Meroving-korszak európai soros temetőiben az étel- és italmellékletek tehát a már régebb óta keresztény hitre tért csoportok esetén is sokáig kimutathatók, így ezeket nem kezelhetjük a korábbi vallás továbbélésének egyértelmű jeleként. Ellenben a soros temetőkben található lósírok feltételezhetően a pogány szokások körébe sorolhatók.

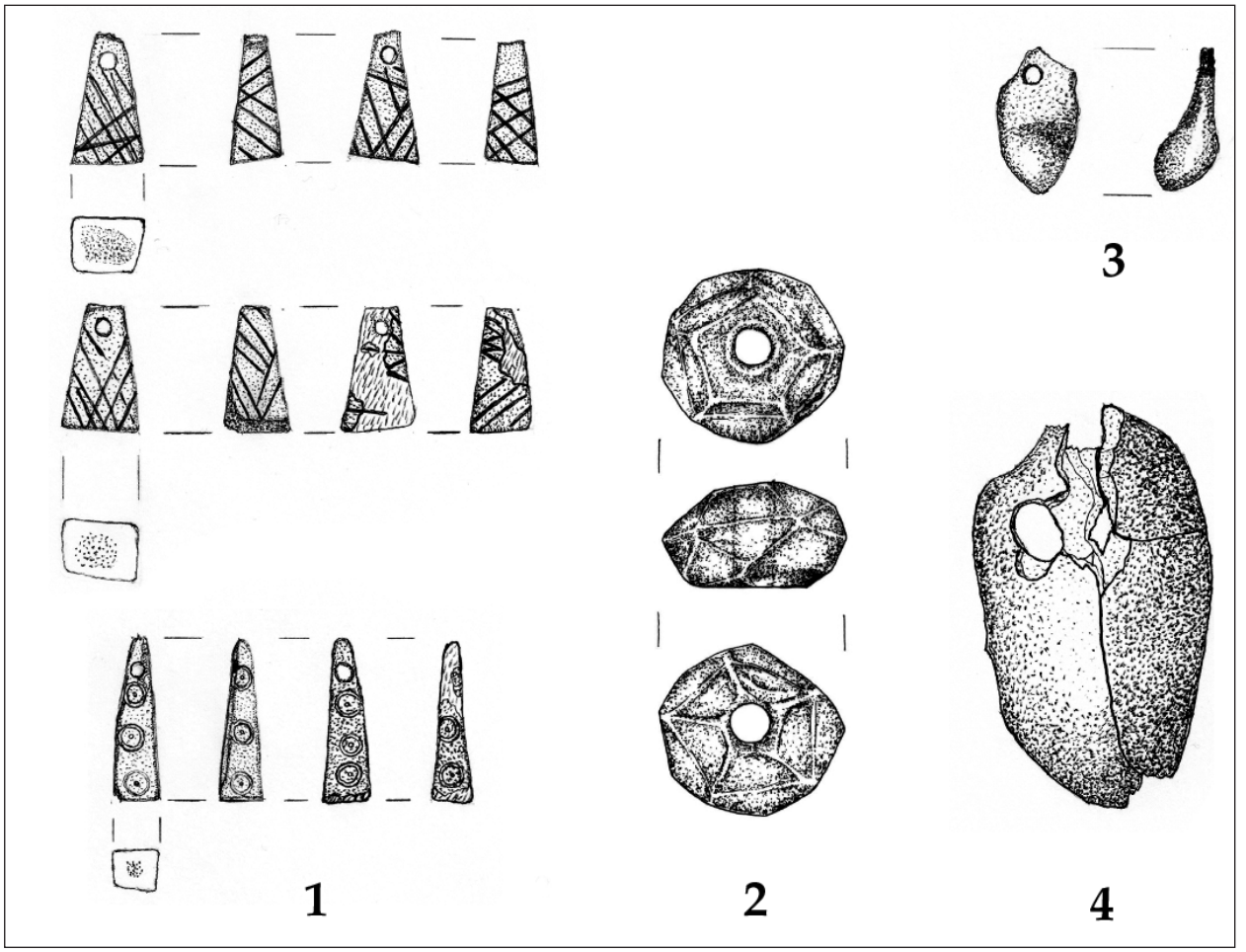
Mind a langobardok, mind pedig a gepidák körében az egyes nekropoliszokban előfordulnak ló temetkezések a 6. század derekát követően. A leggyakoribb esetnek az egész lovak külön gödörbe való elföldelése tekinthető, de megtalálhatók a részleges változatok (végtagok, fogak, fej), valamint a jelképesnek tekinthető lószerszámos temetkezési forma nyomai is.[605] A halott mellé helyezett lószerszámzat (főként zablák) minden bizonnyal az elhunyt tulajdonos egykori lovát jelképezhette. A hátasok áldozását és eltemetését a későbbi korokban Európa-szerte tiltotta az egyház, így jelenlétük nem véletlen a 6. századi pogány germánok körében.[606] A lónak mind a korábbi germán (Tacitus *Germánia*jának leírásában is), mind pedig a későbbi skandináv hagyományban is kiemelkedő szerepe volt, hiszen a legendás paripák mindkét korszakban a világok közötti közvetítők voltak.

A pogány hiedelemrendszer maradványai között találhatók meg a különböző formájú, főleg bajelhárító szerepet betöltő amulettek. Ezek között is jelentősnek tekinthetők az Európa-szerte szélesebb körben elterjedt – a császárkori Hercules-buzogányok hagyományaira visszavezethető –, amulettként meghatározott leletek (Donar-csüngők). Ezeket kúp vagy gúla formájú 3–4 cm-es agancscsontokból faragtak ki, felületüket pedig vagy pont-kör, vagy pedig egyszerű bekarcolt vonaldíszítésekkel látták el.[607]

A kis tárgyak valószínűleg a mitikus hősök – Hercules és a későbbi Thór – közkedvelt ütőfegyvereiről nyerték alakjukat. Az apró tárgyakat kivétel nélkül szarvasagancs végeiből faragták, ami az állandó növekedésre utalva a megújulás és a termékenység egyetemes szimbóluma is lehetett.[608] A Donar-amulettek kizárólag női és gyermeksírokból kerültek elő. A Donar-csüngők mellett ismertek még különböző más formájú szerencsehozó és bajelhárító tárgyak is (szarvasfog, cyprea-kagylók, hegyikristályok és más csüngők), melyekre szintén női és gyermek temetkezésekben bukkantak rá.[609] Ezeket a tárgyakat a nők főként az övükről lelógó szalagokon viselték. Szintén hasonló elgondolások vezethették az egykori germán társadalom tagjait akkor is, mikor a nők temetkezéseibe láncpáncélok darabjait helyezték óvó-védő melléklet gyanánt. Ezek nem a harciasság, hanem a páncél alapanyagának és funkciójának köszönhetően a halottakat a túlvilágon is misztikus oltalommal felruházó tárgyak lehettek.[610]

A temetkezési szokások és amulettek mellett elsősorban a különböző ábrázolások terén nyerhetünk talán valamivel nagyobb betekintést a korabeli pogány hiedelmekbe. Az 5–6. század egyik fő sajátosságának tekinthető, hogy megjelennek az elemeiben még késő antik hagyományokra visszamenő, de már saját értelmezés és világnézet szellemében létrehozott önálló vizuális kultúra (képi ábrázolások és a díszítőművészet) sajátosan germán formái is.[611] Az 5. század végén kialakuló ún. I. germán állatstílus legkorábbi formai jegyei feltételezhetően a késő antik katonai övek és bronztárgyak díszítőmotívumaiig vezethetők vissza. A germán társadalmakban működő ötvösmesterek azonban ezeket az elemeket

[604] Brather-Walter–Brather 2012; Later 2012, 583–588.
[605] Dobos 2010, 283–288.
[606] Quast 1997, 434.
[607] Werner 1964, 176–194.
[608] Aufleger 1997, 643.
[609] Martin 1997; B. Tóth 2005, 16–17; Rácz–Daróczi-Szabó 2016, 180–182.
[610] Keresztes–Kiss 2017.
[611] Haseloff 1981; Pesch 2009, 204–210.

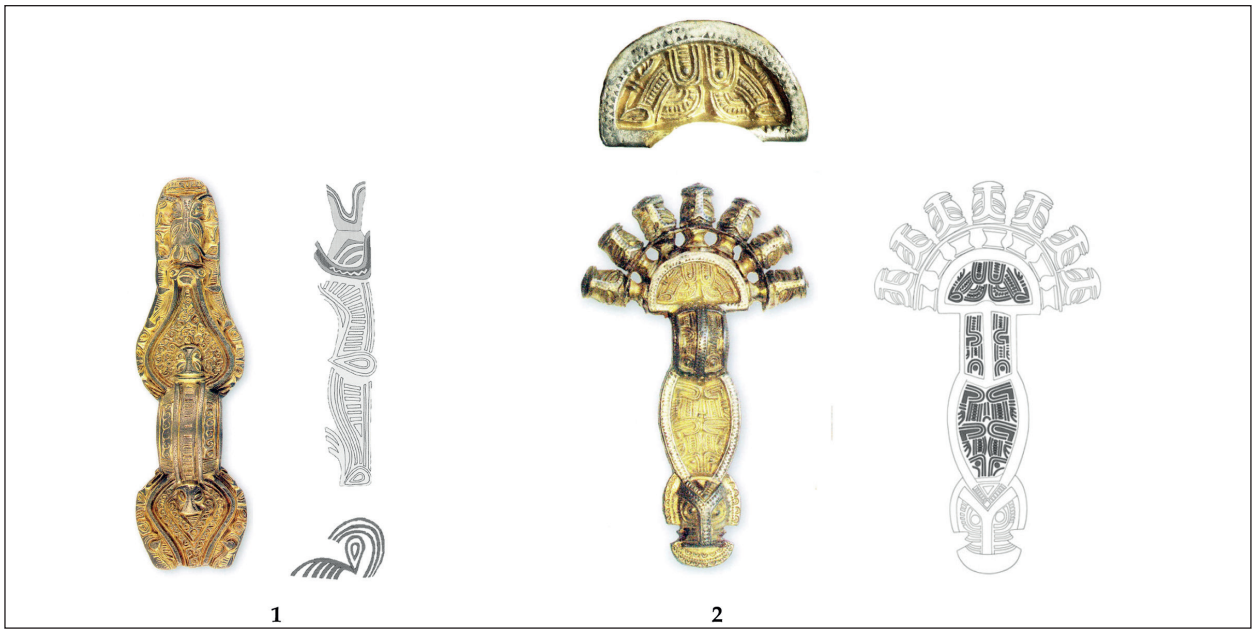

183. kép. A soros temetőkből származó bajelhárító és termékenységet biztosító amulettek. 1. Donar/Thór-amulettek a Kiszombor-B temető 279. sírjaiból; 2: Csiszolt ötszögű hegyikristály csüngő a Kiszombor-B temető 96. sírjából. A hegyikristálynak már az ókorban is kiemelkedő gyógyító hatást tulajdonítottak; 3: Amulettként használt szarvasfog a Kiszombor-B 279. sírjából; 4: A Kiszombor-B temető 307. sírjából származó folyami kagyló rajza
Fig. 183. Amulets from the row grave cemeteries for apotropic protection and fertility. 1: Donar/Thór amulets from grave 279 of Kiszombor-B cemetery; 2: Polished pentagonal rock crystal pendant from grave 96 of Kiszombor-B cemetery. The rock crystal was considered to have outstanding healing properties in antiquity; 3: Deer tooth amulet from grave 279 of Kiszombor-B; 4: Drawing of a river shell from grave 307 of Kiszombor-B cemetery

igen kreatívan felhasználva már saját hitviláguk és világképük szellemében fogalmazták meg az új mondanivalót. A főként ruhakapcsoló tűk és csatok szélein megtalálható díszítésekben a vonalak és geometrikus formák tengerében gyakorta eldugva fedezhetjük fel a különböző állatok testrészeit, végtagjait (láb, szem, pofa).[612]

A ragadozók, madarak megjelenítése mellett megfigyelhetők még az emberi maszkok is a tárgyakon, melyeket többnyire körbefognak ezek az állatalakok. A korabeli szemlélő valószínűleg sokkal jártasabban tudott eligazodni ezeknek a sokszor összefolyó díszítéseknek a számunkra kuszának tűnő rendszerében, és meglátta a mögöttes tartalmakat is. Az Újszövetség ismerete nélkül példának okáért a mai kor embere sem tudná értelmezni az Európa-szerte felbukkanó kereszt motívumokat, valamint az azokhoz kapcsolódó jelképrendszer egész sorát sem. Sajnos azonban az a szóbeli úton hagyományozott szellemi kultúra, mely dekódolhatta volna számunkra ezeket a germán szimbólumokat, mára szinte teljesen elveszett. Az egyes töredékes írott források nem mindig alkalmasak arra, hogy megfejtsük ezeket a jeleket. A különböző állati lényeket (ragadozó madarak,

[612] Nagy 2007, 43–68.

184. kép. I. germán állatstílusban megfogalmazott tárgyak díszítései a 6. századból. 1: A szentes-nagyhegyi 84. sír skandináviai egyenlőkarú fibulája, a rajta látható I. állatstílusú négylábú szegélyállat és a különböző állati testrészekből (láb-karom, közepében szem) megalkotott díszek rajzai; 2: A Kajdacs-Homomokbánya 2. sírjának kengyelfibulája. A fibulán jól látható a különböző állati testrészek kombinációjából létrehozott díszítőrendszer

Fig. 184. Decorations of objects in the Germanic animal style I from the 6th century. 1: Scandinavian equal-armed brooch from tomb 84 at Szentes-Nagyhegy, with drawings of the four-legged animal on the edge in the animal style I and ornaments made of various animal body parts (leg-claw, eye in the middle); 2: Bow brooch from grave 2 at the Kajdacs-Homomokbánya. The brooch clearly shows the decorative system created by combining different animal body parts

négylábúak, lovak, kígyók) a korábbi kutatógenerációk sokszor megpróbálták az egyes istenek (Wotan, Thor/Donar) kísérő és szent állataival is összekapcsolni, de az absztrakt megjelenítésekből adódóan ezek ilyen jellegű értelmezése igencsak kérdéses.[613] Ugyanakkor nem kizárható az sem, hogy a gyakran vegyes és kevert formában megjelenő lények (négylábú ragadozó állatalak, kígyó) sokkal személyesebb tartalmat közvetítettek. A vegyes állatformák talán a kora középkor névadási szokásait (állatnevek), azaz a különböző állatösöket, személyes attribútumokat és védő szellemeket is megtestesíthették. Jelen esetben elég csak az angolszász eposz hősére – a mozivászonról is ismert –, Beowulfra utalnunk, akinek nevében a medve (áttételesen – mézvadász jelentésben), vagy a medve és a farkas, mint talán legendás állatösök, egyaránt megtalálhatók.[614]

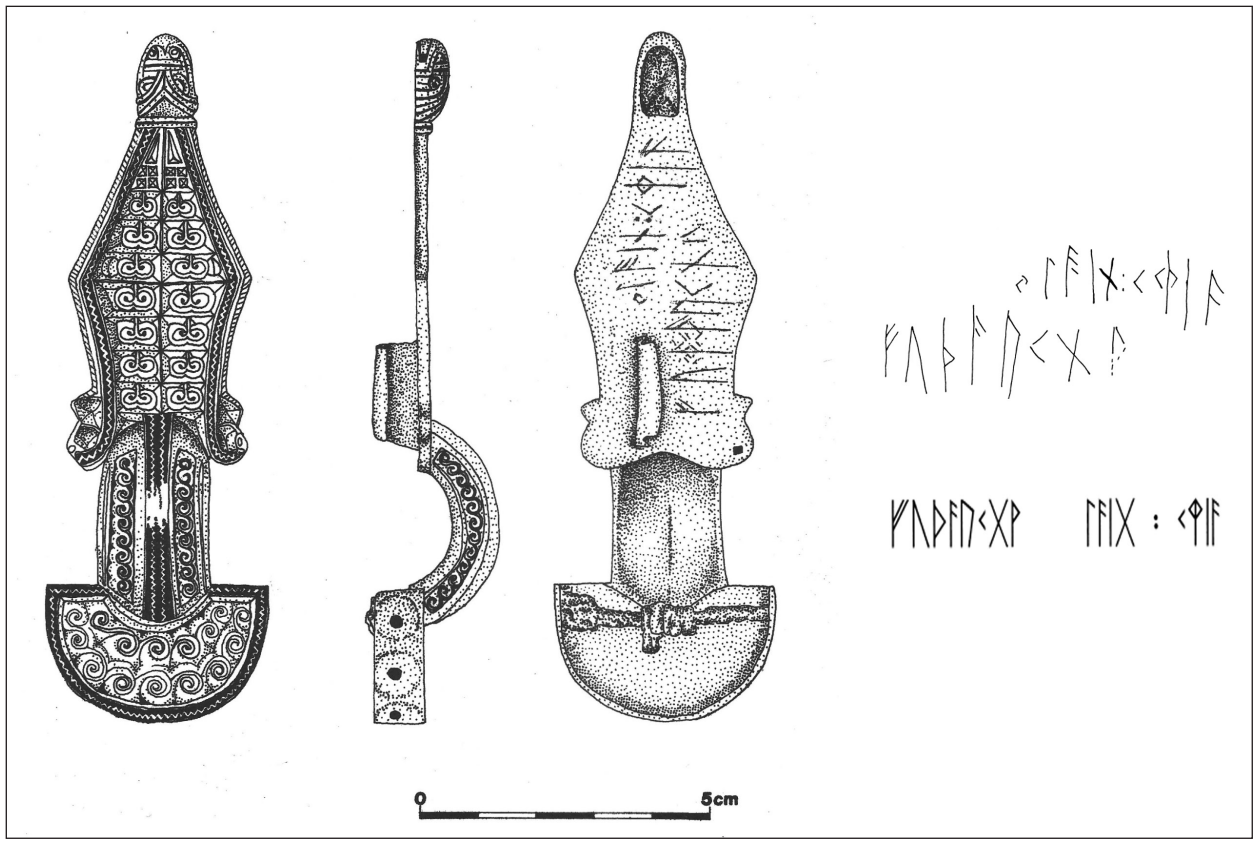
A mára már szinte kibogozhatatlan és jelentésében is nehezen megfejthető állatornamentika mellett ebben a kultúrközegben természetesen ismertek kevésbé elvont, sokkal könnyebben értelmezhető figurális ábrázolások is. A Kárpát-medencei gepidák és langobardok körében is fellelhetők az északról származó, aranyból készült medalionok, az ún. brakteáták, melyek alapformái a késő császárkori császárportrékat megjelenítő érmékből alakultak ki. A legkorábbi darabok még a profilból ábrázolt uralkodók képmásait utánozták, de a későbbi példányokon már kimutathatók a germán hiedelemvilág nyomai. A rajtuk szereplő egyes jelenetek, kompozíciók és alakok megformálásakor az alapokat még igen sok esetben a római előképekből merítik, még ha a megformálásuk már vitathatatlanul is önálló jegyeket mutat. [615] A brakteáták döntő többségét északon, Dél-Skandináviában készítették a 4–6. század közötti periódusban. A kerek, medalionszerű tárgyak feltételezhetően óvó-védő-bajelhárító funkcióval bírtak (főként női temet-

[613] Hedeager 2011, 61–74; Nielsen 2012, 595–611.
[614] Hedeager 2011, 80–85.
[615] Behrens 2012, 199–200.

185. kép. A Kárpát-medencéből származó, elsősorban figurális ábrázolásokkal ellátott skandináviai brakteáták. 1: Szatmár lelőhellyel, ismeretlen körülmények között előkerült északi C-típusú brakteáta, feltételezhetően Wodan ábrázolásával. A második merseburgi varázsráolvasással összefüggésbe hozva Wodan a képen Baldr lovának lábát gyógyítja mágiájával. A négylábú, szarvas állat és az emberfej – mely a korábbi császárportrék északi átfogalmazása – mellett egy napszimbólumként értelmezhető szvasztika és a tualelt lni olvasatot adó, rúna karakterekből álló felirat is található. A szöveg önmagában értelmezhetetlen, feltételezhetően egy anagrammával állhatunk szemben, ami talán az alu (’boldogság, szerencse, sőr’) mágikus kifejezést rejtheti; 2: A Debrecen lelőhellyel ismeretlen körülmények között előkerült, szintén C-típusba sorolható brakteáta képe; 3: A várpalotai, B-típusba sorolható brakteáta a 21. sírból. Az ábrázolás középpontjában egy profilból megjelenített, trónon ülő alak látható, aki egyik kezét szája elé emeli, míg másikat a háta mögé teszi. Az északi brakteátákra jellemző madárszerű hajkorona díszíti a figura fejét. Az ülő férfit különböző állatalakok veszik körbe, háta mögött egy négylábú (kutya, farkas), előtte pedig egy bizonytalanul meghatározható lény (madár, esetleg szintén farkas/kutya?). Az ábrázolásnak a skandináviai brakteáták között nem ismert párhuzama. A kompozíció és a kísérőállatok alapján szintén Wodannal azonosítják a figurát; 4: A várpalotai, D-típusba sorolható brakteáta a 21. sírból. A medalionon belül külön is keretelt mezőn belül egy szalagfonat-szerűen saját magába tekeredő, madárfejű lény látható. A kígyószerű testtel és madárfejjel ábrázolt alakok az északi művészet gyakori elemei. Értelmezésük igen széles skálán mozog, mivel egyes körülmények között óvó-védő, míg más esetekben ártó hiedelemlényként (sárkány, Midgard-kígyó) is megjelennek

Fig. 185. Scandinavian bracteates from the Carpathian Basin, mainly with figural representations. 1: Nordic C-type bracteate from Satu Mare, found under unknown circumstances, presumably depicting Wodan. Associated with the second Merseburg magic charm, the image shows Wodan healing the leg of Baldr’s horse with his magic. In addition to the four-legged, horned animal and the human head - a northern reinterpretation of the earlier imperial portraits - there is a swastika, which can be interpreted as a solar symbol, and an inscription in runic characters giving the reading of tualelt lni. The text itself is uninterpretable, presumably an anagram, which may be an alu (‚happiness, luck, luck’) magical term; 2: Image of a bracteate from the Debrecen site, also of type C, found under unknown circumstances; 3: Bracteate of type B from the grave 21 of the Várpalota. In the centre of the depiction is a figure seated on a throne, shown in profile, with one hand raised to his mouth and the other behind his back. A bird-like crown of hair, typical of northern bracteates, adorns the head of the figure. The seated figure is surrounded by various animal figures, with a four-legged animal figure (dog, wolf) behind him and an indeterminate creature (bird, possibly also wolf/dog?) in front of him. There is no known parallel for this depiction among Scandinavian bracteates. Based on the composition and the accompanying animals, the figure is also identified with Wodan; 4: The Bracteate of Várpalota, type D, from tomb 21. Within the medallion, a separately framed field shows a bird-headed creature wrapped in a ribbon-like braid around itself. Creatures with serpentine bodies and bird heads are common elements in Nordic art. They are interpreted in a wide range of ways, as in some circumstances they can be seen as protective, in others as harmful (dragon, Midgard serpent)

186. kép. Rúnafeliratos fibula és olvasata az Aquincumi amfiteátrum területéről. Az 5. és 6. század fordulójára keltezett fibulán az alábbi felirat olvasható rúnákkal róva: futharkgw jlaig/jlain: kingia/knia. Az első tag a FUTHARK sort tartalmazza, bizonyos karakterekkel kiegészítve, ami a teljesség és a kozmikus rend egyik kifejezője, és egyszerű mágikus formula is lehet egyben. A következő tagoknak többféle olvasata is lehetséges: „Én birtoklom a fibulát", vagy pedig „Jó év! hagyma", jókívánságot sugalló formula is egyaránt adódik megfejtésként. Látható, hogy az olvasat nagyon sok esetben bizonytalan, és több variációt is lehetségessé tesz az egyes karakterek tagolása

Fig. 186. Bow brooch from the site of the Aquincum amphitheatre with runic inscription and its interpretation. The brooch, dated to the turn of the 5th and 6th centuries, bears the following inscription in runic script: futharkgw jlaig/jlain: kingia/knia. The first part of the inscription contains the line FUTHARK, with certain characters added, which is an expression of wholeness and cosmic order, and may also be a simple magical formula. The following inscriptions can be interpreted in several ways: "I possess the brooch" or "Good year! onion", a formula of good wishes. It can be seen that the reading is very often uncertain, and several variations are possible in the way each character

kezésekből ismertek), és jelentős részük a korszak legnépszerűbb istenalakjának, Wodannak a kultuszával hozható összefüggésbe.[616] A langobard területekről származó példányok között megtalálhatók még az állatábrázolásokat (kígyó/sárkány, szarvas) a középpontba helyező darabok is. A langobard kori sírból előkerült várpalotai brakteáta közepén elhelyezkedő alakot és kísérőállatait (madarak, farkas) a korábbi kutatás szintén Wodannal azonosította. Gepida szállásterületről eddig 3 szórvány darab ismert (Debrecen és Szatmár lelőhelyekkel), melyeknek közös ismertetőjegye, hogy egy lovon (a „ló" fején található jelzések miatt talán szarvason) ülő alakot jelenítenek meg.[617] A hasonló jeleneteket ábrázoló tárgyakon a férfifej szája környékén sokszor kis körök is helyet kapnak (lélegzet, levegő ábrázolásai). A kutatás ezt a képet egy konkrét írott forrásból ismert történettel, az ún. *mersseburgi varázsráolvasás* (11. század) leírásával kapcsolta össze. Ebben az olvasatban a lovas alak maga Wodan, aki a fennmaradt rövid forrásban fia – Baldr – lovának törött bokáját gyó-

[616] Pedersen 2009.
[617] Pesch 2007, 34. IK 182, 1, 2, 3-as számon találhatóak az ikonológiai katalógusokban (IK 1/3 1985, XVII–XVIII, 237–238).

gyítja csodás művészettel, valószínűleg varázsigét tartalmazó ráolvasással.[618]

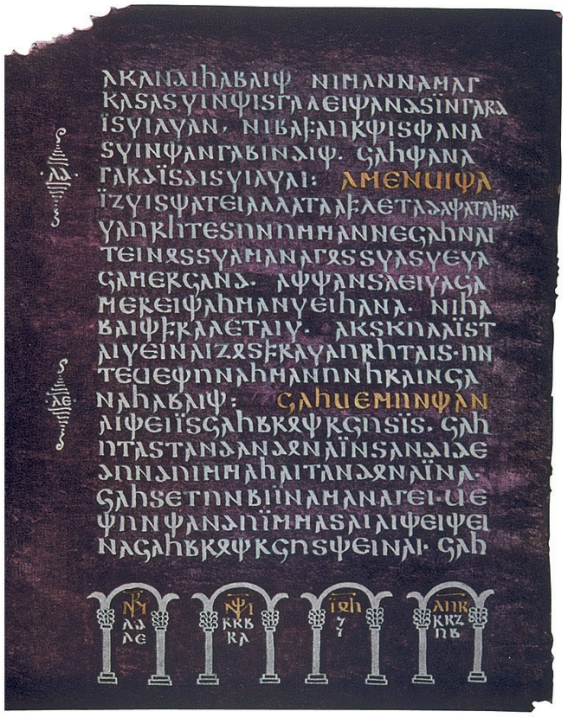
Az 5. századtól kezdődően a Kárpát-medence területéről is ismertek a különböző rúnafeliratokkal díszített tárgyak, melyek az antik germánság első önálló, belső írásbeliségének nyomai. A korábbi kutatás a rúnákat és a rúnafeliratokat egyértelműen az egykori mindennapi élet szakrális szférájához sorolta, de az utóbbi időben ennek a nézetnek a kizárólagossága egyre inkább vita tárgyát képezi.[619] A leletek jellege és a korai időben fellelhető elterjedése alapján az könnyen elképzelhető, hogy a Kr. u. 2. században kialakuló rúnaírás eleinte csak egy szűkebb elit privilégiuma lehetett. A valódi hétköznapi felhasználásra feltételezhetően csak később, az írásrendszer bizonyos fajta megreformálását követően vált alkalmassá (7–8. század és a viking-kor). Ekkorra már egyébként is egyre nagyobb számban ismertek a mindennapi üzeneteket „lerovó" hosszabb feliratok. A Kárpát-medencéből származó emlékeket a 24 karakterből álló ún. FUTHARK-kal (a rúna ABC első betűi/karakterei után kapta a nevét) jegyezték le. Az ismert szövegek döntő hányada jókívánságokat (Jó év! Hagyma), neveket (Marings), ezek kombinációját (Godahild jókívánság/gyönyör), vagy éppen az önmagában is mágikus tartalommal bíró FUTHARK sort jeleníti meg.[620]

A mára kissé humorosnak ható „Hagyma" és „Jó év" kifejezések természetesen szerencsehozó, jókívánságot sugalló formulák voltak, melyek a sikert, a termékenységet szimbolizálták. A rúnafeliratok többnyire a tárgyak belső felületén, tehát nem a mindenki számára elérhető oldalakon találhatók, ami szintén azt erősíti meg, hogy az adott egyének saját maguknak szóló, boldogulásuk elősegítésére használták a mágikus jeleket. Emellett természetesen ismerünk önmagukban álló, vagy talán anagrammaként (egy olyan szójáték, melyben megváltoztatjuk a betűk sorrendjét, és többnyire így is értelmes jelentést kapunk) értelmezhető véseteket is a Kárpát-medence területéről. Az egyes rúnakarakterek magukban is hordozhattak egyfajta önálló üzenetet, vagy esetükben betűmágiát is gyaníthatunk, mely elképzelés a késő antikvitás időszakában is népszerű volt. [621]

VII.2. A germán kereszténység – az arianizmus

A Kárpát-medencében az 5–6. század folyamán élő germán nyelvű és kultúrájú népesség számára a saját, sok esetben nem egységes vallási képzeteket nyújtó hiedelemrendszer mellett rendelkezésre állt egy másik lehetőség is az őt körbevevő világ megfoghatatlan, földöntúliként értelmezhető szférájának leírására: a kereszténység. Az itt élő csoportok ellenben nem a világvallás fő ágának a követői voltak. A korszakra vonatkozó írott forrásaink egyértelműen a helyi germán népek egyik jellegzetes, velük elválaszthatatlanul összefonódó vallási áramlataként számolnak be a 4. században még a római területeken fénykorát élő kereszténység egyik válfajáról, az arianizmusról. II. Constantius (337–361) és Valens (364–378) császárok – akik Arius tanainak lelkes támogatói voltak – gót politikájának köszönhetően a Kárpát-medencei és az európai germánság kereszténységhez való hozzáállása alapvonásaiban változott meg. A 4. század végére a Római Birodalom területéről szinte teljesen kiszorultak az ariánus tanítás követői, de szerencséjükre még az évszázad elején megkezdődött egy más irányú terjeszkedésük, mely egyben vallási irányzatuk túlélését is jelentette. A gót csoportok megtérítésével a birodalmi kormányzat egy Wulfila nevű, szintén gót felmenőkkel büszkélkedő püspököt bízott meg. Nevének jelentése „Farkasocska", bár ennek ellentmondva az Úr bárányaként tevékenykedett a barbárok között. A fennmaradt források alapján igehirdetése utat talált a gót köznép egyes csoportjaihoz is. Kisebb-nagyobb helyi konfliktusokat és a sikereket is felmutató térítési kísérleteket követően, a gót vezetők keresztényüldözésének dühétől tartva, Wulfila végül visszatért a római területekre. Az eltelt évek azonban nem múltak el nyomtalan és hasztalan, hiszen a felhalmozott tudásnak köszönhetően

[618] Hauck 1980, 19–62.
[619] Nedoma 1998; Looijenga 2003, 1–26.
[620] Tóth 2012, 99–105.
[621] Düwel 1992, 87–92.

187. kép. A Codex Argenteus egy lapja, Wulfila Bibliájának napjainkig fennmaradt kézirata. Ma Uppsalában őrzött példány, melynek különlegessége az ezüst tintával írt szöveg, melyet bordó színű pergamenre vittek fel. A könyv feltehetően Theoderich itáliai királynak készülhetett. A korabeli leltárak még említik meglétét, ezt követően azonban közel ezer éven keresztül elveszettnek tekintették

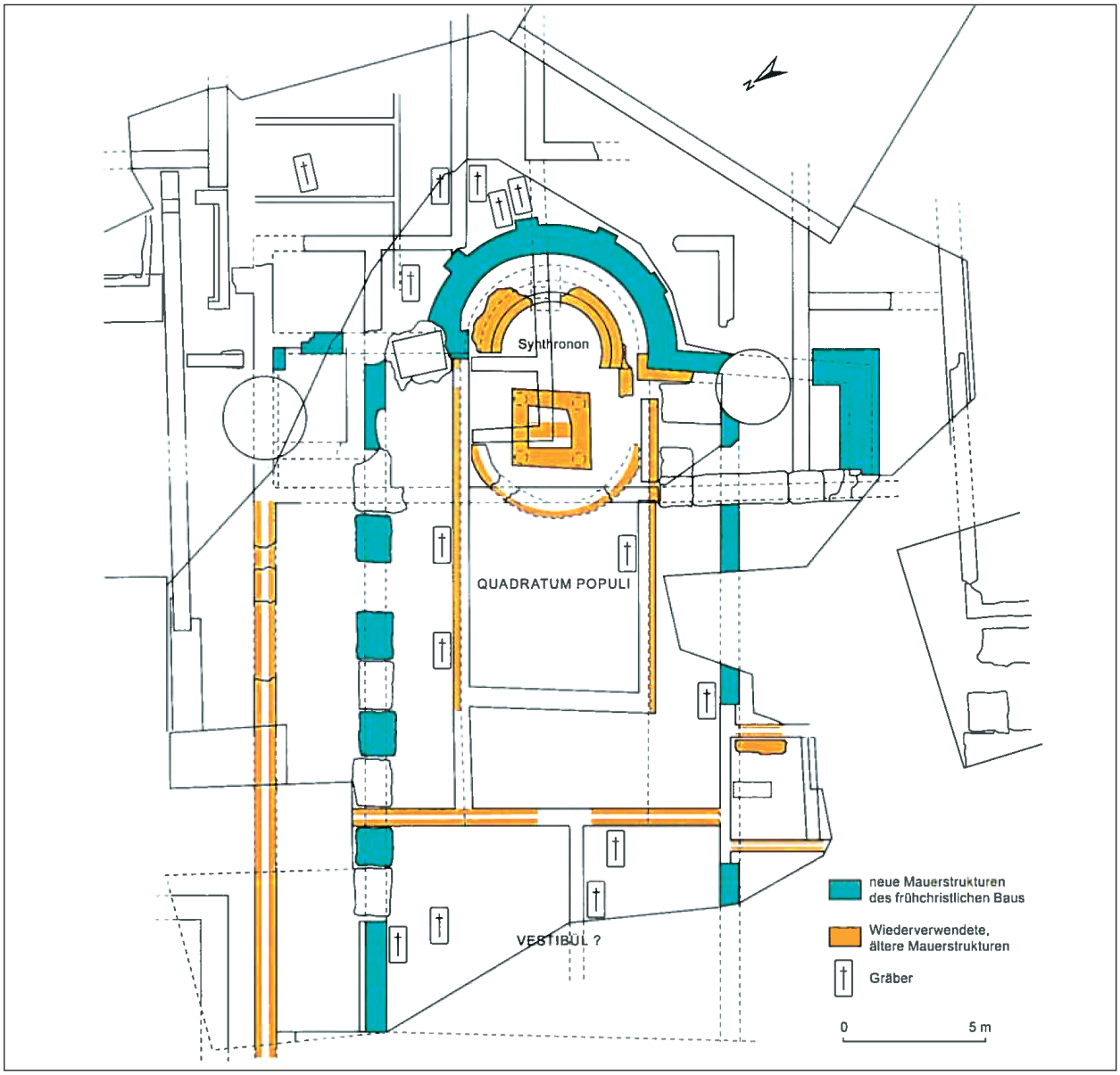
Fig. 187. A page from the Codex Argenteus, the surviving manuscript of the Bible of Wulfila. Today it is preserved in Uppsala, and its special feature is the text written in silver ink on purple vellum. The book was probably made for King Theoderic of Italy. It is still mentioned in the inventories of the period, but was subsequently considered lost for nearly a thousand years

és magával hozott gót tanítványai támogatásával nekiláthatott a Szentírás gót nyelvű fordításának elkészítéséhez.[622]

Ezt a germán nyelven első ízben elérhető bibliafordítás-változatot már valószínűleg az 5. század elején a Balkánon élő keleti germán csoportok is lelkesen forgatták, és Arius tanainak ezt a sajátos verzióját kezdték el saját hitvallásuknak tekinteni. Az első, anyanyelven is hozzáférhetővé váló szent szövegek nagy szerepet játszottak a germánság kereszténnyé válásának folyamatában. Ettől a ponttól kezdve ezek a gótok váltak az ariánus egyház fő védelmezőivé és a nézetek terjesztőivé is. Nekik és hitvallásuk virágzásának is kedvezhetett az a közhangulat a Hun Birodalomban, amely a különböző vallások és eszmék terjedésének szabad utat nyitott az alattvalók körében. A Kárpát-medencében a térítő tevékenységet valószínűleg az osztrogótok vehették át, akiknek vezetői már az 5. század derekán bizton ariánusok voltak. Hatásukra a gepida, a rugi és a herul elit körében is meghonosodott a kereszténységnek ez a sajátos, germán változata. [623]

Mi volt a bibliafordításon kívül az arianizmus térnyerésének másik fő oka a germánok körében? Mit tudtak ők kínálni a Wodant éltető harcosoknak, amit az ortodox térítők nem voltak képesek felmutatni? A válasz az arianizmus hittételei között található meg. A niceai zsinaton (Kr. u. 325) kiközösített és eretneknek nyilvánított irányzat egyes képviselői elvetették a Szentháromság tanát, és helyette egyfajta új rendszerben próbálták meg ábrázolni az Atya, a Fiú és a Szentlélek misztikus, sokszor megfoghatatlan viszonyát. Arius részben antik pogány filozófiára is visszavezethető gondolatmenetében az Atya nem tevékeny részese a teremtésnek. Ezt a nagy munkát az általa létrehozott Ige révén hajtja végre, mely később Jézusban ölt testet. Isten és Jézus ebből adódóan sem állhattak egy szinten.[624] Madách Imre hallhatatlan munkája révén a hazai köztudatba bekerülő egylényegűség és hasonló lényegűség – vagyis az egy betű eltéréssel homouszion és homoiuszion – elve tehát itt vetődött fel első ízben a keresztény vallás történetében. Valószínű, hogy a korszak egyre szövevényesebb, filozófiával is átitatott teológiai magyarázatai helyett az ezekben járatlan barbárok számára az Arius kínálta magyarázat (persze annak egyszerűsített változata) sokkal életszerűbb lehetett. Egy ilyen relációban saját hiedelemvilágukat is el tudták helyezni, illetve az új keresztény égi szférába tartozó lényeket be tudták helyettesíteni a régi hatalmak helyére.[625] A siker másik titka a politikai egység megőrzésének hangsúlyozásában keresendő. Az önálló egyház létrehozásával a germánok el tudták kerülni azt a csapdát, hogy római területre érve teljesen beol-

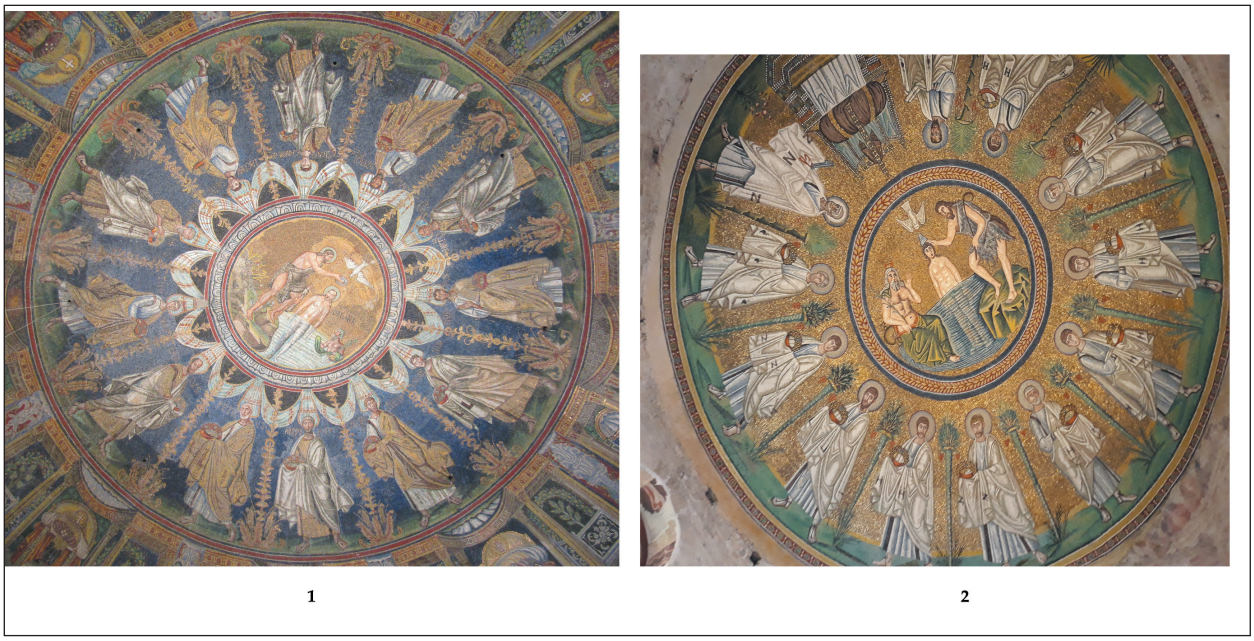
[622] Russel 1995, 136; Amory 2003, 241–242; Thompson 1966, 139.
[623] Russel 1994, 138.
[624] Perendy 2016, 60–67.
[625] Thompson 1966, 109.

188. kép. Jelenlegi ismereteink alapján Sirmium legtovább használt temploma, a Szent Demetriosnak szentelt épület alaprajza látható a képen. A feltárás során előkerült leletek alapján az 5. század első harmadát követően (és feltehetően a hun hadjáratok után) már nem használták tovább az épületet vallási célokra. Mindemellett nem kizárt, hogy az 5–6. században is használatban lévő szakrális épület létezhetett az egykori császárváros területén (régészeti nyomai egyelőre azonban nem ismertek)
Fig. 188. According to our current knowledge, the the most longest used church in Sirmium, the building dedicated to St Demetrios, is shown on the ground plan. According to the finds recovered during the excavation, the building was no longer used for religious purposes after the first third of the 5th century (and probably after the Hun campaigns). Nevertheless, it is possible that a sacral building still in use in the 5th and 6th centuries may have existed in the area of the former imperial city (however, no archaeological evidence is known at present)

vadjanak a többség által is vallott ortodoxia rendszerébe, ami idővel különállásukra is kihathatott volna.

Az ariánus egyházról nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre, ami annak tudható be, hogy az 5–6. század folyamán dokumentumaik és a hitüket érintő értekezéseik döntő hányada a Justinianos-féle visszafoglaló háborúk során elpusztult. A fennmaradt források alapján nagyon valószínű, hogy alapvonásaiban nem sokban különbözhetett a „nagy testvértől" – azaz az ortodoxoktól – a germán egyház felépítése sem. A vallás eleinte szorosan egybefonódhatott a vándorló csoportok vezetésével és hadszervezetével. Ezt a szoros szimbiózist a későbbiekben is megőrizhették, hiszen minden esetben

1 2

189. kép. A kereszténység két ága, az ortodox és az ariánus külsőségeiben és feltehetően a liturgia során használt eszközkészletében szinte alig mutathatott eltéréseket. A közel azonos tér- és eszközhasználat lehetett az oka, hogy a bizánci visszafoglaló háborúk után az ariánus templomokat és javakat az ortodox klérus újfent tudta hasznosítani. Ezt a nagyfokú hasonlóságot szemléltetik a Ravennában található keresztelőkápolnák is, melyek a színkészlet eltérő használatát leszámítva, ikonográfiájukban teljesen megegyeznek. Középen kerek mezőben Keresztelő János a Jordán folyót megszemélyesítő istenalak vigyázó tekintete mellett, kereszteli meg Krisztust (a Szentlelket megszemélyesítő galamb is az ábrázolás sablon része). A középen található részt a 12 apostol alakja keretezi. 1: A ravennai ortodox keresztelőkápolna (4. század vége – 5. század eleje); 2: A ravennai ortodox keresztelőkápolna (5. század vége – 6. század eleje)

Fig. 189. The two churces of Christianity, Orthodox and Arian, could hardly differ in appearance and presumably in the tools used in liturgy. The almost identical use of space and equipment may have been the reason why, after the Byzantine Wars of Reconquest, the Arian churches and goods were again put to good use by the Orthodox clergy. This high degree of similarity is illustrated by the baptisteries in Ravenna, which, apart from the different use of colour, are identical in iconography. In the centre, in a round field, John the Baptist baptises Christ under the watchful gaze of the deities representing the Jordan River (the dove representing the Holy Spirit is also part of the template). The central part is framed by the 12 apostles. 1: Orthodox baptistery in Ravenna (late 4th – early 5th century); 2: Arian baptistery in Ravenna (late 5th – early 6th century)

az uralkodó és az hatalmi központ vezetésében találjuk meg a püspökeiket.[626] A legtöbb adattal az itáliai osztrogót államról rendelkezünk, főként Theoderich uralkodásának periódusából. A gót király Itáliája egyébiránt maga volt a vallási tolerancia fellegvára, hiszen a többség ortodox és a germán csoportok ariánus hite is szabadon gyakorolható volt, de még a zsidó vallás képviselői is mentesültek a korábbi üldöztetések alól.[627] Az ariánus egyház valószínűleg központi irányítás alatt állt az adott államalakulatokban, de sokkal nagyobb önálló mozgásteret adhatott a helyi közösségeknek (a városokban és településeken szerveződő kis, helyi csoportoknak), szemben az ortodox klérussal. A helyi szinten ténykedő püspökök, papok mellett feltehetően a laikusok (akik nem az egyház felszentelt tagjai) is fontos szerepet tölthettek be az egyházszervezeten belül.

A Kárpát-medence területén belül a germán királyi elitek egy jelentős része magáénak vallotta az arianizmust. Az Amal-dinasztiával rokoni viszonyba kerülő rugi uralkodók mellett a gepida királyok ariánus hitéről is rendelkezünk adatokkal.[628] Sőt, egy hispániai történetíró, Johannes Biclarensis krónikájának egyik bejegyzése szerint külön ariánus püspöke is volt az utolsó gepida uralkodóknak.[629] Azt nem lehet tudni, hogy ez az ariánus püspökség milyen

[626] Mathisen 1997, 690–695.
[627] Bratož 2002, 85–86.
[628] Eugippius, Vita Sancti Severini, 7, 8, 22; Prokopios, De bello Gothico, III, 34, 23.
[629] Johannes Biclarensis, 572.

190. kép. Az elit áttérése. Itt a frank példát láthatjuk. Chlodvig előkelői és harcosai társaságában keresztelkedett meg, feltehetően a 496. év végén. A vezetőréteg vallásváltása azonban a hétköznapok emberének életére még sokáig nem volt hatással. A korábbi hagyományok és szokások szívósságát jelzik a Meroving királyok által kiadott rendeletek is. A képen Szent Remigius életét bemutató Karoling-kori elefántcsont faragvány látható, melynek alsó frízén a szent megkereszteli a frank uralkodót. A legenda szerint a felszenteléshez használt szent olajat –, mely sosem fogyott ki – egy galamb hozta Remigiusnak. A hagyomány szerint az ezzel felkent uralkodót gyógyító képességekkel is felruházta Isten. A középkor folyamán a különböző dinasztiákból származó francia királyokat ezzel szentelték fel

Fig. 190. The conversion of the elite. Here we see the example of the Franks. Chlodvig was baptised in the company of his nobles and warriors, presumably in late 496. The change of religion of the ruling elite, however, did not affect the life of the common man for a long time. The perseverance of earlier traditions and customs is shown by the decrees issued by the Merovingian kings. The picture shows a Carolingian ivory carving of the life of Saint Remigius, with the saint baptising the Frankish monarch in the lower frieze. Legend has it that the holy oil used for the consecration - which never ran out - was brought to Remigius by a dove. According to tradition, the anointed king was also endowed by God with healing powers. During the Middle Ages, French kings from various dynasties were consecrated with it

191. kép. Az ír misszionáriusok, amellett, hogy a nép körében térítettek, egyfajta reneszánsz elindítói is voltak a kontinensen. A kelta alapokra épülő keresztény művészet a Karoling-kor reneszánszának egyik új inspirációs alapját szolgáltatta. A korábbi hagyományok és a kereszténység szimbiózisát szemlélteti a híres kellsi kódex lapja is, melyen a kelta ornamentika elemei békésen megférnek Krisztus tiszteletével (a görög khi és rhó betűk Jézus egyetemes szimbólumai) (Folio 34r, Trinity College Library, Dublin)

Fig. 191. The Irish missionaries, in addition to being evangelized among the people, were also the initiators of a kind of Christian renaissance on the continent. Christian art, based on Celtic foundations, provided a new source of inspiration for the Carolingian Renaissance. The symbiosis of these earlier traditions and Christianity is illustrated by the famous page of the Celtic Codex of Kells, on which elements of Celtic insularian ornamentation are peacefully combined with the veneration of Christ (the Greek letters khi and rho are universal symbols of Jesus) (Folio 34r, Trinity College Library, Dublin)

régóta létezhetett az egykori császárvárosban, Sirmiumban. Felmerül annak a lehetősége, hogy ez csak a gót megszállás után alakult volna meg, majd pedig a gepida királyok is megörökölték azt a város 536-os visszafoglalását követően.[630] A Thrasarich nevű ariánus egyházi vezető a gót példákhoz hasonlóan biztosan kiemelkedő személyisége lehetett az uralkodó udvartartásának, hiszen az avar foglalás idején a gepida kincstárral és a trónörökössel egyetemben ő volt az, aki a gepida menekülteket Konstantinápolyba vezette.

Sirmiumot leszámítva azonban nincsenek további adataink a gepidák vagy akár a langobardok körében lejátszódó és a köznépet is nagyobb mértékben érintő krisztianizációról.

Egyelőre a régészeti anyagban sem mutatható ki komolyabb épített és fizikai lenyomata bármilyen felekezet részéről érkező térítésnek. A Gepida Királyság központjában, Sirmiumban, a legkésőbb épített templomok valamikor az 5. század első felében még működhettek, használatukra vonatkozóan ezt követően nincsen információnk (bár nem zárható ki teljesen további rendeltetésszerű működésük sem).[631]

A korszakban egyébiránt az ortodox és az ariánus egyházi építészet, valamint a liturgia során használt tárgyak között lényegi különbség nem igazán figyelhető meg (ezt kiválóan szemléltetik a Ravennában és Észak-Afrikában található épített emlékek is).[632]

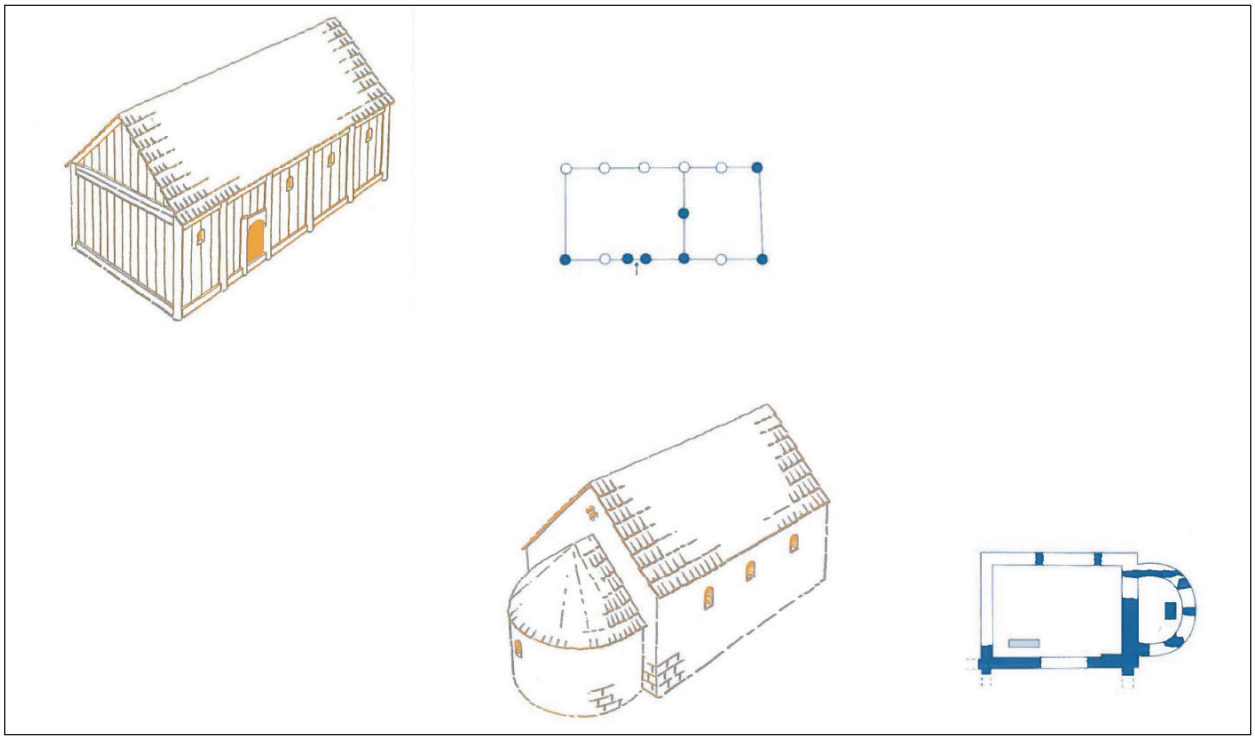
Ennek köszönhetően a leletek napvilágra kerülése esetén sem tudnánk szétválasztani az egyes felekezetek reliktumait. Ugyanakkor számolnunk kell azzal az eshetőséggel is, hogy az egykori központnak ma még nem teljes felületén végeztek feltárásokat. Ezek fényében nem kizárt, hogy még megismerhetjük akár kőből, akár egyszerűbb anyagból készült szakrális épületegyütteseiket is. Az istentiszteletek megtartására akár faszerkezetű épületek is szóba jöhetnek, melyeknek nem mindig marad meg a régészetileg is megragadható nyoma. A korszak Kárpát-medencéjében az egyetlen 6. század során is használatban lévő, vallási célokat szolgáló épület Keszthely-Fenékpuszta római kori belső erődjének területén került elő, amit az itt élő római kori alaplakosság a germán uralom alatt is feltehetően rendeltetésszerűen használt, sőt idővel bővítésére is sor került.[633]

Ez a keresztény emlékekben jelentkező hiány nem tekinthető egyedinek, hiszen ebben a periódusban a jámbor szemlélődő a nyugati meroving területeken sem tapasztalhatja még a kereszténység mindent felülíró hatását a soros temetők anyagán belül. Bár az elit körében Krisztus hite az áttérő politikai vezetőknek köszönhetően gyorsan terjedt, a köznép valláscseréje, mint azt a nyugati frank és angolszász példák is mutatják, lassú lefolyású volt. A frank lakosság „új vallás" felé fordulásában közel száz évvel a hivatalos áttérés után például sokkal jelentősebb szerepet játszottak a nyugatról érkező ír missziók.[634]

Az új térítők sokkal jobban értettek az egyszerű ember nyelvén, tudták azt is, hogy mivel fordíthatják lelküket az új hit felé. Általában megfigyelhető jelenség, hogy első körben a hatalmi centrumokban jöttek létre az új egyház első épített központjai (és épületei), melyekhez hasonlókat csak jelentős időbeli csúszással kezdtek el létesíteni a perifériku területeken és vidékeken.[635]

Sajnálatos módon szinte semmilyen fogódzóval sem szolgálnak írott kútfőink az új hit terjedésével kapcsolatban. Ebből fakadóan az itt végbemenő folyamatokat többnyire csak a korszak más, forrásokkal jobban ellátott, hasonló fejlődési utat bejáró területeinek példái révén tudjuk felvázolni. A különböző keresztény irányzatok – az analógiák fényében – ebben az időszakban egyébiránt még nem akarták abszolút módon, az élet minden területén elsőbbségüket hangsúlyozni. A térítés kezdeti fázisában valószínűleg egyes archaikus elemek, hagyományok, hiedelemlények és szokások megfértek Krisztus tanítása mellett.[636] Az ír származású Szent Kolumbán

[630] Kiss 2019a, 376–381.
[631] Popović 1987, 119–122.
[632] Bockmann 2014, 201–218.
[633] Heinrich-Tamáska 2012.
[634] Brown 1999, 153–165; Angenedt 2008, 227–243.
[635] Arnold 2003, 165–169.
[636] Bollók 2017, 432–434.

192. kép. A keresztény térítés korai szakaszának egyszerű egyházi épületei. A kereszténység nagyobb arányú terjedését és az ír missziókat követően, a 6. század végén és a 7. század elején jelennek meg az első vidéki templomok is Európa korábban barbárok lakta vidékein. Ezeket eleinte fából építették, általában téglalap formájú, egyszerű, kétosztatú épületek voltak, ahol a szentély még nem minden esetben vált el karakteresen. A 8. század folyamán sok helyen ezekre az alapokra építették rá az első kőből emelt, félkörös szentélyzáródású templomokat is. Ezt a fejlődési sort szemlélteti a pfullingeni (Németország) templom esete is, ahol az első nyomok a 7. század elejéről származnak, míg a kőből történő átépítés pedig a 8–9. századra tehető
Fig. 192. „Simple" church buildings of the early Christian conversion. Following the spread of Christianity and the Irish missions, the first rural churches appear in the late 6th and early 7th centuries in the formerly barbarian regions of Europe. These were initially built of wood, usually rectangular, simple,divided into two parts buildings, where the sanctuary was not always characteristically separate. In many places during the 8th century, the first stone churches with semi-circular sanctuaries were built on these foundations. This development is illustrated by the church at Pfullingen (Germany), where the first traces date from the early 7th century, while the stone rebuilding dates from the 8th to 9th centuries

(Kr. u. 543–615), legendás életírása szerint, a skótok között járva csodákat vitt véghez: betegeket gyógyított, a termést befolyásoló mezőgazdasági csodákat hajtott végre és démonokat űzött el (magát Nessit is Loch Nessnél).[637]

Ha a szent életrajzok jellemző sablonjait lehántjuk, akkor is láthatjuk, hogy egy, a nép körében működő, tudásával az ő jólétüket elősegítő szent emberrel állunk szemben. A helyiek által különösnek és újnak vélt praktikái révén sokkal inkább meg tudta nyerni az „új hitnek" (és az általa képviselt Istennek) korabeli közönségét, mint az erőszakos térítés eszközéhez nyúló kortársai. Az eltérő vallási hiedelmek és hatások ezekben az átmeneti korszakokban tehát gyakorta nem kioltották, hanem sokkal inkább kiegészítették egymást.

Pár évszázaddal későbbről még olyan egyedi átmeneti eseteket is találhatunk, melyek ezt a lassú egymásba olvadást is jól szemléltetik. A Brit-szigeteken fellelhető kőkereszteken sokszor a korábbi, kereszténységet megelőző germán mitológia jelenetei figyelhetők meg (egy kis medalionban például Thór kifogja a Midgard-kígyót). Jézus és Thór alakja egyébként a korabeli pogányok szemében sok szempontból összeegyeztethető lehetett: mind a ketten a halandók jólétéért cselekvő, őket óvó sze-

[637] Brown 1999, 196–200.

193. kép. Szent Kolumbán (540–615) megtéríti a piktek királyát, I. Brideit. A gyógyítók, a csodák letéteményesei (terméshozam, szörnyek elűzése) mindig népszerűek voltak a pogány csoportok körében is. Tevékenységüknek köszönhetően kezdte a kereszténység fokozatosan átvenni a mindennapi életben is a döntő szerepet (William Hole festménye, the Scottish National Portrait Gallery, Edinburgh)

Fig. 193. Saint Columban (540–615) converts the Pictish king, Bridei I. Healers, depositories of miracles (crop yields, banishing monsters), were always popular among pagan groups as well. It was thanks to their activities that Christianity gradually began to dominate everyday life (painting by William Hole, the Scottish National Portrait Gallery, Edinburgh)

mélyiségek voltak, akik egy felettük álló felsőbb lénytől származtak (Isten–Odin).[638]

A korszakot meghatározó különböző vallási és kulturális hatásoknak egy nagyon egyedi formáját őrizte meg a 700 körül készített – már a Rugi Királyság történetét bemutató fejezetben is említett – auzoni elefántcsontlemezekkel díszített szelence. A kis tárgyon a korabeli európai antik, keresztény és északi hagyományrendszer számos érdekes, egymástól teljesen eltérő kulturális közegben keletkezett elbeszéléseinek képsorai is helyet kaptak: a trójai háború eseményei, az északi Völund-ének, Hengist és Horsa korai angolszász királyok, Romulus és Remus, vagy a gyermek Jézus és a három mágus (a köztudatban királyként vagy bölcsként szerepelnek) keresztény históriája.[639]

A miniatűr „multikultiként" is számontartható tárgy további érdekessége, hogy az említett jelenetek értelmezését elősegítve a történetek hőseit gyakran az alakjuk mellett található rúnafeliratok nevezik meg. Az antik görög-latin, keresztény, skandináv és helyi angolszász kultúrából vett jelenetekkel díszített szelence feltehetően egy magasabb egyházi méltóság birtokában lehetett. Ezeket szemlélve is

[638] Simek 2003, 238–239; Kopár 2012, 57–104.
[639] Becker 1973, 87–88.

194. kép. Az ún. Franks Casket lemezeinek kiterített képe. A magas egyházi személy által birtokolt szelencén az antik, a keresztény és az északi pogány mitológia és történelem fontosabb jelenetei kaptak helyet angolszász rúnaírás kíséretében. Bal oldal: Romulus és Remus, valamint az őket tápláló anyafarkas. Középen fent: Két értelmezés lehetséges: Egil (Völund kovács testvére) harca az óriásokkal, illetve Trója ostroma. Mindazonáltal rúnákkal kiírva a germán hős neve szerepel az íjász feje felett. Középen: Völund kovács korábban ismertetett története, valamint a gyermek Jézus imádása a három mágussal. Középen lent: Jeruzsálem bevétele Titus császár vezetésével. Jobb oldal: A legtöbb értelmezést felvető ábrázolás: Sigurd halála és Grani nevű lovának gyásza/Hengist és Horsa angolszász királyok története/germán hős útja a Walhallába/Baldr halála/Nabukodonozor őrülete stb.

Fig. 194. Exposed image of the so-called Franks Casket plates. On the chest, which was in the possession of a high ecclesiastic, are important scenes from ancient, Christian and northern Germanic pagan mythology and history, accompanied by Anglo-Saxon runic writing. Left: Romulus and Remus and the mother wolf feeding them. Top centre: two possible interpretations: the battle of Egil (the blacksmith brother of Völund) with the giants, or the siege of Troy. However, the name of the Germanic hero is written in runes above the archer's head. In the middle: the story of the blacksmith Völund described earlier, and the adoration of the child Jesus by the three magi. Bottom centre: the capture of Jerusalem by Emperor Titus. Right: The most interpreted depiction: the death of Sigurd and the mourning of his horse Grani/the story of the Anglo-Saxon kings Hengist and Horsa/the journey of the Germanic hero to Valhalla/the death of Baldr/the madness of Nebuchadnezzar, etc.

láthatjuk, hogy a különböző vallási és kulturális hagyományok még az alapvetően keresztény közegben is fennmaradhattak, és idővel mitikus ködbe burkolva, a germán istenek is a kereszténység előtti kor történeteivé szelídültek.

Ebben a kezdeti időszakban a halottak eltemetésének szokását sem kötötték még szigorú szabályok, bár a klérus a temetőkben tartott pogány állat áldozatokat megtiltotta. Ellenben nem próbálták meghatározni, hogy a hozzátartozók mit helyezhetnek halottjaik mellé túlvilági útravaló gyanánt a sírba, illetve természetesen azt sem, hogy mit nem. Jó példát szolgáltat erre egy 6. század elején született levél, melyben a gót uralkodó, Theoderich, csak aggályát fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy az Itáliában élő barbár csoportok még továbbra is nemesfémből készült tárgyakat temetnek el az elhunytakkal ahelyett, hogy azok értékével az élők javaikat gyarapítanák.[640] Ez ellen természetesen, a korai egyházhoz hasonlóan, a kiváló államférfi sem tehetett semmit.

A Kárpát-medencei soros temetőkből a kereszténység térhódításának hiánya ellenére is napvilágot látott egy-két olyan emlék, melyet mégiscsak a keresztény vallás ismerete – ugyanakkor nem követése – mellett tudunk felsorakoztatni. A 6. század folyamán a kereszt motívumával díszített tárgyak (főként csatok és azok részei), az ún. ereklyetartók és ritkább esetben mellkeresztek (Kiszombor) is eltemetésre kerültek a halottakkal. Az ereklyetartók

[640] Cassiodorus, Variae IV, 34.

esetében sajnos nem minden esetben dönthető el a rendeltetésük, ugyanis tartalmuk csak kivételes esetekben maradt fenn az évszázadok folyamán. Elképzelhető, hogy a szentekhez kapcsolódó emlékek (pl.: a szent lába által érintett föld a szülőföldjéről, olaj, egyéb hozzá köthető tárgyak, relikviák), de akár – mint arról frank források is beszámolnak – a pogány hiedelmekhez hozzátartozó szent növények is helyet kaphattak bennük. Megjelenésük, formájuk és eredetük azonban mindenképpen a korabeli mediterrán-keresztény kultúrához kapcsolható.[641] A legtöbbször ezek a „keresztényként" számontartott tárgyak import áruként jelentek meg a helyi anyagi művelődésben, amiket a bizánci területekről szerezhettek be korábbi tulajdonosaik. A keresztek és a velük díszített tárgyak viselése természetesen nem jelentette automatikusan a vallás dogmáinak követését. Napjaink népszerű rapperei példának okáért hiába hordanak hatalmas aranykereszteket nyakláncaikon, nem valószínű, hogy valamelyik keresztény irányzat iránti hívő odaadásukat kívánják jelképezni. Sokkal inkább a tárgy értéke miatt viselhetik a kereszténység szimbólumát, vagyis egyfajta divatékszerként. A régebbi korokban sem lehetett más a helyzet. Egy-két keresztszimbólummal ellátott tárgy esetében általában ott vannak a korábbi ősi hiedelmeket, babonákat közvetítő tárgyegyüttesek is, amelyek óvatosságra inthetnek minket az értelmezések terén.[642] Másrészt a kereszt szimbólumának éppen a római oldalon erőteljes politikai töltete is lehet, hiszen részben egy állami szintre emelt jelképről beszélhetünk, a bizánci nézőpont szerint.[643]

[641] Vida 1995; Vida 2009a, 267.

[642] Tomka 2002, 213–217; Bollók 2017, 432–434.

[643] Neményi 2017, 1–7. A barbár környezetben megjelenő új szimbólumok értelmezéséről és a saját kultúrába történő integrációjáról részletesen értekezik: Gáll–Mărginean–Peter 2019.

VIII. A MARADÓK ÉS TÁVOZÓK MI MARADT A HELYI GERMÁNOKBÓL?

A Gepida Királyság bukása és a népesség avar kori továbbélése, valamint a langobardok útja Lombardiáig

VIII.1. Akik maradtak

Az 552-ben történteket követően egészen az 560-as évek derekáig nincsen információnk a Kárpát-medencén belül folyó eseményekről, aminek egyik fő oka, hogy nem áll egy Prokopios munkájához mérhető részletes beszámoló rendelkezésünkre. A Gepida Királyság meggyengüléséhez kétség sem férhet, hiszen nem említik a keleti germánokat az 550-es években a Balkánt támadó barbár csoportok sorában. Velük szemben a langobardok presztízse a Bizánci Birodalom oldalán folytatott harcoknak köszönhetően folyamatosan növekedett. Ennek az általános megbecsülésnek lehet a jele az is, hogy Audoin fia, Alboin trónörökös, frank királylányt kapott feleségül.[644]

Az első hírfoszlányok és részletesebb beszámolók az 565 körüli évekből származnak. Ezekből megtudhatjuk, hogy a langobardok kisebb határ menti konfliktusokra hivatkozva már Sirmiumot támadták, amit a gepidák csak az új bizánci császár, II. Justinos (Kr. u. 565–578) segítségével tudtak megvédelmezni.

I. Justinianos halála után (565) az északi határoknál kialakult korábbi szövetségi rendszerek végképp felbomlottak. A nagy formátumú császár utódja, II. Justinos már a gepidák oldalán lépett fel azok langobardok elleni küzdelme során. Ez részben az erőviszonyok megváltozásának – a langobardok nagyfokú megerősödése és dominanciája a birodalmi határok északi előterében – egyenes következménye lehetett. Az ekkor regnáló gepida király, Kunimund azonban nem adta át a bizánciaknak Sirmiumot, ami súlyos következményeket vont maga után.[645]

Bizánc számára az északi határoknál kialakult krízisnél sürgetőbb problémák is adódtak: az avarok megjelenése. Az új nomád hatalom 557-ben tűnt fel

195. kép. II. Justinos császár aranyérméje
Fig. 195. Gold coin of Emperor Justinian II

a Kaukázus előterében, majd rövid időn belül felvette a kapcsolatot az alánok fejedelme, Sarosioson keresztül a bizánci vezetéssel. 558-ban egy Kandich nevű követ vezetésével avar küldöttség járt Konstantinápolyban. A szorult helyzetben lévő I. Justinianosnak éppen kapóra jött a Kelet-Európa peremén megjelenő új nomád hatalom. A császár évjáradék fejében szövetséget kötött az avarokkal, akiket a dunai tartományokra támadó dél-orosz sztyeppei nomádok ellen használt fel. Az avarok teljesítették a szerződésben meghatározott feladatukat, és az 550-es évek végén egymás után hódoltatták meg a Fekete-tenger felett élő nomád csoportokat (szaragurok, szabirok, utrigurok és kutrigurok).[646] 562-ben az avarok a teljesített kötelezettségekre hivatkozva követséget menesztettek Justinianoshoz az Al-Duna vidékéről, és letelepedésre alkalmas földet – konkrétan Scythia Minort (a mai Dobrudzsával majdnem azonos régió, mely részben Romániához, részben pedig Bulgáriához tartozik) – kértek maguknak a bizánci vezetéstől. A császár Pannonia Secundát ajánlotta fel a nomádoknak, azonban ők ezt visszautasították. Az erőszakos foglalás és betelepülés megakadályozására Baján avar kagán és népe ellen a bizánciak jelentősen megerősítették az említett

[644] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, I, 27.
[645] Theophylaktos Simokattés VI, 10, 7–12; Menander protektór Frg.; Szádeczky-Kardoss 1998, 32–33; Olajos 2012, 1142.
[646] Szádeczky-Kardoss 1996, 21.

196. kép. Sigibert, austrasiai frank király érméje
Fig. 196. Coin of Sigibert, King of the Franks of Austrasia

tartományok határvédelmét, melynek áttörésével a nomádok meg sem próbálkoztak. Ezt követően Justinianos még egy ízben kihasználta az avar szövetségesek adta lehetőséget, ugyanis a frankok elleni harcra bujtotta fel őket. A nomádok a Kárpát-medence megkerülésével valószínűleg Türingia tartomány ellen vezettek hadat, ahol vereséget szenvedtek Austrasia (a Frank Királyság keleti fele, ebben az időszakban a mai Észak-Franciaországtól a Rajnáig és Türingiáig terjedő részeket foglalta magába) királyától, Sigiberttől (Kr. u. 561–575).[647]

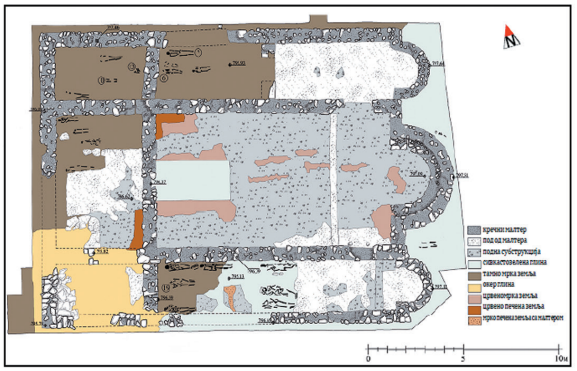
A császár halála után mindössze hét nappal avar követség jelent meg a bíborpalástot felöltő II. Justinos előtt, akitől a Justinianossal kötött szerződésük meghosszabbítását és évjáradékuk felemelését követelték. A sikertelen diplomáciai tapogatózás után az avaroknak a megerősített al-dunai határszakaszt ezúttal fegyverrel sem sikerült áttörniük, így a már „megismert" útvonalon Thüringia felé vonultak, ahol ezúttal ők mértek súlyos vereséget I. Sigibertre, aki csak ajándékokkal és hatalmas sarccal tudta megvásárolni az avarok „békéjét". 566/567 fordulóján a frank területeken tartózkodó avar kagánt felkeresték a langobard király, Alboin követei, akik a gepidák és bizánciak elleni szövetség tervét tárták elé. Baján a segítségnyújtásért cserébe avarjainak a langobard állatállomány tizedét, valamint győzelem esetén a várható zsákmány felét és a gepidák összes földjét kérte.[648] A kortárs források tudósítása szerint az avar–langobard szövetség hírére a gepidák ismét felkeresték a császárt, akitől katonai segítséget kértek. A korábban elmaradt sirmiumi részek átadása miatt Justinos azonban vonakodott felvonultatni haderejét a dunai határoknál, és a mozgósítás lassúságával magyarázta a késlekedést. Menander Protektór (Kr. u. ?–582) kortárs bizánci elbeszélésében továbbhaladva ellenben azt is megtudjuk, hogy a gepidák után érkező langobard követeknek végül sikerült rábírniuk a császárt arra, hogy maradjon semleges a harcok idején. II. Justinos cselekedetének mozgatórugóit nem tudjuk pontosan meghatározni. Feltehetően – mint azt a későbbi események is kiválóan szemléltetik – a kivárásra játszott, hogy visszaszerezhesse Sirmiumot.

A következő év eseményei végképp megpecsételték a Gepida Királyság és a területen élő népesség sorsát is. A langobard és az avar szövetséges erők vélhetően két oldalról támadták meg a magukra maradó keleti germánokat. Valószínűnek tűnik, hogy a frank területekről indították meg hadaikat a Kárpát-medence keleti felének irányába (az avar támadás irányával kapcsolatban több elképzelés is született már a szakmunkákban). A későbbi langobard krónikás emlékezet természetesen saját dicsőségének hangsúlyozása miatt nem számol be az avar szövetségesek részvételéről, helyette csak az új királynak, Alboinnak tulajdonítja az ellenséget megsemmisítő győzelmet.[649] A csatatéren az utolsó független gepida uralkodó, Kunimund életét vesztette, leánya, Rosamunda pedig Alboin zsákmánya lett. A megmaradt gepida erők még az avarok megérkezése előtt átadták a bizánci csapatoknak Sirmiumot, a trónörökös Reptila az utolsó és egyben első név szerint is ismert ariánus püspökkel, Thrasarichhal egyetemben Konstantinápolyba menekült.[650] Példájukat valószínűleg még számos germán követte, akiknek régészeti emlékanyaga a szomszédos Duna menti lelőhelyek mellett még a Balkán hegység peremén is ismert: A Tisza-vidékihez hasonlító leletek – ha kis számban is – a határoktól távolabb eső festői jelicai (Közép-Szerbia, Čačak településhez közel) magaslati megerősített településen is előkerültek.[651]

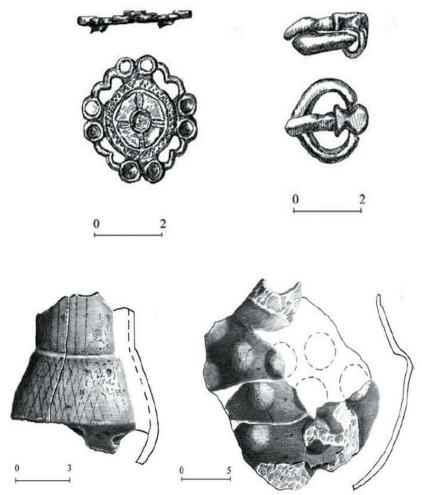
[647] Pohl 1988, 44–46.
[648] Menander protektór Frag. 12; Blockley 1985, 128–129; Szádeczky-Kardoss 1998, 32–33.
[649] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, I, 27.
[650] Johannes Biclarensis, 572; Szádeczky-Kardoss 1998, 33.
[651] A viminaciumi temető III. fáziásban szerepük: Ivanišević–Kazanski–Mastykova 2006, 135. A jelicai erőd gepida kapcsolatairól: Milinković 2008, 552–554.

1

2

3

197. kép. A jelicai erőd. A Gepida Királyság bukása után a germánok közül valószínűleg többen is ide menekültek. 1: A jelicai erőd rekonstrukciója; 2: Az „A" jelzésű templom alaprajza, ahova torzított koponyájú, germán hagyományokat tükröző mellékletekkel temettek el személyeket; 3: Germán hatásokat mutató leletek az erődből és az „A" jelzésű templomnál található sírokból

Fig. 197. The fortress of Jelica. After the fall of the Gepidic Kingdom, many of the East Germanic tribes probably fled here. 1: Reconstruction of the fortress at Jelica; 2: Plan of the temple marked ‚A', where people were buried with artificial cranial deformation and grave goods with attachments reflecting Germanic traditions; 3: Finds from the fortress and from graves at temple ‚A' showing Germanic influences

A langobardokat feltehetően már a harcokat megelőző időszakban is egy új lehetőség vonzotta, mely felfelé ívelő pályán mozgó politikai csoportjuk számára még nagyobb távlatokat nyithatott meg: Itália meghódítása. Erőik többször megfordultak a félszigeten, ismerték annak erősségeit és gyengéit, valamint a közel 20 éven keresztül folyamatosan vívott bizánci-gót háború után kialakuló átmeneti állapotok is lehetőséget szolgáltattak számukra egy gyors invázió megvalósítására. A gepidák egy része 568 húsvétján távozott Alboinnal Itáliába, míg a népesség nagyobb hányada valószínűleg avar fenn-

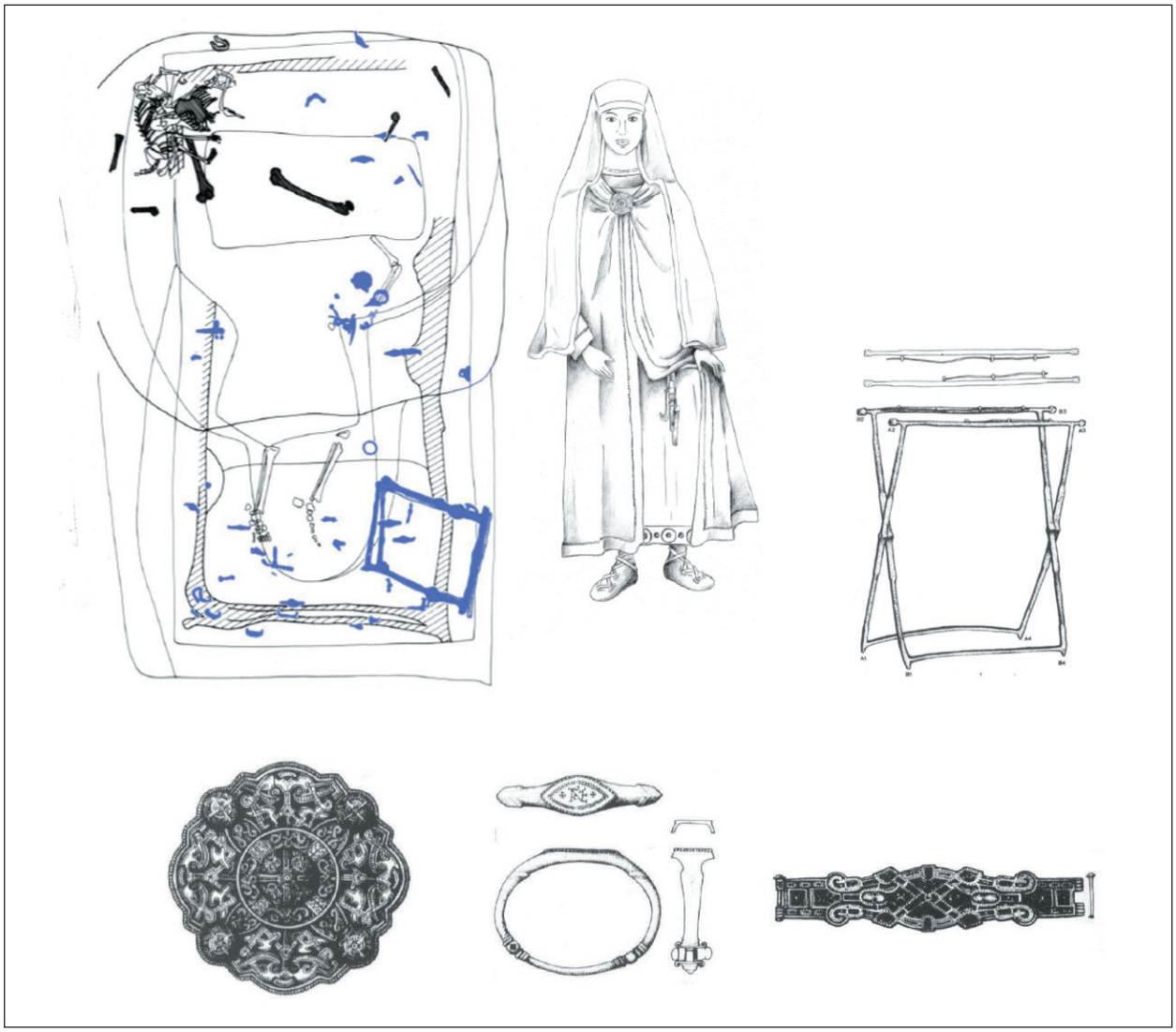
hatóság alatt maradt.[652] Az avarok 567-es sikeres „államalapítása" alapjaiban változtatta meg a korábbi etnikai és politikai viszonyokat a régió keleti felében is. Az új nomád hatalom Kárpát-medencei foglalása után természetesen a területen több germán csoport is helyben maradt, mint az újdonsült birodalom alattvalója. Ezen népek közül főként a gepidákról rendelkezünk írott tudósításokkal. A keleti germánok, elveszítve korábbi önálló politikai entitásukat, a hun periódushoz hasonlóan újra egy nomád államalakulat fegyverforgató segédnépeivé váltak. A gepida harcosok több hadjáratban is részt vettek az avarok oldalán, legutoljára pedig Konstantinápoly 626-os ostrománál említik őket az írott tudósítások.[653] Helyben élő csoportjaikra és a hagyományaik továbbélésére (vagy újra formálódására) utalhat az avarok szállásterületére vezetett bizánci hadjárat 599-ben, mely során a támadók az ünnepet ülő gepidák falvaira törtek rá és lemészárolták a lerészegedett barbárokat.[654] Természetesen az avar uralom nem kedvezett mindenkinek a korábban itt élő germánság körében, ezért számos renegáttal is találkozhatunk a bizánci forrásokban.

A korábbi régészeti kutatás révén a történettudományban széles körben elterjedtek azok a nézetek, melyek a gepidák avar kori szállásterületét a Kelet-Dunántúlra lokalizálták (a mai Baranya megyébe, a Duna melletti Kölked települési központtal). A 70-es és 80-as években alkotó történészek írásaikban egy 9. században keletkezett forrás („A bajorok és karantánok megtérése", latinul *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*) adatait kívánták a gepidák dunántúli áttelepítése kapcsán felhasználni, azonban annak információit főként korábbi, 4. századi történetírók kivonataiból állították össze, tehát korszakunkra nem érvényes a mondandójuk.[655] Ennek az írott tudósításnak a hitelességét alátámasztva született meg az a kutatói koncepció, mely szerint a kora avar kori Dunántúlon fellelhető, erős germán kapcsolatokkal rendelkező lelőhelyek egy részének láncolata a továbbélő gepidák tárgyi hagyatékának lenyomata lenne. A két forráscsoport eredményeinek fényében az alábbi következtetéseket vonták le: a legyőzött gepidákat az avarok a nomadizálásra alkalmas alföldi területekről a Duna sávjába telepítették át.[656] A történeti források és a régészeti leletanyag elegyítése révén megalkotott koncepció mára azonban egyre inkább árnyalódni, sőt átalakulni látszik.

A régészeti leletanyag újabb elemzéseinek köszönhetően leszögezhetjük, hogy a korábbi időszakok kutatói elképzeléseihez képest igen színes kép tárul elénk a germán világot követő Kárpát-medencei kora avar korról. Ebben az időszakban, a Dunántúl keleti sávjában egy nagyon markáns anyagi kultúra lenyomata figyelhető meg. A dunántúli kora avar kori leletanyag etnikai meghatározása nem lehetséges, bár kétségtelen, hogy több szállal is kötődik a korabeli (6. század vége – 7. század közepe) nyugati meroving emlékekhez. Ezeknek a lelőhelyeknek a fő kapcsolatai a meroving nyugat, Itália és annak előtere, valamint a bizánci régiók felé kalauzolnak el minket.[657] Az itt található, több forrásból és kulturális kapcsolatrendszerből táplálkozó régészeti anyag mögött még ma sem lehet bizonyosan eldönteni, hogy milyen csoportok rejtőzhettek. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy egyes langobard közösségek is helyben maradtak vagy visszavándoroltak erre a területre, ugyanakkor azt sem lehet kizárni, hogy új jövevények is érkeztek ide ekkor. Az avar kagánok Bizánc ellen vezetett hadjáratai feltehetően vonzhatták a vállalkozó kedvű harcosokat és mesterembereket, akik akár családostul is áttelepülhettek a meggazdagodás reményében.[658] Az írott források, ha szűkszavúan is, de beszámolnak egy-két esetről, amikor germán előkelők menekülnek az avar kagánhoz a 7. század folyamán (Pectarit, Theudo bajuvár herceg).

Az egyes dunántúli lelőhelyek vizsgálata alapján valószínűleg tűnik, hogy a fegyverforgató harcosok betagozódtak az avar birodalom katonai-politikai rendszerébe. Ellenben feltehető, hogy nem egy tömbben telepítették le őket, ami részben a nomád államszervezés egyik sajátossága is volt. A kis elszigetelt

[652] Paulus Diaconus, I, 27; Pohl 1988, 56–57.
[653] Kiss 2015, 197–200.
[654] Theophylaktos Simokattés, VIII, 3, 11–12; Szádeczky-Kardoss 1998, 134–135.
[655] Kiss 2015, 200–205.
[656] Kiss 1979; Kiss 1987; Kiss 1992; Kiss 1996; Kiss 2001.
[657] Vida 2009, 108–115; Vida 2018, 256–259.
[658] Vida 2007a, 38–40.

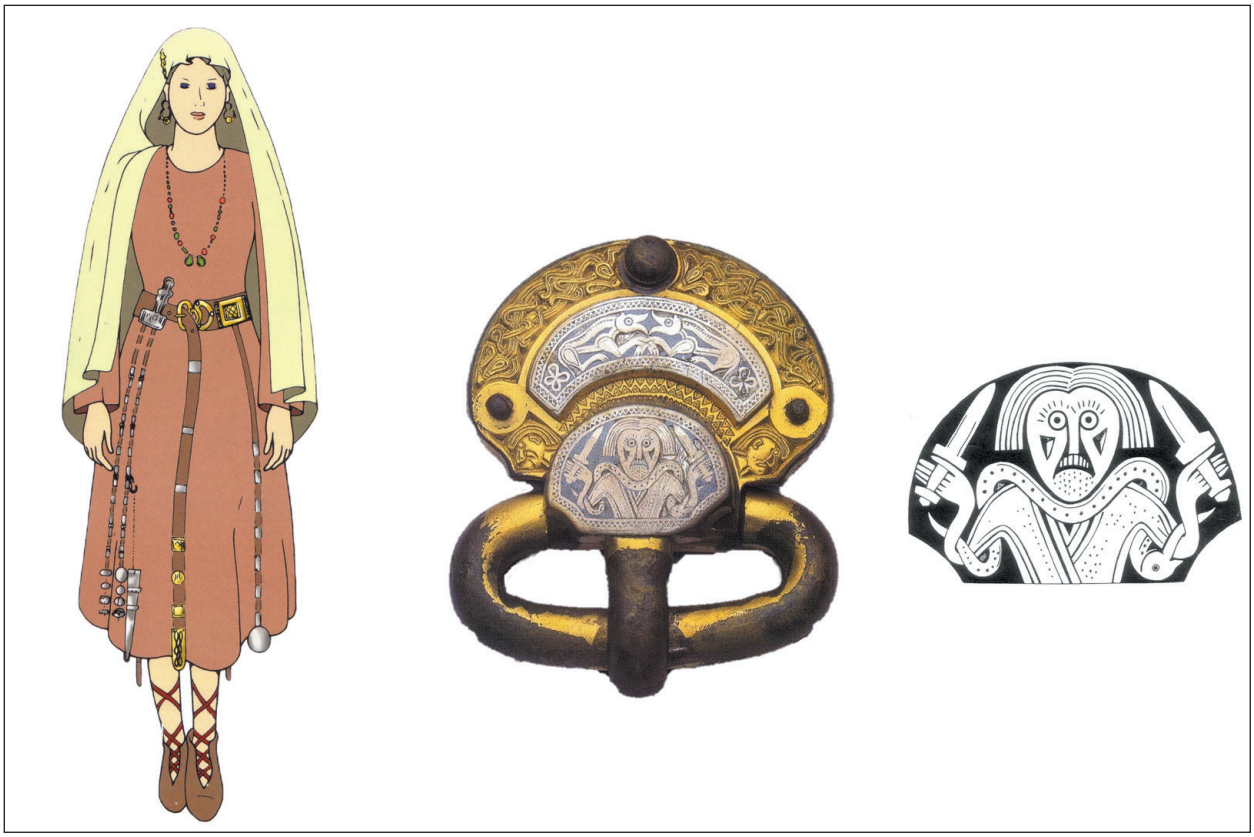
198. kép. Kölked-Feketekapu B temetőjének 119. sírja, melynek gazdagsága a kortárs nyugaton eltemetett uralkodói sírokéval vetekszik. A sírmellékletek között a gazdag ornamentikával ellátott korongfibula mellett gyűrű, karperec és ezüst díszes, összecsukható szék is előkerült a feldúlt temetkezésből
Fig. 198. Grave 119 of the Kölked-Feketekapu B cemetery, which rivals the richness of the royal tombs buried in the contemporary West Europe. Among the grave goods, a disc brooch with the rich ornaments on its surface, a ring, a bracelet and a silver ornate folding chair were found in the disturbed burial

elitek megtartották kapcsolatrendszerüket mind a germán világ, mind a Mediterráneum, mind pedig az új avar vezetés felé. Több esetben kimutatható, hogy a kora avar kor periódusában az egyes lelőhelyeket germán kultúrájú közösségek nyitották meg, azonban jelenlétük és a nomád csoportokkal való kapcsolatuk nagyon különböző mértékű lehetett. Egyes temetőkben nagyon sokáig a germán kultúra hatásai érzékelhetőek markánsan, míg más esetekben a kezdetektől számolni lehet a közös, nomád urakkal fenntartott életközösségekkel is.[659]

A Kölked mellett feltárt temetők anyagában olyan személyek sírjait is felfedezhetjük, akiknek gazdagsága vetekszik a kortárs nyugat-európai uralkodócsaládok templomokban eltemetett tagjaiéival.[660]

Az avar korszakban egy innen származó lelet továbbra is az önálló germán hagyományok és hiedelmek meglétére utal. A Kölked-B temető 6–7. század

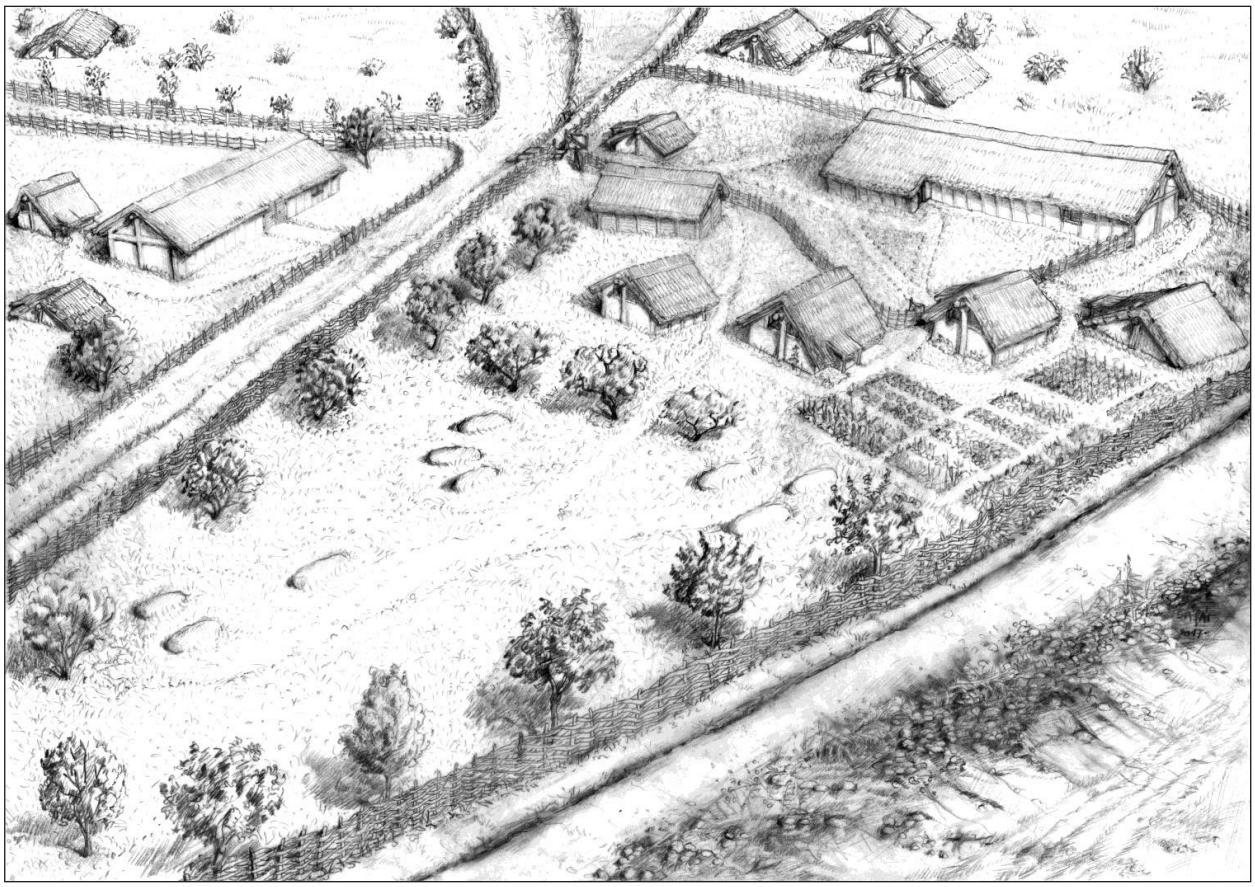
[659] Hajnal 2012, 634–635; Vida 2018, 187–215.
[660] Hajnal 2012, 636–640.

199. kép. Kölked-Feketekapu B Temetőjének 85. temetkezése és az innen származó egyedi díszítésű csat. A 6. század vége és 7. század eleje közé keltezhető női temetkezés a meroving divat mediterrán elemekkel kiegészített képét tükrözi vissza. A csaton látható egyedi ábrázolás ellenben az északi, skandináv világ felé vezet el minket. Bal oldalon: A sír viseleti rekonstrukciója; Középen: A nielló-technikával díszített övcsat képe; Jobb oldalon: A csattüskén látható ábrázolás rajza
Fig. 199. Grave 85 of Kölked-Feketekapu Cemetery B and the uniquely decorated buckle from here. The female burial, dating from the late 6th to early 7th century, reflects the Merovingian fashion with Mediterranean elements. The unique design on the buckle, on the other hand, takes us to the Nordic, Scandinavian world. On the left side: Dress reconstruction of the grave; In the center: Picture of the belt buckle decorated with niello; On the right side: Drawing of the representation on the the mushroom-shaped tongue-base

fordulójára keltezett 85., gazdag női sírjából előkerült egy aranyozott ezüst övcsat, melynek pajzstövisén eddig pontos párhuzam nélkül álló képi ábrázolás figyelhető meg.

A kis felületen egy szakállas, hosszú hajú férfit jelenített meg az ötvösmester, kezében az ég felé emelt két karddal és teste köré csavarodó, karjába harapó kígyóval. A csatot készítő ötvösmester iskolázottságán érződik az erős skandináv hatás (a brakteáták és más figurális ábrázolást megörökítő tárgyak díszítése), mely Közép-Európáig is eljutott a korszakban. Emellett a helyi és a meroving hagyományok is több ponton kimutathatók az általa létrehozott műremeken. A kölkedi csaton egyértelműen egy ember és egy természetfeletti lény (kígyó/sárkány) közötti elkeseredett harc bontakozik ki. Erre utal a test köré tekeredő kígyó, mely a harcos karjába harap, valamint az emberalak tekintete (kidülledő szemek) és testtartása is. A szakállas férfinak nincsenek meg azok a jellegzetes attribútumai, melyek isteni mivoltára utalnának. Az is igaz, hogy a díszítendő felület (mindössze néhány centiméterről van szó) erősen befolyásolta az ötvös lehetőségeit a jelenet részletes kidolgozásánál. Az eleve elrendelt, szinte reménytelen harc a természetfeletti lényekkel a germán mitológia hőseinek és isteneinek egyaránt sajátja, elég csak a szerencsés körülmények között fennmaradt Beowulf-ének történetére gondolni. A 11. században lejegyzett, de az 5–6. század időszakára visszavezethető elbeszélés szerint a hős gaut király élete utolsó tettével legyőzi az országára támadó sárkányt, mely csúszómászó féregként van megjelenítve. Bizonyára számos hasonló hőstörténet létezhetett régiónként a kora középkorban,

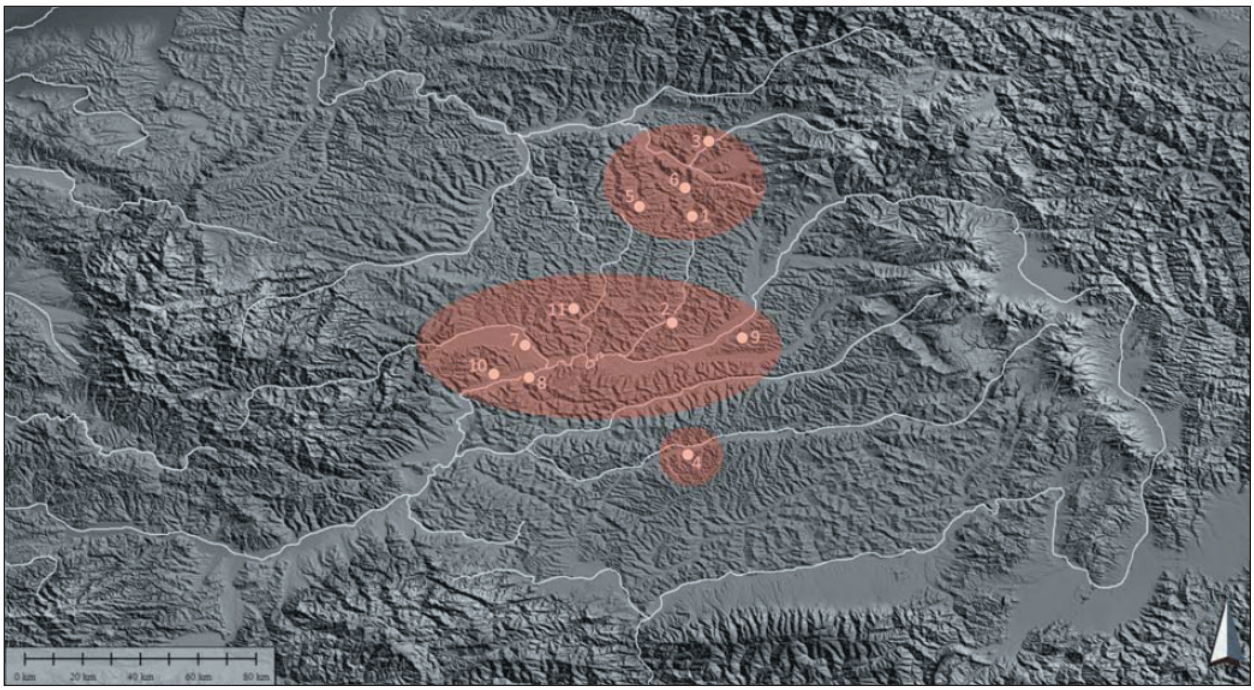
200. kép. A kölkedi temető és település találkozása. A B jelzésű temető gazdagabb mellékletű sírjai közül néhány az egyik udvarházhoz tartozó kis kertrészben lett eltemetve. Az elitnek a közneptől történő ilyen típusú elkülönülése a Meroving-kor ezen szakaszában nyugaton is jellemző. A kölkedi település egyediségét adja a hosszú, földfelszínre épített házak nagyobb száma is
Fig. 200. The meeting point of the cemetery and the settlement of Kölked. Some of the graves in the cemetery B, with their richer grave goods, were buried in a small garden area belonging to one of the manor houses. This type of separation of the elite from the common people is also typical of this period of the Merovingian period in the western territories. The settlement of Kölked is also unique in the large number of long houses built on the ground

melyeket a csupán szóbeli hagyományozódás miatt nem őrzött meg az írott emlékezet.[661]

Az ehhez hasonló páratlan gazdagságú és kivitelű ötvösremekek mellett ezekben a nekropoliszokban részben még felfedezhetők azok a korábban a Kárpát-medencében nem tapasztalt jellegzetességek is, amelyek az adott korban a meroving–germán miliő anyagában szintén megtalálhatók (az előkelő réteg szeparációja, hasonló típusú tárgyak és viseleti elemek használata némi átalakítással). A temetők mellett található településen a leggazdagabb sírok egy kis elkülönülő udvarház kertjében voltak megásva, melyek egyediségét a földbe mélyített épületek mellett található nagyméretű földfelszíni hosszúház szolgáltatja, mellyel korábban nem találkozhattunk – sőt az avar korban sem igazán – a Kárpát-medencében.[662]

A több forrásból is táplálkozó régészeti kultúra mellett a jelzett lelőhelyekről származó egyének embertani maradványai is hasonló képet tükröznek vissza. A Kölked mellett feltárt temetőkből származó népességen belül a férfi és a női egyének

[661] Kiss 2016, 168–169. Maga az ábrázolás egyes részleteiben egyébiránt ismert a korabeli északi művészetben, hiszen a megjelenített személy testtartása a főként sisakokon fellelhető fegyveres táncosok képét idézi. Az ezeken megjelenített személyek Wodan/Odin követői voltak, s egy rituális beavatást jeleníthettek meg az egykori mesterek ezeken a kis képeken. Ebben a kontextusba helyezve nem elképzelhetetlen, hogy a kígyó nyakba helyezése egy olyan speciális változatát jelentheti ennek a beavatási rítusnak, melyet a hasonló körbe tartozó díszekről ezidáig nem ismertünk (Quast 2002; Quast 2002a; Tóth 2021, 58–60).
[662] Hajnal 2012.

201. kép. Az erdélyi kései soros temetők, avagy régebbi nevén a Mezőbánd-Marosveresmart csoport területi elhelyezkedése. Az itt található leletanyag regionális eltéréseket mutat. A korábbi germán tradíciók, a sztyeppei és a mediterrán elemek különböző mértékben vannak jelen a medence északi, középső és déli felében

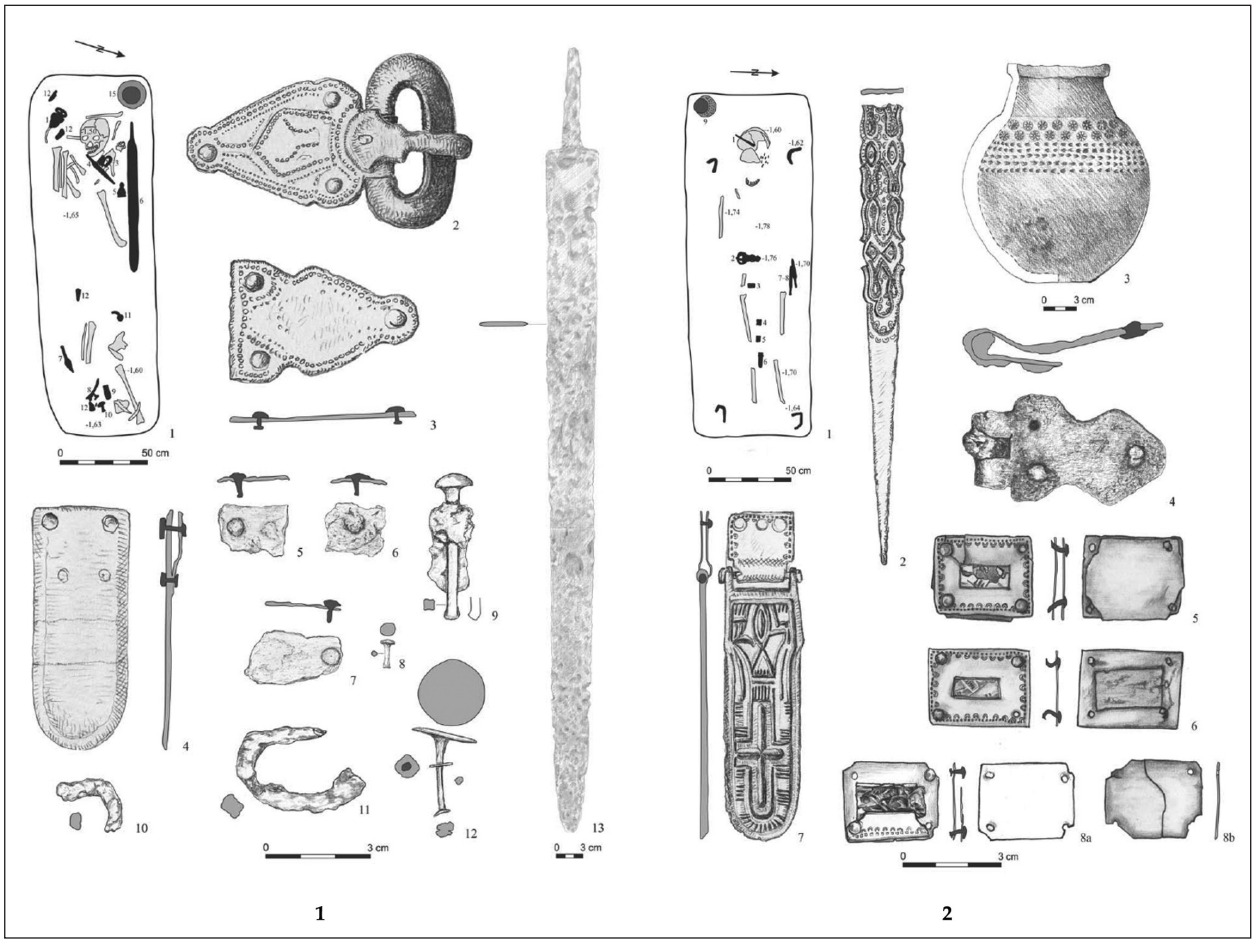
Fig. 201. The late row grave cemeteries of Transylvania, or the Mezőbánd-Marosveresmart group as it is more commonly known. The finds here show regional variations. Early Germanic traditions, Steppe and Mediterranean elements are present to varying degrees in the northern, central and southern parts of the basin

eltérő eredettel és kapcsolatokkal rendelkeztek. Míg a Kölked-Feketekapu A lelőhelyen a korábbi 5. századi római és germán, valamint langobard kori antropológiai jegyek köszönnek vissza a férfiak esetében, addig a nők körében jelentősebb kora avar kori, a Kárpát-medence más területeiről történő betelepüléssel is számolhatunk. A B jelzésű temetőben az új népesség feltűnése a markánsabb jellegzetességek fényében a férfiaknál is kimutatható. Az avar kort megelőző korszak embertani jegyei a férfiak körében meghatározó módon még a késő avar periódusban is fellehetők. Az antropológiai elemzések alapján mindenesetre az látszik biztosnak, hogy a helyi népesség folyamatos továbbélése és új jövevények érkezése valamint egy idő után a fokozatos összeolvadása határozta meg a helyi lakosság arculatát.[663] Természetesen a folyamatban lévő genetikai vizsgálatok a fizikai antropológiai elemzésekből nyert adatokat még további plusz információkkal is gazdagíthatják majd.

A bűvös 568-as évet követően, a Dunántúlhoz hasonlóan mind Erdélyben, mind a Tisza vidékén egészen a század utolsó harmadáig folytatódnak az 5. század utolsó harmadában megkezdett soros temetők. Az átmeneti horizont – mely mind a két korszakot érintheti – meghatározásában főként a korábbi meroving és mediterrán kapcsolatok továbbélése alapján következtethetünk.[664] Az erdélyi területeken a 6. század végén nyitják meg az ún. Mezőbánd–Marosveresmart típusú sírmezőket, melyek egy igen sokrétű kapcsolatrendszerrel bírnak (korábbi helyi gepida, időben megegyező meroving, mediterrán és sztyeppei).

Maga az etnikai értelmezés ezek esetében módszertani szempontból igen problematikus, azonban a kultúra hordozói között feltételezhetően megtalálhatjuk a helyben maradó, de jelentősen átalakuló gepida közösségeket is.[665] Az Erdélyi-medence mellett ma már a Közép-Tisza vidékén is körvona-

[663] Szeniczey 2019, 81–84.
[664] Gáll 2014, 305–308; Gáll 2022; Dobos 2019; Kiss 2015, 210–244.
[665] Dobos 2013; Dobos 2019.

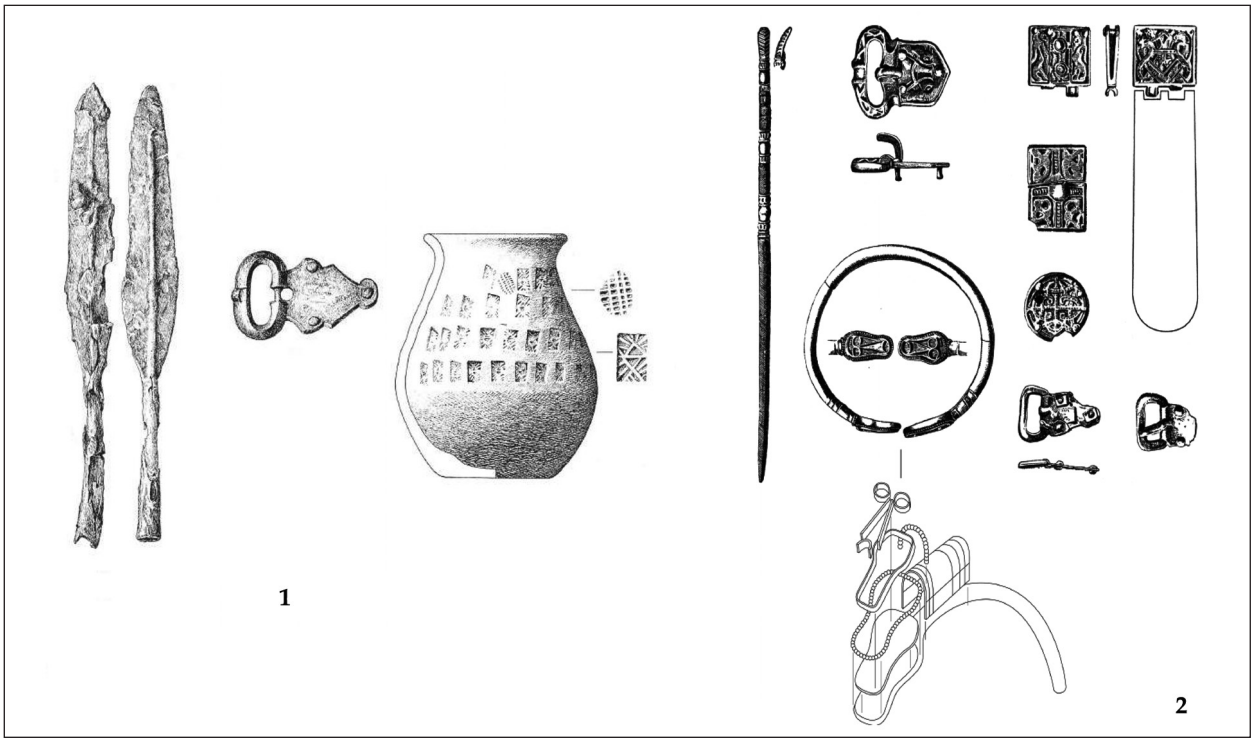
202. kép. Avar kori germán meroving–germán hatást mutató leletek a Marosnagylak/Noşlac mellett feltárt temető 17. és 18. sírjaiból. 1: A 17. férfisírból származó, meroving típusú, többrészes övgarnitúra és kétélű spatha; 2: A 18. női sírból származó pecsételt kerámia, germán állatstílussal díszített haj-/fátyoltű és a női övcsüngő fém alkatrészei
Fig. 202. Finds from the graves 17 and 18 of the cemetery near Marosnagylak/Noşlac showing Early Merovingian-Germanic influence. 1: Merovingian-type multi-piece belt set and double-edged spatha from the male grave 17; 2: Stamped ceramic, hair needle decorated with Germanic animal style and metal parts of the female girdle hanger from the female grave 18

lazódik egy azokkal azonos időben létező, a korábbi meroving anyagi műveltséget folytató népesség nyoma is.[666] Bár a gepida vezető réteg önállóságát valóban elveszthette 567-ben, helyi szinten továbbra is élhettek közösségek a nomád főség alatt, azok mellett, ha nem is minden esetben egyetlen összefüggő tömbben.

Mivel magyarázható még ötven évvel a gepida hatalom bukását követően is a keleti germánok etnikai identitásának fennmaradása? Bár a korábbi királyság vezetői elpusztultak vagy elmenekültek, a hatalmi hálózatot befolyásoló központi csoportok egy része még mindig kellő katonai-politikai erővel rendelkezhetett a hagyományrendszer fenntartásához. Feltételezhető, hogy az egykori királyság életben maradt fegyveres elitje, annak leszármazottai, vagy egy új felemelkedő vezetőréteg – esetleg ezek kombinációja – jelenthette a túlélés magvát. Ők már idomultak az új urakhoz, ami részben saját korábbi identitásuk újraformálását is eredményezte.

A 6. század vége felé tűnnek fel a Tisza-vidék területén azok a gazdagabb férfisírok, amelyek ezt a fajta átmeneti állapotot tükrözik. A fegyveres elit, saját hatalmának reprezentálása céljából, igen gazdag módon temette el vezetőit, ami mindenképpen egy válságokkal terhes, átmeneti periódust sejtet. Ekkoriban kiemelten fontos lehetett a tárgyak gazdagságában is mérhető hatalom repre-

666 Vida 2018; Kiss 2015, 239–244.

203. kép. Germán hatásokat mutató leletek a Közép-Tisza vidékéről. 1: Kisköre-Pap-tanya lelőhelyen párosával előkerült lándzsahegyei (43. sír), csatja (42. sír), pecsételt kerámiája (44. sír); 2: A tiszaburai női temetkezés jellegzetes, avar korra keltezhető elemei

Fig. 203. Finds from the Central Tisza region showing Germanic influences. 1: Spearheads in pairs (grave 43), buckle (grave 42), stamped ceramic (grave 44) found at Kisköre-Pap-tanya; 2: Typical elements of the female burial at Tiszabura dating to the Avar period

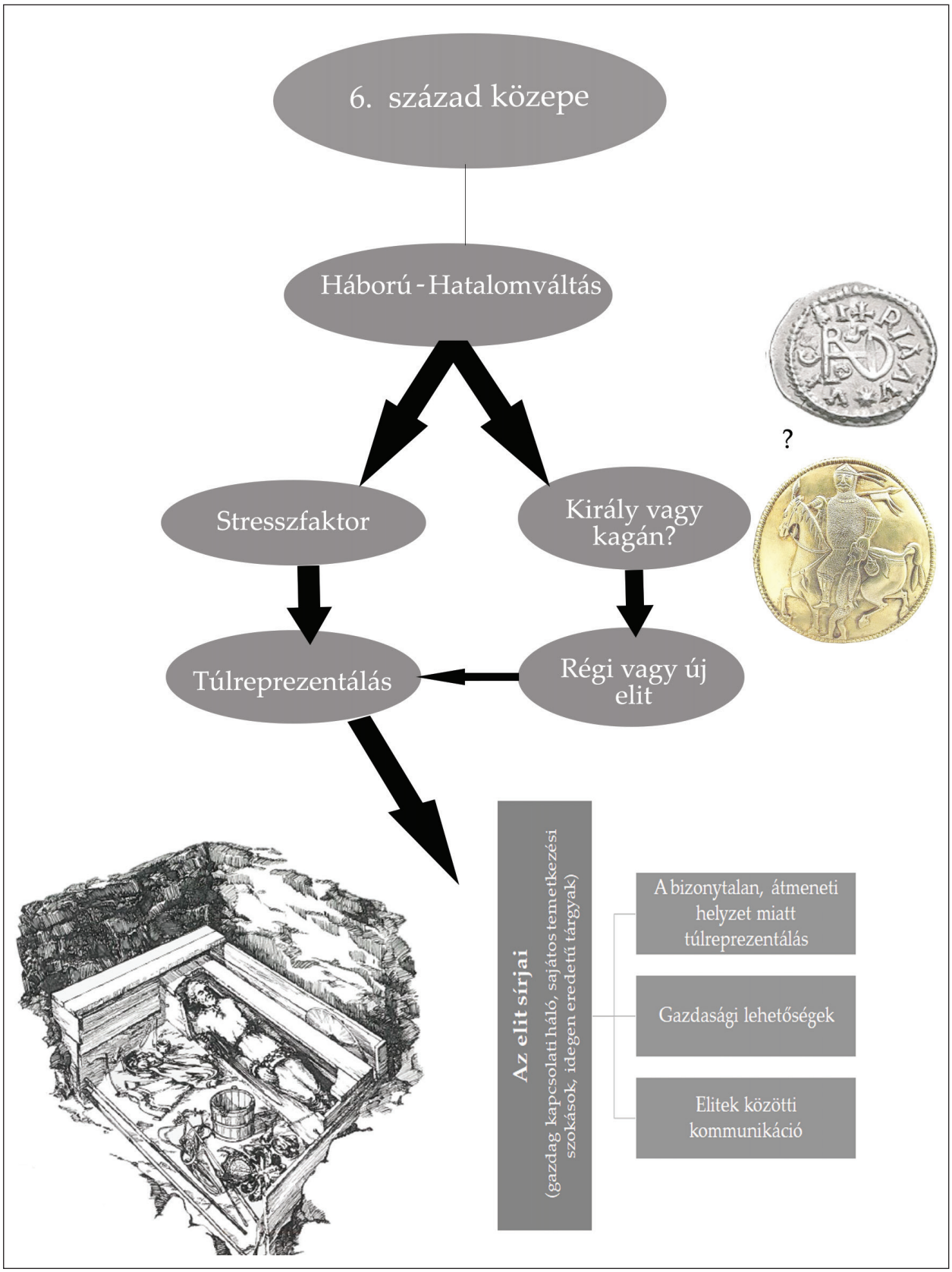
zentálása a temetkező új-régi vezetők körében.[667] A Hódmezővásárhely-Kishomokon feltárt két előkelő férfi sírjában skandináviai és a korszak meroving kultúráját is szimbolizáló viseleti elemek (több tagból álló díszövek) és díszfegyverek kerültek eltemetésre (poncolással díszített, aranyozott, bronz, gombokkal ellátott pajzsdudor, lószerszám piramis alakú szíjelosztója).

Náluk is nagyobb gazdagsággal és pompával került földbe egy Tiszagyenda határában utolsó útjára indított férfi. Sírjában meroving kortársaira jellemző ezüst veretekkel díszített kardöv és maga a vágófegyver, egy szintén díszgombokkal ékesített pajzsdudor, egy avar korra jellemző döfőlándzsa, egy Mediterráneumból származó lemezkorsó, I. Maurikios (582–602) császár solidusa, valamint egy ló és kutya is az egykori vezető mellé helyeztetett.[668]

A díszfegyverekkel, lovakkal, lószerszámokkal, díszövekkel és fémedényekkel eltemetett új vezetőréteg egyedi, a temetkezések alkalmával jelentkező önkifejezése a korszak Skandináviájától egészen Itáliáig felbukkanó újdonságnak tekinthető a 6. század második felét követő időszakban. Valószínűleg a nagy területeket átfogó egyezések mögött az elitek közötti érintkezés mellett a hasonló fejlődési folyamatokat és a felemelkedő vezetők legitimációs igényének alátámasztását láthatjuk viszont.[669] Az avar hadjáratok kiváló alkalmat és lehetőséget kínáltak a helyben maradó gepida, langobard és más területekről érkező germán harcosoknak, ugyanis a nomád urakkal együtt szállhattak hadba azokért a javakért, melyeket a bizánci területek kínálhattak nekik.

Az egyelőre kérdéses, hogy a gepidák meddig léteztek önálló etnikai csoportként az avar kor

[667] Kiss 2019, 481–487.
[668] Kocsis 2010; Kocsis–Molnár 2021.
[669] Kiss 2019, 481–487.

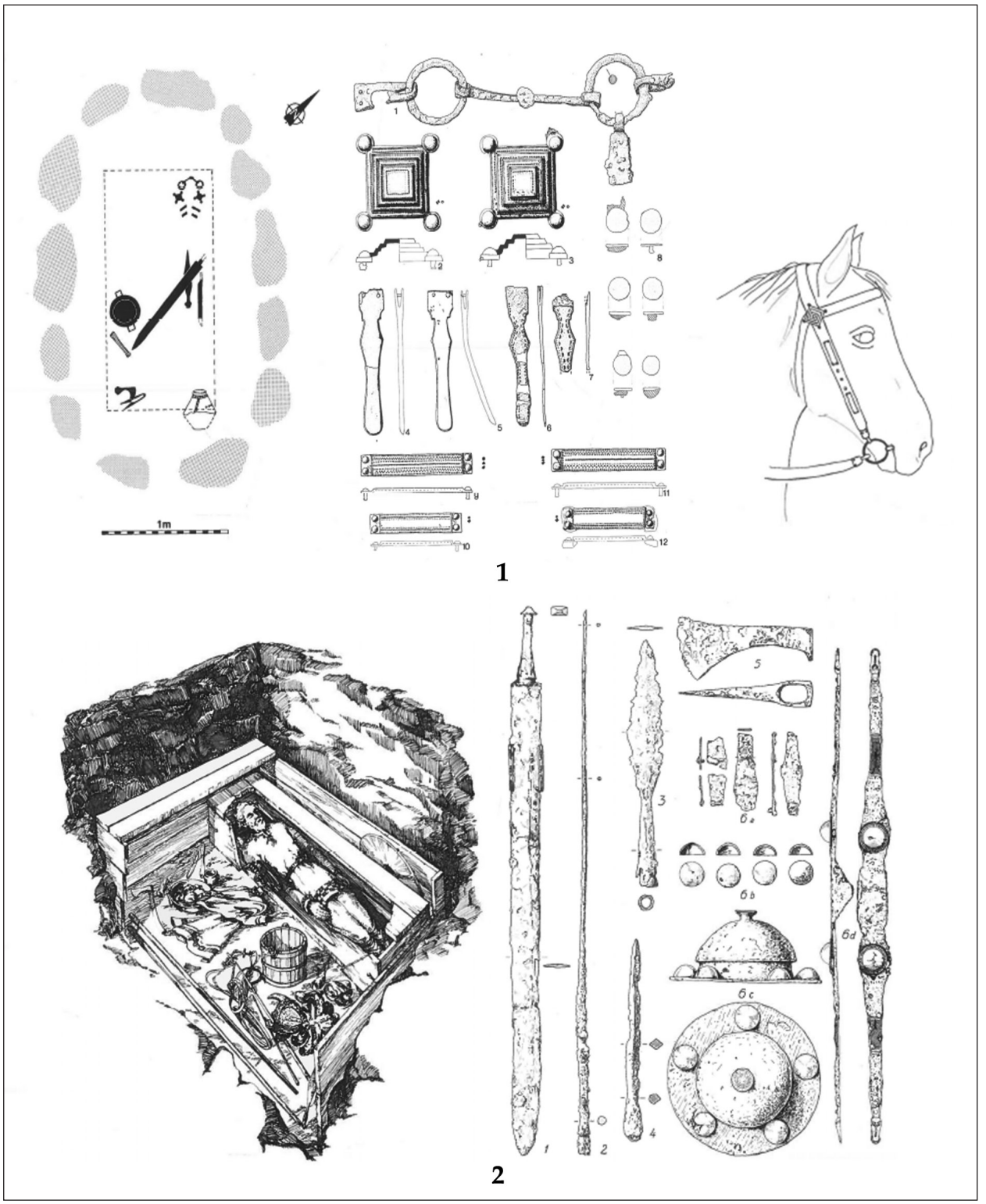
204. kép. A 6. század végi elit és fegyveres reprezentáció, valamint az elitet érintő folyamatok és egymásra hatások
Fig. 204. Representation of the elite and weapon graves at the end of the 6th century, and the processes and interactions between elites

205. kép. A hódemzővásárhely-kishomoki temető 1. és 7. sírjának leletei. A két, gazdag mellékletekkel felszerelt temetkezésben többtagú, tausírozott öv, lépcsőzetes kantárveret, zabla, díszpajzs, spatha, lándzsahegy és egyedi kerámia is helyet kapott. Jobb oldalon az eltemetett tárgyainak viselet rekonstrukciója
Fig. 205. Finds from graves 1 and 7 of the cemetery at Hódemzővásárhely-Kishomok. The two burials, contain a multi-piece decorated belt, a stepped harness mount, a bridle bit, a decorated shield boss, a spatha, a spearhead and unique pottery. On the right side: reconstructions of the buried warrior

időszakában. Utolsó kortárs írott említésük a 626-os konstantinápolyi avar ostromhoz köthető, míg az Avar Kaganátus régészeti művelődésén belül a meroving jelleget mutató anyag eltűnése és fokozatos átalakulása a 7. század derekát követően következik be. Amíg tartottak a nagy Bizánc-ellenes vállalkozások, addig a nomád birodalom rendszerén belül a nagyobb hasznot szakító germán elit is képes volt hatalmának fenntartására és külsőségekben is mérhető megjelenítésére. A gepida vezetők, akik a hatalmukat ezekből a zsákmányokból biztosították, valószínűleg szép fokozatosan beolvadtak a Kárpát-medencei avar vezetőréteg kultúrájába. Az érvényesülés és az előrejutás súlyos terhe változásokat követelt. Az önálló vezetés és elit nélkül maradó népesség feltehetően nagyon gyorsan követte urait, és korábbi elkülönülését biztosító identitásának feladására kényszerült. Ezeket a folyamatokat szemléltetheti a régészeti leletek alapján is megragadható nagyfokú átalakulás a 7. század második felében, ami a következő század hajnalára már egy egységes Kárpát-medencei művelődés képét tükrözi vissza.[670] A korábbi sokszínű hagyományrendszer végérvényesen összeolvad, ahogyan az itt élő csoportok külsőségekben is megnyilvánuló hagyományrendszere szintén.

[670] Vida 2009, 118; Szenthe 2019, 105–113; Szenthe 2021a.

206. kép. A hódmezővásárhelyi temetkezések anyagának párhuzamai Közép-Európából és Skandináviából. 1: Kobbeå (Dánia) 1. sírja és az előkerülő lószeszámok, valamint rekosntrukciójuk; 2: A Mokren-Harff lelőhelyről származó előkelő temetkezése a hódmezővásárhelyihez hasonló dísz pajzsdudorral és melléklet típusokkal

Fig. 206. Parallels from Central Europe and Scandinavia to the material of the burials at Hódmezővásárhely. 1: Grave 1 of Kobbeå (Denmark) and the recovered of the horse harness and their reconstruction (the pyramid-shaped suspension mount); 2: The nobleman grave from the Mokren-Harff with the ornamental shield boss and similar grave goods to those of Hódmezővásárhely

207. kép. A tiszagyendai gazdag sírból származó leletek. A sírból a hozzá tartozó ló- és kutyatemetkezések mellett kvalitásos tárgyak is előkerültek. Többek között a képen is látható aranyozott bronzszegecsekkel díszített pajzsdudor, az avar korra jellemző lándzsahegy, spatha, Maurikios császár (582–602) solidusa, tausírozott fegyveröv és csat, valamint egy Mediterráneumból származó színesfém (réz) korsó is a tehetős halott túlvilági mellékletei közé került. Erre a gazdagságra feltehetően már az Avar Kaganátus hadjáratai folyamán tehetett szert a Tiszagyendán eltemetett férfi

Fig. 207. Finds from the rich grave at Tiszagyenda. In addition to the associated horse and dog bones, the tomb also yielded objects of high quality. Among other things, a shield boss with gilded bronze rivets, a spearhead from the Avar period, a spatha, a solidus of the Emperor Maurice (582–602), rectangular, bronze mount with metal inlays, sword belt mount, pyramid-shaped suspension mount and a cooper jug from the Mediterranean were among the afterlife possessions of the prestigious dead. The man buried at Tiszagyenda may have have gained this prestigeous wealth during the Avar Kaganate's campaigns

VIII.2. Akik mentek. A langobardok esete – útban a világhír felé

A gepidákkal ellentétben a Dunántúlról elvonuló germánok útja egyfajta „sikertörténetként" is kezelhető, minthogy az utókor történeti emlékezetében kétségtelenül nagyobb nyomot hagyott a Kárpát-medencén kívüli tevékenységük (elég csak a nevükből származó Lombardia megnevezésére utalnunk). A langobardok esetében igen jól nyomon követhető az írott kútfők és a régészeti anyag terén is, hogy hogyan vették birtokba új hazájukat. Észak-Itália és az Appennini-félsziget megszerzése több évtizedig elhúzódó, lassú folyamat része volt. Bár megjegyzendő, hogy igazi ellenállásba az új betelepülő germán csoportok nem ütköztek, mivel a gót háborúk pusztítása és a bizánci adószedők miatt a lakosság nem mutatott komoly ellenállást a langobardok bejövetelével szemben.[671]

Alboin, feltehetően a kedvező geopolitikai helyzetet mérlegelve, már korábban tervbe vette a 20 éves háború által megtépázott (osztrogót–bizánci harcok, a lakossággal nagyon durván bánó bizánci adószedők és adminisztráció) Itália északi felének megszállását. Ugyanakkor nem elképzelhetetlen, hogy a király döntésében az új nomád szomszéd és szövetséges ereje és az attól való félelem is szerepet játszott. A gepidák elleni győzelmet követően a langobardok megegyeztek az avarokkal, hogy kiürítik számukra Pannoniát (a történetírói tudósítás szerint bármikor visszatérhettek) és megerősítették a két fél szövetségét is.

568 húsvétját követően a langobardok magukkal vitték a hadra fogható, uralmuk alá kerülő Kárpát-medencei csoportok jelentős részét, élükön a legyőzött gepidák egy csoportjával, és szövetségesül hívták a „nagy vállalkozásra" a szászok fegyverforgatóinak egy részét is.[672] Az újabb régészeti és történeti kutatás azonban egy nagyon fontos tényre hívta fel a figyelmet. Feltehetően 568 áprilisában, az írott források korabeli tudósításával ellentétben, nem az egész dunántúli langobard népesség távozhatott egyszerre. Számolva a teljes állatállománnyal és a családok sorával egy olyan kilométereken át kígyózó sor árasztotta volna el Itáliát, melyet nem lett volna képes eltartani az átvonuló terület.[673] Az első alkalmakkor valószínűleg csak a fegyveresek hagyták el a Kárpát-medencét, akik pár év leforgása alatt előkészítették a terepet a népesség nagyobb arányú átköltözéséhez. Erről árulkodnak a régészeti leletek is, hiszen az utóbbi években több olyan tárgytípust sikerült meghatározni a langobard temetőkben, melyek a legendás 568-as távozásnak ellentmondani látszanak.[674] A teljes és tökéletes migráció létével tehát továbbra sem számolhatunk. Kétségtelen tény, hogy a langobard hatalmi elit és az általa koordinált rendszer java része távozott Itáliába az 568-at követő egy-két évtized alatt. Emellett természetesen számolhatunk kisebb közösségek helyben maradásával a Dunántúlon, amelyek természetesen avar fennhatóság alatt folytatták életüket és színesítették a korai Avar Kaganátus kulturális arculatát. Az itáliai langobardok és az avarok között a kapcsolat az elkövetkezendő évtizedekben is baráti, sőt szövetségesi maradt. A langobardok mesteremberekkel (hajóácsok) támogatták az avar terjeszkedést, míg a nomád hatalom több ízben is katonai segítséget nyújtott a bizánciakkal és saját lázadóikkal szemben az itáliai germán uralkodóknak. A 6. század vége és a 7. század eleje közötti periódusban a két régió között élénk kapcsolatok mutathatók ki a leletek terén is.[675]

A langobardoknak az északi és a középső területeket 584 környékére sikerült megszerezni, és Authari király (Kr. u. 584–590) révén konszolidálni ottani hatalmukat. A foglalás több generáción keresztül tartott, végül a 7. század derekára Itália majdnem teljes egészét birtokba vették (a keleti part menti sáv, Közép-Itália egy része és Szicília is bizánci kézen maradt a 8. század derekáig).

A 6. század második felében, főként Észak-Itália térségében, igen markáns jegyekkel jelentkezett a „friss" jövevények anyagi művelődése. A Pannonia és Itália közötti folyamatosságot a rokon tárgyak,

[671] Jarnut 1993, 178–182, 193–194; Pohl 2008, 8–9.
[672] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, II, 6–7, 26.
[673] Borglotte 2015.
[674] Koncz 2015; Schmidtová–Rutkay 2008, 392–396; Vida 2008, 347–348.
[675] Cividale típusú fibulák: Kölked-Feketekapu-B 85. és 439. sír. Korongfibula: Kölked-Feketekapu-B 119. sír. Kiss 2001, 206, 277–278; Vida 2005, 84–87.

208. kép. Régi korok árnya felett merengve. A 6. század vége és a 7. század első fele közötti időszakból való langobard harcos viseletének rekonstrukciója. A harcos kezében egy lamellákból összefűzött, úgynevezett Niederstotzingen-típusú sisak van. A másik képen egy hasonló, fűzött lamellákból álló vértet visel. Ma még kérdéses, hogy ezek a védőfegyverek az avarok, vagy pedig a bizánciak révén jelennek meg a langobard harceszközök repertoárjában. A ruházat szabásának és díszeinek újraalkotásában komoly segítséget jelent a szakemberek és hagyományőrzők csoportjának is az itáliai képi ábrázolások megélénkülése a langobard foglalást követően

Fig. 208. Pondering over the shadows of old times. Reconstruction of the costume of a Lombard warrior from the late 6th to the first half of the 7th century. In the warrior's hand is a helmet of the so-called Niederstotzingen type, made of lamellar plates together. The other picture shows him wearing a similar lamellar armour. It is still debatable today whether these protective weapons appear in the repertoire of Langobardic weapons of war through the Avars or the Byzantines. The revival of Italian pictorial representation after the Langobard occupation is also a major aid to the group of specialists and traditionalists in recreating the cut and decoration of the clothing

szokások és hagyományok megléte is megerősíti. Észak-Itáliában a 6. század második felére és a századfordulóra datálhatóan egy, a korábbitól teljesen eltérő anyagi kultúra kibontakozását figyelték meg a kutatók, már a 19. század második felében, mikor az első nagy sírszámú temetők előkerültek. Itália langobard birtokbavételének esetében tömeges migrációról beszélhetünk, azonban igen fontos megjegyezni, hogy korántsem egy homogén társaság érkezik ekkor a félszigetre, hiszen írott forrásaink is megemlítik a langobardokkal közösen új hazát foglaló közösség vegyes eredetét (gepidák, szvébek, pannonok vannak felsorolva az írott kútfőkben).

Az „új hazában" a langobard népesség és a helyi továbbélő késő antik lakosság (valamint a korábban itt élő barbárok leszármazottai is) kapcsolatát az egyes szakmunkák a 20. század dereka előtt az írott forrásokból kirajzolódó képre alapozták. Ezek a kútfők majd teljes évszázados elkülönülésről számoltak be, ami a régészeti leletanyag bővülésével azonban egyre inkább árnyalódott. Az új népesség emlékeinek megjelenése mellett ugyanakkor egy igen érdekes jelenségnek is tanúi lehetünk, melyről írott forrásaink részben hallgatnak: a langobardok akkulturációjáról van szó. A fogalom egy adott népességnek egy másik csoporttal történő szoros érintkezésekor meginduló kultúra váltását jelenti. A folyamat során a szomszédos közösségek a saját rendszerükbe adoptálható elemeket vesznek át a másik féltől. Bár a szokások és az anyagi műveltség számos eleme mutat rokonságot a Duna-vidékkel,

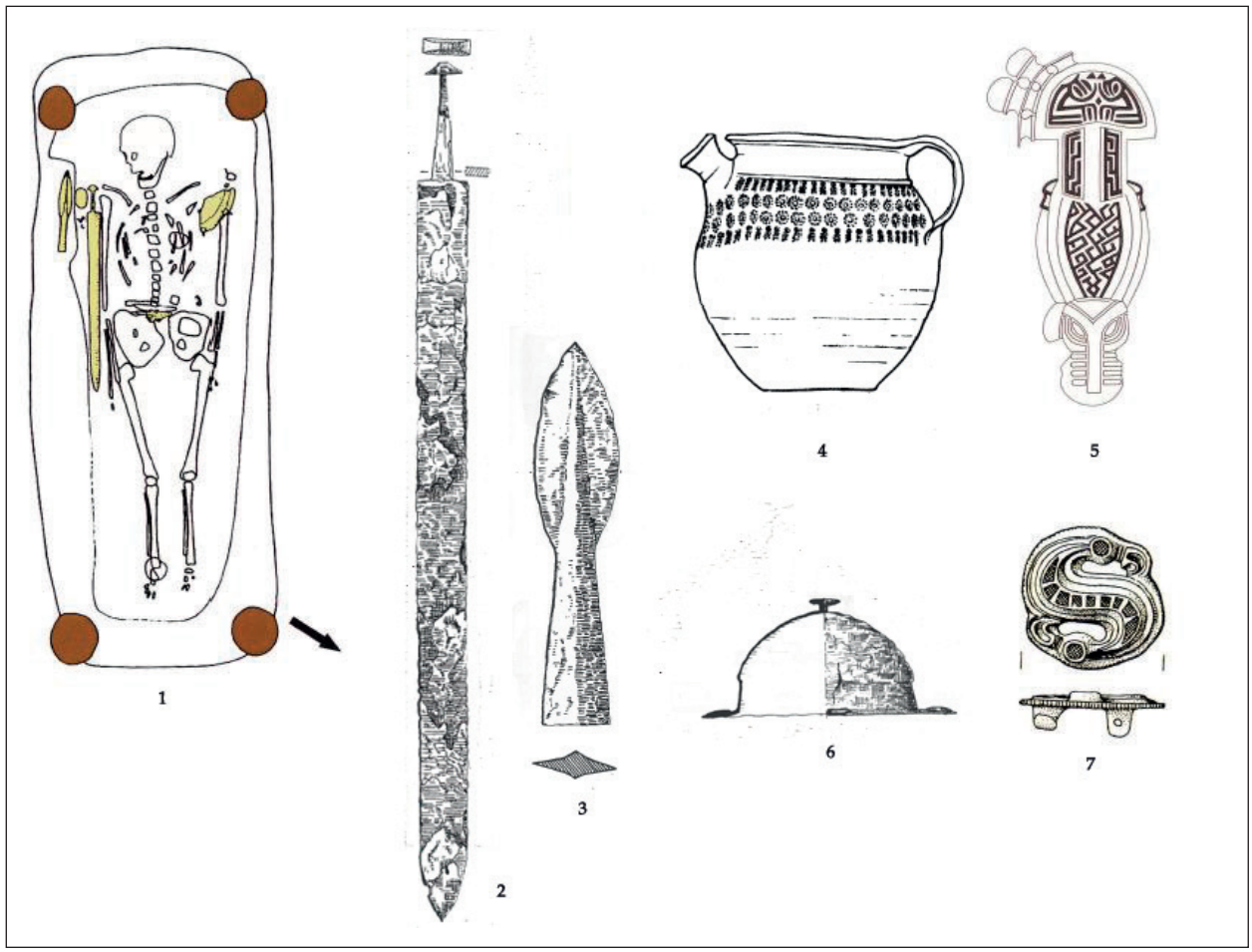
209. kép. Itália képe Alboin halála után. A foglalást követően még jelentős területek maradtak bizánci fennhatóság alatt. Ravennában külön császári megbízott, az ún. exarcha irányította, gyakorlatilag teljhatalom birtokában, a még megmaradt nyugati területeket. A keleti tengerpart, a Rómáig vezető keskeny korridor, valamint Dél-Itália és Szicília egészen a 8. századig maradt a császári vezetés birtokában

Fig. 209. Map of Italy after the death of Alboin. After the occupation, considerable areas remained under Byzantine rule. In Ravenna, a special imperial commissioner, the so-called exarch, had full powers over the remaining western territories. The eastern coast, the narrow corridor leading to Rome, southern Italy and Sicily remained under imperial rule until the 8th century

azonban az eltérések és a helyi hagyományok pillanatok alatt történő átvétele már a foglalás utáni generáció anyagi kultúrájában is tetten érhető.[676]

Míg Pannoniában a soros temetőkben a kor és nemek szerinti mellékletadás volt a meghatározó, addig Itáliában már igen korai időtől kezdve egy sokkal inkább erősen rétegzett társadalom képe bontakozik ki. A korábbi gazdag fegyveres sírok száma visszaesik, inkább az egyes családok vezető személyei részesülnek gazdag mellékletekben. A legkorábbi horizont temetkezéseiben is megjelennek már a mediterrán-itáliai emlékek, valamint főként a női viselet terén figyelhető meg a gyors adoptálódás.[677] A Pannoniában még igen nagy számban felbukkanó pogány ételmellékletek száma Itáliában elenyésző, szinte csak egy-két kivételes

[676] Barbiera 2005, 125–133.
[677] Bierbrauer 2008, 470–474.

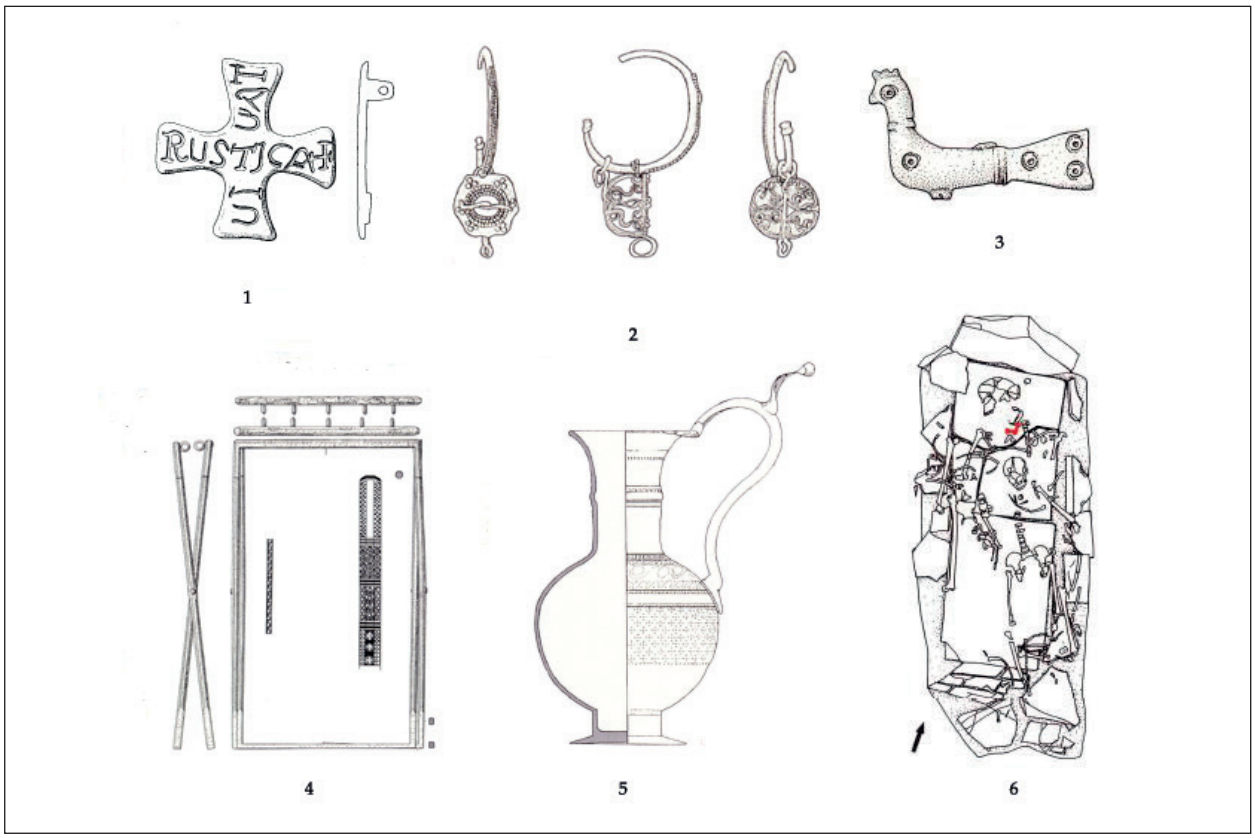
210. kép. Bár gyorsnak mondható a helyi viszonyokhoz való idomulás, mégis számos olyan elem megtalálható a friss jövevények anyagi művelődésében, amit korábbi hazájukból hoztak magukkal, illetve azokból az alapformákból fejlődtek tovább. 1: Romans d'Isonzo 198. fegyveres férfisírja, a sarkokban megjelenő ún. „halotti ház" nyomaival; 2: Bronz gombban végződő spatha a Nocera Umbrai temető 5. sírjából; 3: Gerincelt lándzsahegy a Nocera Umbrai temető 5. sírjából; 4: Pecsételt kiöntőcsöves kerámia; 5: Pannoniai formákat követő kengyelfibula Cividaléból; 6: Pajzsdudor a Nocera Umbra mellett feltárt temető 86. sírjából; 7: S-fibula Romans d'Isonzo 97. sírjából.

Fig. 210. Although the adaptation to local conditions can be said to be rapid, there are still many elements in the material culture of the newcomers that they brought with them from their former homeland, or developed from those basic forms. 1: Weapon male grave 198 at Romans d'Isonzo, with traces of a so-called ‚funerary house' – i. e. the wooden funerary structure (Germ. Totenhaus) – in the corners; 2: Spatha ending in a bronze button from grave 5 in Nocera Umbra cemetery; 3: A spearhead with a central rib from grave 5 in Nocera Umbra cemetery. 4: Stamped spouted jug; 5: Pannonian-style bow brooch from Cividale; 6: Shield boss from grave 86 of the cemetery near Nocera Umbra; 7: S-brooch from grave 97 of Romans d'Isonzo

esetben ismert. Az elit – főleg a király és a hercegek – hamar a mediterrán-bizánci kultúra vonzásába kerültek, mely külső reprezentációjukon, valamint a helyi szokásokhoz történő részleges azonosulásukon is meglátszott. Több esetet ismerünk arra, hogy langobard uralkodó vagy családja részt vállal egy-egy új templom, kolostor építésében és fenntartásában is.[678] Természetszerűleg ezek a kapcsolatok nem csak egyoldalúak lehettek, hiszen elképzelhető az is, hogy számos szokást, esetleg magát a fegyvermelléklet-adás hagyományát a helyi lakosság is elsajátította. Az érintkezés folyamatos és intenzív volt a két népesség között. Ismerjük többek között a közösen használt nekropoliszaikat is.[679]

A külsőségekben is kifejezni kívánt eltérő identitás hangsúlyozása a korai időszakban meghatározó

[678] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, IV, 21, 27, 41.
[679] Bierbrauer 2008, 474–483

211. kép. A női reprezentáció sokkal gyorsabb ütemben idomult a helyi, mediterrán hatásokhoz. Sok esetben már az első, foglaló generáció sírjaiban is megtalálhatók a helyi népességgel való interakció tanúbizonyságai. A mediterrán eredetű tárgyak a női temetkezések mellett a férfisírokban is helyet kapnak (székek, fóliakeresztek, edények). 1: Kereszt formájú fibula a castel trosinoi temető 32. sírjából; 2: Kosaras fülbevaló a castel trosinoi temető 30. sírjából; 3: Galambfibula egy vaccarecciai sírból; 4: Összecsukható szék a nocera umbrai temető 79. sírjából; 5: Bronzkorsó a nocera umbrai temető 17. sírjából; 6: A helyi lakosság emlékei közé sorolható kőpakolásos sír Vaccarecciából

Fig. 211. Female representation adapted to local, Mediterranean influences at a much faster pace. In many cases, the graves of the first, occupying generation already bear witness to interaction with the local population. Objects of Mediterranean origin are also found in the male graves (chairs, foil crosses, vessels), as well as in the female burials. 1: Cross-shaped fibula from grave 32 in Castel Trosino cemetery; 2: Earring with basket-shaped pendants from grave 30 in Castel Trosino cemetery. 3: Pigeon shaped brooch from a grave in Vaccareccia; 4: Folding chair from grave 79 in the cemetery of Nocera Umbra; 5: Bronze jug from grave 17 in the cemetery of Nocera Umbra; 6: Stone packing grave from Vaccareccia, which is a local monument

volt, de a keveredést és a szokások átvételét természetes folyamatnak tekinthetjük, mint ahogyan arra a későbbi történetíró, Paulus Diaconus is utalt művében: *„Később nadrágot is kezdtek viselni, amelyre, ha lovagoltak, gyapjúharisnyát húztak. De ezt a szokást már a rómaiaktól vették át.”*[680] A korábbi hódító barbár és leigázott római viszonyrendszer helyébe egyre inkább az egymás mellett élő, egymásra ható csoportok a hétköznapok minden részletét átszövő kapcsolathálója léphetett.

Az anyagi kultúra egymáshoz való hasonulása mellett megfigyelhető, hogy a szellemi élet különböző területein is hasonló folyamatok játszódtak le. A langobardok megjelenése a félszigeten óriási változásokat eredményezett. Míg a korábbi barbár uralkodók és a velük betelepülő germán katonai kíséret jelenléte nem igazán érintette a római hagyományrendszert és annak intézményeit (senatus, hivatalok), addig Itália „új telepesei” a közigazgatásban és politikai életben a „római dominanciával” teljes mértékben szakítottak. Korai jogalkotásukban is csak elvétve fordulnak elő a továbbélő késő antik, központosításra törekvő igények. Az államalkotó nép, a *langobardi,* egy jogilag, politikailag (etnika-

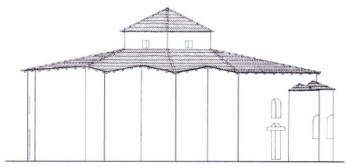
[680] Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, IV, 22.

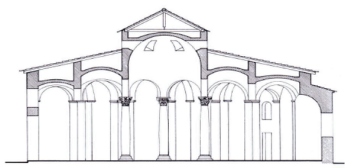

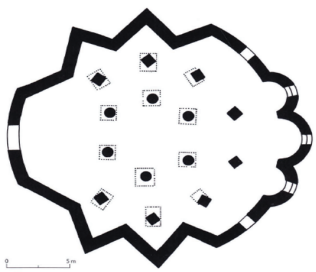
1

2

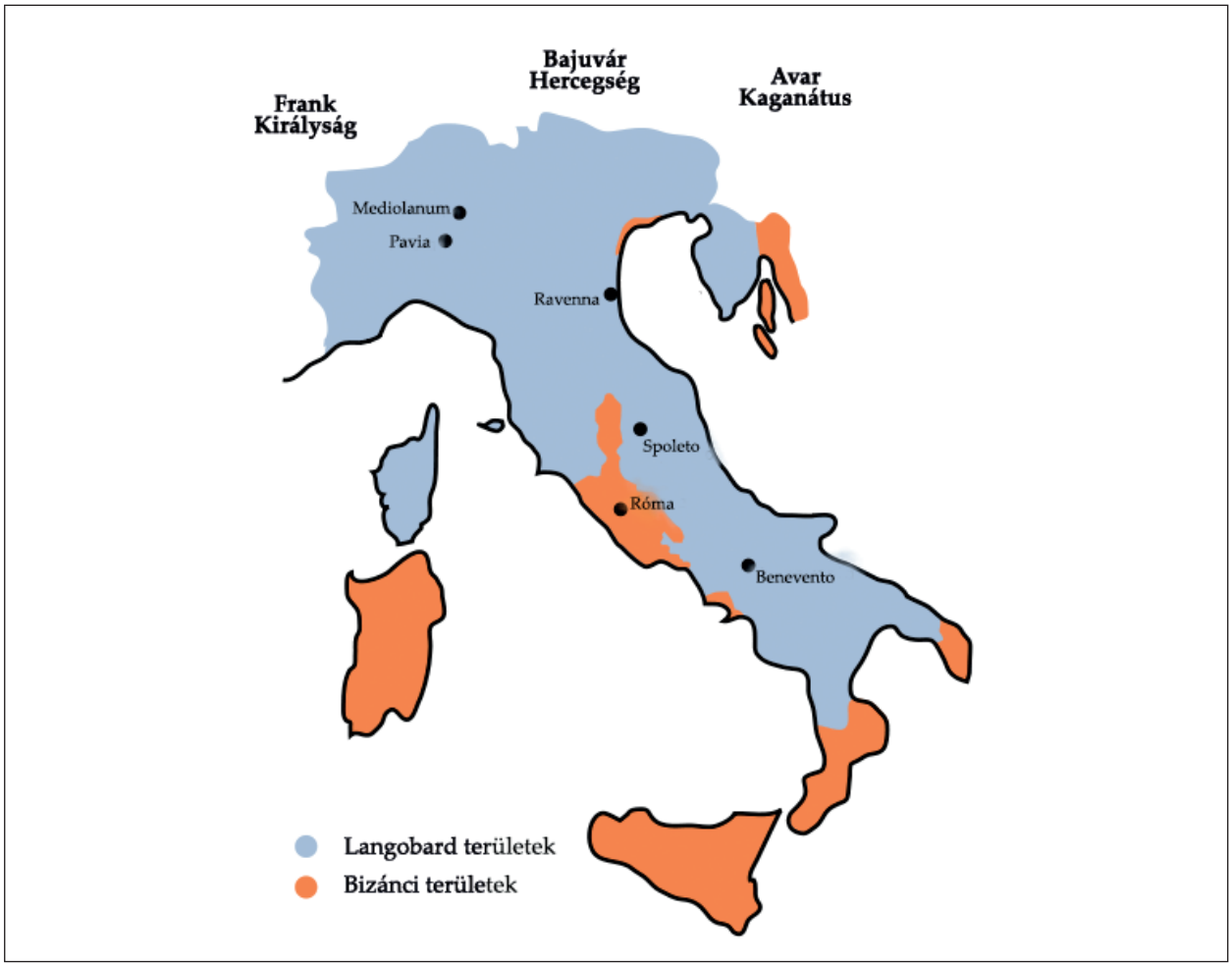
3

4

212. kép. A kereszténység emlékei a langobard Itáliából. A langobard uralkodók gyakorlatilag már a 6. század végétől kezdve a templomalapítások és adományok fő kezdeményezői voltak. Az itáliai templomépítészet minden elemével együtt a 8. századra éri el virágkorát. 1: Krisztus gyermekkorából vett jeleneteket megörökítő freskó Castelseprio, Santa Maria Foris Portas templom; 2: Ratchis herceg oltára Cividaléből; 730-740 körül; 3: A beneventoi Santa Sofia templom centrális alaprajza; 4: Santa Sofia templom: Zakariás angyali üdvözletét megörökítő freskó

Fig. 212. Memories of Christianity from Lombard Italy. The Lombard monarchs were practically the main initiators of church foundations and endowments from the end of the 6th century onwards. Church architecture in Italy, with all its elements, reached its heyday in the 8th century. 1: Fresco depicting scenes from the childhood of Christ in the church of Santa Maria Foris Portas, Castelseprio; 2: Altar of duke Ratchis from Cividale, c. 730-740; 3: The ground plan of the church of Santa Sofia in Benevento; 4: Church of Santa Sofia: fresco depicting the angel Gabriel appears to Zechariah

213. kép. A Langobard Királyság hatalma csúcsán majdnem egész Itáliát birtokba vette a 8. század derekán
Fig. 213. At the height of its power, the Kingdom of Langobard took possession of almost all of Italy in the mid-8th century

ilag kevéssé) és szociálisan is jó körülhatárolható csoportot alkotott. Ebbe a közösségbe a nemesek, a szabadok, a felszabadítottak, a félszabadok, a szolgák és maga a király is egyaránt beletartozott. Rothari (636–652) törvényei mégis szétválasztják még a langobardokat, valamint a langobardok előtti itáliaiakat.[681] A bíráskodás igen kiemelt és fontos volt, hiszen a jogi élet működése egyben a királyi hatalom erősségét is jelezte. A két közösség – a barbár betelepülők és a római alaplakosság – közeledésének nyomát jól mutatja, hogy a langobard uralkodók idővel a helyi római alaplakosság körében is megpróbálták propagandisztikus eszközökkel saját törvényes és ideológiai jogalapjukat megteremteni. 584-től kezdve Authari felveszi uralkodói titulatúrájába a Flavius (utalva a korábbi császári dinasztiára) nevet is, mellyel jelzi, hogy a római tradíciók felelevenítésével a helyi lakosság felé is nyitni kíván.[682]

A vallás szerepe a hétköznapi gyakorlat mellett Agilulftól (Kr. u. 591–616) kezdődően tesz szert jelentőségre az uralkodói legitimáció eszköztárában. Regnálásától kezdve alkalmazzák a langobard vezetők címeik között a *„Isten kegyelméből a legjelesebb férfi, egész Itália ura”* terminust is. Bár Agilulf még ariánus volt, utódai egy része már fokozatosan áttért az ortodoxiára, bár egy darabig még a vallási váltógazdaság (az egyik uralkodó ariánus, míg utódja már ortodox) is megfigyelhető.[683]

[681] Delogu 2004, 29–30.
[682] Jarnut 2008, 26.
[683] Menghin 1985, 136–142; Fanning 1981, 254–258.

A korábbi, az osztrogótok alatt is élő, király és senatus konszenzusára alapuló uralmi formát teljes mértékben felváltotta a langobard uralkodók hatalma, mely nagyban függött az adott király erejétől és tekintélyétől is. Az egyes királyok Itália egész területét nem minden időszakban tudták teljhatalommal kormányozni, ugyanis a Bizánci Birodalom fennhatósága alá tartozó Ravennai Exarchátus, valamint a születőfélben lévő Pápai Állam is sokáig megbontotta az egységet.

Természetesen az erős központi hatalom ellenpontját képezte a két nagy hercegség, Spoleto és Benevento is. Ezek gyakorlatilag már létrejöttüktől számítva és fennállásuk egész ideje alatt gyakorta teljesen önálló igazgatási egységként működtek, hiszen az éppen hatalmon lévő langobard király sem tudta mindenkor jogait érvényesíteni ezeken a területeken.[684]

Bár a központi hatalom, ha némely esetben nem is volt képes az egész területre kiterjeszteni akaratát, mégis a langobard királyok kezében összpontosult. Az uralkodói központ nagyjából a 620-as évektől kezdve Paviába került, ahonnan tökéletesen lehetett irányítani a királyságot. A langobard uralkodók egyfajta ideológiai és kultikus központot kívántak itt létrehozni. Nem véletlen, hogy a két hercegségi központ is ennek mintáját követve szervezte meg saját udvarát. 584-ben Authari hatalomra kerülése fontosnak bizonyult, ugyanis ő fektette le egy olyan középvezető-réteg alapjait, mely az elkülönülésre hajlamos hercegektől függetlenül, birtokokért cserébe a paviai uralkodónak engedelmeskedett. Ezt a hivatali struktúrát Rothari (Kr. u. 636–652) és Liutprand (Kr. u. 712–744) is tovább próbálta fejleszteni.[685]

A 7. század végére, 8. század elejére Itália teljes mértékben átalakult: a korábbi, a késő ókorból öröklött berendezkedés helyébe egy teljesen új, immáron a középkor felé mutató hatalmi struktúra lépett. A politikai és társadalmi intézmények változása ellenére azonban – főként a városok révén – a késő antikvitás periódusában már szintén átalakulófélben lévő gazdasági élet főbb elemei és maga az életmód bár sokat megőriztek az antik alapokból, ugyanakkor mégis nagymértékben átformálódott.[686] Az a fajta válaszvonal, mely a 6. század második felében még élénken élt a helyi autochton lakosság és a foglalók között, egyre vékonyabbá vált, sőt gyakorlatilag el is tűnt. A hódítást követő állapotok stabilizálódása után a korábbi törzsi-nemzetségi rendszer bomlásnak indult, mely egy közös elit létrejöttének lehetőségét is magában hordozta. A korábbi különállás helyébe forrásaink tükrében is egyfajta, már Itáliában kialakuló egységes langobard identitás lépett, mely a germán hagyományok mellett részben a helyi római tradíciókból is erősen táplálkozott. Ebben a periódusban már a vallás sem jelentett igazi elkülönülési tényezőt, sőt Liutprand törvénykezése révén mindenfajta jogi megkülönböztetés is megszűnt a két csoport között (bár ennek alapjai már egy századdal korábban is érzékelhetők).[687] Uralkodásának időszaka a Langobard Királyság utolsó nagy aranykora volt, halálakor 744-ben egy katolikus uralkodó távozott ebből a világból, aki, mint uralkodói titulatúrája is tükrözi, már egész Itália királyaként *(rex totius Italiae)* kormányzott élete során. Halála után azonban utódai nem tudták azt a fajta erőteljes politikát továbbvinni, amely egységet tudott teremteni a királyságban. A tényleges irányítás gyakorlatilag a hercegségek kezébe került, egyfajta regionális hatalomgyakorlás vált általánossá. Végül 774-ben a Nagy Károly (Kr. u. 76–814) vezette frank támadás pecsételte meg az első igazán középkorinak nevezhető itáliai állam sorsát.[688]

[684] Jarnut 2003, 418; Jarnut 2009, 25.
[685] Jarnut 2003, 420.
[686] Wickham 1981, 80–114.
[687] Delogu 2004, 34–39.
[688] Menghin 1985, 193–198.

IX. EGY RÉG LÁTOTT ISMERŐS A BIRODALOM PEREMÉN
Záró gondolatok

572 – Város a hegyek között. A megerősített falaktól gyászolók sora menetel a kis templom mellett található temetőig. Hozzátartozói itt helyezik végső nyugalomra a fiatal lányt. Fátyla alól is kisejlik természetellenesen magas homloka (torzított koponyája). A gyászoló anya egy kis, madárfejekkel díszített kerek ruhakapcsoló tűt megérintve és valamit gondosan mellé helyezve vesz örök búcsút szeretett lányától. Lefedik a koporsót, leeresztik a földbe, és csak a rá hulló föld ütemes zaja nyomja el kissé a sírás hangjait.

– Elment, örökre, pedig még olyan fiatal volt. A pap búcsúztatója is nagyon szép volt. – mondja a megtört anya.
– Nem tudom, én még mindig inkább áldoznék Wodannak. Este megteszem. – feleli az idős férfi.
– Mióta itt vagyunk, semmi jó nem történt. Az elmúlt tavasszal is portyázó csapatok ütöttek rajta a falakon kívül gyanútlanul lézengőkre. Azt mondják, a lovasok között többnek a pajzsán népem (gepidák) szimbólumait látták. Átkozottak, semmi sem szent előttük! A dicső Kunimund helyett most a vágottszemű avar kutyát istenítik, és várják parancsait. Csak a vagyon és a préda, ennyi kell nekik.
– Talán minden másként alakult volna, ha azon a napon Turisind nem hagy magunkra minket! Ha velünk van teljes erejével, meg sem állunk Konstantinápolyig, és ez a város is most a népedé lenne.
– Ki tudja azt már, kedves Datiusom, ki tudja. Az Úr, vagy talán az istenek. Nem tudom már miben és kiben higgyek, de egyiket sem akarom még jobban magamra haragítani. Áldozok veled ma én is, láttad, ahogy lopva a mi kis lányunk mellé tettem azt a fagyöngyágat. (visszatérés, megújulás szimbóluma)
– Látom, azért még nem veszett ki belőled minden az ősi hitből! Nincs még veszve nemzetséged az istenek színe előtt.

A fenti jelenet ismét visszatér a bevezetőben megosztott „fiktív" történet sodrához, melyben már a nyitánynál megismert egyik karakterünk sorsának alakulását láthatjuk viszont, Alexandre Dumas klasszikusát idézve: 20 év múlva. Az 549-es csatában Datius bátyja, Aordus elesett, de „hősünk" további sorsáról hallgatnak az írott források. Eljátszva az írott kútfők némasága adta lehetőséggel, és a regényírók eszköztárából vett fantázia és hézagkitöltés révén juthattunk el a fenti életképig. Az ahistorikus „mi lett volna, ha" fiktív gondolatmenetét követve lehetséges, hogy túlélve az ütközetet Datius a gepidákhoz csatlakozott, és közöttük élte le az életét. Megházasodott, majd harcolt a királyság bukásakor is. Elveihez hűen családjával együtt az avar főség elől inkább a Bizánci Birodalmon belül keresett menedéket. Kiemelkedő rangja miatt a határtól távolabb, a festői hegyek között meghúzódó jelicai erődbe vezette sorsa, ahol kénytelen volt fiatal lányát eltemetni. Ez az a pont, ahol a fikció és a valóság újra összeér, ugyanis a balkáni erődített település egyik temploma mellett feltárt temetőből valóban ismert a fiatal lány sírja.[689] Összetartozás, harag, részvét, idegenkedés, vallásos meggyőződés a túlvilág erőkbe, az Istenekbe és az Úrba vetett hit próbája találkozik itt. Mindaz, amit a korabeli germánok is érezhettek egy olyan közegben, amely fokozatosan átalakította a kultúrájukat. Ezek az érzelmek, dilemmák egyáltalán nem ismeretlenek a mai kor embere számára sem, hiszen legbelül mindmáig ugyanazok a kérdések mozgatnak bennünket. Az ezekre adott válaszok lehetnek nagymértékben különbözők. Kicsit megfordítva, és nagyobb távlatba helyezve a kérdést, talán érdemes azon is eltöprengeni, hogy ezeknek az embereknek az életét befolyásolhatták-e a maiakhoz nagyban hasonlító folyamatok? Az utóbbi évtizedben egyre több történész próbálja a jelen korunk jelenségeit, válságait visszavetíteni a késő antikvitás és kora középkor

[689] Milinković 2008, 552–554.

időszakába. Az utóbbi évek egyik igen sok vitát kavaró kérdése természetesen a migráció, annak is a tömeges formája. Az egyik alapvető probléma jelen esetben ott keresendő, hogy a késő antikvitást, a középkort és annak főként a korai szakaszát a korábbi történeti feldolgozások és munkák gyakorta próbálták meg igen egyszerűen, sablonokban megjeleníteni. Ezzel ellentétben a korabeli társadalmat mozgató elemek sokkalta többrétűbbek lehettek, mint ahogy azt ma el tudjuk képzelni. Főként a források jellegéből adódóan tudjuk nehezen megragadni magának az etnicitásnak a jelenségeit és esetleges belső változásait. Mai, multikulturálissá váló társadalmunkban valóban igen sok a hasonlóság a 4–6. század világával. Különböző csoportok, melyek tudati szinten (nem pedig genetikusan!) összetartozónak tekintették magukat, ezekben a periódusokban kerültek egy világbirodalom szomszédságába, vagy esetleg területére, ahol igen hamar jelentkezett az igény a „Nagy Testvér" bizonyos szokásainak, intézményeinek, hagyományainak átvételére, elég csak az 5. század második felének egységesülő barbár arisztokráciáját példaként említeni. Ennek köszönhetően az egyes forrásokban szereplő „népek" összetétele is igen gyorsan változhatott (bomlott, átalakult), mi több, akár új csoportok is keletkezhettek, ahogy arra éppen a 19. és a 20. században is láthattunk számos példát. A késő antik alaplakosság és a betelepülő germánság szimbiózisa egy új struktúra létrejöttét idézte elő: a középkori állam megszületését. Természetesen a két időszak és jelenségkörei között egyenlőségjelet tenni nem ildomos, de az emberi természet és gondolkodásmód jellegéből fakadóan kortalannak tekinthető folyamatok és jelenségek mégiscsak felfedezhetők.

A Kárpát-medence germán népei sajátos helyet foglalnak el az európai művelődésben. Egyfajta köztes térben mozogtak kelet és nyugat határán, ám teljes integrációjukra végül is nem került sor. A térségünkben megtelepedő, germán nyelvet beszélő és az északi barbárok kultúráját képviselő csoportok története szinte elválaszthatatlan a korszak szuper hatalmának tekinthető államalakulatától, azaz a Római Birodalomtól. A Krisztus születését követő első évszázadban a császárok határokon is átívelő barbár politikájának egyik egyenes következménye lett a germán törzsek Kárpát-medencei beköltözése. A törzsi társadalom és a kialakuló vezető réteg életét nagyban befolyásolta az aktuális császári vezetés ereje is. Egyes periódusokban erősebb kötődés, míg más esetekben pedig a függetlenedés és az önálló utas fejlődés lehetősége is felsejlett előttük. A helyi germán arisztokrácia a tőle északra található csoportokkal fenntartott kapcsolatoknak és a politikai rendszer lassú kora császárkori átalakulásának köszönhetően a 160-as évek derekán a Római Császárság egyik első igazán meghatározó külpolitikai válságának is mozgatórugójává lépett elő. A hol erősebb, hol pedig lazább politikai kötődéssel párhuzamosan a szomszédos magaskultúra mélyreható változások tárházát nyitotta meg a helyi barbárok előtt (gazdaság, társadalom, anyagi kultúra). Az évszázadok alatt kialakított viszonyrendszerbe azonban a hunok 4. század végi térnyerése és Kárpát-medencei terjeszkedése hozott döntő változásokat. Az új keleti hatalom teljesen átformálta mind kulturális, mind pedig politikai értelemben a helyi népesség arculatát, valamint számos új közösség térségünkbe történő megjelenését is előmozdította. A korábban elképzelhetetlen, erős irányításnak köszönhetően a Római Birodalmon kívül rekedt barbár közösségeknek egyfajta új fejlődési utat kínáltak a hun királyok. A nomád állam keretén belül az újraformálódó germán arisztokrácia berkein belül létrejött egy olyan elit réteg, mely az 5. század második felében és a 6. század elején nagyban meghatározta Európa jövőjét is. Ennek a vezető rétegnek, reprezentációjának és hatalomgyakorlásának az origo területe mindenképpen tehát a hun korszak Kárpát-medencéjéhez kötődik. A hunok bukását követően ez a fegyverforgató elit két úton haladhatott tovább: vagy a római állam(ok) katonai szervezetébe olvad be, vagy pedig hatalmát más csoportokra is kiterjesztve egy önálló királyságot hoz létre. Az első eshetőség mentén elinduló közösségek biztosították a népvándorlások időszakában azt az emberekből álló „hadianyagot", amellyel a hanyatló erejükben is még nagy nyugati császárok egymás ellen küzdöttek vagy a Bizánci Birodalom megvívta visszafoglaló háborúit, éppen a már egykori területeiken élő germánok ellenében. A nyugati típusú fejlődés, ami az antik hagyományok és a katolikus hit szimbiózisára épült – és melyet leginkább a frank állam testesített meg – azonban elmaradt térségünkben. Az egyetlen kivételnek a Kárpát-medencében megforduló népek közül az Itáliát meghódító langobardok tekinthetőek,

214. kép. A szövegben a temetés bemutatásánál is szereplő jelicai „A" bazilika mellett feltárt 10. sírból származó madárfejekkel díszített korongfibula
Fig. 214. Disc brooch with bird's heads from grave 10 excavated near Basilica A in Jelica, also mentioned in the description of the burial in the text

akik végül átvezették a félszigetet az antikvitásból a középkorba. A leginkább Kárpát-medencei történet ellenben mindenképpen a gepidáké: felemelkedés és bukás, kötéltánc kelet és nyugat határán. Esetükben csak a kiváló justinianosi diplomácia volt képes megakadályozni azt, hogy a Gepida Királyságból egy olyan hatalmi gócpont váljon, mely veszélyeztetheti a bizánciak balkáni érdekeltségeit. A gepida állam Bizánccal szembeni fellépéseiben főként a Birodalmon kívül rekedt barbár fejlődési modell tipikus jeleit fedezhetjük fel, melynek egyik meghatározó eleme a saját társadalom szembehelyezése egy szomszédos magaskultúráéval. Sirmium elfoglalása ellenben jelentősen változtatott ezen a helyzeten, hiszen így részben a gepidák is ráléptek egy olyan új fejlődési útra, mely a római uralmi rendszerbe és annak hagyományaiba való beilleszkedés irányába mutatott. Az önálló egyházszervezet (még ha részben a gótoktól is örökölt), valamint az önálló pénzverés megindulása mind ezt a lehetőséget sejtetik. Ez a fejlődés azonban az 567-es vereséggel véglegesen megszakadt, torzóban maradt. Az avar uralom időszakában a germán vezetőréteg hatalmának leépülésével és a kaganátus elitjéhez történő igazodásával lassan az utolsó Kárpát-medencei germánok is eltűntek az írott kútfők lapjairól. Ez természetesen nem egy romantikus értelemben vett nemzethalált jelentett, hiszen a népesség java része tovább élte életét, és idomult az új körülményekhez. Tehát lassan ők is avarnak nevezték magukat. A helyben maradó és az avar korban a Kárpát-medencében szép lassan integrálódó germánság hagyományai azonban nem múltak el teljesen nyomtalanul, elég csak a jelen kötet lapjain látható gazdag szellemi és tárgyi örökségre utalnunk. Ez a hagyaték annak az antik és középkori írott forrásokban szegény, ugyanakkor mérhetetlenül gazdag germán világnak a részét képezte, mely a tömegkultúra számos termékén keresztül romantikus csodálattal köti le a mai ember figyelmét is.

"WHO WOULD LEAVE ASIA, AFRICA OR ITALY TO GO TO GERMANIA?"

Germanic tribes in the Carpathian Basin

This volume presents to the professionals and the wider readership alike the history and material culture of the Germanic-speaking groups that settled in the Carpathian Basin between the 1st and 7th centuries AD. The written sources available, the conclusions drawn from the archaeological record and the results of modern scientific research have made it possible to draw up a new synthesis. In many cases, the figures in the book are accompanied by QR codes, which contain videos that can help us better understand the period.

Introduction, sources and methodology

The perspectives on the Germans had been changing and developing through the centuries. However, this view has not been free from the preconceptions created by ancient high cultures (barbaric shortage economy, political system bound by blood ties, identic system of language and customs, weapons, common law), as it is attested by the works of classic authors. Basically, the negative image of barbaric-Germans inherited from the antiquity lived on by the transmission of the authors of the early and high Middle Ages. However, this view underwent considerable changes in the 14th and 15th centuries. Certain rulers and prelates often turned back to the Germans of the antiquity and the early Middle Ages in order to legitimise their claims on the basis of the shared past, or occasionally the common origin. The interest in the histories of each German people grew during the age of Reformation and henceforth in the era of rising nation states. In the age of national romanticism Germans were viewed as barbarians in the territories originally belonging to the Roman Empire, while they were seen as the embodiments of entailment in the German territories. The notion of people in the modern sence and the revisiting of the antiquarian view on peoples' migration only appeared after the Second World War. Following Reinhard Wenskus and in his wake the representatives of the Vienna school interpreted these groups not as nations but rather as political formations which were organised around a political core with a lesser political power transmitting a fictitious consciousness of origin. These scholars also thought that the actual ethnic identity and composition of these groups significantly changed many times over the centuries. Although this theoretical approach has been sometimes rightfully criticised in recent decades by researchers of the Anglo-Saxon early Middle Ages, yet the critics could not set up an alternative and functioning theoretical model that could withstand similar criticism. In line with history, most of the antiquarian archaeological research primarily focused on drawing ethnic conclusions from the archaeological findings. Some archaeologists attributed known names of peoples derived from contemporary sources to the artificially designed system of archaeological culture. This practice has been earnestly criticised only in the recent decades.

At present, written sources, linguistically analysable sources, archaeological finds and modern scientific analysis (genetic and isotope studies) are all helping to provide a more thorough understanding of the history of Germanic and early period groups. It is important to note that the study of antiquity and the early Middle Ages faces a number of methodological pitfalls in the cultivation of these disciplines. However, it should also be remembered that each discipline's data must first be examined using its own methodology. Therefore, the following study utilizes the methodological toolbar of both archaeology and history in order to offer a better understanding of this period of early medieval history of the Carpathian Basin, which, however, presents several problems. The research into the Germanic ethnicities in the early medieval Carpathian Basin relied on the simultaneous exam-

ination of written sources and archaeological findings. Hence, this predominantly interdisciplinary approach enabled to transfer the thus far hypothetical elements of each discipline as paradigms into related co-disciplines. Although some scholars (Herwig Wolfram, Walter Pohl) had already identified the problematic inherent in this phenomenon, as expressed in the *terminus technicus* ("*gemischte Argumentation*"; mixed argumentation) of German works, the "mixed argumentation" often appears in other international studies as well. Therefore, during my work I endeavoured to avoid creating further preconceptions and to examine the results of the two disciplines separately.

Germanic tribes in the Carpathian Basin during the Roman Imperial Period

Of the Germanic groups that had greatly disrupted the glory of Augustus' reign, the Marcomanni and the Quadians began to trouble the Empire with their growing power after the birth of Christ. The two above-mentioned tribes, along with several others, were both members of the larger cultic community within the Germanic groups, which Tacitus called the Suebi (Suebians). These tribes had moved away from their former homelands to a greater extent as a result of Roman intervention (Drusus the Elbe's campaign). New groups from the Main and Elbe regions migrated to what is now Bohemia and took over from the earlier Boii tribes (from whom the region was named Bohemia, which survived into the Middle Ages). The newcomers, who extended their power to other groups in the region and established a more organised, centralised military leadership under the Marcomannic king Maroboduus, became the main potential challenger to Rome on the northern frontier.

The series of events that began in 9 AD, marked by the rivalry between Arminius and Maroboduus and the active intervention of Roman diplomacy in Marcomannic internal politics, led to the first Germanic groups in the Carpathian Basin. The constant changes in power in what is now the Czech lands were of course also to the detriment of Rome, which was forced to intervene actively in events beyond its borders. Part of the Marcomanni and Quadi military retinue was settled by Romans in the areas opposite the Danube *limes*, between the Morava and Váh rivers. The resulting tribal kingdom was headed by the Quadi Vannius, who ruled peacefully over the region for nearly 30 years. With the client kingdom thus created, the Roman leadership sought to create a kind of buffer state between its own borders and the heart of the barbarian world. These kingdoms were usually headed by leaders loyal to them (in many cases, the barbarians appointed by Rome confirmed their allegiance by oath), who could of course be easily replaced by a relative, a potential heir to the throne, who enjoyed the hospitality of the Romans, in the event of their excessive independence. This step marked the beginning of the settlement of Germanic-speaking groups in what is today Western Slovakia and also in the Carpathian Basin.

The archaeological traces of the first Germanic settlements in the Carpathian basin, which are also mentioned in the written sources, can be found in a series of Germanic archaeological sites (region of Žitný ostrov/Csallóköz: Kostolná pri Dunaji/Egyházfa, Sládkovičovo/Diószeg, Abraham), mainly in cemeteries with cremation rites. A significant number of these were established between the middle and the second half of the 1st century AD, which, in addition to the typical burial customs, can be dated more precisely by the import of goods from Roman territories (belt buckles, brooches and metal vessels from neighbouring *Pannonia* and *Norricum*, as well as from Italy). The first generation's relics are very much linked to the archaeological culture of the Elbe and the Bohemian Basin, as the "founders graves" of the cemeteries even contained early imports related to the earlier Marcomannic centres. However, as regards the strong Roman connections in the material of the cemeteries in the western part of present-day Slovakia and the high number of weapon burials, it should be noted that these are specifically present in greater numbers only in the early period of the opening of the sites (especially at Kostolna prí Dunaj!). One of the main reasons for this may be that the warrior-armed elite, upon arriving in the new area, began to consolidate their power, which in many cases they wanted to demonstrate strongly by sacrificing objects in the funeral rites. By the 1st century AD, Germanic society had undergone a major transformation, the traces of which

were already visible in the Carpathian Basin, along with the earliest generations.

A more radical transformation and change occurred only in the period after the mid-2nd century in the life of the Germanic peoples of the Danube region, but this had consequences on a world scale. During this period, Gothic groups and other eastern Germanic communities living much further north of the barbaric parts of the Carpathian Basin, in the North Sea coast of present-day Poland, began to expand steadily south-eastwards. The constant armed conflicts, atrocities and the tension that had built up in Germanic society had a serious impact on the tribes living along the Roman frontiers. The Germanic tribes, caught between the two fires, set aside their differences and, in response to the Roman leadership's earlier fears, joined forces and now sought to take control of their destiny together. While the groups further north were motivated in part by fear of Gothic migration, the tribes along the *Limes* naturally saw the possibility as an opportunity of the plunder of the Roman territory. The Marcomannic wars even whipped up the fighting spirit of the groups living in the inner Barbaricum, further away from the *Limes*. Seeing the opportunities and booty on offer, individual male warrior communities became highly mobile and, moving northwards, could spend years with their allies in the Roman Empire's northern neighbourhood. The routes between the Elbe-Bohemian Basin and the northern half of the Carpathian Basin could have been perfect routes for marching at this time. Of course, one of the main pillars of the alliance, which reached out to distant areas, was the network of elites ruling Germanic tribes that had developed by the 2nd century, bringing the warbands of the more isolated communities into a common system of alliances.

The Marcomannic-Sarmatian wars have redrawn the political map of the region in their main features. In addition to the Germanic tribes, the Sarmatians, another important group of Carpathian Barbarians, were gaining increasing prestige among the decision-makers of the Empire and were becoming a major factor (the large amount of Roman goods that reached the area after the wars suggests this). The huge unification of the barbarians and their concerted series of attacks marked the end of an era in the life of the Empire, as the Romans had less and less say in the lives of the peoples living inside Barbaricum. Presumably as a direct consequence of this, they sought to bring the border communities and their ruling elites increasingly under Roman control, using the diplomatic tools they had already used. Another consequence of the Marcomannic Wars was the arrival of new groups between the provinces of Pannonia and Dacia, which were also part of the Germanic-speaking communities: the Vandals.

In addition to the written sources, the archaeological culture of this groups can be traced back to the iron age in present-day Poland. The site that gave its name to the archaeological culture was excavated near the settlement of Przeworsk at the beginning of the 20th century. The culture probably includes, in addition to the earlier groups living here, mainly artefacts from other East Germanic (Victoval) and Vandal groups. According to written sources, in the first phase of the Marcomannic Wars, first the Victovals and then the Asding branch of the Vandals, led by kings Raos and Raptos, appeared along the borders of the province of Dacia (the other major Vandal group, led by the Siling dynasty, remained in southern Poland, giving its name to the region). Presumably, a major factor in their southward migration was the fact that the eastern Germanic block and the Gothic communities began their southward migration at this time, displacing some groups from their former home territory in south-eastern Poland (the upper San River, a tributary of the Vistula). Although there were already earlier archaeological traces of the Przeworsk culture in the north-eastern Carpathians, the mass migration from Polish territories may indeed have taken place during the Marcomannic Wars and in the decades that followed. The characteristic urn burials are one of the best traces of the material and spiritual culture of the newcomers.

However, the burials of the warrior elite can only be traced back until the second half/end of the 3rd century. By contrast, the chronology of the settlements associated with the culture confirms, from the archaeological point of view, the long-established fact, as known from written sources, that the Vandals were present in the region until the period between the end of the 4th and the beginning of the 5th century. The asynchronicity of almost a century between the date of the burials and the date of the settlements cannot yet be explained with certainty.

Unfortunately, very few written sources report on the internal relations of the Germanic peoples of the Carpathian Basin during this troubled period (3rd century). The continuous changes of emperors and internal political crises of the 3rd century may have encouraged the local Germanic peoples on the other side of the *Limes*, and enabled them to change their strong dependence on the clientele, which still existed in the Severan period, and to regain their sovereignty and pursue an independent policy towards Rome. As in the past, it is mainly the mention of major clashes that gives Roman authors the opportunity to mention their names. What can be deduced from these, however, is that in the middle and second half of the 3rd century, the provinces along the Danube, especially Pannonia, were hit by several Quadi-Sarmatian (260, 283, 284, 285) and Vandal invasions (248 - the existence of this campaign is uncertain; 270, 278).

The Vandal tribes of the Carpathian Basin may have been a new military ally for the Empire from the moment of their arrival, and the local barbarian auxiliaries may have been a significant support to Roman policy. The secure status of the Vandal groups is indicated, among other things, by the high circulation of coins into their territory and by the archaeological evidence of a series of small border contacts (including in the material from the settlement of Porolissum (Mojgrád, Romania) in Dacia). An outstanding example of the good relations with the Empire is the grave(s) in Ostrovany/Osztropataka dating from the end of the 3rd century, from which a number of objects made in a prominent Roman workshop and based on Roman designs have been recovered (gold and silver brooches, so-called imperial brooch decorated with onyx stone, tripods, Roman metal vessels).

By the last third of the 3rd century and the first third of the 4th century, however, the history of the peoples of the region was once again determined by the constant barbarian invasions. However, in the case of the old and new barbarians of the Carpathian Basin, it was probably not only the increase in the prestige of individual tribes that motivated the campaigns against the Empire. The attacks, especially those of the Sarmatians, may have been motivated by a new group, the Goths, who were emerging near the Roman borders of the Barbaricum at the time.

Eastern Germanic groups in the north must have become a serious force sometime during the 2nd century, since it is from this period that the term Gothic appears in the written sources. The area is also the site of the Wielbark culture, named after the 300 tombs excavated in Pomerania. The archaeological culture is characterised by both inhumed and cremation burials, and the material culture is marked by the absence of earlier Iron Age antecedents and weapon accessories, and the wearing of paired or triple dress brooches on the shoulders and torso. The absence of more prominent male finds and weapons is striking, if only because these objects, which were not included in burials, were probably the cause of the major conflicts of the 2nd century. By the middle of the 2nd century AD, the Gothic tribes had grown so strong that, for some mysterious reason (overpopulation, climate change, political infighting) that still needs to be explained, they began to move gradually south-westwards. It was also at this time that the sites of the Wielbark culture appeared along the middle course of the Vistula, partly displacing the tribes that had previously lived there (one of the triggers of the Marcomannic Wars). The southward movement of the warring groups did not end there, however, as they gradually continued in the direction they had started. Even today, it is very questionable, on the basis of written sources and archaeological finds, when their first communities began to penetrate the Transylvanian Basin. Earlier optimistic historical summaries based on written sources suggested the end of the 3rd century, and archaeological research the 4th century (more likely the middle of the 4th century) as a possible date of occupation. In the Transylvanian Basin, the sites of the Maroszentanna culture tend to be found in the larger river valleys between the mountains. One of the main reasons for this is that a large part of the area may have been covered by impenetrable forests during the period. In light of this, it is perhaps no coincidence that the Gothic groups who settled in the region called themselves Tervingi, or "forest people". The Marossszentanna cemetery, which is also the name of their archaeological culture, has long been known to researchers. It is a good example of the changes that define the final phase of the culture. Over time, a large part of the classical food and drink offerings disappear, replaced only by elements of costume (buckles and fibulae) in

the inhumation graves. Many people associate this change in funerary rites with the rise of Christianity, but this is far from certain. Indeed, from the middle of the 4th century onwards, many pagan rituals and customs are recorded in the records of the acts of the Martyrs, which are a reminder of the conversion of the Goths (which, as the word martyr itself suggests, was largely unsuccessful). These sources, together with those from the missions aimed at winning over Christianity, have, however, preserved a wealth of valuable information (including the names of the various offices) on the internal life of Gothic villages and communities and the local organisation of their society. The local systems of the terving Goths mix the characteristics of the earlier, partly free, peasant society with the emerging power of the warlords, who were based on personal dependence.

During the 4th century, in the shadow of the expansion of the Gothic tribes, we have less and less information about the old Germanic communities of the region. The Quadi are almost only mentioned in written sources through the Sarmatian civil war (in the 350s) or through campaigns with their nomadic neighbours. Presumably, the political status of the Quads, which reflected a gradual shifting economy over the centuries, with more freedom of movement, changed several times during the 4th century. In the second half of the century, i.e. on the eve of the Hun period the situation in the Carpathian Basin barbaricum also became increasingly tense, which in many cases was not the result of the advance of the new nomadic power but of a misguided Roman foreign policy (era of Valentinianus).

Very little written material is available on the everyday life of the Roman imperial period Germanic peoples of the Carpathian Basin. The accounts in the surviving sources are also a rather one-sided source of information, since they almost exclusively report on political relations with the Roman Empire. The general stereotypes of the Empire and the antiquity of the barbarians, with their stereotypical perceptions of the barbarians, mean that the pictorial representations are not a significant source of information on the subject. The sculptors of Trajan’s and Marcus Aurelius’ columns often depicted the barbarians of our region and their dwellings on the basis of narratives and „half-information”. The only tangible ‘data carrier’ is the material, i.e. archaeological finds and phenomena that provide most of the knowledge about their daily lives. The archaeological record is now increasingly revealing that there are huge differences in both lifestyle and wealth status between the Germanic common people and their leaders.

The elite of the communities living in the Carpathian Basin had many ties with the Roman imperial leadership, as is reflected in the representative finds from the Empire that have been found in their tombs. In Quadic Barbaricum, the Germanic elite even incorporated in some cases the more important elements of the Roman way of life (Roman-style villas, baths). The Germanic groups of the Carpathian Basin may also have been involved in military service within the Empire. The returning mercenaries may also have introduced many cultural achievements and customs to their homeland. Among Germanic society, contact with the Roman state led to significant changes. The common people lived in small, often farm-like settlements. Agriculture played an important role in the everyday life of the inhabitants, as is also documented in written sources. The material culture of the groups lived in the small settlements was influenced by the neighbouring Roman civilization in several areas. In addition to agriculture and animal husbandry, the iron industry is most intensively represented in the Przeworsk and Chernyakhov-Marosszentanna cultures.

In contrast to the northern peoples, the beliefs and customs of the Germanic peoples who settled in the Carpathian Basin are almost completely silent. The Latin-Greek authors who commemorate them often do not mention their beliefs and rituals, or only give very simplistic topos about them. The places of sacrifice and other ritual elements typical of the northern Germanic communities are almost completely absent or their observation is not possible due to local circumstances. The groups living here in the first half of the Imperial period, however, may have had similarities in their conceptions about the afterlife to the communities of the north and west. Among these Germanic peoples, the custom of mortuary practices prevailed until the end of the 4th century (or even longer in some areas, up to the 5th century), which reflects the existence of a unified death cult across regions and of a belief system with the same basic features.

Germanic tribes of the Carpathian basin during the Hunnic period

The Huns, who appeared on the eastern borders of Europe in the 4th century, fundamentally changed the lives of barbarian groups living outside the Roman Empire, altering and dismantling the socio-economical structures that had been built up over centuries. Archaeological research has divided the period following the emergence of the Hun Empire in Europe and its fall into three major periods and a transitional period: D1 (last third of the 4th century – the first decade of the 5th century); D2 (the second third of the 5th century), D2/D3 (the classical Hun period, the Attila period), D3 (the half-century which following the fall of the empire/ the second half of the 5th century, the period after the disintegration of the Hunnic empire). In many cases, the boundaries between the epochs are difficult to draw, as some processes and archaeological sites may remain in use across two period. The "panic" caused by the sudden surge of the Huns at the end of the 4th century led to the migration of large and small groups throughout Central and Eastern Europe. In the Carpathian Basin these processes are very well observed, as the mixing of several former imperial cultures, which also existed during the Imperial era, can be visible within a single site. This phenomenon can probably be explained by the migration of small groups. In the eastern part of the Carpathian Basin from this period, the material of a single archaeological site often shows the influence of Chernyakhov, Przeworsk and local Sarmatian cultures. This phenomenon is an excellent illustration of the arrival of several small communities in the area. The influence of the late phase of the Eastern European Chernyakhov culture is particularly marked. The end of the period probably coincides with the mass migration of barbarian groups to the west and the final closure of the latest dateable sites of the Chernyakhov culture (the Post-Chernyakhov period) in the first decade of the 5th century. After the first decades of the 5th century, the population in the eastern part of the Carpathian Basin may have decreased significantly, as is shown by the changes in the settlement network. The local population and the population arriving in the late 4th and early 5th centuries increasingly buried their dead in solitary burials, in small pairs of cemeteries, or cemeteries with a few graves (5–30). The unifying material culture in the Danube region is characterized by the predominance of elements of eastern Germanic culture alongside surviving local populations and eastern nomadic representation. Naturally, both in the Transdanubian region and in the eastern part of the Carpathian Basin, we might expect a higher proportion of pre-Hun populations to persist. However, their material cultivation was also significantly influenced by the previous styles. In the second phase of the Early Migration Period, the main features of the monumental amount of material in the area (Unternsiebenbrunn horizon) are the object types (plate brooches, buckles) that developed in the final phase of the Chernyakhov culture, local late Roman influences (pottery, chip carving belt/carved buckles) and new impulses from the East. In addition to the changing material culture, however, the study of the archaeological sites has shown that many imperial traditions survived unchanged into the 5th century CE. In the eastern part of the Carpathian Basin, the highest number of graves (70–140 graves) has been found in the Csongrád (Csongrád-Csanád County) and Ártánd (Hajdú-Bihar County) areas. These sites show both the cultivation of the earlier Sarmatian period and the new cultural influences of the Hun period. The question of when the leadership and elite of the Hun Empire moved their headquarters to the area is still undecided. The first half of the 5th century and the 2nd and 3rd decades of the 5th century are possible, based on written sources, but no archaeological evidence can be found about this migration. In the second third of the 5th century, more marked changes in the archeological material from the region can be discovered again. This can be attributed mainly to the emergence of a unified cultural identity of the Hun Empire, which also appeared in the material culture. After the shift of the centre of power, the features of the unifying material culture, which had existed together in this form for only a very short time, gradually emerged. The cultural image of the newly emerging elite, which was not linked to ethnic groups but to the nomadic state itself, was formed by the use of objects in the polychrome style (horse equipment, costume elements, weapons and their ornaments), elements

of oriental-style weaponry and the wearing of large silver plate brooches. Their burials may have embodied an emerging imperial identity, since we know of very similar material from regions far from the Carpathian Basin such as Juszkowo, Jakuszowicze, Altlußheim. For this very reason, the ethnopolitical groups that appear in the written sources of the period cannot be identified in the material culture. To fit in, the various Germanic and Sarmatian groups presumably also began to adopt to the customs of the imperial elite. It was precisely through the concentration of power along the Danube that the steppe state, governed by a small nomadic leadership, achieved its success. It succeeded in bringing together different warrior groups, mainly Germanic, and exploiting their rivalry managed to create a serious military challenge for the two Roman imperial powers. The continuous campaigns of the nomadic polity providing steady income could have attracted small, mobile armed communities from more distant regions. The unification of material culture and the fashions set by the Hun elite are reflected in the contemporary account of Priscus of Panium. According to the source's report, a person who had risen from being a former Eastern Roman prisoner of war to the barbarian society of the free was identified by the historian as a Hun based on his clothes. Local populations and newcomers often formed new communities and burial sites within a very short time. The local population quickly adapted to the culture of the immigrant groups, retaining some of their customs and funerary rites. This process, which was previously only evident in the archaeological record, have recently been confirmed by modern scientific methods (e.g. concerning the site Mőzs-Icsei dűlő). In the decades following the fall of the Hun Empire, a sharp discontinuity is not always discernible in the Carpathian Basin archaeological sites. In the first decades, certain elements of representation (silver plate brooches for women, weapons) and certain customs show continuity with the period of nomadic rule. The reason for this, in addition to the continuity of the population, is that the material of these burials can be largely attributed to the local elite who gained power in the Hun period. In the second half of the 5th century, in addition to continuity, technical innovations (chip carving technique on buckles and brooches) appear in the finds. The often mixed-origin population of the 5th century is integrated into its own culture by the emergence of the Germanic kingdoms at the end of the century, which can be seen as the eastern branch of the western Merovingian culture (row-grave cemeteries culture).

Fight for the Huns' legacy: the second part of the 5th century

After the Battle of Nedao, various kingdoms (Ostrogothic Kingdom, Gepid Kingdom, Kingdom of the Scirii, Kingdom of the Rugii, Kingdom of the Suebii, Herulic Kingdom and the independent Sartmatian groups) were established within the Carpathian Basin in the former Hun Empire. Of the Germanic groups, the Ostrogoths were the most powerful, as reflected by the fact that they harassed their neighbours with continuous attacks until the late 460s. The groups that rallied against the Ostrogoths suffered a decisive defeat at the Battle of Bolia in 469, but in the years that followed the Gothic groups moved into the eastern Roman territories. In the second half of the 5th century, the two Roman imperial powers integrated the warbands, which were left without political backing, into their own armies as mercenaries. Many prominent military leaders of Barbarian origin came from the Carpathian Basin during this period (i. e. Odoacer, Theoderic, Mundo).

The Gepids reckoned as one of the strongest groups in the Carpathian Basin after dissolution of the Hunnic Empire, mostly due to their increased prestige during the existence of the nomadic state. In light of both the historical processes and archaeological evidence it seems plausible that the organisation of Gepidic power over the newly gained territories was part of a prolonged process. As it is shown by the destruction of some earlier inhabited settlements, the consolidation of the former Hunnic population could not always go without the use of military force. But at the same time the local Huns, and the Sarmatians of the Hunnic period could enrich the narrow Gepidic elite, which obtained its power due to its military prowess, with a number of new and valuable elements. The warrior aristocracy

that rose during the Hunnic period could warrant its power by integrating precisely the above mentioned groups (one might see the integrated eastern elements in the anthropological material with a strong eastern characteristic of the row-grave cemeteries). Therefore, the Gepidic ethnogenesis might have entered into a new phase after the Hunnic period anyway. However, in the absence of internal written sources, these events cannot be reconstructed easily. Due to the prolonged "pacification", the Gepids were not involved in the major skirmishes of the 460–470s, especially against the Goths. However, they exploited the weakening of the other armed groups and became the dominant political force of the region. Furthermore, their continuously good relations with the Byzantine Empire also facilitated the consolidation of their power.

Besides the information of historical sources, the more precise interpretation of those archaeological findings which could be assuredly linked to the Gepids first presents a greater problem. Archaeologists have sor far agreed that the row-grave cemeteries and settlements in connection with them used characteristically in the eastern half of the Carpathian Basin between the second half of the 5th century and the end of the 6th century hide the material bequest of the Gepidic Kingdom and not that of the very changeable Gepidic ethnicity. The archaeological sites of the Gepidic period which belong to the eastern part of the Merovingian culture were formed primarily alongside the River Tisza, mostly on strategic points at the intersection of collateral rivers, and in the Transylvanian Basin. What is more, it may seem very difficult so far to identify archaeological phenomena priot to it. The evidence and system of customs found in 5th-century cemeteries near Ártánd (Kis and Nagyfarkasdomb) earlier interpreted as unambiguously Gepidic all suggest the material culture of the 5th century. On the basis of the research into the thus far unrevealed graves one cannot see a transition which might lead to the representatives of the row-grave cemetery culture. There is no connection of any kind except for one or two objects from the same period. As for the other sites near Ártánd, it can be claimed that there is no transition either between the two groups, since they already clearly represent the culture of the Gepidic period. The same applies to the burial of the so-called *Blechfibel* rich women. The wealth of these noble women buried according to this rite may have already been established in the Hunnic period; thought their burials were carried out after the mid-5th century. Graves from numerous points of the eastern and western parts of the Carpathian Basin are known with identical characteristics, which make their ethnic interpretation considerably dubious. However, the so-called noble or princely graves present a different case. The graves of Apahida nor far away from Kolozsvár represent a group which gained its wealth from Byzantium in the second half of the 5th century. Though the earlies burial can be dated back to the mid-5th century, yet the material of the earliest grave may occupy the same time horizon as the earliest row-grave cemeteries of Transylvania and the Great Hungarian Plain. In this case, one might probably encounter a group that distinguished itself from the common people whose material culture could be related to its own people only remotely. However, the items of these object and Mediterranean import with simpler designs could be identified in the early phase of the row-grave cemetery culture as well. These burials can be observed in such locations near which the first row-grave cemetery burial places are also earthed.

After the Goths' retreat the Gepids were able to extend their authority to Sirmium and its surrounding areas. So in 473 the Gepids occupied Sirmium, which the Byzantine Empire did not manage to take back because of its intense internal conflicts, even if they had a rightful claim on the city form the second half of the 5th century. Except for the transition of the Gothic troops in 488, both Sirmium and the former province of *Pannonia Secunda* had been governed by Gepidic kings until the early 6th century. What is more, they made the city their capitol. The territory was acquired by a smaller group, since, according to Ennodius' testimony, territories of Sirmium and other earlier acquired ones may have had different leaders in this period. Consequently, the eastern half of the Carpathian Basin could not have been governed by a unified Gepidic leadership. After the conquest the Gepids had no conflicts with the lords of Constantinople either, which is well-represented by the uninterrupted system of relations between the two parites.

The early 6th century brought many major changes in Sirmium's and its neighbouring territories' life. Theodorich learned from the mistakes of his Italian predecessor, Odoaker, so he decided to take back Sirmium, although the city lost its former influence, yet it was still controlled important routes. The possession of the territory, which was a gateway to Italy seen from the Balkans, was essential to the Ostrogoths. Finally, the Goth forces led by Pitzia comes seized the mentioned territory and its capitol without resistance, and Trasaric eventually fled. However, beside the Ostrogoths, the Gepids and the Byzantine Empire, the situation was further complicated by a new participant, the Gepid Mundo, who was a descendant of Attila. It led to an open armed conflict between the Byzantine Empire and the Goths. Mundo who intended to establish his own autocratic power formed an alliance with Theoderich. His troops supplemented by Theoderich's potent military aid were able to vanquish the Byzantine army sent against him. Moreover, Mundo's endeavours to become independent may have also contributed to the fact that Trasaric had to give up the imperial city without fight. When leaving, Mundo was supposed to be followed by Gepidic foces as well which might have formed the backbone of his military escort. Although the events around Sirmium started as a local conflict, but their impact was significant, as it led to the formation of Byzantine-led alliance (Franks, Burgundians, Byzantines) against the Ostrogoths. A newly revealed inscription may also shed light on the political game of shadows. The epitaph of Trasaric was discovered in the 2006 on the territory of nowadays Istambul. It informs us that the former king of the Gepids ended his life in Constantinople as *comes domesticorum*, that is, an honoured leader of the imperial guards. Hence, it could be a consequence of the strong relations between them that had existed before that the Gepidic king could end his life as an honoured member of the imperial court. In light of the newly revealed inscription of Trasaric one might go as far as to claim that the war itself aimed to disrupt the formation of the Gepidic-Byzantine alliance. Thus, the relation between the Gepids and the Byzantine Empire had remained hood except for minor raids against the territory of the Byzantine Empire) until 536, when the Gepids recaptured Sirmium.

The age of intrigue: History of the 6th century (Gepids, Langobards and Heruls)

By the beginning of the 6th century, the Kingdom of Herul was the other dominant power in the region besides the Kingdom of Gepids. The warlike Heruli groups were allies of Theoderic I, but the Gothic king was unable to help them against the Langobards because of the events of the War of Sirmium (around 508–510). (After the defeat of the Lombards, a large part of the population fled first to the Gepids and then to the Eastern Roman Empire (they were settled around Singidunum by Anastasius).

It was in the last third of the 5th century that communities identifying themselves as Langobards appeared in the western foreland of the Carpathian Basin. Knowing the sources of their early history, it is legitimate to ask whether these groups were in fact the same as the communities that fought the forces of the Roman Empire along the Elbe in the century after the birth of Christ. As can be seen, the history of the Langobards can be traced from the years following the birth of Christ, but due to the enormous lack of sources, it is only possible to trace their true migration and their political and military expansion again from the end of the 5th century. In any case, it is certain that by the end of the 5th century there was a very marked difference from the small tribe of the early imperial period. By this period, a dynamically expanding community had emerged in the Danube area, incorporating other groups. One of the foundations of the new Langobards' identity is certainly the defeat of the Heruls, since it is from this time onwards that they emerge as a distinct entity in the eyes of Mediterranean civilisation and the Germanic world. The act, which was seen as a great political success, may indeed have provided an opportunity for communities of different origins – and, of course, their leaders – to reuse the Langobard name, which had been so prestigious in the imperial era, and to revive their traditions. Unfortunately, reconciling the conclusions drawn from archaeological and written sources only generates further problems and questions that are difficult to resolve. What is clear, however, from the different pieces of information

from the various source groups, is that the population, which came together from many places (called Langobards in the written sources), that appeared between the end of the 5th century and the first decades of the 6th century, may have been the cradle of a new identity formation in the Danube area.

The Gepids led some raids to Byzantine territory during the 6th century, but it did not alter the relation between them. After Theoderich's death they tried to take back the former imperial city with the help of some Herul troops, but eventually without any success. Afterwards the Gepidic foreign policy changed significantly. In the wake of the outburst of the Gothic war in 535 they recaptured Sirmium in 536 which was left without effective defence due to the entanglement of Ostrogoth–Byzantine troops in Dalmatia. Justinian and his circle could not accept this; therefore, they tried to retrieve the city but without any success (the defeat and death of Calluc *magister militum*). The Gepids led multiple raids against several cities in the northern border zone of Illyricum until the mid-540s taking advantage of the imperial troops' entanglement in Italy. They could temporarily extend their authority to Singidunum and some cities in *Dacia* (*Ripensis* and *Mediterranea*) and in *Moesia*, due to the uprising of the auxiliary Herul troops and their defection to them. Nevertheless, they never crossed the borders of the two cities along the Danube and *Illyricum*, even if some archaeologists tried to connect some sporadic archaeological findings retrieved on the territory of nowadays Bulgaria to these processes. The eagle-headed buckles found on this territory seemed to have been probably crafted rather in the workshops of the Crimean peninsula in the second half of the 6th century than in the Tisza Region or Transylvania. On the contrary, the place of production of the five-button bow-broch (*Bügelfibel*) can be plausibly located on Gepidic territory. Nevertheless, this type of embellishment is known to be found in greater numbers in that region of the Byzantine Empire that borders Gepidia along the Danube. What is more, there are numerous explanations how it found its way of the region.

In the next decade (540s) Justinian successfully prevented the formation of a new power concentration of the barbarian tribes along the Danube borders. The emperor set out to support the Langobards against the Gepids, and several times he dispatched auxiliary troops to them against the eastern Germans as well. The traditional dating of the events of the Gepidic-Byzantine-Langobard conflict (547, 549, 551) was first revised by Walter Pohl to 549, 551, 552. With the destruction of the rebellious Herul forces, the actual military clash between the Gepids and the alliance never ensued, but the authority over the newly acquired territories in *Moesia* and *Dacia* may also have been lost. Walter Pohl's chronology based on the internal structuration of sources can be modified nonetheless on one specific point with regard to the events of the period. The Langobard-Gepid confrontation was not realised because panic broke out in the two armies which was originally dated to 551. In my opinion, however, this confrontation may have happened in 550 (on the 24th of November), because it was the day of a 98-99% (total) solar eclipse which went through the Carpathian Basin. This astronomical phenomenon had already been known for making armies abandon the battle during antiquity and the Middle Ages. Nothwithstanding this fact, István Bóna believes that an earlier lunar eclipse (June 25–26, 549) might have led to panic among the German troops. Nevertheless, in my view, it could not have such a terrifying effect on the troops' moral than the solar eclipse. Although, with regard to the following events, this modification in the chronology cannot cause a considerable rupture, since the Kutrigurs who arrived late to help the eastern Germans could appear in Germanic territory (according to nomadic customs) indeed only by the spring of 551. The power of the Gepidic Kingdom is further shown by the fact that during the campaign in 549 the Langobard army was accompanied by a Byzantine contingent consisting of 11 500 soldiers led by 3 *magister militum*s. Due to the possession of the crossing points near Sirmium, the Gepidic king, Turisind, allowed several barbarian groups (Kutrigurs, Slavs) to pass through his territory on a number of occasions. These groups led some raids against the Byzantine Empire on the Balkans, which were sufficient to foil Justinian's Italian plans for the time being. The Slav groups may have presumably come not from the northern part of the Carpathian Basin at this time but from their settlements located in the Lower Danube region. Eventually, a joint campaign of the Langobards and the Byzantine Empire put an end to the

expansion of the Gepidic Kingdom in 552 which had proved to be increasingly troublesome. Contrary to what scholars have said so far regarding the Gepids' involvement in the Italian wars, they could not have participated in these campaigns which seem plausible after their devastating defeat. It is possible that Asbad and his 400 Gepids who appear in the source had already been in the service of the Byzantine Empire as mercenaries (elsewhere Prokopios mentions Asbad as a Byzantine commander [member of the imperial guards as a *candidatus*]).

One has hardly any written sources on the eastern Germans from the next decade, but most of the researchers thought that it was the time of Alboin's visit to the Gepidic Royal Court. The majority of historians interpreted this event that Alboin became the adopted "Son in Arms" (*Waffensohn*) of king Thurisind. However, this interpretation of the events based on the story of Paul the Deacon which abounds in saga-like elements is false because this custom prevailed only in the relations among the Goth rulers and Byzantine emperors, and some other barbarian leaders presumably. Probably, the story told by the Langobard chronicler might have covered the assassinations of the pretenders, who fled to each other's courts, as part of the peace in 552.

Around the world on "low-cost", or universal peacekeepers
The case of the Heruls

At the beginning of the 6th century, the Heruli communities that settled in the Eastern Roman Empire played a very important role in the life of the Danube region. The *limes* along the Danube created a kind of symbiosis between a new Germanic mercenary loyal to the empire and the population that survived and moved back. The Byzantines' tightening control of the remaining Germanic forces in the east after a minor rebellion was a natural factor in this situation. The next firm date in the history of the Heruli groups in the Empire was 527 and 528, when Justinian received their leaders in the imperial city to be baptized (the emperor became the godfather). The act of conversion itself may have been part of a deliberate plan, as Justinian may have wanted to create a Heruli leadership that would be more closely linked to him and also loyal to him through his religion. The system he envisaged may have worked perfectly early in his reign, given that Germanic troops defended *Illyricum* on several occasions.

Herul units had already joined the ranks of the loyal military auxiliaries of the early Byzantine Empire from the 530s. Their service was of the utmost importance, as they were deployed along key routes for the Empire, in the foothills of the Balkans. Their communities, wedged between the forces of the Kingdom of Ostrogoth, the Kingdom of Gepids and the Slavs from the Lower Danube, who were emerging in these decades, defended the 'Roman' state. Their role as frontier guards dates back to the 530s, when they were involved in repelling barbarian invasions (Gepids, Bulgars, Goths, Slavs) and their units played an important role in putting during the Nika riots in Constantinople in 532, which shook the power of Emperor Justinian (they massacred the disgruntled mob with their cavalry in the Hippodrome). Following their initial successes, major recruitment drives in their circles brought Heruli troops to several theatres of war in the Byzantine Empire (Sassanidan wars, Vandal war and Osthrogothic war), where their weapons served with distinction.

In addition to the outstanding life of barbarian military leaders (e. g. Philemuth), we are fortunate to have more knowledge about the artefacts of the Heruli and the barbarian Germanic troops who settled in the border region. One or two of their units travelled practically from Italy to the Middle East over a large part of the then known world. The legacy of these 'great travellers' can also be found in the archaeological record. Both the material culture of the Byzantine frontier fortresses and the *Barbaricum*'s network of contacts as far as Scandinavia may have been linked by the Herulian communities. The Germanic peoples living along the Danubian frontier may therefore have played a role as cultural mediators between the Byzantine state and the neighbouring barbarian kingdoms.

Material culture in the 6th century

Artefacts left by the Gepids and Langobards of the Carpathian Basin can be classified as a part of the so-called row-grave cemetery culture (*Reihengräberfeld Kultur*) of the Merovingian Period, which began in second half of the 5th century and was practiced by all the western Germanic peoples. In many cases, the graves are more likely to reveal differences in social status. Although the material cultures of the western and eastern parts of the Carpathian Basin are similar in many respects from the end of the 5th century onwards, but there are also sharp differences between regions and cultural traditions. Our archaeological picture shows that a population carrying the new impulses of the western world and a group blending eastern Germanic traditions dating back to the earlier Hun period with new influences hold sway. In fact, there is a greater unity in both the jewellery, the way it is worn and the weaponry, which is found in the relics of the two kingdoms. This would lead one to believe that the culture of the „Langobardic and Gepidic" men and women, as well as the origins of the populations within the respective kingdoms, are almost entirely identical, i.e. that they present a unified Gepidic or Langobardic image. In practice, this brings to mind the relational line of people=language=material culture discussed earlier in the early 20th century, which in turn can create a 'false' illusion of the former reality. If we look beneath the surface and look at the more objective scientific data, a much more nuanced picture emerges. Despite a unified material culture, the people who bear it very often have very different origins.

By the end of the 5th century, the Carpathian Basin occupied an intermediate place on the map of Europe. Culturally, it was certainly integrated into the culture of the Merovingian period in Western Europe, but its central location and the fact that routes from different macro- and cultural regions converged here had many other advantages. These transport routes have been known to the peoples of Europe since prehistoric times, and it is no coincidence that major migrations and cultural and spiritual goods were transported to distant landscapes via these roads. In this period, the western part of the Carpathian Basin enjoyed closer relations with the present-day parts of Thuringia, the Bohemian Basin, Moravia and, via the Danube Valley, with the centres of southern Germany and the Rhineland, as is shown by the large number of artefacts found in this area. In addition, presumably due to political connections, the Thuringian areas and southern Scandinavia could be considered as further important regions in the network of contacts. The Gepidic populations of the Tisza and Transylvania may also have used a number of long-established and continuously used routes (northwards to the Baltic and Scandinavia, different region of the Byzantine Empire, and east of the Carpathians) to deepen their contacts with other areas and groups. The range of artefacts, that appear in the material culture of the communities living in the Carpathian Basin during this period, has been assessed by previous research primarily as an imprint of trade with distant and nearby regions. However, in the absence of a mass of finds from regions further away from our own, these ideas have been significantly reassessed in the last decade. The individual 'exotic' artefacts that appear in local inventories, foreign to the culture in question, have increasingly been interpreted in relation to the existence of personal and small community ties.

Most of the Germanic peoples of the 5th and 6th centuries, except for the inhabitants of the former imperial city of Sirmium, lived in rural, village-like settlements. In many cases, the smaller settlements of the period did not even have the population of today's comparable type of settlement. They were more like small farm centres, reminiscent of their imperial counterparts, with their average population of 30/40-200 and their more dispersed houses and other buildings.

In the Transdanubian and Hungarian Great Plain areas, the traces of settlement reflected a completely different picture during the 5th and 6th centuries. The Langobards who occupied the western part of the Carpathian Basin generally sought out more stable, 'well-trodden' areas in the first phase of their occupation. In many cases, the cemeteries of the first generation were found in the vicinity of the camps and watchtowers of the Danube Limes, but the same was true of the crossroads crossing the

former province of Pannonia. In addition to their strategic importance, the monuments of Roman power and the stone buildings, most of which are still standing, may have laid the foundations for a temporary settlement, given their protected nature. Unfortunately, only a few Langobardic settlements from this period are known.

The population of the Kingdom of Gepids, on the other hand, adopted a completely different lifestyle from the Langobards after the Hun period. Although the fall of the nomadic state and the stabilisation of the new kingdom had a positive effect on the population growth, as the cemeteries show, little evidence of this is known today in the form of settlements. Research on the Gepidic settlements has received a major boost in the last decade, which has also helped to clarify our picture of them. The main bases for the settlement of the eastern Germanic peoples were practically established along the rivers, especially the Tisza and its tributaries. They established their small settlements mainly on the high banks near the river, which are difficult to determine whether they are farmsteads in use for a period or the relics of the continuous movement of a small community with minimal changes of location.

In Western Europe, the reconstruction of early medieval society was mainly based on the analysis of legal sources. However, in many cases, even early studies compared their results with archaeological finds (especially artefacts from cemetery excavations). In the case of the Carpathian Basin, written data from legal sources are sadly lacking, and only a few narrative sources recall the persons at the head of the early social system. Consequently, as early as the 1970s, István Bóna tried to relate the social conditions of the period mainly to the world of cemeteries (his approach was also greatly influenced by the popular theories of Gyula László at that time), to the ideas associated with individual grave finds and their combination. This approach was in part derived from German archaeological research in the first half of the 20th century, which compared the legal groups of known law codes with the material of graves reflecting each distinct combination of finds. However, the outlining of basic features and the carrying out of detailed studies on individual sites, as well as the formulation of conclusions that are valid for micro-regions, may lead to a reassessment of this work in the context of the new methodological framework for archaeology in the 21st century. Other circumstances (lack of documentation, incomplete excavations, robberies, other distorting factors) make it difficult or even impossible to interpret cemeteries as a simple social reflection of the whole Carpathian Basin, and thus to write a social history that would provide relevant knowledge for the whole of the Danube region in the given sub-periods.

In addition to the rich, often very isolated burial places of the elite, the local society of the period was largely based in the row grave cemeteries that developed in the second half of the 5th century. These are the inhabitants of villages, manor houses and the countryside, whose necropolises are not at all indicative of the structure of society as a whole. The distorted nature of burial customs and the brutal grave-robbing that characterised the period (in some cemeteries as high as 70-80% in the Tisza region) may also have a major influence on the image of social modelling. The interpretation of male and female society has basically taken two paths in domestic studies: the sociological basis of burials with weapons and female jewellery.

The richest weapon graves in the 6th century appeared from Transdanubia and the border area of the Byzantine Empire, the previous province of Pannonia secunda (Batajnica and Singidunum). It is very interesting that these burials were dated in the middle of the 6th century. At that time there were a lot of wars (Gepidian-Lombard, Gepidic-Lombard-Byzantine, Avarian), so the old or new elites needed to demonstrate their sovereignty because of uncertain situation.

All in all, we can explain that part of the weapons graves are located in the Tisza area, which is over-represented due to the death ceremony compared to the earlier period in the second half of the 6th century. A significant part of these men (Tiszagyenda, Hódmezővásárhely-Kishomok) was probably buried under the power of kaghan of Avars. It is difficult to decide that the other part of the weapons tombs belongs to Gepidic or Avaric period. Unfortunately, we have no precise dating options in this case within the second half of the 6th century. These men were eyewitnesses of a changed time, when political power transformed.

We have few available sources, and because of Christian evangelization, our knowledge of the Gepidic and Langobardic belief systems (Pagan or Christian) in the Carpathian Basin in 5th–7th centuries is limited. The ruling stratum of certain German tribes quickly came in contact with Roman and later Christian cultures, which led to an extraordinarily rapid transition in their earlier religious norms and belief systems. This sort of phenomenon was especially noticeable during the migration period, when some communities adsorbed huge numbers of people of different ethnicities, which to a large degree reshaped their customs too. We have data not only about the communities presumably following pagan practices, but also about the Gepids and the Langobards of Christian (Arian and Orthodox) faith. The occupation of Sirmium changed that status considerably, since the Gepidic state could follow a different path of development which led to the integration into the tradition of the Roman Empire's system of monopolising power. The autonomous organization of the church (though partly inherited from the Ostrogoths) also implied the same opportunity. Nevertheless, this development was interrupted and left in torso permanently with the Gepids' utter defeat in 567. Apart from Sirmium, we have no data about a greater Arian community in the territories of the Gepidic Kingdom. The elite of the Gepidic Kingdom identified themselves for political reasons as Christian (Arian), but still much of the common or rural people believed in the old religions (Germanic Gods) which in many cases could have been mixed with elements of Christianity.

In many cases (amulets, sacrifices), sorting out typical Germanic elements from those borrowed from a late antique pagan or Christian milieu also presents difficulties. Some objects (amulets) that were believed toward off evil were easily adopted in Christian communities. Depictions of classic Germanic gods and beliefs are found most often on objects made in Scandinavia. A large number of these works were transported to the southern Germanic territories during the 6th century (Bracteates, brocches). Beliefs, venerated gods and supernatural creatures must have been fundamentally similar among the various Germanic peoples, although there certainly were regional differences (for example, Saxnot). In finds of the row grave cemeteries and in the rituals that occur there we mostly can discover the traces of the pagan belives, the Christianity has only appear mixed forms (together with elements of earlier religions). Probably the transformation of the former believe system may just began in this period.

The stayers and leavers. What is left of the local Germanic people? The fall of the Kingdom of Gepids and the survival of the population in the Avar period, and the Lamgobards' journey to Lombardy

The alliance systems at the northern borders were completely disrupted after the death of Justinian. His successor (Justinos II) leagued with the Gepids against the Langobards during the Gepid-Langobard war. However, Kunimund, the Gepidic king in power, refused to give Sirmium back to the Byzantine Empire, which brought about serious reprecussions. Because of the lack of the imperial support, the Gepids were unable to defend themselves against the coordinated attacks of the joint forces of the Langobards and their new allies, the Avars. As a consequence, the autonomous Gepidic state ceased to exist.

The Langobardic leadership began its conquest of Italy in 568 after the defeat of the Gepids. The migration of the Langobard is thought to have been a protracted process and not the entire population moved to the peninsula in the first few years. The emerging Kingdom of Langobards completely changed the political landscape of Italy. A significant part of the incoming population was very quickly integrated into the local Mediterranean culture, as the archaeological material of the first generations clearly shows. The fusion of the Germanic population and the local autochthonous Roman population took place within a century (thanks to the formation of a single identity). The Langobardic kings unified the peninsula by the middle of the 8th century, the last decades of the kingdom.

Some of the Gepid people left the Carpathian Basin with Alboin and migrated to Italy but most of the population lived under Avar authority thereafter.

Formerly several researchers (after the thesis of Attila Kiss) located the Gepids' territory of residence to the Eastern Transdanubian region in the Avar period. Kiss claimed that Eastern Transdanubian burials in the early Avar period showed signficiant German characteristics. But the written sources and the archaeological findings cannot be mixed without any criticism. Considering what has been said so far, the presence of the Gepidic survivors in Transdanubian region cannot be convincingly substantiated on the basis of either the written sources or the archaeological evidence. The most significant problems in the research were induced by the mixed argumentation that has been mentioned above. They appeared both in historical and archaeological works which were entangled inextricably and many authors used them as evidential hypotheses. As a result, two separate archaeological horizons have been handled as the same: the first one is archaeological (from the end of the 6th century to the early 7th century) and the other one is based on otherwise unreliable written material (from the end of the 8th century to the early 9th century). The detailed analysis of the *Conversio* clearly shows that its unknown author could locate the eastern Germans to Transdanubia only by sapiently combining the data of earlier works.

The contemporary written sources and archaeological data from the Byzantine Empire show that these groups and their leaders could stay at their original settlements during the fall of the Gepidic Kingdom. Mostly on the basis of those authors' work who wrote in Greek one can trace the history of the Gepids living in the Avar Kaganate for almost half century. Theophylaktos Simokattes reports about Gepidic communities from the early 7th century who lived in their own villages and kept their customs. What is more, there is data on Gepids also having participated in the Avar siege of Constantinople in 626. Afterwards, a lack of sources can be identified with regard to the Gepids because the Avars presumably integrated the ethnic group living on their territory gradually, which is also nicely shown by the uniform fusion of archaeological evicence.

With regard to the interpretation of the extant archaeological material, it can be claimed that both historically and archaeologically the examined region showed a much more colourful picture than it had according to the conceptions of former researchers. Therefore, it is impossible to determine and interpret the ethnic composition of the evidence of the Transdanubian early Avar period. However, their rich connections with Italy and the Merovingian territories are indisputable. Instead of the former adjective, Gepid, one should rather use Tivadar Vida's expression "Germans in the Avar period" to describe the material of this horizon. Methodologically, the Kölked-area's cemeteries do not show similarities in all respects with the Gepid findings before 567, therefore the possibility of relocation can be excluded. Both in Transylvania and in the Tisza Region, the row-grave cemeteries, which began at the end of the 5th century, also continued after the 'mesmeric' year of 567 into the last third of the 6th century. This transitional horizon (connecting the two periods) can be defined on the basis of the surviving connections with the Italian and the Merovingian territories. The latter cannot be regarded as a unique phenomenon, since J. Tejral has made similar remarks recently with regard to the late Langobard archaeological evidence in the Czech Basin. In the later phases of the row-grave cemeteries one can hardly attest the Avar impact, though some concrete traces of their cohabitation have already been revealed (single-edged narrow bladed long seax with false edged). The acculturation of Tisza Region Gepids (or perhaps their assimilation) who continued to cultivate their own culture and system of relations can be hardly traced due to the low level of published archaeological material. The so-called Mezőbánd-Marosveresmart type late row-grave cemeteries appeared at the end of the 6th century in Transylvania. They had a highly varied and extensive system of relations (earlier local, synchronic Merovingian, Mediterranean and the Steppe). From a methodological point of view, the ethnic interpretation is very questionable in these cases, but some Gepidic communitites, which survived locally though with considerable alterations, can be identified among the representative members of this culture. Besides the Transylvanian Basin one can find a similar community in the Middle-Tisza region which existed synchronically and continued the Merovingian material culture. However, it has to be noted that, because of earlier excavations that caused an extensive loss of data, many similar pieces of evidence may have been lost in the southern ter-

ritories as well. The two graves supplemented with weapons from Hódmezővásárhely–Kishomok and the findings from Magyarcsanád are good examples for this. The latter examples show synchronicity with the prominent finding of the Middle-Tisza region, the illustrious material findings of Tiszagyenda. Although the Gepidic elite class lost its autonomy in 567, yet several minor local groups could survive under the nomadic leadership, even if not as a unified community.

A KÉPEK FORRÁSA

1. kép. Macdowall, S. – McBride, A.: *Germanic Warrior 236 – 568 AD*. Osprey Warrior Series 17. London, 1996. 42, J. kép. (Angus McBride rajza). *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 362, Kat. 173.

2. kép. A szerző illusztrációja.

3. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Catalaunian_Plains#/media/File:De_Neuville_-_The_Huns_at_the_Battle_of_Chalons.jpg

4. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/The_History_of_the_Decline_and_Fall_of_the_Roman_Empire#/media/File:Edward_Gibbon_by_Henry_Walton_cleaned.jpg

5. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Der_Ring_des_Nibelungen#/media/File:Maternagrane.jpg

6. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Varusschlacht#/media/Datei:Hermannsdenkmal_1900.jpg

7. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Theodor_Mommsen#/media/File:Theodor_Mommsen_by_Ludwig_Knaus_(1881).jpg

8. kép. A szerző illusztrációja.

9. kép. A szerző illusztrációja.

10. kép. A kép a szerző illusztrációja. A képek szerkesztéséhez felhasznált források: https://hu.wikipedia.org/wiki/Szk%C3%ADt%C3%A1k#/media/F%C3%A1jl:Skythian_archer_plate_BM_E135_by_Epiktetos.jpg; https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2a/Dying_Gaul.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/Suebi#/media/File:Vindobona_Hoher_Markt-79.JPG

11. kép. Bóna 1993, 30, 11. kép; *Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg.: Wieczorek, A. – Périn, P. – von Welck, K. – Menghin, W. Mainz 1997, 879, 1. kép. A rajz készítője: Bell, I.

12. kép. A szerző saját felvétele.

13. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Lombards#/media/File:HistoriaLangobardorum.jpg

14. kép. A szerző illusztrációja.

15. kép. Daim, F.: Avars and Avar archaeology. An introduction. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. The Transformation of the Roman World 13. Ed.: Goetz, H.-W. – Jarnut, J. – Pohl, W. Leiden–Boston 2003, 500, Fig. 4.

16. kép. Brather, S.: „Etnikai értelmezés" és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25 (2006) 23–72, 3. ábra.

17. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Bog_body#/media/File:Tollundmannen.jpg; https://echostains.files.wordpress.com/2010/02/tollundmanqp6.jpg

18. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Teutoburg_Forest#/media/File:Otto_Albert_Koch_Varusschlacht_1909.jpg

19. kép. https://www.wikiwand.com/de/Germania_(Tacitus)

20. kép. A szerző saját illusztrációja.

21. kép. A szerző illusztrációja. Alaptérkép: Hans, R.: *Die Germanen*. Hamburg 1978, 11.

22. kép. Droberjar 2009, 81–106, Fig. 3, Fig 7.

23. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Marcus_Caelius#/media/File:Epitaph_des_Marcus_Caelius.JPG

24. kép. A szerző illusztrációja.

25. kép. Tejral, J.: Zur Frage der frühesten elbgermanischen Machtzentren nördlich der mittleren Donau am Beispiel des römischen Importes. In: *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der La Tené-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*. Spisy archeologickeho ustavu aver Brno 3. Hrsg.: Tejral, J. – Pieta, K. – Rajtár, J. Brno–Nitra 1995, 225–266, Abb. 3. és https://www2.rgzm.de/Transformation/Slovakia/KOSTOLNA/Kostolna_Abbildungen/Kostolna_Abb5_AN.htm

26. kép. Prohászka P.: Észrevételek néhány délnyugat-szlovákiai császárkori leletegyütteshez. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája.* 1. kötet. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1. Szerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2015, 21–34, 3. kép.
27. kép. Elschek 2012, 71–94, Abb. 9, 12–14.
28. kép. Bischop 2006, 94–111, 29. kép.
29. kép. A szerző saját illusztrációja.
30. kép. *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt. Varusschlacht im Osnabrücker Land - Museum und Park Kalkriese*. Hrsg.: LWL-Römermuseum/Museum und Park Kalkriese/Landesverband Lippe. Stuttgart 2009, 99, 1. Abb.
31. kép. Istvánovits–Kulcsár 2018, 269, 232. kép. Az éremkép: https://www.khm.at/objektdb/detail/1035822/?offset=39&lv=list; 3: Képek: Varga 2020, 35–50, 6, 9–12 kép.
32. kép. Tejral 2008a, 54, Abb. 2. és https://de.wikipedia.org/wiki/Markomannenkriege#/media/Datei:201209301539a_Grabstein_Brigetio,_ca._173_n.Chr.jpg
33. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Marcus_Valerius_Maximianus#/media/File:Trencin-Roman2.JPG
34. kép. Kovács P.: Marcus Aurelius esőcsodája. Megjegyzések egy ókori természeti esemény recepciójához. *Ókor* 14 (2015/3) 30–36. 1. kép.
35. kép. Komoróczy 2009, 117, Abb. 7 és 122 Abb. 14.
36. kép. Peška–Tejral 2002. sarkantyú: 309, Abb. 2. lándzsa: Taf. 6. korong: 542, c13. csat: 538 c3, szíjvég: 539 c6, üst: Taf. 88 és Farbtaf. 6/4.; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mu%C5%A1ov_Cauldron.jpg
37. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Henri_Gr%C3%A9goire#/media/File:Abb%C3%A9_Gr%C3%A9 goire_by_Auguste_Bry.jpg
38. kép. A szerző saját rajza.
39. kép. Hullám 2011, 83–97, 86, 6. ábra.
40. kép. Ilkjær 2002, 59, 97, 124–125.
41. kép. https://www.khm.at/en/objectdb/detail/71379/?offset=14&lv=list; https://www.khm.at/en/objectdb/detail/70972/?offset=2&lv=list; https://www.khm.at/en/objectdb/detail/71194/?offset=15&lv=list; https://www.khm.at/en/objectdb/detail/70716/?offset=12&lv=list
42. kép. Becker, M.: *Fazit - Der Tote von Gommern, ein mitteldeutscher „Fürst" des 3. Jh. n. Chr. Gold für die Ewigkeit: Das germanische Fürstengrab von Gommern*. Hrsg.: Fröhlich, S. Halle 2001, 204–214.
43. kép. Quast 2009, 114, Abb. 4.
44. kép. Istvánovits–Kulcsár 2018, 182, 155. kép.
45. kép. A szerző saját illusztrációja.
46. kép. Bóna 1986, 116, 6. kép.
47. kép. Harhoiu, R. – Spânu, D. – Gáll, E.: *Barbari la Dunăre*. Cluj-Napoca 2011, Fig. 9.
48. kép. Botár I.: Germánok Csíkban. *Magyar Régészet* 2015 Nyár. 2, 6, és 7. kép; Harhoiu, R. – Spânu, D. – Gáll, E.: *Barbari la Dunăre*. Cluj-Napoca 2011, Fig. 17.
49. kép. A szerző saját illusztrációja.
50. kép. Mráv Zs.: *Dunakeszi – Late Roman Fortlet along the Danube késő római kikötőerőd*. Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 1. Budapest 2011, 16, 17. kép.
51. kép. https://bibliotheca-laureshamensis-digital.de/bav/bav_pal_lat_920/0137
52. kép. Kiss P. A.: Which came first, the chicken or the egg? The ethnic interpretations of the hoards of Șimleu Silvaniei / Szilágysomlyó: A case study in mixed argumentation. In: *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period*. Eds.: Rácz, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 477–500, 485, Fig. 6.
53. kép. Elschek 2017, Abb 14.
54. kép. Varsik, V.: *Slovensko na hraniciach Rímskej ríše. Kvádske sídlisko – vnútorná štruktúra a chronologický vývoj*. Trnavská univerzita, Filozofická fakulta. Trnava 2011, Obr. 8, Obr. 12, Obr. 13, Obr. 21, Obr. 34, 205. o.;

Kontny, B.: Przeworsk culture society and its longdistance contacts, AD 1–350. In: *The Past Societies* 4. *500 Bc – 500 ad Polish Lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages*. Ed.: Urbańczyk, P. Warszawa 2016, Fig. 41. (K. Brodowska fotója, the Museum of Ancient Mazovian Metallurgy, Pruszków)

55. kép. Varsik, V.: *Slovensko na hraniciach Rímskej ríše. Kvádske sídlisko – vnútorná štruktúra a chronologický vývoj*. Trnavská univerzita, Filozofická fakulta. Trnava 2011, Obr. 24.

56. kép. Powell, L.: *Roman Soldier vs Germanic Warrior: 1st Century AD*. Combat Osprey. Oxford–New York 2014, 18, 50, 53, 59; Kontny, B.: The war as seen by an archaeologist. Reconstruction of barbarian weapons and fighting techniques in the Roman period based on the analysis of burials containing weapons. The case of the Przeworsk Culture. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 16 (2008) 132, Fig. 17; Kontny 2019, 170, Fig. 1. (Stanisław Kontny rajza)

57. kép. Kontny 2008, 124, Fig. 10.

58. kép. Kontny 2008, 128, Fig. 13, 129, Fig. 14, 110, Fig. 2.

59. kép. Bischop 2006, 104, Abb. 20; Kontny 2008, 119, Fig. 7; Kontny 2009, 99, Fig 5.

60. kép. A szerző saját illusztrációja. A képek forrásai: https://hu.wikipedia.org/wiki/H%C3%A9rakl%C3%A9sz#/media/F%C3%A1jl:Herakles_and_Telephos_Louvre_MR219.jpg; https://hu.wikipedia.org/wiki/Herm%C3%A9sz#/media/F%C3%A1jl:Hermes_Ingenui_Pio-Clementino_Inv544.jpg; https://hu.wikipedia.org/wiki/Ar%C3%A9sz#/media/F%C3%A1jl:Ares_villa_Hadriana.jpg; https://hu.wikipedia.org/wiki/Skandin%C3%A1v_mitol%C3%B3gia#/media/F%C3%A1jl:Manuscript_Odinn.jpg; https://hu.wikipedia.org/wiki/Skandin%C3%A1v_mitol%C3%B3gia#/media/F%C3%A1jl:IB_ 299_4to_Tyr.jpg; https://hu.wikipedia.org/wiki/Jormungand#/media/F%C3%A1jl:Thor_and_Hymir.jpg

61. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Nehalennia#/media/File:Nehalennia.jpg https://incipesapereaude.files.wordpress.com/2014/04/32_pesch_kulthof_nah.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/Nerthus#/media/File:Nerthus_by_Emil_Doepler.jpg

62. kép. Pesch, A.: Germaniens kriegerische Götter. In: *Roms vergessener Feldzug. Die Schlacht am Harzhorn*. Hrsg.: Pöppelmann, H. – Deppmeyer, K. – Steinmetz, W.-D. Stuttgart 2013, 184–185, Abb. 1–2; Simek, R.: *Religion und Mythologie der Germanen*. Stuttgart 2003, 104, Abb. 15.

63. kép. Droberjar, E.: *Encyklopedie římské a Germánské archeologie v čechách a na Moravě*. Praha 2002, 249.

64. kép. Şovan, O. L.: *Necropola de tip Sântana de Mureş – Černjachov de la Mihălăşeni (jud. Botoşani)*. Târgovişte 2009, Planşa 308.

65. kép. Heather, P.: The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe. *The English Historical Review*, 110/435, 14, Map 2.

66. kép. Poprad: Lau–Pieta 2014, 343–364, Abb. 8, Abb. 10.

67. kép. Macdowall, S.: *Catalaunian fields ad 451. Rome's last great battle*. Osprey Campaign 286. Oxford 2015, 70–71. Peter Dennis illusztrációja; Волниковский «клад». Комплекс снаряжения коня и всадника 1-й половины V в. н. э. Каталог коллекции. Moszkva 2014, 26. I.G. Vaszilenko rajza.

68. kép. 1: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P.: Zur Datierung und Deutung der Gräber und Gräberfelder des 5. Jahrhunderts n. Chr. in Pannonia Prima und Valeria. In: *Romania Gothica* 2. Hrsg.: Vida, T. Budapest 2015, 617–651, Abb. 5; 2: Masek, Zs.: Settlement research of the 5th century in the core of the Hunnic Empire: A chronological and stylistic approach. In: *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period. Extended, annotated proceedings of the international conference organised by the Hungarian National Museum and the Eötvös Loránd University, Budapest, June 6–8, 2019*. Eds.: Rácz, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 361–388, Fig. 1.

69. kép. A szerző saját illusztrációja.

70. kép. A szerző illusztrációja.

71. kép. Bóna–Szabó 2002, 240–242, Taf. 57 és 58. és *Attila und die Hunnen*. Speyer 2007, 374–375.

72. kép. A blučinai sír rajza: Az illusztráció készítője: Balák, L.; A kép forrása: http://www.iabrno.cz/agalerie/holoceb.htm. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Baumgartner Ádámnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a fényképeket.

73. kép. Gulyás et al. 2019, 431–458, Abb. 2 és 4.

74. kép. 1: Ivanišević–Kazanski 2007, 113–135, Fig. 4–7; 2: Kontny 2020, 649–688, Fig 20. 4.

75. kép. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hundeshagenscher_Kodex?uselang=de

76. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Hervarar_saga_ok_Hei%C3%B0reks_konungs#/media/Datei:Peter _Nicolai_ Arbo-Hervors_d%C3%B8d.jpg

77. kép. A szerző felvétele.

78. kép. A szerző illusztrációja.

79. kép. https://www.khm.at/objektdb/detail/1104247/?offset=0&lv=list

80. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Odoacer#/media/File:Romulus_Augustulus_and_Odoacer.jpg

81. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Kastell_Favianis#/media/Datei:U-Turm_West_Favianis_Rek.jpg; https://de.wikipedia.org/wiki/Kastell_Favianis#/media/Datei:Favianis_IV.JPG

82. kép. Az alaptérkép: Stadler, P.: Die Bevölkerungsstrukturen im 5. Jahrhundert in Österreich nach Eugippius und den archäologischen Quellen. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Ausstellungskatalog*. Hrsg.: Bott, G. Nürnberg–Frankfurt 1988, 297, 1. kép.

83. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Severin_von_Noricum#/media/Datei:Severinaltar_in_Neapel_-_Severin_von_Noricum.jpg

84. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Vita_Sancti_Severini#/media/Datei:Vita_Sancti_Severini_Codex_Vindobonensis_1064.jpg

85. kép. A szerző saját felvétele.

86. kép. Tejral 2008a, 71, Abb. 21. Frithjof Spangenberg rajza.

87. kép. Masek Zs.: „Barbárok?" – A Rákóczifalvi késő szarmata – hun kori pusztulási horizont értékelése. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája.* 1. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1. Szerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2015, 399, 5–6. kép.

88. kép. A szerző saját illusztrációja.

89. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Church-Mosque_of_Vefa

90. kép. Çetinkaya 2009, 225–229.

91. kép. Popović, I. – Kazanski, M. – Ivanišević, V. (eds): *Sirmium à l'époque des Grandes Migrations*. Collège de France – Cnrs Centre De Recherche D'histoire et Civilisation de Byzance Monographies 53. Paris 2017, Plan 1, Plan 3, Fig. 1, Fig. 4.

92. kép. 1: Dobos et al. 2021, 327–360, Fig 2, Fig. 9, Fig. 12; 2: Szenthe 2021, 563–579, Fig 2.

93. kép. Bierbrauer, V.: *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. Vom Kaukasus bis nach Niederösterreich*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Abhandlungen Neue Folge, Band 131. München 2008, Taf. 1. 1, Taf. 9; Rácz Zs. – Vida T.: Germánok keletről és nyugatról: A gepidák és langobardok régészete. Germanen von Osten und Westen: Die Archäologie der Gepiden und Langobarden. In: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből. (7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns)*. Szerk.: Heinrich-Tamáska O. – Winger D. Leipzig 2018, 191, 5/2. kép.

94. kép. Miháczi-Pálfi A.: A balatonszemesi 5. századi temető kisleletei. Anyagközlés és elemzés. In: *„Hadak útján" - 26th Conference of Young Scholars on the Migration Period. Dissertationes Archaeologicae Supplementum*. Eds.: Rácz, Zs. – Koncz, I. – Gulyás, B. Budapest 2018, 132, 2. kép; Bodnár M. – Honti Sz. – Márkus G. – Németh P. G.: Balatonszemes-Szemesi-Berek. In: *Gördülő Idő / Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Budapest 2007, 115. kép, 117. kép.

95. kép. Knipper et al. 2020, Fig. 2.

96. kép. Gáll et al. 2017, 196, 4. tábla.

97. kép. Gáll et al. 2017, 196, 4. tábla.

98. kép. Az első és második sírlelet vegyes rekonstrukciója: Rekonstrukciós rajz készítője: Radu Oltean; Muzeul Național de Istorie a României. https://m.facebook.com/groups/2171603926467534/permalink/2853208018307118/ A ló-

szerszámzat rekonstrukciójának alapja (a tárgyak színes rekonstrukciói a szerző kiegészítései): Horedt–Protase 1972, 174–220, Abb. 10.

99. kép. https://hu.wikipedia.org/wiki/I._Childerich_frank_kir%C3%A1ly#/media/F%C3%A1jl:CHILDERICI_REGIS.jpg; Périn, P. – Kazanski, M.: Das Grab Childerichs I. In: *Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert.* Hrgs.: Wieczorek, A. – Périn, P. – von Welck, K. – Menghin, W. Mainz 1997, 880, 1A; Werner, J.: Childerichs Pferde. In: *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 5. Hrsg.: Beck, H. Berlin 1992, 155, Abb. 7; *Codes der Macht. Mit 16 auf den Thron*. Abb. 3. Childerich sír rekonsrukciós rajz készítője: V. Kassühlke (RGZM Mainz).

100. kép. Périn, P. – Kazanski, M.: Das Grab Childerichs I. In: *Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg.: Wieczorek, A. – Périn, P. – von Welck, K. – Menghin, W. Mainz 1997, 881–882, 3.

101. kép. A szerző saját illusztrációja.

102. kép. https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/Discover/Search/#/?p=c+3,t+heruli,rsrs+0,rsps+10,fa+,so+ox%3Asort%5Easc,scids+,pid+3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625,vi+2781e2fc-56ac-43e9-afb2-3d2ccb2ed489

103. kép. Macdowall, S. – McBride, A.: *Germanic Warrior 236 – 568 AD*. Osprey Warrior Series 17. London 1996, 34. (Angus McBride rajza)

104. kép. http://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=oai%3Awww.internetculturale.sbn.it%2FTeca%3A20%3ANT0000%3ACNMD0000205012

105. kép. Pohl, W.: Die Langobarden – zwischen der Elbe und Italien. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 30, Abb. 5.

106. kép. Voss, H.-U.: Von Parum nach Pavia? Zur Archäologie der Langobarden an der Niederelbe. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 35–51, Abb. 14–15. Frithjof Spangenberg rajza.

107. kép. https://it.wikipedia.org/wiki/Anthaib#/media/File:Lombard_Migration.jpg

108. kép. Tejral 2011, Abb. 13–14; Quast 2008, 93–110, Abb. 13–14.

109. kép. Vida, T.: Die Langobarden in Pannonien. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 74, Abb. 2.

110. kép. Paulus Diaconus: *A langobardok története*. Gombos T. Albin fordítását felhasználva közreadja Galamb György. Budapest 2012, 211–212. A szerző kiegészítésével.

111. kép. Bóna–Horváth 2009, 131, Abb 92.

112. kép. Cseh J.: Cassiodorus, Variae. V, 10–11. In: *Ember és környezete*. Szolnok 2002, 31–37; Kazanski, M.: Les Gepides en Gaule. In: *Zwischen der Steppe und dem Reich. Archäologische Studien für Radu Harhoiu zum 65. Geburstag*. Hrsg.: Măgueranu, A. – Gáll, E. Bucareşti 2010, 136, Pl. 5.

113. kép. B. Tóth Á.: Akik „messze felülmúlták a langobardokat létszámban és vitézségben." A gepidák története és régészeti emlékei. In: Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén. Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3. Szerk.: F. Kovács P. Szolnok 2022, 17–32, 3. ábra.

114. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Gotenkrieg_(535%E2%80%93554)#/media/Datei:Erster_und_Zweiter_Gotenkrieg.png. A szerző átalakításával.

115. kép. A szerző felvétele.

116. kép. Sarantis 2009, 16, Fig. 1.

117. kép. A szerző illusztrációja.

118. kép. Pohl, W.: Die Langobarden – zwischen der Elbe und Italien. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 27, Abb. 3.

119. kép. Ivanišević, V. – Bugarski, I.: The Gepids in Serbian archaeology: Evidence and interpretations. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 277, Fig 1.

120. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Chariot_racing#/media/File:Winner_of_a_Roman_chariot_race.jpg

121. kép. https://hu.wikipedia.org/wiki/Gelimer_vand%C3%A1l_kir%C3%A1ly#/media/F%C3%A1jl:AR_50_Denarii_-_Vandals_-_Gelimer_-_Carthage.jpg

122. kép. A szerző illusztrációja.

123. kép. Bugarski–Ivanišević 2018, 291–332, Fig. 5–6.

124. kép. Mikulčić 2002, 259, Abb. 150.

125. kép. Ivanišević, V.: Late Antique cities and their environment in Northern Illyricum. In: *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land Leben im Byzantinischen Reich*. Byzanz zwischen Orient und Okzident 3. Hrsg.: Daim, F. – Drauschke, J. Heidelberg 2017, 89–100, Fig. 6–7; Curta 2021, Fig. 4.

126. kép. Stork, S.: Friedhof und Dorf, Herrenhof und Adelsgrab. Der ehmalige Befund Lauchheim. In: *Die Alamannen. Austellungskatalog*. Hrsg: Archäologischen LAndesmuseum von Baden-Würtenberg. Stuttgart 1997, 304, Abb. 323.

127. kép. Christlein, R.: *Die Alamannen: Archaologie eines lebendigen Volkes*. Stuttgart 1979, 60, Abb. 34.

128. kép. A szerző saját illusztrációja.

129. kép. A szerző saját illusztrációja.

130. kép. Aspöck 2003, 225–264, Abb. 2–3.

131. kép. Vida et al. 2017 (Tél), 15, 11. kép.

132. kép. Masek–F. Kovács 2022, 33–52, 5. ábra. Grafika: Varga Zsóka.

133. kép. Masek–F. Kovács 2022, 33–52, 3. ábra. Grafika: Varga Zsóka.

134. kép. Tomka 2008, 20.

135. kép. Vida T.: *Late antique metal vessels in the Carpathian Basin: luxury and power in the Early Middle Ages*. Hereditas Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2016, Fig. 87.

136. kép. Bóna–Horváth 2009, 419, Abb. 184.

137. kép. Bóna–Nagy 2002, 291, Taf 17/65; Quast 2001, 433, Abb. 2.; Popović, I. – Kazanski, M. – Ivanišević, V. (eds.): *Sirmium à l'époque des Grandes Migrations.* Collège de France – Cnrs Centre De Recherche D'histoire et Civilisation de Byzance Monographies 53. Paris 2017, 176, Pl. 8.; Haraszti L.: *Gepida amulettek a Kárpát-medencében*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Szeged 2011, 27. tábla.; a Szentes-Berekhát 98. sír lelete a szerző felvétele. Masek–F. Kovács–Hoppál 2022, 111–160, 82. kép.

138. kép. A szerző ábrája. Drauschke, J.: Zur Herkunft und Vermittlung „byzantinischer Importe" der Merowingerzeit in Nordwesteuropa. In: *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 57. Hrsg.: Brather, S. Berlin–New York 2008, 367–423, Abb. 15. alapján.

139. kép. Horváth–Bedő 2011, 18, Fig. 1–2.

140. kép. https://cs8.pikabu.ru/post_img/big/2017/04/27/4/1493270818133193736.jpg

141. kép. 1: Farkas–Gennari–Vida 2019, 589–602, Fig. 1; 2: Masek–F. Kovács–Hoppál 2022, 111–160, 66. kép.

142. kép. 1: Wróblewska 2020, 689–730, Map. 21. 1; 2: Hilberg 2009, Abb. 5. 14.

143. kép. Kiss 2019a, 392, Fig. 11.

144. kép. Aufleger, M.: Metalarbeiten und Metalverarbeitung. In: *Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg.: Wieczorek, A. – Périn, P. – von Welck, K. – Menghin, W. Mainz 1997, Abb. 476, Abb. 485, Abb. 492; Amrein, H. – Binder, E.: Mit Hammer und Zange an Esse und Amboss. Metallgewinnung und Schmiedekunst im frühen Mittelalter. In: *Die Alamannen. Austellungskatalog*. Hrsg.: Archäologischen Landesmuseum von Baden-Würtenberg. Stuttgart 1997, 405. kép.

145. kép. Aufleger 1997, Abb. 506, Abb. 518.

146. kép. 1–5: A felvételt a Nordegard hagyományőrző egyesület bocsátotta rendelkezésemre. Ezúton is köszönöm segítségüket. Williams, G. – Dennis, P.: *Viking Warrior vs Anglo-Saxon Warrior: England 865–1066*. Osprey combat series. Oxford 2017, 28–29.

147. kép. Aufleger, M.: Metalarbeiten und Metalverarbeitung. In: *Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert*. Hrgs.: Wieczorek, A. – Périn, P. – von Welck, K. – Menghin, W. Mainz 1997, Abb. 484; Arnold,

C. J.: *An Archaeology of the Early Anglo-Saxon Kingdoms*. New Edition. London–New York 1997, 80, Fog. 4.8. Macdowall, S. – McBride, A.: *Germanic Warrior 236 – 568 AD*. Osprey Warrior Series 17. London 1996, 39.

148. kép. A rekonstrukciós rajzot Keresztes Noémi Ninetta készítette. A sírrajz alapja: Bóna–Nagy 2002, 60, Abb. 28. A tárgyakról készült képek a szerző és Haraszti László (a szőregi 68. sír kardja) fotói.

149. kép. Stolpe, H. – Arne, T. J.: *La Necropole de Vendel, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien*. Monograph 17. Stockholm 1927, Pl. XLI, Fig. 3; von Schnurbein 1974, 411–433, Abb. 1; Bóna–Horváth 2009, Taf. 11, Taf. 45.

150. kép. Masek–F. Kovács 2022, 33–52, 6. ábra; Masek–F. Kovács–Hoppál 2022, 111–160, 118–119. kép.

151. kép. Riesch 2002, 23, Abb. 9; Keresztes 2014, 496, 7. kép. 2–9; Bóna–Horváth 2009, 157, Abb. 114.; A háromélű nyílhegyekről a szerző készítette a felvételt.

152. kép. Härke, H. – Dickinson, T.: *Early Anglo-saxon shields*. London 1992, 72, Fig. 47; Bóna–Horváth 2009, 90, Abb. 60; Rácz–Koncz 2015, 398–431 (Vágó Ádám fotója); Keresztes–Kiss 2017, 66, 2. kép; A pajzsdudorokról készített a szerző és Haraszti László készítette a fotókat.

153. kép. Mäslein 2014, Abb. 2, Abb. 4.

154. kép. Riesch 2002, 67, Taf. 10/3; Bóna–Horváth 2009, 161, Abb. 118.

155. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Rosamund_(wife_of_Alboin)#/media/File:Pietro_della_Vecchia_-_Rosamund_forced_to_drink_from_the_skull_of_her_father.jpg

156. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Brunhilda_of_Austrasia#/media/File:Brunhilda.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/Theodelinda#/media/File:Theodelinda_married_Agilulf_(detail).jpg; https://www.churchtimes.co.uk/articles/2017/22-december/books-arts/visual-arts/earthly-mother-s-love-in-monza

157. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Brunhild#/media/File:Brunhild_(Postkarte),_G._Bussiere,_1897.jpg és Wahl et al. 2014, 343, Abb. 1.

158. kép. Bóna–Nagy 2002, 34–189, Abb. 59, 1–4; B. Tóth–Wilhelm–Hajdrik 2022, 161–226, 150, 185, 234, 311. kép. Rácz–Koncz 2015, 398–431, VII/17 (Vágó Ádám fotója).

159. kép. Cseh 2005, 20, Abb. 3; B. Tóth–Wilhelm 2022, 63–80, 1. tábla, 2 (rekonstrukciós rajz: Boldog Zoltán); Bierbrauer, V.: *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. Vom Kaukasus bis nach Niederösterreich*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Abhandlungen Neue Folge, Band 131. München 2008, Taf. 30. 8; *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, Kat. 26–27. Fotó: Nagy I.; *I Goti.* Milano 1993, 194; A szentes-kökényzugi női viselet rekonstrukciója: http://www.szentesinfo.hu/cd/helyismeret/regeszet/html/oldal15.htm

160. kép. Bóna, I.: Szolnok–Szanda. In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidisches Gräberfeld am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae. Budapest 2002, Abb. 86, Abb. 88; B. Tóth–Wilhelm 2022, 63–80, 2. tábla 2–3; Masek–F. Kovács 2022, 33–52, 7. kép.

161. kép. Nagy 2002, 230, 6. kép 1, 231, 7. kép 3, 237, 11. kép; Rácz–Koncz 2015, 398–431, VII/17 (Vágó Ádám fotója).

162. kép. https://sirasok.blog.hu/2009/05/20/torz_koponyak és Miháczi-Pálfi 2019, 537–586.

163. kép. Vida, T.: Die Langobarden in Pannonien. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung.* Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 75, Abb. 2. Frithjof Spangenberg rajza; Bóna–Horváth 2009, Taf. 20, Abb. 184, Abb. 185, Abb. 187.

164. kép. Bóna–Horváth 2009, Taf. 182. 3–5, Taf. 184, Taf. 186. 1–4, Taf. 187. 4–5; Rácz–Koncz 2015, 398–431, 419, VII.3. kép (Vágó Ádám fotója).

165. kép. Bóna–Horváth 2009, 243, Taf. 8.

166. kép. B. Tóth–Sipos 2018, 477–490, 5. 15–17 kép (Sipos Enikő felvétele és rekonstrukciói).

167. kép. Bóna–Nagy 2002, Abb. 45; *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, Kat. 89, Fotó: Nagy I.; Bóna, I. –Horváth, J. B.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. Monumenta Germanorum Archeologica Hungariae Vol. 6. Monumenta Langobardica. Budapest 2009, Taf. 68, Taf. 50.

168. kép. Skriba–Sófalvi 2004, 13. kép.

169. kép. Cseh J.: Kutatások gepida települések régészeti nyomai után Kengyel területén (1990–1995). In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 62, 1–2. kép.

170. kép. Masek 2015, 431, 1. kép, 434, 4/2. kép, 435, 5/1. kép, 436, 6/1. kép.

171. kép: Geisler, H.: Haus und Hof der Franken. In: *Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg.: Wieczorek, A. – Périn, P. – von Welck, K. – Menghin, W. Mainz 1997, 769–785, Abb. 630.

172. kép. Hermann O.: *A magyar halászat könyve* 1–2. Budapest 1987, 490; Bóna–Nagy 2002, 291, Taf. 17; B. Tóth–Wilhelm–Hajdrik 2022, 161–226, 175. kép; B. Tóth–Wilhelm 2022, 63–80. 1. tábla 1. (Rekonstrukciós rajz: Booldog Zoltán) és 4. ábra (Fotó: Hajdrik Gabriella).

173. kép. Martin, M.: Die Menschen im Frühmittelalter. In: *Die Schweiz zwischen Antike und Mittelalter*. Hrsg.: Furger, A. Archäologie und Geschichte des 4. bis 9. Jahrhunderts (Archäologie und Kulturgeschichte der Schweiz 4). Zürich 1996, 210, Abb. 239; Rech, M.: Pferde: Reiter und ein Hirsch im altsächsischen Gräberfeld von Rullstorf, Kr. Lüneburg. In: *Pferdeopfer - Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausende. Begleitpublikation zur gleichnamigen Ausstellung*. Bremer Archäologische Blätter 4. Ed.: Rech, M. Bremen 2006. 118, Abb. 4.

174. kép. Szeniczey T. – Marcsik A. – Madai Á. – Hajdu T.: Válogatás a tiszapüspöki és tiszaugi gepida temetők embertani leleteiből (Selected anthropological finds from the Gepidic cemetery of Tiszapüspöki and Tiszaug). In: Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén. Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3. Szerk.: F. Kovács P. Szolnok 2022, 227–252, 329–330, 331, 334, 344–345. kép; Pap I. K.: Germán temető a Nyugat-Dunántúlon (German cemetery in west Pannon area) In: *Trendy a výsledky v biologických vedách a v edukácii biológie (Trendek és eredmények a biológiai kutatás és oktatás terén)*. Szerk.: Nagy M. – Poráčová, J. Komárno 2016, 22–27, 1. kép.

175. kép. Macdowall, S. – McBride, A.: *Germanic Warrior 236 – 568 AD*. Osprey Warrior Series 17. London 1996, 40.

176. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Anglo-Saxon_Lyre#/media/File:Sutton_Hoo_Lyre_reconstruction_BM_SHR_9.jpg

177. kép. Koncz–Tóth 2016, 164, Fig. 2. (Király András fotója)

178. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Nordendorf_Fibel_I._Runeninschrift.jpg és Looijenga 2003, 249.

179. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/T%C3%BDr#/media/File:Tyr_and_Fenrir-John_Bauer.jpg és Hedeager 2011, 206, Fig. 9, 10. H. Lange rajza Karl Hauck brakteátakatalógusa alapján.

180. kép. *Odin, Thor und Freyja. Skandinavische Kultplätze des 1. Jahrtausends n. Chr. und das Frankenreich. Eine Ausstellung des Archäologischen Museums Frankfurt und des Dänischen Nationalmuseums Kopenhagen*. Hrsg.: Holst, S. – Jørgensen, L. – Wamers, E. Frankfurt 2016, 47, Abb. 6, 49; Pesch 2007, 102.

181. kép. *Odin, Thor und Freyja. Skandinavische Kultplätze des 1. Jahrtausends n. Chr. und das Frankenreich. Eine Ausstellung des Archäologischen Museums Frankfurt und des Dänischen Nationalmuseums Kopenhagen.* Hrsg.: Holst, S. – Jørgensen, L. – Wamers, E. Frankfurt 2016, 24, Abb. 1; https://en.wikipedia.org/wiki/Opfermoor_Vogtei#/media/File:Kultstaette_5._Jh._n_Chr._Schiffsheiligtum.jpg

182. kép. *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 308, Kat. 112, 320, Kat 123; Bóna–Horváth 2009, Abb. 80.

183. kép. Haraszti L.: *Gepida amulettek a Kárpát-medencében*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Szeged 2011, Tábla I. 2, Tábla XXI. 3, Tábla II. 4, Tábla XI. 3. Haraszti László rajzai.

184. kép. Nagy 2007, Taf. 50. 1a, Taf. 52. 1e, Taf. 73. 1, Taf. 74. 2, 2a; Haselof 1981, Abb. 487.

185. kép. IK 1, 182. 1b, 182. 3a, 206b; IK 3, 559b.

186. kép. Nagy M.: Óbuda a népvándorlás korban. *Budapest Régiségei* 30 (1993) 5. kép.

187. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Codex_Argenteus#/media/File:Wulfila_bibel.jpg

188. kép. Heinrich-Tamáska 2012, pic. 8.

189. kép. A szerző saját felvétele.

190. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Saint_Remigius#/media/File:Saint_Remigius_binding_Medieval_Picardie_Museum.jpg

191. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Book_of_Kells#/media/File:KellsFol034rChiRhoMonogram.jpg

192. kép. Scholkmann, B.: Aus Holz und Stein. Der frühmittelalterliche Kirchenbau in Alamannien. In: *Alamannen zwischen Schwarzwald, Neckar und Donau: Begleitbuch zur Wanderausstellung*. Hrsg.: Ade, D. – Rüth, B. – Zekorn, A. Stuttgart 2008, 144–145.

193. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Bridei_I#/media/File:Saint_Columba_converting_the_Picts.jpg

194. kép. A kép a szerző illusztrációja. https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1867-0120-1

195. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Justin_II

196. kép. https://hu.wikipedia.org/wiki/I._Sigebert_frank_kir%C3%A1ly

197. kép. Milinković, M.: Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште. *(Gradina on mt Jelica. A fortified centre in 6th century Illyricum and a multilayered archaeological site)*. Gallery Of The Serbian Academy Of Sciences And Arts 140. Belgrade–Čačak 2017, Fig. 13, Fig. 37; Milinković 2008, 550, Abb. 20.

198. kép. Kiss 2001, Taf. 34, Taf. 36. Kölked-Feketekapu: Egy lelőhely története. Andics Bernadett rajza. https://mnm.hu/sites/default/files/kolkedi_lelohely.pdf

199. kép. Kiss 2001, Abb. 127, Taf. II. 1; Bodo, A. – Vida T. – Révész L.: *Reitervölker im Frühmittelalter. Hunnen – Awaren – Ungarn*. Stuttgart 2008, Abb. 20. Rajz: Ősi S.

200. kép. Kölked-Feketekapu: Egy lelőhely története. Sáfár Pál rekonstrukciós rajza. https://mnm.hu/sites/default/files/kolkedi_lelohely.pdf

201. kép. Dobos 2019, 132, Fig. 10.

202. kép. Dobos 2019, Fig. 6, Fig. 7.

203. kép. Bóna, I.: Kisköre–Pap tanya. In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidisches Gräberfeld am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae. Budapest 2002, 303, Taf. 29; Vida T.: A gepida továbbélés kérdése az avar kori Tiszavidéken. Die Fragen des Weiterlebens der Gepiden in der awarenzeitlichen Theißgegend. In: *Realtiones rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. 10. Főszerk.: Korom A. Budapest 2018, 553, 7. kép.

204. kép. A szerző saját illusztrációja.

205. kép. Bóna–Nagy 2002, 280–283, Taf. 6–9.

206. kép. 1. Jørgensen, A. N.: Kobbeå Grab 1 – ein reich ausgestattetes Grab der jüngeren germanischen Eisenzeit von Bornholm. *Studien zur Sachsenforschung* 7 (1991) 203–239, Fig. 5. 15, 18; 2: Böhner, K.: Das Grab eines fränkischen Herren aus Morken im Rheinland. In: *Neue Ausgrabungen in Deutschland*. Berlin 1958, 452–468, Abb. 17–18.

207. kép. Kocsis–Molnár 2021, 137–192, Fig. 4. 6. 19. és 47.

208. kép. A felvételt a Nordegard hagyományőrző egyesület és Németh Miklós bocsátotta rendelkezésemre. Ezúton is köszönöm segítségüket.

209. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Langobardenreich#/media/Datei:Alboin's_Italy-de.svg

210. kép. von Hessen, O.: *Die langobardische Keramik aus Italien*. Wiesbaden 1968, 23, 1; Bierbrauer, V.: Die Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 112, Abb. 3, 115, Abb. 5. 4, Abb. 6; Cornelia, R.: *Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra I. Katalog und Tafeln*. Ricerche di Archeologica Altomedievale e Medievale 31. Firenze 2005, 190, Taf. 8. 5, 191, Taf. 9, 285, Taf. 102.

211. kép. Bernacchia, R. – Paroli, L.: *La necropoli altomedievale di Castel Trosino. Bizantini e Longobardi nelle Marche*. Milano 1995, Tav. 42; Bierbrauer, V.: Die Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 120, Abb. 12. 1–3, 128, Abb. 20. 8. (Nocera umbra 17), 130, Abb 21.

212. kép. https://en.wikipedia.org/wiki/Longobards_in_Italy:_Places_of_Power_(568%E2%80%93774_ A.D.)#/media/File:Meister_von_Castelseprio_002.jpg https://en.wikipedia.org/wiki/Longobards_in_Italy:_Places_of_Power_(568%E2%80%93774_A.D.)#/media/File:Benevento,_chiesa_di_santa_sofia,_annuncio_a_zaccaria_

(particolare)_affresco_fine_VIII_inizio_IX_secolo.jpg https://it.wikipedia.org/wiki/Regno_longobardo#/media/File:Altare_del_duca_ratchis,_730-740,_cividale_museo_cristiano_2.jpg; Brogiolo, G. P.: Zur Stadtentwicklung in Italien unter den Langobarden. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 160, Abb. 4b. Benevento, Santa Sofia.

213. kép. https://de.wikipedia.org/wiki/Langobardenreich#/media/Datei:Aistulf's_Italy-de.svg

214. kép. Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште *(Gradina on Mt Jelica. A fortified centre in 6th century Illyricum and a multilayered archaeological site)*. Ed.: Milinković, M. Belgrade–Čačak 2017, 102, Kat. 32.

BIBLIOGRÁFIA

Írott források

Abrenuntiatio Saxonica: Capitularia regum Francorum. In: *Monumenta Germaniae Historia. Leges Toumus* 1. Ed.: Pertz, G. H. Hannoverae 1835, 19–20.

Ammianus Marcellinus: Ammianus Marcellinus: *Róma Története*. Ford.: Szepesy Gy. Jegyz. és utószó: Adamik T. Budapest 1993.

Beda venerabilis: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. Venerabilis Baedae opera historica 1. Ed.: Plummer, Ch. Oxford 1896.

Caesar, De bello Gallico: Caesar, C. Julius: *Bellum Gallicum*. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Ed.: Klotz, A. Leipzig 1932.

Cassiodorus, Variae: *Magni Aurelii Cassiodori Senatoris Variarum Libri Duodecim*. Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi Tomus 12. Ed.: Mommsen, T. Berlin 1898.

Cassius Dio: Cassius Dio: *Römische Geschichte*. Ford.: Veh, O. Zürich–München 1986.

DAI: Bíborbanszületett Konstantín: *A Birodalom kormányzása*. Ford.: Moravcsik Gy. Szeged 2003.

Edictus Rothari: Edictus Rothari. In: *Leges Langobardorum 643–866*. Ed.: Beyerle, F. Witzenhausen 1962², 2–159.

Ennodius: Rohr, Christian: *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius*. Monumenta Germaniae Historica Studien und Texte 12. Hannover 1995.

Eugippius, Vita Sancti Severini: *Eugippii Vita sancti Severini.* Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi 1,2. Ed.: Sauppe, H. Berlin 1877.

Gregorius Magnus, Dialogi: Ex Gregorii Magnii dialogorum libris. In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Ed.: Waitz, G. Hannover 1878, 524–540.

Historia Augusta: *Scriptores Historia Augusta*. Ed.: Hohl, E. Lipsae 1965.

Historia Langobardorum Codicis Gothani: Historia Langobardorum Codicis Gothani. In: *Monumenta Germaniae Historia Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Ed.: Waitz, G. Hannover 1878, 7–11.

Johannes Biclarensis: Iohannis Abbatis Biclarensis Chronica. Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi* 11. Ed.: Mommsen, T. Berlin 1894, 207–220.

Jónás 1999: *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és Közel-Kelet, IV–XV. század*. Szerk.: Sz. Jónás I. Budapest 1999.

Jordanes, Getica: Jordanes: Getica (De summa temporum vel origine actibusquegentis Gothorum). In: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 5. Ed.: Mommsen, T. Berlin 1882, 53–138.

Jordanes, Romana: De summa temporum vel origine actibusquegentis Romanorum. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi* 5. Ed.: Mommsen, T. Berlin 1882, 1–52.

Lex Salica: *Lex Salica*. Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum., Legum sectio I, Legum nationum Germanicarum tomus 4., pars 2. Eds.: Eckhardt, K. A. Hannover 1969.

Marcellinus Comes: *Marcellini V. C. Comitis Chronicon. Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi 11. Ed.: Mommsen, T. Berlin 1894, 37–108.

Marcus Aurelius, Elmélkedések: *Marcus Aurelius elmélkedései - Cassius Dio Cocceinas Marcus-életrajzával*. Ford.: Steiger K. Budapest 2016.

Maurikios, Stratégikon: Maurikios: *Das Strategikon des Maurikuos*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 18. Ed.: Dennis, G. T. – Gamillscheg, E. Wien 1981.

Menander Protektór: Blockley, R. C.: *The History of Menander the Guardsman*. Trans.: Blockley, R. C. ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17. Liverpool 1985.

Második merseburgi varázsráolvasás (Merseburger Zaubersprüche): Braune, W.: *Althochdeutsches Lesebuch. Bearbeitete durch Ernst A. Ebbinghaus*. Tübingen 1969, 86.

Olajos 2012: *Theophülaktosz Szimokattész: Világtörténelem*. Ford., bev., jegyz.: Olajos T. Magyar Őstörténeti Könyvtár 26. Budapest 2012.

Origo gentis Langobardorum: Origo gentis langobardorum In: *Monumenta Germaniae Historia Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Ed.: Waitz, G. Hannover 1878, 1–6.

Passio S. Sabae: Passio S. Sabae – The passion of St. Saba the Goth. In: Heather, P. – Matthews, J.: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool 1991, 102–110.

Paulus Diaconus, Historia Langobardorum: Pauli Historia Langobardorum. In: *Monumenta Germaniae Historia Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX.* Ed.: Waitz, G. Hannover 1878, 12–188.

Paulus Diaconus, Historia Romana: Paulus Diaconus: *Historia Romana*. Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Germanicum in usum scholarum 49. Ed.: Droysen, H. Berlini 1879.

Priskos, Frag.: Blockley, R. C.: *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. Liverpool 1981.

Prokopios, De Bello Gothico: Prokopios: *Gotenkriege*. Griechisch-Deutsch Übers.: Veh, O. München 1978.[2]

Prokopios, De Bello Persico: Prokopios: *Persenkriege*. Griechisch-Deutsch Übers.: Veh, O. München 1970.

Prokopios, De Bello Vandalico: Prokopios: *Vandalkriege*. Griechisch-Deutsch Übers.: Veh, O. München 1971.

Salvianus: *Salviani presbyteri Massiliensis libri qui supersunt*. Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissim 1. Ed.: Halm, K. Berlin 1877.

Tacitus, Annales: *Tacitus, Cornelis: Annales*. Ed.: Koestermann, E. Lipsiae 1952.

Tacitus, Germania: P. *Cornelii Taciti Libri qui supersunt. Tomus* 2*, fasc.* 2*, Germania, Agricola, Dialogus de oratoribus*. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Ed.: Koestermann, E. Lipsiae 1957.

Theophylaktos Simokattes: *The History of Theophylact Simocatta*. *An English Translation with Introduction*. Transl.: Michael and Mary Whitby. Oxford 1986.

Velleius Paterculus: Velleius Paterculus: *Róma története*. Ford. jegyz., utószó: Hoffmann Zs. Szeged 2007.

Verses Edda, Völundarkviða: *The Poetic Edda, Volume* 2*: Mythological Poems*. Ed. & trans.: Dronke, U. Oxford 1997, 241–330.

Szakirodalom

Adamik 2009: Adamik T.: *Római Irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Budapest 2009.

Ajbabin 2011: Ajbabin, A. I.: *Archäologie und Geschichte der Krim im Frühmittelalter*. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz 98. Mainz 2011.

Ajbabin–Chajredinova 2009: Ajbabin, A. I. – Chajredinova, E. A.: *Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe*. Monographien des Germanisches Zentralmuseums Mainz Band 83. Mainz 2009.

Albrecht 2003: Albrecht, S: *Geschichte der Großmährenforschung in den tschechischen Ländern und in der Slowakei.* Práce Slovanského Ústavu AV ČR 14. Praha 2003.

Allport 1999: Allport, G. W.: *Az előítélet*. Budapest 1999.

Alt 2018: Alt, K. W.: A múlt rekonstruálása a történeti genetika módszereivel. *Magyar Tudomány* 179:1 (2018) 101–114.

Alt et al. 2014: Alt, K. W. – Knipper, C. – Peters, D. – Müller, W. – Maurer, A.-F. – Kollig, I. – Nicklisch, N. – Müller, Ch. – Karimnia, S. – Brandt, G. – Roth, Ch. – Rosner, M. – Mende, B. G. – Schöne, B. R. – Vida, T. – Freeden, U. von: Lombards on the Move–An Integrative Study of the Migration Period Cemetery at Szólád, Hungary. *PLoS ONE* 9 (11): e110793.doi:10.1371/journal.pone.0110793

Amory 2003: Amory, P.: *People and Identity in Ostrogothic Italy 489–554*. Cambridge 2003.

Angenendt 2008: Angenendt, A.: *A kora középkor. A nyugati kereszténység 400-tól 900-ig*. Budapest 2008.

Arnold 2003: Arnold, C. J.: *An archaeology of the early Anglo-Saxon kingdoms*. London 2003.

Aspöck 2003: Aspöck, E.: Graböffnungen im Frühmittelalter und das Fallbeispiel der langobardenzeitlichen Gräber von Brunn und Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 87 (2003) 225–264.

Assmann 2004: Assmann, J.: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest 2004.

Aufleger 1997: Aufleger, M.: Beinarbeiten und Beinverarbeitung. In: *Die Franken: Wegbereiter Europas: vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben: (Austellung in Mannheim–Paris–Berlin: 1996-1997: Katalog-Handbuch)*. Hrsg.: Wieczorek, A. – Périn, P. – von Welck, K. – Menghin, W. Mainz 1997, 640–649.

B. Tóth 1987: B. Tóth Á.: A gepidák települési képe a Tisza–Maros–Körös közén. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica* 84 (1987) 3–9.

B. Tóth 1999: B. Tóth Á.: „Gothiscandza" –tól a Tisza vidékig. A gepidák eredete, vándorlása, korai régészeti emlékanyaga. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön.* Gyulai Katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 11–29.

B. Tóth 1999a: B. Tóth Ágnes: A szarvasi gepida fibula és köre. A szarvasi gepida leletek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 261–277.

B. Tóth 2005: B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005) 11–41.

B. Tóth 2006: B. Tóth Á.: *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4. Monumenta Gepidica. Budapest 2006.

B. Tóth 2016: B. Tóth Á.: A folyók és vízrendszer szerepe a magyar Alföld településtörténetében az 5–6. században. Az eddigi eredmények rövid áttekintése. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Szerk.: Révész L. – Szenthe G. Budapest 2016, 191–222.

B. Tóth 2018: B. Tóth Á.: Pliszírozott női ruhadarab a szentendrei langobard temetőben? A 43. sír leletegyüttesének vizsgálata. In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Szerk.: Korom A. Budapest 2018, 489–520.

B. Tóth 2019: B. Tóth, Á.: Traditions and innovation in fine metalwork in the Middle Danube region in the second half of the 5th and the early 6th centuries A.D. Once more on the ‚Szarvas' brooch group: new finds, new hypotheses. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70:1 (2019) 167–202.

B. Tóth 2021: B. Tóth Á.: Életmód a Kr. u. 5–6. századi magyar Alföldön: A folyók és a vízrendszer szerepe. A vízi közlekedés, szállítás, a halászat eszközei; a klímaváltozás hatása a település(szerkezet)re. In: *Évezredek a Közép-Tisza mentén–Kapcsolatok és Hálózatok. Konferenciakötet a 2019. október 17–18. elhangzott „Évezredek a Közép-Tisza mentén: kapcsolatok és hálózatok" című konferencia előadásaiból.* Szolnoki Régészeti Tanulmányok 2. Szerk.: F. Kovács P. – Kelemen A. – Tárnoki J. Szolnok 2021, 124–137.

B. Tóth–Sipos 2018: B. Tóth Á. – Sipos E.: Pliszírozott női ruha a szentendrei langobard temetőben? I. A textilmaradványok vizsgálata. In: *„Vadrózsából tündérsípot csináltam". Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. A Jósa András Múzeum Kiadványai 73. Szerk.: Almássy K. – Kulcsár V. – L. Nagy M. – L. Szőlősi K. Nyíregyháza 2018, 477–490.

B. Tóth–Wilhelm 2022: B. Tóth Á. – Wilhelm G.: Gepida kori temető a Tiszaug-Országúti bevágás nevű lelőhelyen (A cemetery at Tiszaug-Országúti bevágás from the Gepid period). In: *Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén.* Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3. Szerk.: F. Kovács P. Szolnok 2022, 63– 80.

B. Tóth–Wilhelm–Hajdrik 2022: B. Tóth Á. – Wilhelm G. – Hajdrik G.: Válogatás a tiszaugi gepida temető tárgyaiból (Selected finds from the Gepidic cemetery of Tiszaug). In: *Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén.* Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3. Szerk.: F. Kovács P. Szolnok 2022, 161–226.

Bálint 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.

Bálint 2006: Bálint Cs.: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok* 140 (2006) 277–347.

Bálint 2018: Bálint Cs.: A történeti genetika történeti relevanciájáról. *Magyar Tudomány* 179:1 (2018) 115–125.

Barabási-Albert 2011: Barabási-Albert L.: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest 2011.

Barbiera 2005: Barbiera, I.: *Changing Lands in Changing Memories. Migration and Identity during the Lombard Invasion*. Biblioteca di Archeologia Medievale 19. Firenze 2005.

Bărbulescu 2008: Bărbulescu, M.: *Mormântul princiar germanic de la Turda (Das germanische Fürstengrab von Turda)*. Publicariile Institutului de Studii Clasice 10. Cluj-Napoca 2008.

Barfield 1981: Barfield, T. J.: The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy. *Journal of Asian Studies* 41/1 (1981) 45–61.

Bartucz 1936: Bartucz L.: A kiszombori temető gepida koponyái. *Dolgozatok* 12 (1936) 178–204.

Beard 2018: Beard, M.: *S.P.Q.R. Az ókori Róma története*. Budapest 2018.

Beck 1998: Beck, H.: Probleme einer völkerwanderungszeitlichen Religionsgeschichte. In: *Die Franken und die Alamannen bis zur Schlacht bei Zülpich*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde Band 19. Hrsg.: Geuenich, D. New York–Berlin 1998, 475–488.

Becker 1973: Becker, A.: *Franks Casket: Zu den Bildern und Inschriften des Runenkästchens von Auzon*. Regensburg 1973.

Béhier 2003: Béhier, L.: *A Bizánci Birodalom intézményei*. Varia Byzantina 7. Budapest 2003.

Behm-Blancke 2003: Behm-Blancke, G.: *Heiligtümer der Germanen und ihrer Vorgänger in Thüringen. Die Kultstätte Oberdorla: Forschungen zum alteuropäischen Religions- und Kultwesen*. Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 38, 1. Stuttgart 2003.

Behrens 2012: Behrens, F.: Spuren vorchristlicher Religion im archäologischen Fundmaterial der Merowingerzeit aus Süddeutschland. In: *Wechsel der Religionen–Religion des Wechsels*. Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 4. Hrsg.: Krohn, N. – Ristow, S. Hamburg 2012, 193–222.

Bemann 2008: Bemann, J.: Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert – Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donauraum? In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 145–212.

Bendeguz 2009: Bendeguz, T.: Eliten und Schmiedegräber. Untersuchungen zu frühmittelalterlichen Gräbern mit Schmiedewerkzeugen im Rahmen des Eliteprojekts. In: *Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes. Studien zu Genese und Struktur von Eliten in Vor- und Frühgeschichtlichen Gesellschaften*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 82. Hrsg.: Egg, M. – Quast, D. Mainz 2009, 143–152.

Bierbrauer 1975: Bierbrauer, V.: *Die ostgotischen Grab-und Schatzfunde in Italien*. Spoleto 1975.

Bierbrauer 1994: Bierbrauer, V.: Archäologie und Gesichte der Goten vom 1.–7. Jahrhundert. *Frümittelalterliche Studien* 28 (1994) 51–171.

Bierbrauer 2008: Bierbrauer, V.: „Alboin adduxit Langobardos in Italia". Langobarden nach der Einwandergeneration: Verliert die Archäologie ihre Spuren im 7. Jahrhundert? In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. –Schmauder, M. Bonn 2008, 467–489.

Bierbrauer 2010: Bierbrauer, V.: Goten im Osten und Westen: Ethnos und Mobilität am Ende des 5. und in der 1. Hälfte des 6. Jahrhunderts aus archäologischer Sicht. *Kölner Jahrbuch* 43 (2010) 71–110.

Bierbrauer 2015: Bierbrauer, V.: Vom Schwarzmeergebiet bis nach Pannonien. Ethnische Interpretationsprobleme am Ende des 4. und in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts. In: *The Frontier World: Romans, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1–2 October 2010*. Romania Gothica 2. Hrsg.: Vida, T. Budapest 2015, 365–476

Biernacki 2012: Biernacki, A. B.: Early Byzantine Iron Helmets from Novae (the Diocese of Thrace). In: *Byzantine small finds in archaeological contexts*. Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul 15. Byzas. Eds.: Böhlendorf-Arslan, B. – Ricci, A. Istambul 2012, 91–104.

Bischop 2006: Bischop, D.: Das Pferd zwischen Aberglaube und Fürstenstolz bei den Germanen des Nordwestens. In: *Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und Reiten durch die Jahrtausende. Begleitpublikation zur gleichnamigen Ausstellung*. Bremer Archäologische Blätter 4. Ed.: Rech, M. Bremen 2006, 94–111.

Blankfeldt 2015: Blankenfeldt, R.: Fünfzig Jahre nach Joachim Werner: Überlegungen zur kaiserzeitlichen Kunst. In: *Bilddenkmäler zur germanischen Götter- und Heldensage*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 91. Hrsg.: Heizmann, W. – Oehrl, S. Berlin–Boston 2015, 9–82.

Bliujienė–Curta 2011: Bliujienė, A. – Curta, F.: Exotic lands, quixotic friends: Eastern Lithuania and the Carpathian Basin in the Late Antiquity and the early Middle Ages (c. 380 to c. 620). *Medieval Archaeology* 55 (2011) 28–64.

Bockmann 2014: Bockmann, R.: The Non-Archaeology of Arianism – What Comparing Cases in Carthage, Haïdra and Ravenna Can Tell Us about 'Arian' Churches. In: *Roman Heresy and Barbarian Creed*. Ed.: Berndt, M. G. – Steinacher, R. Farnham 2014, 201–218.

Bocsi 2016: Bocsi Zs.: A nádudvari gepidák nyomában. Egy többrétegű szarmata és gepida település feldolgozásának első lépései. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Szerk.: Révész L. –Szenthe G. Budapest 2016, 23–80.

Bollók 2017: Bollók, Á.: Christians, Christianity and the 'northern barbarians' in late antiquity and the early middle ages. In: *Dalle Steppe al Mediterraneo popoli, culture, integrazione. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Fondazioni e rituali funerari delle aristocrazie germaniche nel contesto mediterraneo, Cimitile e Santa Maria Capua Vetere 18-19 giugno 2015 - Atti del Convegno Internazionale di Studi, Oriente e Occidente fra tarda antichità e medioevo: popoli e culture dalle steppe al Mediterraneo, Cimitile e Santa Maria Capua Vetere 16-17 giugno 2016*. Eds.: Ebasnista, C. –Rotili, M. Napoli 2017, 423–442.

Bóna 1969: Eugippius: Vita Sancti Severini. A bevezető tanulmányt írta Bóna István, fordította az ELTE BTK Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 265–320.

Bóna 1974: Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest 1974.

Bóna 1986: Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története* 1. *A kezdetektől 1606-ig*. Szerk.: Makkai L. – Mócsy A. Budapest 1986, 159–188.

Bóna 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.

Bóna 1993a: Bóna I.: A langobardok. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–Gepidák–Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993, 102–115.

Bóna–Horváth 2009: Bóna, I. – Horváth, J. B.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. Monumenta Germanorum Archeologica Hungariae 6. Monumenta Langobardica. Budapest 2009.

Bóna–Nagy 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: Hódmezővásárhely-Kishomok. In: Bóna, I. –Nagy, M.: *Gepidisches Gräberfeld am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002, 34–189.

Bóna–Szabó 2002: Bóna, I. – Szabó, J. Gy.: Tarnaméra-Urak dűlője. In: Bóna, I. –Nagy, M: *Gepidisches Gräberfeld am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002, 240–242.

Borglotte 2013: Borglotte, M.: Eine langobardische „Wanderlawine" vom Jahr 568? Zur Kritik historiographischer Zeugnisse der Migrationsperiode. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 61:4 (2013) 293–310.

Borhy–Szabó 2015: Szabó M. – Borhy L.: *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak*. Bibliotheca Archaeologica. Budapest 2015.

Böhme 1994: Böhme, H. W.: Der Frankenkönig Childerich zwischen Attila und Aëtius. Zu den Goldgriffspathen der Merowingerzeit. In: *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburstag*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte Band 16. Hrsg.: Dobiat, C. Marburg 1994, 69–110.

Brandt 2006: Brandt, H.: *Az ókor alkonya. A kései Római Birodalom története*. Budapest 2006.

Brather 2000: Brather, S.: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgesichtlichen Archäologie. *Germania* 78:1 (2000) 139–177.

Brather 2004: Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen, Alternativen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde Band 42. Berlin–New York 2004.

Brather 2004a: Brather, S.: Kleidung und Identität im Grab. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheim zur Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 32 (2004) 1–58.

Brather 2008: Brather, S.: Kleidung, Bestattung, Ritual. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter. In: *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 57. Hrsg.: Brather, S. Berlin–New York 2008, 237–273.

Brather 2014: Brather, S.: Anfang und Ende der Reihengräberfelder. Der Wandel von Bestattungsformen zwischen Antike und Mittelalter. In: *Antike im Mittelalter: Fortleben, Nachwirken, Wahrnehmung. 25 Jahre Forschungsverbund Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends in Südwestdeutschland*. Archäologie und Geschichte 21. Hrsg.: Brather, S. Ostfildern 2014, 217–234.

Brather-Walter–Brather 2012: Brather-Walter, S. – Brather, S.: Repräsentation oder Religion? Grabbeigaben und Bestattungsrituale im frühen Mittelalter. In: *Wechsel der Religionen – Religion des Wechsels*. Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 4. Hrsg.: Krohn, N. – Ristow, S. Hamburg 2012, 121–144.

Bratož 2002: Bratož, R.: Die Beziehungen zwischen den ethnischen und konfessionellen Gruppen (Katholiken, Arianer, Heiden) im Ostalpen-und Mitteldonauraum im Lichte der schriftlichen Quellen. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*. Spisy Archeologického Ústavu av cr Brono. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 73–94.

Bringmann 1989: Bringmann, K.: Topoi in der taciteischen Germania. In: *Beiträge zum Verständnis der Germania* 1. Hrsg.: Jahnkuhn, H. – Timpe, D. Göttingen 1989, 59–78.

Brown 1999: Brown, P.: *Az európai kereszténység kialakulása*. Budapest 1999.

Brunšmid 1924: Brunšmid, J.: Die Münzen des Gepidenkönigs Kunimund. *Numismatische Zeitschrift* 17 (1924) 1–5.

Bubnó 2013: Bubnó H.: Rómaiak vagy barbárok? Akkulturáció és kultúramegőrzés a barbár államokban, különös tekintettel az afrikai Vandál Királyságra. *Orpheus Noster* 5 (2013/2) 15–29.

Bugarski–Ivanišević 2018: Bugarski, I. – Ivanišević, V.: Sixth-century foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a social context. In: *Vivere Militare Est. From populos to emperors - Living on the frontier* 1. Eds.: Korać, M. – Golubović, S. – Mrđić, N. Belgrade 2018, 291–332.

Bugarski–Ivanišević 2018a: Bugarski, I. – Ivanišević, V.: Transformation of burial space in the cities of Northern Illyricum during the Late Antiquity. *Antaeus* 35/36 (2018) 91–118.

Bulas 2020: Bulas, J.: Friend or Foe? The political relations between inhabitants of the Upper Tisza region and the Roman Empire at the end of the 2nd and the 3rd century AD, in the light of archaeological and historical sources. In: *Experiencing the Frontier and the Frontier of Experience: Barbarian perspectives and Roman strategies to deal with new threats*. Archaeopress Roman Archaeology 76. Ed.: Rubel, A. – Voß, H. U. Oxford 2020, 37–55.

Castritius 1995: Castritius, H.: Barbari-antiqui barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Südostnoricums und Südpannoniens in der Spätantike (Ende des 4. bis Mitte des 6. Jarhunderts n. Chr.). *Frühmittelalterliche Studien* 29 (1995) 72–85.

Çetinkaya 2009: Çetinkaya, H.: An Epitaph of a Gepid king at Vefa Kilise Camii in Istambul. *Revue des Études de Byzantines* 67 (2009) 225–229.

Chajredinova 2010: Chajredinova, E.: Byzantinische Elemente in der Frauentracht der Krimgoten im 7. Jahrhundert. In: *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter* 3. *Peripherie und Nachbarschaft.* Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 84:3. Hrsg.: Daim, F. – Drauschke, J. Mainz 2010, 59–94.

Chrysos 2006: Chrysos, E.: Bizánci diplomácia 300–800: eszközök és célok. In: *A bizánci diplomácia*. Varia Byzantina 11. Szerk.: Franklin, S. – Shepard, J. Budapest 2006, 39–58.

Croke 1982: Croke, B.: Mundo the Gepid: from Freebooter to Roman General. *Chiron* 12 (1982) 125–135.

Curta 2001: Curta, F.: *The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge studies in medieval life and thought. Fourth series. Cambridge 2001.

Curta 2021: Curta, F.: *The long sixth century in Eastern Europe*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 72. Leiden–Boston 2021.

Cseh 1987: Cseh J.: Régészeti-topográfiai adatok Kengyel határának középkori településtörténetéhez. *Múzeumi Levelek* 55–56 (1987) 28–54.

Cseh 2000: Cseh J.: Gepida ház szövőszék helyével Szolnok-Zagyvapartról. A szerkezet nyomai az 5–6. századi Kelet-Kárpát-medencében. *A Jászberényi Jász Múzeum Évkönyve* 1975–2000 (2000) 91–111.

Cseh 2005: Cseh, J.: Szolnok–Zagyva-part, Törökszentmiklós–Batthyány u. 54/A. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Hrsg.: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – Nepper, M. I. – Simonyi, E. Budapest 2005, 18–33, 40–45.

Cseh 2007: Cseh J.: Újabb régészeti ásatás Kengyel-Kiss-tanyánál (2003 – a harmadik gepida ház föltárása). *Tisicum* 16 (2007) 345–375.

Daim–Mehofer–Bendeguz 2005: Daim, F. – Mehofer, M. – Tobias, B.: Die langobardischen Schmiedengräber aus Poysdorf und Brno. Fragen, Methoden, erste Ergebnisse. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Hrsg.: Pohl, W. – Erhart, P. Wien 2005, 200–224.

de Vingo 2008: De Vingo, P.: From farmers to warriors and conquerors. Acomparison of Longobard ethnogenetic development and archaeological data. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 59 (2008) 277–311.

de Vries 1970: de Vries, J.: *Altgermanische Religionsgeschichte (2. Bände)*. Berlin 1970.[3]

Delogu 2004: Delogu, P.: Rothari király törvényei és a 7. századi langobard társadalom. *Aetas* 19:2 (2004) 22–40.

Demo 1994: Demo, Ž.: *Ostrogothic coinage from collections Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina*. Situla 32. Ljubljana 1994.

Deppert-Lippitz 2007: Deppert-Lippitz, B.: Überlegungen zur goldenen Zwiebelknopffibel aus dem gepidischen Fürstengrab Apahida I. *Annales Universitatis Apulensis Series Historica* 11/1 (2007) 28–43.

Dick 2008: Dick, S.: *Der Mythos vom „germanischen" Königtum: Studien zur Herrschaftsorganisation bei den germanischsprachigen Barbaren bis zum Beginn der Völkerwanderungszeit*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 60. Berlin 2008.

Dick 2014: Dick, S.: Der römische Einfluss auf die Gesellschaftsentwicklung bei den germanischen gentes. Zum Verhältnis von Kriegertum und Herrschaftsorganisation. In: *Antike im Mittelalter: Fortleben, Nachwirken, Wahrnehmung. 25 Jahre Forschungsverbund Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends in Südwestdeutschland*. Archäologie und Geschichte 21. Hrsg.: Brather, S. Ostfildern 2014, 143–152.

Diculescu 2022: Diculescu, C.: *Die Gepiden. Forschungen zur Geschischte Daziens im frühen Mittelalter und zur Forgeschichte des Rumänischen Volkes* 1. Halle 1922.

Dobesch 1994: Dobesch, G.: Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege. In: *Markomannenkriege. Ursache und Wirkungen*. Spisy Archeologického Ústavu av cr Brono 1. Hrsg.: Friesinger, H. – Tejral, J. – Stuppner, A. Brno 1994, 67–125.

Dobiat 1997: Dobiat, C.: Die Jagd in merowingischer Zeit. In: *Die Franken. Les Francs. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg.: Wieczorek, A. – Périn, P. – von Welck, K. – Menghin, W. Mainz 1997, 720–722.

Dobos 2010: Dobos A.: Az erdélyi soros temetők lovastemetkezései. In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Szerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2010, 377–404.

Dobos 2014: Dobos, A.: Plunder or Ritual? The Phenomenon of grave reopening in the row-grave cemeteries from Transylvania (6th-7th centuries). *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 18/2 (2014) 135–162.

Dobos 2019: Dobos, A.: On the edge of the Merovingian culture. Row-grave cemeteries in the Transylvanian Basin in the 5th–7th centuries. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 111–142.

Dobos et al. 2021: Dobos, A. – Gál, S. Sz. – Kelemen, I. – Neparáczki, E.: 5th-Century Burials from Sângeorgiu De Mureș-Kerekdomb (Mureș County, Romania). In: *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period. Extended, annotated proceedings of the international conference organised by the Hungarian National Museum and the Eötvös Loránd University, Budapest, June 6–8, 2019*. Eds.: Rácz, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 327–360.

Drauschke 2011: Drauschke, J.: *Zwischen Handel und Geschenk. Studien zur Distribution von Objekten, aus dem Orient, aus Byzanz und aus Mitteleuropa im östlichen Merovingerreich*. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends Band 14. Freiburg 2011.

Drinkwater 2007: Drinkwater, J. F.: *The Alamanni and Rome 213–496. Caracalla to Clovis*. Oxford–New York 2007.

Droberjar 2009: Droberjar, E.: Contributions to the History and Archaeology of the Maroboduus Empire. In: *Mitteleuropa zur Zeit Marbods. 19. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum*. Hrsg.: Salač, V. – Bemmann, J. Praha–Bonn 2009, 81–106.

Dumézil 1992: Dumézil, G.: *Mythes et Dieux des Indo-Européens (textes réunis et présentés par Hervé Coutau-Bégarie)*. Flammarion, 1992.

Düwel 1992: Düwel, K.: Runes als magische zeichen. In: *Das Buch als magisches und als Repräsentationsobjekt*. Wolfenbütteler Mittelalter Studien 5. Hrsg.: Ganz, P. Wiesbaden 1992, 87–100.

Eckhardt 1940: Eckhradt S.: Attila a mondában. In: *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gy. Budapest 1940, 143–216.

Effros 2003: Effros, B.: *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*. Berkeley 2003.

Ellegård 1987: Ellegård, A.: Who were the Eruli? *Scandia* 53 (1987) 5–34.

Elschek 2012: Elschek, K.: Sekundäre Romanisierung der Germanen an der unteren March im Limesvorfeld von Carnuntum und ein neues germanisches Fürstengrab der „Lübsow-Gruppe“ aus Zohor. *Archaeologica Austriaca* 96 (2012) 71–94.

Elschek 2017: Elschek, K.: *Bratislava-Dúbravka. Im 1. bis 4. Jahrhundert n. Chr. Germanischer Fürstensitz mit römischen Bauten und die germanische Besiedlung*. Archaeologica Slovaca Monographiae 29. Nitra 2017.

Ennen 1994: Ennen, E.: *Frauen im Mittelalter*. München 1994.

Faber 2014: Faber, E.: *Von Ulfila bis Rekkared. Die Goten und ihr Christentum*. Potsdamer altertumswissenschaftliche Beiträge 51. Stuttgart 2014.

Fanning 1981: Fanning, S. C.: Lombard Arianism Reconsidered. *Speculum* 56/2 (1981) 241–258.

Farkas–Gennari–Vida 2019: Farkas, Z. – Gennari, A. – Vida, I.: Coin from the Gepidic period cemetery of Berettyóújfalu, Hungary. The cross series of the Sirmium Group. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 589–602.

Fehr 2010: Fehr, H.: *Germanen und Romanen im Merowingerreich*. Ergänzungsbände zum Reallexikon des Germanischen Altertumskunde Band 68. Berlin–New York 2010.

Feuchter 2018: Feuchter, J.: A genetika kihívása és a történettudomány. *Magyar Tudomány* 179:1 (2018) 126–132.

Finály 1889: Finály H.: Az apahidai lelet. *Archaeologiai Értesítő* 9 (1889) 403–423.

Frölich 2008: Fröhlich, T.: The Study of the Lombards and the Ostrogoths at the German Archaeological Institute of Rome, 1937–1943. In: *Archaeology and National Identity in Italy and Europe 1800–1950*. Eds.: de Haan, N. – Eickhoff, M. – Schwegman, M. Turnhout 2008, 183–213.

Galamb 2010: Galamb Gy.: Korszakolás és narratívák: a középkor esete: rövid esszé. *Aetas* 25/4 (2010) 81–88.

Galamb 2016: Galamb Gy.: Harc Rómáért - a Busta Gallorum-i csata (552). In: *Elfeledett háborúk: középkori csaták és várostromok, 6–16. század*. Szerk.: Pósán L. – Veszprémy L. Budapest 2016, 11–30.

Gáll 2019: Gáll E.: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemszögéből*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 2. Budapest 2019.

Gáll 2022: Gáll E.: „Az avar honfoglalás s ami utána következett”. A perifériikus Erdélyi-medence és az „avarizáció” kultúrszociológiai jelensége (6–7. század). Módszertani megjegyzések („The avar conquest and what followed”. The cultural sociological phenomenon of the „avarisation” and the peripheral Transylvanian basin (6th–7th centuries). Methodological observations). In: *Hadak útján. A népvándorláskor kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.1. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.1 Főszerk.: Türk A. Budapest 2022, 325–368.

Gáll et al. 2017: Gáll E. – Dobos A. – Petruț D. – Kapcsos N. – Wanek F. – Piroska E. – Nagy Sz. – Iván A.: *„Daciától Ultrasilvaniáig”. A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai (3/4–12/13. század)*. Kolozsvár 2017.

Gáll–Mărginean–Peter 2019: Gáll E. – Mărginean, F. – Peter, S.: A jelképek értelmezéséről: Keresztforma egy Pécskán feltárt sír agyagedényén. *Magyar Régészet* 2019 tél, 27–34.

Geary 2014: Geary, P. J.: A barbár inváziók történeti-genetikai újraértelmezése. *Magyar Régészet* 2014 ősz, 1–7.

Geary 2014a: Patrick, J. G.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest 2014.

Gebühr 1974: Gebühr, M.: Zur Definition älterkaiserzeitlicher Fürstengräber vom Lübsow-Typ. *Prähistorische Zeitschrift* 49 (1974) 82–128.

Gennari 2019: Gennari, A.: The "Sirmium group": about the so-called Gepids siliquae with a specific catalogue 2nd edition. *Acta Numismatica Hungarica* 1 (2019) 63–251.

Gennari 2021: Gennari, A.: Imitation and revival of the Byzantine coinage: The Byzantines and "the others" – I Bizantini e "gli altri." In: *Byzantine Coinage in the East* 3. Eds.: D'Andrea, A. – Andreani, C. Acquaviva Picena 2021, 380–475.

Gibbon 1794: Gibbon, E.: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Vol. I, 1776; Vols. II, III, 1781; Vols. IV, V, VI. London 1788–1789.

Gindele 2020: Gindele, R.: *The Gepidic settlement and cemetery from Carei-Bobald*. Nyíregyháza–Satu Mare 2020.

Gînguță et al. 2022: Gînguță, A. – Kovács, B. – Tihanyi, B. – Maár, K. – Schütz, O. – Maróti, Z. – Varga, G. I. B. – Kiss, A. P. – Stanciu, I. – Török, T.; et al.: Maternal Lineages of Gepids from Transylvania. *Genes* 2022 (13) 563. https://doi.org/10.3390/genes13040563

Glad 2012: Glad, D.: The empire's influence on barbarian elites from the Pontus to the Rhine (5th–7thcenturies): A case study of lamellar weapons and segmental helmet. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Collége de France CNRS Centre de Recherche D'Histoire et Civlisation de Byzance. Monographies 36. Eds.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris–Beograd 2012, 349–362.

Glob 1969: Glob, P. V.: *The bog people. Iron-age man pereserved*. Ithaca–New York 1969.

Godłowski 1970: Godłowski, K.: *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków 1970.

Godłowski 1992: Godłowski, K.: Die Przeworsk-Kultur. In: *Beiträge zum Verständnis der Germania* 2. Hrsg.: Jahnkuhn, H. – Timpe, D. Göttingen 1992, 9–90.

Gomolka-Fuchs 1999: Gomolka-Fuchs, G.: Gläser der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien. In: *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur: Akten des internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995 (zum Gedenken an Kazimierz Godłowski, 9. 12. 1934 - 9. 7. 1995)*. Römisch-Germanische Kommission, Eurasien-Abteilung. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2. Hrsg.: Gomolka-Fuchs, G. Bonn 1999, 129–142.

Gračanin 2016: Gračanin, H.: Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' Variae. *Millennium-Jahrbuch* 13 (2016) 211–274.

Gračanin–Skrgulja 2014: Gračanin, H. – Škrgulja, J.: The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia. *Acta Archaeologica Carpathica* 49 (2014) 165–206.

Grimm 1875–1878: Grimm, J.: *Deutsche Mythologie*. Wiesbaden 1875–1878.

Gróf 2016: Gróf P.: Hunkori aranytárgy a visegrád-gizellamajori későrómai erődből. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Főszerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2016, 137–145.

Gróf–Gróh 2011: Gróf P. – Gróh D.: *Visegrád római kori emlékei*. Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 4. Visegrád 2011.

Gulyás et al. 2019: Gulyás, B. – Rácz, Zs. – Bajnok, K. – Gait, J.: A solitary 5th century burial from Szilvásvárad-Lovaspálya, North-East Hungary. In: *Kollaps–Neuordnung–Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 431–458.

Hajdú et al. 2022: Szeniczey T. – Marcsik A. – Madai Á. – Hajdu T.: Emberi maradványok Tiszapüspöki és Tiszaug gepida kori temetőiből (Human remains from two Gepidic period cemeteries at Tiszapüspöki and Tiszaug).

In: *Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén.* Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3. Szerk.: F. Kovács P. Szolnok 2022, 85–96.

Hajnal 2012: Hajnal Zs.: A Kölked-feketekapui 'A' es 'B' temetők együttes értékelése. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Ed.: Vida, T. Budapest 2012, 607–644.

Hakenbeck et al. 2017: Hakenbeck, S. E. – Evans, J. – Chapman, H. – Fóthi, E.: Practising pastoralism in an agricultural environment: An isotopic analysis of the impact of the Hunnic incursions on Pannonian populations. *PLoS ONE* 12 (3): e0173079. doi:10.1371/journal.pone.0173079

Halmágyi 2014: Halmágyi M.: *Mi és ők. Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján*. Szeged 2014.

Halsall 1992: Halsall, G.: The origins of the Reihengräberzivlisation. Fourty years on. In: *Fifth-century Gaul: A Crisis of Identity?* Eds.: Drinkwater, J. – Elton, H. Cambridge 1992, 196–207.

Halsall 2003: Halsall, G.: *Warfare and society in the barbarian West, 450–900*. London–New York 2003.

Halsall 2008: Halsall, G.: Gräberfelduntersuchungen und das Ende des römischen Reiches. In: *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 57. Hrsg.: Brather, S. Berlin–New York 2008, 103–117.

Haramza–Thiele 2015: Haramza M. – Thiele Á.: Díszítő kovácshegesztés nyomai az 5. századi Kárpát-medencében. In: *Hunok a történelemben és a hagyományokban*. TITE könyvek 9. Szerk.: Fehér B. – Galambos I. Budapest 2015, 63–74.

Hardt 2011: Hardt, M.: Königstöchter – Konkubinen – Hausherrinnen. Gesellschaftliche Stratiizierungen weiblicher Mitglieder der merowingerzeitlichen Oberschicht anhand schriftlicher Quellen. In: *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte. Female Elite in Protohistoric Europe*. Hrsg.: Quast, D. Mainz 2011, 7–14.

Hardt 2015: Hardt, M.: Childerich I. in den historischen Quellen. In: *Das Grab des fränkischen Königs Childerich in Tournai und die Anastasis Childerici von Jean-Jacqueschifflet aus dem Jahre 1655*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 129. Hrsg.: Quast, D. Mainz 2015, 217–226.

Härke 2011: Härke, H.: Anglo-Saxon immigration and ethnogenesis. *Medieval Archaeology* 55 (2011) 1–28.

Härke 2012: Härke, H.: Die Entstehung der Angelsachsen. In: *Altertumskunde – Altertumswissenschaft – Kulturwissenschaft. Erträge und Perspektiven nach 40 Jahren Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Reallexikon der germanischen Altertumskunde Ergänzungsbände 77. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin–Boston 2012, 429–458.

Haseloff 1981: Haselof, G.: *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit* 1–3. Berlin–New York 1981.

Hauck 1980: Hauck, K.: Gott als Arzt: Eine exemplarische Skizze mit Text- und Bildzeugnissen aus drei verschiedenden Religionen zu Phänomenen und Gebärden der Heilung. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten XIV. In: *Text und Bild: Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit*. Hrsg.: Meier, C. – Ruberg, U. Wiesbaden 1980, 19–62.

Heather 1996: Heather, P.: *The Goths*. The peoples of Europe. Oxford 1996.

Heather 2005: Heather, P.: *Fall of Roman Empire. A new history of Rome and the Barbarians*. Oxford 2005.

Heather 2011: Heather, P.: *Invasion der Barbaren. Die Entstehung Europas im ersten Jahrtausend nach Christus*. Übers.: Jendricke, B. – Seu, R. – Wollermann, T. Stuttgart 2011.

Hedeager 2011: Hedeager, L.: *Iron age myth and materiality. An archaeology of Scandinavia ad 400–1000*. London–New York 2011.

Heinrich-Tamáska 2012: Heinrich-Tamáska, O.: Fortleben, Abbruch und Neuanfang: Spuren des Christentums in Pannonien im 4.–9. Jahrhundert. In: *Christianisierung Europas: Entstehung. Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund. Internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch-Gladbach*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Krohn, N. – Ristow, S. Regensburg 2012, 213–238.

Heizmann 2015: Heizmann, W.: Das adventus-Motiv auf dem langen Horn von Gallehus (1639). In: *Bilddenkmäler zur germanischen Götter- und Heldensage*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 91. Hrsg.: Heizmann, W. – Oehrl, S. Berlin–Boston 2015, 83–120.

Henning 2009: Henning, J.: Revolution or relapse? Technology, agriculture and early medieval archaeology in Germanic central Europe. In: *The Langobards before the Frankish conquest: an ethnographic perspective*. Studies in historical archaeoethnology 8. Eds.: Ausenda, G. – Delogu, P. Woodbridge 2009, 149–173.

Herman 1887: Herman O.: *A magyar halászat könyve*. Budapest 1887.

Hilberg 2009: Hilberg, V.: *Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Band 9:2. Neumünster 2009.

Hóman 1916: Hóman B.: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest 1916.

Hoppál 2021: Hoppál M.: Mítosz: kép és szöveg. In: *Mítosz és történelem*. Mítosz és történelem könyvek 1. Szerk.: Hoppál M. – Szabados Gy. Budapest 2021, 357–394.

Horedt–Protase 1972: Horedt, K. – Protase, D.: Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). *Germania* 50 (1972) 174–220.

Horváth 2012: Horváth E.: Egy „mediterrán" övcsat Rákóczifalva-Kastélydombról. A műhelykérdés archaeometriai megközelítése. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 319–342.

Horváth 2013: Horváth, E.: Gemstone and glass inlaid fine metalwork from the Carpathian Basin: the Hunnic and Early Merovingian Periods. *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3.* 1 (2013) 275–302.

Horváth–Bendő 2011: Horváth, E. – Bendő, Zs.: Provhenanche study on a collhection of looshe garnhets from a Ghepidicpheriod gravhe in Northheast Hungary. *Archeometriai Műhely* 8/1 (2011) 17–32.

Horváth–Mozgai–Bajnóczi 2019: Horváth, E. – Mozgai, V. – Bajnóczi, B.: Pure gold with poor workmanship. Some unusual pieces of polychrome metalwork from the 5th-century Carpathian Basin. *Archeometriai Műhely* 16:1 (2019) 43–56.

Hudák 2005: Hudák K.: Hitszegő gótok? Avagy hogyan puskázták el a rómaiak a germán hitttérítést. *Ókor* 2005:1 (2005) 55–64.

Hudák 2019: Hudák, K.: *Methodological Introduction to the Pannonian Early Christian Church History through the Last Fifty Years of Pannonia (374–456)*. Center for Ecclesiastical Studies. Pécs 2019.

Hullám 2011: Hullám D.: A Przeworsk-kultúra hamvasztásos temetkezéseinek időrendi vizsgálata a Kárpát-medence északkeleti részén. In: *Hadak Útján XX. A Népvándorláskor Fiatal kutatóinak XX. Összejövetelének konferencia-kötete. Budapest–Szigethalom 2010. október 28-30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 83–97.

Hutterer 1986: Hutterer M.: *A germán nyelvek*. Budapest 1986.

IK 1–3: Hauck, K. – Lange, H. – von Padberg, L. (Hrsg.): *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit Ikonographischer Katalog* 1–3: Münstersche Mittelalterschriften 24.1.3.–24.3.2. München 1985–1989.

Ilkjær 2002: Ilkjær, J.: *Illerup Ådal. Ein archäologischer Zauberspiegel*. Moesegard 2002.

Istvánovits 1999: Istvánovits, E.: Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag – a settlement of the 5th century. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 41 (1999) 173–254.

Istvánovits 2000: Istvánovits, E.: Völker im nördlichen Theisstal am Vorabend der Hunnenzeit. In: *Gentes, reges, Rom. Auseinandersetzung–Annerkennung–Anpassung*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 16. Hrsg.: Bouzek, J. – Friesinger, H. – Pieta, K. – Komoróczy, B. Brno 2000, 197–208.

Istvánovits–Kulcsár 1999: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian and Germanic people at the upper Tisza region and south Alföld at the beginning migration period. In: *L'occident romain et leurope centrale au debut des grandes migrations*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 13. Hrsg.: Tejral, J. –Pilet, C. – Kazanski, M. Brno 1999, 67–94.

Istvánovits–Kulcsár 2018: Istvánovits E. – Kulcsár V.: *„...Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent." Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. A Jósa András Múzeum Kiadványai 74. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 5. Nyíregyháza–Szeged 2018.

Istvánovits–Kulcsár 2021: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: The "argumentum ex silentio": A possible new approach in the research of the Hun period. In: *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in*

the European Hun period. Extended, annotated proceedings of the international conference organised by the Hungarian National Museum and the Eötvös Loránd University, Budapest, June 6–8, 2019. Eds.: Rácz, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 435–448.

Ivanišević 2010: Ivanišević, V.: Caričin Grad – The fortifications and the intramural housing in the lower town. In: *Byzanz–das Römerreich im Mittelalter* 2,2. *Schauplätze*. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseums 84:2. Hrsg.: Daim, F. –Drauschke, J. Mainz 2010, 1–29.

Ivanišević–Kazanski 2007: Ivanišević, V. – Kazanski, M.: Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum. *Starinar* 57 (2007) 113–135.

Ivanišević–Kazanski–Mastykova 2006: Ivanišević, V. – Kazanski, M. – Mastykova, A.: *Les Nécropoles de Viminacium à l'époque des grandes migrations*. Collège de France – CNRS Centre de Recherche D'Histoire et Civlisation de Byzance Monographies 22. Paris–Beograd 2006.

Iván–Ölvecky 2014: Iván R. – Ölvecky R.: Germán települések a közép Duna menti római határvidéken. In: *Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete*. Szerk.: Balázs P. Szombathely 2014, 205–220.

Jahnkuhn 1966: Jankuhn, H.: Archäologische Bemerkungen zur Glaubwürdigkeit des Tacitus in der Germania. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen* 10 (1966) 409–426.

Jarnut 1982: Jarnut, J.: *Geschichte der Langobarden*. Suttgart–Berlin–Köln–Mainz 1982.

Jarnut 2004: Jarnut, J.: Germanisch: Plädoyer für die Abschaffung eines obsoleten Zentralbegriffes der Frühmittelalterforschung. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8. Hrsg.: Pohl, W. Wien 2004, 107–113.

Jarnut 2009: Jarnut, J.: Der langobardische Staat. In: *Das frühmittelalterliche Staat*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 16. Hrsg.: Pohl, W. – Weiser, V. Wien 2009, 23–30.

Johne 2008: Johne, K.-P.: Die Langobarden in den Schriftuellen bis zu den Markomannenkriegen. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. –Schmauder, M. Bonn 2008, 43–50.

Joos 1997: Joos, R.: Adam, Arminius und Hermann in der Schule. Lehrplan und Schulbuch bestimmen den Unterricht. In: *Die Alamannen. Austellungskatalog*. Hrsg.: Archäologischen Landesmuseum von Baden-Würtenberg. Stuttgart 1997, 31–36.

Jørgensen 1999: Jørgensen, A. N.: *Waffen und Gräber. Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/530 bis 900 n. Ch*r. Nordiske Fortidsminder Serie B Volume 17. København 1999.

Kaczanowski–Radzińska-Nowak 2013: Kaczanowski, P. – Radzińska-Nowak, J.: The Huns on Polish lands – an attempt to summarise. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 55 (2013) 431–450.

Kazanski 2012: Kazanski, M.: Radaigaise et la fin de la civilisation de Černjahov. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Collége de France CNRS Centre de Recherche D'Histoire et Civlisation de Byzance. Monographies 36. Eds.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris–Beograd 2012, 381–391.

Kazanski 2013: Kazanski, M.: Les fibules Germaniques Danubiennes dans le contexte Slave (VI e siècle). *Archeologie Moldovei* 36 (2013) 105–118.

Kehne 2009: Kehne, P.: Rom in Not. Zur Geschichte der Markomannenkriege. In: *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt. Varusschlacht im Osnabrücker Land – Museum und Park Kalkriese*. Hrsg.: vom LWL-Römermuseum/Museum und Park Kalkriese/Landesverband Lippe. Stuttgart 2009, 98–108.

Keresztes 2014: Keresztes N. N.: Fegyveres langobardok Magyarországon I. Típusok és fegyverkombinációk. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája. 1.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Szerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2015, 469–498.

Keresztes–Kiss 2017: Keresztes N. N. – Kiss P. A.: „Harci ingem ki hasítja? Ki háborítja álmom?", avagy léteztek-e gepida és langobard fegyveres nők a Kárpát-medencében? *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Új folyam* 4 (2017) 41–67.

Kidd 1990: Kidd, D.: Gilt-Silver and Garnet-Inlaid sheath fittings from Hungary. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 20 (1990) 125–127.

Kim 2016: Kim, H. J.: *The Huns*. London 2016.

Király 2012: Király E.: *A gepida és langobard soros temetők gyermeksírjai a Kárpát-medencében*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2012.

Király 2020: Király E.: Az avar gyermeksírok jellemzői néhány temető adatai alapján. In: *Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei – Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7. Szerk.: Bíró Gy. – Pintér-Nagy K. – Szebenyi T. Szeged 2020, 283–316.

Kiss 1979: Kiss, A.: Das Gräberfeld und die Siedlung der awarenzeitlichen germanischen Bevölkerung von Kölked. *Folia Archaeologia* 30 (1979) 186–192.

Kiss 1981: Kiss, A.: Germanischer Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi (zur Siedlungsgesichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454–568). *Alba Regia* 19 (1981) 167–185.

Kiss 1983: Kiss A.: Egy Baldenheim-típusú sisak a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Gyűjteményében. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 274–281.

Kiss 1983a: Kiss, A.: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 95–131.

Kiss 1987: Kiss, A.: Das Weiterleben der Gepiden in der Awarenzeit. In: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. jahrhundert*. Hrsg.: Hänsel, B. München 1987, 203–218.

Kiss 1992: Kiss, A.: Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Awarenforschungen* 1. Archaeologia Austrica Monographien 1. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 35–134.

Kiss 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlichen gepidische Gräberfeld von Kölked-Feletekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Insbruck 1996.

Kiss 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.

Kiss 2010: Kiss P. A.: Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010:1–2) 137–167.

Kiss 2010a: Kiss P. A.: Fegyverrel örökbefogadott fiú volt-e Alboin? In: *Fons–skepsis–lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Almási T. – Révész É. – Szabados Gy. Szeged 2010, 203–218.

Kiss 2012: Kiss P. A.: „Nem a hadnak sokasága…" Megjegyzések a Tisza-vidéki gepida fegyveres réteg összetételéhez. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk.: Kiss P. A. – Piti F. – Szabados Gy. Szeged 2012, 135–163.

Kiss 2014: Kiss, A. P.: Huns, Germans, Byzantines? The origins of the narrow bladed long seaxes. *Acta Archaeologica Carpathica* 49 (2014) 111–144.

Kiss 2015: Kiss P. A.: *„…ut strenui viri…" A gepidák Kárpát-medencei története*. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 2015.

Kiss 2016: Kiss P. A.: Germán hiedelemvilág nyomai a Kárpát-medencében. In: *Szent Márton és Pannónia: Kereszténység a római világ határán*. Szerk.: Vida T. – Tóth E. – Takács I. Pannonhalma–Szombathely 2016, 161–170.

Kiss 2019: Kiss, A. P.: Männliche Elite zwischen Gepidenkönig und Awarenkagan? Waffengräber der Mitte und zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts im östlichen Teil des Karpatenbeckens. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 471–494.

Kiss 2019a: Kiss, A. P.: Between Wotan and Christ? Deconstruction of the the Gepidic belief system based on the written and archaeological sources. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 369–407.

Klanica–Klanicová 2011: Klanica, Z. – Klanicová, S.: Das Langobardische Gräberfeld von Luzice (Bez. Hodonín). In: Tejral, J. – Čižmář, M. – Stuchlík, S. – Klanicová, S.: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Schriften des Archäologischen Instituts der AW Cr in Brno 39. Brno 2011, 225–312.

Knipper et al. 2020: Knipper, C. – Koncz, I. – Ódor, J. G. – Mende, B. G. – Rácz, Zs. – Kraus, S. – van Gyseghem, R. – Friedrich, R. – Vida, T.: Coalescing traditions—Coalescing people: Community formation in Pannonia after the decline of the Roman Empire. *PLoS ONE* 15(4): e0231760. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0231760

Kobály 1998: Kobály J.: A Przeworsk-kultúrához tartozó harcossírok és fegyverleletek a Kárpátalján. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 39–40 (1998) 113–134.

Kocsis 2010: Kocsis L.: A tiszagyendai régészeti ásatás (2006–2007) leletei. In: *Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Szerk.: Pallos L. Budapest 2010, 17–19.

Kocsis–Molnár 2021: Kocsis, L. – Molnár, E.: A 6th–7th Century Solitary Burial of a Warrior with his Horse at Tiszagyenda. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 72/1 (2021) 137–192.

Kokowski 2003: Kokowski, A.: Vandalen-Lugier-Przeworsk-kultur. In: *Die Vandalen. Die Könige–die Eliten–die Krieger–die Handwerker*. Nordstemmen 2003, 39–48.

Koldendo 2003: Kolendo, J.: Die antiken Schriftquellen zur ältesten Geschichte der Vandalen. In: *Die Vandalen. Die Könige–die Eliten–die Krieger–die Handwerker*. Nordstemmen 2003, 49–75.

Kolník 1977: Kolník, T.: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslovakei und das Regnum Vannianum. In: *Symposium. Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Hrsg.: Chropovský, B. Bratislava 1977, 143–172.

Kolník 1980: Kolník, T.: *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei*. Bratislava 1980.

Kolník 1998: Kolník, T.: Haus und Hof im quadischen Limesvorland. In: *Haus und Hof im östlichen Germanien*. Schriften zur Archäologie der germanischen und slawischen Frühgeschichte 2. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 50. Hrsg.: Leube, A. Bonn 1998, 144–159.

Kolník–Varsik–Vladár 2007: Kolník, T. – Varsik, V. – Vladár, J.: *Branč. Germánska osada z 2. až 4. storočia. Eine germanische Siedlung vom 2. bis zum 4. Jahrhundert.* ASM Catalogi X. Nitra 2007.

Komoróczy 2009: Komoróczy, B.: Marcomannia. Der Militärschlag gegen die Markomannen und Quaden – ein archäologischer Survey. In: *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt. Varusschlacht im Osnabrücker Land – Museum und Park Kalkriese.* Hrsg.: vom LWL-Römermuseum/Museum und Park Kalkriese/Landesverband Lippe. Stuttgart 2009, 114–125.

Komoróczy 2011: Komoróczy G.: *Meddig él egy nemzet. A nemzet történeti látószöge*. Pozsony 2011.

Komoróczy et al. 2019: Komoróczy, B. – Vlach, M. – Hüssen, C.-M. – Rajtár, J.: Absolutchronologische Daten aus römischen temporären Lagern im markomannischen Siedlungsraum im Mitteldonaugebiet. In: *Auf den Spuren der Barbaren – Archäologisch, historisch, numismatisch*. Archäologie der Barbaren 2015. Hrsg.: Karwowski, M. – Komoróczy, B. – Trebsche, P. Brno 2019, 151–183.

Koncz 2014: Koncz I.: A hegykői 6. századi temető időrendje és kapcsolatrendszere. *Archaeologiai Értesítő* 139 (2014) 71–98.

Koncz 2015: Koncz, I.: 568 – A historical date and its archaeological consequences. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2015) 315–340.

Koncz 2018: Koncz I.: Bevándorlás vagy autochtónia, integráció vagy apartheid? Viták a kora középkori Anglia történeti genetikai összetételének értelmezéséről. *Magyar Tudomány* 179/1 (2018) 133–139.

Koncz 2018: Koncz, I.: About brooches and networks: Some remarks on the female dress in the 6th-century Pannonia. In: *„Hadak útján" - 26th Conference of Young Scholars on the Migration Period. Dissertationes Archaeologicae Supplementum*. Eds.: Rácz, Zs. – Koncz, I. –Gulyás, B. Budapest 2018, 164–175.

Koncz 2019: Koncz, I.: For a genetic comparison. Cemeteries of three fifth-century communities in Pannonia. In: *Migrazioni, clan, culture: archeologia, geneticae isotopi stabili*. Archeologia Barbarica 3. Ed.: Giostra, C. Milano 2019, 53–68.

Koncz 2019a: Koncz, I.: Action and interaction between the Gepids and the Langobards in the sixth century. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 409–430.

Koncz–Bollók 2020: Koncz I. – Bollók Á.: Elefántcsonttárgyak a 6–7. századi Kárpát-medencében (Elephant Ivory Artefacts of the Sixth and Seventh Centuries from the Carpathian Basin). In: *Tomka 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére*. Szerk.: Nemes G. – Czigány D. – Nemesné Matus Zs. Győr 2020, 259–280.

Koncz–Rácz 2015: Koncz I. – Rácz Zs.: Germánok. In: Vágó Á.: *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig*. Budapest 2015, 396–431.

Koncz–Szilágyi 2017: Koncz I. – Szilágyi M.: Az identitás régészetének elméleti alapjai. *Archaeologiai Értesítő* 142 (2017) 193–215.

Koncz–Tóth 2016: Koncz, I. – Tóth, Zs.: 6th-Century Ivory Game Pieces from Mosonszentjános. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae* Series 3 No. 4 (2016) 161–178.

Kontny 2008: Kontny, B.: The war as seen by an archaeologist. Reconstruction of barbarian weapons and fighting techniques in the Roman period based on the analysis of burials containing weapons. The case of the Przeworsk Culture. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 16 (2008) 107–145.

Kontny 2009: Kontny, B.: Horse and its use in the Przeworsk culture in the light of archaeological evidence. In: *The Horse and man in the European Antiquity (Worldview, Burial rites, and military and everyday life)*. Archaeologia Baltica 11. Ed.: Bliujiene, A. Klaipéda 2009, 92–114.

Kontny 2017: Kontny, B.: Brothers-in-arms. Balt warriors and their interregional contacts in the Roman and Migration periods (the case of the Bogaczewo and Sudovian cultures). *Lietuvos Archeologija* 43 (2017) 11–62.

Kontny 2019: Kontny, B.: Not only the Tisa River basin. The martial activities of the Przeworsk culture peoples and their allies in the Roman Period. *Acta Archaeologica Carpathica* 54 (2019) 159–190.

Kontny 2020: Kontny, B.: The Making of the Vidivarii: Germanic and Baltic Interculturation in the Late 5th Century. In: *The Migration Period between the Oder and the Vistula* (2 vols). East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Volume: 59. Eds.: Bursche, A. – Hines, J. – Zapolska, A. Leyden–Boston 2020, 649–688.

Kontny–Mączyńska 2015: Kontny, B. – Mączyńska, M.: Ein Kriegergrab aus der frühen Völkerwanderungszeit von Juszkowo in Nordpolen. In: *Dying Gods: religious beliefs in northern and eastern Europe in the time of Christianisation*. Neue Studien zur Sachsenforschung 5. Eds.: Ruhmann, C. – Brieske, V. Darmstadt 2015, 241–261.

Kopár 2012: Kopár, L.: *Gods and Settlers: The Iconography of Norse Mythology. Anglo-Scandinavian sculpture*. Studies in the Early Middle Ages 25. Turnhout 2012.

Kossack 1974: Kossack, G.: Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. In: *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*. Band 1. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Ergänzungsband 1/2. Hrsg.: Kossack, G. – Ulbert, G. München 1974, 3–33.

Kovács 1912: Kovács I.: A marosszentannai népvándorláskori temető (Cimitière de l'èpoque de la migration de peuples à Marosszentanna). *Dolgozatok* 3 (1912) 250–367.

Kovács 2005: Kovács P.: *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*. Specimina nova dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis: Supplementum 5. Pécs 2005.

Kovács 2006: Kovács P. – Lőrincz B.: *Fontes Pannoniae Antiquae* 3 *(Az antik Pannonia forrásai* 3*)*. Pécs 2006.

Kovács 2011: Kovács T.: Szenátori családok pártharcai az 5. század végén. *Aetas* 26 (2011/3) 124–139.

Kovács et al. 2015: F. Kovács P. – Hoppál K. – Masek Zs. – Horváth E. – Bendő Zs. –Váczi T.: Előzetes jelentés Tiszapüspöki – Fehér-tópart gepida temető és szarmata teleprészlet feltárásáról. *Tisicum* 24 (2014) 81–92.

Körösfői 2011: Körösfői Zs.: A Marosszentanna-Csernyahov kultúra lelőhelyei a Nagy-Küküllő felső folyása mentén. In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában (Transilvania şi relaţiile ei în epoca migraţiilor timpurii) (Transylvania and its connections in the early migration period)*. Szerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2011, 95–161.

Körösfői 2015: Körösfői Zs.: Hogyan is nevezzelek? Az erdélyi késő császárkori leletek értelmezési módjai a román régészetben: How should I call you? Ways of interpretation of Transylvanian Late Roman Age finds in the Romanian archaeology. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 57 (2015) 129–148.

Körösfői 2016: Körösfői Zs.: *Az erdélyi Marosszentanna-kultúra*. Doktori disszertáció kézirat. Budapest 2016.

Krekovič 2009: Krekovič, E.: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Slowakei. In: *Mitteleuropa zur Zeit Marbods. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum*. Hrsg.: Salač, V. – Bemmann, J. Praha–Bonn 2009, 269–272.

Krekovič 2014: Krekovič, E.: Sociálna diferenciácia všeobecne a u Germánov zvlášť (Ranking in general and especially among the Germans). In: *Sociální diferenciace barbarských komunit ve světle nových hrobových, sídlištních a sběrových nálezů*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 44. Archeologie barbarů 2011. Ed.: Komoróczy, B. Brno 2014, 13–18.

Kulikowski 2007: Kulikowski, M.: *Rome's Gothic Wars. From the third century to Alaric*. Cambridge 2007.

Kusztor 2017: Kusztor G.: Germán férfisír fémleleteinek restaurálása. *Savaria* 39 (2017) 255–267.

La Salvia 2007: La Salvia, V.: *Iron Making during the Migration Period: The case of the Lombards*. British Archaeological Reports British Series, Band 1715. Oxford 2007.

Lakatos 1983: Lakatos P.: A gepidák kora (kb. 454–567/568). Írott történetük. In: *Szeged története* 1. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 152–154.

Langó 2007: Langó P.*: Amit elrejt a föld…A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.

Later 2012: Later, C.: Zur archäologischen Nachweisbarkeit des Christentums im Frühmittelalterlichen Baiern. Methodische und quellenkritische Anmerkungen. In: *Die Anfänge Bayerns. Von Raetien und Noricum zur frühmittelalterlichen Baiovaria*. Hrsg.: Fehr, H. – Heitmeier, I. St. Ottilien 2012, 567–612.

Lau–Pieta 2014: Lau, N. – Pieta, K.: Das Grab von Poprad-Matejovce in der Slowakei – Konstruktion, Ausstattung und Wiederöffnung eines frühvölkerwanderungszeitlichen Kammergrabes. In: *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Ergänzungsreihe Band 9. Hrsg.: Abegg-Wigg, A. – Lau, N. Hamburg 2014, 343–364.

Levada 2011: Levada, M.: To Europe via the Crimea: on possible migration routes of the northern people in the Great Migration period. In: *Inter Ambo Maria: contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period: collected papers*. Eds.: Khrapunov, I. – Stylegar, F.-A. Kristiansand–Simferopol 2011, 115–137.

Lohrke 2004: Lohrke, B: *Kinder in der Merowingerzeit. Gräber von Mädchen und Jungen in der Alemannia*. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Gesichte des ersten Jahrhunderts. Band 9. Freiburg 2004.

Looijenga 2003: Looijenga, T: *Texts & contexts of the oldest Runic inscriptions*. The northern world 4. Leiden–Boston 2003.

Lotter 2003: Lotter, F.: *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600)*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde Band 39. Berlin–New York 2003.

Lőrinczy–Straub 2003: Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez I. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 9 (2003) 171–188.

Maeanchen-Helfen 1978: Maenchen-Helfen, J. O.: *Die Welt der Hunnen*. Wien–Köln–Graz 1978.

Magnus 2007: Magnus, B.: Die Frau aus Grab 84 von Szentes-Nagyhegy und die gleicharmigen Relieffibeln der Völkerwanderungszeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2007, 175–193.

Martin 1997: Martin, M.: Die goldene Kette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanische Frauentracht. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des International Perlensymposiums in Mannheim*. Hrsg.: von Freeden, U. – Wieczorek, A. Bonn 1997, 349–371.

Martindale 1992: Martindale, J. R.: *The Prosopography of the Late Roman Empire III. A.D. 527–641*. Cambridge 1992.

Masek 2012: Masek Zs.: Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczifalva–Bagi-földek 5.–8.–8a. lelőhelyek területén. In: *Hadak útján. Népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest–Szigethalom 2012, 43–60.

Masek 2015: Masek Zs.: Száz gepida ház – A rákóczifalvi gepida település szerkezete. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája. 1.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1. Szerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2015, 407–446.

Masek 2016: Masek, Zs.: The transformation of Late Antique comb types on the frontier of the Roman and Germanic world – Early medieval antler combs from Rákóczifalva (County Jász-Nagykun-Szolnok, Hungary). *Antaeus* 34 (2016) 105–172.

Masek 2018: Masek Zs.: Új szempontok a hun kori üstök kutatásához egy új magyarországi lelet tükrében. In: *„Hadak útján" - 26th Conference of Young Scholars on the Migration Period*. Dissertationes Archaeologicae Supplementum. Eds.: Rácz, Zs. – Koncz, I. – Gulyás, B. Budapest 2018, 45–109.

Masek 2021: Masek Zs.: A római kori és kora középkori őséghajlati és környezettörténeti kutatások régészeti vonatkozásai. In: *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban*. Szerk.: Benkő E. – Zatykó Cs. Budapest 2021, 111–146.

Masek–F. Kovács 2022: Masek Zs. – F. Kovács P.: A tiszapüspöki gepida kori temető (A cemetery at Tiszapüspöki from the Gepidic period). In: *Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén.* Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3. Szerk.: F. Kovács P. Szolnok 2022, 33–52.

Masek–F. Kovács–Hoppál 2022: Masek Zs. – F. Kovács P. – Hoppál K. K.: Válogatás a tiszapüspöki gepida temető tárgyaiból (Selected finds from the Gepidic cemetery of Tiszapüspöki). In: *Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén.* Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3. Szerk.: F. Kovács P. Szolnok 2022, 111–160.

Mäslein 2014: Mäslein, S.: Bemerkungen zu den frühmittelalterlichen Gräbern mit Eberzahn-Paaren in Ostbayern. In: *„...und es hat doch was gebracht!" : Festschrift für Karl Schmotz zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie. Studia honoraria 35. Hrsg.: Dobiat, C. – Fless, F. – Strauchk, E. Leidorf 2014, 375–385.

Matei 1982: Matei, T.: Al treilea mormánt princiar de la Apahida. *Acta Museum Napocensis* 19 (1982) 387–391.

Mathisen 1997: Mathisen, R. W.: Barbarian Bishops and the Churches „in barbaricis gentibus" during Late Antiquity. *Speculum* 72 (1997) 664–697.

McCormick 2001: McCormick, M.: *Origins of the European Economy. Communication and Commerce AD 300–900*. Cambridge 2001.

Meanchen-Helfen 1973: Maenchen-Helfen, J. O.: *The worlds of the Huns. Studies in their history and culture*. Los Angeles–London 1973.

Meanchen-Helfen 1978: Maenchen-Helfen, J. O.: *Die Welt der Hunnen*. Wien–Köln–Graz 1978.

Menghin 1985: Menghin, W.: *Die Langobarden. Geschichte und Archäologie*. Stuttgart 1985.

Mesterházy 2009: Mesterházy, K.: Eine Gräbergruppe mit nordsüdlicher Grablegung im gepidischen Gräberfeld von Biharkeresztes–Ártánd-Nagyfarkasdomb. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 60 (2009) 73–95.

Mészáros 2013: Mészáros T.: Megjegyzések Prokopios Titkos történetéhez. *Antik Tanulmányok* 57 (2013) 223–239.

Miháczi-Pálfi 2013: Miháczi-Pálfi A.: Avar kori torzított koponyás temetkezések a Tiszántúlon. In: *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica 1.* Szerk.: Pintér-Nagy K. – Takács M. Szeged 2013, 32–51.

Miháczi-Pálfi 2018: Miháczi-Pálfi A.: Hagyomány, átalakulás és innováció az 5. századi női viseletben (Traditions, transitions and innovations in the 5th-century female costume). *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 23–49.

Miháczi-Pálfi 2019: Miháczi-Pálfi, A.: Die Rolle der künstlichen Schädeldeformation in den frühmittelalterlichen Gesellschaften des östlichen Karpatenbeckens. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 537–586.

Miháczi-Pálfi 2020: Miháczi-Pálfi A.: A balatonszemesi 5. század harmadik negyedéből származó fibulák formai és készítéstechnikai elemzése. In: *Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei – Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7. Szerk.: Bíró Gy. – Pintér-Nagy K. – Szebenyi T. Szeged 2020, 229–247.

Mikulčić 2002: Mikulčić, I.: *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 54. München 2002.

Milinković 2003: Milinković, M.: О тзв. Женском германском гробу из Улпијане (Über das sgn. Germanische Frauengrab aus Ulpiana). In: *Memorial de Jovan Kovačević*. Eds.: Bunardžić, R. – Mikić, Ž. Belgrade 2003, 143–178.

Milinković 2008: Milinković, M.: Die spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien. In: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*. Ergänzungsband zum

Reallexikon der germanischen Altertumskunde 58. Hrsg.: Steuer, H. – Bierbrauer, V. Berlin–New York 2008, 533–557.

Mirković 2011: Mirković, M.: Kontinuität und Diskontinuität bei der Entwicklung der Stadt Sirmium. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsoense 2. Hrgs.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely 2011, 87–96.

Mráv 2003: Mráv, Zs.: Archäologische Forschungen 2000–2001 im Gebiet der spätrömischen Festung von Göd–Bócsaújtelep (Vorbericht). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2003, 83–114.

Mráv 2005: Mráv Zs.: Egy erőd, amely sohasem épült fel. Régészeti kutatások Göd-Bócsaújtelepen, a késő római erőd területén 2000–2001 (Előzetes jelentés). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 291–332.

Müller-Wille 1999: Müller-Wille, M.: *Opferkulte der Germanen und Slawen*. Darmstadt 1999.

Nabbefeld 2008: Nabbefeld, A.: *Römische Schilde. Studien zu Funden und bildlichen Überlieferungen vom Ende der Republik bis in die späte Kaiserzeit*. Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen 10. Rahden/Westf. 2008.

Nagy 2002: Nagy M.: A gepida sasfejes csatok és kapcsolataik. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 209–243.

Nagy 2004: Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 129–240.

Nagy 2005: Nagy, M.: Magyarcsanád–Bökény; Hódmezővásárhely–Sóshalom, Szőreg-Téglagyár. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – Nepper, M. I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 97–116, 120–202.

Nagy 2007: Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidékén (Kr. u. 3–6. század) (Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Gebiet der Mittleren Donau, 3.–6. Jahrhundert n. Chr.)*. Monumenta Germanorum Archaeologiae Hungaricae 5. Budapest 2007.

Nagy 2012: Nagy M.: Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Ed.: Vida, T. Budapest 2012, 141–174.

Nedoma 1998: Nedoma, R.: Zur Problematik der Deutung älter Runeninschriften: kultisch, magisch oder profan? In: *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung: Abhandlingen des Vierten Internationalen Symposium über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.–9. August 1995*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde Band 15. Hrsg.: Düwel, K. – Nowak, S. Berlin–New York 1998, 24–54.

Neményi 2017: Neményi R.: Ókeresztény szimbólummal díszített hagymafejes fibulák vallástörténeti értékelése. *Magyar Régészet* 2017 tavasz, 1–8.

Neumann 2000: Neumann G.: A népnév eredete. In: Nagy M. – Neumann G. – Pohl W. – B. Tóth Á.: A gepidák. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologia* 6 (2000) 165–167.

Nielsen 2012: Nielsen, K. H.: Germanic animal art and symbolism In: *Altertumskunde–Altertumswissenschaft–Kulturwissenschaft: Erträge und Perspektiven nach 40 Jahren Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 77. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin–New York 2012, 589–632.

Nielsen et al. 2021: Nielsen, N. H. – Henriksen, P. S. – Mortensen, M. F. –Enevold, R. – Mortensen, M. N. – Scavenius, C. – Enghildez, J. J.: The last meal of Tollund Man: new analyses of his gut content. *Antiquity* 95/383 (2021) 1195–1212.

Ódor 2009: Ódor J. G.: Langobard telepnyom Mözsről (Langobarden Siedlungspuren von Mözs). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 31 (2009) 23–35.

Ohnacker 2003: Ohnacker, E.: *Die spätantike und frühmittelalterliche Entwicklung des Begriffs Barbarus. Ein interdisziplinärer Versuch der Beschreibung distinktiver und integrativer gesellschaftlicher Konzepte*. Soziologie LIT Band 41. Münster 2003.

Orzechowski 2018: Orzechowski, S.: Socio-economic determinants of iron production on Polish lands during antiquity. The phenomenon of metallurgicals meltingcentres of the Przeworsk culture. *Archeologicke Rozhledy* 70 (2018) 391–403.

Ostrogorsky 2001: Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története.* Budapest 2001.

Papp 2016: Pap I.: Nemesfémek, ékszerek, fegyverek - Germán temető a Vas megyei Szelestén. *Ókor* 2016:1, 108–113.

Párducz 1959: Párducz, M.: Archäologische Beitrage zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959) 309–398.

Párducz 1963: Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Studia Archaeologia 1. Budapest 1963.

Paulsen 1992: Paulsen, P.: *Die Holzfunde aus dem Gräberfeld bei Oberflacht und ihre kulturhistorische Bedeutung*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 41:2. Stuttgart 1992.

Pedersen 2009: Pedersen, A.: Amulette und Amuletsitte der jüngeresn Eisen und Wikingerzeit in Südskandinavien. In: *Glaube, Kult und Herrschaft -Phanomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Kolloquien zur Vor- und Frügeschichte Band 12. Hrsg.: von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. Bonn 2009, 287–300.

Perendy 2016: Perendy L.: Az arianizmus rövid története. In: *Szent Márton és Pannónia: Kereszténység a római világ határán*. Szerk.: Vida T. – Tóth E. – Takács I. Pannonhalma–Szombathely 2016, 60–67.

Pesch 2007: Pesch, A.: *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit. Thema und Variation. Die Formularfamilien des Bilddarstellung*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde Band 36. Berlin–New York 2007.

Pesch 2009: Pesch, A.: Iconologia sacra. Zur Entwicklung und Bedeutung der germanischen Bildsprache im 1. Jahrtausend. In: *Glaube, Kult und Herrschaft -Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Kolloquien zur Vor- und Frügeschichte 12. Hrsg.: von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. Bonn 2009, 203–218.

Peška–Tejral 2002: Peška, J. – Tejral, J.: Gesamtinterpretation des Königsgrabes von Mušov. In: Peška, J. – Tejral, J.: *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien Band 55:2. Mainz 2002, 501–513.

Pieita 2008: Pieta, K.: Höhensiedlungen der Völkerwanderungszeit im nördlichen Karpatenbecken. In: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*. Ergänzungsband zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 58. Hrsg.: Steuer, H. – Bierbrauer, V. Berlin–New York 2008, 457–480.

Pieta 1987: Pieta, K.: Die Slowakei im 5. Jahrhundert. In: *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit. Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 12. Dezember 1987 bis 21. Februar 1988, Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main, 13. März bis 15. Mai 1988*. Hrsg.: Menghin, W. – Springer, T. – Wamers, E. Nürnberg 1987, 385–415.

Pieta 1999: Pieta, K.: Anfänge der Völkerwanderungszeit in der Slowakei. (Fragestellungen der zeitgenössischen Forschung). In*: L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Spisy Archeologického Ustavu AV ČR Brno 13. Eds.: Tejral, J. – Pilet, C. – Kazanski, M. Brno 1999, 171–190.

Pieta–Roth 2007: Pieta, K. – Roth, P.: Kniežacia hrobka z Popradu-Matejoviec. *Pamiatky a múzeá* (2007:3) 44–47.

Pinar 2014: Pinar, G. J.: Coming back home? Rare evidence for contacts between the Iberian Peninsula and the Carpathian basin in the late 5th – early 6th century. *Ephemeris Napocensis* 24 (2014) 117–130.

Pintye 2018: Pintye G.: Kora népvándorlás kori falu és agancsműves műhely Nyíregyháza-Rozsrétszőlőről (M3 182. lh. és Ipari Park Marso telephelye). In: *„Vadrózsából tündérsípot csináltam". Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. A Jósa András Múzeum Kiadványai 73. Szerk.: Almássy K. – Kulcsár V. – L. Nagy M. – L. Szőlősi K. Nyíregyháza 2018, 445–475.

Pirenne 1983: Pirenne, H.: *A középkori gazdaság és társadalom története*. Tan., jegyz. Katus L., ford.: Gyáros E. Budapest 1983.

Plassmann 2006: Plassmann, A.: *Origo gentis. Identitäts-und Legitimitätsstiftung in früh-und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*. Orbis Medievalis Vorstellungswelt des Mittelalters 7. Berlin 2006.

Pohl 1980: Pohl, W.: Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Hrsg.: Daim, F. – Wolfram, H. Wien 1980, 239–305.

Pohl 1988: Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr*. München 1988.

Pohl 1994: Pohl, W.: Barbarenkrieger: Wahrnehmungen und Wirklichkeiten. In: *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten: Akten des 2. internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994; (Marburger Kolloquium 1994)*. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband 8. Hrsg.: von Carnap-Bornheim, C. Marburg 1994, 155–167.

Pohl 1996: Pohl, W.: Die Langobarden in Pannonien und Justinians Gotenkrieg. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau im 6.–11. Jahrhundert*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zabojník, J. Bratislava 1996, 27–36.

Pohl 1997: Pohl, W.: The Empire and the Lombards: treaties and negotiations in the sixth century. In: *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. The transformation of the Roman world 1. Ed.: Pohl, W. Leiden–New York–Köln 1997, 75–134.

Pohl 2000: Pohl, W.: Deliberate Ambiguity: The Lombards and Christianity. In: *Christianizing peoples and converting individuals*. International Medieval Research 7. Eds.: Wood, I. – Armstrong, G. Turnhout 2000, 47–58.

Pohl 2004: Pohl, W.: *Die Germanen*. Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 57. München 2004.[2]

Pohl 2005: Pohl, W.: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart 2005.[2]

Pohl 2008: Pohl, W.: Migration und Ethnogenesen der Langobarden aus Sicht der Schriftquellen. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 1–12.

Polgár 2019: Polgár Sz.: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 32. Budapest 2019.

Pop-Lazić 2017: Pop-Lazić, S.: Un horizon d'habitat des ve-vie siècles à l'emplacement du complexe du Palais impérial (Site 85). In: Popović, I. –Kazanski, M. –Ivanišević, V.: *Sirmium à l'époque des Grandes Migrations*. Collège de France – Cnrs Centre De Recherche D'histoire et Civilisation de Byzance Monographies 53. Paris 2017, 25–38.

Popović 1987: Popović, V.: Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts. In: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg.: Hänsel, B. München 1987, 95–139.

Popović 2017: Popović, I.: Sirmium au ve et vie siècle: les sources écrites et les données archéologiques. In: Popović, I. – Kazanski, M. – Ivanišević, V.: *Sirmium à l'époque des Grandes Migrations*. Collège de France – Cnrs Centre De Recherche D'histoire et Civilisation de Byzance Monographies 53. Paris 2017, 7–24.

Prohászka 2003: Prohászka P.: A perjámosi sír (1885) és helye az 5. századi lemezfibulás női temetkezések között. *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003) 71–93.

Prohászka 2004: Prohászka P.: *Az osztrópatakai vandál királysír*. Esztergom 2004.

Prohászka 2009: Prohászka, P.: *Ost- und weströmische Goldmünzen des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. In: *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century*. Moravia Magna 57. Seria Polona 3. Hrsg.: Wołoszyn, M. Kraków 2009, 83–115.

Prostko-Prostyński 1994: Prostko-Prostyński, J.: *Utraeque res publicae: The Emperor Anastasius I's Gothic Policy (491–518)*. Poznań 1994.

Pusztai 1989: Pusztai, R.: Mosonszentjános. In: *Die Langobarden von der Unterelbe nach Italien*. Hrsg.: Busch, R. Hamburg 1989, 288–291, 296–297.

Quast 1997: Quast, D.: Vom Einzelgrab bis Friedhof. Beginn der Reihengräbersitte im 5. Jahrhundert. In: *Die Alamannen. Austellungskatalog*. Hrgs.: Fuchs, K. Stuttgart 1997, 171–190.

Quast 2001: Quast, D.: Byzantinisch–gepidische Kontakte nach 454 im Spiegel der Kleinfunde. In: *International Connection of the Barbarians of the Carpatian Basin in the 1st–5th centuries A. D*. Eds.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód 2001, 431–452.

Quast 2002: Quast, D.: Ein reiches ostgermanisches Frauengrab des ausgehenden 5. Jahrhunderts? *Archäologisches Korrespondenzblatt* 32/4 (2002) 587–596.

Quast 2002a: Quast, D.: Kriegerdarstellungen der Merowingerzeit aus der Alamannia. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 32 (2002) 267–280.

Quast 2008: Quast, D.: Die Langobarden in Mähren und im nördlichen Niederösterreich – ein Diskussionsbeitrag. In: *Archäologie der Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17. Hrsg.: Pohl, W. – Mehofer, M. Wien 2008, 93–110.

Quast 2009: Quast, D.: Frühgeschichtliche Prunkgräberhorizonte. Aufstieg und Untergang. In: *Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes. Studien zu Genese und Struktur von Eliten in Vor- und Frühgeschichtlichen Gesellschaften*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 82. Hrsg.: Egg, M. – Quast, D. Mainz 2009, 107–142.

Quast 2012: Quast, D.: Martial writers – Intellectual warriors: Remarks on a group of Late Antique male graves. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Collége de France CNRS Centre de Recherche D'Histoire et Civlisation de Byzance. Monographies 36. Eds.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris–Beograd 2012, 243–264.

Quast 2015: Quast, D.: Die Grabbeigaben – ein kommentierter Fundkatalog; Der Vater, ein fränkischer König im Gallien des 5. Jahrhunderts. In: *Das Grab des fränkischen Königs Childerich in Tournai und die Anastasis Childerici von Jean-Jacques Chifflet aus dem Jahre 1655*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 129. Hrsg.: Quast, D. Mainz 2015, 165–208, 227–236.

Quast 2018: Quast, D.: Das Ostseegebiet und die nördliche Grenzzone des byzantinischen Reiches im späten 6. und 7. Jahrhundert. In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Szerk.: Korom A. Budapest 2018, 521–536.

Quast 2019: Quast, D.: Die nördliche Grenzzone des Oströmischen Reiches und Skandinavien im 5. und 6. Jahrhundert. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 333–368.

Quast 2021: Quast, D.: Ein kurzer Diskussionsbeitrag zur Bedeutung der Prunkgräber und ihrer Ausstattungen. Anmerkungen anhand der Befunde aus Zakrzów, Stráže, Cejkov und Ostrovany. *Bericht der römisch-germanischen Kommission* 98 (2021) 261–283.

Rácz 2013: Rácz, Zs.: Sind Goldschmiede in den „Goldschmiedgräbern" der Awarenzeit bestattet? In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Krohn, N. – Ristow, S. Leipzig 2013, 361–380.

Rácz 2014: Rácz, Zs.: *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz Band 116. Mainz 2014.

Rácz 2015: Rácz Zs.: 5. századi sírok Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A) lelőhelyről. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum Solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MŐT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 203–212.

Rácz 2016: Rácz, Zs.: Zwischen Hunnen- und Gepidenzeit. Frauengräber aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (2016) 301–359.

Rácz 2017: Rácz R.: Az övcsüngős női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkben. In: *Acta Ivenum Sectio Archaeologica* 3. Szerk.: Bíró Gy. – Pintér-Nagy K. – Takács M. Szeged 2017, 61–83.

Rácz 2020: Rácz R.: S-fibulák a Közép-Duna-vidék langobard korában I. Korai S-fibulák (Stössen–Záluží, Poysdorf típus). In: *Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei – Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.* Monográfiák a Szegedi

Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7. Szerk.: Bíró Gy. – Pintér-Nagy K. – Szebenyi T. Szeged 2020, 249–272.

Rácz 2021: Rácz Zs.: A hun korszak a Kárpát-medencében (The Hunnic period in the Carpathian Basin). *Magyar Tudomány* 182 (2021) S1 53–63.

Rácz–Daróczi-Szabó 2016: Rácz Zs. – Daróczi-Szabó M.: Szarvasszemfog-csüngők kora népvándorlás kori sírokban. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Szerk.: Révész L. – Szenthe G. Budapest 2016, 179–184.

Rácz–Koncz 2016: Rácz Zs. – Koncz I.: Germánok. In: Vágó Á.: *A Kárpát-medence ősi kincsei a kőkortól a honfoglalásig*. Budapest 2016, 398–431.

Rajtár 2013: Rajtár, J.: Das Gold bei den Quaden. In: *Macht des Goldes, Gold der Macht: Herrschaft- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. Weinstadt 2013, 125–150.

Rajtár 2018: Rajtár, J.: Das germanische Brandgräberfeld in Sekule, Westslowakei. Zu den Bevölkerungsbewegungen um die Zeit der Markomannenkriege. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 98 (2018) 131–156.

Rajtár et al. 2019: Rajtár, J. – Hüssen, C.-M. – Iván, R. – Kovácsová, L. – Ölvecky, R.: Das germanische Brandgräberfeld in Sekule. In: *Auf den Spuren der Barbaren – Archäologisch, historisch, numismatisch*. Archäologie der Barbaren 2015. Hrsg.: Karwowski, M. – Komoróczy, B. – Trebsche, P. Brno 2019, 131–134.

Rance 2004: Rance, P.: 'The fulcum, the late Roman and Byzantine testudo: the Germanization of late Roman tactics?' *Greek, Roman and Byzantine Studies* 44:3 (2004) 265–326.

Rau–Von Carnap-Bornheim 2009: Rau, A. – von Carnap-Bornheim, C.: Zwischen religiöser Zeremonie und politischer Demonstration – Überlegungen zu den südskandinavischen Kriegsbeuteopfern. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Koll. Vor- u. Frühgesch. 12. Hrsg.: von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. Bonn 2009, 25–35.

Rau–von Carnap-Bornheim 2012: Rau, A. – von Carnap-Bornheim, C.: Die kaiserzeitlichen Heeresausrüstungsopfer Südskandinaviens – Überlegungen zu Schlüsselfunden archäologisch-historischer Interpretationsmuster in der kaiserzeitlichen Archäologie. In: *Altertumskunde – Altertumswissenschaft – Kulturwissenschaft. Erträge und Perspektiven nach 40 Jahren Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. RGA Ergänzungsbände 77. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin–Boston 2012, 515–540.

Rau–Von Carnap-Bornheim 2021: Rau, A. – von Carnap-Bornheim, C.: Scandinavia and the Eurasian nomads: Comments on evidence and interpretations. In: *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period. Extended, annotated proceedings of the international conference organised by the Hungarian National Museum and the Eötvös Loránd University, Budapest, June 6–8, 2019*. Eds.: Rácz, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 77–94.

Renfrew–Bahn 1999: Renfrew, C. – Bahn, P.: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest 1999.

Riesch 2002: Riesch, H.: *Pfeil und Bogen zur Merowingerzeit. Eine Quellenkunde und Rekonstruktion des frühmittelalterlichen Bogenschießens*. Wald-Michelbach 2002.

Rodzińska-Nowak 2021: Rodzińska-Nowak, J.: The "princely" burial from Jakuszowice (western Lesser Poland) and its importance for the interpretation of the ethnic situation and political circumstances between the Odra and Vistula rivers during the period of Hunnic domination. In: *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period. Extended, annotated proceedings of the international conference organised by the Hungarian National Museum and the Eötvös Loránd University, Budapest, June 6–8, 2019*. Eds.: Rácz, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 113–130.

Rosen 2002: Rosen, K.: *Die Völkerwanderung*. München 2002.

Roska 1930: Roska M.: Az érmihályfalvai germán sír. *Archaeologiai Értesítő* 44 (1930) 229–232.

Rummel 2007: von Rummel, P.: *Habitus Barbarus. Kleidung und Representation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 35. Berlin–New York 2007.

Rummel 2008: von Rummel, P.: Where have all the Vandals gone? Migration, Ansiedlung und Identität der Vandalen im Spiegel archäologischer Quellen aus Nordafrika. In: *Das Reich der Vandalen und seine (Vor-)Geschichten*. ÖAW Dph 366, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 13. Eds.: Steinacher, R. – Berndt, G. M. Wien 2008, 149–182.

Russel 1994: Russell, J. C. *The Germanization of Early Medieval Christianity: A sociohistorical approach to religious transformation*. Oxford 1994.

Said 2000: Said, E. W.: *Orientalizmus*. Ford.: Péri B. Budapest 2000.

Salač 2021: Salač, V.: Jak malá byla Marobuda říše?: Prameny k rozsahu Marobudem ovládaného území a jejich interpretace. *Památky archeologické* 112 (2021) 301–332.

Salánki–Oszkó–Sipos 2021: Salánki Zs. – Oszkó B. – Sipos M.: A kétnyelvűség helye és szerepe az alapnyelvi korban. In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében Budapest, 2020. november 11–13.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 23. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2. Szerk.: Klima L. – Türk A. Budapest 2021, 11–40.

Sándor 2011: Sándor K.: *Nyelvrokonság és hunhagyomány: rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest 2011.

Sarantis 2009: Sarantis, A.: War and Diplomacy in Pannonia and the Northwest Balkans during the Reign of Justinian: The Gepid Threat and Imperial Responses. *Dumbarton Oaks Papers* 63 (2009) 21–24.

Sarantis 2010: Sarantis, A.: From Allied Barbarians to Roman Provincials. In: *Neglected barbarians*. Studies in the Early Middle Ages 32. Ed.: Curta, F. Turnhout 2010, 361–403.

Sarantis 2013: Sarantis, A.: Military Encounters and Diplomatic Affairs in the North Balkans during the Reigns of Anastasius and Justinian. In: *War and warfare in Late Antiquity*. Eds.: Sarantis, A. – Christie, N. Leiden–Boston 2013, 759–808.

Sarantis 2016: Sarantis, A.: *Justinian's Balkan Wars. Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527–65*. ARCA, Classical and Medieval texts, papers, and monographs 53. Prenton 2016.

Sayer–Seboand–Hughes 2019: Sayer, D. – Seboand, E. – Hughes, K.: A double-edged sword: Swords, bodies, and personhood in Early medieval archaeology and literature. *European Journal of Archaeology* 22:4 (2019) 542–566.

Schäfer 1997: Schäfer, T.: *Untersuchungen zur Gesellschalft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*. Bochum 1997.

Schäfer 2001: Schäfer T.: A hun királyi intézmény és hatalom. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Szerk.: Márton A. Budapest 1997, 19–27.

Schäfer 2004: Schäfer T.: Lovasnomád hatás a keleti germán népekre. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Szerk.: Balogh L. – Keller L. Budapest 2004, 20–25.

Schmauder 2002: Schmauder, M.: *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen dem spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht aufgrund der archäologischen Quellen*. Archaeologia Romanica 3. Bukarest 2002.

Schmauder 2002a: Schmauder, M.: Verzögerte Landnahmen? Die Dacia Traiana und die sogenannten Decumates agri. In: *Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 3. Hrsg.: Pohl, W. – Diesenberger, M. Wien 2002, 185–217.

Schmidt 1941: Schmidt, L.: *Die Ostgermanen*. München 1941.[2]

Schmidtová–Rutkay 2008: Schmidtová, J. – Rutkay, M.: Das langobardische Gräberfeld von Bratislava–Rusovce. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 377–398.

Schuster 2018: Schuster, J.: Vorläufiges Fazit. Mušov – Czarnówko – Kariv: barbarische Eliten und die Markomannenkriege. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 98 (2018) 310–316.

Siegmund 2000: Siegmund, F.: *Alemannen und Franken*. Ergänzungsbände zum Reallexikon des Germanischen Altertumskunde Band 23. Berlin–New York 2000.

Siklósi 2006: Siklósi Zs.: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall* 24–25 (2006) 73–88.

Siklósi 2013: Siklósi, Zs.: *Traces of Social Inequality during the Late Neolithic in the Eastern Carpathian Basin*. Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes. Series 4, Volumen 3. Budapest 2013.

Simek 2003: Simek, R.: *Religion und Mythologie der Germanen*. Stuttgart 2003.

Simoni 1983: Simoni, K.: Skupni nalaz oruđa i oružja iz Nartskih Novaka. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 15 (1983) 251–266.

Skriba–Sófalvi 2004: Skriba P. – Sófalvi A.: Langobard település Balatonlelle határában. *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004) 121–163.

Soós 2019: Soós E.: A császárkori germán Przeworsk-kultúra kutatásának legújabb eredményei Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő* 144 (2019) 67–95.

Soós 2019a: Soós E.: Békés együttélés vagy erőszakos hódítás? Adatok a kontinuitás kérdéséhez a hun korban az északkelet-kárpát-medencei települések alapján. *Pontes* 2 (2019) 123–158.

Stanciu 2011: Stanciu, I.: *Locuirea teritoriului Nord-Vestic al Romaniei intre antichitatea tarzie si perioada de inceput a epocii medievale timpurii. (The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages [the middle of the 5th century-early 7th century])*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4. Bukarest 2011.

Stanciu 2019: Stanciu, I.: Northwestern territory of Romania (Upper Tisza Basin) in the last third of the 5th century and in the 6th century. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 143–184.

Stefan 1925: Stefan, F.: *Die Münzstätte Sirmium unter der Ostrogoten und Gepiden*. Halle 1925.

Stein 2005: Stein, F,: Helm von Steinbrunn-Ein ostgotisches Ehengeschenk? In: *Die Langobarden – Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Hrsg.: Pohl, W. – Erhart, P. Wien 2005, 225–236.

Steinacher 2006: Steinacher, R.: Rex oder Räuberhauptmann? Ethnische und politische Identität im 5. und 6. Jahrhundert am Beispiel von Vandalen und Herulern. In: *Grenzen und Entgrenzungen. Historische und kulturwissenschaftliche Überlegungen am Beispiel des Mittelmeerraums*. Saarbrücker Beiträge zur Vergleichenden Literatur-und Kulturwissenschaft 36. Hrsg.: Burtscher, B.-B. – Haider, P. W. – Mertz, B. – Baumgartner-Rollinger, R. Würzburg 2006, 309–330.

Steinacher 2009: Steinacher, R.: Gebrauchsweisen! Der römische Germanen- und Germanienbegriff. In: *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt. Varusschlacht im Osnabrücker Land – Museum und Park Kalkriese*. Hrsg.: vom LWL-Römermuseum/Museum und Park Kalkriese/Landesverband Lippe. Stuttgart 2009, 78–82.

Steinacher 2010: Steinacher, R.: The Herules. Fragments of a History. In: *Neglected barbarians*. Studies in the Early Middle Ages volume 32. Ed.: Curta, F. Turnhout 2010, 321–364.

Steinacher 2012: Steinacher, R.: Zur Identitätsbildung frühmittelalterlicher Gemeinschaften. Überblick über den historischen Forschungsstand. In*: Die Anfänge Bayerns. Von Raetien und Noricum zur frühmittelalterlichen Baiovaria*. Hrsg.: Fehr, H. – Heitmeier, I. St. Ottilien 2012, 73–124.

Steinacher 2016: Steinacher, R.: *Die Vandalen. Aufstieg und Fall eines Barbarenreichs*. Stuttgart 2016.

Steinacher 2017: Steinacher, R.: *Rom und die Barbaren Völker im Alpen- und Donauraum 300–600.* Stuttgart 2017.

Steuer 1970: Steuer, H.: Historische Phasen der Bewaffnung nach Aussagen der archäologischen Quellen Mittel-und Nordeuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. *Frühmittelalterliche Studien* 4 (1970) 348–383.

Steuer 1977: Steuer, H.: Bemerkungen zur Chronologie der Merowingerzeit. *Studien zur Sachsenforschung* 1 (1977) 379–402.

Stickler 2002: Stickler, T.: *Aëtius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich*. Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte 54. München 2002.

Straub 2006: Straub P.: Bemerkungen zum germanischen Grab von Répcelak. *Arrabona* 44:1 (2006) 441–454.

Szabó 2020: Szabó Á.: A terving törvénymondók kora Erdélyben (Kr.u. 271–376). *Korunk* (2020:3) 11–26.

Szabó 2020a: Szabó Á.: Az apahidai Onachar (>Onacharus<Aunacharus). In: *Ősi írásaink: Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. Budapest, Magyarország*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 16. Szerk.: Fehér B. – Ferenczi G. Budapest 2020, 201–226.

Szádeczky-Kardoss 1983: Szádeczky-Kardoss, S.: Zur Geschichte der spätantiken sozialen Bewegung der Skamarer (Scamarae). In: *Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC)* 2. Budapest 1983, 113–118.

Szádeczky-Kardoss 1996: Szádeczky-Kardoss S.: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után.* Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Szeged 1996, 21–30.

Szádeczky-Kardoss 1998: Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998.

Szalontai 2018: Szalontai Cs.: Vándorlás, utazás, útvonaltervezés és tájékozódás. GPS nélkül (Migration, travel, route planning and orientation. Without GPS). In: *„Hadak útján". A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája*. Szerk.: Forisek P. – Szabó Á. – Szakács J. Debrecen 2018, 210–230.

Székely 2001: Székely M.: Calamitas atrocissima: Teutoburgi-erdő, Kr. u. 9. *Aetas* 16:2 (2001) 5–14.

Székely 2011: Székely M.: Germán lovas testőrök római szolgálatban. *Aetas* 26:1 (2011) 94–103.

Szeniczey 2019: Szeniczey T.: A Kelet-Dunántúl avar kori népességváltozásainak történeti embertani vizsgálata (Biological reconstruction of the Avar Period population changes in EasternTransdanubia. PhD Thesis). *Anthropologiai Közlemények* 60 (2019) 79–87.

Szeniczey–Hajdú–Marcsik 2018: Szeniczey T. – Hajdú T. – Marcsik A.: Gepidák az Alföldön a történeti embertani adatok alapján – Irodalmi ismertetés. In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Szerk.: Korom A. Budapest 2018, 447–460.

Szenthe 2019: Szenthe G.: *Növényi ornamentika a késő avar kori díszítőművészetben (Kr. u. 8. század–9. század eleje). Kultúrtörténeti tanulmányok*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 3. Budapest 2019.

Szenthe 2021: Szenthe, G.: Social power, identity and the ritual deposits in "Attila's Europe". In: *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period. Extended, annotated proceedings of the international conference organised by the Hungarian National Museum and the Eötvös Loránd University, Budapest, June 6–8, 2019*. Eds.: Rácz, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 563–579.

Szenthe 2021a: Szenthe G.: A késő avar kor mint régészeti korszak és történeti problematika (Kr. u. 650/700–840/850). *Magyar Tudomány* 182 (2021) S1, 90–100.

Szenthe et al. 2019: Szenthe G. – Mozgai V. – Horváth E. – Bajnóczi B.: Hun kori áldozati leletegyüttes Telki határából – előzetes jelentés. *Magyar Régészet* 2019 tavasz, 9–19.

Szeverényi 2014: Szeverényi V.: Az őskori régészet politikája. *Századvég* 73 (2014:3) 5–32.

Szűcs 1992: Szűcs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása: két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Utószó.: Zimonyi I. Szeged 1992.

Szydlowski 1975: Szydlowski, J.: Zum Problem der Brandbestattung in der Przeworsk-Kultur. *Zeitschrift für Archäologie* 9 (1975) 65–88.

Takács 2006: Takács M.: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 24–25 (2006) 163–202.

Tejral 1999: Tejral, J.: Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde. In: *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Spisy Archeologického Ústavu av Čr Brno. 14. Hrsg.: Fischer, T. – Gundolf, P. – Tejral, J. Köln–Brno 1999, 217–292.

Tejral 2000: Tejral, J.: The problem of the primary acculturation at the beginning of the Migration Period. In: *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*: *Berichte der internationalen Tagung, Lódz, 9.–11. November 1996.* Hrsg.: Maczynska, M. – Grabarczyk, T. W. Lódz 2000, 5–31.

Tejral 2008: Tejral, J.: Das Hunnenreich und die Identitatsfragen der barbarischen „gentes" im Mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur-und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy Archeologického Ústavu av cr Brono 26. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2008, 55–119.

Tejral 2008a: Tejral, J.: Zur Frage langobardischer Funde nördlich der mittleren Donau. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 53–71.

Tejral 2011: Tejral, J.: *Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brono. Band 33. Brno 2011.

Tejral 2011a: Tejral, J. – Čižmář, M. – Stuchlík, S. – Klanicová, S.: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Schriften des Archäologischen Instituts der AW Cr in Brno 39. Brno 2011.

Tejral 2015: Tejral, J.: Spätantike Körperbestattungen mit Schwertbeigabe in römisch-barbarischen Grenzzonen Mitteleuropas und ihre Deutung. In: *The Frontier World: Romans, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1-2 October 2010.* Romania Gothica 2. Hrsg.: Vida, T. Budapest 2015, 129–236.

Tejral–Zeman 2021: Tejral, J. – Zeman, T.: Die Kriegergräber mit Schwertern des sog. Asiatischen Typs im Mitteldonauraum unter Berücksichtigung des Neufundes von Horákov (Mähren, CZ). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 72:2 (2021) 279–334.

Tergina 1984: Tergina Gy.: Horgosi ásatások. *Archaeologiai Értesítő* 14 (1894) 198–206.

Thompson 1946: Thompson, E. A.: Christian missionaries among the Huns. *Hermathena* 67 (1946) 73–79.

Thompson 1966: Thompson, E. A.: *The Visigoths in the Time of Ulfila*. Oxford 1966.

Thompson 2003: Thompson, E. A.: *A hunok*. Ford.: Felföldi Sz. Debrecen 2003.

Timpe 2006: Timpe, D.: *Römisch-germanische Begegnung in der späten Republik und frühen Kaiserzeit: Voraussetzungen–Konfrontationen–Wirkungen. Gesammelte Studien*. Beiträge zur Altertumskunde 233. München–Leipzig 2006.

Tomka 2002: Tomka, P.: Christ oder Heide? Das Grab 317 von Táp-Borba (Keresztény volt vagy pogány? A tápborbai 317. sír). *Zalai Múzeum* 11 (2002) 211–228.

Tomka 2008: Tomka P.: Langobardok a Kisalföldön. In: *Jöttek – mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön. Kiállításvezető*. Győr 2008, 7–30.

Tomka 2016: Tomka P.: Problémák a Hegykő-csoport körül. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére.* Szerk.: Révész L. – Szenthe G. Budapest 2016, 185–190.

Tóth 2012: Tóth A.: Rúnafeliratos tárgyak Magyarországról. Példák a rúnajelek szakrális-mágikus használatára. In: *Hadak útján. Népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest–Szigethalom 2012, 97–108.

Tóth 2021: Tóth A.: Exaltatio Teutonicus. Az Ódin-archetípus és jelenkori realizációs lehetőségei (Előszó). In: Cleary C.: *Mi az odinizmus?* Pécs 2021, 5–80.

Tóth–Pap 2016: Tót G. A. – Pap I. K.: Germán temető a Nyugat-Dunántúlon (German cemetery in west Pannon area) In: *Trendy a výsledky v biologických vedách a v edukácii biológie (Trendek és eredmények a biológiai kutatás és oktatás terén)*. Szerk.: Nagy, M. – Poráčová, J. Komárno 2016, 22–27.

Török 2020: Török T.: Hogyan illeszthetők a honfoglalók genetikai adatai az eddigi történeti képbe? In: *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20. Szerk.: Neparáczki E. Budapest 2020, 11–27.

Tütken–Knipper–Alt 2008: Tütken, T. – Knipper, C. – Alt, K. W.: Mobilität und Migration im archäologischen Kontext: Informationspotential von Multi-Element-Isotopenanalysen (Sr, Pb, O). In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 13–42.

Ullrich 2003: Ulrich, H.: Menschliche Skelettreste aus der germanischen Kultstätte von Oberdorla. In: Behm-Blancke, G.: *Heiligtümer der Germanen und ihrer Vorgänger in Thüringen. Die Kultstätte Oberdorla: Forschungen zum alteuropäischen Religions- und Kultwesen*. Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 38, 1. Stuttgart 2003, 128–153.

Váczy 1937: Váczy P.: *A középkor története*. Budapest 1937.

Vaday 1998: Vaday A.: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 117–143.

Varga 2019: Varga S.: Germán harcos a szarmaták között? *Határtalan Régészet* 2019:3, 78–83.

Varga 2020: Varga S.: Ásatások a Kenyere-ér partján Egy 3. századi germán harcos sírja a szarmaták között. In: *Korok, kultúrák, lelőhelyek 2020*. Szerk.: Csányi V. Hódmezővásárhely 2020, 35–50.

Varsik 2011: Varsik, V.: *Germánske osídlenie na vŷchodnom predpolí Bratislavy. Sídliská z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí*. Archaeologica Slovaca Monographiae 18. Nitra 2011.

Vásáry 1986: Vásáry I.: *Az Arany Horda*. Budapest 1986.

Vásáry 2003: Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Szeged 2003.[2]

Verčík 2007: Verčík, M.: Die germanische Bewaffnung der älteren römischen Kaiserzeit aus dem Gebiet der südwestlichen Slowakei. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 2 (2007) 131–188.

Veszprémy 2006: Veszprémy L.: A középkori hadtörténetírás és forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 119/2 (2006) 517–523.

Vida 1995: Vida, T.: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapsel zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. *Bericht der Römisch-Germanischen Komission (Frankfurt am Main)* 76 (1995) 221–292.

Vida 2005: Vida T.: Az avar kori meroving típusú korongfibulák. *Wosonszky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2005) 81–94.

Vida 2006: Vida T.: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. *Korall* 24–25 (2006) 203–215.

Vida 2007: Vida, T.: Late Roman territorial organisation and the settlement of the barbarian Gentes in Pannonia. *Hortus Artium Medievalium* 13/2 (2007) 319–331.

Vida 2007a: Vida, T.: Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century). In: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 2. Ed.: Curta, F. Leiden 2007, 13–46.

Vida 2008: Vida, T.: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 343–362.

Vida 2009: Vida T.: „...kérték, hogy Pannoniában lakhassanak." Az avarok letelepedése. In: *Régészeti Dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Szerk.: Anders A. – Szabó M. – Raczky P. Budapest 2009, 105–122.

Vida 2009a: Vida, T.: Herkunft und Funktion von Privatreliquiaren und Amulettkapseln in frühgeschichtlichen Europa. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel-und Nordeuropa*. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposions und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Hrsg.: von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. Frankfurt 2009, 261–280.

Vida 2016: Vida T.: Kereszténység a Kárpát-medencében a népvándorlás korában (Kr. u. 5–8. század). In: *Szent Márton és Pannónia: Kereszténység a római világ határán*. Szerk.: Vida T. – Tóth E. – Takács I. Pannonhalma–Szombathely 2016, 93–106.

Vida 2018: Vida T.: *A sztyeppei, a bizánci és a meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6-7. században*. Akadémiai doktori értekezés (kézirat). Budapest 2018.

Vida 2021: Vida, T.: The Huns and the late antique settlement structure in Pannonia. In: *Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period. Extended, annotated proceedings of the international conference organised by the Hungarian National Museum and the Eötvös Loránd University, Budapest, June 6–8, 2019*. Eds.: Rácz, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 173–200.

Vida et. al 2017: Vida, T. – Alt, K. W. – Knipper, C. – Skriba, P. – Winger, D. – von Freeden, U.: Tudományágak együttműködése a szóládi langobard kori temető kutatásában. *Magyar Régészet* 2017 tél, 1–17.

Virágos 2008: Virágos R.: Tájrégészeti megközelítések a dunántúli 5–6. századi régészeti lelőhelyek értelmezésében. *Archaeologiai Értesítő* 133 (2007) 201–224.

Vogt 2006: Vogt, M.: *Spangenhelme. Baldenheim und verwandte Typen*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer Band 39. Mainz 2006.

von Freeden–Winger 2018: von Freeden, U. – Winger, D.: A langobardok „vándorlása": a szóládi temető tanulságai (Die „Wanderung" der Langobarden: Erkenntnisse aus dem Gräberfeld von Szólád). In: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből (7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns)*. Szerk.: Heinrich-Tamáska, O. – Winger, D. Leipzig 2018, 211–220.

von Schnurbein 1974: von Schnurbein, S.: Zum Ango. In: *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag* 2: *Frühmittelalter*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Ergänzungsband 1:2. Hrsg.: Kossack, G. – Ulbert, G. München 1974, 411–434.

Voss 2008: Voß, H.-U.: Von Parum nach Pavia? Zur Archäologie der Langobarden an der Niederelbe. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Hrsg.: Landschaftsverband Rheinland/Rheinisches Landesmuseum Bonn. Bonn 2008, 35–51.

Voss 2017: Voß, H.-U.: Die Beziehungsgeflechte germanischer Eliten vor und nach den Markomannenkriegen. *Slovenská archeológia* 65/2 (2017) 321–342.

Voss 2018: Voß, H.-U.: Germanische „Fürstengräber" und das „Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum." *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 98 (2018) 285–308.

Voss–Wigg-Wolf 2017: Voß, H.-U.–Wigg-Wolf, D.: Romans and Roman Finds in the Central European Barbaricum: A New View on Romano-Germanic Relations? In: *Romans and barbarians beyond the frontiers. Archaeology, ideology and identities in the North*. TRAC themes in Roman archaeology 1. Eds.: González Sánchez, S. – Guglielmi, A. Oxford 2017, 105–124.

Vörös 2006: Vörös, I.: Archäozoologische Funde von Eperjes-Csikós tábla. In: B. Tóth, Á.: *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4. Monumenta Gepidica. Budapest 2006, 28–29.

Vörös–Soós 2014: Vörös I. – Soós E.: Észak-magyarországi császárkori települések archeozoológiai vizsgálata. Archaeozoological Investigation of Roman Imperial Age Settlements in Northern Hungary. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2014, 153–168.

Wahl et al. 2014: Wahl, J. – Cipollini, G. – Coia, V. – Francken, M. – Harvati-Papatheodorou, K. – Kim, M.-R. – Maixner, F. – O'Sullivan, N. – Price, T. D. – Quast, D. – Speith, N. – Zink, A.: Neue Erkenntnisse zur frühmittelalterlichen Separatgrablege von Niederstotzingen, Kreis Heidenheim. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 34:2 (2014) 341–390.

Wamers 1987: Wamers, E.: Die Völkerwanderungszeit im Spiegel der germansichen Heldensagen. In: *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit. Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 12. Dezember 1987 bis 21. Februar 1988, Museum für Vor- und Frühgeschichte der Stadt Frankfurt am Main, 13. März bis 15. Mai 1988*. Hrsg.: Menghin, W. – Springer, T. – Wamers, E. Nürnberg 1987, 69–94.

Wenskus 1961: Wenskus, R.: *Stammesbildung und Verfassung*. Köln 1961.

Wernard 1998: Wernard, J.: „Hic scramasaxi loquuntur". Typologisch-chronologische Studie zum einschneidigen Schwert der Merowingerzeit in Süddeutschland. *Germania* 76 (1998) 747–787.

Werner 1950: Werner, J.: Zur Entstehung der Reihengräberzivilization. Ein Beitrag zur Methode der frühgeschichtlichen Archäologie. *Archaeologica Geographica* 1 (1950) 23–32.

Werner 1964: Werner, J.: Herkuleskeule und Donar-Amulett. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 11 (1964) 176–197.

Werner 1970: Werner, J.: Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten (Werkstatt – Wanderhandwerker – Handel – Familienverbindung). *Early Medieval Studies* 1 (1970) 65–81.

Werner 1988: Werner, J.: Frühmittelalterliche Spangenhelme vom Baldenheimer Typus. *Germania* 66 (1988) 521–528.

Wickham 1981: Wickham, C.: *Early Medieval Italy. Central Power and Local Society 400–1000*. New Studies in the Medieval History. London 1981.

Wickham 2005: Wickham, C.: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*. New York 2005.

Wirth 1999: Wirth, G.: *Attila. Das Hunnenreich und Europa*. Stuttgart 1999.

Wolfram 1979: Wolfram, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz 1979.

Wolfram 1990: Wolfram, H.: *Die Goten: von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München 1990.[3]

Wolfram 1991: Wolfram, H.: *Das Reich und die Germanen: Zwischen Antike und Mittelalter.* Berlin 1991.

Wolfram 2004: Wolfram H.: Origo et religio. Etnikai hagyományok és irodalom a kora középkori szövegekben. *Aetas* 19:2 (2004) 5–21.

Wolfram 2005: Wolfram, H.: Frühes Königtum. In: *Das frühmittelalterliche Königtum. Ideelle und religiöse Grundlagen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde Band 49. Hrsg.: Erkens, F.-R. Berlin–New York 2005, 42–64.

Wolfram 2009: Wolfram, H.: Das römische Königtum der Germanen. Ein Überblick. In: *Der frühmittelalterliche Staat*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 16. Hrsg.: Pohl, W. – Weiser, V. Wien 2009, 3–10.

Wołoszyn 2020: Wołoszyn, M.: The Migration Period in Poland in the light of literary sources. In: *The Migration Period between the Oder and the Vistula* (2 vols). East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Volume: 59. Eds.: Bursche, A. – Hines, J. – Zapolska, A. Leyden–Boston 2020, 84–136.

Wozniak 1981: Wozniak, F.: East Rome, Ravenna and Western Illyricum: 454–536 A.D. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 30:3 (1981) 351–382.

Wróblewska 2020: Wróblewska, A. B.: The Balt neighbours – the Olsztyn group. In: *The Migration Period between the Oder and the Vistula* (2 vols). East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Volume: 59. Eds.: Bursche, A. – Hines, J. – Zapolska, A. Leyden–Boston 2020, 689–730.

Zieling 1989: Zieling, N.: *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*. BAR Int. Ser. 505. Oxford 1989.

Attila Kiss P.

Who would leave Asia, Africa or Italy to go to Germania?

Germanic tribes in the Carpathian Basin

Kiss P. Attila

Ki hagyná el Asiát, Africát, vagy Itáliát, hogy Germániába menjen?

Germánok a Kárpát-medencében

www.martinopitz.hu

9 786156 388322